

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

ІТІ ЖАРШЫСЫ

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК ЖУРНАЛ

№1 (52);
қаңтар-ақпан-наурыз
2023 жыл

МАЗМҰНЫ

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР			
Е.Б. Саурыков (Институт президенті)	ОРАЗ Г.Т.	Применения принципов ХАССП в обеспечении качества говядины	7
М.А. Баяндин (Институт ректоры)	ОРАЗ Г.Т.	Система управления качеством и обеспечения безопасности на основе принципов анализа рисков и выявления критических контрольных точек (ХАССП) на предприятиях мясной промышленности	12
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА			
С.Д. Тажибаев (ғылыми редактор),	МАЛИКТАЕВА ПЕРНЕКҮЛ МАЛИКТАЙҚЫЗЫ,	Кәсіпорындардың сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың интеграцияланған жүйесін зерттеудің теориялық негіздері	15
П.Р. Ниязова (жауапты хатшы)	ЗИНОЛЛА ДИДАР ЕСБОЛАТҰЛЫ	ГАЛАГУЗОВА Т.А., АЛИЕВ О., АБДРАСУЛЛА Ж.С.	20
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ			
А.Б. Абдуалы,	МАЛИКТАЕВА ПЕРНЕКҮЛ МАЛИКТАЙҚЫЗЫ,	Предпосылки развития науки искусственного интеллекта	20
Ж.Т. Сулейменов,	ШИНЫР ЖАЛЕЛ АБДРАЗАҚҰЛЫ, МАҚАН БАҚТИЯР	ӨДІЛБЕКҰЛЫ	24
А.С. Кадырова,	АЯЗБАЕВ Т.Л., ШИНЫШЕРОВА Ж.Б., ЖҰМАШ Б.А.	Ұйым жұмысының сапасын басқарудың интеграцияланған жүйесін қалыптастыру	24
Г.Қ. Қулабекова,	ҚАШЫҚТЫҚТЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕ	интерфейсінің дамуы	32
Н.П. Буюклиев (Болгария),	ONGARBAYEVA M.B., YERMANOVA G.B.	The system of technology and requirements for creating open educational resources	36
Қ. Бөлесев,	АБДУАЛЫ Ж., АЙТЕКОВА К.У., ЖАҢАТІЛЕУ Б.Б.	Инновациялы биотехнология	41
Ж. Абдула,	ШОРАБАЕВА Н.Д., МАГАУИЯҚЫЗЫ В.	Калифорниялық қызыл құртының алу технологиясы және биологиялық ерекшеліктері	46
М.Н. Немеребаев,			
В.А. Арыстанғалиева,			
М.М. Молдахметов,			
А.С. Құрманбекова,			
А.Е. Ботабаева,			
М.Н. Нурғабылов,			
Ж.А. Қуатбеков,			
Н. Асқарбекқызы,			
А.Б. Шырақбаев,			
М.Б. Онгарбаева,			
Т.Ю. Аманов (Өзбекстан),			
А. Сарыбаев (Қырғызстан)			
А. Каплин (Ресей),			
А.Р. Соколовский (Ресей)			
	ЗЕЙНЕЛГАБДИН А.Б., СӘЛЕМОВ Е.С.	Социально-экономические аспекты государственной поддержки аграрной сферы экономики	52
	БЛЯЛОВА А.К.	Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық теңсіздік факторларын талдау	59
	АЛТАЕВА Г.С.	Аймақ экономикасының дамуындағы шағын және орта кәсіпкерліктің рөлі	65
	РАЙМБЕКОВА У.К.	ЕАЭО елдерінің инвестициялық қызметін талдау	74

ЭКОНОМИКА

Журнал	НАУРУЗКУЛОВА С.Б., АБИЛДАЕВ С.Т.	
Шерхан Мұртаза	Роль национальной платежной системы на рынке	81
атындағы	информационных технологий	
Халықаралық Тараз	ИСАКОВ Г.Ж.	
инновациялық	Анализ программы развития моногородов Казахстана	88
институтының	КУАТБЕКОВ Ж.А., УМАРОВ С.А.	
құрылтайшылығымен	Тәуелсіз Қазақстан тәжірибесіндегі биліктің бөлінуі мен	
казак, орыс және	өзара әрекеттестігі	91
ағылшын тілдерінде	ҚОНАРБАЙ Ұ.Т., МАХАШЕВА Ж.А.,	
үш айда бір рет	БАЙКЕЕВА Л.Т.	
жарыққа шығады.	Социальные аспекты экономического развития и	
	производительность	96
Қазақстан	МАХАШЕВА Ж.А., ҚОНАРБАЙ Ұ.Т.	
Республикасы,	Нарық жағдайында персоналды кәсіби жетілдіру	
Ақпарат және	технологияларының бірі ретінде ойын модельдеу	99
Қоғамдық даму	УРИСТЕНБЕКОВА БАЯН, ТАЖИТАЕВА А.Н.	
министрлігі, Ақпарат	Банктің несие қоржынының тәуекелін басқару тиімділігі	101
комитеті Мерзімді	КЕНЖЕБАЕВА М.Т.	
баспасөз	Использование зарубежного опыта реализации	
басылымын, ақпарат	государственной политики развития предпринимательства	106
агенттігін және	НАУРУЗКУЛОВА С.Б.	
желілік басылымды	Қазақстан Республикасының салық жүйесін жетілдіру	
қайта есепке қою	перспективалары мен бағыттары	114
туралы	ТАНАТОВА А.Р.	
№ KZ34VPY00065377	Финансовый анализ как основа управления финансовыми	
нөмірімен 24.02.2023	рисками	119
жылы берілген.	ТАНАТОВА А.Р., ДЖУНУСОВА Д.А.	
	Финансовый анализ: вопросы сущности и	
	характеристика видов	121
	ТАНАТОВА А.Р.	
	Оптимизация финансового состояния предприятия	125
	ДЖУНУСОВА Д.А., ТАНАТОВА А.Р.	
	Инфляция жағдайындағы кәсіпорынның қаржылық	
	есептілік	127
	АЛТАЕВА Г.С.	
	Инвестициялық климат өңірлерді дамыту шарты ретінде	132
	АЛТАЕВА Г.С.	
	Қазақстанда шағын бизнесті несиелендірудің	
	перспективалық бағыты ретінде микроқаржыландыруды	
	жетілдіру жолдары	139
	КЕНЖЕБАЕВА М. Т., АМИРХАНОВ Д.Н.	
	Технологиялық шешімдер және оларды экономикалық	
	бағалау	145
	КЕНЖЕБАЕВА М. Т., АМИРХАНОВ Д.Н.	
	Технологиялық шешімдерді дамытудағы шағын және орта	
	бизнесстердің рөлі	151
	АБДИМАНАПОВ М.Д.	
	Кәсіпорынның қаржы тұрақтылығын сипаттайтын	
	көрсеткіштер	159
	АБДИКУЛОВА Қ.А.	
	Жергілікті бюджеттің қалыптасу негізі	167
	МАДЫМАР М.С.	
	Кәсіпорындарда өндірістің тиімділігін арттыру жолдары	170

МОЛДАБЕКОВА А.Ш., ЖАҚСЫЛЫҚБАЙ М.М. Аймақтың тұрақты дамуына бюджеттің салықтық түсімдерін жетілдіру	173
МОЛДАБЕКОВА А.Ш., ЖЫЛҚЫБАЙ А.Қ. Шағын және орта кәсіпкерлікте инновациялық қызметті дамыту жолдары	180
МОЛДАБЕКОВА А.Ш. Банктік инновациялар: жағдайы және даму перспективалары	187
МОЛДАБЕКОВА А.Ш. Банктік ресурстар, оларды жоспарлау және оны жетілдіру жолдары	192
МОЛДАБЕКОВА А.Ш. Банктің меншікті капиталының көздері мен оны реттеу жолдары	196
МУРАТОВА Д.Б. Несиелердің қайтарымдылығын қамтамасыз ету әдістері және оларды жетілдіру болашағы	201
РАХИМЖАНОВА Т.А. Инвестициялық операциялардың түрлері және олардың ерекшеліктері	207
РАХИМЖАНОВА Т.А. Банктің инвестициялық портфелін басқару жолдары	214
МАДЫМАР М.С. Қазақстан Республикасындағы салық саясаты	218
ТҰРҒАНБАЕВ Қ.Д. Мемлекет борышы және оны басқарудың жолдары	222
ТҰРҒАНБАЕВ Қ.Д. Қаржы жүйесі және ұйымдастырудың қағидаттары	226
ТҰРҒАНБАЕВ Қ.Д. Туроператордың және турагенттің тарифтері	230
ҚАЛЫМБЕТОВА С.Д. Қазақстанның инновациялық саясаттың негізгі бағыттары	233
КЕРИМКУЛОВА ЭЛЬМИРА ЗИЯТХАНОВНА, ТОҒАНБАЕВ АҢСАР ЖОЛДЫҚҰЛҰЛЫ Өнеркәсіптік әлеует: жағдайы және даму басымдықтары	238
ТОЙШИБЕКОВА НАЗИРА МЫРЗАЙМОВНА, АЛЬЖАНОВА ҰЛЖАН Қазақстандағы цифрлық маркетингтің артықшылықтары мен қазіргі кезеңдегі жағдайы	244
УДАСБЕКОВА АЙНҰР МАМЫРБЕКОВНА, ЖҮЗБАЕВА ӘСЕМЖАН НҰРЖАНҚЫЗЫ Аймақта ауыл шаруашылық өндірістерінің жағдайына баға беру	248
КАЛДЫГОЗОВА МЕРУЕТ АШИРБАЕВНА, ТЕЛЖАНОВА МАРЖАН НҰРЖАНҚЫЗЫ Ауыл шаруашылығы экономикасын интенсивті дамытудың жолдары	252
ТОЙШИБЕКОВА НАЗИРА МЫРЗАЙМОВНА, ЖЕТІБАЙ БЕРНАР Аграрлық секторды дамыту жағдайында экономиканы жаңғырту	258

КЕРИМКУЛОВА ЭЛЬМИРА ЗИЯТХАНОВНА, ӘБДІРХЫМБАЙ ЕРДӘУЕТ АЛЛМАСҰЛЫ Құрылыс ұйымындағы инновациялық-инвестициялық қызметтің тиімділігі	261
КАЛДЫГОЗОВА МЕРУЕТ АШИРБАЕВНА КЕРИМКУЛОВА ЖАСМИН ГАЛИАСКАРОВНА Кластердің тұрақты дамуын қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асыруды басқару	267
КАЛДЫГОЗОВА МЕРУЕТ АШИРБАЕВНА, ТЕЛЖАНОВА МАРЖАН НҰРЖАНҚЫЗЫ Қазақстандағы цифрлық маркетинг: қазіргі кезеңдегі жағдайы, артықшылықтары мен мәселелері	273
УДАСБЕКОВА АЙНҰР МАМЫРБЕКОВНА, ЖҮЗБАЕВА ӘСЕМЖАН НҰРЖАНҚЫЗЫ Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттырудың балама жолдары	278
ҚАЛЫМБЕТОВА С.Д. Қазақстанда инновациялық кәсіпкерліктің дамуы	285
КАЛДЫГОЗОВА МЕРУЕТ АШИРБАЕВНА, МҰХТАР ЖӘМИЛА МҰХИДДИНҚЫЗЫ Цифрландыру тиімді бизнесті дамыту тренді ретінде	289
ЕСПЕРОВ Е.И., ЕРСЕИТОВА А.Ұ. Халықтың әл-ауқатын жақсарту мәселелері	295
КЕРЕЙБАЕВА А.Т., ЖАНАЛИЕВА Л.Т. Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерліктің даму бағыттары мен жағдайлары	299
ЖАНАЛИЕВА Л.Т., КАРЖАУБАЕВА М.Б. Әлеуметтік кәсіпкерліктің мүмкіндіктері мен мәселелері	304
ҚҰДАШБЕК. А.А., ЖАНАЛИЕВА Л.Т. Қазіргі кәсіпкерлік қызметтегі маркетингтің рөлі	311
СҰЛТАН И.М., ЖАНАЛИЕВА Л.Т. Бизнес-кейс	316
ТЕЛЕУБАЕВА А.А., ЖАНАЛИЕВА Л.Т. Орта және шағын бизнестің өзекті мәселелері	320

ҚҰҚЫҚ

СҮЙМЕНБАЕВА АКМАРАЛ МУКАТАЕВНА, НАГАШЫБАЕВА АСАЛЬ Азаматтардың өтініштерін орындаудың конституциялық-құқықтық тәртібі	325
СҮЙМЕНБАЕВА АКМАРАЛ МУКАТАЕВНА, ШАПАУОВ ЕРЖАН Комплексно изучены конституционно-правовые основы института брака в Республике Казахстан	330
БЕКЕНОВА А.Б., ТҮЙМЫРЗАЕВА Ж.Т. Основания назначения и проведения экспертизы на предварительном следствии и суде	337
БЕКЕНОВА А.Б., ТҮЙМЫРЗАЕВА Ж.Т. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий	345

ABIKENOVA SH.K., SAKTAGANOVA I.S., NASYROVA G.A., SHAYAKHMETOVA A.G. Legal regulation of insurance against industrial injuries in foreign countries	351
АБИКЕНОВА Ш.К., САКТАГАНОВА И.С., НАСЫРОВА Г.А., ШАЯХМЕТОВА А.Г. Этапы развития страхового законодательства в Республике Казахстан в 2005-2012 года	358
КҰРМАНАЛИЕВА НУРГУЛЬ САЙЛАУБЕКОВНА, ПЕРНЕБЕК ЖАДЫРА, ТОҒТАҒҰЛ ДИЛЬНАЗ Құқық қорғау органдары	363
БЕКТҰРҒАНОВА Р., БАЛАПАНОВ Н.Е. Заңдылық мәселесі: еуропа елдеріндегі жоғарғы сот судьяларын таңдау тәртібінің өзектіліктері	367
ЖИДЕЛИЕВ А.Б. Қазақстан Республикасында меншікке қарсы қылмыстардың алдын алу мәселелері	370
МҰРАТБЕКОВА АЯЖАН, ДАТЕЕВА АЙБАЛА Рақымшылық туралы заң: кімге-кешірім, кімге-жаза?	374
АКИМБАЕВА А.А., ЖИДЕЛИЕВ А.Б. Өз еркімен бас тарту кезіндегі меншікке қарсы қылмыстарды саралау ерекшеліктері	377
АКИМБАЕВА А.А., БІРІМҚҰЛ М.Е. Қазақстан Республикасында еңбек қатынастарының дамуының қазіргі кезеңіндегі мәні	382

ФИЛОЛОГИЯ

БЕКНАЗАРОВ Ж.О. Қазіргі қоғамдағы мүгедектердің әлеуметтік интеграциясы проблемасына негізгі тәсілдер	386
БЕКНАЗАРОВ Ж.О. Дене шынықтыру сабақтарында зейінді дамыту және оның тұрақтылығын сақтау жолдары	392
СЕМБЕКОВА У. Д., УРЕВСКАЯ Т.Г. Эффективность проведения самостоятельной работы студентов в условиях дистанционного обучения	399
МЕЙРБЕКОВ Т.Қ., МОЛДАБЕКОВ М.М., МАХАНҒАЛИЕВ Д.Ж. Дене шынықтыру пәні мұғалімінің оқушыларды салауатты өмір салтын тәрбиелеуге дайындау мәселелері	403
ЕЛУБАЕВА РАХАТ САЙЛАУБЕКОВНА, АБАЕВА АРАЙ КАДИРХАНОВНА, СМАНОВА УЛДАНАЙ КАЛДЫБАЕВНА, ЖОЛДАСБЕКОВА ШЫНАР МАДИБЕКОВНА «Әрбір жан өз бақытының шебері»	406
АЯГАНОВА АЙГУЛЬ БАЗАРБЕКОВНА, УРАЗОВА ГУЛЬМИРА МУРАТБЕКОВНА Развитие физических качеств через подвижные спортивные игры	410
УРАЗОВА ГУЛЬМИРА МУРАТБЕКОВНА, БЕКБЕРГЕНОВА МАЙРА НУРЛАНОВНА,	

ЕСЕКЕЕВА АСЫЛ МАРАТҚЫЗЫ Денсаулық – зор байлық	417
УРАЗОВА ГУЛМИРА МУРАТБЕКОВНА, БЕКБЕРГЕНОВА МАЙРА НУРЛАНОВНА, КАДЫРАЛЫ ДИАС КАМЧЫБЕКҰЛЫ Дене тәрбиесі сабағында қолданылатын ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні	421
АЖИБАЕВА РОЗА ЕЛИБАЕВНА, ПІРӘЛІ ФАТИМА ЕЛУБАЙҚЫЗЫ, САРСЕНОВ ЖАНДОС БАУЫРЖАНҰЛЫ, МУБАРАКОВА САЛТАНАТ АЛЬМУХАМЕДОВНА «Бастауыш-білімнің іргетасы»	424
КУРМАНБЕКОВА АЙГУЛЬ САУКЫМБЕКОВНА, ФАТИКОВА НАЗИФА АГЛАМОВНА, РЗАТАЙ АЙНҰР ҚУАТҚЫЗЫ, МОМБЕКОВА СЫМБАТ БАҚЫТЖАНҚЫЗЫ, ЕРЕЖЕПБАЕВА АЛМА САЙЛАУБЕКОВНА Тәрбиешінің тұлғалық бейнесі	428
ҮСЕН Б.М., ТУРСИНБАЕВ М.М. Қазақстан Республикасының қарулы күштерінде іс- қағаздарының қазақ тілінде жүргізілуі «Мемлекеттік тіл – кеше, бүгін, ертең»	431
ҚАСЫМОВА АСЕЛЬ ЖЕҢІСҚЫЗЫ, БОЛАТБЕК ФАРИЗА Қазақтың ұлттық ойыны-ақсүйек	440
КАСЫМОВА А.Д., КИМ З. Тенденции развития классического волейбола на современном этапе	445
УРСТЕМОВ ЕРІК БЕКЕЖАНҰЛЫ, НҰРҒАЛИЕВ НҰРҒИСА САҒАДАТҰЛЫ, ХАЛМУРАТОВ НУРБОЛ АЛИШЕРҰЛЫ Дене шынықтыру сабақтарындағы жараят	451
ҚАЛИЕВА ЖАНСАЯ ДАРХАНҚЫЗЫ «Жетім баланың зары» дастанның діни-исламдық сипаты	454
БЕКБЕРГЕНОВА ЖАНАР ЕШЕНАЛИЕВНА, УМИРБАЕВ ҚАЛДЫБЕК АМАНТАЕВИЧ Қазақ халқының ұлттық ойындарының салауатты өмір салтындағы студенттердің алатын орны	463
ВЕКBERGENOVA ZHANAR ESHENALIEVA, SERIKBAY MADINA The basis of the national quality test game «Kazakh kyrandary»	467
ВЕКBERGENOVA ZHANAR ESHENALIEVA, SERIKBAY MADINA The basis of the innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy»	472
ЕСЕКЕЕВ САЯТ, КНЯЗБАЕВ ҒАЛИ АРЛАНҰЛЫ Қазақтың ұлттық ойындарының зерттелуі және оның ролі	477
ҚАМЫСБАЕВА Д.Қ., УРАЗОВА Г.М. Футбол ойынының жаттығу барысын оқыту және принциптерін жүзеге асыру тәсілдері	482

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

УДК 664:637.5

ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ХАССП В ОБЕСПЕЧЕНИИ КАЧЕСТВА ГОВЯДИНЫ

Ораз Г.Т.

Таразский региональный университет им М.Х.Дулати

Аңдатпа. Мақалада ХАССП принциптерімен сапаны басқару жүйесін сиыр етінен жасалған өнімдерді өндіріске енгізудің объективті перспективасы, сондай-ақ тамақтану туралы ғылымның қазіргі заманғы талаптарына және халықаралық стандарттарға сай тұтыну қасиеттері мен қауіпсіздік деңгейі жоғары ет өнімдерін экспорттау және дайындау үшін сиыр етін өндіруді кеңейту мүмкіндігі қарастырылады.

Түйін сөздер: жүйе, сапа, талдау, процесс, сәйкестендіру, сын бақылау нүктелері

Аннотация. В статье рассматривается объективная перспектива внедрения в производство продуктов из говядины системы управления качеством на принципах ХАССП, а также возможность расширения производства говядины для экспорта и приготовления новых мясных продуктов с высокими потребительскими свойствами и уровнем безопасности, отвечающими современным требованиям науки о питании и международным стандартам.

Ключевые слова: система, качества, анализ, процесс, идентификация, критические контрольные точки

Annotation. The article considers the objective prospect of introducing a quality management system based on HACCP principles into the production of beef products, as well as the possibility of expanding the production of beef for export and the preparation of new meat products with high consumer properties and a level of safety that meet modern requirements of nutrition science and international standards.

Keywords: system, quality, analysis, process, identification, critical control points

Пищевые продукты, в отличие от других видов потребительских товаров, представляют сложные, многокомпонентные объекты, в связи с чем легко подвергаются различным воздействиям в процессе переработки, и на всех этапах их жизненного цикла. Эта группа потребительских товаров наиболее часто и быстро подвержена различным факторам воздействия среды, которые провоцируют глубокие, порой необратимые изменения их качества, в результате чего, продукт становится не только низкокачественные, но и опасным для здоровья, жизни потребителей и сохранению окружающей среды. Поэтому в разработке различных

систем и методологий управления качеством факторы качества и безопасности относительно пищевых продуктов учитываются в числе главных и решающих.

В последнее время, в связи с насыщением рынка широким ассортиментом продовольственных товаров различного происхождения, вопросы качества и безопасности приобретают все большую актуальность. Выдвигаются неоднозначные управленческие подходы, рассматривающие качество в большей мере как основу управления, чем как отдельный контролируемый параметр. Такой подход базируется на следующих предпосылках: качество - это характеристика, определение которой дает потребитель; повышение качества в одном месте, повышает качество везде; высокое качество превратилась в объект международного бизнеса; действие по повышению качества становится психологическим фактором в достижении конечных экономических результатов [1].

Если, во времена всеобщего дефицита продовольственных продуктов покупатели довольствовались приобретением суповых наборов, ливерной и считанными видами вареной колбасы, то сейчас их потребности в мясных продуктах неуклонно растут. В определенной степени объемом потребления мясной пищи стали измерять уровень и качество жизни. Особенно седи городской части населения растут требования и к безопасности мясных продуктов, так как из- за усиления и расширения вмешательства человека в природу, обуславливаемого борьбой за выживаемость, все больше нарушается экологическое равновесие, которое, отражаясь на безопасности продуктов питания, вызывает обоснованную тревогу во всем мире. Ответами на вызовы времени стали многочисленные попытки осуществления контроля над качеством и безопасностью пищевых продуктов. Тем более, они стали определяющими факторами при выборе продукта, причем подтвержденные мнениями экспертов и заключениями контролирующих органов[1,2].

Одним из эффективных инструментов обеспечения качества пищевых продуктов в экономике развитых признана система ХАССП - «Анализ опасных факторов и критические контрольные точки» (англ. Hazard Analysis and Critical Control Points - HACCP). Сущность системы ХАССП заключается в выявлении и контроле «критических точек» технологического процесса, то есть параметров, влияющих на безопасность производимой продукции, а процесс ее внедрения состоит из семи этапов: анализ опасных факторов; выявление и идентификация критических контрольных точек; установление критических пределов; установление процедуры мониторинга; разработка корректирующих действий; хранение и актуализация документов; оценка эффективности.

Официально же требования к системам ХАССП были установлены в Директиве 93/43 Совета ЕЭС в 1993 г. [2].

Согласно этому документу, предприятия пищевой индустрии обязывались производить анализ рисков, выявлять в технологическом процессе параметры, являющиеся критическими для обеспечения безопасности выпускаемой продукции, а также производить мониторинг в определенных критических точках технологического процесса. В государствах Евросоюза система ХАССП начала внедряться с 1996 г., позже в странах, поставляющих продукцию в страны ЕС.

В России работы по исследованию ХАССП и ее внедрению были начаты во ВНИИС в 1998 г. При этом задача состояла в совмещении требований Директивы 93/43 ЕС с системой контроля и управления производством, на предприятиях странах, а также с действующими в Российской Федерации законами и

нормативными документами. В результате была сформулирована российская версия ХАССП, состоящая из шести основных требований:

- учет действующих государственных стандартов, санитарных правил и норм при выборе потенциально опасных факторов:
- рассмотрение источников информации, которыми реально располагают предприятия при выборе учитываемых опасных факторов;
- учет действующих традиционных схем производственного и санитарного контроля при выборе критических контрольных точек процесса;
- комплексный подход к управлению безопасностью продукции в рамках системы ХАССП, мониторинга, корректирующих и предупреждающих действий;
- обучение специалистов предприятия проведению внутренних проверок системы ХАССП;
- максимальная алгоритмизация экспертных решений при выборе критических контрольных точек.

Согласно этому документу, предприятия пищевой промышленности обязывались производить анализ рисков, выявлять в техническом процессе параметры, являющиеся критическими для обеспечения безопасности выпускаемой продукции, а также производить мониторинг в определенных критических точках технического процесса. В государствах Евросоюза система ХАССП начала внедряться с 1996 г., позже в странах, поставляющих продукцию в страны ЕС.

На основе перечисленных требований и опыта перехода пищевой индустрии ряда западноевропейских стран на систему ХАССП ВНИИС был разработан и с 1 марта 2001 г. введен в действие.

В Казахстане при внедрении СМК для управления качеством при производстве говяжьего мяса с учетом основных принципов ХАССП будет способствовать достижению следующих целей:

- повышение уверенности в безопасности говяжьего мяса;
- достижение стабильности качественных характеристик говяжьего мяса, при правильной координации работ по управлению рисками при производстве, транспортировании, хранении и реализации;
- оптимизация государственного надзора за соблюдением обязательных требований стандартов в процессе производства говяжьего мяса путем установления обособленной номенклатуры контрольных точек в технологическом процессе и системы их мониторинга;
- развитие экспорта говяжьего мяса и полученных из него мясных продуктов.

В системе ХАССП объектами оценки, анализа и определения критических точек выбираются процессы производства, реализации мясопродуктов. При ее разработке каждое мясоперерабатывающее предприятие должно пройти все семь этапов, отличающихся друг от друга следующими характеристиками:

1. Организационная работа. Необходимо определить рабочую группу, координатора и ресурсное обеспечение. На этом этапе большое значение имеет выбор продукции, на которую будет распространена система ХАССП. Считается, что наиболее оптимальной может стать система, предназначенная для производства одной или нескольких групп однородной продукции, внутри которой необходимо учитывать одно и те же опасные факторы.

Что касается производства технологически необработанного мяса, то критические точки контроля и опасные факторы качества в нем могут быть другими

в зависимости от вида, пола, возраста и упитанности животных, способов убоя скота и переработки туши, холодильной обработки полутуши, четвертин или отрубов их упаковывания, маркирования, хранения, транспортировка и реализации. Эти факторы дают основания считать, что для производства говьяжьего мяса разработка системы ХАССП имеет некоторые особенности [3,4].

Следовательно, в мясной отрасли Республики Казахстан система ХАССП должна быть разработана и внедрена и для предприятий малого и среднего бизнеса, уже закрепившегося как реальный сектор сегодняшней экономики.

2. Составление исходной информации. Данный этап в разработке системы ХАССП имеет решающее значение, так как от точности и достоверности исходной информации зависит ее функционирование в дальнейшем. Компонентами исходной информации будут все источники, касающиеся деятельности предприятия, в частности, вид выпускаемой продукции, технологии производства, размеры, планировка и конструкционные особенности предприятия, действующая система технического обслуживания, санитарно-гигиенические правила и т.д. Эти составные элементы многочисленны и разнообразны, поэтому их следует выбирать с учетом специфики предприятия, к примеру, для убойных пунктов или мини-цехов по переработке скота.

Анализ действующих процедур. Данный этап также играет большую роль при разработке системы ХАССП мясоперерабатывающего предприятия. Он включает в себя укомплектованность предприятия стандартами, методиками, инструкциями, содержащими действия по обеспечению качества и безопасности продукции во всех технологических процессах производства.

4. Выбор учитываемых факторов. По сравнению с этот этап создания системы ХАССП наиболее сложный и трудоемкий, потому что количество опасных факторов (физических, химических, биологических, микробиологических), связанных с качеством и безопасностью продукции, достаточно велико. В то же время существует множество факторов опасности, которые еще до конца не изучены, не систематизированы, следовательно, могут быть неизвестны специалистам. Данное обстоятельство полной мере относится и к мясу КРС, которые в силу их генотипических особенностей имеют отличительные потребительские свойства, предопределяющие, возможно, специфические критические точки контроля. Значит, при разработке системы ХАССП для этой разновидности мяса необходимо упорядочить источники информации, алгоритмизировать принятие решений и установить порядок проведения работ.

5. Выбор критических контрольных точек. Данный этап также отличается сложностью выполнения, отсчет определения критических точек производят по специальному алгоритму. Несмотря на это, количество установленных точек может исчисляться тысячами, по мере увеличения и усложнения технологических операций. Поэтому есть необходимость сгруппировать факторы и операции по определенным признакам с учетом конкретной стадии производственного процесса. Логическим завершением выполненной работы должна стать разработка специального методического материала.

6. Разработка системы мониторинга. Основной задачей второго этапа является наблюдение за параметрами процесса в критических точках и их регистрация для принятия необходимых решений, либо для проведения корректирующих действий. Большое значение имеют предупреждающие действия,

поэтому возникает необходимость разработки методических рекомендаций для организации управления качеством на предприятиях, производящих говяжье мясо.

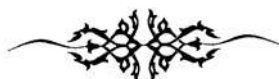
7. Внедрение системы ХАССП, это заключительный этап реализации системы. Успехи или неудачи при ее внедрении зависят от организации всей работы на предприятии, отношения руководства к поставленным задачам по обеспечению безопасности продукции, а также от гармонизированности системы с другими действующими на предприятии системами производственного, технического, входного, испытательного контроля. И, самое главное, должна быть исключена угроза формальности, которая может иметь место при внедрении системы управления качеством на базе МС ИСО 9000 [4,5].

Таким образом, система управления качеством на принципах ХАССП имеет объективную перспективу внедрения в производство продукции из говяжьего мяса. Главным при этом выдвигаются следующие аргументы: новшество этой группы продуктов на продовольственном рынке страны; полный перевод мясного производства на малый и средний бизнес, предприятия которого свою деятельность начинают, как правило, с модернизации производственно-технического оборудования; необходимость выполнения

Республикой обязательств ВТО по обеспечению высокого качества выпускаемых изделий как для внутреннего, так и внешнего рынка; превращения таких отраслей животноводства, в реальный сектор экономики различных регионов республики; возможность расширения производства говяжьего мяса для экспорта и изготовления новых мясопродуктов с высокими потребительскими свойствами и уровнем безопасности, отвечающим современным требованиям науки о питании и международных стандартов [4,5].

Список литературы

1. Nugumanov B.S., Egorova R.R. O vnedrenii novykh sistem obespecheniya bezopasnosti pishchevykh produktov. Pishch. prom-st'. 2011. No9. S. 22-23.
2. Лемеш, В.М. Контроль безопасности при производстве мясных продуктов на основе принципов НАССР / В.М. Лемеш, М.М. Алексин // Мясное дело.-2006.-No2. - С.72-74.
3. Белобрагин, В.Я. Некоторые особенности международных стандартов ИСО серии 9000 версии 2000 года / В.Я. Белобрагин, Ю.П. Зубков // Квалификация и качество. - 2002. - No1. - С.10-14.
4. Smirnova N.A., Pas'ko O.V. Primenenie printsipov KhASSP pri razrabotke tekhnologii fermentirovannogo slivochnogo biokorrektora. Tekhnika i tekhnologiya pishch. produktov. 2012. No1. S. 132-136
5. Germanskaya L.G., Pas'ko O.V., Penzina O.V. Upravlenie kachestvom pri proizvodstve tvorozhnykh bioproduktov s ispol'zovaniem printsipov KhASSP

УДК 005.6:637.5

**СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВОМ И ОБЕСПЕЧЕНИЯ
БЕЗОПАСНОСТИ НА ОСНОВЕ ПРИНЦИПОВ АНАЛИЗА РИСКОВ И
ВЫЯВЛЕНИЯ КРИТИЧЕСКИХ КОНТРОЛЬНЫХ ТОЧЕК (ХАССП) НА
ПРЕДПРИЯТИЯХ МЯСНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ**

Ораз Г.Т.

Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

Андатпа. Бұл мақалада ХАССП жүйесінің негізгі мақсаты, міндеті, принциптері, яғни шикізатты алған сәттен бастап дайын өнімді өндіруге және оны тұтынушыларға сатуға дейінгі тамақ өнімдерінің қауіпсіздігіне қауіп төндіретін қауіпті факторлардың алдын алу, бақылау және жою келтірілген.

Түйін сөздер: жүйе, сапа, талдау, процесс, принцип, тәуекел, сыни бақылау нүктелері, процедура, фактор

Аннотация. В данной статье приведены основная цель, задача, принципы системы ХАССП, т.е. предотвращение, контроль и устранение опасных факторов, угрожающих безопасности пищевых продуктов с момента получения сырья до производства готовой продукции и ее реализации потребителям.

Ключевые слова: система, качества, анализ, процесс, принцип, риск, критические контрольные точки, процедура, фактор

Annotation. This article presents the main goal, task, principles of the HACCP system, that is, the Prevention, Control and elimination of hazardous factors that threaten the safety of food products from the moment of receipt of raw materials to the production of finished products and its sale to consumers.

Keywords: system, quality, analysis, process, principle, risk, critical control points, procedure, factor

Мировая практика показывает, что обеспечить безопасность пищевого продукта можно лишь при контроле производства по схеме «от поля до прилавка». При этом уже доказано, что контроль должен обеспечиваться на каждом этапе трофической цепи от производства исходного сырья до окончательной обработки, поскольку всюду могут возникнуть ситуации, связанные с риском попадания потенциально опасных для здоровья человека веществ. Поэтому наиболее приемлемой формой системы управления качеством и обеспечения безопасности для предприятий пищевой промышленности признана система, основанная на принципах ХАССП. Требования обязательного внедрения и документирования данной системы внесены в соответствующие директивы Европейского пищевого законодательства [1].

Основная цель системы ХАССП - предотвращение, контроль и устранение опасных факторов, которые угрожают безопасности продуктов питания, от момента получения сырья до производства готового продукта и его реализации потребителю [2,3].

До введения системы ХАССП основным методом обеспечения безопасности продуктов питания было испытание образцов готового продукта для оценки его безопасности, т.е. с помощью микробиологического тестирования, химического и биологического анализа, оценки физических свойств и чувствительности. Как во

всех выборочных методах, отбирался определенный, ограниченный процент образцов для тестирования, вся проверка основывалась на вероятности обнаружения несоответствия в отобранных образцах. Предполагалось, что, если образцы не содержат дефектов, то безопасна вся партия продукта.

В действительности, если в производстве допускаются нарушения, причину проблемы нельзя определить до истечения нескольких дней, пока дефект не проявится. Кроме того, микробиологические тесты требуют 3-5 дней инкубационного периода до получения результатов. В итоге, такая проверка готовых продуктов не предотвращала регулярных отравлений недоброкачественными продуктами питания [3].

Подход ХАССП в корне отличен от тестирования готового, конечного продукта, он подчеркивает важность контроля сырья и процесса производства. Контроль переносится из лаборатории на само производство. Это система выявления и минимизации рисков в критических контрольных точках от получения сырья через процесс производства до торговли. Кроме того, периодический контроль заменяется непрерывным мониторингом. Система ХАССП - это конкретная реализация принципа «от фермы до вилки» («from farm to fork»). Это также процесс перехода от контроля только государственными инспекционными органами к самоконтролю производителя.

Основа нынешней системы ХАССП как процедуры «Анализа опасного фактора и контрольной критической точки» была первоначально создана и развита в США в 1960 г. в процессе разработки пищевых продуктов в рамках американской космической программы. Было выяснено, что тестирование лишь конечных продуктов не может гарантировать их безопасность после длительного хранения в условиях космического полета. Для исключения рисков попадания микробиологических и химических контаминантов в продукты было необходимо разработать систему наблюдения и контроля за всеми составными продуктами, компонентами и этапами производства, которая могла бы предсказать возникновение проблем и принять меры по их предотвращению [2,4,5].

Такая система была разработана компанией Pilsbery, Лабораторией Армии США и НАСА и использовалась в течение всей космической программы США. Спустя 10 лет ее практического применения в НАСА, в 1971 г. она была представлена на Первой Американской национальной конференции по защите пищевых продуктов, была одобрена и начала внедряться в пищевой промышленности. Первым нормативным актом в этом плане было введение ХАССП в Правила по регулированию консервированных пищевых продуктов низкой кислотности Американского управления по пищевым продуктам и лекарствам.

Внедрение правил ХАССП в качестве обязательных требований шло ступенями. После вышеуказанного нормативного документа FDA ввела ХАССП как обязательную норму в отрасль морских продуктов в 1995 г., в отрасли переработки мяса и домашней птицы (в частности Правилами инспекции мяса и домашней птицы Министерства сельского хозяйства США); отрасль производства соков в 2001, 2002 и 2003 гг. Постепенно ХАССП распространилась на большинство пищевых отраслей США как обязательная практика.

Одним из факторов, способствовавших быстрому внедрению системы ХАССП, была ее эффективность, в частности, при решении конфликтов, возникавших при претензиях к производителю по поводу безопасности продукции. Документация и учетные записи, свидетельствующие о соблюдении контроля

критических точек и принятии «всех разумных мер предосторожности» для предотвращения загрязнения продуктов, успешно используются в качестве доказательств в судебном разбирательстве.

В качестве международного стандарта безопасности пищевой продукции Система ХАССП была утверждена Комиссией Codex Alimentarius и рекомендована им для применения в странах Евро Союза. Система ХАССП также одобрена Всемирной организацией здравоохранения и Международной комиссией по микробиологической спецификации пищевых продуктов. Система ХАССП включает следующие семь принципов, установленных Комиссией Codex Alimentarius [4,5].

Разработка системы ХАССП основана на осуществлении на предприятиях мероприятий по внедрению надлежащей производственной практике (Good manufacturing practice - GMP) и методик санитарного контроля (Good sanitary practice - GSP).

На сегодняшний день, принципы ХАССП включены в Технический регламент таможенного союза «О безопасности пищевой продукции» и в Технический регламент таможенного союза «О безопасности мяса и мясной продукции» [6].

Принципы системы ХАССП

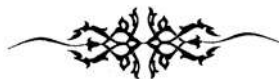
- Проведение анализа опасностей
- Определение критических контрольных точек
- Установление критических пределов
- Установление системы мониторингового контроля ККТ
- Установить корректирующие действия, которые должны быть предприняты в случае, когда мониторинг показывает, что конкретная ККТ не управляется
- Установить процедуры верификации для подтверждения того, что система ХАССП работает результативно
- Разработать документацию, касающуюся всех процедур и записей, относящихся к настоящим принципам и их применению

Основной задачей системы ХАССП является своевременное обнаружение и устранение опасных факторов (биологических, химических и физических), возникающих как в сырье, так и в готовой продукции. Так же при оценке опасных факторов используются другие инструменты качества, как в совокупности, так и отдельно, это: привлечение экспертов, диаграмма Исикавы, диаграмма Парето, FMEA-анализ и др.

Список использованных источников

1. Алымбеков, К.А. Исследование потребительских свойств и разработка системы менеджмента качества мяса яков: дис. докт. техн. наук.-М., 2009.-43с.
2. Левшин, Л.М. Формирование интегрированной системы менеджмента предприятия малого бизнеса / Л.М.Левшин, В.Н. Невзоров, А.С. Пчелинцева // Методы менеджмента качества. - 2005 . - No4. - С. 14-20
3. ГОСТ Р ИСО 9000-2015 Системы менеджмента качества. Основные положения и словарь.

4. Slorach, S.A. Assuring food safety: the complementary tasks and standards of the World Organisation for Animal Health and the Codex Alimentarius Commission / S.A. Slorach. - Rev Sci Tech, 2006. Aug.
5. Nugumanov B.S., Egorova R.R. О vnedrenii novykh sistem obespecheniya bezopasnosti pishchevykh produktov. Pishch. prom-st'. 2011. No9. S. 22-23.
6. «Технический регламент Таможенного союза «О безопасности мяса и мясной продукции» (ТР ТС 034/2013)

ӘОЖ 658.5

КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ САПА МЕНЕДЖМЕНТІ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ЖҮЙЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Ғылыми жетекші: Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы – т.ғ.к.

Магистрант: Зинолла Дидар Есболатұлы

«Стандарттау және сертификаттау» мамандығы, 2 курс

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Сапа кәсіпорынның бүкіл салалары мен үрдістерін қамтиды (басқару үрдістері, өнімнің өмірлік циклінің негізгі кезеңдерін басқару, ресурстарды басқару, өлшеу, талдау және жақсарту және т.б.). 9000 сериялы ИСО стандарттарында сәйкестелген TQM қағидаттарына сәйкес жұмыс жасайтын сапа менеджментік жүйесі кәсіпорынды басқарудың бүкіл жүйесінде айтарлықтай түрлендірулерге әкеледі, сапалы өнімді көбейтуге мүмкіндік ашады және қолданушылардың қызығушылығының өсуін қамтамасыз етеді, демек, кәсіпорынды бәсекеге қабілетті етеді.

Кілт сөздер. Кәсіпорын, сапа, басқару, үрдіс, бәсекелестік

Аннотация. Качество охватывает все отрасли и тенденции предприятия (процессы управления, управление основными этапами жизненного цикла продукции, управление ресурсами, измерение, анализ и улучшение и т. д.). Система менеджмента качества, функционирующая в соответствии с принципами TQM, соответствующими стандартам ИСО серии 9000, приводит к существенным преобразованиям во всей системе управления предприятием, открывает возможности для воспроизводства качественной продукции и обеспечивает рост интереса пользователей и следовательно, делает предприятие конкурентоспособным.

Ключевые слова. Предприятие, качество, управление, процесс, конкуренция

Annotation. Quality covers all industries and trends of the enterprise (management processes, management of the main stages of the product lifecycle, resource management, measurement, analysis and improvement, etc.). The quality management system, functioning in accordance with the principles of TQM, conforming to ISO 9000 series standards, leads to significant transformations in the entire enterprise management system, opens up opportunities for the reproduction of quality products and ensures the growth of user interest and, consequently, makes the enterprise competitive.

Keywords. Enterprise, quality, management, process, competition

Сыртқы ортаның шектен тыс белгісіздік шарттары, әлемдегі қиын геосаяси жағдай, бәсекелестіктің қатаюы, мұнай бағасының артуы өнеркәсіптік кәсіпорындарды басқару үрдістерін жетілдіру қажеттілігін анықтайды. Оңай басқару жүйелері шешуі керек міндеттерді қиындату, олардың қазіргі бизнестегі функционалдық мәселелерін кеңейту өнеркәсіптік кәсіпорындардың басқару үрдістерінде синергетикалық әсерге қол жеткізу үшін түрлі жүйелер мен әдістерді біріктірудің тұрақты тенденциясын дамытады. Қазіргі менеджмент икемділік, сыртқы ортаның күрделі және тұрақсыз жағдайларына үйренісу қабілеті, барлық мүдделі тараптардың мүдделерін қанағаттандыруға және қызметті әрдайым жетілдіруге бағытталған белгілі, уақытпен тексерілген басқару әдістері мен жаңа әдістерді біріктіруі керек. Өнеркәсіптік кәсіпорындардың қазіргі даму тенденцияларына сәйкес жаңа басқару әдістерін дайындау мақсатында сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың теориялық және әдіснамалық аспектілерін терең түсіну үшін басқару жүйелерінің теориялық базасының эволюциялық дамуының негізгі тұжырымдамаларына егжей-тегжейлі зерттеу жүргізу қисынды болып көрінеді.

Қазіргі заманғы сапа менеджментінің дамуы, сондай-ақ ғылым секілді стратегиялық басқару менеджменттің классикалық бағытының пайда болуынан басталды. Сапаны басқару мен стратегиялық басқарудағы ғылыми әдістердің түрленуі және олардың дамуының негізгі кезеңдері 1-суретте көрсетілген.

Еңбек өнімділігінің төмендігінің себептерін зерттей отырып, классикалық менеджмент мектебінің негізін қалаушы Ф. Тейлор 1905 жылы еңбекті ғылыми кәсіпорындастыру бағытында басқару принциптерін өзгерту қажеттілігі туралы қорытындылайды. Бұл тәсілді қолдану әр қызмет түрі үшін стандартты процедуралардың болуын, белгілі бір қабілеттерге ие жұмысшыларды алдын-ала іріктеуді, еңбектің ең тиімді әдістерін үйретуді, материалдық ынталандыруды қамтамасыз етуді, жұмыс тапсырмаларын орындау үрдісін қамтамасыз етуді және мүмкін кедергілерді жоюды қамтиды [1].

Сурет 1 – Сапаны басқарудағы ғылыми тәсілдердің эволюциясы

Сапа менеджментінің дамуының бірінші кезеңіндегі маңызды назар өндірілген өнімнің сапасын бақылауға аударылды. Бұл кезеңнің негізгі кемшілігі өндіріс үрдісінің салдарына басқару әсерлерінің шоғырлануы жатады. Тейлор жүйесінің мұндай өзгешіліктері оны әр өнімнің сапасын басқару жүйесіне енгізді.

Екінші кезеңде сапаны басқару әдістері өндірістік үрдістерді қамти бастады. Өндірістік жүйелер қалыптасқан сайын әр өнімнің сапасын емес, өндіріс үрдістерін басқару керек екендігі белгілі болды. 1924 жылы "Ball phone Laboratory" (кейіннен AT&T корпорациясы), доктор Р. Л. Джонстың жетекшілігімен жұмыс тобында сапаны статистикалық басқарудың негіздері қаланды. У. Шухарт бақылау карталарын құру әдісін ұсынды, Х.Додж және Х. Ромиг сапаны іріктеп бақылаудың алғашқы түсініктері мен кестелерін енгізді. Статистикалық сапа менеджменті саласындағы алғашқы қадамдар доктор Э.Демингтің арқасында Жапонияда өте көп таралды және осы елдегі экономиканың революциялық дамуына айтарлықтай әсер етті. Еңбек мотивациясына деген сипат өзгерді, өйткені қазір олар үрдістің қалай дәл реттелгенін, белгілі бір бақылау карталары, реттеу және бақылау карталары қалай талданатынын қарастыра бастады. Қызметкерлерді оқытуда кәсіби дағдылардан басқа, талдау, реттеу және бақылаудың статистикалық әдістерін оқытуға көп көңіл бөлінді. Жеткізушілер мен қолданушылар арасындағы қарым-қатынас қиындай түсті, онда стандартты кестелер айтарлықтай назар аударыла бастады [2].

Үшінші кезең сапаны әмбебап басқару жүйесін дайындау және енгізу кезеңі ретінде қалыптасты. Бұл тұжырымдаманы ХХ ғасырдың 50-жылдарында американдық ғалым А. Фейгенбаум жасаған. TQM сапасын әмбебап басқару тұжырымдамасы жаңа TQM-мен толықтырылып АҚШ-та қалыптаса бастады және өткен ғасырдың 50-ші жылдарында жапондықтар шақырған американдық кеңесшілер арқылы жапон компанияларына кірді. Жапондық кәсіпкерлер Э.Деминг пен Дж. Джурана сапа менеджментінің түрлі құралдарын пайдалану арқылы олардың алдында ашылған бәсекеге қабілеттілікті арттыру перспективаларына тоқталды.

Төртінші кезең сапа менеджменті әдістемесін дамыта отырып, отандық және шетелдік ғалымдар бір-бірін байытатын және толықтыратын әр түрлі бағыттарды зерттеді. Тәжірибе сапа менеджменті мен жалпы менеджментке жүйелі көзқарас шеңберінде осы бағыттардың барлығының негізгі ережелерінің болуы мен белсенді енгізілу қажеттілігін көрсетті. 1980 жылдары Халықаралық стандарттау кәсіпорыны сапаны басқару саласындағы түрлі мектептер мен тұжырымдамалардың ұсынымдарын практикалық іске асыру үшін жалпы базаны құру мақсатында сапа менеджменті жүйелеріне арналған стандарттардың бірінші нұсқасын жасады. Сапа менеджменті жүйелері (СМЖ) бүкіл әлемде кеңінен таралды.

Бесінші кезең ХХ ғасыр бойы сапа менеджменті мамандарының күш-жігерінің нәтижесі болды. 1990 жылдары өнеркәсіпке қоғамдық ықпал үнемі артып, кәсіпорындар қоғамның мүдделерін ескеруге мәжбүр болды. ИСО стандарттау жөніндегі халықаралық кәсіпорын қоршаған ортаны қорғау және өнім қауіпсіздігі саласындағы стандарттарды даярлады-ИСО 14000 және менеджмент жүйелерін ИСО 14000 стандарттарына сәйкестікке сертификаттау өте маңызды болды. Компания басшылығы мен қызметкерлерінің сапаның гуманистік құрамдас бөлігіне деген көзқарасы жақсарды [1].

Осы кезеңде түрлі салаларда арнайы стандарттарды әзірлеуге көңіл бөлінді. Сонымен, американдық автомобиль компанияларының "үлкен үштігі" OS-9000 «Сапа жүйесіне қойылатын талаптар» стандартын жасалды. Ол ISO 9001

стандартына негізделген, бірақ оның талаптары салалық (автомобиль), сондай-ақ "үлкен үштік" мүшелерінің әрқайсысының және тағы бес ірі жүк көлігі өндірушілерінің жеке талаптарымен күшейтілді. ИСО 14000 және OS-9000 стандарттарын, сондай – ақ Еуропалық сапа сыйлығының модельдері бойынша өзін-өзі бағалау әдістерін енгізу бесінші кезеңнің негізгі жетістігі болып табылады.

ИСО 8402-94 стандартына сәйкес (3.6-тармақ) сапа жүйесі "Сапаға жалпы басшылықты жүзеге асыруға" арналған (3.2-тармақ). Бірақ дәл осы стандарт сапаны тез басқаруды (3.4-тармақ) және сапаны басқаруды компания ауқымында (3.7-тармақ) қарастырды, бұл сапа жүйесін жалпы басқару шартымен одан бөлек қалды.

Менеджмент жүйесінің анықтамасында сапа жүйесін сипаттайтын негізгі элементтер бар: барлық деңгейдегі менеджерлер мен олардың өзара әрекеттесу режимін қамтитын құрылым, олардың функциялары, олар арқылы олар өнімді құру үрдісіне әсер етеді және осы функцияларды орындау әдістері қолданылады. Бұл компоненттер кәсіпорындарда сапа жүйелерін құру бойынша әрекеттер жиынтығын талдайды.

В.К.Марков өзінің монографиясында әлеуметтік-экономикалық жүйелерді стратегиялық басқару үрдісін әлеуметтік - экономикалық жүйенің тиімді және нәтижелі дамуына қол жеткізу үшін стратегияны дайындаудың, әзірлеудің және іске асырудың арнайы ережелері, әдістері мен әдістемелері жүйесінің көмегімен уәкілетті органдардың негізінен бағыттаушы және реттеуші сипаттағы макро және микроортамен белсенді үздіксіз көп аспектілі перспективалық өзара іс-қимыл үрдісі ретінде қарастырады. Бұл тәсіл стратегияның нақты белгілерін көрсетеді-перспективаға және сыртқы ортаға назар аудару болып табылады. 2-суретте "Стратегиялық басқарудың қызмет, үрдіс және әдіснама ретіндегі үш тұғырлы мәні" көрсетілген.

Сурет 2- Стратегиялық басқарудың бірінғай үштігі

В.С. Каткало осы категорияның мәнін анықтаған кезде болашақты көруге және динамикалық кәсіпорында ұйымдастырушылық қабілеттерін дамыту қажеттілігіне назар аударады: "Стратегиялық басқару - бұл компанияның болашақ имиджін көруге және оның динамикалық кәсіпорында ұйымдастырушылық қабілеттеріне негізделген басқарудың белсенді стилі, сыртқы ортаның түрленуін естен шығармай, қол жетпейтіндерді иемденуді қамтамасыз ететін өзінің бизнес-моделі.

Автордың пікірінше, экономикалық пайда бәсекелестеріне қол жеткізу үшін заманауи жаһандық, инновациялық және ақпараттық экономикаға көп көңіл бөлу

керек, кәсіпорын ұйымдастыру ішілік үрдістер арқылы құзыреттер мен қабілеттерді дамыту, оқыту, дегенмен бұл тұжырымдаманы әзірлеу қазіргі уақытта дамудың ерте кезеңі. Автормен келіспеу қиын, әсіресе компаниялардың өсуінің жаңа тетіктері, олардың табыстылығына тәуелділіктің күрт көбеюі сыртқы орта жағдайларына бейімделу қабілетінен даму.

О.С. Виханский стратегиялық басқару үрдісін "Өзара байланысты бес басқару үрдісінің динамикалық жиынтығы" деп ойлайды (3-сурет), олар бір-бірінен қисынды түрде шығады, сонымен қатар тұрақты өзара әрекеттеседі (тұрақты кері байланыс бар) [3,4].

Сурет 3 – О.С.Виханский бойынша стратегиялық басқару үрдісінің құрылымы

Жоғарыда тұжырымдалған принциптер басқарушылық шешімдерді әзірлеу, қабылдау және іске асыру үшін сапа менеджментінің заманауи технологияларын пайдаланудың стратегиялық деңгейіне қажеттілік туғызады, демек, кәсіпорынды стратегиялық басқарудың сапа менеджментін интеграциялау теориясы мен әдіснамасын толыққанды зерттеу ерекше өзектілікке ие болады. Бұл ретте стратегияны қабылдау және іске асыру үрдісін икемді ететін, мекеменің жұмыс істеу ортасының тұрақсыз жағдайларына тез және барабар бейімделе алатын басқару құралдары мен әдістерін пайдалану өте маңызды.

Қолданылған әдеби деректер көздері

1. Ермаханова Ф.Р. Сапаны басқару және менеджмент жүйелері: Оқулық. - Қарағанды: Ақнұр баспасы, 2019. - 284 б.
2. Маликтаева П.М. Сапа менеджменті жүйелерінің негіздері. Оқулық. Алматы «Эверо» баспаханасы 2014 160б.
3. Андреева, Т.А. Интеграция менеджмента качества в систему стратегического управления организации // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета / Т.А. Андреева. – 2014. – № 2 (51). – С. 116–123.
4. Белошапк, В.А. Стратегическое управление: принципы и международная практика / В.А. Белошапк, Г.В. Загорий. – Киев: Абсолют-В, 2018. – 352 с.

УДК 004.89

**ПРЕДПОСЫЛКИ РАЗВИТИЯ НАУКИ ИСКУССТВЕННОГО
ИНТЕЛЛЕКТА**

Галагузова Тамара Алексеевна
магистр математики, старший преподаватель кафедры
«Информационно-коммуникационные технологии»
Алиев О., Абдрасулла Ж.С.
студенты 2 курса гр. CS-22-2, КИ-21-2 окб кафедры
«Информационно-коммуникационные технологии»
Международный Таразский инновационный институт им. Ш.Муртазы

Андатпа. Жаңа заманауи білім беру ретінде іскерлік интеллект тарихы ХХ ғасырдың басында басталады, Сонымен қатар философтардың қызметін тоқтату туралы шешім қабылданды: нейрофизиологтар мен психологтар адамзат миы мен ойлау жұмысының бірқатар теориялық әдістерін әзірледі; экономистер мен математиктер формальды түрде бейбітшілік туралы оңтайлы шешімдер мен ұсыныстарды талқылады; математикалық теорияның іргетасы теориялық алгоритмдер мен бастапқы компьютерлер шығарылуы қажет.

Кілт сөздер: интеллект, бас миы, жады, нейрондар, ойлау қызметі.

Аннотация. История искусственного интеллекта как нового научного направления начинается в середине ХХ в. К этому времени уже было сформировано множество предпосылок его зарождения: среди философов давно шли споры о его природе человека и процессе познания мира; нейрофизиологи и психологи разработали ряд теорий относительно работы человеческого мозга и мышления; экономисты и математики задавались вопросами оптимальных расчетов и представления знаний о мире в формализованном виде; наконец, зародился фундамент математической теории вычислений – теории алгоритмов – и были созданы первые компьютеры.

Ключевые и слова: интеллект, головной мозг, память, нейроны, мыслительная деятельность.

Annotation. History of artificial intelligence as new scientific direction begins in the middle of the 20th century. By this time the set of prerequisites of its origin was already created: among philosophers there were disputes on its human nature and process of knowledge of the world long ago; neurophysiologists and psychologists developed a number of theories concerning work of a human brain and thinking; economists and mathematicians asked questions of optimum calculations and representation of knowledge of the world in the formalized look; at last, the base of the mathematical theory of calculations - theories of algorithms arose - and the first computers were created.

Keywords: intelligence, brain, memory, neurons, thought activity.

Возможности новых машин в плане скорости вычислений оказались больше человеческих, поэтому в ученом сообществе возник вопрос: каковы границы возможностей компьютеров и достигнут ли машины уровня развития человека? В 1950 г. один из пионеров в области вычислительной техники английский ученый Алан Тьюринг пишет статью под названием «Может ли машина мыслить?», в которой описывает процедуру, получившую название теста Тьюринга, с помощью

которой можно будет определить момент, когда машина сравнивается в плане разумности с человеком.

Подходы и направления. Единого ответа на вопрос, чем занимается искусственный интеллект - не существует. Почти каждый автор, пишущий книгу об ИИ, отталкивается в ней от какого-либо определения, рассматривая в его свете достижения этой науки.

Понятие искусственного интеллекта напрямую зависит от определения интеллекта человека, хотя интеллект существует у всех живых организмов, но искусственный интеллект как системный объект является порождением деятельности человека и задается интеллектом человека.

Искусственный интеллект может использовать несколько объединенных простых и сложных функций человека, которые зависят от поставленной человеком системной цели действий ИИ.

В этой работе анализировались необходимые хаотические факторы, которые используются при построении ИИ. Функции и структуры построенной имитационной модели определили влияние глобальности или локальности групп людей на искусственный интеллект человечества.

Несмотря на наличие множества подходов как к пониманию задач ИИ, так и к созданию интеллектуальных информационных систем, можно выделить два основных подхода к разработке ИИ [1].

1. Нисходящий (англ. Top – Down AI), семиотический – создание экспертных систем, баз знаний и систем логического вывода, имитирующих высокоуровневые психические процессы: мышление, рассуждение, речь, эмоции, творчество и т.д.

2. Восходящий (англ. Bottom-Up AI), биологический – изучение нейронных сетей и эволюционных вычислений, моделирующих интеллектуальное поведение на основе биологических элементов, а также создание соответствующих вычислительных систем, таких как нейрокомпьютер или биокомпьютер.

Последний подход, строго говоря, не относится к науке о ИИ, в смысле, данном Джоном Маккарти, эти подходы объединяет только общая конечная цель.

Рассмотрим вопрос создания искусственного человека в форме системы ИИ со специальным самосознанием.

Интеллект человека определяется как мозговая деятельность, которая включает множество функций, в том числе обработку сенсорной информации от органов чувств, планирование, принятие решений, координацию, управление, движение, эмоции, внимание, память, генерацию речи и т.д. Имитация любым способом некоторых функций мозга человека создает программный или технический объект, который называется искусственным интеллектом. Рассмотрим некоторые фундаментальные вопросы и понятия ИИ [2].

Философия ИИ (как создать ИИ; каковы последствия изменения качества (положительные или отрицательные) интеллекта человека. Основные направления применения ИИ: научные исследования, интеллектуальная робототехника (роботы для распознавания образов речи, а также для манипулирования объектами изучения ближайших областей действия. Общий подход данной стратегии предполагает, что ИИ будет способен проявлять поведение, не отличающееся от человеческого и воздействовать на объекты в окружающей среде с помощью исполнительных механизмов.

Функции мозга включают обработку сенсорной информации, которая поступает от органов чувств, внимания, памяти, поведения, планирования и принятия решений, управления, координации, сложных движений, положительных и отрицательных эмоций, а также восприятия и генерации речи. Клетки мозга включают нейроны, которые передают нервные импульсы, и глиальные клетки с дополнительными функциями. Связь между нейронами происходит посредством синаптической передачи импульсов [3].

От мысленной деятельности мозга зависит интеллект человека. Интеллект объединяет все способности человека при приспособляемости к новым ситуациям, познанию и решению трудностей.

Головной мозг является главным отделом центральной нервной системы (ЦНС). У человека отношение массы головного мозга к массе тела в среднем равно 2%, но мозг тратит примерно 20% всей энергии человеческого организма.

Мозговая деятельность среднего человека ежедневно использует около 450 и 350 ккал энергии. Нервная клетка или нейрон живого организма представляет собой элемент, который может находиться в двух состояниях – возбуждение и торможение. Размеры нейронов колеблются в широких пределах в зависимости от уровня организации животных, местоположения, и функционального назначения нейронов и других факторов. Например, клетки мозжечка имеют размер около 5 м км, моторные клетки – головного и спинного мозга – 70 м км.

Классификация моделей нейронов. Возможно множество способов классификации моделей нейронов. Для лучшего понимания существующих достижений в сфере моделирования нейронов и нейронных сетей рассмотрим некоторые из возможных классификаций.

Во-первых, нейроны можно классифицировать на основе положения нейронов в топологии сети:

- 1) входные нейроны принимают исходный вектор, кодирующий входной сигнал. Как правило, не выполняют вычислительных операций, а просто передают полученный входной сигнал на выход возможно усилив или ослабив его;
- 2) выходные нейроны – представляют выходы сети. В выходных нейронах могут производиться какие-либо вычислительные операции;
- 3) промежуточные нейроны – выполняют основные вычислительные операции.

Сома нейрона отвечает за управление расходом энергии, питание, обновление ресурсов и другие процессы. Дендриты (древовидные отростки) – это входы, по которым к телу клетки подводятся импульсы раздражения. Число отростков дендритов может достигать сотен, а их длина колеблется от долей миллиметра до десятков сантиметров. Они образуют густо ветвящееся дендритное дерево разной формы.

Аксон является выходом, по которому проводится возбуждение из клетки. Он может иметь длину от долей миллиметра до 1,5 м. На конце аксон разветвляется на множество ветвей. Он передает выходные сигналы нейрона на дендриты других нейронов.

Области контакта нервных клеток друг с другом называются синапсами. Синапс проводит возбуждение только в одном направлении – с окончаний аксона одного нейрона на дендриты и сому другого. Каждый нейрон может возбуждаться через множество синаптических контактов, расположенных вдоль дендритов и тела нейрона. Число синапсов крупного нейрона может достигать тысячи. Синапсы

делятся на химические и электрические. Подавляющее большинство синапсов человека и животных относятся к химическим синапсам. Синаптический контакт химического синапса состоит из двух контактирующих частей : передающей–пресинаптический, представленной окончанием аксона, и приемной (рецептурной) – постсинаптической, (в зависимости от типа взаимодействия)

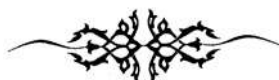
Искусственный интеллект уровня 1– это процесс имитации функций интеллекта человека на основе использования материальных объектов или разумных существ (роботов) [4].

Обобщение задач, решаемых нейросетями. Нейросети наиболее приспособлены к решению широкого круга задач, так или иначе связанных с обработкой образов. Вот список типичных постановок задач для нейросетей:

- аппроксимация функций по набору точек (регрессия);
- классификация данных по заданному набору классов;
- кластеризация данных с выявлением заранее неизвестных классов-прототипов;
- сжатие информации;
- восстановление утраченных данных;
- ассоциативная память;
- оптимизация, оптимальное управление [5].

Список литературы

1. Тьюринг А. Может ли машина мыслить? М.: Физматгиз, 1960.
2. Цветкова Л.С. Мозг и интеллект [Текст] /Л.С. Цветкова. – М., 1995.
3. Князева Е.Н. Основания ситергетики. Человек, конструирующий себя и своё будущее [Текст]/Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – 4-е изд доп. – М.: Книжный дом Либроком, 2011.
4. Самохина Е. «Прожигатель » энергии [Текст]/Е. Самохина.//Наука и жизнь. – 2017. – №4. – С. 22–25.
5. Кобелев Н.Б. Теория глобальных систем и их имитационное управление [Текст]: монография/Н.Б. Кобелев. – М.: ИНФРА-М, 2014.

ӘОЖ 006.015.9

ҰЙЫМ ЖҰМЫСЫНЫҢ САПАСЫН БАСҚАРУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ғылыми жетекшісі: Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы - т.ғ.к.

Шымыр Жалел Абдразақұлы - т.ғ.к.

**Магистрант: Мақан Бақтияр Әділбекұлы 7M07501-«Стандарттау және сертификаттау» білім беру бағдарламасы, 2 курс, МСС – 21-1 тобы
«ЖОО-нан кейінгі білім беру» факультеті, «Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы,**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада қазіргі таңда ұйымның тұрақты даму барысында сапа ролі қарастырылған. Ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында кіріктірілген менеджмент жүйесі қамтылған, оның ішінде кәсіпорындағы сапаны басқарудың интеграциялық өзара әрекеттесуінің негізгі аспектілерін сұрақтары. Сонымен қатар, ұйымда таңдалған интеграциялық стратегияны және әртүрлі басқару жүйелерін бір жүйеге біріктіру үшін жасалуы керек нақты қадамдарды қалыптастырады.

Түйінді сөздер: тұрақты даму, кіріктірілген менеджмент жүйесі, интеграция, стратегия.

Аннотация. В статье рассматривается роль качества в процессе устойчивого развития организации. В целях обеспечения устойчивого развития организации содержится интегрированная система менеджмента, включающая вопросы основных аспектов интеграционного взаимодействия управления качеством на предприятии. Кроме того, организация формирует выбранную стратегию интеграции и конкретные шаги, которые необходимо предпринять для интеграции различных систем управления в единую систему.

Ключевые слова: устойчивое развитие, интегрированная система менеджмента, интеграция, стратегия.

Abstract. The article discusses the role of quality in the process of sustainable development of the organization. In order to ensure the sustainable development of the organization, an integrated management system is contained, including issues of the main aspects of the integration interaction of quality management at the enterprise. In addition, the organization forms the chosen integration strategy and specific steps that need to be taken to integrate various management systems into a single system.

Keywords: sustainable development, integrated management system, integration, strategy.

Ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін қызмет сапасын жақсартуды жүйелі модельдеудің маңызды құрамдас бөлігі экономикалық, әлеуметтік және экологиялық қызметтің көптеген бағыттарының синтезі ретінде интеграциялау болып табылады.

Сапаны басқарудың кіріктірілген жүйелері – бұл жалпыға бірдей қабылданған термин, сонымен бірге оның мазмұны туралы ортақ пікірге әлі қол жеткізілген жоқ.

«Кіріктірілген менеджмент жүйесі» (КМЖ) термині әртүрлі салаларда қабылданған талаптардың бірыңғай құрылымы шеңберінде біріктіруді білдіреді. Мұндай жүйені енгізу әр түрлі жеке Басқару жүйелерінің әртүрлілігі компоненттердің тиімді өзара әрекеттесуін талап ететіндігімен байланысты, бұл тек КМЖ-де мүмкін, ол біріншіден, сыртқы және ішкі мүдделі тараптармен ұйымдастыру және өзара әрекеттесу процестеріне жан-жақты шолу жасайды, екіншіден, шығындарды азайтады және үшіншіден, пайда болған ауытқуларға жауап беру уақытын қысқартады, үрдістердегі ақаулар.

Жалпы, КМЖ менеджменттің мынадай кіші жүйелерін қамтуы мүмкін, атап айтқанда: сапалар; тәуекелдер; жобалар; жеткізу тізбегінің қауіпсіздігі; тұрақты даму; бизнестің үздіксіздігі; қаржы; инновациялар; білім; персонал; өкілеттіктер; энергетикалық; экологиялық; өнім қауіпсіздігі; еңбек қауіпсіздігі және денсаулық сақтау; өнеркәсіптік қауіпсіздік; көлік қауіпсіздігі; деректерді қорғау және т. б. жүйенің жұмыс істеуі, бейімделуі және үздіксіз жетілдірілуі мүмкін екенін атап өткен жөн: PDCA моделі; жалпы сапа менеджментінің негізі болып табылатын процесс моделі.

Кіріктірілген (интеграцияланған) жүйелердің дамуы туралы заманауи пікірлер көптеген ғылыми дереккөздерде келтірілген. В.П. Семеновтың [1, б.61-66] жұмысы сапаны басқарудың заманауи тәсілдерін қалыптастырудан бастап, сапаны басқарудың әмбебап принциптеріне негізделген интеграцияланған жүйелерді құруға дейінгі кәсіпорындағы сапаны басқарудың интеграциялық өзара әрекеттесуінің негізгі аспектілерін қарастырады. Кіріктірілген менеджмент жүйелерінің (КМЖ) өзектілігі қазіргі уақытта бірнеше стандарттардың талаптарын біріктіру қажеттілігімен байланысты [2, б. 78-85]. «Сапаны басқарудың кіріктірілген жүйесі» ұғымының анықтамасы PAS-99:2006, ал кейіннен PAS-99:2012 құжатын шығарудан бастап, сондай-ақ МЕСТ 53893-2010 «Менеджменттің интеграцияланған жүйелеріне қойылатын нұсқаулар мен талаптар» енгізуден бастап әлі белгісіз. Көптеген ғалымдардың пікірінше, сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесі әртүрлі халықаралық стандарттардың талаптарын ескереді және компанияда бар сапа менеджменті жүйелерін тиімді басқару мен өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді, дегенмен әр автордың көзқарастарында интеграцияланған жүйені анықтау ерекшеліктері бар. Сонымен қатар, көптеген шетелдік ғалымдар интеграцияланған басқару жүйесінің кемшілігі ретінде бизнес талаптарын емес, стандарттардың талаптарын есепке алу бағытын өзгертуді, сондай-ақ компанияны басқарудың жалпы жүйесімен байланыстың жоқтығын қарастырады.

В.П. Семеновтың [1, б.101-103] жұмысы сапаны басқарудың заманауи тәсілдерін қалыптастырудан бастап, сапаны басқарудың әмбебап принциптеріне негізделген интеграцияланған жүйелерді құруға дейінгі кәсіпорындағы сапаны басқарудың интеграциялық өзара әрекеттесуінің негізгі аспектілерін қарастырады. Кіріктірілген менеджмент жүйелерінің (КМЖ) өзектілігі қазіргі уақытта бірнеше стандарттардың талаптарын біріктіру қажеттілігімен байланысты [2, б. 78-85]. Бұл сапа менеджменті жүйелеріне арналған ISO 9000 сериялы стандарттар, экологиялық менеджмент жүйелеріне арналған 14000 сериялы, өнеркәсіптік қауіпсіздік пен еңбекті қорғауды басқару жүйелеріне арналған OHSAS 18000 сериялы стандарттар, әлеуметтік және этикалық менеджмент жүйелеріне арналған SA 8000 сериялы стандарт. Оларға салалық стандарттар да кіреді. Сонымен қатар, қазіргі уақытта өндірісті жоспарлау мен басқарудың және процестерді модельдеудің типтік

компьютерлік жүйелеріне (MRP, MRP-II, MRPIII, ERP, CSRP, CALS, IDEF, ARIS, Business studio және т.б.) стандарттар енгізілуде. ICM артықшылықтары:

- менеджмент жүйелерінің технологиялылығын арттыру;
- басқару жүйелерінің жалпы балансын құру;
- бір жалпы жүйені дамыту арқылы шығындарды азайту;
- оларды біріктіру арқылы процестердің көлемін азайту;
- жүйенің динамикасы;
- ұйымның имиджін жақсарту.

Н. Б. Акатов талдау жүргізгеннен кейін [3, б.65-105] бірқатар тұжырымдар жасады:

- интеграцияланған менеджмент жүйесі – ұйымның стратегиялық іске асырылу талаптарына жауап беретін және компанияның бәсекеге қабілеттілігін дамытатын және қолдайтын интеграцияның басым факторларын анықтау және қолдану жөніндегі тиімді шаралар арқылы оның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге сенімділігін арттыратын басқару жүйесінің жай-күйі;

- ұйымның басқару жүйелерінің деңгейін бағалау оның интеграцияның басым факторларын анықтау және қолдану қабілеті тұрғысынан, компанияда жұмыс істейтін басқару ішкі жүйелеріндегі сәйкессіздік қаупін жоюдан бастап, көшбасшылықтың субъективтілігін арттыру, қызметкерлерді тарту негізінде үйлесімді тепе-теңдікке қол жеткізу стратегиясын анықтауға дейін өтуі керек. бастау процестерін дамыту;

- ұйымның интеграция стратегиясына қатысты ұстанымы интеграцияның басымдық факторларын анықтаудың сенімділігін арттыра алатын және компанияның басымдықтарын әділ орналастыру үшін жағдай жасай алатын компанияның заманауи диагностикалық механизмін әзірлеуді талап етеді;

- ұйымның ұйымдастырушылық қабілетін дамыту интеграцияның басым факторларын анықтау және қолдану EFQM моделін кешенді құралдар жиынтығы ретінде қолдануды жеңілдетуі мүмкін. Модель ұйым туралы тұтас түсінік береді, біріктіруші құрылым рөлін атқара алады және бизнесті басқаруда әдіснамалық құзыреттіліктердің қалыптасуын жеделдете алады;

- қажетті икемділікті, жаңашылдықты, бөлімдердің дербестігін, ынтымақтастықты, жүйенің қолайлы тұтастығын сақтауды жүзеге асыратын басқару жүйесінің интеграция деңгейін анықтау, ұсынылған конфигурацияның синергетикалық әсерін және мақалада қолданылатын әдісті, объективті бағалау, басқару жүйесінің жетілуін және дамудың жоғары деңгейінің бірінші кезектегі іс-шараларын таңдауды қамтамасыз етеді.

КМЖ стратегиялық бағдарлау мәселелеріне қатысты, Т. А. Андреева [4, б.531] қазір сапа менеджментінің даму бағытының өзгеруі байқалады – тар мамандықтардан компанияны жалпы басқаруға, әсіресе оны стратегиялық менеджментпен интеграциялауға. Қазіргі кезеңде сапаны басқарудың негізгі тұжырымдамалық міндеті-бәсекелестік артықшылық туғызатын және қазіргі нарық жағдайында бәсекеге қабілетті сапалы өнімдер мен қызметтерді өндіруді қамтамасыз ететін әртүрлі сыртқы факторлар әсер ететін басқару әсерлерін таңдау және жүзеге асыру.

«Кіріктірілген (интеграцияланған) менеджмент жүйесі» ұғымының мәні көптеген отандық ұйымдар үшін барлық менеджмент жүйелерін біртұтас тұтастыққа біріктірудің күрделі процесімен және бәсекелестік жағдайында ұйымның жұмыс істеуінің оңтайлы тәсілімен байланысты. Алайда, ұйымның барлық аспектілерін

ұйымның жалпы менеджмент жүйесіне байланыстыратын КМЖ-ді анықтау дұрыс емес. Егер ұйым қазіргі уақытта әзірленген барлық менеджмент жүйелерін енгізсе, интеграцияланған менеджмент жүйесі ұйымның жалпы менеджмент жүйесімен бірдей емес, өйткені оны орналастыру саласы ұйым қызметінің кейбір аспектілеріне әлі әсер етпейді. Біріктірілген басқару жүйесі бірнеше басқару жүйелерінің комбинациясының нәтижесі болып табылады. Құжаттар мен жазбаларды басқару талаптары, түзету және ескерту әрекеттері және т.б. сияқты жүйелерге ұқсас талаптар интеграцияға мүмкіндік береді. Бұл жүйелерді жеке-жеке енгізу құнын едәуір төмендетеді және құжаттаманың ұлғаюына жол бермейді. Сондай-ақ интеграцияланған басқару жүйесі шеңберінде жүйелерді ұйымдастыруға арналған құралдарды пайдалану ұйымдық процестердің тиімділігі мен тиімділігін арттыра алады.

Жоғарыда келтірілген шолудың негізгі қорытындысы – авторлар көп жағдайда қолданыстағы стандарттарға сәйкес тұрақты дамудың жекелеген аспектілеріне қатысты бірнеше стандарттардың талаптарын механикалық қосу ретінде қолданыстағы стандарттарды аддитивті талдаумен жұмыс істейді. Сонымен қатар, тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін мүдделі тараптардың қанағаттануына қол жеткізу үшін интеграцияланған сапа менеджменті жүйесін құру үшін жүйелік зерттеу, жүйелік синтез, талдау және жүйелік модельдеу тұрғысынан тереңірек көзқарас қажет.

Г.Б. Клейнер пікірінше [5, б.27-50] менеджментте нысандық сияқты бағыттарды ажыратуға болады (объектілер тұтастай алғанда кәсіпорын немесе оның құрылымы болуы мүмкін); «қоршаған орта» (мәдениет пен инфрақұрылым орта болып табылады); процесс (процестер ерекшеленеді); жобалық (бұл жобалармен байланысты жеке бағыт). Бұл жұмыста жоғарыда келтірілген тәсілдердің элементтері қолданылады.

Осылайша, мақсат қою арқылы жүйелерді құруды бастау керек. Ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін сапаны басқарудың интеграцияланған жүйесінің (ҰҚ ТД СБ ИЖ) мақсаты – мүдделі тараптардың экономиканың, қоғамның және экологияның барлық бағыттары бойынша ұйымның орнықты дамуымен теңгерімді қанағаттануына қол жеткізу. Мақсаттардың ыдырауы жүйенің синтезін жүргізуге негіз береді

ҰҚ ТД СБ ИЖ элементтерінің моделін аксонометриялық бейнелеу формасы арқылы координаттар жүйесіндегі объектілердің геометриялық бейнесі ретінде түсіндіру ыңғайлы. Алғаш рет модельдерді құруда үш өлшемді тәсілді көрсететін кешенді өнім сапасын басқару моделінің аксонометриялық формасын А.В. Гличев [6, б.455] ұсынды және В.Я. Белобрагиннің [7, б.281], [8, б.140] салаларды, олардың басқару функцияларын және мақсатты ішкі жүйелерді қамтитын аумақтық басқару жүйесі үшін. Мұндай көлемді модельдер интеграция бағыттары мен кәсіпорын архитектурасын көрсетеді [9, б.28-39]. Сапаны басқарудың интегралды жүйелері саласында ұқсас аксонометриялық көрініс И.И. Антонова [10, б.362], Е. Б. Гаффарова [11, б.516], М.А. Катанаева [12, б.355], Э. Э. Мамедов [13, б.346] және басқалардың еңбектерінде қолданылған.

Модельдің көрсетілген түрін негізгі ретінде қолдана отырып, блоктардың құрылымы ТД-ны қамтамасыз ету үшін ұйымның сапа менеджментінің мақсаттарына сәйкес келеді.

Қабылданған эконометрикалық модель негізінде ТД бағыттары бойынша матрица түрінде ұсынылған. ҰҚ сапаны басқару жүйесі элементтерінің бастапқы негізгі құрамы ашылуы мүмкін

Сапа менеджментінің кіріктірілген жүйесіне деген қажеттілік компанияның материалдарға, операцияларға және ұйымға кететін шығындарын азайтуға көмектесетін тәуекелдерді дұрыс басқарудың нәтижесімен анықталады. Сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесін құрудың әдіснамалық аспектілерін зерттеу негізінде келесі тұжырымдар жасауға болады:

- энергия тиімділігі мен ресурстарды ұтымды пайдалануға әкелетін компанияны барынша тиімді басқаруға негізделген сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесін пайдалану негізделеді;

- сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесін құрайтын негізгі аспектілер анықталды. Бастапқыда тұтастай алғанда жұмыс істейтін менеджмент жүйесінің бөлігі болып табылатын және ұйымның мақсаттарына, сапаны қамтамасыз етуге және бәсекеге қабілеттілік, мүдделі тараптардың мүдделеріне бағытталған екі немесе одан да көп жүйелердің жиынтығы, менеджмент жүйелері (экологиялық, қаржылық, өндіріс және басқалар) және мүдделі тараптардың мүдделерін қанағаттандыру әсері бар функционалды салалардың синергетикалық комбинациясы;

- сапа менеджментінің кіріктірілген жүйесі екі немесе одан да көп халықаралық стандарттардың талаптарына жауап беретін және кәсіпорынның сапасы мен бәсекеге қабілеттілігін және оның мүдделі тараптарының мүдделерін қамтамасыз ету үшін функционалды ішкі жүйелердің бірлескен дамуын қамтамасыз ететін сапа менеджменті жүйесін білдіреді;

- сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесін құрудың тұжырымдамалық негізі рас 99: 2006, ISO 72: 2001 (ISO GUIDE 72: 2001) және МЕСТ 53893-2010 стандарттарына негізделген модель түрінде ұсынылған, олардың негізгі ерекшеліктері СМЖ болып табылады; процесс және жүйелік тәсілді енгізу; PDCA циклі бойынша сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесін құру және т. б.;

- нұсқаулық PDCA циклі және МЕСТ 53893-2010 стандартының талаптары негізінде сапа менеджментінің интеграцияланған жүйесінің құрылымын сипаттайды.

Е. А. Жирнова [14, б.41] кіріктірілген менеджмент жүйесі дегеніміз – бұл менеджмент жүйелеріне арналған екі немесе одан да көп халықаралық стандарттардың талаптарына сәйкес келетін, бірақ сонымен бірге біртұтас жүйе ретінде жұмыс істейтін ұйымның жалпы басшылығының бөлігі. БММ ұйымның барлық басшылығын толық қамтымайды, бірақ бір-бірімен интеграцияланған жүйелердің шектеулі салалары болып табылады. Нәтижесінде ұйымның мүмкіндігінше көп салаларын біріктіру идеясы келесі БМЖ артықшылықтарынан үлкен әсер алу үшін орын алады:

1. Біріктірілген жүйелер ұйым ішінде көбірек үйлесімділікті қамтамасыз етеді, сондықтан үйлестірілген әрекеттердің жалпы нәтижесі жеке нәтижелердің қосындысынан жақсы болады.

2. Кіріктірілген жүйе дербес басқару жүйелерін әзірлеу кезінде туындайтын ұйымдардағы функционалды сәйкессіздіктерді азайтады.

3. Кіріктірілген жүйені құру, әдетте, бірнеше параллель жүйелерді құруға қарағанда аз еңбекті қажет етеді.

4. Кіріктірілген жүйедегі ішкі және сыртқы байланыстардың саны бірнеше жүйелердегі байланыстардың жалпы санынан аз.

5. Кіріктірілген жүйеде құжаттар көлемі айтарлықтай азаяды.

6. Жалпы кіріктірілген жүйенің сәтті жұмыс істеуіне қызметкерлердің қызығушылығы артады.

7. Ұйымның сыртқы тараптарының мүдделерінің тепе-теңдігін ескеру мүмкіндігі артады.

Г. С. Григорян [15, б. 62-66] PAS-99:2006 құжатында «Сапаны басқарудың кіріктірілген жүйесі – бұл әр түрлі мүдделі тараптарға бағытталған және ұйымда бірлік ретінде жұмыс істейтін екі немесе одан да көп стандарттардың талаптарына жауап беретін кем дегенде екі басқару жүйесінің жиынтығы». «Сапаны басқарудың кіріктірілген жүйесі» ұғымының анықтамасы PAS-99:2006, ал кейіннен PAS-99:2012 құжатын [16, б.10] шығарудан бастап, сондай-ақ МЕСТ 53893-2010 «Менеджменттің интеграцияланған жүйелеріне қойылатын нұсқаулар мен талаптар» енгізуден бастап әлі белгісіз.

А. А. Пацевич [17, б.50] «менеджмент жүйелерінің интеграциясы» (МЖИ) термині компанияда енгізілген менеджмент жүйелеріне қойылатын әртүрлі стандартты талаптардың механикалық интеграциясы деп қате түсінілетінін атап өтті. Бұл ретте менеджмент жүйесіне қолданылатын стандарттардың талаптарын сақтау, сапа менеджменті қағидаттарын және тәуекелдерді басқару алгоритмдерін пайдалану арқылы ұйымның мақсаттарына қол жеткізу үшін бірыңғай тетік құрудың негізгі талабы сақталмайды. Осылайша, интеграцияланған менеджмент жүйесі дегеніміз-элементтері екі немесе одан да көп Халықаралық менеджмент стандарттарының талаптарына сәйкес келетін жалпы менеджмент жүйесінің бөлігі (ISO 9001, ISO 14001, ISO 26000, OHSAS 18001 және т.б.), ұйымның мақсаттарына жетуге бағытталған бірыңғай механизм ретінде жұмыс істейді. Сонымен қатар, автор ISO 9000 сериясының стандарттары интеграцияланған жүйелерді құрудың ұйымдастырушылық және әдістемелік негізі болуы керек дейді. Бұл осы стандарттарда тұжырымдалған негізгі ұғымдар мен принциптер жалпы менеджменттің ұғымдары мен принциптеріне сәйкес келетіндігіне байланысты. Сонымен қатар, қазіргі уақытта ұйымда жүзеге асырылатын нақты процестерді тікелей көрсететін процестік тәсіл ерекше маңызға ие. Қолданыстағы стандарттар менеджмент жүйелеріне стандарттардың жалпы талаптарының негізін ұсынатынын, PDCA циклін ұйым процестеріне қолдану туралы жалпы сипаттама беретінін, саясатқа қол жеткізу үшін жалпы әрекеттерді ұсынатынын, сондай-ақ оны анықтау принциптерін ұсынатынын, негізгі жалпы процестерге қойылатын талаптарды қысқаша белгілейтінін атап өтеді. Басқаша айтқанда, жүйенің сипаттамасы бар, ол қандай болуы керек, бірақ оны қалай жасау керектігі туралы ақпарат жоқ. А. А. Пацевич МЖИ құрудың стандартты тәсілінің бірқатар кемшіліктері бар екенін көрсетеді:

- жоба МЖИ ұйымның менеджмент жүйесінің бөлігі болып табылатындығын ескермейді және менеджмент жүйесінің жалпы моделі көрсетілмеген. Басқару стандарттары қазіргі уақытта қаржылық менеджментке, стратегиялық менеджментке, адам ресурстарын басқаруға, инновацияларды басқаруға және т. б. қолданылмайды, сондықтан ұйым қазіргі уақытта қолданылатын барлық халықаралық басқару стандарттарына сәйкес келетін МЖИ құрса да, ол басқарудың барлық жалпы мәселелерін қамтымайды және ұйымның жалпы басқару жүйесімен бірдей емес;

- ұйымның стратегиялық мақсаттарына қатысты МЖИ дамыту жобасының орналасқан жері анықталмаған. Мұндай жүйені құру туралы шешім стратегиялық

болып табылады, өйткені ол ұйымға айтарлықтай әсер етеді, оны ұзақ мерзімді енгізуді және компанияның негізгі ресурстарын айтарлықтай пайдалануды қамтиды;

- қызметкерлерді ынталандыру механизмдері қолданылмайды, дегенмен қызметкерлердің басқару жүйелерін дамытуға аз қатысуы олардың тиімділігінің төмендігінің негізгі себептерінің бірі болып саналады;

- МЖИ құру және пайдалану процестеріне айтарлықтай әсер ететін ұйымның сипаттамалары анықталмаған.

Ұйым менеджментіне жүйелі көзқарас күрделі жүйелерге «көру бұрыштарының» едәуір санын қарастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Сонымен, беделді ғалым Я. Корнай [18, б.147] жеті функционалды ішкі жүйенің өзара әрекеттесуін қарастырады, олардың «өнімдері» мүдделі тараптардың мүдделерін қозғайтын ұйым қызметінің кез-келген нәтижелері болуы мүмкін, атап айтқанда:

- ұйымдастырушылық-мәдени;
- ақыл-ой;
- институционалдық;
- мүліктік-технологиялық;
- когнитивті;
- еліктеу;
- тарихи. Бұл тұтастай алғанда белгілі бір ресурстық интеграторды білдіреді.

Жүйелерді біріктіру үрдісін жүргізу кезінде бірнеше жүйелердің бір-бірімен үйлесімділігі мәселесі туындауы мүмкін. Бірақ сонымен бірге кәсіпорында интеграцияланған менеджмент жүйесін енгізу үрдістер мен құжаттардың қайталануы, жоспарлау мен бақылаудың төмен тиімділігі, кәсіпорында стандарттар тобын енгізудің ұзақ мерзімі, тәуелсіз құру кезінде бірнеше параллель жүйелер арасындағы байланыстардың көптігі сияқты әртүрлі мәселелерді шешуге ықпал етеді.

КМЖ құру және енгізу жөніндегі жобалар құжаттама, мүдделі тараптардың, персоналдың және сыртқы ақпараттың қажеттіліктерін зерделеу көздері болып табылатын процестер түрінде әзірленуі мүмкін. Нәтиже – КМЖ және мүдделі тараптардың қанағаттануы. Ұсынылған КМЖ іске асыру моделі жобалау кезінде процестік тәсілдің қолданылуын айқын көрсетеді және таңдалған интеграциялық стратегияны және әртүрлі басқару жүйелерін бір жүйеге біріктіру үшін жасалуы керек нақты қадамдарды қалыптастырады. БМЖ құру мынадай кезеңдерден тұрады:

- 1) КМЖ құру және енгізу жөніндегі жұмыстарды үйлестіру;
- 2) диагностикалық аудит;
- 3) процестер моделін жобалау;
- 4) КМЖ жобалау;
- 5) КМЖ құжаттау;
- 6) КМЖ енгізу;
- 7) КМЖ нәтижелілігін зерттеу;
- 8) КМЖ сертификаттауға дайындау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Семенов, В.П. Аспекты интеграционного взаимодействия в области менеджмента качества / В.П. Семенов // Современное образование: содержание, технологии, качество. – 2017. – Т. 2. – С. 101-103.

2. Звонцов, А.В. Вопросы системного управления качеством и экологическими аспектами в глобальной рыночной экономике / А.В. Звонцов, В.П.

- Семенов // Известия СПбГЭТУ «ЛЭТИ». – 2015. - №2. - С. 78–85.
3. Акатов, Н.Б. Интегрированная система менеджмента промышленного предприятия: синергетический подход / Н.Б. Акатов, Д.Ю. Брюханов, А.Н. Иванова // Социальные и гуманитарные знания. – 2017. - №2 (10). – С. 95–105.
4. Андреева, Т.А. Развитие интегрированной системы менеджмента качества и стратегического управления предприятий промышленности : дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / Т.А. Андреева. – Саратов, 2016. – 531 с.
5. Клейнер, Г.Б. Системная парадигма и системный менеджмент / Г.Б. Клейнер // Российский журнал менеджмента. - 2008. - № 3. - С. 27–50.
6. Гличев, А.В. Основы управления качеством / А.В. Гличев. - М.: РИА «Стандарты и качество», 2001. - 455 с.
7. Белобрагин, В.Я. Региональная экономика: проблемы качества / В.Я. Белобрагин. - М.: АСМС, 2001. - 281 с.
8. Белобрагин, В.Я. Современные проблемы территориального управления эффективностью производства и качеством продукции в условиях становления рынка / В.Я. Белобрагин. - М.: Изд-во стандартов, 1994. - 140 с.
9. Петросян, Е.Р. Стратегия глобального менеджмента // Качество и жизнь: альманах - 2007. - Спец. выпуск. - С.28-39.
10. Антонова, И.И. Формирование системы всеобщего управления качеством региона : теоретические и методологические аспекты : дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / И.И. Антонова. - Санкт-Петербург, 2015. - 362 с.
11. Гаффорова, Е.Б. Организационные и методологические основы управления качеством в интегративной системе менеджмента предприятия : дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / Е.Б. Гаффорова. - Владивосток, 2009. - 516 с.
12. Катанаева, М.А. Концептуальные и методические основы оценки эффективности интегрированных систем менеджмента: дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / М.А. Катанаева. – Санкт-Петербург, 2010. – 355 с
13. Мамедов, Э.Э. Формирование моделей экономического управления качеством для обеспечения устойчивого развития организации : дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / Э.Э. Мамедов. – Санкт-Петербург, 2020. – 346 с.
14. Интегрированные системы менеджмента / сост. Е.А. Жирнова ; Сиб. гос. аэрокосмич. ун-т. – Красноярск, 2016. – 41 с.
15. Григорян, Е.С. Методологические аспекты построения интегрированной системы управления качеством / Е.С. Григорян, С.С. Киреева // Вестник саратовского государственного социально-экономического университета. – 2018. - № 2(71). – С. 62-66.
16. PAS 99:2006. Спецификация требований к общей системе менеджмента как базовой структуре для интеграции. BSI, 2006. – 10 с.
17. Пацевич, А.А. Внедрение интегрированной системы менеджмента в ОАО «Красмаш» : магистерская диссертация / А.А. Пацевич. – Красноярск, 2016. – 50 с.
18. Корнай, Я. Путь к свободной экономике / Я. Корнай. - М.: Экономика, 1990. – 147 с.

УДК 371.31

ҚАШЫҚТЫҚТЫ ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ ЖҮЙЕ ИНТЕРФЕЙСІНІҢ ДАМУЫ

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасының
ф.м.ғ.к., доцент Аязбаев Т.Л., аға оқытушы Шинышперова Ж.Б.
6B06104 - «Компьютерлік инженерия» білім беру бағдарламасы бойынша
2 курс студенті - Жұмаш Б.А.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Қазіргі уақыттың компьютерлік ақпараттық технологиялар негізінде даму көкейкесті тақырыпқа – Web – технологиясында Қашықтықтан оқыту ақпараттық жүйесін жасауға болады. Ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар, олардың қолдану және даму перспективалары беріледі. Мәліметтері MySQL деректер қорын басқару жүйесі арқылы өткізіледі. Интерфейс PHP сценарилерді құру тілінде жасалынып құжаттардың ішінен ақпараттың модульдік үлгісін бейнелейтін UML диаграммаларды және жүйенің толық сипаттамасын табуға болады. Ақпарат негізінен өзекті болып қажеттілікке қойылған.

Түйін сөздер: Web – технологиясы, MySQL деректер, Желіаралық интерфейс құрылысы, Техникалық құралдар.

Аннотация. Разработка на базе современных компьютерных информационных технологий предназначена для развития информационной системы дистанционного обучения в области Веб-технологий. Дан обзор информационных и телекоммуникационных технологий, их применения и перспектив развития. Данные управляются системой управления базами данных MySQL. Интерфейс написан на языке сценариев PHP, а в документации можно найти UML-диаграммы, изображающие модульную информационную модель, и подробное описание системы. Информация в основном актуальная и актуальная.

Ключевые слова: Web-технологии, данные MySQL, Построение сетевого интерфейса, Технические инструменты.

Annotation. Development on the basis of modern computer information technologies is intended for the development of an information system for distance learning in the field of web technologies. The review of information and telecommunication technologies, their application and development prospects is given. The data is managed by the MySQL database management system. The interface is written in the PHP scripting language, and in the documentation you can find UML diagrams depicting a modular information model and a detailed description of the system. The information is mostly current and up to date.

Keywords: Web technologies, MySQL data, Building a network interface, Technical tools.

Пайдаланушымен тікелей байланысатын әрбір жүйенің маңызды элементі интерфейсi болады. Интерфейс-бұл жүйе элементтері арасындағы өзара әрекеттесудің құралдары мен әдістер жиынтығы. Бұл термин ғылым мен техниканың барлық салаларында қолданылады. Оның маңыздылығы барлық қатынастарға қатысты.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің бағдарламалық компоненті-бұл графикалық интерфейсі бар Веб-бет. Графикалық интерфейстерді жобалау кезінде "ыңғайлылық" ұғымы енгізілуі керек. Пайдалану мүмкіндігі.

- сөзбе-сөз" пайдалылық", "пайдалылық") - интерфейс ті белгілі бір мақсат үшін пайдаланудың соңғы деңгейін білдіретін ұғым. Бүгінгі таңда жергілікті интерфейс терді дамыту бойынша көптеген зерттеулер жүргізілді.

жасалған. Оларды дұрыс түсіну және пайдалану үшін сайтты құрудың негізгі элементтерін таңдау керек.

Сонымен, әр сайт пайдаланушыға ыңғайлы практика ұсынға келесі элементтерді қамтуы керек.

Орынды анықтау блогы - бұл пайдаланушыға тек оның қолданылуын анықтауға мүмкіндік беретін Графикалық интерфейс тің бөлігі. Бұл парақтың логотипі (симВолы), оның атауы қысқаша сипаттамасы.

Еренсілтеме-бұл құжаттың басқа элементке (мәтін, мекен-жай, жазбалар, суреттер) сілтеме жасайтын бөлігі, ол өзі компьютердің жергілікті компьютерінде немесе объект элементтерінде орналасқан басқа объекттер (файлдар, қосымшалар каталогы).

Навигация-бұл пайдаланушыға аймақтың белгілі бір құрылымдық бөліктеріне (беттеріне) мүмкіндік беретін интерфейс элементі. Ол Негізгі мәзірден және қосымша мәзірден тұрады және сілтеме табылады.

Мазмұн дегеніміз сайттың өзінің мазмұны. Бұл мәтіндік және графикалық ақпарат жиынтығы.

Осы тұжырымдамалар тұрғысынан сіз жүйенің пайда болу талаптарына жауап беретін түрін табасыз. Сайттың графикалық интерфейсін жобалау - бұл парақтағы барлық қажетті элементтерді ұйымдастыру, олардың сыртқы түрін дамыту.

Сәйкестендіру блогы-бұл бет логотипі. Негізгі мәзір барлық пайдаланушылар қолдана алады. Сондықтан біз жаңалықтар парақтары, жүйелік кітапханаларға сілтемелер, жүйені пайдалануға көмек және жүйелік байланыс.. Сайтқа кірген әрбір пайдаланушыға ашық.

Қосымша мәзір пайдаланушы аты, сынып және беттегі қол жетімді позициялармен байланыстардан тұрады.

Жүйенің тіркелген пайдаланушылары тіркеу процесін аяқтауы керек болғандықтан, басты бетте қосымша пайдаланушы аты мен пароль мәзірі пайда болады. Өтініш формасын ауыстыруға болады. Осы бөлім шеңберінде қашықтықтан оқыту жүйесі "ақылды" деп аталатын болады.

Дамудың одан әрі ұсынылуы айқынырақ және айқын болуы үшін модельдеу процесінде қолданылатын процестер мен объектілердің кейбір феноменологиясы қажет (нем. Phänomenologie - құбылыстар туралы ілім).

Қашықтықтан оқыту жүйесі, SDO - бұл студенттерді Интернет арқылы қашықтықтан оқыту үдерісіне мүмкіндік беретін бағдарламалық-аппараттық кешен. LMS-ті әзірлеу - бұл тезистің мақсаты.

LMS (*Learning Management System*,англ.оқытуды басқару жүйесі) администраторы - бұл жүйенің қолданушысы және оқу процесін бақылау функцияларын орындататын адам.

Оқытушы - жүйенің қолданушысы және курстың оқу материалдарын құру, сонымен қатар студенттер топтарының оқу процесін бақылау функцияларын орындайтын тұлға адам.

Студент - жүйенің қолданушысы болып табылатын және оған әр түрлі курстарда дайындалған адам.

Топ - бұл бітіру мамандықтары негізінде біріккен студенттер жиынтығы. Ол студенттерге арналған оқу бағдарламаларын пайдалану үшін қолданылады.

Кафедралар арнайы мамандық негізінде біріккен оқытушылар қатарынан тұрады. Ол ұйымдастырушы.

Ақпарат көзі болып табылатын оқу материалдарын оқытушылар жүйе үшін жасайды және студенттерді оқыту үшін, сондай-ақ оларды кітапхана жүйесінде жариялауды пайдалану. Оқу материалдары дәрістер мен тесттерді қамтуы керек.

Курс белгілі бір пән бойынша біріктірілген оқу материалдарының жинағы болып табылады. Курс оқытушысы, оның мазмұны.

LMS кітапханасы-бұл жариялауға рұқсат етілген жүйе мұғалімдерінің сыныптарына негізделген білім. Кітапхана кез-келген пайдаланушыға жүйеге тіркелусіз қол жетімді.

Дәріс - мәтіндік, цифрлық кескіндер, флеш-клиптер түріндегі ақпараттық материалдар жиынтығы. Дәрістерді оқытушы курстар құру кезінде пайдаланады. Оқытушы LMS (*Learning Management System*,англ.оқытуды басқару жүйесі) кітапханасында дәрістерді кез-келген Ол интернет пайдаланушыларының Әмбебап қол жетімділігін жариялай алады.

Тест-бұл оқу материалын оқығаннан кейін студенттердің білімін бақылау үшін оқытушы құрған ақпараттық жүйелері. Тест курстың ажырамас бөлігі болып табылады, ол сұрақтар мен жауаптардан тұрады, бұл студенттердің дәрістерден нақты пәндерді интерактивті түрінде оқуы.

Тегін ақпарат көздері-бұл кез-келген Интернет пайдаланушысына қол жетімді жүйелік ресурстар. Бұл дереккөздерге LMS кітапханасынан алынған материалдарды кіргізеді.

Курсты құрушы-арнайы курсты әзірлеп дайындаған оқытушы.

Әрине, қамқоршы-белгілі бір курсты оқып жатқан студенттердің үлгерімін бақылайтын мұғалім, сонымен қатар курс аясында кеңес береді.

MySQL мәліметтер базасы қашықтықтан оқыту жүйесінде ақпаратты сақтау үшін қолданылуы мүмкіндік береді. Бағдарламалауды бастау үшін сізге мәліметтер базасын дайындау керек. Сондай-ақ, кейбір кестелердің байланысын ажырату қажет. Бұл көрсетілген кілттердің көмегімен жасалады және олардың көмегімен мәліметтер қорының құрылымының тұтастығы сақталады. Жүйедегі курсты жойған кезде, лекциялар кестесіндегі сәйкес жолдар да жойылады, өйткені кестесінде шетелдік кілттер бар. Сол себепті парақтар кестесіндегі жойылған дәрістермен тікелей байланысты жолдары жойылады. Бұл InnoDB кестелерінің басқа кестелер түрлерінен басты артықшылығы.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің негізгі модулі - бұл Веб-қосымшалар жиынтығы, оның көмегімен негізгі функционалдық мүмкіндіктерге қолдау көрсетіледі:

- графикалық интерфейс;
- пайдаланушының авторизациясы;
- қолданушы туралы ақпарат алу;
- қолданушы параметрі;
- шығу.

Жүйені кейінгі жаңартуға қойылатын талапты қанағаттандыру үшін бағдарламалау модельдеріне объектіге бағытталған әдісті қолдану керек.

Оқу процестерін сәтті өткізу үшін, ең алдымен, жүйені пайдаланушылардың функцияларын білу керек. Мандат пайдаланушылардың үш түрін анықтайды: әкімшілер, оқытушылар және студенттер. Жалпыға қол жетімді ақпараттық ресурстарды (кітапхананы) ұйымдастырған кезде жүйені кез-келген Интернет қолданушысы қолдана алатындығын ескерту керек. Пайдаланушының әр түрі үшін қажетті функцияларды жібереді.

Кестелерге қол жеткізу дерекқор параметрлерінде орнатылады және қосылу үшін пайдаланылатын пайдаланушы аты мен парольге байланысты болады.

Пайдаланушы құқықтарын ажырату үшін connect () класын пайдалану керек. Бұл жағдайда мәліметтер қорына қол жеткізу құқықтары дананы құру кезінде көрсетілген енгізу параметрлеріне тығыз байланыста болады.

Пайдаланушы желіде. Тіркелгеннен кейін кез-келген пайдаланушы қосымша мәзірге кіре алады. Пайдаланушылардың әр түрі есептік жазбасы бар адамға қол жетімді болуы керек, онда олар өздерінің есептік жазбалары туралы ақпараты алып пайдалана алады.

Курстың дамуы үш бөлімнен тұрады. Алдымен мұғалім курстың сипаттамасын қосады, содан кейін қажетті курстарды жасайды, содан кейін тест тапсырмасын жеңіл түрінде жасайды. Оқу материалдарын жасау үшін әзірлеушіге кіріктірілген редакторды пайдалану ұсынылады. Оның мәтінмен жұмыс істеуге арналған керемет құралы бар.

Білім беру бағдарламалары мекемесінің оқу жұмысын ұйымдастыруда қашықтықтан оқыту жүйесін қолдану үшін осы жүйенің қауіпсіздігін жеткілікті деңгейде қою керек. Ол үшін жүйеде желілік шабуылдардың негізгі әдістерінен қорғау функциялар болуы керек.

Қашықтан оқытудың ақылды жүйесі-бұл пайдаланушыға ыңғайлы бағдарламалық функция жиынтығы. Деректердің көп бөлігі MySQL дерекқорында сақталады. SQL серверлерін қолданатын жерлерде ең көп таралған желілік шабуыл SQL инъекциясы деп аталады. PHP сценарийлері SQL мәліметтер базасымен жұмыс жасайды. Жіберу SQL сервер командасы, бағдарламалаушы *query* класының *mysqli* сұрау әдісін пайдаланылады.

Сұрауда пайдаланушы ұсынған ақпарат та пайдаланылуы мүмкіндігі бар. Негізгі мәселе-пайдаланушы SQL командасына дейін кез-келген нәрсені енгізе алады, бұл дерекқорды пайдасыз етеді және қолдана алмайды. Шабуылдың бұл түрін болдырмау үшін пайдаланушы енгізген барлық ақпарат SQL енгізу мүмкіндігін болдырмайтын *mysql_escape_string ()* функциясымен жасалынады.

"Ақылды" жүйенің тағы бір қауіпсіздік мәселесі-жүйелік модульдерге кіруді ұйымдастыру. Қауіпсіздік саясатына байланысты студенттер пайдаланушыларды құру және реттеу сияқты сайттарға кіру мүмкін емес. Алайда, егер пайдаланушы осындай беттің мекен-жайын білсе, онда ол жүйенің осы функцияларына теориялық толық мүмкіндік туады. Рұқсатсыз кіруді болдырмау үшін кез-келген қорғалған сайтқа *Preveri_status_teacher.php* модулі (тек әкімшілер мен оқытушылар үшін қол жетімді беттер үшін) немесе *check_status_admin.php* (тек әкімшілер қол жетімді беттер үшін) қосылған. Бұл онлайн бағдарламалар пайдаланушы идентификаторын алу және сайттың осы бөлігіне кіру құқығын тексеру үшін сеансты пайдаланады.

Зиянды пайдаланушыны анықтау үшін ақылды жүйе пайдаланушы туралы ақпаратты қорғалған бөліктерге қол жеткізуге тырысқан сайын арнайы *sec_log* файлына жазуы керек. Мұндай файлдың мысалы төменде келтірілген.

Бұл файлда ықтимал шабуылдың күні мен уақыты, оның түрі және әрбір шабуылдаушының мекен-жайыды көрсетіп жүргізу. Егер пайдаланушы тіркелген болса, оның жүйеде идентификаторы көрсетіледі. Осы ақпараттың көмегімен сіз қауіп-қатерді оңай есептей аласыз және онымен күресудің сәтті шараларын істей алады.

Желілік шабуылдармен күресудің жоғарыда аталған әдістеріне сүйене отырып, жүйе оған қойылған қауіпсіздік талаптарына сай келеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Білім беру ұйымдарына электрондық оқыту жүйесін енгізу жағдайында педагогтардың біліктілігін арттыруды ұйымдастыру әдістемесі/Ахметова Г.К., Караев Ж.А., Мухамбетжанова С.Т. Алматы:АҚ «ҰБАО «Өрлеу», 2013.
2. Азбаев Т. Университета техникалық маман даярлауда физикалық білім берудің ғылыми-әдістемелік негізі: - Монография: - Алматы: ННЦ «Ғылым», 2002.-235 бет.
3. Миронова А.В. Развитие физических понятий у студентов в процессе компьютерных занятий. Автор. дисс. канд. пед. наук. - М. 1990. - 16 стр.

Интернет ресурстары:

1. <https://sdo.cpm.kz/>
2. <http://adilet.zan.kz/>
3. <https://idl.ksu.edu.kz/kz/distance-learning/enrollee/>

УДК 004.91

THE SYSTEM OF TECHNOLOGY AND REQUIREMENTS FOR CREATING OPEN EDUCATIONAL RESOURCES

Ongarbayeva M.B. – c.p.s.

Yermanova G.B. – sen. Teacher

**«Natural sciences» faculty, «Information and communication technologies»
department**

International Taraz Innovative Institute named after SH.Murtaza

Аңдатпа. Мақалада оқу үрдісінде жаппай ашық онлайн курстарды пайдалану мәселелері және белгілі талаптар жүйесі қойылған ашық білім беру ресурстарын әзірлеу технологиясы қарастырылған. Сонымен қатар білім алушылардың құзыреттілігін қалыптастыруды Блум таксономиясы негізінде анықтау ұсынылады.

Түйінді сөздер: ашық білім беру ресурстары, оқу процесі, цифрлық білім беру ресурстары, электрондық оқыту жүйесі, педагогикалық сценарий, Блум таксономиясы.

Аннотация. В статье освещены вопросы использования массовых открытых онлайн-курсов в учебном процессе и рассматривается технология разработки MOOK

с системой определенных требований. Также предложено определять формирование профессиональных компетенций обучающихся на основе таксономии Блума.

Ключевые слова: открытые образовательные ресурсы, образовательный процесс, цифровые образовательные ресурсы, система электронного обучения, педагогический сценарий, таксономия Блума.

Annotation. The article highlights the issues of using massive open online courses in the educational process and discusses the technology for developing MOOCs with a system of certain requirements. It is also proposed to determine the formation of students' professional competencies based on Bloom's taxonomy

Key words: open educational resources, educational process, digital educational resources, e-learning system, pedagogical scenario, Bloom taxonomy.

In connection with the process of globalization, new effective trends in education are developing today. The main trend of education in the world is that it is a more accessible state of education for each student. In this direction, the problem of developing open educational resources (abbr), which arose from the beginning of 2000, is becoming increasingly relevant.

Today, open educational resources are an improved form of distance education, the implementation of which is certainly facilitated by internet technologies.

Open education is teaching, teaching and research materials published under a digital digital or intellectual property license in any medium, with or without restrictions, that allow free access, use, adaptation or distribution to other people. The term was first introduced in 2002 at the UNESCO forum for open learning courses and Means «learning, teaching and research materials available in any media, digital or otherwise, publicly available or released under an open license, allowing free access, use, adaptation and distribution» [1].

One of the largest and most popular open educational resources in the world is Coursera, during which the main organizational and pedagogical ideas emerged. In addition to soigsega, there are also well - known platforms on which the OER is located - Edx, Vdacity, Universariusi, tlexlet, etc.

Especially the most massive use of this technology occurred during the COVID-19 pandemic, when the traditional form of education was practically impossible to say.

OER means educational and scientific resources that are publicly available or licensed and allowed to be used and modified free of charge by third parties. Open educational resources have two main advantages:

1. Transparency - anyone can become a participant for free;
2. Scalability – an unlimited number of people can participate in the course.

During the preparation of open educational resources on the subject, the following main stages are performed:

1. Development of the OER program;
2. Development of a navigation script for an advertising video;
3. Development of a pedagogical scenario of the course;
4. Preparation of text, graphic and other educational and methodological materials for the preparation of the OER and their submission for expertise;
5. Creating a promotional video or an introduction to the course;
6. Recording video lectures;
7. Video editing;

These stages form a calendar plan for open educational resources. The main stage is the creation of a pedagogical scenario for the course. In the absence of a pedagogical scenario, the course may be ineffective, i.e. there may be logical inconsistency, various errors, the pedagogical scenario is a specific, all-state – of-the-art description of the future OER.

The OER program includes information about the course: the name of the Open Educational Course, the full annotation of the course, information about teachers, the results of teaching the course, etc.

A short video about the course is up to 3-5 minutes, the video names the course navigation, basic important information, skills and abilities that are obtained as a result of mastering the course.

The content of the OER consists of lesson scenarios, video lectures, additional and knowledge testing materials, forum topics.

The planned OER from the educational and methodological complex of the discipline can be in the following variants (Table 1).

Chapter	Theme	Theme content	Component type	Number	Unit of measurement			
						Lect.	Pr., Lab.	SIW
			Video	5	min	0,3		
			Synopsis	6	page	1		
			Presentation	10	slide	0,7		
			Additional materials: recommended literature	2				
			Practical task (case)	4	page		1	
			Practical task (creating an algorithm)	2	number			
			Questions for discussion	2	number		1	
			Self-examination by Section: test tasks	100	number			
			Test of knowledge on the topic: test tasks	100	number			

It is better to plan the course by weeks. It is advisable to divide the materials of the week into chapters and topics. Each topic can have several pages. Mastering a topic means achieving a specific learning result, so that the entire set of topics involves the formation of learning outcomes throughout the course. Each week, at least one component of the topic is a knowledge assessment component, for example: practical tasks (cases) or test questions.

Each task should have clear evaluation criteria and evaluation procedures. Control and evaluation should be carried out in the same way as in the table below. (Table 2)

Chapter	Theme	Component
1 week	Theme1 (...)	1 fragment (description)
		1 control (description)
		2 fragment (description)
		2 control (description)
2 week	Theme2 (...)	3 control (description)
		3 control (description)
		4 fragment (description)
		4 control (description)

One of the most difficult and responsible stages of creating open educational resources is video creation. Each video must have a completed mini-module. The video should have an introduction, main part and conclusion. The main point is called in the introduction. The main part should reveal the thought mentioned in the introduction. A brief summary is given in the conclusion.

Of course, it is necessary to develop tools for assessing knowledge of each course, to describe the system for evaluating learning outcomes. It is necessary to prepare in advance photo, video materials, additional texts, comments, news, etc.

Pedagogical scenario of an open online course

Chapter, title name, its description	Types of education assessment in the chapter	Additional materials, links to external resources, etc.	The number of videos, requirements for them, for example, shooting in the audience, in the library, in nature, etc.	Number of hours according to the curriculum of the discipline
1 Chapter 1.1 Theme 1.2 Theme				
2 Chapter 2.1 Theme 2.2 Theme				

Video lecture script

Sequence number of the scene	Video screen view description	Audio
	Description of personnel, description of the teacher in the frame	Text description of the teacher's speech in the frame

So, a system of specific requirements is imposed on the technology of creating open educational resources. It contains connected video lectures, additional educational materials, presentations, tasks for evaluating knowledge, including lectures.

Stages of developing an open online course:

- Development of the course program;
- Development of a script for an advertising video;
- Development of a pedagogical scenario for the course.

The pedagogical scenario of the course is understood by the author as a structural description of the content and structure of the educational material, information technologies used to organize the pedagogical and educational process. Both the educational material and the system are built on methodological principles and methods accompanied by it.

It is very effective to use B. Bloom's taxonomy to assess the level of formation of competencies of students who have mastered the course on open educational resources. Bloom proposed six successive cognitive categories or levels of learning: knowledge, understanding, application, analysis, synthesis, evaluation, and three degrees of emotional assimilation of information: perception, response, value (Table 3).

Table 3

The level of training and mastering by B. Bloom

№	Training level	Level mark	Rating
1	To know	The student learns basic information.	1

2	Understand	Understands and can interpret information.	2
3	Application	Can use information from different situations or a concept from different contexts.	3
4	Analysis	Can use this information, divide it into parts.	4
5	Synthesis	Can create new versions	5
6	Rating	Able to assess the depth of penetration of information.(concept)	6
<i>№</i>	<i>Degree of Emotional Mastery</i>	<i>Degree mark</i>	<i>Rating</i>
1	Reception	Can briefly summarize the main points of the lesson.	3
2	Answer	Feels comfortable and fully functional	4
3	Values	It is believed that the studied material is useful and helps to solve problems	5

The table describes the specifics of each level, as well as the activities in which the corresponding shafts are implemented.

In order to master these levels in this order, it is necessary to prepare and perform tasks and tasks by the teacher. Each subsequent level is aimed at deepening and developing professional competencies. To compose tasks, a list of verbs will help, as follows, describing the actions associated with each level or degree of Training (Table 4).

Table 4
List of verbs that describe actions

<i>№</i>	Training level	Verbs that describe actions
1	To know	Identify, distinguish, understand
2	Understand	Description, recognition, definition
3	Application	Construction, as artistic, to perform an operation
4	Analysis	Division into parts, verification, interpretation
5	Synthesis	Organization, Assembly, formation, creation
6	Rating	Evaluation, measurement, comparison
<i>№</i>	<i>Degree of mastery</i>	<i>Action verbs</i>
1	Reception	Concentrate, listen, disconnect
2	Answer	Calculation, writing, discussion, organization
3	Values	Persuasion, use, care

Assessment of the level of competence formation based on the taxonomy of B. Bloom allows you to design, evaluate and improve the level of competence development through the formation of the necessary skills in self-assessment, self-organization and service management of both the position of the teacher and the position of the student.

Conclusion

The creation of open educational resources has its own requirements and technology. In developing the structure of an open educational resource, the first thing to do is to divide it into modules. Development of a scenario plan of the OER, clarification and development of the form of control and assessment of knowledge, development of a

script for lecture videos. In the course of training, it is very effective to use Bloom's taxonomy to assess the formation of educational results, the level of formation of competencies of students.

List of used literature

1. Science education research and practice in Asia: challenges and opportunities. — Singapore. — 1 online resource c. — ISBN 978-981-10-0847-4, 981-10-0847-7, 981-10-0845-0, 978-981-10-0845-0.
2. Bloom, B.S.; Engelhart, M.D.; Furst, E.J.; Hill, W.H.; Krathwohl, D.R.; (1956). Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain. New York: David McKay Company.
3. Bloom, B.S.; (1994) « Reflections on the development and use of the taxonomy». In Rehage, Kenneth j.; Anderson, Lorin W.; Sosniak, Lauren A. Bloom`s taxonomy: A forty-year retrospective. Yearbook of the National Society for the Study of Education. 93. Chicago: National Society for the Study of Education.

УДК. 579.61.

ИННОВАЦИЯЛЫ БИОТЕХНОЛОГИЯ

Абдуалы Ж.- профессор., Айтекова К.У. – тех.ғ.к.

Жаңатілеу Б.Б. – магистр, аға оқытушы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның Ұлттық биотехнология орталығының шетелдік ғалымдармен бәсекелестік тудыратындай жетістіктері туралы жазылған. Биотехнология, биологиялық қауіпсіздік пен экология проблемаларын шешу жолында Ұлттық биотехнология орталығының ғалымдары бірнеше зерттеу жұмыстарын қолға алған. Соның ішінде медицина мен ауыл шаруашылығындағы елеулі жаңалықтар ұшан теңіз.

Кілтті сөздер: биотехнология, медицина, дiңгектi жасушалар, пестицидтер, экология, ауыл шаруашылығы, инновация.

Аннотация. В статье отмечаются достижения Национального центра биотехнологии Казахстана, создающих конкуренцию с зарубежными учеными. На пути решения проблем биотехнологии, биобезопасности и экологии ученые Национального центра биотехнологии предприняли несколько исследовательских работ. В том числе серьезные нововведения в медицине и сельском хозяйстве.

Ключевые слова: биотехнология, медицина, стволовые клетки, пестициды, экология, сельское хозяйство.

Abstract. The article notes the achievements of the National Center of Biotechnology of Kazakhstan, creating competition with foreign scientists. On the way to solving the problems of biotechnology, biosafety and ecology, scientists of the National Center for Biotechnology have undertaken several research projects. Including serious innovations in medicine and agriculture.

Key words: biotechnology, medicine, stem cells, pesticides, ecology, agriculture.

Соңғы 10 жыл ішінде еліміз экономиканы индустрияландыруды ғана емес, ақыл ойға жүгінетін инновациялық дамуды да қолға алды. Содан бері көптеген жұмыстар атқарылып, алғашқы нәтижелер көп күттірмей қолға да тие бастады. Ал олар қандай түрде, қайда, қалай жүзеге асып жатыр деген сұраққа келсек, ойға оралатындардың бірі Ұлттық биотехнологиялар орталығы. Орталықты айтқан сөздері шет елдердің ғылыми баспасөзінде жиі қолданылатын, еліміздің ғана емес, әлемнің ғылым сахнасында беделі мен білімі жоғары биолог ғалым Ерлан Раманқұлов басқарады. Біз орталықтың тыныс тіршілігін білу мақсатымен ғалымның пікірін ортаға салмақпыз.

Оқырманға барынша қазақы жалпақ тілмен «биотехнология» терминінің мағынасын түсіндірейік.

Бұл терминді шартты түрде, барынша қысқартылған түсінікпен алсақ, онда биотехнология кез келген өнімді жасап шығаруда немесе кез келген технологиялық өндірісте сапалы әрі таза өнім алу үшін тірі ағзаны қолдану үдерісі дегенді білдіреді. Мысалы, оған күнделікті тәжірибемізде бұрыннан бар үдерістерге сүттің ашуын, қышқыл сүтті өнімдердің алынуын, яғни айран, шұбат, қымыздың алынуын жатқызуға болады. Немесе ірімшік, шарап, сыраны дайындау барысы. Бұл үдерістерді адамзат баяғы заманнан қолданып келе жатқаны аян. Міне, бұл ең қарапайым биотехнология. Адамдар осыған дейін бұл үдерістердің принципін түсінбестен қолданып келген. Шарап және сыра өндірісінде қантты ашыту барысында спиртке, сүтті қышқыл өнімдерге айналдыратын бактериялар бар екендігін бейхабар болған. Қазіргі таңда биотехнология мағынасы, әрине, оларға қарағанда әлдеқайда күрделірек. Жоғарыда келтіріп өткен мысалдардан бөлек те түрліше бағыттарда дамыған. Әрі олар өміріміздің сан-алуан бағыттарында көрініс табуда. Заманауи әлем мен дамыған экономикада бұл ұғым таза экологияның, өнімді өндіруде табиғатты, соңғы өнімді түрлі химиялық заттармен ластамайтын жолдармен алу әдістері, ауыл шаруашылығы және түрлі өндірістік үдерісте өнімді алу барысында оған химияны емес, табиғатта кездесетін табиғи өнімдерді қолданудың синонимі десек те болады. Биотехнология болашақтың технологиясы. Оған жарқын мысал ретінде қалпына келтірілетін энергияны жатқызуға болады. Қазіргі күні жер-жаһан 95-ші бензинді қолдануға көшті. Аталмыш бензиннің 10%-ын мұнайдан алынбайтын биоэтанол құрайды. Ол ауаны ластайтын зиянды заттардан барынша таза әрі мұнай өнімдеріне тәуелділікті азайтады. Биоэтанол дегеніміз, жалпақ тілмен айтқанда, өсімдік тектес шикізаттан алынатын спирт. Өкінішке орай, бүгінгі таңда осынау спирттің басым көпшілігін құрамында қанты (мысалы, қызылша) және крахмалы жоғары өнімдер мен бидайдан алады. Бірақ қазір әлем ғалымдары бұдан бас тартуда. Өйткені тағамды отынға, жанар жағармайға қолдану дұрыс емес.

Сондықтан тез арада биоэтанолды құрамында целлюлозасы көп өнімдерден алуға ауысады. Мысалы, оған әдетте қажетке жарамайтын, лақтырылатын сабан, ағаштардың діңі секілді материалдар жатады. Егіс далаларында бос жататын әрі өнімнің өнімділігін азайтатын сабанды немесе тағамға пайдаланылмайтын, күтімді қажет етпейтін өсімдік тектестерді, шөптерді Қазақстанның ұлан-байтақ даласында есепсіз көлемде өсіруге болады. Болашақта оларды жинап алып, бұлардан алынатын целлюлоза арқылы еліміздің жанар-жағармайға деген қажеттілігін толық жабуға болады деп ойлаймын. Таяу болашақта осылай болады да. Сондай-ақ биотехнология үдерістері дінгекті жасушалар (клеткалар) жасап шығару үшін, ауыл шаруашылығында мал басының өнімділігін көбейту үшін қолданылады.

Еліміздің медицина саласында дiңгектi жасушалардың қолданысқа енуi соңғы жылдардағы ең үлкен жетiстiк болып отыр. Ұлттық биотехнологиялар орталығының ғалымдары медицина саласында қолдануға дiңгектi жасушалар (клеткалар) алу әдiсiн ойлап тапты. Тұңғыш рет күйiктер мен жараларды емдеу үшiн адам терiсiнен алынған жасушалардың жаңа түрлерiн әзiрледi. Олар Дүниежүзiлiк денсаулық сақтау ұйымының талаптарына сәйкес қауiпсiз екендiгiне тексеруден өткiзiлдi, сондай-ақ Ұлттық ғылыми медицина орталығында клиникаға дейiнгi сынақтардан өттi.

Әзiрлеп шығарылған әдiс негiзiнде зақымдалған терi қабатын қалпына келтiруге арналған жасуша трансплантаттары алынады. Жақында тұңғыш рет Республикалық жедел медициналық жәрдем ғылыми орталығында жасанды терiнi қолдануды жүзеге асырдық. Бұрын аса ауыр күйiктен адам өлiп кетуi мүмкiн болатын. Ал қазiр терiнi жамаймыз, соның нәтижесiнде жараның жазылып кеуi екi есеге жылдамдайды. Бұл өте үлкен жетiстiк, жоғары ғылым. ҰБО мұны iстей алатын тұңғыш әрi жалғыз орталық. Осы жобаны Елбасыға көрсеткенiмiзде, менiң қолымды қысып тұрып «Бiз сiздерден нәтиже күтеміз», дедi. Яғни өзектiлiк бар жерде қолдау бар. Қартаюға қарсы күрес, биотехнология, өмiр сапасы – бiздiң келешектегi iс-қимылымыз осыларға тiкелей байланысты. Орталықта алғаш рет гепатиттiң В және С вирусы секiлдi қауiптi вирустардың бiрқатарынан аурудың алғашқы күндерiнде-ақ анықтауға мүмкiндiк беретiн отандық тест-жүйелер әзiрлеп шығарылды, бұл әсiресе мүшелердi ауыстырып салу мен қан ауыстырып құйған кездерде, сондай-ақ жүрек аурулары кездерiнде тромболикалық дәрiлердiң мөлшерiн есептеу үшiн аса маңызды.

Айтсақ, онда қолдан ұрықтандыру, арнайы жемдеу арқылы малдың тез қоң жинауы биотехнологияға байланысты. Яғни ол ауыл шаруашылығында кең қолданыста. Бүкiл әлем өнiмдiлiк пен сапаны арттыру мақсатында паразиттер мен түрлi зиянды құрт-құмырсқалармен күрестi химиялық әдiстерiмен емес, табиғи әдiстерiмен емес, табиғи әдiстермен жүргiзуге бетбұрыс жасауда. Қазiр таза биологиялық асқа жүгiнетiндер саны артып келе жатыр. Бүкiл әлем соған бағыт ұстануда. Қазақстанда бұдан тыс қала алмайды. Ал органикалық таза өнiм қалай жасалады? Кез келген кәсiпорын иесi менiң өнiмiм органикалық таза деп сенiмдi айтуы үшiн қандай кезеңдерден өтуi керек? Осы сөздi айтпас бұрын ол кемiнде үш жыл бойы өз жерiнде құрт-құмырсқалармен түрлi паразиттерге қарсы пестицидтер мен химиялық тыңайтқыштарды қолданбауы тиiс. Алайда бұл жердi өңдеу үшiн бiрдеңе қолдануы керек қой? Ал ол бұл арада өнiмге зиян әкелетiн паразиттермен күресте биологиялық құралдар мен тыңайтқыштарды қолданады. Биологиялық тыңайтқыштар арнайы биологиялық зауыттарда жасалады. Ауыл шаруашылығындағы биотехнология дегенiмiз, мiне, осы.

Егер саны мен сапасын бәрiбiр қолдан жасайтын болса қалай болар едi. Әрине қолданыстан кейiнгi нәтиже бiрдей. Бiз жерге минералды тыңайтқышты да, биологиялық тыңайтқышты да алатын өнiмiздiң өнiмдiлiгiн арттыру үшiн қолданамыз. Осы тұрғыда олар аналог. Биологиялық тыңайтқыштың атқаратын қызметi осындай. Бiрақ олардың жұмыс iстеу механизмi екi басқа, мүлдем бөлек десек те болады. Биологиялық тыңайтқыш химиялық секiлдi жер құрамындағы фосфат көлемiн көбейтпейдi, кейiн осы фосфат өзенге құйылып, ондағы барлық балық қырылып, балдыр басып кетпейдi. Ол басқаша жүзеге асырылады. Бiздiң тыңайтқыштарымызда арнайы симбионатты бактериялар өмiр сүредi. Олар өскiнге азотты химиялық қосылулар арқылы берудiң орнына оны ауадан сiңiруге

көмектеседі. Қорыта айтсақ, атқаратын функциялары бойынша аналог, ал жұмыс істеу механизмі бойынша аналог емес. Биотехнология сөзі «таза ас», «экологиялық таза өнім» ұғымын білдіреді. Ол ереже бойынша түрлі салалардағы таза өнімдердің, ол мейлі өндіріс болсын немесе ауыл шаруашылығы болсын, медицинада табиғи таза өнімнің табиғи заттың кепілі.

ҰБО-тың қазіргі жағдайы туралы айтсақ.

Мұнда 380-нен астам жоғары білікті мамандар қызмет атқарады, олардың ішінде 12 доктор және 64 ғылым кандидаты, 2 PhD докторы, 12 профессор және 1 ҰҒА академигі бар. Тағы бір ерекшелік біздегі қызметкерлердің орта жасы 30-дан аспайды. Мұнда Лондон университеті колледжі, Джон Хопкинс университеті, Ноттингем университеті, Колорадо мемлекеттік университеті сияқты басқа да шетелдік және отандық жетекші жоғары оқу орындарының түлектері жұмыс істейді. Орталық жанынан «Биотехнология», «Теория және тәжірибе» ғылыми журналы шығады, онда қазіргі заманғы биотехнологияның проблемалары бойынша отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері жарияланады. Қызметімізде ғылыми медициналық биотехнологияға үлкен үміт артудамыз. Осы сала бойынша жетістіктеріміз қазірдің өзінде аз емес. Ауыл шаруашылығына төл өсімі жоғары асыл тұқымды малдар әкелінді, міне, соларды тексеру керек. Екінші жағынан бізге өсімдік өсіру мониторингін жүйелі қадағалап отыру керек. Бұл біздің негізгі міндетіміз. Былайша айтқанда, сапасы мен санын арттыруда жүйелі еңбек ету үстіндеміз.

Орталық 1993 жылы ұйымдастырылған дедік қой. Мен бұл ұжымда 2005 жылдан бастап еңбек етіп келемін. Яғни, биотехнология орталығын басқарғаным алты жылдан асты. Мен басқарған жылдар ішінде орталық аяғына нық тұрып, адам танымастай өзгерді деп сеніммен айта аламын. Оған осы жылдар ішінде «құс тұмауына», «доңыз тұмауына» қарсы вакциналар жасап шығарғанымыз айқын дәлел. Олар қазір медицина және ветеринария салаларында қолданысқа енгізілген. «Құс тұмауына» қарсы шығарған вакцинаның еліміздің қажеттілігін толық қамтамасыз етіп келе жатқанына, міне, үш жыл болды. Тұңғыш рет медициналық вакцина жасап шығардық. Бұрын-соңды елімізде осы вакциналар мүлдем шығарылмаған-тұғын. Нәтижесінде Қазақстан әлемде «доңыз тұмауына» қарсы өз вакцинасын жасап шығарған 6-шы ел болып отыр. Бұның барлығы еліміздің инновациялық өндірісті жолға қойғандығының нәтижесі.

Ауыл шаруашылығындағы нақты жобалар баршылық.

Жарқын жобалар қатарында атап көрсетер жобалардан кемде емеспіз. Қолайсыз климат жағдайларына және түрлі ауруларға төзімді келетін бидайдың түсімі жоғары жаңа 5 сорты жасап шығарылады. Бірнеше күріш сортын енгіздік. Қызылорда обылысында жиі өсірілетін күріштің Бақанас және Мәдина сорттары биотехнология орталығында жасап шығарылды. Олар өндіріске 2008 жылы енгізілді. Мамандарымыз диагностика жасаудың жаңа әдістерін жасап, оны енгізу үстінде. Қазақстанда қатерлі ісік ауруларына, мысалы, тұқым қуалайтын ауруларға бейімділік ерте анықталмайтыны үлкен мәселе болып тұр. Кейде тіпті анықталмайды, болмаса кеш анықталады. Орталық осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында ерте диагностика жасау әдістерін енгізуде. Батыста ерте диагностика жасау нәтижесінде әйелдердің қатерлі кеуде ісігінен емделуі 95%-ды құрайды. Ал бұл көрсеткіш елімізде 40%-ақ! Келісіңіз, айырмашылық жер мен көктей ғой. Айтқым келгені, ерте диагностика бұл кез келген аурудың алдын алады, емнің нәтижелі болуына үлкен септігін тигізеді. Осы орайда дінгекті жасушалар – біздің

үлкен жетістігіміз. Қазір біршама жаңа ғылыми жұмыстар жүргізілуде, осыларды жүзеге асырсақ жақын арада жоғары нәтижелерге қол жеткізгенімізге сенімдімін. Жуырда Республикалық медициналық жедел жәрдем ғылыми орталығында бірінші рет елімізде бауырды ауыстыру операциясы жасалды. Бауырды алмастырып салу барысында донор мен оны қабылдаушы, яғни реципиенттің сәйкес келуі өте маңызды. Бұрын алдын-ала жасалатын осы талдаманы елімізде жасамайтын. Ең жақсы дегеннің өзінде Ресейде жасайтын. Қазір біз жүргізген жұмыстардың нәтижесінде осы талдаманы жасай алатын болдық.

Біз осыған дейін мұндай анализді тегін жасап келдік. Неге дейсіз бе? Өйткені бізде медициналық қызмет жүргізуге арнайы лицензия болмады. Біз қазір лицензия алуға талпынып жатырмыз, оны қалай аламыз, солай ақылы болады. Дегенмен бағалық ауқымда жаппай қолжетімді болады деп айта аламын.

Ал соңғы кезде орталық мұнаймен ластанған топырақты жарты жыл ішінде тазартып, оны толық қалпына келтіруді қамтамасыз ететін биопрепараттар арқылы таза экологиялық жолмен тазалауды жүзеге асырып жатыр. Бұл әдіс биоремедиация деп аталады. Өте тиімді әдіс. Мұнаймен ластанған үш ірі аумақты жерлерді тазалап үлгердік. Қарағанды облысы, Маңғыстау облысы және Атырау облысында 200 мың тоннадан астам топырақ тазартылды. Тазалау деңгейі 97%-ға дейін жетеді. Әйтпесе, ол жүздеген жылдар жатушы еді.

Ұлттық биотехнологиялар орталығы үдемелі инновациялық-индустриялық даму бағдарламасына (ҮИИДБ) қатысып жатыр.

Ел өмірінің дамуында ерекше орын алатын жоба болғандықтан, бағдарламадан орталықтың тыс қала алмайтыны анық. Оның үстіне инновациялық жаңалықтар ашып, оны енгізу біздің негізгі мақсатымыз болып табылады. ҰБО-да бірқатар жобалар ҮИИДБ шеңберінде жүзеге асуда. Біз бағдарламаға жаңа жобалар енгіздік. Бірақ қазір олар бойынша қаржы алмаймыз. Алайда сол жобалар бойынша есептеріміз кірістіріледі.

Мен ғалыммын және бұл менің өмірдегі атағым. Өзімді басқа салаларда елестете алмаймын. Биологияда мен «судағы балықтаймын десем», өтірік айтқандық емес. Ұлттық биотехнология орталығының тарихын екіге бөліп қарастыра аламын. Мен басшылыққа келгенге дейінгі және одан кейінгі орталық мүлдем екі басқа. Өзімнің келуіммен көптеген жаңалықтар ашқанымды, Отаныма пайда әкелгенімді білемін. Міне, осындай қанағаттанарлық сезім менің алға жылжуыма моральды түрде көмектеседі. Өйткені мен Қазақстанымның көтерілуіне қызмет етіп жатырмын. Біздің ұжым елдегі жетекші ғылымды дамытуда.

Жастарға ғалым ретінде мынаны айтпақпын. Оларды өз саласында мықты кәсіби маман болып шығуға шақырамын. Дипломды өз білімімен алуы тиіс. Жүзеге асырылып жатқан инновациялық бағдарламалар негізінде Қазақстанға жуық арада кәсіби мамандар қажеттігі туындайтын сәт пен олардың еңбекақысы жоғары төлемді болатын кез жақындап келеді. Бізге мамандар өте қажет. Бұл мәселені шешу үшін Үкімет жоғары білім беру жүйесін реформалау және Назарбаев Университеті арқылы үлкен еңбек етуде. Бұл жаңа жүйеге түбегейлі бетбұрыс екені сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Андриевский Р.А., Наноматериалы: концепция и современные проблемы. Рос.хим.журнал 2002. Том 46. №5 50-56 стр.
2. Мусабеков Қ.Б., Есимова О.А., Биотехнологиялық материалдар және олардың қасиеттері. Оқу құралы. Алматы, 2015. 121 бет.

3. Абдуалы Ж., Қазіргі заман физикасының жаңа материалдары. Оқу құралы, 2021.

ӘОЖ 574.476/631.86

КАЛИФОРНИЯЛЫҚ ҚЫЗЫЛ ҚҰРТЫНЫҢ АЛУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Шорабаева Н.Д., Мағауияқызы В.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада еліміздің басты проблемаларының бірі өндіріс орындарының шикізаттары мен өнімдерін, өндіріс орындарында ұтымды, шығынсыз пайдалану, халықты таза өніммен қамтамасыз ету. Заманауи талаптарға сай кемшілікті жою, қоршаған ортаға және адамдардың пайдасына, денсаулығына зиян келтірмейтіндей және тұтыну қалдықтарын бірінғай жоғарғы массаны азайту қарастырылады.

Кілтті сөздер: вермикомпост, аэрация, микрофлора, биостимулятор, биомасса.

Аннотация. В данной статье подчеркивается, что одной из главных проблем страны является рациональное использование сырья и продукции производственных на предприятиях. В соответствии с современными требованиями предусматривается устранение недостатков, снижение единой верхней массы отходов потребления, не наносящих вреда окружающей среде и здоровью людей.

Ключевые слова: вермикомпост, аэрация, микрофлора, биостимулятор, биомасса.

Annotation. The article emphasizes that one of the main problems of the country is the rational use of raw materials and production products at enterprises. In accordance with modern requirements, it is planned to eliminate shortcomings, reduce the single upper mass of consumption waste that does not harm the environment and human health.

Keywords: vermicompost, aeration, microflora, biostimulator, biomass.

Қазіргі таңда еліміздің басты проблемаларының бірі өндіріс орындарының шикізаттары мен өнімдерін, өндіріс орындарында ұтымды, шығынсыз пайдалану, халықтың әл-ауқатын жақсартудың көзі. Жалпы қоғам болып басты кемшілікті жою, қоршаған ортаға және адамдардың пайдасына, денсаулығына зиян келтірмейтіндей және тұтыну қалдықтарын бірінғай жоғарғы массада азайту болып табылады.

Тұрғылықты қала тұрғындарын салауатты өмір салтын бағыттай отырып органикалық қалдықтардың пайдасы бар екендігін түсіндіру керек. Орта шамамен алғанда жыл сайынғы көрсеткіш 300-400 кг қоқыс және тағы басқа химиялық микроэлементтері шығарылады. Физикалық, химиялық және органикалық қалдықтар қоршаған ортаға зиянын келтіреді [1].

Қазіргі уақытта түрлі саланың дамуы мен өзекті бағыттары халықтың тиімділігі бұл органикалық қалдықтар. Оны яғни қоқысты қайта өңдеу басты көзі болып табылады. Органикалық қалдықтардың түрліше зерттеле отырып әдістері мен нәтижелерін көре аламыз. Бұл органикалық қалдықтардың түрліше қолдану

әдістеріне вермикоспост терминін алуға. Оның орыс сөздігінде «вермикулит» сөзінен құралған және латын сөзінің қалыптасуы - *vermes*. Ғылыми әдебиеттерде вермитехнологияның пайда болуы қазіргі заманауи этикетке сай болу керек [2].

Қазіргі уақытта тиімді қайта өңдеудің түрі - вермикомпост. Вермикомпост жоғары температурада өзін-өзі қалпына келтіру арқылы қабілетті заттармен тез нәтиже бере алады. Бұл затты топыраққа енгізгенде, тіпті аз мөлшерде болса да, жаңа молекулалардың пайда болуы мен өсу процесін жылдамдатады. Қарашірік шаңы жоғары топырақ ластанған ыстық ауаны үнемі жұтып, суық және таза ауаны шығарады. Вермикоспостқа топырақтағы жылу мен масса пропорционалды болу тиіс. Зерттеу барысында тиесілі алқаптарында құрғақшылық пен ылғал жетіспейтін жағдайда құрттар арқылы вермикомпост нәтижесін көре алмаймыз.

Ластанудың тамақ қалдықтары, жағымсыз иістерден органикалық қалдықтар көп мөлшерде бола бермейді. Нәтиже барысында ең бастысы полигондарда болатын химиялық процестердің тіршілік етуі қаршаған ортаға теріс әсер етеді. Дегенмен, әртүрлі қажетті энергия мен амин қышқылдары, май қышқылдары, минералды заттар, органикалық қалдықтар, көмірсулардың, аэробты ақуыздардың бактерияларды ыдыратудағы алатын өнімдерінің сынамаларынан көруге болады. Сондықтан қалдықтарды маңыздылығы бойынша бірнеше кезеңге бөлуге болады.

Алғашқы кезеңде көмірқышқыл газы мен азот осы әсерден пайда болатын негізгі өнімдер болып табылады. Негізінен бұл кезең өте қысқа. Тұрмыстық қалдықтар пластикалық заттармен қоршалғандықтан, оттегінің мөлшері күрт төмендейді, өйткені бірнеше метр сайын қоқыс технотопырақпен толтырылады. Барлық оттегі жұмсалғаннан кейін екінші кезең басталады. Анаэробты бактериялар аэробты бактериялар шығаратын заттарды сүт, сірке қышқылдары, этил және метил спирттеріне айналдырады. Көмілген қалдықтардың ортасы қышқылға айналады. Қышқыл ылғалмен араласқан кезде қоректік заттар сіңіп, азот пен фосфорды сутегі мен көмірқышқыл газын автоматты түрде шығаратын бактерияларға қолайлы етеді. Келесі кезең органикалық қышқылдарды жандандырудан және анаэробты бактериялардың ацетат түзуінен басталады. Бұл процесс бейтарап ортаға әкеледі. Бұл бактерияларға жағдай жасау үшін қажет. Бұл бактериялар қышқыл түзетін бактериялармен бірге биоценоздың бір түрін құрайды. "Қышқыл" бактериялар метаногендер, көмірқышқыл газы және ацетат тұтынатын заттарды шығарады. Бұл заттар көп мөлшерде болады және сонымен бірге қышқыл түзетін бактериялардың өздеріне зиянды. Соңғы кезеңде газ құрамында 40-55 (%) метан (сыйымдылығы бойынша), 30-65 (%) көмірқышқыл газы және 3-10 (%) басқа газдар бар. Бұл кезең шамамен 20 жылға созылады, бірақ газ полигонында қалдықтарды тастау арқылы бірнеше жылға дейін таралады.

Газдарда хош иісті көмірсутектер, алкандар, циклоалкандар, спирттер және кетондар сияқты әртүрлі заттар бар. Полигон газының құрамындағы ең улы күкіртті сутегі мен метан жоғары концентрацияда улануды тудырады.

Сонымен қатар, қоқысты жағу зиянды заттар болып табылатын диоксиндерді шығарады. Ластану барысында қоқыс полигондарын игеру технологиясы зиянды газдарды жою, оны одан әрі жағу немесе отын ретінде пайдалану арқылы жаңа ғылыми инновациялық технологияның көзі болып табылады. Тазаланбаған ортада газдың көп мөлшерде болуы улы атмосфералық ингредиенттердің молаюына әкеп соғады [4].

Улы газдар полигонында олардың жану өнімдерінің пайда болуының негізгі себебі органикалық қалдықтары мен тамақ өнімдерінің шектен тыс көп болуы.

Бақылау барысында тұрғылықты халықтың психологиялық сауаттылығына байланысты, адам денсаулығына зиянды қалдықтарды кәдеге жарату үшін бөлек жинауды қажет етеді. Әр жеке тұрғын тамақ және органикалық қалдықтардан компостау шараларын жеткілікті түсіне білуі тиіс. Қала агломерациясында қоқыстардың шамадан тыс мәдениетті тасталмауына байланысты үлкен қиындықтар тудырады. Осыған орай органикалық заттармен жұмыс істеу көбінесе пәтерлерде тұратын қала тұрғындары үшін үлкен мәселе болып табылады.

Қала тұрғындары үшін азық түлік және органикалық қалдықтарды жоюды құрудың бірнеше жолы бар:

- тамақ қалдықтарын іріктеп жинау;
- барлық қалдықтарға ұсақтағыштарды пайдалану;
- жабық ыдыста микробтық биопрепараттармен компосттау;
- вермикомпост;
- электр кептіргіші бар компостерді пайдалану.

Егер тазарту құрылыстарында биогаздан электр энергиясын өндіруге арналған арнайы биогаз қондырғысы болса, диспозерлерді пайдаланып, қалдықтарды толығымен ұсақтауына байланысты және экологиялық тұрғыдан тиімді пайдалану.

Вермикомпост бұрыннан белгілі және әртүрлі органикалық субстраттарды қызыл жауын құрттарымен ауылшаруашылық өндеуде қолданылады (*Eisenia fetida* және оның кіші түрлері *E. f.fetida*; *E. F.andrei*, *Lumbricus terrestris*, кішкентай қызыл құрт *L. rubellus*). Вермиферманы ұйымдастыру үй жағдайында жасау немесе құрттарды компосттау сирек кездеседі. Үйдегі вермиферма бұл бірнеше қораптан тұратын жабық қондырғы. Құрттар мекендейтін деңгейде аэрацияны қамтамасыз ететін, шыбындар мен басқа жәндіктердің кіруін шектейтін шағын тесіктер бар. Оның төменгі деңгей артық сұйықтықты жинауға арналған. Ылғалдандыру және желдету үшін негізгі субстрат ретінде кептірілген шөптер мен үгінділер қолданылады. Құрттар азық-түлік мөлшеріне, шіруіне, түріне байланысты олардың көбеюін реттейді. Құрттардың тіршілік әрекеті нәтижесінде вермикомпост пайда болады.

Тұрғылықты жерде вермикомпосттың кемшіліктері:

- төрт түлік малдың қи қалдықтарынан алынатын өнімдердегі құбылыстардың дұрыс реакция болуына бөгде заттар, яғни жуа және қырыққабат тағы басқалары тағамдарды компосттау қажет емес. Процесс барысында жауын құрттарымен ұзақ өңделеді және жағымсыз иістерді тудырады;

- құрттардың толық қызметін қамтамасыз ету үшін топырақтың температурасы, қышқылдығы мен ылғалдылығын бақылау керек.

Алынған вермикомпостты топырақтың құнарлығын арттыру үшін өсімдіктерді жылы-жайда немесе үй жағдайында өсіріп, қолдануға болады.

Осындай нәтижеден органикалық қалдықтарды өндеудің тиімді әдісі вермикультура. Арнайы фермаларда жауын құрттарын өсіру болып табылады. Вермикультура бұл "жасыл" экономикада маңыздылығы халыққа пайдасы, экологиялық жаңа қадам, қалдықтарды жою мәселесін шешу. Вермикультура органикалық қалдықтарды өндеудің ең перспективалы бағыттарының бірі болып табылады.

Вермикультуралық қалдықтарды жауын құрттарымен өндеу табиғи процесс. Осында вермикультура арқылы органикалық қалдықтардың үлкен көлемін жою мәселесін шешудің әртүрлі тәсілдері қолданылды. Вермикультураға байланысты бұл уақытта вермикомпостинг қарқынды қолдану - органикалық қалдықтарды жауын

құрттарымен жоюдың жаңа биологиялық әдісі. Мұндай жағдайларда құрт түрлерін өндірісте қолдану тиімді. Қолданылатын тағы бір түрі *Eisenia foetida*. Құрттардың бұл түрлері жоғары өсу қарқынымен, құнарлылығымен, өмір сүру ұзақтығымен сипатталады. Жауын құртының вермикультура жағдайында бір құрт жылына 70 коконға дейін жинайды [4].

Жауын құрттары мен топырақ микробиотасы топыраққа енген органикалық заттардың ыдырауында маңызды рөл атқаратыны дәлелденді, топырақтағы тамыр жүйесі жердің тереңінен пайда болған қарашірікпен байытады. Бұл омыртқасыздар топырақтың негізгі "өңдеушісі" болып табылады және олардың қызметін ешкім толық жинақтай алмайды. Топырақта құрттардың болуы оның құнарлылығының көрсеткіші болып табылады. Бұл көрсеткіштер топыраққа түсетін органикалық заттардың мөлшеріне тікелей байланысты. Жауын құрттары топырақтағы органикалық қалдықтарды бұзудың және оларды өсімдіктер пайдалана алатын пішіндерге айналдырудың ең күрделі, көп сатылы процесіне қатысады.

Құрттардың ас қорыту жолында қорытылмаған тамақ қалдықтары минералды бөлшектермен араласады, ішек қабырғаларының шырышты секрецияларына жабысады және копролиттер пайда болады. Бұл өзінің ішек микрофлорасының, биологиялық белсенді заттардың, ферменттердің, дәрумендердің көп мөлшері. Мұның бәрі антибиотикалық қасиеттерге ие. Бұл патогендік микрофлораның дамуына жол бермейді, шірік процестерді тежейді және сасық газдардың бөлінуін жояды. Топырақты дезинфекциялайды және бейтараптандырады. Сондай-ақ, ол жағымды жер хош иісіне, керемет физикалық қасиеттерге ие болады. Яғни, түйіршікті, өткізгіш, ауа өткізгіш, борпылдақ және құнарлығымен ерекшеленеді. Жауын құрттары органикалық заттардың ыдырауын бірнеше есе тездетіп, органикалық қалдықтарды гумусталған тыңайтқышқа айналдыра алады. Алынған өнімнің екінші бөлігі - жауын құрттарының биомассасы, оны жануарлар азығында ақуыз қоспасы ретінде және биологиялық шикізат ретінде пайдалануға болады [5].

Сонымен қатар жауын құрттарының экономиканың дамуына тиімді дайын қалдықпен органикалық қоспалардың қызметін жақсарту үшін калифорниялық қызыл құрттарды қолданады. Бұл құрттар топырақты тазарту технологиясы өнімнің таза табиғи түрде болуы.

Бұл көбінесе гумус режимін сақтауға байланысты. Алынған вермикомпост - бұл патогендік микроорганизмдердің болмауымен сипатталатын және топырақта ылғалды сақтайтын тамаша тыңайтқыш. Сонымен қатар, ол биостимуляторлардың болуына байланысты өсімдіктерге ынталандырушы әсер етеді. Нәтижесінде вермикомпосттың айналасында вакуум пайда болады, өйткені газ күйінен қатты газға ауысқан кезде газдың көлемі мың есе азаяды.

Ауыл шаруашылық бағытында метал және тұрмыстық қалдықтар технологиясы бойынша жүзеге асырылады. Бұл калифорния құрттарын енгізу арнайы мезгілдерге байланысты ғылыми көрсеткіштеріне қарап орналастыру.

Сурет-1. Калифорния қызыл құртының топырақты залалсыздандыру

Барлық органикалық тыңайтқыштардың ұйытқысы жауын құрттарының компост "шайы" жандандыруға, өсімдіктерді сауықтыруға, кейбір фитопатогендер мен зиянкестермен күресуге арналған экологиялық таза, арзан және жан-жақты құралдардың бірі, су суспензиясы және күрделі микробтық биологиялық өнімін алуға болады.

Вермикомпосттан алынған сұйық гуминді препараттар келесі қасиеттерге ие:

- тұқымның өнгіштігі мен өну энергиясын арттырады;
- өсімдіктерде тамыр түзілуін ынталандырады;
- өсуді ынталандырады және өсімдіктердің дамуын тездетеді;
- өсімдіктердің иммунитетін арттыру;
- ауыл шаруашылығы өніміндегі нитраттардың мөлшерін азайту;
- ауыр металдар мен радионуклидтердің қондырғыға түсуіне жол бермеу;
- жемістер мен көкөністердегі қант, ақуыз және дәрумендердің мөлшерін арттырады.

Вермикомпосттың басты артықшылығы - қалдықтардың органикалық ыдырауы мен минералдану процесін жылдамдатады. Бұл әдетте қалдықтардың аэрациясының жақсаруына байланысты [5].

Қорыта келгенде вермикомпосттау технологиясы іс жүзінде қалдықсыз және үнемді құбылыс. Осы заманауи биотехнологияның мүмкіндіктері мен болашағы адам өмірінде маңызы табиғатты ластанудан қорғайтын табиғи мүмкіншіліктің бірі.

Біріншіден, экологиялық мәселелер бойынша әртүрлі өндірістердің органикалық қалдықтарын қайта өңдеу.

Екіншіден, гумуска бай органикалық тыңайтқыштар мен гуминдік препараттарды өндіру және оларды ауыл шаруашылығында пайдалану.

Халыққа қажетті органикалық және егіншілікке пайдалы өсімдік шаруашылығында, мал шаруашылығында, балық шаруашылығында жаңа биотехнологиялық шешімдерін табу тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1.Операция “Утилизация”. Как в Казахстане решить проблему отходов. [Электронды ресурсы] URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/operaciya-utilizaciya-kak-v-kazakhstane-reshit-problemu-otkhodov-395062/> 04.04.2018 г.

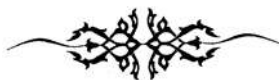
2.Игонин А. М. Дождевые черви. Ковров, 2002. 189 с. 2. Выгузова М.А. Исследование технологии утилизации отходов в сельскохозяйственном

производстве / М.А. Выгузова // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ) [Электронды ресурс]. – Краснодар: КубГАУ, 2013. – №01(085). С. 1 – 11. – IDA [article ID]: 0851301001. – <http://ej.kubagro.ru/2013/01/pdf/01.pdf>.

3. <https://www.zakon.kz/4621366-v-kazakhstane-predlagajut-razvivat.html> 04.04.2018 г.

4. Выгузова М.А. Использование технологии вермикомпостирования в сельском хозяйстве / М.А.Выгузова, С.А Линкевич, В.В.Касаткин, Н.Ю.Литвинюк // Хранение и переработка сельхозсырья. – 2012. - №7, с.11-13. 18 4. Выгузова М.А. Перспективы развития технологии вермикомпостирования в России и за рубежом / М.А.Выгузова, С.А.Линкевич, В.В.Касаткин, Н.Ю.Литвинюк // Пищевая промышленность, 2012. - №8, с.24-26.

5. Экологически чистые продукты питания [Электронды ресурс]. <http://www.vitaminglobal.ru/organic-food-c-160.html>.

ЭКОНОМИКА

УДК 332.2

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ АГРАРНОЙ СФЕРЫ ЭКОНОМИКИ

Зейнелгабдин А.Б., д.э.н., профессор
Сәлемов Е.С., магистрант
Академия государственного управления при
Президенте Республики Казахстан

Аңдатпа. Мақалада азық-түлік қауіпсіздігін қалыптастыру арқылы мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін және елдің ауылдық өңірлерінде халықты жұмыспен қамтуды қамтамасыз ететін экономиканың маңызды секторларының бірі болып табылатын Жамбыл облысының әлеуметтік-экономикалық жағдайы және агроөнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылығы саласын мемлекеттік қолдау шаралары, ауыл халқының табысын арттыру, ауыл шаруашылығы өндірушілерінің еңбек өнімділігін арттыру жөніндегі пилоттық жобаны іске асыру қорытындылары қарастырылады.

Кілт сөздер: пилоттық жоба, ауыл халқының табысы, ауыл шаруашылығы өндірісі, Нәтижелі жұмыспен қамту, әл-ауқаттың өсуі, ауыл шаруашылығы кооперациясы.

Аннотация. В статье рассматривается социально-экономическое состояние Жамбылской области и агропромышленный комплекс, являющийся одним из важных секторов экономики, который через формирование продовольственной безопасности обеспечивает национальную безопасность государства и занятость населения в сельских регионах страны, меры государственной поддержки сельскохозяйственной отрасли, итоги реализации пилотного проекта по повышению доходов населения сельского населения, увеличению производительности труда сельхозпроизводителей.

Ключевые слова: пилотный проект, доходы сельского населения, сельскохозяйственное производство, продуктивная занятость, рост благосостояния, сельскохозяйственная кооперация.

Annotation. The article examines the socio-economic state of Zhambyl region and the agro-industrial complex, which is one of the important sectors of the economy, which through the formation of food security ensures the national security of the state and employment of the population in rural regions of the country, measures of state support for the agricultural sector, the results of the pilot project to increase the incomes of the rural population, increase the productivity of agricultural producers.

Keywords: pilot project, rural incomes, agricultural production, productive employment, welfare growth, agricultural cooperation.

Рост благосостояния и уровня жизни населения, как один из важнейших факторов формирования благополучного и устойчивого общества, является приоритетом в деятельности государственных органов. Перед Республикой Казахстан стоит задача вхождения в число эффективно развивающихся стран, создание высоких стандартов жизни для всех слоев населения страны, рост благосостояния казахстанцев.

В Республике Казахстан государственной поддержке аграрного производства отводится важная роль. Одним из приоритетных направлений проводимой экономической политики государства является развитие и повышение конкурентоспособности агропромышленного комплекса. Опыт развитых стран показывает, что аграрная сфера экономики всегда находится в приоритете против других сфер экономики, ибо специфические и иные особенности данной сферы требуют своевременного решения различных проблем производственного и непромышленного характера. В поле зрения государства многих стран находится также решение проблем инфраструктуры сельских территорий, социальных задач сельского населения и другие.

В условиях функционирования рынка взаимоотношения между продавцами и покупателями основаны на использовании договорных отношений, которые формируют спрос и предложение. Для рыночного механизма хозяйствования свойственны стихийность и саморегулирование, которые приводят к нарушению взаимоотношений между рыночными субъектами. Поэтому, признавая саморегулирующую функцию рынка, как звена экономического механизма хозяйствования, следует выделить важную роль государственного регулирования экономическими процессами, обеспечивающих удовлетворение необходимой потребности производства в материальных, денежных, трудовых и других видах ресурсов для осуществления всех элементов и циклов воспроизводственного процесса сельскохозяйственного производства.

Аграрная сфера имеет свои специфические особенности, которые в отличие от других сфер экономики требуют финансовой поддержки со стороны государства с целью стабильного и доходного функционирования агроформирований в условиях самокупаемости и самофинансирования. При этом государственное регулирование нельзя рассматривать изолированно от государственной поддержки, которая обеспечивает взаимосвязь и взаимообусловленность государственных мероприятий [1]. Объективные условия развития рыночной экономики Казахстана диктуют новые подходы к пониманию природы государственной поддержки, осуществляемой на основе целенаправленной и эффективной государственной политики с целью достижения рентабельного функционирования предприятий сельскохозяйственного производства и повышения их рыночной активности.

Учитывая индустриально-аграрный тип развития Казахстана, реализация аграрной политики в республике имеет первостепенное значение, после укрепления национальной безопасности страны. При этом многие экономисты отмечают, что кризисные явления в аграрном секторе экономики имеет объективную основу. Сезонность и немонопольность характера производства, которая постоянно должна противостоять монопольным действиям различных обслуживающих и посреднических структур, при неуправляемости происходящих процессов не позволяет обеспечить стабильную деятельность агроформирований. Приватизация собственности аграрного сектора экономики привела к утрате многих функций государственного управления, которые наряду с ошибками и просчетами

правительства в ходе этого процесса, не позволили обеспечить целевого подхода к решению проблем аграрной политики государства. Наряду с этим отсутствие необходимых оборотных средств, полная передача всего скота в частный сектор и другие причины сыграли важную роль в становлении и развитии агроформирований рыночного типа. Экономическая свобода предпринимательства при таких условиях, без налаженного экономического механизма хозяйствования, не позволила достичь эффективности аграрного производства и требует со стороны государства финансовой поддержки. При этом следует отметить, что сфера аграрного производства требует постоянной поддержки независимо от состояния развития всей экономики страны.

В современных условиях хозяйствования экономическая наука рассматривает микроэкономическую политику в двух интеллектуальных направлениях:

-первое представлено позитивными теориями, которые определяют реализацию той или иной экономической политики, как в текущее время, так и в будущем;

-второе направление связано с нормативным подходом, в рамках которого пытаются объяснить вмешательство правительства в рыночные механизмы размещения и использования ресурсов, доходов и богатства, а также определить последствия от такого вмешательства.

Государственное регулирование должно основываться на характере системы эффективности управления в сельскохозяйственных формированиях и обеспечивать их эффективность со стороны внешних условий хозяйствования. Это касается как самих агроформирований, так и государственного регулирования, и поддержки сельских товаропроизводителей на местах. Все это исходит из различности конкурентной среды среди сельскохозяйственных предприятий, на что непосредственно оказывают влияние как внутренние, так и внешние факторы.

Во многих странах используется программный подход к развитию сельскохозяйственного производства, которые дают положительные итоги в результате жесткого контроля их выполнения со стороны государства [2]. Так, в Канаде и США, выделяемые фермерам горюче-смазочные материалы и другие оборотные средства, контролируются со стороны различных государственных и общественных организаций. В Казахстане отсутствие прозрачности государственной поддержки товаропроизводителей не дает желаемой отдачи. В результате снижается эффективность производства в расчете на единицу посевной площади. Финансовая поддержка оказывалась с опозданием сроков, не были созданы необходимые фонды резерва горюче-смазочных материалов, минеральных удобрений и средств защиты растений и животных, что существенно сказывается на устойчивости функционирования аграрной сферы.

Различия между государственным регулированием и государственной поддержкой заключаются в следующем:

1. Отличие заключается в самом объекте воздействия и используемых при этом инструментах. Объектом государственного регулирования является рыночное равновесие, которое регулирует стихийность происходящих рыночных процессов, т.е. спроса и предложения. Между тем, именно государственное регулирование создало большие перспективы для осуществления самого процесса развития экономики в странах с развитой рыночной экономикой. С другой стороны, объектом государственной поддержки является только само сельскохозяйственное производство, которую нельзя рассматривать изолированно от инфраструктуры, как

сельскохозяйственного производства, так и инфраструктуры сельских территорий. Основное назначение государственной поддержки заключается в целенаправленности и рациональности использования государственных финансовых средств путем открытости финансовой отчетности. Любая экономическая категория, в том числе государственное регулирование и поддержка должна реализовываться посредством принципиального подхода с целью достижения рентабельного ведения системы сельскохозяйственного производства и повышения ее эффективности на основе предпринимательской деятельности.

2. Государственная поддержка относится всегда к отрасли и не является общеэкономическим средством регулирования. Государственное регулирование аграрного комплекса не может осуществляться в отрыве от экономической политики страны на том или ином этапе развития рыночной экономики. В этом аспекте следует отметить законодательную базу и антимонопольное регулирование сельского хозяйства, при существенном антимонопольном регулировании в целом экономики. Тем самым, государственное регулирование имеет цель обеспечения содействия и поддержки развитию конкуренции, защите интересов представителей малого и среднего бизнеса перед крупными производителями. Несмотря на это, многие исследователи выделяют антимонопольную функцию государства как государственную поддержку, хотя она, скорее всего, носит регулирующий характер рыночных отношений между товаропроизводителями.

3. Государственное регулирование носит всегда экономический, а не финансовый характер, тогда как государственная поддержка преимущественно носит адресный финансовый характер, нацеленный на узкие целевые группы потребителей.

4. Государственная поддержка в этом смысле носит более краткосрочный характер по срокам его введения. Она нацелена на решение только возникших проблем, по решению которых поддержка быстро снимается и переводится на иные участки экономики.

5. Государственная поддержка определяется главным образом еще и состоянием бюджета и бюджетной политикой, но не иными механизмами, тогда как задача государственного регулирования создавать единый целостный механизм функционирования всей экономики, взаимосвязи всех его элементов и экономических инструментов.

6. Инструменты государственной поддержки всегда носят смягчающий и стимулирующий характер. В инструментах государственной поддержки используются рычаги, которые имеют характер коррекции инструментов государственного регулирования в сторону их смягчения, например, налоговые льготы, а то и вовсе самостоятельные, присущие только государственной поддержке – субсидии, субвенции, дотации, гранты и т.д.

Большинство государственных программ осуществляется путем предоставления прямых субсидий, в тоже время другие внешне незаметны, но имеют чрезвычайный эффект и способствуют стабильному функционированию данной сферы экономики [3]. Причем, многие меры стали привычными и воспринимаются как должное, что дает основание для подтверждения якобы существующей независимости производителей от государства. В современных условиях важна роль государства, которое регулирует экономические взаимоотношения всех участников продовольственного рынка, начиная от фермеров и кончая потребителями продовольствия. Поэтому правдиво отражает смысл данной проблемы известное

среди специалистов в области аграрной политики понятие «сетки безопасности», которое дает зримое представление о степени государственного участия в регулировании аграрного сектора.

В современных условиях принципиальные подходы к государственной поддержке сельского хозяйства должны исходить из нижеследующих функциональных мер, способствующих повышению эффективности функционирования данной сферы экономики:

- обеспечение реализации предпринимательской деятельности сельских товаропроизводителей путем концентрации усилий на приоритетных направлениях и обеспечение одновременного взаимодействия финансовых ресурсов, промышленного производства и кадрового потенциала с целью обеспечения принципиального подхода к функциональному единству перечисленных факторов;

- реализация конкретной социально-экономической политики в аграрном секторе экономики путем обеспечения перераспределения доходов из других сфер экономики с целью решения социально-экономических задач в сельских территориях различных регионов страны;

- принятие соответствующих мер для реализации проблем, которые должны определять выбор тех или иных форм государственной поддержки в системе инструментов государственного регулирования;

- обеспечение безотлагательности и целевой направленности на реализацию текущих потребностей аграрного производства в соответствии макроэкономической политикой и определение необходимости постоянной корректировки с учетом конкретной ситуации в отраслях аграрного производства и развития агробизнеса;

- обеспечение дифференцированного характера эффективности аграрного производства в действующих формированиях с определением конечной эффективности соответствующих отраслей аграрной сферы конкретного региона;

- обеспечение системного подхода к реализации комплексных задач государственной политики в аграрном секторе экономики с применением соответствующих мер защиты от нецелевого и нерационального их использования для нужд данной сферы экономики.

Суть аграрной реформы в стране включает перестройку всей системы аграрных отношений, улучшение экономических условий ведения сельского хозяйства в целом, обеспечение доступа крестьян к рынку продовольствия, необходимых материально-технических ресурсов, финансовых ресурсов.

К приоритетным задачам в данной сфере относятся:

- вывод сельского хозяйства из системного кризиса, проведение единой земельной, кредитной, налоговой политики и общего экологического, технико-технологического контроля;

- проведение структурных преобразований, осуществление институциональных преобразований и формирование рыночной инфраструктуры в сельской местности;

- выработка государственной программы поддержки крестьянского труда, регулирование единого рынка продовольствия и материально-технических ресурсов;

- стимулирование развития саморегулирующихся форм хозяйствования, привлечение всех имеющихся внутренних резервов аграрного сектора.

Выход из сложившейся ситуации возможен при объединении усилий предприятий различных форм собственности - коллективных, крестьянских и личных хозяйств населения.

Сельскохозяйственная кооперация широко развита за рубежом, и

сельхозпроизводители являются членами 2, 3-х и более кооперативов. Преимущества западных фермеров в том, что они имеют двойную защиту - государственную и кооперативную. А наши сельчане в основном предоставлены сами себе. Рынок же заполнен продукцией зарубежного производства. Еще одним из основных проблемных вопросов в области развития сельского хозяйства является техническая оснащенность, находящаяся на очень низком уровне. Имеющаяся техника из-за малых объемов работ используется с неполной нагрузкой, соответственно непроизводительно. Поэтому объективно вытекает необходимость в укрупнении хозяйств по совместному использованию и приобретению техники. За рубежом действуют кооперативные машинные синдикаты, где фермеры совместно закупают по льготным кредитам необходимую технику. При этом стоимость техники и затраты на их дальнейшее содержание распределяют с учетом и в соответствии с размерами участков [4]. Используемая техника является коллективной собственностью, и ее использование осуществляется по расценкам, которые утверждаются на общем собрании.

С 2019 года в Жамбылской области реализуется пилотный проект по повышению доходов населения Жамбылской области по пяти направлениям. За время реализации проекта было освоено 8437 млн. тенге кредитных средств, из республиканского бюджета через АО «СПК Тараз» 7 200 млн. тенге под 2,5%, профинансировано 2489 заявок. На пополнение оборотных средств сельхозкооперативов и закуп сельхозтехники из местного бюджета через ТОО «МФО Тараз» профинансировано 2,0 млрд. тенге под 5% [5, 6].

В пилотном проекте приняли участие и получили кредит 2478 жителей и 11 новых сельскохозяйственных кооперативов из 25 населенных пунктов 11-ти пилотных сельских округов, 10-ти районов области (рисунок 1).

Рисунок 1. Освоение денежных средств в рамках пилотного проекта

Среди положительных промежуточных итогов реализации пилотного проекта повышения доходов населения области следует отметить:

- увеличение количества индивидуальных предпринимателей с 968 предпринимателей в 2019 году до 3214 предпринимателей в 2020 году (на 2282 предпринимателей);
- уплату индивидуальными предпринимателями в 2019 году налога в сумме 17,5 млн. тенге.
- уменьшение количества семей, получающих АСП с 1615 до 557 семей или

на 1058 семей (65%). Сэкономленные на выплату АСП средства составили 1 млрд. 39 млн. тенге.

- уменьшение числа безработных с 528-и до 334-х человек [7, 8].

Реализация пилотного проекта по повышению доходов сельского населения, реализуемого в Жамбылской области, сократила количество получателей адресной социальной помощи, способствовала созданию более 20 сельскохозяйственных кооперативов и 2300 новых индивидуальных предпринимателей, обеспечила постоянной работой местное население, доказала свою эффективность и будет масштабирована по всей стране [9].

Список литературы

1. Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021 – 2030 годы Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960>
2. Елисеева С.В. Характерные особенности планирования сельскохозяйственного производства зарубежных стран с учетом экологических факторов // Экономический вестник Российского государственного университета – том №1, часть 3. – 2008 // <https://cyberleninka.ru/article/n/>
3. Сыздыкбаева Н.Б., Турысбекова Р.К., Абдықалық С.Е., Бастаубаев А.К. Факторы и ключевые направления модернизации агропромышленного комплекса Казахстана // Экономика: стратегия и практика, №2 (16), 2021 // <http://esp.ieconom.kz/jour/article/viewFile/373/275>
4. [Итоги развития сферы сельского хозяйства за 2021 год и планы на предстоящий период - Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан \(primeminister.kz\)](#)
5. Кочербаета А.А., Укйбаева Г.К. Кластер как основа развития инновационной деятельности в сельском хозяйстве // Вестник Карагандинского университета - №1 (89), 2018 // <https://economy-vestnik.ksu.kz/apart/2018--89-1/12.pdf>
6. Об утверждении основных условий предоставления микрокредитов сельскому населению для масштабирования проекта по повышению доходов сельского населения на 2023 год // <https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/activities/174?lang=ru>
7. Акимат Жамбылской области // <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl/press/news/details/493116?lang=ru>
8. Управление сельского хозяйства акимата Жамбылской области // <https://www.gov.kz/memleket/entities/zhambyl-auyl/press/news/details/495853?lang=ru>
9. <https://primeminister.kz/ru/news/proekt-po-povysheniyu-dohodov-selskogo-naseleniya-masshtabiruyut-po-vsey-strane-a-kulginov-23115218>

ӘОЖ 338.24

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕҢСІЗДІК ФАКТОРЛАРЫН ТАЛДАУ

Блялова А.К., бейіні бойынша доктор
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Нарықтық реформалар жылдарында елде кедейлік пайда болды, ол барған сайын физикалық ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік кедейлік проблемасына айналды. Кедейлік шегінен төмен адамдар саны тұрақты өсуде, елде әлеуметтік шиеленіс пен наразылық көңіл-күйін тудыратын табыс пен материалдық қамтамасыз ету бойынша халықтың тұрақты стратификациясы байқалады. Жаңа Қазақстанның әлеуметтік бағдарланған мемлекет ретінде дамуының мақсаты – конституциялық заңмен бекітілген ұлт табысын әділ бөлу, жалпыға бірдей ынтымақ пен өзара жауапкершілік принциптеріне негізделген әлеуметтік прогреске қол жеткізу. Бұл мақалада табыс деңгейіндегі әлеуметтік алшақтық пен қоғамның стратификация дәрежесінің артуына байланысты ел ішіндегі экономикалық теңсіздіктің қазіргі көрінісінің факторлары талданады.

Кілт сөздер: әлеуметтік стратификация, кірістерді бөлу, кедейлік, теңсіздік, Джини коэффициенті.

Аннотация. За годы рыночных преобразований в стране возникла бедность, которая всё больше перерастает в проблему не только физической, но и социальной нищеты. Число лиц, оказавшихся за чертой бедности, неуклонно растёт, в стране наблюдается неуклонное расслоение населения по доходам и материальному обеспечению, что порождает социальное напряжение и протестное настроение. Целью развития Нового Казахстана, как социально-ориентированного государства, является достижение общественного прогресса, основанного на закреплённых конституционным правом принципах справедливости распределения доходов нации, всеобщей солидарности и взаимной ответственности. В данной статье проведен анализ факторов современного проявления внутривостранового экономического неравенства, обусловленного увеличением социального разрыва в уровне доходов и степени расслоения общества.

Ключевые слова: социальное расслоение, распределение доходов, бедность, неравенства, коэффициент Джини.

Abstract. During the years of market transformations, poverty has arisen in the country, which is increasingly developing into a problem of not only physical, but also social poverty. The number of people who find themselves below the poverty line is steadily growing, there is a steady stratification of the population in terms of income and material security in the country, which generates social tension and a protest mood. The goal of the development of the New Kazakhstan, as a socially-oriented state, is to achieve social progress based on the principles of equity in the distribution of the nation's income, universal solidarity and mutual responsibility, enshrined in constitutional law. This article analyzes the factors of the current manifestation of intra-country economic inequality caused by an increase in the social income gap and the degree of stratification of society.

Keywords: social stratification, income distribution, poverty, inequality, Gini coefficient.

Кедейлік пен теңсіздік деңгейін төмендету – қазақ қоғамының маңызды міндеттерінің бірі. Қазақстандағы қаңтар (2022 ж.) оқиғалары Ковид-19 [1] кезеңінде тереңдей түскен кедейлік пен халық табыстарының теңсіздігі мәселелерін тағы да айқын көрсетті. Қазақстан Республикасы Ұлттық статистикалық бюросының ресми деректері бойынша Қазақстанда орта тап 3% аспайды, бұл халықтың басым бөлігі кедейлік шегінен төмен өмір сүреді немесе соған жақын тұр деген сөз. Елдегі кедейшілік деңгейі 5,3%, 1 млн 619 мың адам, кедейшіліктің тереңдігі мен ауырлығы көрсеткіштері сәйкесінше 0,8 және 0,2%-ға өсуіп отыр. (Қазақстан Республикасының Ұлттық статистикалық бюросы, 2022 ж.), Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша кедейшілік деңгейі әлдеқайда жоғары – 15,5%. (Дүниежүзілік банк, Қазақстанға шолу, 2022). Сондай-ақ, қазақстандықтардың табысын медиандық әдіс бойынша есептеген кезде Қазақстан халқының жартысы 2022 жылы айына шамамен 49,6 мың теңгені құрайтынын көрсетті. Қала мен ауылда табыстың айтарлықтай дифференциациясы сақталады. Мәселен, қалалық жерлерде табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі 3,7%, ауылдық жерде – 7,6% (Қазақстан Республикасы Ұлттық статистикалық бюросы, 2022 ж.) [2; 3].

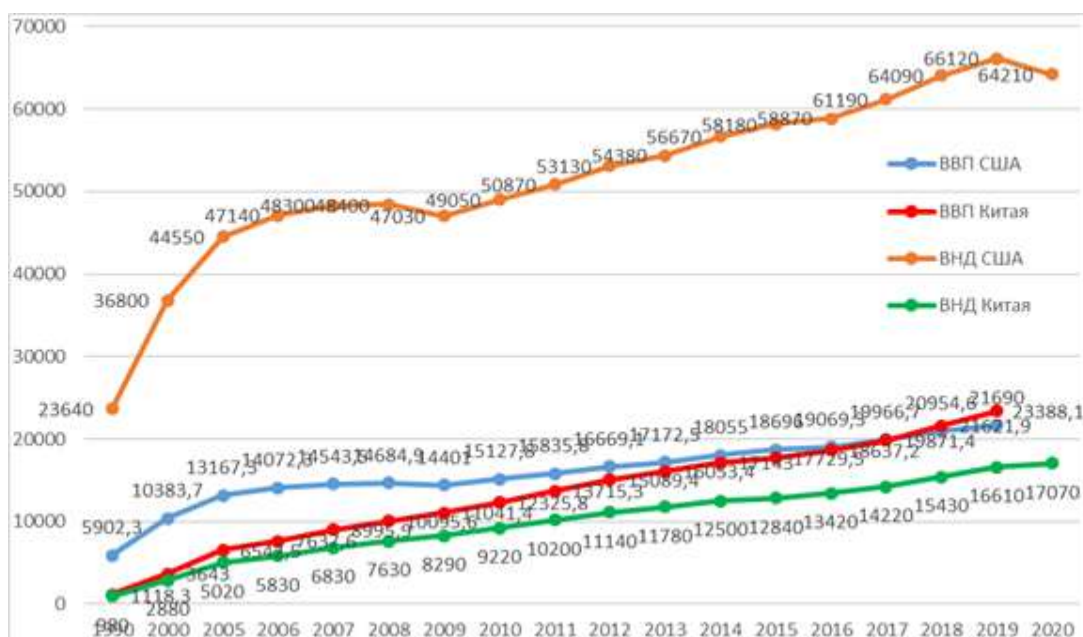
Кедейлік проблемасы тек социологиялық емес, психологиялық сипатта да көрініс алады, қоғамда үйреншікті кедейлік ұғымы орын алып отыр, ол әлеуметтік кедейлікке әкеледі: депрессия, әлеуметтік оқшаулану, кемсітушілік және суицид және т.б. Ол тұтастай алғанда елдің дамуына, саяси, әлеуметтік және экономикалық тұрақтылыққа әсер етеді, бұл мәселенің өзектілігі күн сайын күрт артып келеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ.Ж. Тоқаев Өзінің халыққа Жолдауында сын-қатерлер мен жинақталған проблемаларды ескере отырып, әлеуметтік саясаттың басымдықтарын "жаңа жағдайға" бейімдеу қажеттігін атап өтті (Қ.Ж.Тоқаев, 2022). Ел дамуының жаңа моделі халықтың мемлекетке деген сенімін әлеуметтік саясаттың басты мәселесі ретінде қарастырып, әділ бөлу мен халыққа мүмкіндіктер жасауға негізделген. Елбасының тапсырмасы бойынша алғаш рет Қазақстан үшін мүлдем жаңа құжат – Әлеуметтік кодекс әзірленуде (Қ.Ж.Тоқаев, 2022 ж.) [1].

Елдер ішінде игіліктердің пропорционалды емес бөлінуіне байланысты проблемалар әрқашан дамушы және әлеуметтік-бағдарланған экономикасы жоғары дамыған елдер деңгейінде, атап айтқанда, Қазақстан Республикасында болған. Мәселен, бүгінде бұл мәселе әлемдік экономиканың көшбасшылары – АҚШ пен Қытайдың қарқынды дамып келе жатқан елдері үшін де өзекті болып отыр. 2000 жылдардың басынан бастап Қытай экономикасы жыл сайын жаһандық ЖІӨ-дегі үлесін ұлғайтып отырды, 2021 жылы 18,3% шыңына жетті, ал АҚШ бірнеше жылдар бойы күрт төмендеумен орташа есеппен 15-16% деңгейінде қалды. Бүгінде бұл екі елдің жалпы ішкі өнімі жалпы әлемдік экономиканың 42 % астамын құрайды.

Алайда, бұл орташа көрсеткіштердің артында таптар арасындағы табыс деңгейінің ең күшті алшақтығына байланысты Қытай мен Америка экономикасына тән аймақтардың біркелкі дамуының нақты проблемасы жасырылады. Мәселен, Қытайда 2022 жылы орташа адам ең бай қытайлықтардың 1 пайызына жету үшін орта есеппен 140 жыл жұмыс істеуі керек. Америка Құрама Штаттарында таптар арасындағы тепе-теңдікке қол жеткізу кезеңі орташа табыстың 180 жылға жуық уақытын құрайды. Сондай-ақ 2022 жылғы Дүниежүзілік теңсіздік есебінде мынадай статистика келтіріледі: «Бүгінгі таңда халықтың 10% құрайтын жоғары сатыдағы адам жылына 122 100 доллар алады, ал ең кедейлер бар болғаны 3 920 доллар алады.

Осылайша, әлемдегі кедейлер небәрі 2%-ға ие болса, әлемдегі ең бай адамдардың 10%-ы барлық активтердің 76%-ына иелік етеді. (Дүниежүзілік банк) [3].

Сурет 1. АҚШ пен Қытайдағы ЖҰӨ мен жан басына шаққандағы ЖІӨ үлесі, 1990-2020 ж.

1-суретте АҚШ-тың жан басына шаққандағы ЖҰӨ Қытайдың жан басына шаққандағы ЖҰӨ-нен әлдеқайда жоғары екенін көрсетеді, бұл бүкіл 30 жылдық циклде шамамен 3,5 есе көп. АҚШ-тың ЖҰӨ 1990 жылдан бері 30 жылдық циклде жоғары қарқынмен өсті, дегенмен әлемде 2007-2008 жылдары басталған қаржылық дағдарыс салдарынан 2008-2009 жылдары төмендеу байқалды. 2010 жылы дағдарыстан шыққаннан бері АҚШ-тың ЖҰӨ өте жоғары қарқынмен өсті. Ол пандемияға байланысты 2019 жылы ғана төмендеді, ал 2020 жылдан бастап қайтадан жоғары өсім болды. Дегенмен, АҚШ-тың қазіргі ЖҰӨ (64210) дағдарысқа дейінгі деңгейге (66120) әлі жеткен жоқ [3].

Қытайдың ЖҰӨ көрсеткіштеріне келетін болсақ, 30 жылдық циклде тек жоғары өсу қарқынын көруге болады. Америка Құрама Штаттарынан айырмашылығы, әлемде 2007-2008 жылдары басталған қаржылық дағдарыс, 2019 жылғы пандемия Қытайдың ЖҰӨ мен ЖІӨ төмендеуіне қатты әсер еткен жоқ. Әлемдік қаржы дағдарысы Қытайға әсер еткен жоқ. Қытай әлемдегі екінші ірі мұнай импорттаушысы болғандықтан, Қытай экономикасы қара алтын бағасының төмендеуінен ғана пайда көрді.

АҚШ-тың ЖІӨ де 1990 жылдан бері жоғары қарқынмен өсті және 2009 жылы дағдарысқа байланысты төмендеді. Қытайдың ЖІӨ-ге келетін болсақ, дағдарыстан шыққаннан кейін 2017 жылы оның ЖІӨ өсу қарқыны АҚШ-ты қуып жетті.

Қытай экономикасының көлемі кем дегенде 2036 жылға дейін АҚШ-тың жалпы ішкі өнімінен аса алмайды, деп болжайды британдық экономика және бизнесті зерттеу орталығы. CEBR 2023 жылы жаһандық экономика рецессияға тап болады деп болжайды, өйткені инфляцияны тежеуге бағытталған жоғары пайыздық мөлшерлемелер бірқатар елдердің ЖІӨ-нің төмендеуіне әкеледі (Экономика және бизнесті зерттеу орталығы, CEBR) [5].

Кесте 1

2018-2022 жылдарға арналған Қазақстан Республикасындағы табыстардың біркелкі бөлінбеуінің негізгі көрсеткіштері

	Табысы төмен халықтың үлесі: %		Кедейлік тереңдігі, %	Кедейшілік, %	20% халық топтары үшін Джини коэффициенті
	ең төменгі күнкөріс деңгейі	азық-түлік себетінің құны			
2018	3,7	0,1	0,5	0,1	0,280
2019	3,8	0,1	0,6	0,1	0,277
2020	4,6	0,1	0,7	0,2	0,275
2021	5,2	0,1	0,8	0,2	0,285
2022	5,3	0,1	0,8	0,2	0,290

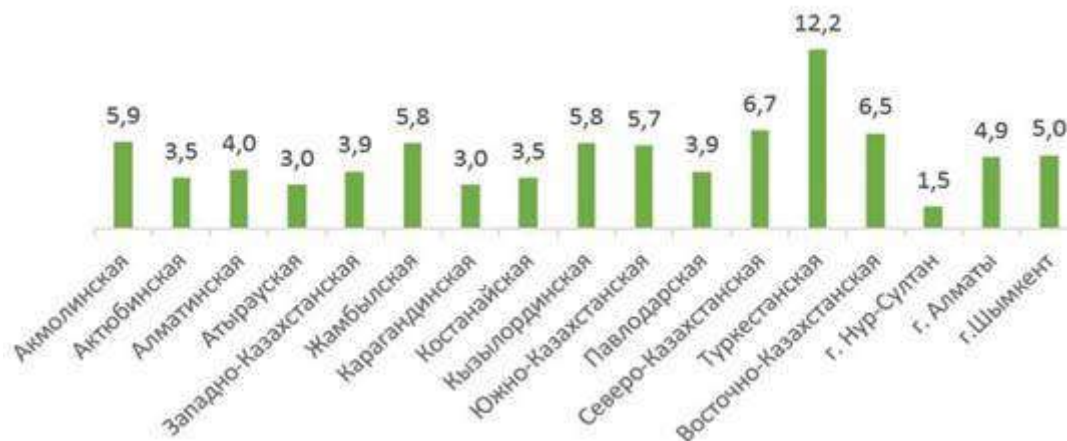
1-кестені талдай отырып, Қазақстанда табыстардың біркелкі бөлінбеуіне байланысты өңірлер көп жылдар бойы пропорционалды емес дамып келе жатқанын айта аламыз: табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі бір мезгілде өсті, ол 2022 жылы 5,3%-ға дейін өсті, көрсеткіштерде кедейшіліктің тереңдігі мен ауырлығы тиісінше 0,8 және 0,2%. Табысы азық-түлік себетінің құнынан төмен халықтың үлесі тұрақты (0,1%), бұл адамдардың бұл тобының тек өмір сүру үшін ғана табысы бар екенін білдіреді.

Ақшалай табыстың жалпы сомасын халық арасында бөлу теориясынан ол жан басына шаққандағы орташа табыс ретінде халықтың 20 және 10% топтарының әрқайсысына келетін ақшалай табыстың жалпы сомасының үлесі арқылы көрсетіледі. Мәселен, халықтың 20%-дық топтары үшін Джини коэффициенті, ол ең байлардың 20%-ы мен ең кедей 20%-ының арақатынасындағы қоғамның стратификация дәрежесінің көрсеткіші, Қазақстанда 2020 жылы 0,275-тен төмендеу тенденциясы байқалды, ал 2022 жылы 0,290 (1-кесте) .

2021 жылы Қазақстандағы Джини коэффициенті 28,8% құрады, бұл дамушы елдер үшін орташа көрсеткіш. Салыстыру үшін, экономикасы күшті дамыған елдерде көрсеткіштер әлдеқайда жоғары, мысалы, АҚШ-та 2021 жылға арналған Джини коэффициенті 41,5%, Германияда – 31,9, Қытайда – 38,5, Ресейде – дейін 37,5% өсті. Дамып келе жатқан экономикалардың орташа Джини коэффициенті шамамен 27% (Финляндия – 27,4, Норвегия – 27,0, Дания – 28,7) болса, әлемдегі стратификацияның ең жоғары деңгейі Африка құрлығының дамымаған елдерінде байқалады: Намибияда – 59,1, Суринамда – 57,9, Замбияда – 57,1, ал Оңтүстік Африкада 2021 жылы 63%-ға жетті [3].

БҰҰ сарапшыларының бағалауынша, Қазақстанда бүгінде 20-ғасырдағы капитализм режимі – «ірі көлемдегі мүліктің стратификациясы» дәуірі байқалуда: 162 адам ел экономикасының 55%-ын басқарады, ал халықтың 50%-ы кедейшілікке жақын жағдайда өмір сүреді. Ең көп 10% және ең кедей халықтың 10% қатынасы 5,9

құрайды. 2022 жылғы жағдай бойынша Қазақстандағы жалақы, табыстағы аймақтық сәйкессіздікпен айына орташа 269 149 теңгені құрайды. Ең жоғары көрсеткіш Алматы (159,4 мың теңге), Атырау облысы (171,2) және Астана (241,6) қалаларында, ал ең төмені – халқы тығыз орналасқан Түркістан облысында (102,8 мың теңге) байқалады.

Сурет 2. Өңірлер бойынша Қазақстандағы кедейшілік деңгейі, 2020 жыл [2]

2-суретте Қазақстандағы кедейшілік ауқымы аймақтарға байланысты өзгеретінін көрсетеді, бұл негізінен аймақтар арасындағы табыс теңсіздігін көрсетеді. Сонымен қатар, жалақы деңгейінде айтарлықтай айырмашылық бар. Бір қызығы, жоғары экономикалық көрсеткіштер халықтың аз қамтылғандар жағдайына оң әсер ете бермейді. Шамасы, экономикалық өсу өз алдына қаржы ресурстарын қайта бөлудің тиімді жүйесі болмаған жағдайда адамдардың материалдық жағдайының жақсаруына кепілдік бермейді.

Өңірлер бойынша қымбатшылық Маңғыстау облысында байқалады. Онда ең жоғары күнкөріс деңгейі 40,1 мың теңге болып белгіленді. Сондай-ақ, Астана қаласында 39,1 мың теңге көлемінде ең төменгі күнкөріс деңгейінің жоғары мөлшері байқалады. Мұнда кедейлік шегі де ең жоғары деңгейде белгіленген, өйткені анықтамасы бойынша ол ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70% құрайды.

Үкіметтің ресми статистикасы мен есептерінен 2007-2020 жылдардағы елдегі теңсіздік деңгейінің төмендеуі анық байқалады (қарастырылып отырған кезеңдегі Джини индексі 0,309-дан 0,289-ға дейін 1,07 есе төмендеді). Ең аз қамтылған халықтың 10% - ы мен 10% - ы кірісінің арақатынасын көрсететін қорлардың коэффициентіне келетін болсақ, бұл көрсеткіш қаралып отырған кезеңде 1,78 есеге төмендеп, 2020 жылға 5,97 құрады.

Бұл, ең алдымен, экономиканың қарқынды дамуы аясында кірістердің сатып алу қабілетінің өсуімен түсіндіріледі, егер біз осы уақыт кезеңіндегі Қазақстанның ЖІӨ динамикасын талдайтын болсақ, мұнай мен металдар бағасының үздіксіз өсуіне байланысты болып отыр (2017 жылға дейін). Диаграмма кірістердің сатып алу қабілеті (тұтынуға жұмсалған кірістің күнкөріс деңгейінің арақатынасы) мен кірістер теңсіздігінің деңгейі арасындағы байланысты көрсетеді (бұл жағдайда Джини индексі теңсіздіктің көрсеткіші ретінде алынады).

2010-2020 жылдардағы деректер бойынша корреляциялық талдау негізінде ең төменгі жалақы мөлшері мен теңсіздік көрсеткіштері (Джини индексі және қорлар коэффициенті) арасындағы тәуелділіктің тығыз теріс дәрежесі, сондай-ақ әлеуметтік көмектің мемлекетке орташа айлық мөлшерімен әлсіз теріс тәуелділік анықталды (2-кесте). Бұл мемлекеттің ең төменгі кепілдіктерін, ең төменгі жалақы деңгейін

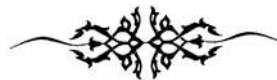
арттыру елдегі теңсіздіктің төмендеуіне әкелетінін білдіреді. Бұл механизмді теңсіздік деңгейін төмендету үшін мүмкін болатын механизмдердің бірі ретінде пайдалануға болады.

Айта кету керек, өршіл жоспарлар мен миллиардтаған мемлекеттік инвестициялар экономикада имитацияланған әл-ауқатты қалыптастырды. Инфляция мен жұмыссыздықтың нақты деңгейі күшейіп, физикалық кедейлікті тудырды. Халық үшін құтқарылу жолы - шағын несиелер алудың шексіз мүмкіндігі болды, егер ішінара жинағы болса – тұтыну және ипотекалық несиелер қарастырылды.. Алайда, барлық адамдар негізгі қарызды қайтару және жоғары пайыздық төлемдерді төлеу мүмкіндігіне ие бола алмады. Несиені тұтыну, қарызға батқан өмір-бұл халықтың табысының өсуінің көрсеткіші емес. Қоғам несиеге тәуелді болды.

Осылайша, әлеуметтік наразылық ошағын, қылмысты, ішкі және сыртқы террористік ұйымдардың ресурсын білдіретін бұрын-соңды болмаған шеттетілгендер мен люмпен қабаты пайда болды. Өздеріңіз білетіндей, үмітсіздік депрессияны тудырады және несиелік тұзақтардан шығудың заңсыз жолдарын іздейді. Мүмкін, сондықтан да ел жасөспірімдер арасындағы суицид бойынша әлемде көш бастап тұр, ал соңғы жылдары жастар мен ересектер арасында суицидтің өсуі байқалады. Материалдық проблемалар үнемі кездесетін отбасыларда, ең алдымен, психикасы ең осал жасөспірімдер зардап шегеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. К.Ж. Токаев (2022b) Обращение Президента РК К.Ж.Токаева к народу Казахстана. 1 сентябрь 2022 года, Официальный сайт Президента РК <http://www.akorda.kz>
2. Официальный сайт Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz>
3. World bank (2022). The World bank In Kazakhstan: Development news, research, data. The world bank, Kazakhstan. 2022. URL: <https://www.worldbank.org/en/country/kazakhstan>
4. KPMG report. Private equity market in Kazakhstan. 2019. <https://home.kpmg/kz/en/home/insights/2019/09/private-equity-report.html>
5. Отчет британского Центра экономических и деловых исследований <https://kapital.kz/world/111622/kitay-obgonit-ssha-po-ob-yemu-vvp-ne-ran-she-2036-goda-cebr.html>

ӘОЖ 330.3

**АЙМАҚ ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ
ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ РӨЛІ**

**Алтаева Г.С. - экономика магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Шағын және орта бизнестің ел экономикасындағы рөлін талқылаған кезде зерттеушілер көбінесе бәсекелестік деңгейінің, олардың инновациялық белсенділігі мен әлеуметтік маңыздылығының жоғарылауын атап өтеді. Көптеген дамыған елдерде дамудың тұрақтылығы кәсіпорындардың жалпы санының 70-99%-ын және жалпы ішкі өнімнің 65-75%-ын құрайтын экономиканың осы секторымен тікелей байланысты. Елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің іргелі және қажетті элементі ретінде шағын және орта бизнесті дамыту мәселесін талқылау жоғары деңгейде өтуде. Ұсынылып отырған мақалада автор Қазақстандағы және шет елдердегі шағын және орта бизнестің дамуы туралы статистикалық мәліметтерді, әдеби дереккөздерді талдау негізінде шағын және орта бизнестің шешуші бірқатар маңызды міндеттерін анықтады.

Кілт сөздер: шағын бизнес, орта бизнес, шағын және орта бизнес, аймақ, аймақ экономикасы, кәсіпкерліктің рөлі, шағын және орта бизнестің функциялары.

Аннотация. Рассуждая о роли субъектов малого и среднего предпринимательства в экономике страны, исследователи чаще всего отмечают повышение уровня конкуренции, их инновационную активность и социальную значимость. Во многих развитых странах устойчивость развития напрямую связана с этим сектором экономики, на долю которого приходится от 70 до 99 % от общего количества предприятий и от 65 % до 75 % в валовом внутреннем продукте. Обсуждение проблем развития малого и среднего бизнеса, как фундаментального и необходимого элемента социально-экономической системы страны, происходит на самом высоком уровне. В предлагаемой статье на основе анализа статистических данных развития субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане и в зарубежных странах, литературных источников автором выявлен ряд наиболее важных задач, решаемых субъектами малого и среднего предпринимательства.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, субъекты малого и среднего предпринимательства, регион, региональная экономика, роль предпринимательства, функции малого и среднего бизнеса.

Abstract. Considering the role and position of small and medium-sized businesses in national economy, the researches typically state the increase of the competition level, their innovative activity and social importance. Sustainability of many developed countries is directly connected with this sector of economy, the share of which is from 70 to 99 % of the total number of enterprises and from 65 % to 75 % in gross domestic product. Discussion of development problems of small and medium-sized business as a fundamental and necessary element of social and economic system of the country is held at the highest level. The author of the present article has revealed a number of the most important tasks solved by small and medium-sized businesses on the basis of references and small and medium-sized entities development statistical data analysis in Russia and foreign countries.

Keywords: small business, medium-sized business, small and medium-sized entities, region, regional economy, role of business enterprise, functions of small and medium-sized businesses.

Шағын және орта кәсіпкерлік немесе шағын және орта бизнес көптеген дамыған экономикалық жүйелердегі ең маңызды әлеуметтік-экономикалық институттардың бірі болып табылады, ол қазіргі заманғы әлеуметтік стратификация (*қоғамның әлеуметтік таптарға бөлінуі) теорияларында орта таптың өмір сүруінің негізі болып табылады. Бірқатар сарапшылардың пікірінше, шағын және орта кәсіпкерлік нарықтық экономиканың тұрақты негізі болып табылады[1].

Өркендеген елдерде шағын бизнестің үлесі жоғары, ал экономикасы дамып келе жатқан елдер бірнеше жергілікті алпауыттарға ғана үміт артып отыр.

Экономиканы дамыту үшін шағын және орта кәсіпкерлік маңыздылығы баршаға белгілі және айқын. Біріншіден, шағын бизнес әрқашан мобильді және стресске төзімді болды. Қажет болған жағдайда олар әрқашан тез бағдарлана алады, осылайша шығындарын азайта алады.

Екіншіден, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері мемлекетке жұмыспен қамту мәселесінде әрқашан көмектесіп, сол арқылы халықты өз қызметіне тартып, әлеуметтік оптимизм деңгейін арттырып келеді.

Төртінші өнеркәсіптік революция дәуірінде болып жатқан жаһандық өзгерістерге, атап айтқанда өнеркәсіптік автоматтандырудың үнемі өсуіне байланысты қызметкерлердің тұрақты сандық ұлғаюына қажеттілік азайып барады. Бұл фактор бүкіл әлем бойынша жұмысшылардың өндірістен қызмет көрсетуге «жұмыс миграциясын» тудырады. Дамыған елдерде шағын және орта бизнес саласында жұмыс істейтіндердің үлес салмағы 60-98% аралығында болуы осыны дәлелдейді.

Дегенмен, әрбір медальдың кері жағы бар. Бірақ кемшіліктері артықшылықтардың жалғасы болып табылады: шағын бизнес, әсіресе стартаптар, дәстүрлі түрде несиелердің қолжетімділігі мен білікті кадрларға байланысты үлкен проблемаларды бастан кешіреді. Дәл сол себепті логистика, маркетинг, бухгалтерлік есеп, заңгерлік және кеңес беру қызметтеріне үлестік шығындар құны жоғары. Осы проблемалардың бірқатары шағын және орта кәсіпкерліктің кез келген түрін дамытуда белгілі бір кедергілерді тудырады.

Stat.gov.kz мәліметі бойынша, 2021 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 6,3%-ға өсіп, 1 227 242-ге жетті, яғни Қазақстанның 100 тұрғынына шамамен 15 Шағын және орта кәсіпкерлік субъектісі келеді[2].

Көшбасшы болып дәстүрлі түрде 174 мыңнан астам шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері тіркелген Алматы тұр. Екінші орында елорда – 119 052 бірлік. Бірақ бір жыл ішінде бұл саладағы ең үлкен өсім Астанада – 24%-дан астам. Бұған, басқа жағдайлармен қатар, елордаға бизнес жүргізуге ынталы азаматтардың көптеп келуі себеп.

Оның ішінде жеке кәсіпкерлердің үлесі – 65,6%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары — 18,5%, шаруа немесе фермер қожалықтары – 15,7%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 0,2%.

Көлемі бойынша Қазақстандағы ШОБ секторы ЖІӨ-дегі үлесі және жұмыспен қамту деңгейі бойынша ЕО елдерінің деңгейінің шамамен 60%-ына сәйкес келеді,

мұнда ШОБ-тың қосылған құны ЖІӨ-нің 56,4%-ын, ал жұмыспен қамту үлесі 66,6% құрайды. Бұрынғы КСРО елдерімен салыстырғанда, экономикадағы ШОБ үлесі бойынша Қазақстан Украина (ЖІӨ-нің 47%) мен Қырғызстан (ЖІӨ-нің 45%) бір жағынан және Ресей (ЖІӨ-нің 20%) мен Әзірбайжан (ЖІӨ-нің 13%) екінші жағынан орындарды иемденгендіктен, аралық орынды алады. Қазақстандағы, Ресейдегі және Әзірбайжандағы ШОБ секторының салыстырмалы түрде төмен болуы өндіруші сектордың жоғары үлесімен және экономикада ірі кәсіпорындардың таралуымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, Өзбекстанда, Қырғызстанда және Украинада шағын және орта бизнестің жоғары үлесі ЖІӨ-нің сәйкесінше 25%, 12% және 9% алатын ірі ауыл шаруашылығы секторының болуымен түсіндіріледі, ал Қазақстанда ол ЖІӨ-нің тек 4% және РФ-да одан да аз.

Шағын және орта бизнестің даму деңгейін елдер бойынша салыстыру, сондай-ақ осы саладағы зерттеулер олардың сапалы өсуінсіз шағын және орта бизнестің үлкен үлесі тұтастай алғанда елдің табысты экономикалық дамуының кепілі емес екенін көрсетеді. Сондықтан үкімет жариялаған ШОБ көлемін жай ғана ұлғайту мақсаты басымдыққа ие болмауы керек, әйтпесе бұл сектор бәсекеге қабілетсіздігі мен өнімділігі төмен болғандықтан үнемі көбірек субсидияларды қажет етеді. Дамыған елдерде ШОБ-ты қолдау ұзақ мерзімді перспективада көбірек жұмыс орындарын ашатын, жоғары жалақы төлеуге мүмкіндігі бар, персоналды оқытуға инвестиция салатын перспективалы жылдам дамып келе жатқан компанияларға басымдық береді.

Еуропа елдерінде ШОБ дамытудың көп жылдық тәжірибесі көрсеткендей, экономикалық қатынастардың бұл субъектісі ел экономикасында орасан зор рөл атқарады, ол бәсекені ынталандырады, ірі компанияларды жаңа технологияларды енгізуге және өндіріс тиімділігін арттыруға түрткі болады, сондықтан Еуропалық Одақтың (ЕО) бүкіл экономикасының тиімділігі ШОБ табысына тікелей байланысты. Сондықтан Еуропалық Одақ аясында жүзеге асырылып жатқан ШОБ қолдау саясатының негізгі мақсаты – мемлекет пен бизнес мүдделерінің теңгерімін орнату, кәсіпкерлік қызмет үшін оңтайлы жағдайларды қамтамасыз ету, ШОБ-тың бәсекеге қабілеттілігін арттыру[3].

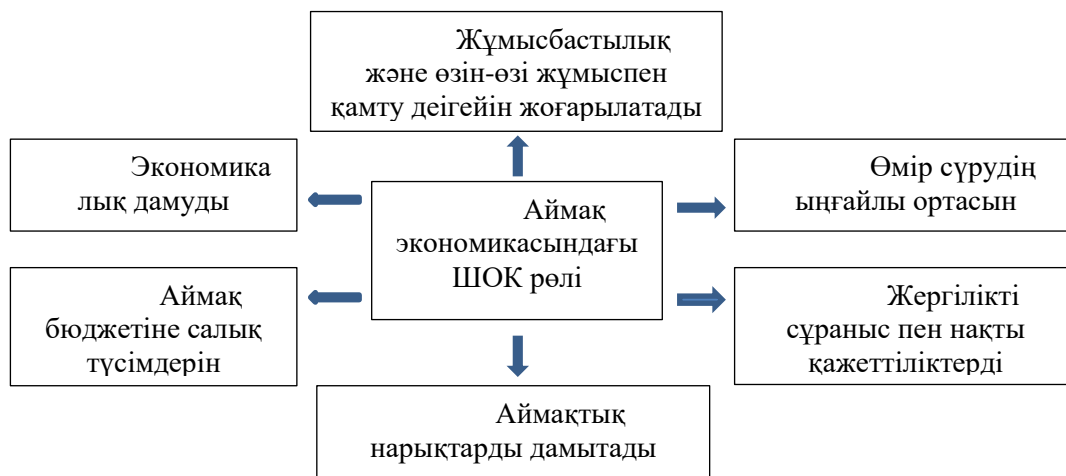
Бүгінгі таңда ШОБ-ты дамытуға қатысты ЕО саясатының негізгі бағыттары: ШОБ-ты қаржылық қолдау; ШОБ қолдау саласындағы нормативтік құқықтық базаны, әкімшілік рәсімдерді оңайлату; ЕО қызметі шеңберінде шешім қабылдауға ШОБ мүдделерін білдіретін бірлестіктердің қатысуы; ШОБ субъектілерін ғылыми зерттеулерде, инновацияларда және оқытуда ілгерілету; «бірыңғай нарықтың» жұмыс істеуіндегі және ондағы бәсекелестіктің ШОБ тиімділігін төмендететін қателіктерді жою; ШОБ субъектілерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, оның ішінде олардың сыртқы нарықтарға шығуы мақсатында; ЕО тұрғындары арасында кәсіпкерлік рухты тәрбиелеу және ШОБ арасындағы ынтымақтастықтың әртүрлі нысандарын қолдау.

Шағын және орта бизнес кез келген аймақтың және тұтастай алғанда елдің халық шаруашылық кешенінде маңызды рөл атқарады. Бұл күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылыс және сандық және сапалық сипаттамаларға ие. Шағын және орта бизнес экономиканың көптеген салаларында, сондай-ақ аймақтарында бар және табысты әрекет етеді.

Шағын және орта бизнес облыстың немесе аймақтың әлеуметтік және экономикалық құрылымының маңызды, тіпті ажырамас бөлігі екені сөзсіз. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының экономикасының субъектіндегі шағын

бизнестің үлесі өте маңызды. Шағын және орта бизнес өзінің айрықша ерекшеліктеріне байланысты айқын аймақтық бағытты көрсетеді. Оның субъектілері жергілікті нарықтың қажеттіліктерін, сондай-ақ бар мүмкіндіктерді басшылыққа алады және соған сүйене отырып, олар өздерінің кәсіпкерлік қызметін құрады.

Шағын және орта бизнестің дамуы аймақ экономикасына орасан зор ықпал етеді және оның аймақ экономикасындағы рөлі жан-жақты көрініс табууда. Оларды толығырақ қарастырайық. Шағын және орта бизнестің кез келген аймақтың экономикасына ықпалының алты аспектісін көрсетуге болады (1-сурет).

Сурет 1. Шағын және орта бизнестің аймақ экономикасындағы рөлі

Бірінші және ең маңызды аспект – аймақтағы жұмыспен қамту және өзін-өзі жұмыспен қамту деңгейін арттыру. Адам өзінің кәсіпкерлік қабілеттерін жүзеге асыруға мүмкіндік алады. Жұмыс істегісі келетін адамның барлығы мұндай мүмкіндікке ие болады. Кәсіпкерліктің дамуы еңбек нарығының жағдайына оң әсер етеді. Бұл ең алдымен жаңа жұмыс орындарының ашылуына байланысты және бұл өз кезегінде жұмыс күшіне деген сұраныстың да арта түсетінін білдіреді. Өңірдегі экономикалық қызметтің тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштердің бірі – жұмыссыздық деңгейі. Осылайша, шағын және орта бизнестің облыс экономикасына қатысуы айқын[4].

Екіншіден, шағын және орта бизнес халықтың өмір сүруіне қолайлы жағдай жасайды. Ол нарықтық экономикаға тән әлеуметтік дифференциация тенденцияларын бәсеңдетуге көмектеседі.

Рөлдің үшінші көрінісі жергілікті сұранысты және мамандандырылған өнімдер мен қызметтерге нақты қажеттіліктерді қанағаттандыруда көрінеді, өйткені шағын кәсіпорындар ғана клиентке жеке көзқарасты қамтамасыз ете алады және нақты мамандандыру арқылы сұранысты толық қанағаттандыра алады. Нарықтық жағдай туралы жақсы түсінік бере алатын осы шағын бизнес, ол барлық бөлшектерді ескереді. Шағын және орта бизнестің арқасында әрбір клиентке жеке көзқарасты қамтамасыз етуге болады, бұл үлкен бизнес үшін ешқашан мүмкін емес, олардың негізгі назары қарапайым халықтың сұранысын қанағаттандыруға бағытталған.

Сондай-ақ шағын және орта бизнес аймақтық нарықтардың дамуына үлес қосады, өйткені олар жергілікті инфрақұрылымды қалыптастыруға да жауапты. Оның арқасында өңірлер арасындағы тасымалдаудың көлік шығындарын азайтуға болады. Өкінішке орай, қазіргі таңда еліміздің шет аймақтарынан орталыққа жұмыс күшінің көптеп кетуі байқалады. Шағын және орта бизнесті қолдау және дамыту

жұмыс күшінің кетуін азайтып, облыс экономикасын қалыптастырады.

Облыстық бюджетке салық түсімдерін қамтамасыз ету мәселесіне келетін болсақ, облыстық бюджетке ШОБ субъектілерінен салық шегерімдері мен олардан түсетін басқа да түсімдердің басым бөлігі түседі.

Ал, сайып келгенде, шағын және орта бизнестің аймақтың экономикалық дамуына үлес қосып жатқаны сөзсіз. Бұл жалпы өңірлік өнімнің айтарлықтай бөлігін құруда да, шағын кәсіпорындардың инновациялық қызметінде де көрінеді. Жаңа технологияларды белсенді түрде игеретін де, сонымен қатар инновациялық өнімдерді жасайтын да, инновациялардың «дирижері» болып табылатын да осы шағын бизнес.

Осылайша, кез келген аймақтың экономикасында шағын және орта бизнестің рөлі өте жоғары екенін көреміз. Шағын және орта кәсіпкерліктің үлесі неғұрлым көп болса, соғұрлым аймақ экономикасы дамыған деп есептеледі.

Соңғы 15 жылда Қазақстан Республикасында ШОБ-ты қолдау бойынша жүйелі жұмыстар жүргізілгенін айта кеткен жөн. 2050 жылға қарай экономиканың жеке секторын жетекші секторға айналдыру және елдің жалпы ішкі өніміндегі ШОБ үлесін 50%-дан астамға жеткізу міндеті қойылды.

2015-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы ШОБ даму жағдайының серпіні оң нәтижелер көрсетіп отыр. Шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы ішкі өнімдегі үлесі 7,9 пайызға өсіп, 34,7 пайызға жетті. Өндіріс көлемі екі есеге жуық өсіп, номиналды түрде 29,7 триллион теңгеге жетті.

Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің жалпы саны 15,2%-ға өсіп, 1,4 млн. субъектіге жетті. ШОБ саласында жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 10,6%-ға өсіп, 3,5 млн адамға жетті. Сонымен қатар, ел дамуының жаңа моделі елдің ұзақ мерзімді экономикалық өсімінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін сапалы өзгерістерді жалғастыруды талап етеді.

Шағын және орта бизнес 2021 ЖӨӨ-де шағын кәсіпкерлік үлесінің 16,3% - ға дейін, орта бизнес 4,7% - ға дейін өсуі есебінен жалпы өңірлік өнімнің 20,9% - ын өндіреді. Өңірлер бөлінісінде облыс 12-орынды алады (1-кесте).

Кесте 1.

Аймақтың шағын және орта кәсіпорындарының динамикасын талдау

Көрсеткіштері	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері саны, бірлік	53852	58692	63262	69961
НКИ (ИФО), %	84,8	109,0	107,8	110,6
ШОБ-те жұмыспен қамтылғандар саны, адам	117418	120131	119540	127419
НКИ (ИФО), %	92,6	102,3	99,5	106,6
ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд	381,6	431,1	479,5	520,4
НКИ (ИФО), %	99,6	105,2	106,1	103,1
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.				

2019 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде тіркелген субъектілер саны 10,2%-ға немесе 7868 бірлікке өсті, бұл заңды тұлғалар санының 11,2%-ға, жеке кәсіпкерлер – 8,9%-ға, шаруа (фермер) қожалықтары – 13,8%. Оның ішінде жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері 2021 жылы 69961 бірлікті құрады, бұл 2020 жылдың деңгейінен (63262 бірлік) 10,6%-ға, 2019 жылдың деңгейінен (58692 бірлік) 19,2%-ға артық.

Тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОК субъектілерінің үлесі 2019 жылы – 76,3%, 2020 жылы – 79,1%, 2021 жылы – 82,6% құрады. Кәсіпкерлікпен қамтылғандар саны 2021 жылы – 126,7 мың адамды, 2020 жылы – 119,5 мың адамды, 2019 жылы – 120,1 мың адамды құрады. ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы үш жылда 18,7%-ға өсіп, тиісінше 511,8 млрд теңге, 479,5 млрд теңге, 431,1 млрд теңгені құрады.

2022 жылдың 1 қаңтарына Жамбыл облысында жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 70,0 мың бірлікті немесе 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 110,5%-ды құрады. ШОБ құрылымында жеке кәсіпкерлер – 64,7%, шаруа қожалықтары – 25,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 9,3% және орта кәсіпкерлік субъектілерінің заңды тұлғалары – 0,1% құрайды [5].

Келесі кестеде Жамбыл облысында ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жүргізіледі.

Кесте 2.

Жамбыл облысындағы ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау

Көрсеткіштері	2018 ж.	2019 ж.	2020ж.	2021ж.	Өсу қарқын ы, %
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны, бірлік.	53852	58692	63262	69961	129,9
ШОБ субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам	117,4	120,13	119,54	127,42	108,5
Жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі, %	24,9	23,4	23,1	25,3	101,6
Жалпы өнім шығарылымы, млн.теңге	381636	431073	479542	520445	136,4
Шаруашылық субъектісінің жиынтық табысындағы ШОБ табысының үлесі, %	33,4	34,2	34,6	36,8	110,2
ШОК субъектілерінің салыстырмалы өнімділігі, %	44,9	45,1	45,7	46,4	103,3
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша					

Кесте мәліметтеріне сәйкес, 2021 жылы ШОБ белсенді субъектілерінің саны 2018 жылмен салыстырғанда 29,9% - ға артты. Шок субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны 2021 жылы -127,42 мың адамды құрады, 2018 жылмен салыстырғанда тұрақты өсуде. 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 8,5% - ға ұлғайды. 2021 жылы жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі 2018 жылмен салыстырғанда 1,6%-ға өсіп, 25,3%-ды құрады. 2021 жылы шаруашылық жүргізуші субъектінің жалпы табысындағы ШОК субъектілері табысының үлесі 2018 жылмен салыстырғанда 10,2% - ға ұлғайды, тиісінше 2021 жылы шаруашылық жүргізуші субъектілердің шығарылымы 2018 жылмен салыстырғанда 36,4% - ға ұлғайды және 520 445 млн. теңгені құрады.

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнім көлемі жалпы өнеркәсіп өнімінің 1,8% құрайды (3-кесте).

Кесте 3.

Аймақтағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері өнімін талдау (млн. тг)

№	Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / -	Өсу қарқыны,%	
		2018	2019	2020	2021		2021/18	2021/20
1	2	4	5	6	7	8	9	10
1	Барлығы, оның ішінде:	381636	431073	479542	520445	138809	108,5	136,4

3-ші кестенің жалғасы

2	Шағын бизнес кәсіпорындары	181566	198857	206792	227203	45637	109,9	125,1
3	Орта бизнес кәсіпорындары	66588	77078	98408	84021	17433	85,4	126,2
4	Жеке кәсіпкерлер	37895	47152	50653	51706	13811	102,1	136,4
5	Шаруа немесе ферма қожалықтары	95587	107986	123689	157515	61928	127,3	164,8

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша

Қолда бар деректерге сүйенсек, барлық қызметте өсу үрдісі байқалады. Яғни, 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда шамамен 36,4 %-ға, 2020 жылмен салыстырғанда 8,5 %-ға артады. 2021 жылы өнім көлемі әсіресе 2018 жылмен салыстырғанда ауыл шаруашылық өнімдері 64,8 %-ға өсті. Жеке кәсіпорындардың өнімі шамамен 36,4%-ға дейін өсті. Өйткені, қолында жеткілікті ақшасы бар адамдардың барлығы қосымша табыс көзі ретінде жеке кәсіпкерлікпен айналысады. Шағын және орта кәсіпкерліктің өнімі 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда шамамен 25% және 26%-ға өсті, бірақ орта кәсіпкерліктің өнімі 2020 жылмен салыстырғанда шамамен 15%-ға төмендеді.

Келесі кестедегі деректер негізінде 2018-2021 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша Жамбыл облысындағы ШОБ субъектілерінің санын анықтаймыз.

Кесте 4.

Аймақтағы белсенді ШОБ субъектілерінің санын талдау

Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / -	Өсу қарқыны,%
	2018	2019	2020	2021		
Барлығы, оның ішінде:	53852	58692	63262	69961	16109	129,9
Шағын бизнес кәсіпорындары	4895	5231	5916	6520	1625	133,2
Орта бизнес кәсіпорындары	46	51	54	47	1	102,2
Жеке кәсіпкерлер	34152	37246	40677	45290	11138	132,6
Шаруа немесе ферма қожалықтары	14759	16064	16615	18104	3345	122,7

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша

Кестеден 2018 жылдан 2021 жылға дейін Экономикалық қызмет түрлері бойынша ШОБ саны жылдан жылға өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, жеке кәсіпорындардың саны осы жылдар ішінде шамамен 32,6% - ға дейін айтарлықтай өсті. Соңғы 4 жылда өңірде белсенді шағын және орта кәсіпорындардың жыл сайынғы өсімі 4-13% - ға байқалады.

Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің қалыптасу және даму процестерін зерттеудің өзектілігі, оларды қолдау мәселелерін зерттеу шағын бизнеске тән ерекшелігі олардың жағымсыз факторларға бейімділігіне ғана негізделмейді, сонымен қатар экономиканың осы секторының қалыптасуы мен дамуы көптеген экономикалық, құқықтық және әкімшілік кедергілерді жеңе отырып, бюрократиялық құрылымдарға қарсы тұра отырып, экономиканы құрылымдық қайта құру жағдайында өтеді.

Қазақстандағы шағын бизнес өзінің экономикалық және әлеуметтік функцияларын толығымен орындауы үшін оған кешенді және жан-жақты қолдау және оның өміршеңдігін қамтамасыз ету қажет. Шағын кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін оңтайландыру және олардың тиімділік деңгейін арттыру міндеттері шағын кәсіпкерлікті қолдаудың әзірленген және енгізілген нұсқаларының тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

Шағын және орта бизнестің әлеуметтік функцияларының қатарына, біздің ойымызша, жұмыс берушілердің басқа топтары іс жүзінде пайдаланбайтын қосымша еңбек ресурстарын қоғамдық ұдайы өндіру процесіне тартуға жәрдемдесуді қосу заңды. Оларға еңбек әлеуеті объективті факторлармен шектелген азаматтар жатады. Бұл зейнеткерлер, кәмелетке толмағандар, еңбекке қабілеттілігі шектеулі адамдар, көп балалы аналар және т.б. Нарықтық экономика жағдайында жұмыс берушілердің көпшілігі оларды толыққанды жұмысшы ретінде қарастырмайды, сондықтан олардың жұмысқа орналасу мүмкіндігін қамтамасыз ете алмайды.

Осылайша, аймақтық деңгейде статистикалық деректерді талдау, ғылыми әдебиеттерге шолу жасау шағын және орта бизнестің шешетін бірқатар маңызды міндеттерін анықтады[6]:

- сұраныс пен ұсынысты теңестіру арқылы экономикалық ортадағы ауытқуларды реттеу;
- халықтың білімін, дағдыларын және біліктілігін неғұрлым толық пайдалану үшін күшті уәждемелік ынталандыру жүйесін құратын экономиканың салауатты бәсекелестік ортасын дамыту, бұл өз кезегінде қолда бар материалды, адами, ұйымдық және технологиялық ресурстарды белсендірек дамытуға және пайдалануға мүмкіндік береді;
- тұрмыстық, ұйымдастырушылық және өндірістік қызметтердің әртараптандырылған және сапалы жүйесін қалыптастыру;
- жаңа жұмыс орындарының айтарлықтай санын құру, қоғамның ең маңызды қабатын – орта тапты қалыптастыру;
- ел экономикасының инновациялық әлеуетін дамыту, ұйымдастырудың, өндірістің, маркетингтің және қаржыландырудың жаңа нысандарын енгізу;
- экономиканы қайта құрылымдауды жеделдету;
- тиімді меншік иелерінің орта табын қалыптастыру;
- экономикалық жүйенің жалпы тиімділігін және қоғамдағы әлеуметтік-саяси тұрақтылықты арттыру;
- салалық және аймақтық монополияны жеңуде бәсекелестікті арттыру және дамыту;

- жұмыссыздықты азайтуда шағын кәсіпкерліктің әлеуметтік рөлін күшейту;
- шағын, орта және ірі бизнестің шоғырлануы мен өзара әрекеттесуін дамыту;
- аймақ экономикасының жағдайын жақсарту

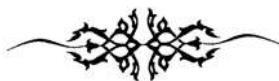
Бүгінгі таңда ең дамыған шет елдерде шағын және орта бизнес кәсіпорындардың жалпы санының шамамен 70-90% құрайды, мысалы, АҚШ-та, бүкіл жұмыс істейтін халықтың шамамен 53% ШОБ секторында жұмыс істейді, Жапонияда – 71,7%, ал Еуропалық Одақ елдерінде жұмыс істейтін халықтың жартысына жуығы шағын кәсіпорындарда жұмыс істейді. Оның үстіне Еуропалық Одаққа мүше елдерде орта кәсіпкерлік кәсіпорындардың жалпы санының 1%-ын ғана құрайды, бірақ сонымен бірге кәсіпорындардың жалпы айналымының 20%-ын және жалпы жұмысбастылықтың 17%-ын қамтамасыз етеді. Шағын және орта бизнестің даму деңгейі тікелей ел экономикасының даму дәрежесін анықтайды.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, шағын кәсіпкерлік секторын қолдау бойынша қабылданып жатқан шаралар қазіргі уақытта жеткілікті тиімді емес деген қорытынды жасауға болады. Ал мұның себебі шағын кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай әдістерінің жоқтығы ғана емес, сонымен бірге оның әрбір субъектінің және жалпы мемлекеттің экономикалық құрамдас бөлігіндегі рөлін дұрыс түсінбеуінде. Мұның бәрі өз кезегінде шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша әзірленіп жатқан шаралардың тиімділігіне кері әсерін тигізіп, шағын кәсіпкерлік субъектілерінің санының артуына ықпал еткенімен сапалық артуына ықпал етпейді.

Шағын және орта кәсіпкерліктердің жоғарыда аталған міндеттерін ескере отырып оларды қолдау шаралары жүргізілетін болса, жүзеге асырылатын шаралардың тиімділігі артатындығы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол –2019,қыркүйек–3
3. Сәбден О., Тұрғынбаева А., Бодаубаева Г., Сабденова Ж., Кангалакова Д. Шағын бизнес негіздері (оқу құралы).-Астана: Фолиант, 2015.– 152 б.
4. Статистикалық жинақ Жамбыл облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік, 2017-2019жж., Тараз 2020
5. Сәбден О. Кәсіпкерлік. – Алматы: Эксклюзив, 2009. – 250 б.
6. Особенности функционирования малого предпринимательства в Казахстане// http://lib.kstu.kz:8300/tb/books/Predprinimatel@mstvo_i_mal@ij_biznes/8.htm

ӘОЖ 339.544

ЕАЭО ЕЛДЕРІНІҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІН ТАЛДАУ**Раймбекова У.К., аға оқытушы****«Экономика» кафедрасы****М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Қазіргі жағдайда ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерінің серпінді әлеуметтік-экономикалық дамуы инвестициялық қызметтің белсенділігіне байланысты болып отыр. ЕАЭО-ты тәуелсіз елдер достастығы кеңістігіндегі инвестициялық өзара әрекеттесудің өзегі деп қарастыруға болады. Мақалада ЕАЭО-қа мүше елдердің инвестициялық қызметіне талдау жасалынды, өзара тікелей инвестициялар құрылымының ерекшеліктері, экономикалық қызмет түрлері бойынша одақ елдерінің негізгі капиталына салынған инвестициялар көлемі бағаланды. ЕАЭО-қа қатысушы елдердің инвестициялық саясаты интеграциялық бірлестіктің ауқымды дамуының қозғаушы тетігі және кепілі болып табылады. Инвестициялық қызмет саясаттың маңыздылығы әрбір жекелеген елде қаржы қаражатының жетіспеушілігіне интеграциялық қоғамдастық тетігі арқылы инвестициялық ресурстарды тарту мүмкіндіктерімен байланысты жоғарғы өзектілікке ие болып отыр.

Кілтті сөздер: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО), инвестициялық саясат, негізгі капиталға салынған инвестициялар, жалпы ішкі өнім (ЖІӨ), тікелей шетелдік инвестициялар (ТШИ).

Аннотация. В современных условиях динамичное социально-экономическое развитие государств-членов ЕАЭС зависит от активности инвестиционной деятельности. ЕАЭС можно рассматривать как ядро инвестиционного взаимодействия на пространстве содружества независимых стран. В статье проведен анализ инвестиционной деятельности стран-членов ЕАЭС, оценены особенности структуры взаимных прямых инвестиций, объем инвестиций в основной капитал стран союза по видам экономической деятельности. Инвестиционная политика стран-участниц ЕАЭС является движущим механизмом и гарантом масштабного развития интеграционного объединения. Значимость политики инвестиционной деятельности приобретает высокую актуальность в каждой отдельной стране в связи с возможностью привлечения инвестиционных ресурсов через механизм интеграционного сообщества к дефициту финансовых средств.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз (ЕАЭС), инвестиционная политика, инвестиции в основной капитал, валовой внутренний продукт (ВВП), прямые иностранные инвестиции (ПИИ).

Annotation. In modern conditions, the dynamic socio-economic development of the EAEU member states depends on the activity of investment activity. The EAEU can be considered as the core of investment cooperation in the space of the Commonwealth of Independent Countries. The article analyzes the investment activity of the EAEU member states, evaluates the features of the structure of mutual direct investments, the volume of investments in the fixed capital of the Union countries by type of economic activity. The investment policy of the EAEU member states is the driving mechanism and guarantor of the large-scale development of the integration association. The importance of the investment policy is becoming highly relevant in each individual country due to the

possibility of attracting investment resources through the mechanism of the integration community to the shortage of financial resources.

Keywords: Eurasian Economic Union (EAEU), investment policy, investments in fixed assets, gross domestic product (GDP), foreign direct investment (FDI).

Қазіргі халықаралық саяси қарама-қайшылықтар жағдайында кез келген мемлекет үшін көрші елдермен сауда-экономикалық және инвестициялық ынтымақтастықты нығайту басты міндет болып табылады. 2015 жылғы 1 қаңтардан бастап Ресей, Қазақстан, Беларусь, Армения және Қырғызстан мемлекеттерін біріктіретін Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) жұмыс істей бастады. Бұл одақ аумақ бойынша 20 млн. шаршы шақырымнан асатын ірі интеграциялық бірлестіктердің бірі саналады және жер құрлығының шамамен 15% аумағын құрайды. Бұл өңірлік интеграциялық ұйымның мақсаты тауарлардың, көрсетілетін қызметтердің, капитал мен жұмыс күшінің қозғалыс еркіндігі, сондай-ақ экономика салаларында үйлестірілген, келісілген және бірыңғай саясатты жүргізуді қамтамасыз ету[1].

Еуразиялық экономикалық одақтың құрылу және қалыптасу тарихы жаһандық экономикалық дағдарыстарды, сондай-ақ сыртқы және ішкі сын-қатерлерді жеңе алумен тығыз байланысты. Одақ барлық сын - қатерлердің көпшілігін сәтті еңсере алды, бұл Одақтың интеграциялық бірлестік ретіндегі қалыптасқандығын айқындап берді. Еуразиялық интеграция Одаққа мүше мемлекеттер үшін қажетті тірек болып табылатынын мойындау керек. Біріншіден, ЕАЭО-бұл бірыңғай қағидалар бойынша жұмыс істейтін 184 млн адамды құрайтын орасан зор ішкі нарық. ЕАЭО -қа мүше бірқатар мемлекеттерге бұрын-соңды болмаған санкциялық қысымға қарамастан, ұлттық үкіметтердің, Еуразиялық экономикалық комиссияның және бизнестің бірлескен күш-жігерімен экономиканың нақты секторында оң серпінді қамтамасыз етуге қол жеткізілді[2].

Қазіргі жағдайда ЕАЭО-ға мүше мемлекеттерінің серпінді әлеуметтік-экономикалық дамуы инвестициялық қызметтің белсенділігіне байланысты болып отыр. Осылайша, ЕАЭО-ты тәуелсіз елдер достастығы кеңістігіндегі инвестициялық өзара әрекеттесудің өзегі деп қарастыруға болады. Еуразиялық интеграцияны кенейту өзара тікелей шетелдік инвестициялар көлемін ұлғайтуға әсер етеді.

Еуразиялық экономикалық одақтағы инвестициялық өзара ықпалдастықты дамыту проблемасының өзектілігі инвестициялардың ЕАЭО-ның ұзақ мерзімді кезеңдегі экономикалық даму мақсатын қамтамасыз ететін қаржы-экономикалық негіз ретінде қарастырумен байланысты. Одақтың ұзақ мерзімді стратегиялық мақсаты Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің 2022 жылғы 9 желтоқсандағы № 17 шешімінде айқындалған.

Инвестициялық қызметтің басым бағыттарының бірі ЕАЭО-ның 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясында айқындалған. Нарық ауқымы мен интеграциялық жобалардың тартымдылығы есебінен (2030 жылға қарай жинақталған эффект) үшінші елдерден инвестициялар тарту әлеуеті 90 млрд АҚШ долларын құрауы мүмкін [3]. ЕАЭО-ның әлемдік экономикадағы рөлін анықтайтын негізгі көрсеткіштердің бірі жалпы ішкі өнім және оның әлемдік ЖІӨ-дегі үлесі болып табылады. ЕАЭО елдерінің жиынтық номиналды ЖІӨ 2021 жылы 2066,7 млрд. доллар құрады, бұл әлемдік ЖІӨ-нің 3,6%. ЖІӨ-нің негізгі үлесі- 86,0% Ресейге, ал төменгі үлесі -0,42% Қырғызстанға тиесілі (кесте 1).

Кесте 1. ЕАЭО-ға мүше елдердің ЖІӨ (млрд. долл.)

	2017	2018	2019	2020	2021
ЕАЭО	1 815 278	1 920 744	1 961 977	1 745 128	2 066 771
Армения	11 527	12 458	13 619	12 642	13 862
Беларусь	54 697	59 954	64 506	60 846	68 171
Қазақстан	166 806	179 338	181 666	171 084	197 111
Қырғыстан	7 703	8 271	8 871	7 781	8 741
Ресей	1 574 544	1 660 724	1 693 315	1 492 776	1 778 886

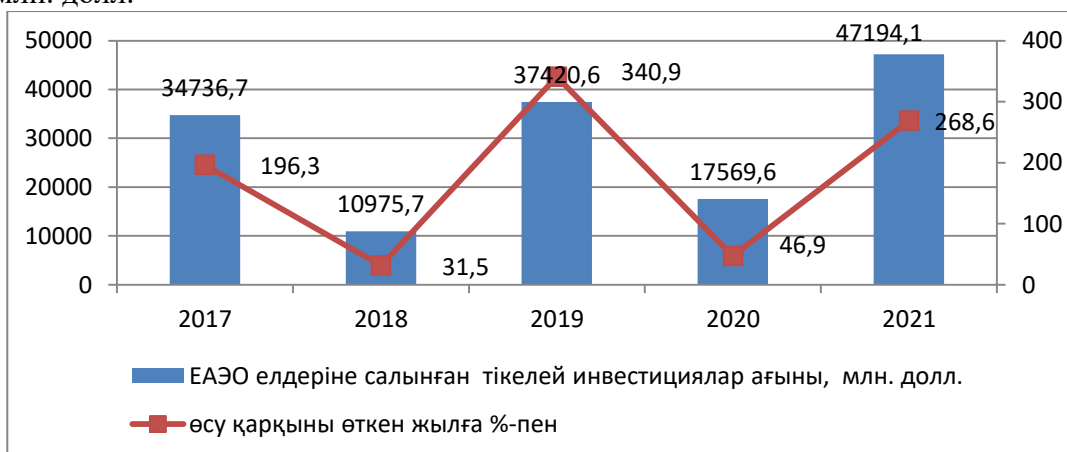
Еуразиялық экономикалық одақ елдерінің ЖІӨ-нің қарастыра отырып, 2021 жылы өсу тенденциясының қалыптасқанын атап өткен жөн. Кестеден көріп отырғанымыздай, елдер экономикасының дамуы біркелкі емес және бұл жиынтық ЖІӨ-ге де әсер етеді.

Қазақстан Республикасы үшін 2021 жыл ерекше жыл болды, өйткені еліміз интеграциялық блок органына төрағалық етті. Өткен жыл сыртқы экономикалық тұрақсыздықпен сипатталынып, коронавирустық пандемия жаһандық экономикаға кері әсерін тигізді.

ЕАЭО-қа қатысушы елдердің инвестициялық саясаты, әрине, интеграциялық бірлестіктің ауқымды дамуының қозғаушы тетігі және кепілі болып табылады. Инвестициялық саясаттың маңыздылығы әрбір жекелеген елде қаржы қаражатының жетіспеушілігіне интеграциялық қоғамдастық тетігі арқылы инвестициялық ресурстарды тарту мүмкіндіктерімен байланысты жоғарғы өзектілікке ие болуда[4].

2021 жылы (Қырғызстан мемлекетін есепке алмағанда) жинақталған өзара инвестициялардың жалпы көлемінің өсуі ЕАЭО - ға мүше барлық елдерде байқалды. Қазақстанда аталған көрсеткіш 15,4% құрады (жоғарғы көрсеткіш), Армения мен Ресейде өсім біршама қалыпты (9,8% және 9,1% тиісінше), ал Беларусьте бұл көрсеткіш 5,5% - ға тең болды.

2021 жылы ЕАЭО - ға мүше елдерде 2020 жылмен салыстырғанда тікелей инвестициялардың айтарлықтай - 169% -ке өсуі байқалды (сурет 1.). Бұл көрсеткіш пандемияға дейінгі 2019 жылдың ең жоғары мәнінен 2,6 есеге артқан, шамамен 47 194,1 млн. долл.

Сурет 1. ЕАЭО елдеріне салынған тікелей инвестициялар ағыны, 2017-2021 жж., млн. АҚШ долл.

Сондай-ақ, ЕАЭО-ға мүше елдер арасында әлемдік капитал қозғалысына белсенді қатысу байқалады. 2021 жылы әлемдік ЖІӨ-нің 2,1%, импорттың 2,7% және әлемдік экономикадағы тікелей шетелдік инвестициялардың экспортының 3,8% құрады. Бұл ЕАЭО елдерінен ТШИ-нің келуі де, кетуі де әлемдік экономикадағы салмағынан асып түсетінін білдіреді.

Мұнай және табиғи газ өндіру ЕАЭО шеңберінде тек төртінші орынды алады, ал металл кендерін өндіру 100% жеке капиталы бар инвесторлар жобаларының үлесі басым. 2022 жылдың ортасына ЕАЭО елдерінің өзара инвестициялар құрылымы 56% құрады, мемлекеттің үлесі 50% - дан асатын жобалар саны 2016 жылғы 36% - дан 2022 жылы 39% - ға дейін өсті[5].

Дегенменде, ЕАЭО елдері, одақ дамуындағы қарапайым көрсеткіштеріне қарамастан, әлемдік аренада өз орнын бекітіп, біртұтастығын әлемге жариялап отыр. Бүгінгі таңда ЕАЭО-ның дамуында нақты белгілі бір артықшылықтары байқалады.

Егер 2020 жылы жалпы инвестициялардың қысқаруы 2017 жылмен салыстырғанда 59,2% - төменға болса, онда 2021 жылы жалпы инвестициялар 2020 жылмен салыстырғанда 3,4 есе өсті, бұл бірлестік елдеріндегі қолайлы инвестициялық жағдайды көрсетеді. Бұл өсімді, ең алдымен, пандемиядан кейін экономиканың қалпына келуімен түсіндіруге болады.

ЕАЭО ішінде жинақталған тікелей инвестициялар капиталының бөлістірілуі тең емес. Егер Беларусь, Қазақстан және Ресей елдері инвесторлар үшін тартымды болса, онда Армения мен Қырғызстан елдерінің инвестициялық тартымдылығы төмен (кесте 2).

Кесте 2. ЕАЭО елдерінде жинақталған тікелей инвестициялар, 2021 ж. млн. долл.

	Армения	Беларусь	Қазақстан	Ресей
Барлығы	5630,6	15262,4	169102,2	610082,5
ЕАЭО елдерінен	1851,6	4791,7	6165,6	5235,4
ЕАЭО үлес салмағы, %	32,88	31,40	3,65	0,86

Өзара инвестициялардың құндық мәндегі аса ірі реципиенті Қазақстан болып табылады. Қазақстан Арменияға қарағанда 3,2 есе көп капиталды жинақтап отыр. Алайда, Армения үшін бірлестік елдерінен тартылған инвестициялар әлдеқайда маңызды: елге тартылған барлық инвестициялар ішінен ЕАЭО-дан жинақталған капиталдың 32,3% құрайды, бұл Қазақстанмен салыстырғанда 10 есеге жоғары. Бұл жағдай интеграцияның Армения экономикасына оң әсерін және Еуразиялық интеграцияның басқа ұлттық экономика салаларына да тереңдету үшін қолда бар резервтерді көрсетеді. Бүгінгі таңда Ресей ЕАЭО шеңберіндегі тікелей инвестициялардың ірі реципиенті болып табылады. ЕАЭО-дағы елдің үлес салмағы жалпы жинақталған тікелей инвестициялардың 80% - дан астамын құрайды. Айта кету керек, Ресей мен Қазақстан ЕАЭО елдері үшін негізгі инвесторлар болып табылады. Алайда, өзара тараптар арасында ТШИ көлемінде айтарлықтай дифференциация байқалады. ЕАЭО-ның жекелеген елдері арасындағы өзара инвестициялық ынтымақтастықтың өсу үшін айтарлықтай резервтері бар.

Жалпы алғанда, Ресей мен Қазақстан сияқты экономикасы аса ірі елдерімен салыстырғанда одақтың басқа мүшелерінің инвестициялар көлемі жағынан да, үлесі бойынша да төмендігі сақталады. Армения, Қазақстан, Қырғызстан және Беларусь елдерінің өзара инвестициялары көлемі жағынан шамалы. Жинақталған өзара

инвестициялар мен тауар айналымы арасындағы корреляция коэффициентін есептеуде Ресей мен Қазақстанда жинақталған инвестициялар көлемі мен тауар айналымы одақтың басқа елдеріне қарағанда анағұрлым келісілгендігі анықталды[6].

ЕАЭО-дағы инвестициялық процестердің аса маңызды сипаттамасы негізгі капиталға инвестициялар және оның динамикасы болып табылады, ал бұл өз кезегінде саладағы өзгерістер одақ елдерінің әрі қарай даму қарқынын айқындайтын болады.

Әлемдік экономикалық дағдарыстың ЕАЭО елдер экономикасына әсері айтарлықтай болды, бірақ ықпал ету критерийлері әртүрлі болып келеді, өйткені елдер экономикасының даму деңгейі айтарлықтай бір бірінен ерекшеленеді.

Берілген 2-сурет мәліметтері ЕАЭО-ға мүше елдер арасындағы инвестициялық белсенділікте біршама ауытқулар бар екендігін көрсетеді. Егер инвестициялық белсенділіктің төмендеуі 2020 жылы байқалса, онда 2021 жылы негізгі капиталға салынған инвестициялардың тұрақты өсу тенденциясын атап өтуге болады. Есептеулер көрсеткендей, 2017-2021 жылдары одақ мүше елдерінің негізгі капиталына салынған инвестициялардың жалпы көлемі 457580 млн. АҚШ долл. немесе 14,50% - ке көтерілді. Аталған көрсеткіштің өсуі Қырғызстан елін есепке алмағанда ЕАЭО-ға мүше барлық елдер арасында байқалады. Алайда, Ресей Федерациясы тікелей шетелдік инвестициялар саласында басымдылықта болып қала беретіндігін атап өткен жөн, өйткені Ресей еліндегі капиталдың үлкен қоры жинақталған және одақтың қалған елдері үшін негізгі сауда серіктесі болып табылады. Мәліметтерге сәйкес. Ресейде инвестициялар көлемінің 40771 млн. долл.немесе 14,84%-ке өскен, сонымен бірге Қазақстандағы инвестициялар өсімінің (15,53%) айтарлықтай жоғары қарқыны байқалады[7].

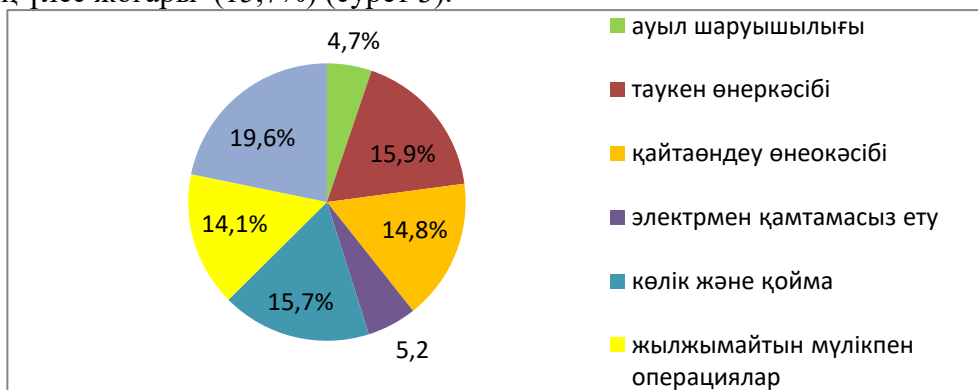

Сурет 2. ЕАЭО елдерінің негізгі капиталына салынған инвестициялар (ағымдағы бағамен, млн. долл.)

ЕАЭО-ғы инвестициялар шамамен 15% ғана кредиттер мен қарыздар есебінен қаржыландырылады. Инвестициялардың қалған қаржы көздерінің ролі жалпы алғанда ЕАЭО үшін төмен болғанымен, жекелеген елдер үшін маңызды зор. Мысалы, Армения мен Қырғызстан үшін шетелдік инвесторлардың қаражаты инвестициялардың төрттен бірін құрап, шетелдік несиелер үлкен рөл атқарады. Қырғызстанда инвестициялардың шамамен үштен бірі халықтың қаражаты есебінен қаржыландырылады

ЕАЭО -қа мүше мемлекеттердегі инвестицияларды қаржыландыру көздері арасында кәсіпорындар мен ұйымдардың меншікті қаражаты басым рөл атқарады. Соңғы жылдары бюджет қаражатының, несиелер мен қарыздардың рөлі айтарлықтай төмендеді.

ЕАЭО шеңберіндегі инвестициялардың негізгі бағыттары тау-кен өндіру өнеркәсібі (15,9%), өңдеу өнеркәсібі (14,8%) және жылжымайтын мүлікпен операциялар (14,1%) болып табылады. Қызмет көрсету секторларының ішінде көлік саласының үлес жоғары (15,7%) (сурет 3).

Сурет 3. Экономикалық қызмет түрлері бойынша ЕАЭО елдерінің негізгі капиталына салынған инвестициялар құрылымы, 2021 ж.

ЕАЭО елдерінен инвестициялық қызмет деңгейін әсер ететін факторлар атап кетуге болады: ЕАЭО-ның барлық мүшелері үшін бірыңғай экономикалық кеңістікті қалыптастырудың аяқталмаған процесі және өңірдің әртүрлі өндірістік факторларының қозғалысы кезіндегі әртүрлі кедергілердің болуы. Нәтижесінде елде активтерді сатып алу қиынға түседі. Арменияның экономикасы әлсіз және инвестициялар үшін тартымды нысандар жоқ. Қоғамдық-саяси тәуекелдерге байланысты Қырғызстанға қаржы салу тәуекелділігі жоғары. Ресейде негізгі ірі өндірістер мемлекеттік компаниялардың бақылауында. Шетелдік инвесторларға болашақта жоғарғы пайда алуға кепілдік бермейтін айтарлықтай күрделі жобалар ұсынылады. Қазақстанға келетін болсақ, елде пайдалы қазбалардың ірі кен орындарының жоқтың қасы.

Осылайша, талданған мәліметтер капиталды тарту қатарында капиталсымдылығы және еңбексымдылығы жоғары салалардың басымдылығын көрсетті. Бұл одақ елдердің ұлттық экономикасының даму деңгейінің төмендігін, экономиканың шикізаттық бағыттылығын дәлелдейді.

Демек, ЕАЭО-ға қатысушы елдердің өзара тікелей инвестициялардың жоғары үлесі мен өзара инвестициялар қарқындылық индексінің артуы капитал салу бойынша экономикалық интеграция дәрежесінің жоғарлауы болып табылады. Сондай-ақ, инвестициялық байланыстардың теңгерімсіздігін атап та өткен жөн, өйткені барлық инвестициялар ішіндегі жоғарғы үлес Ресей, Қазақстан және Беларусь арасындағы қатынастарға тиесілі [8].

ЕАЭО-ға мүше мемлекеттер экономикасының 2022 жылғы дамуы өңірдегі геосаяси шиеленістің едәуір өсуі, экономикалық, сауда және қаржы салаларындағы жекелеген елдерге санкциялық қысымның артуы, азық-түлік және шикізат тауарларына бағаның ұлғаюы, әлемдік экономикадағы рецессия қаупінің артуы жағдайында өтті.

Осылайша, ЕАЭО мүше мемлекеттердің интеграциялық процестерін дамытудың көптеген жағымды жақтары бар, бірақ бұл жағымды жақтың белгілі бір

проблемалар мен қайшылықтармен бірге жүретіндігі айта кету керек. ЕАЭО мүшелерінің алдында сауда, қаржы және инвестициялық өзара іс-қимылдың барынша тиімді моделін одан әрі іздеу мен іске асырудың өзекті міндеті тұр.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде ЕАЭО-ға қатысушы елдердің экономикалық дамуы сыртқы факторларға байланысты деген қорытынды жасауға болады. Барлық қатысушы елдердің ішіндегі меншікті қаржыландыру көздерінің ең үлкен көлемі жағынан Ресей мемлекеті болып саналса, Қазақстан Республикасы инвестициялардың жоғары сараланған портфелін қалыптастырды, Беларусь пен Арменияның қаржылық әлеуеті төмен, өйткені ол Ресей Федерациясына байланысты, ал Қырғызстанның инвестициялық әлеуетінің деңгейі төмен және сыртқы қарыздарға байланысты болып отыр. Еуразиялық интеграцияны дамытудың 2025 жылға дейінгі стратегиялық бағыттарын іске асыруын қамтамасыз ету, өзара сауда деңгейін ұлғайтуға және ЖІӨ-нің өсуіне бағытталған қажетті үйлестірілген іс-шаралар одақ арасындағы өзара инвестициялық интеграциялаудың жаңа табысты нәтижеге қол жеткізуге ықпал ететін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Стародубцева Е.Б. Место и роль ЕАЭС в современном мире. 2020. cyberleninka.ru.
2. Мясникович М. В., Ковалёв В. С. Евразийский экономический союз: переосмысливая суверенный путь развития. Евразийская интеграция: экономика, право, политика. Международный научно-аналитический журнал. Том 16, № 2 2022г.
3. Борисова Е.И. Особенности развития инвестиционной деятельности в странах евразийского экономического союза (ЕАЭС). Карагандинский экономический Университет Казпотребсоюза. 2021. [Борисова Е.И..pdf \(keu.kz\)](#)
4. Майдырова А.Б., Евразийский экономический союз как условие развития экономической интеграции между странами. // Сборник научных трудов XX Международ. науч.-техн. конф. «Наука – образованию, производству, экономике»; Республика Беларусь, Минск, 16-17 марта 2022 года / межд. программ.
5. Глазатова М. К., Аветисян С. С., Алешин Д. А. и др. Оценка интеграционных процессов ЕАЭС в сфере торговли: 2023 : [Текст] : междунар. докл. к XXIV Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 2023 г.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2023. — 306 с.
6. Глазатова М. К (рук. авт. кол.), С. С. Агаджанян, А. С. Амирбекова. Оценка интеграционных процессов ЕАЭС в сфере торговли: 2022 [Текст] : междунар. докл. к XXIII Ясинской (Апрельской) междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 2022 г. / и др. ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М. : Изд. дом Высшей школы экономики, 2022. — 64 с.
7. Эрмекова А.Ш. Роль инвестиционных процессов в развитии стран ЕАЭС // Экономика Центральной Азии. — 2019. — Том 3. — №3. — С. 163–172. doi: 10.18334/asia.3.3.41090
8. Вилкова М.А. Проблемы и перспективы развития инвестиционного сотрудничества в странах ЕАЭС. Российская таможенная академия (РТА), г. Люберцы, РФ. Международный научный журнал «символ науки» № 8-2 / 2021г. ISSN 2410-700X

УДК 336.71

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЛАТЕЖНОЙ СИСТЕМЫ НА РЫНКЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

**Наурузкулова С.Б., магистр экономики кафедры «Финансы и учет»
Абилдаев С.Т., PhD ассоциированный профессор кафедры «Экономика»
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати**

Андатпа. Мақалада барлық соңғы технологияларды пайдалана отырып, қаржы жүйесінің барлық спектріне қызмет көрсететін Ұлттық төлем жүйесі мемлекет пен қоғам үшін маңызды күрделі институт болып табылады. Заманауи технологиялар халықтың өмірін айтарлықтай жеңілдетеді және төлем қызметтерін ұсыну процесін жылдамдатады. Төлем қызметтерін көрсетуде отандық ақпараттық технологиялар әзірленуде және пайдаланылады, олардың кейбіреулері осы мақалада талқыланады. Ұлттық төлем жүйесі жаһандану және Қазақстанның әлемдік экономикалық жүйеге интеграциясы жағдайында елдің қаржылық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге және оның экономикалық егемендігіне кепілдік беруге қабілетті Қазақстанның қаржы жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады.

Кілт сөздер: төлем картасы, төлем жүйесі, криптовалюта, жылдам төлем қызметі, банкаралық ақша аудару жүйесі, төлем қосымшасы, блокчейн.

Аннотация. В статье рассматриваются Национальная платежная система, осуществляющая обслуживание всего спектра финансовой системы с использованием всех новейших технологий, является комплексным институтом, имеющим важное значение для государства и общества. Современные технологии в значительной степени упрощают жизнь населения и ускоряют процесс оказания платежных услуг. Разрабатываются и используются отечественные информационные технологии при оказании платежных услуг, некоторые из которых рассмотрены в представленной статье. Национальная платежная система как составляющая финансовой системы Казахстана, способная обеспечивать финансовую безопасность страны и гарантировать ее экономический суверенитет в условиях глобализации и интеграции Казахстана в мировую экономическую систему.

Ключевые слова: платежная карта, платежная система, криптовалюта, сервис быстрых платежей, межбанковская система перевода денег, платежное приложение, блокчейн.

Abstract. The article discusses the National Payment System, which serves the entire spectrum of the financial system using all the latest technologies, is a complex institution that is important for the state and society. Modern technologies greatly simplify the life of the population and speed up the process of providing payment services. Domestic information technologies are being developed and used in the provision of payment services, some of which are discussed in this article. The national payment system as a component of the financial system of Kazakhstan, capable of ensuring the country's financial security and guaranteeing its economic sovereignty in the context of globalization and Kazakhstan's integration into the world economic system.

Keywords: payment card, payment system, cryptocurrency, fast payment service, interbank money transfer system, payment application, blockchain.

Во всем мире в связи с растущей рыночной инфраструктурой, технологическими изменениями и развитием глобальной и национальной правовой и нормативной среды, увеличением объемов производства и соответственно количества совершаемых операций экономических субъектов, включая частных лиц и предприятий сектора материального производства, а также развитием технологий в индустрии финансовых услуг порождается необходимость в постоянном развитии и адаптации национальных платежных систем к вызовам со стороны рынка и трансформации в более современные и удобные сервисы, отвечающие вызовам своего времени.

Надежные и безопасные платежные системы способствуют повышению стабильности финансовой системы государства в целом, обеспечивают эффективное использование финансовых ресурсов и улучшают ликвидность финансовых рынков, а также гарантируют своевременный расчет между продавцами и покупателями [1].

Платежная система Национального Банка РК предоставляет широкий круг услуг для осуществления перевода денежных средств всем кредитным организациям. Национальный Банк РК учитывает и обеспечивает удовлетворение интересов всего общества и государства.

При этом Национальный Банк осуществляет надзор и наблюдение в национальной платежной системе страны в целом. В настоящее время на территории Республики Казахстан функционируют две национальные платежные системы: Межбанковская система переводов денег (МСПД) и Система межбанковского клиринга (СМК).

Все изложенное придает платежной системе Национального Банка публичную значимость и способствует защищенности информации, касающейся расходования бюджетов всех уровней, информации о межбанковских расчетах и платежах, иной информации, характеризующей состояние казахстанской экономики.

В настоящее время зарегистрировано 19 платежных систем. Из них по закрепленным законодательством критериям одна система признана системно значимой и 3 отнесены Национальным Банком к значимым платежным системам. Системно значимая платежная система — это Межбанковская система переводов денег, владельцем или оператором которой выступает сам Национальный Банк. Данная система обеспечивает расчет свыше 95% от общей суммы всех безналичных межбанковских платежей, проведенных в стране. Поэтому Национальный банк уделяет первостепенное внимание обеспечению непрерывности функционирования данной системы, управлению рисками и проводит мониторинг за ее работой на постоянной основе. По другим платежным системам осуществляется сбор статистической или иной информации, в том числе по инцидентам и операционным событиям, и ведется наблюдение за их функционированием.

Еще одно произошедшее изменение связано с реализацией процедуры передачи банками информации в госорганы о принятых платежах в бюджет. На сегодня к сервису оперативного уведомления «электронного правительства» о принятых платежах подключены все банки. В результате органы государственных доходов, судебные органы в оперативном режиме получают уведомления от банков о проведенных платежах в бюджет сразу же после их совершения клиентами, что позволит им ускорить процесс оказания собственных услуг и ликвидировать ненужный оборот бумажных квитанций. По сути, все перечисленные направления представляют собой наиболее актуальные новации Закона, и все они нашли применение на практике. Кроме того, была обновлена вся нормативная правовая

база Национального Банка, регламентирующая вопросы оказания платежных услуг, процедур исполнения платежей и применения платежных инструментов [3].

Рынок платежей растет, показывая высокие темпы роста по всем основным направлениям. Особенно быстро развивается сегмент онлайн платежей — это Интернет и мобильные платежи. Свыше 70% платежей юридических лиц и каждый второй безналичный платеж физических лиц проводятся сегодня через дистанционные каналы. Мы видим, что в мире наиболее значимые тренды сегодня также связаны с ростом дистанционных услуг, появлением новых небанковских игроков, технологий и решений, дополнительных сервисов, в результате которых меняется роль банков в обслуживании платежей и действующие бизнес-процессы. В целом нормы нашего главного отраслевого Закона закладывают необходимую правовую основу для будущего развития рынка и повышения его инновационного потенциала. Что касается новых сервисов, то в ближайшее время мы ожидаем появление со стороны банков новых технологий оплаты с применением мобильных устройств, в том числе на основе использования QR — кодов, в торговой сети. Ведется также работа совместно с банками и заинтересованными госорганами над реализацией проекта по онлайн открытию банковского счета на этапе регистрации юридического лица/предприятия посредством портала «электронного правительства». Продолжается работа по организации в банках сервисов онлайн оплаты административных штрафов путем организации их доступа к информации о наложенных штрафах в системах госорганов. Совместно с банками постепенно планируем двигаться в сторону внедрения моментальной обработки и исполнения отдельных категорий платежей, а также создания интегрированной платежной среды. Очевидно, что цифровые технологии создают новые возможности, в т. ч. в части организации банками и другими участниками рынка новых услуг с добавленной стоимостью, которые раньше не были доступны. В то же время диктуют необходимость совершенствования, а в ряде случаев построения новой инфраструктуры, ориентированной на эффективное обслуживание таких услуг. Большой блок вопросов, который требуют совместных решений с банковским сообществом в предстоящий период — это вопросы внедрения удаленной идентификации клиентов, биометрической технологии для повышения безопасности операций, создания открытых платформ для инициирования платежей посредством приложений сторонних провайдеров, переход на использование финансовых (платежных) сообщений, основанных на стандартах ISO 20 022 для гармонизации коммуникации между финансовыми институтами и их клиентами, и естественно, перспективы использования в финансовой сфере технологии блокчейн.

Криптовалюты это не электронные деньги, понятие и правовой статус которых закреплены действующим законодательством. Криптовалюты, к числу которых относятся биткоин, эфириум и др., по казахстанскому законодательству не относятся ни к деньгам, ни к валютным ценностям, финансовым инструментам, ни к электронным деньгам — они сами по себе никакую ценность в стоимостном и другом выражении (право требования) не представляют. Три отличительных свойства криптовалюты — отсутствие эмитента (т.е. читай — гаранта), децентрализованность (т.е. наднациональность и трансграничность) и применение криптографических алгоритмов для их создания. Операции физических лиц по криптовалюте должны быть ограничены. Цена на криптовалюты складывается исключительно из имеющегося на них спроса и предложения, основанного на доверии к этому «продукту». Учитывая высокую волатильность, на рынках

возникают различные схемы, в том числе напоминающие финансовые пирамиды, когда увеличивается число желающих получить быструю прибыль на стремительном росте курса отдельных видов криптовалют. В случае обвала цен на биткойн или другие криптовалюты граждане не смогут претендовать ни на возмещение какой-либо стоимости, ни на судебную, государственную защиту, поскольку они вложили деньги в «инструмент», за которым отсутствует ответственность и обязательства кого-либо, в том числе государства. Подходы разных стран к классификации и использованию криптовалют различаются. В США их признают биржевым товаром, в Японии — средством платежа, в Бангладеше и ряде других стран — запрещают. Если Китай и Южная Корея запрещают проведение первичного размещения токенов/монет ICO (Initial Coin Offering), то, например, Австралия решила этот рынок регулировать. То есть единая политика на уровне мирового сообщества на сегодня еще не выработана. Национальный Банк, в свою очередь, принимает превентивные меры информационно-разъяснительного характера. Предупреждает население и предпринимателей о рисках, связанных с операциями с криптовалютами. Несмотря на отсутствие прямых норм, ограничивающих хождение криптовалют в Казахстане, их использование в качестве средства платежа противоречит действующему законодательству. Что касается электронных денег, то данный сегмент у нас активно развивается, существует специальное правовое поле по их обращению. Если так называемые криптовалюты не имеют единого эмитента, юридически обязанных лиц и не привязаны к реальным активам — деньгам, то электронные деньги у нас эмитируют (выпускают) финансовые организации (банки, Казпочта) и они представляют собой обязательства соответствующего банка — эмитента, который гарантирует их обмен на реальные деньги по эквивалентной стоимости по первому требованию клиента. Также выпускаемые отечественными финансовыми институтами электронные деньги могут быть выражены только в национальной валюте — тенге. При этом сам процесс выпуска электронных денег представляет собой процедуру обмена реальных денег на электронный их эквивалент. Сегодня в стране функционируют 17 систем электронных денег, контроль за их деятельностью осуществляет Национальный Банк.

Стремительный рост безналичных платежей обусловлен изменением потребительских запросов и появлением новых платежных технологий. Согласно данным за 2022 год, сумма безналичных платежей составила 14,5 триллионов тенге, что на 82% больше значения 2021 года. Стоит отметить, что частота оплаты (количество транзакций) через безналичный расчет также растет, на это указывает ежегодный прирост в 2020 и 2021 годах на 34% и 77%, соответственно. Несмотря на то, что пандемия COVID-19 и ограничительные меры ускорили процесс перехода с наличных платежей на безналичные, активный спрос на безналичные способы платежей начался ранее: с первого квартала 2020 года мы наблюдаем увеличение суммы за счет оплаты через POS-терминалы. Согласно данным НБРК* за 2021 год количество офлайн POS-терминалов увеличилось на 27%, со 126 тысяч до 161 тысячи, что может означать повышение спроса на оплаты картами. Уже в 2022 году сумма безналичных платежей составляла одну треть общего рынка платежей. Всемирный локдаун, бум онлайн-доставок, удаленная работа, развитие розничной электронной коммерции и распространение инновационных технологий внесли свои изменения в потребительское поведение. Несмотря на сокращение рабочих мест и безработицу, вызванную закрытием многих объектов малого и среднего бизнеса в 2022 году, номинальные доходы к концу года, а именно в 4 квартале, выросли на

15,5% по отношению к предыдущему кварталу, за счет чего может быть обоснован сильный рост в 27%. Новый кризис вызванный пандемией COVID-19 дал основу для создания более безопасной и устойчивой системы по проведению оплаты. Многие участники рынка приспособились к новым условиям через диджитализацию, улучшили свои бизнес модели и процессы, а также расширили диапазон предлагаемых услуг и сервисов. Как следствие, данные факторы помогли сформировать большее доверие покупателей к онлайн покупкам, что можно наблюдать из роста доли безналичных платежей через онлайн POS-терминалы во второй половине 2021 года. В 2022 году сохранялся тренд на удобство и безопасность. Создаются новые экосистемы с разновекторными потребительскими услугами, тем самым охватывая все большую долю рынка [4].

Анализируя применяемые в национальной платежной системе современные технологии в сфере оказания платежных услуг, нельзя не упомянуть платежные карты. Они относятся к одним из самых популярных и распространенных розничных электронных платежных инструментов. И здесь особое значение имеют национальные платежные карты, поскольку они способствуют решению очень важной задачи — позволяют замкнуть внутриказахстанские транзакции без вовлечения в процесс их осуществления иностранных субъектов инфраструктуры. В этом ярко проявляется национальный характер национальной платежной системы, принцип ее построения [5].

Наличие собственных национальных платежных карт типично для всех развитых стран. Например, в Японии преимущественное хождение имеют карты национальной платежной системы JCB, в Германии — Geldkarte, в Австрии — Quick, во Франции — Cartes Bancaires, в Португалии — SIBS, в Италии — Pago, в Голландии — Chipknip, в Англии — Oyster card, в Канаде — Interac и т.д. В Дании наряду с иностранными карточными платежными системами действует национальная платежная система Dankort. Платежные карты этой платежной системы почти повсеместно принимаются на территории страны, а за ее пределами Dankort не принимается. Собственная карточная платежная система есть и в Индии: RUPay. Информация о совершенных транзакциях также остается внутри страны, а не за ее пределами.

Как видно из приведенных примеров, практически во всех странах обращение национальной платежной карты строится на одинаковых принципах.

Широко распространено применение в большинстве платежных систем операторами услуг платежной инфраструктуры и банками — участниками платежных систем уже неоднократно упоминавшегося платежного приложения.

Основная цель платежных приложений — дать возможность клиентам совершать платежные операции дистанционно, что весьма снижает операционные расходы.

Рынок платежных карточек является одним из наиболее динамично развивающихся и перспективных сегментов финансового рынка в Казахстане. Наблюдается рост количества предоставляемых услуг с использованием платежных карточек, улучшается качество данных услуг, что способствует росту безналичных платежей и переводов денег в последние годы. Вместе с тем, необходимо продолжение работ по расширению сети обслуживания платежных карточек в регионах Казахстана, стимулированию населения к использованию данного продукта при оплате товаров и услуг. В Казахстане постепенно набирает обороты рынок электронных платежей, и у национальных компаний есть реальная

возможность, выбрав свой путь и развивая экономику страны в целом, создать информационно-коммуникационную платформу для построения собственной платежной системы. Находясь на своей самой первой стадии роста, рынок новых платежных систем в любом случае имеет активные предпосылки роста. Можно ожидать, что данный рынок будет активно развиваться. На сегодняшний день внедрение бесконтактных технологий является большим капиталовложением для банков. Окупаемость проекта во многом зависит от того, насколько быстро менталитет населения изменится в сторону использования новых передовых технологий.

Рассматривая наиболее распространенные внедряемые современные цифровые технологии, невозможно не упомянуть технологию блокчейн, условно означающую «цепочку блоков» (англ. block — блок, chain — цепочка). Эта технология позволяет формировать распределенную децентрализованную сеть хранения данных об операциях, в том числе платежно-расчетных транзакциях, при этом все данные должны быть в цифровом формате.

Поступающие в сеть данные об операциях, основанных на технологии блокчейн, становятся доступными всем компьютерам, подключенным к этой технологии. Полученные данные разделяются на маленькие части (блоки). Каждый блок охраняется путем использования математических способов шифрования, посредством которых каждый участник этой цепочки отношений в единой сети имеет доступ только к тому блоку, который принадлежит конкретному участнику и доступ к которому он получает с помощью специального цифрового ключа.

Попытка проникновения в любой другой блок становится немедленно известной всем участникам сети, которые в силу децентрализованного характера технологии блокчейн находятся в равных условиях доступа. Технология блокчейн является, с одной стороны, полезной и весьма перспективной, поскольку она позволяет осуществлять основанную на ней операцию между двумя контрагентами без участия третьих лиц, в частности банков, что значительно снижает затраты обеих сторон сделки. Кроме того, она снижает операционную нагрузку на всех участников операций, прежде всего на операторов услуг платежной инфраструктуры национальной платежной системы, и, следовательно, их операционные риски.

С другой стороны, практика применения технологии блокчейн в национальной платежной системе вызывает множество вопросов, касающихся необходимости обеспечения безопасности государства и защиты его интересов и интересов общества.

Так, технология блокчейн не требует управления, обеспечивающего ее функционирование, она функционирует сама по себе. Однако, как и любую систему организации сбора и передачи информационных данных, ее необходимо подвергать наблюдению, координации.

Таким образом, национальная платежная система, с одной стороны, предоставляет возможности для решения множества задач в сфере платежных услуг. Платежные системы воплощают новые бизнес-решения, снижают транзакционные потери, которые несут и участники платежных систем, и клиенты этих участников. Новые технологии обладают огромным потенциалом в сфере платежей и расчетов, их активно внедряют не только субъекты инфраструктуры платежных систем, но и банки. Это вполне логично, поскольку рассматриваемые технологии в несколько раз ускоряют и значительно упрощают системы электронных платежей и расчетов, являющихся фактором всех без исключения сфер жизнедеятельности любого

государства, начиная от организации системы уплаты налогов и сборов и заканчивая оплатой услуг ЖКХ.

Изменения, происходящие в сфере экономики и предпринимательства, неизбежно влекут последствия их отражения на интересах государства, причем как положительные, так и отрицательные. «Ключевой проблемой будущего, как показывают нынешний опыт и прогнозы современной науки, станет поиск более эффективных способов государственного управления цифровой экономикой и обществом с целью противостоять глобальным технологическим, финансовым, экономическим и социальным вызовам».

Государство подвергается общему потоку глобальных изменений под влиянием новых цифровых технологий. Достигнутые и внедренные в национальной платежной системе прогрессивные современные технологии позволили упростить жизнь населения, а в масштабах государства — практически свести на нет зависимость внутренних платежей от внешнеполитических воздействий и обеспечить контроль за движением денежных средств.

Установленные механизмы защиты интересов Республики Казахстан ярко демонстрируют национальный характер казахстанской национальной платежной системы. Говоря о финансовой безопасности государства, следует исходить из того, что она может обеспечиваться исключительно системными методами. И национальная платежная система играет в этом процессе далеко не последнюю роль.

Список использованной литературы

1. Есымханова З.К., Платежная система, Учебник, Нур-Султан, 2020 г.
2. Сейткасымов Г.С. Банковское дело: Учебник., 3-е доп и перераб. Астана, ИПЦ, КазУЭФМТ, 2016 г.
3. Мусина А.А., Парусимова Н.И., Усенбаев Т.М. Клиентоориентированность как основа цифровизации банковского обслуживания // Вестник КазУЭФМТ- 2019-. №4, С.120
4. Есенгелдинова С.Ж., Усенбаев Т.М. Развитие платежной системы Казахстана в условиях финансовой глобализации //Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің жаршысы 2020, №4
5. Сайт Национального Банка РК <http://www.nationalbank.kz/>

УДК 330.35(574)

АНАЛИЗ ПРОГРАММЫ РАЗВИТИЯ МОНОГОРОДОВ КАЗАХСТАНА**Исаков Г.Ж., канд. экон. наук, ассоциированный профессор РАМ.
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Қаржылық қиындықтар мен ірі кәсіпорындарда өнім көлемінің қықаруы, төмен сапалы муниципалды басқарудың негізінде өндірістің құлдырауы, еңбек нарығында қиыншылықтардың туындауына, жұмыссыздықтың пайда болуына, бюджет тапшылығының өсуіне, әлеуметтік мәселелердің шиеленісуіне әкеп соғады. Бірақта қазақстандағы шағын қалалардың қиын жағдайда қалуы дағдарыстан тыс жағдайда да болғанын атап өту қажет. Ол бірнеше жылдар бой жинақталған қаржылық, құқықтық және әлеуметтік мәселелердің салдарынан болған қозғаушы күш қана. Жалпы болашақта даму жолына түсу үшін тұрғынүй қорын күрделі жөндеуден өткізу мен инженерлік инфрақұрылымға бюджеттен бөлінген жылдағы қаржы көздерін көбейту, ауылдардың әлеуметтік мәселелерін шешетін мастер-жоспарларды дайындау, сонымен бірге жаңа инвестициялық жобаларды жолға қою.

Кілт сөздер: моноқалалар, муниципалды басқару, инженерлік инфрақұрылым, инвестициялық жобалар, әлеуметтік мәселелер.

Аннотация. Спад производства, вызванный сокращением объёмов производства градообразующих предприятий и финансовые трудности, возникшие на фоне низкого качества муниципального управления, привели к нарастанию напряжённости на рынке труда из-за появления большого количества безработных, увеличения дефицита бюджета, роста социальных проблем. Однако следует отметить, что казахстанские моногорода оказались в сложном положении не только по вине кризиса. Он стал лишь катализатором копившихся в течение десятилетий финансовых, правовых и социальных проблем. В целом для их дальнейшего развития предлагается увеличить ежегодный лимит средств, выделяемых из бюджета на проведение капитального ремонта объектов жилищного фонда и инженерной инфраструктуры, разработать мастер-планы по решению социально значимых проблем населённых пунктов, а также активизировать работу по реализации новых инвестиционных проектов.

Ключевые слова: моногорода, муниципальное управление, инженерная инфраструктура, инвестиционные проекты, социальные проблемы.

Abstract: The decline in production caused by the reduction in production volumes of the city-forming enterprises and the financial difficulties that arose against the backdrop of poor quality municipal government led to an increase in tension in the labor market due to the emergence of a large number of unemployed, an increase in the budget deficit, and the growth of social problems. However, it should be noted that Kazakh single-industry towns found themselves in a difficult situation not only because of the crisis. It became only a catalyst for decades of financial, legal and social problems that had accumulated. In general, for their further development, it is proposed to increase the annual limit of funds allocated from the budget for the overhaul of housing stock and engineering infrastructure, to develop master plans for solving socially significant problems of settlements, as well as to intensify work on the implementation of new investment projects.

Key words: single-industry towns, municipal government, engineering infrastructure, investment projects, social problems.as well as to intensify work on the implementation of new investment projects.

Мировой финансово-экономический кризис привёл к спаду во многих отраслях промышленности и обострил ситуацию на монопрофильных территориях. При этом серьезнее всего пострадали узкоспециализированные города, в которых проживает большая часть населения. Спад производства, вызванный сокращением объёмов производства градообразующих предприятий и финансовые трудности, возникшие на фоне низкого качества муниципального управления, привели к нарастанию напряжённости на рынке труда из-за появления большого количества безработных, увеличения дефицита бюджета, роста социальных проблем.

Однако следует отметить, что казахстанские моногорода оказались в сложном положении не только по вине кризиса. Он стал лишь катализатором копившихся в течение десятилетий финансовых, правовых и социальных проблем.

Для решения проблем моногородов Казахстана была принята Программа развития моногородов на 2012-2020 годы. Целью программы является обеспечение устойчивого социально-экономического развития моногородов в средне- и долгосрочной перспективе.

В республике насчитывается 27 моногородов, в которых проживает 1,4 млн человек и действует 32 градообразующих предприятия. С 2015 по 2021 год объём промышленного производства в данных населённых пунктах вырос с 6,3 до 11,2 трлн тенге, что составляет 29% от общего показателя по стране.

На сегодняшний день сформирован пул из 86 «якорных» проектов на 2,1 трлн тенге с созданием более 18 тыс. рабочих мест в моногородах, в том числе в горно-металлургической и химической промышленности, сельском хозяйстве, строительстве, машиностроении и т.д.

В целом для их дальнейшего развития предлагается увеличить ежегодный лимит средств, выделяемых из бюджета на проведение капитального ремонта объектов жилищного фонда и инженерной инфраструктуры, разработать мастер-планы по решению социально значимых проблем населённых пунктов, а также активизировать работу по реализации новых инвестиционных проектов.

В качестве основных направлений реализации указанной Программы выбраны следующие:

1) оптимизация моногородов в зависимости от производственной емкости работающих предприятий

В рамках данного направления будут выявлены экономический потенциал каждого моногорода, и факторы, оказывающие негативное влияние на их развития, а также перспективные новые специализации каждого моногорода.

По каждому моногороду будет разработан Комплексный план развития на долгосрочный период, который должен рост конкурентоспособности и обеспечить устойчивое развитие моногородов. Предусматривается проведение корректировки генеральных планов городов, направленное на развитие и модернизацию социальной, жилищной и инженерной инфраструктуры.

2) диверсификация экономики и развитие малого и среднего бизнеса

Предлагается реализация крупных инвестиционных проектов в рамках Карты индустриализации. Кроме того, градообразующими предприятиями будут созданы вспомогательные и обслуживающие производства. Планируется, что национальные

холдинги будут размещать производства, заказы в моногородах. Для восстановления прежней специализации в отдельные моногорода будут привлечены стратегические инвесторы.

Также предусмотрен ряд мер для активизации малого и среднего бизнеса. Государство не будет финансировать частный бизнес, а создаст условия для его развития путем снятия отраслевых ограничений в моногородах и субсидирования процентных ставок по кредитам, предоставления грантов начинающим предпринимателям, создания Центров поддержки предпринимательства и бизнес-инкубаторов с микрокредитными организациями, микрокредитования самозанятого населения.

Считаем целесообразным объявить конкурс среди предпринимателей на лучшую бизнес-идею. А победителей кредитовать по льготной программе, которая предусматривает выдачу кредита размером до 750 млн. тенге на 10 лет, субсидирование процентной ставки по кредитам с эффективной ставкой вознаграждения не более 14%. При этом 10% будет компенсировать государство [5]. Первые три года кредиты обойдутся под 4% годовых, что позволит бизнесменам уверенно встать в своем деле на ноги.

Успешность реализации планов, в первую очередь, зависит от активной позиции местных властей, включая принятие ими мер по созданию благоприятного инвестиционного климата (налоговые и административные преференции, льготы по аренде).

Проблемы моногородов планируется решать дифференцированно, в зависимости от того, к какой группе – с высоким, средним или низким экономическим потенциалом – они отнесены. В категорию городов с высоким потенциалом отнесены 6 городов, со средним – 19 и с низким – 2 города.

Для моногородов с высоким и средним потенциалом предлагается предусмотреть реконструкцию инфраструктуры жизнеобеспечения с доведением до утвержденных нормативов, для моногородов с низким потенциалом предлагается поддержка социально-инженерной инфраструктуры на минимально необходимом уровне, с учетом предполагаемой оптимизации численности населения. Кроме того, в моногородах предлагается организовать ремонт и восстановление, а в некоторых из них - снос аварийного и ветхого жилья, находящегося в коммунальной собственности. При уточнении республиканского бюджета уже выделены пилотно 6 миллиардов тенге на первоочередные мероприятия на их обустройство.

А ведь результатом данной программы должно стать увеличение количества активно действующих малых предприятий в моногородах в 4 раза, снижение до 6% доли населения с доходами ниже прожиточного минимума и сокращение безработицы до 5%. Возникает правомерный вопрос: за счет чего будут достигаться указанные целевые индикаторы? Анализ социально-экономического развития моногородов области свидетельствует об отсутствии эффективных стратегий и программ развития моногородов.

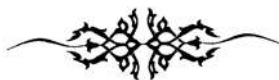
Главной целью модернизации моногородов должно стать создание новых производств, повышение уровня и качества жизни людей. Значит, сначала нужно создавать предприятия как точки роста, а затем, на поступления от этих предприятий в бюджет, развивать инфраструктуру.

Кроме того в рамках данной интеграции будет подготовлен отдельный план по развитию каждого моногорода, особенно это касается тех, где наблюдается спад экономического развития и снижение производства. Хочется верить, что подробный

анализ и конкретные целевые трансферты все-таки помогут моногородам выйти из затяжного депрессивного состояния, дадут новый импульс для социально-экономического развития и позволят достигнуть ключевых индикаторов не на словах, а на деле.

Список литературы

1. Исақов Ғ.Ж. Моноқалалардың әлеуметтік саласын қаржыландырудың басым бағыттары. Монография. –Тараз: ТИГУ, 2023 ж.
2. Узакова Ш.Т., Оспанова А.Д., Узак Г.Т. Особенности программ регионального развития: анализ на примере моногородов Центрального Казахстана. *Central Asian Economic Review*. 2022 г.
3. Ғ.Ж.Исақовтың редакциялаумен. Моноқалаларды әлеуметтік-экономикалық тұрақты дамыту мәселелері. Монография/Исақов Ғ.Ж., Сарсенова А.Е., Тауасаров А.Ж. –Тараз: ТИГУ, 2018 ж.
4. Айтаханова Е. «Региональная политика: основные ориентиры реализации в РК»//Саясат-2010.
5. Саимова М.Д. Қазақстан қалаларының экономикалық тиімді дамуының мәселелері мен бағалау әдістері//АльПари.-2012. №2.

УДК 373.54

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІНДЕГІ БИЛІКТІҢ БӨЛІНУІ МЕН ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСТІГІ

Қуатбеков Ж.А.

PhD, «Экономика және басқару» кафедрасының доценті

Умаров С.А., магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада автор тәуелсіз Қазақстан тәжірибесіндегі биліктің бөлінуі мен өзара әрекеттестігі жүйесінің теориялық және практикалық мәселелері бойынша зерттеулерді көрсете отырып, қазіргі заманғы мүмкіндіктердің кең екендігін ортаға салады. Нарықтық экономика жағдайында билік пен басқару жүйесінің ғылыми тұрғыда өзіндік көзқарасты ұсынады.

Кілтті сөздер: билік, мемлекеттік билік, мемлекеттік басқару, персонал, билік тармақтарының әрекеттестігі жүйесі

Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік бөлінісіне алғашқы қадамы 1990 жылдың 24 сәуірінде қабылданған «Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ КСР-нің заңы негізінде жүзеге асты. Заң бойынша Қазақ КСР Президентінің қызметі тағайындалды [1]. Мемлекеттік биліктің өзара әрекеттестік тетіктерін жетілдіру мақсатында мемлекеттің жоғары органдарының қатарына Қазақ КСР-нің Президенті лауазымы енгізілді. Нәтижесінде мемлекеттегі кең көлемде билікке

үстемдік еткен Жоғарғы Кеңес Президентпен өкілеттіктерін бөлісетін болды. Биліктің бөліну процесі Республика Президенті лауазымын енгізуден басталды. Бұл әрине, заң шығарушы мен атқарушы биліктің бөлінуіне алып келген жоқ, бірақ билік бөлінісі процесінің басталуына алып келді [2].

Қазақ КСР-нің Президенті республиканың басшысы болып табылды. Аталған заңның 114-бабына сәйкес, республика Президенті бұрындары тек қана Жоғарғы Кеңес иеленіп келген біршама құзіретке ие болды. Олардың маңыздыларын атап өтер болсақ:

- азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының, мемлекеттің Конституциясы мен заңдарының сақталуына кепіл болуға;

- мемлекеттің қауіпсіздігін, территориялық біртұтастығын қорғау жөнінде тиісті шаралар қолдануға;

- ішкі және сыртқы қатынастарда республиканың өкілі болуға;

- Қазақ КСР-нің мемлекеттік өкіметі мен басқаруының жоғарғы органдарының өзара іс-қимылын қамтамасыз етуге;

- Қазақ КСР-нің Жоғарғы Кеңесіне Министрлер Кеңесінің төрағасын, Халықтық бақылау комитетінің төрағасын, Жоғарғы Соттың төрағасын, Бас мемлекеттік арбитрін қызметке тағайындауға ұсыныс енгізуге және Жоғарғы Соттың төрағасын қоспағанда жоғарыда аталған лауазымды тұлғаларды міндеттерінен босату туралы ұсыныс енгізуге;

- мемлекеттің заңдарына қол қоюға, егер келіспеген жағдайда, өзінің қарсы пікірлерін жазып, екі апта мерзімнің ішінде Жоғарғы Кеңеске қайта жолдауға және т.б. құзіреттер мен құқықтарға ие болды.

Байқап тұрғанымыздай, «Қазақ КСР-інің Мемлекеттік егемендігі туралы» Декларация және «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы қабылданбай тұрып-ақ, аталған заңның негізінде болашақта құрылатын

«Қазақстан» атты мемлекетте мемлекеттік биліктің бөлінуіне және тепе-теңдік және тежемелік жүйесі тетігін қолдана отырып, өзара іс-қимыл жасау үшін тиісті жағдай жасалды.

Аталған заңның нормаларының негізінде биліктің бөлінгендігін байқауға болады. Мейлі ол декларативтік сипатта болсын, болмаса Президентке біршама ғана өкілеттіктер бөлініп берілсін, ең бастысы биліктің жоғарғы басқару органдарының жүйесінде бөлініс болды (Жоғарғы Кеңес абсолюттік биліктен айырылды) және олар өзара ықпалдасып жұмыс істеуге кірісті. Президенттің жанында мемлекеттің ішкі саяси және сыртқы саяси қызметінің негізгі бағыттарын жүзеге асыру жөніндегі шараларды әзірлеу, республиканың қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша, мүшелері оның өзімен тағайындалатын Кеңес жұмыс істей бастады. Алғашқы рет Вице- Президент лауазымы енгізілді. Вице-Президент Президенттің тапсырмасы бойынша оның кейбір функцияларын орындайтын болды. Сондай-ақ Президент болмаған немесе өз міндеттерін жүзеге асыруға мүмкіндігі болмаған жағдайда оның қызметін атқаратын болды. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген құзіреттердің ішінде Президенттің Жоғарғы Сот төрағасын қызметінен босату туралы Жоғарғы Кеңеске ұсыныс енгізе алмауы, яғни мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде сот билігінің төрағасын өз қалауымен орнынан босата алмауы, – билік тармақтарының аз да болса тепе-теңдік және тежемелік қағидасының негізінде жүзеге асып бастағанын білдіреді.

Осы кезеңге дейін биліктің тармақтарға бөлінуі жайында республикада (Қазақ КСР) әрекет еткен Конституцияларда бірде-бір ереже жоқ еді. Мәселен, 1978 жылғы 20 сәуірде тоғызыншы сайланған Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс жетінші сессиясында қабылданған Қазақ КСР Конституциясында [3] және 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы Қазақ КСР заңында [1, 74-92 б.] билік бөлінісі туралы немесе жоғары билік органдарының өзара ықпалдасып қызмет атқаруы хақында бірде-бір норма жоқ. Керісінше, соңғысының 12-тарауына сәйкес, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі абсолюттік билікке ие болды.

Жоғарғы Кеңес мемлекеттің, оның органдарының қарауына жататын кез келген мәселені өзінің қарауына алып, шешуге құқылы болды, яғни мемлекеттік биліктің жоғарғы органы болып табылды. Жоғарғы Кеңес мемлекеттің ішкі және сыртқы саяси қызметінің бағыттарын белгілеуге, экономикалық және әлеуметтік дамудың мемлекеттік жоспарларын және аса маңызды республикалық бағдарламалары мен мемлекеттік бюджетті бекітуге, оның барысын қадағалау мен бақылауға, бюджет туралы есепті бекітуге, қажет болған жағдайда бюджетке өзгерістер енгізуге және т.б. мәселелерді шешуге құқылы болды. Сондай-ақ Жоғарғы Кеңес республиканың Министрлер Кеңесінің төрағасын тағайындап, соңғысының ұсынымы бойынша Министрлер Кеңесінің құрамын бекітуге, оған өзгерістер енгізуге, министрліктер мен мемлекеттік комитеттер құруға және таратуға, Жоғарғы Соттың және облыстық (қалалық) соттардың судьяларын, Конституциялық қадағалау комитетін сайлауға, Бас мемлекеттік арбитражды тағайындауға және мемлекеттік арбитраждың құрамын бекітуге, референдум өткізу туралы шешімдерді қабылдауға құзіретті болды.

Жоғарыда баяндалғандарды ескере келе, Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі биліктің тармақтарға бөлінуі өзінің қадамын 1990 жылдан бастау алады деуге негіз бар. Әрине барлығы бір дегеннен бола қойған жоқ. Жоғарғы Кеңес өзіне берілген өкілеттіктер мен құзіреттерден айырылғысы келмеді, Министрлер Кеңесі, яғни Үкімет Жоғарғы Кеңеске тәуелді болып қала берді. Дегенмен, президенттік институттың пайда болуы ақырында мемлекеттік биліктің барлық жүйесін реформалауға және біркелкі тәртіпке келтіруге негіз болды.

Мемлекеттік басқару жүйесіндегі билік тармақтарының ары қарайғы дамуына 1990 жылғы 25 қазанда қабылданған Қазақ КСР-нің «Мемлекеттік егемендігі туралы Декларация» әсер етті [4]. Декларацияға сәйкес мемлекетіміз егеменді болып табылады, басқа республикалармен ерікті түрде бірігеді, өзара қатынастарын шарттық негізде құрады, халық егемендіктің бірден-бір бастауы және мемлекеттік биліктің негізі болып табылады. Сонымен қатар аталған құжатта алғаш рет мемлекеттік билік заң шығару, атқару және сот билігіне бөлу қағидатына сәйкес жүзеге асырылады және заң шығарушы ретінде Жоғарғы Кеңес танылса, атқарушы биліктің басшылығында Президент болды, ал сот билігін Жоғарғы Сот жүргізеді деп атап көрсетілген (Декларацияның 7 тармағы). Дегенмен, биліктің тармақтарға бөлінуі тек қағаз жүзінде қалды, оның жүзеге асырылуы бойынша ешқандай тетіктер қарастырылмады. Біздің пікірімізше, оның себебі мынада:

- заң шығару және оған түсініктеме беру мәселесінен басқа Жоғарғы Кеңес билік тармақтарын (Министрлер Кеңесін, Жоғарғы Сот, Жоғарғы Төрелік Сот) толық өз бақылауында ұстаумен айналысып келді. Мәселен,

«Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы» 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР заңының 113-бабына сәйкес Жоғарғы Кеңес өзіне есеп беретін барлық мемлекеттік органдардың қызметіне бақылау жасайды және халықтық бақылау органдары жүйесін басқаратын Халықтық бақылау комитетінің қызметін бағыттап отырады;

- Президент атқарушы биліктің басшысы ретінде және оған жауапты тұлға ретінде «Қазақ КСР Президенті қызметін тағайындау және Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі Заңына) өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақ КСР-ның заңында анық нақтыланбаған. Мәселен, Президент Министрлер Кеңесі төрағасын лауазымына тағайындау және орнынан босату туралы ұсынысты Жоғарғы Кеңеске енгізеді, Министрлер Кеңесін орнынан түсіру туралы не оның орнынан түсуін қабылдау туралы Жоғарғы Кеңестің алдына мәселе қояды, Министрлер Кеңесі төрағасының келісуі бойынша Үкімет мүшелерін тағайындайды және қызметтерінен босатады, кейінірек Жоғарғы Кеңестің бекітуіне береді.

Демек, қалай болғанда да Президент өз құзіреті шегінде атқарушы биліктің басшысы ретінде (декларацияға сәйкес) Министрлер Кеңесінің төрағасын және оның мүшелерін тағайындай алмады, олардың қызметіне бақылауды жүргізе алмайтын еді. Себебі, Министрлер Кеңесі үнемі Жоғарғы Кеңеске есеп беріп отыратын болды. Мәселен, «Қазақ КСР Конституциясына (Негізгі заңына) енгізілетін өзгерістер мен толықтырулар туралы» 1989 жылғы 22 қыркүйектегі Қазақ КСР заңының 117-бабына сәйкес Министрлер Кеңесі Жоғарғы Кеңестің алдында жауапты және оған есеп беріп отырады. Жаңадан құрылған Министрлер Кеңесі Жоғарғы Кеңестің қарауына өз өкілеттігінің мерзіміне арналған алдағы қызметінің бағдарламасын ұсынады. Министрлер Кеңесі өз жұмысы туралы Жоғарғы Кеңестің алдында жылына кемінде бір рет есеп беріп отырады. Айтылғандардың барлығы өз кезегінде мемлекеттік биліктің тармақтарға бөліну қағидасына қайшы келді.

Дегенмен, Декларацияның 17 тармағына сәйкес бұл құжат жаңа Конституцияны, егеменді мемлекет ретінде республиканың мәртебесіне қатысты және оны жүзеге асыратын заң актілерін дайындау үшін негіз болып табылды.

Конституция нарықтық қатынастар, жаңа мемлекеттік-құқықтық жүйе, демократиялық қоғам құру, билік тармақтарының тепе-теңдік және тежемелік қағидаты негізінде өзара ықпалдасып әрекет ету және т.б. сұрақтарға толыққанды жауап бере алмады. Бұл Конституцияның өтпелі кезеңде, яғни оның белгілі бір мерзімге өзінің миссиясын орындау үшін келгенін дәлелдегендей болды. Себебі:

1. Конституция референдумда тікелей халықпен емес, халықтың өкілдері болып саналатын Жоғарғы Кеңеспен қабылданды.

2. Негізгі заң Қазақстанның қай бағытта жүретіні нақтыланбай жатқан тұста, яғни тұрақсыздық жағдайында қабылданды. Дегенмен, бұл құжат қоғам мен мемлекетті демократияландыру және нарықтық қатынастарға бағыттау тұсында жол көрсетуге қажетті құжат болды.

3. Конституция ережелері қисынды түрде реттеліп жазылмаған еді. Мәселен, Конституциялық құрылыстың негіздерінде төртінші ереже мемлекеттік биліктің бірден-бір қайнар көзі ретінде Қазақстан халқына арналса, бесінші ереже қоғамдық бірлестіктердің идеологиясына арналды. Ал алтыншы ережеде мемлекеттік билікті тармақтарға бөлу қағидатына арналды. Біздіңше, мемлекет

өзінің басқару құқығын халықтан алатын болғандықтан, қисынды түрде бесінші ережеде мемлекеттік биліктің тармақтарға бөлінуі және олардың өзара әрекеттесу тетіктері жайында жазылуы керек еді.

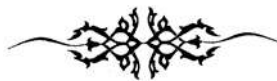
4. Конституция нормаларында көп қайшылықтар болды. Мәселен, 64 баптың 7 тармақшасында референдум өткізу туралы шешімді Жоғарғы Кеңес қабылдайды деген ереже бар. Өз кезегінде 78 баптың 7 тармақшасына сәйкес, Президент те Жоғарғы Кеңеспен ақылдасқаннан кейін референдум өткізу туралы шешім қабылдайды. Мұнда кімнің қандай шешім қабылдайтыны түсініксіз. Екі норма бір-біріне қайшы келіп тұр. Біріншісінде, ол императивті түрде жазылса, екіншісінде ол Жоғарғы Кеңеспен ақылдасқаннан кейін қабылдайды деп жазылуда. Бірақ, екі ережеде де екі орган бір шешімді қабылдайды деген норма бар. Сонымен қатар, Конституцияның 64 бабы 2 тармағы Жоғарғы Кеңесті заңдар мен өзге де шешімдер қабылдайды, олардың орындалуы бойынша бақылауды жүзеге асырады және Министрлер Кабинетінің мүшелері Қазақстан Республикасы заңдарының орындалу мәселелері бойынша Жоғарғы Кеңес алдында жауапты (88 бап) десе, 85 бап Министрлер Кабинеті Қазақстан Республикасы Президентінің алдында жауапты дегенді айтады.

Дегенімен, өтпелі кезеңде қабылданғанына қарамастан, 1993 жылғы Конституция мемлекетімізде нарықтық экономиканы қалыптастыруға, демократиялық процестердің алға қарай жылжуына, ең бастысы құқықтық мемлекет құруға зор ықпалын тигізді. Мемлекеттік биліктің тармақтарға бөлінуі конституциялық деңгейде анықталды, жүзеге аса бастады. Жоғарғы Кеңестің бірқатар құзіреттері Президентке өтті. Конституцияның жоғары тұруын қамтамасыз ету мақсатында әлемдік тәжірибеге сай конституциялық бақылау органы – Конституциялық Сот құрылды. Сот билігіне басқа билік тармақтарын, егер де олар конституциялық емес заңдар мен өзге де құжаттарды қабылдайтын болса, құқықпен шектеуіне конституциялық тұрғыдан рұқсат берілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан: мемлекеттік кезеңдері. Конституциялық актілер – Қазақстан: этапы государственности. Конституционные акты / құраст. Ж. Бәйішев. – Алматы: Жеті жарғы, 2017. – 496 б.
2. Ким В.А., Ким Г.В. Конституционный строй Республики Казахстан.– Алматы, 2008. – 170 с.
3. Конституция (Основной Закон) Казахской Советской Социалистической Республики от 20 апреля 2008 года // <http://www.epravo.kz/urist/detail.ID=69>.
4. Декларация о государственном суверенитете Казахской Советской Социалистической Республики от 25.10.1990 года // <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00170&ogl=all>
5. Закон Казахской ССР «О совершенствовании структуры государственной власти и управления в Казахской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (основной закон) Казахской ССР». База данных нормативных правовых актов Республики Казахстан (пилотная версия) // <http://adilet.minjust.kz/rus/docs/Z900004000>.
6. Смиртюков М.С. Советский государственный аппарат управления: Вопросы организации и деятельности центральных органов. – 2-е изд., переработ. и доп. – М.: Политиздат, 2014. – 287 с.

7. Современный Казахстан: стратегия успеха / под ред. М.Е. Шайхутдинова. – Алматы: Институт мировой экономики и политики при Фонде Первого Президента РК, 2018.- 288 с.

УДК 330.342.146

СОЦИАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ

Қонарбай Ұ.Т. – преподаватель, магистр экономических наук
Махашева Ж.А. - старший преподаватель, магистр экономических наук
Международный Таразский инновационный институт им.Ш.Муртазы
Байкеева Л.Т. - старший преподаватель, магистр экономических наук
Таразский Региональный университет им.М.Х.Дулати

Аңдатпа. Қоғамдық дамуды жүзеге асырмайынша, тұрақты экономикалық дамуға қол жеткізу мүмкін емес. Демек, экономикалық даму мен өнімділіктің әлеуметтік аспектілері экономикалық аспектілерден маңызды емес. Теңсіздікті азайту және әлеуметтік көрсеткіштерді жақсарту үшін көбірек көңіл бөлу және инвестиция қажет. Бұл өзгерістер процесінің бір бөлігі әлеуметтік саладағы әлеуметтік өлшемдер мен халықаралық статистикалық стандарттарды жетілдіру болып табылады.

Кілт сөздер: Экономикалық даму, өндіріс, экономикалық өсу.

Аннотация. Устойчивое экономическое развитие не может быть достигнуто без социального развития. Поэтому социальные аспекты экономического развития и производительности менее важны, чем экономические аспекты. Для сокращения неравенства и улучшения социальных показателей требуется больше внимания и инвестиций. Частью этого процесса изменений является улучшение социальных аспектов и международных статистических стандартов в социальной сфере.

Ключевые слова: экономическое развитие, производство, экономический рост.

Annotation. Sustainable economic development cannot be achieved without social development. Therefore, the social aspects of economic development and productivity are less important than the economic aspects. Greater focus and investment is needed to reduce inequality and improve social performance. Part of this process of change is the improvement of social dimensions and international statistical standards in the social sphere.

Key words: Economic development, production, economic growth.

Международные агентства по развитию работают над измерением и анализировать социальные аспекты экономического развития и производительности с большей частотой и точностью, и эти усилия помогают лучше определить социальный прогресс.

Настоящая задача развития сегодня и в новом тысячелетии — это переход, который страны должны сделать в своих социальных структурах и человеческом капитале для достижения устойчивого развития. Политики и исследователи давно

признали, что экономическое развитие не может происходить без социальных изменений. Однако по большей части внимание по-прежнему было сосредоточено на макроэкономические рычаги развития. Решения были сверху вниз и такие действия, как изменение обменных курсов, корректировка процентных ставок, денежно-кредитная политика, управление инфляцией и открытость рынков. Считалось, что экономический рост замедлится вплоть до тех, кто находится в нижней части шкалы, и тем самым вызвать социальные изменения. Однако известно, что этих экономических решений самих по себе недостаточно и что производительность и социальное развитие зависят как от меняющихся человеческих факторов, так и от экономической политики.

Социальные исследования в основном сосредоточены на том, как бороться с бедностью, компенсировать бедным. На социальные министерства возложена незавидная задача по распределению социальных фонд и целевые программы борьбы с бедностью с целью помощи нуждающимся. Это не значит что компенсационные программы не важны и не нужны, но они не заменяют политики и программы, которые осуществляют фундаментальные структурные изменения в обществе, которые дают людям более широкий доступ к возможностям улучшить себя за счет собственных усилий.

Проактивный, позитивный подход к социальному развитию направлен на коренные изменения в основополагающие факторы, определяющие социальное здоровье и, в свою очередь, экономическое развитие.

Включая нисходящий подход, он направлен снизу вверх, помещая человеческое лицо на детерминанты социально-экономического развития и возможности их перехода.

Измерение социальной эффективности этих секторов имеет и будет иметь важное значение, поскольку они являются фундаментальными факторами формирования человеческого капитала и его эффективности.

Для того, чтобы помочь разместить процессы социального развития, социальной деятельности и социального изменения наравне с экономическим развитием, экономическими показателями и экономическими изменениями, необходимы инвестиции и политические приоритеты. Измерение социальной эффективности к тому же насколько экономические показатели необходимы для понимания социальной ситуации и того, как она развивается. Цель данной публикации состоит в том, чтобы изучить ключевые социальные аспекты экономического развития и производительности, включая социальные показатели, справедливость и бедность, а также обсудить их измерение.

Нынешняя финансовая нестабильность в регионе должна дать правительствам мощный стимул устранить некоторые недостатки в реформах и социальной деятельности. Возможно, наиболее политически разрушительным провалом рыночных реформ в регионе была их неспособность уменьшить глубоко укоренившиеся неравенства.

Растущие требования к квалификации на рынке труда, рост безработицы в последние годы и более высокие экономические ожидания отдельных лиц и обществ привели к росту, глобальная обеспокоенность необходимостью технических и профессиональных программ в старших классах средней школы образование в отличие от общеобразовательных программ. Все чаще высшее среднее образование рассматривается как пути к получению квалифицированной, хорошо оплачиваемой

работы, а не только в качестве предварительного условия для поступления в университет.

Растущие требования к навыкам делают квалификацию в старших классах средней школы минимальным уровнем квалификации для успешный выход на рынок труда.

Исключительный характер бедности и возможности, которые лишаются в результате бедности во всем мире, обсуждаются в статье Голдстоуна о культуре. Культурная статистика в настоящее время практикуется, исключают меньшинство бедняков в богатых странах и большинство бедняков в бедные страны. Это создает самовоспроизводящееся, нагруженное ценностями, исключительное определение культуры — культура сравнительно богатых, выраженная через рынок. Как и в случае несправедливости распределение возможностей для получения образования, однако настоящая причина того, что бедные люди классифицируются как культурно неполноценные и культурно исключенные, заключается в том, что они бедны. Таким образом, их бедность действует как препятствие их развития как личности.

Трудности измерения социального развития на национальном уровне также возникают для региона в целом. Социальный анализ означал разные вещи для разных людей, и он имел тенденцию становиться слишком общим и очень фрагментарным, часто отражая интересы особых защитников и активистов. Социальному анализу часто не хватало эмпирической базы. Без эмпирической базы трудно оценить реальную социальную ситуацию и социальные показатели, оценить проблемы или провести различие между странами и внутри них.

Экономические и социальные вопросы взаимосвязаны, и неудача в одной области приведет к неудаче в другой. Неспособность в прошлом создать адекватный человеческий капитал или сделать социальные расходы более справедливыми подрывает будущий экономический прогресс, точно так же, как неспособность добиться экономического прогресса серьезно ограничивают возможности страны повышать свой образовательный уровень. Нам необходимо проводить постоянный сравнительный структурный анализ ключевых институтов основных социальных секторов, их инфраструктуры и справедливости в отношении доступности и распределения их услуг, чтобы охарактеризовать национальный и региональный прогресс и сделать региональные оценки.

Литература

1. Адelman И., Т. Моррис (2003), Экономический рост и социальная справедливость в развивающихся странах, Стэнфорд, издательство Стэнфордского университета..
2. Ахлувалия, М. (2016), «Неравенство, бедность и развитие», Журнал экономики развития, № 3.
3. Ахлувалия М.С., Н.Г. Картер и Х. Ченери (2018 г.), «Рост и бедность в развивающихся странах», Рабочий документ персонала Всемирного банка, № 309, Вашингтон, округ Колумбия, Всемирный банк.

ЭОЖ 005.95

НАРЫҚ ЖАҒДАЙЫНДА ПЕРСОНАЛДЫ КӘСІБИ ЖЕТІЛДІРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ БІРІ РЕТІНДЕ ОЙЫН МОДЕЛЬДЕУ

Махашева Ж.А. – аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
Қонарбай Ұ.Т. – оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В статье представлен игровое моделирование как одна из технологий профессионального совершенствования персонала. А так же представлены формы управления персоналом и факторы влияющие на их выбор. Моделирование предполагает переход от знакомства с ситуацией, которая создает трудности в конкретной деятельности, к трансформации, развивающей эту деятельность, и к необходимости изменения деловых способностей.

Ключевые слова: предприятие, управление персоналом, игромоделирование, управление, инновации.

Annotation. The article presents game modeling as one of the technologies of professional improvement of personnel. The forms of personnel management and the factors influencing their choice are also presented. Modeling involves a transition from familiarity with a situation that creates difficulties in a particular activity to a transformation that develops this activity, and to the need to change business abilities.

Key words: enterprise, personnel management, game modeling, management, innovation.

Бүгінгі таңда көптеген ғалымдардың еңбектерінде қарастырылатын болашақ мамандарды тиімді дамыту және кәсіби және жеке іске асыру мәселелері өзекті болып табылады. Зерттеу барысында персоналдың кәсібилігін едәуір арттыру қажеттілігі анықталды. Қызметкерлердің кәсібилігі экономикада, сыртқы және ішкі саясатта үлкен шығындарға әкеледі, психологиялық ыңғайсыздықты, тұлғааралық және топаралық қатынастардағы шиеленісті, қақтығыстарды тудырады.

Ғылыми-техникалық прогресті жеделдету тез өзгерістерге және кәсіби білімге, дағдыларға қойылатын талаптарға әкеледі; әр түрлі қызмет салаларындағы кәсіпқойларға, шығармашылық шешімдер қабылдауға қабілетті адамдарға әлеуметтік тапсырысты арттырады. Сонымен қатар, персоналдың кәсібилігіне объективті түрде қойылатын талаптар мен осы талаптарды қанағаттандыру үшін қолданыстағы оқыту және қайта даярлау жүйесінің мүмкіндіктері арасында қайшылық бар. Мұндай жағдайдан шығудың бір жолы - өз ұйымының болашағын белсенді түрде өзгертуге және жақсартуға қабілетті персоналды қалыптастыруға мүмкіндік беретін ойын модельдеу технологияларын әзірлеу.

Ойын - адамның өмірлік процестері мен кәсіби іс-әрекетінің үлгілерін имитациялау негізінде құрылған адамды (персоналды) модельдеу мен дамытудың негізгі құралы. Ойын кеңістігін жүзеге асыру арқылы жеке лауазымды тұлғалардың, топтардың, ұжымдардың қызметінде кездесетін және оларды қарапайым әдістермен жеңу мүмкін емес негізгі проблемалық жағдайларды жасанды түрде қалыптастыруға болады.

Ойын модельдеу - бұл кәсіби жетілдіру құндылықтарын іске асыру бағыттарының бірі, сонымен қатар аналитикалық, педагогикалық, практикалық мәселелер мен мәселелерді шешудің ерекше, әмбебап механизмі.

Ойын модельдеу механизмі мыналарды қамтиды:

- іс-қимыл демонстраторы (актер);
- осы рәсімдерге Тапсырыс беруші (көрермен);
- жобалаушы (сценарист);
- тапсырысты оның мазмұндық және құндылық құрамдас бөліктерінде іске асыру критерийлерін әзірлеуші (идеолог);
- қажетті нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік беретін сценарийлік жобаларды іске асыруды ұйымдастырушы (режиссер).

Ойын модельдеу механизмі демонстрантта, ұйымдастырушыда, дизайнерде немесе әзірлеушіде белсенді позицияның болуын болжайды.

Модельдеу белгілі бір қызметте қиындықтар туғызатын жағдаймен танысудан осы қызметті дамытатын трансформацияға және іскерлік қабілеттерді өзгерту қажеттілігіне өту жолын қамтиды.

Ойын модельдеу бірнеше кезеңнен тұрады:

1. қызметтің нормативтік негізін және оның құрылымының қалыптасуын, жұмыс істеуін, дамуын реттейтін нормаларды зерттеу.
2. Ойынды жобалау, ұйымның болуы, негізгі қатысушылардың қызметі туралы жазылған ситуациялық идеяларды ойын және жалпы модельдеу туралы дерексіз идеялармен ұштастыру.
3. топтардағы фазаның алғашқы екі кезеңінің рефлексиясы.
4. әдістемелік кеңес беру топтардың рефлексиялық сұрақтарына ерекше жауап ретінде.

Ойындарды қолдануда модельдеуде екі бағыт қолданылады:

1) басқару қызметінде қолданылатын жағдайлардың жетекші рөліне және басқарушылық қызметтің өзін дамыту мақсатында оларды ойынға енгізу үшін өзгертілген сюжеттерді әзірлеуге баса назар аударылады, осылайша жағдайлар мен сюжеттердің құрамымен байланысты менеджерлердің дамуы ойын модельдеудің факультативті қабаты ретінде ұсынылады;

2) ойын басқару мәдениетін және кәсіпқойлықтың жоғары формаларын қалыптастыру үшін қолданылады. Бұл жағдайда жағдайлар мен сюжеттер бағынышты рөл атқарады, бұл бағыттың негізі ойын техникасы мен макрографияны игеру болып табылады.

Ойын модельдеу ойындардың тиісті түрлерін жасау арқылы жасалады:

- ұйымдастырушылық-белсенділік,
- іскерлік,
- инновациялық,
- ұйымдастырушылық-коммуникативтік,
- ұйымдастырушылық-ақыл-ой,
- ақыл-ой тренингі.

Персоналды басқару практикасына ойын модельдеуді енгізу мыналарды көздейді:

- персоналды кәсіби жетілдіру құралдары ретінде оның іс-әрекеттерге қатысуын көздейтін субъективті белгілерді, психофизикалық және психикалық тетіктерді пайдалану;

- ойын механизмін персоналдың мотивациясымен, персоналдың қажеттіліктерін модельдік іске асырумен ұштастыру;
- Ұйым персоналы қызметінің мотивациялық, зияткерлік және ерікті негіздерін трансформациялау;
- қатысушылардың қарым-қатынасындағы өзгерістерді модельдеу, командаларды белсенді біріктіру және қалыптастыру;
- мәселелерді шешудің дәстүрлі нұсқасынан неғұрлым жетілдірілген және дамыған нұсқасына көшу.

Демек, ойын модельдеуін қолдану кәсіпорын қызметкерлерін кәсіби жетілдіру үшін қажет. Жоғарыда келтірілген ережелерді қолдану жұмысшылардың да, жалпы кәсіпорынның да бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аминов, В. Каждому - свой тренинг. Тренинг - это игра // Управление персоналом. - 2010. - №8. [электронный ресурс]. - Режим доступа. - URL: <http://www.top-personal.ru/issue.html?2398> (дата обращения 02.12.2014).
2. Кибанов, А. Я., Коновалова, В. Г., Белова, О.Л. Управление персоналом: теория и практика. Управление конфликтами и стрессами. Учебно-практическое пособие/под ред. А.Я. Кибанова.- М.: Проспект, 2014.- 111 с.
3. Короткова, О. Выравнивание микроклимата в коллективе // Услуги и цены. — 2005. [электронный ресурс]. — Режим доступа. — URL: <http://mikbit.ru/articles.php?id=11&page=4> (дата обращения 30.11.2014).
4. Мель, М., Альпина, М. Как усилить свою силу? — М.: Бизнес Букс, 2008. — 298 с.
5. Подпригорова, М.Г. Организационное поведение Учебно-методическое пособие по курсу для студентов старших курсов и магистрантов. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. — 261 с. [электронный ресурс]. — URL: http://www.aup.ru/books/m17/3_4.htm (дата обращения 02.12.2014).

ӘОЖ 336.71

БАНКТИҢ НЕСИЕ ҚОРЖЫНЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІ

Ғылыми жетекшісі: Уристенбекова Баян –э.ғ.к., доцент

Студент: Тажитаева Анель Нұрболқызы

«Қаржы» мамандығы, 4 курс Қар-19-1тобы

«Экономика және бизнес «факультеті», «Қаржы және есеп кафедрасы»

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. Мақалада банктің экономикалық субъектілердің несие портфелінің тиімділігін арттырудағы тәуекел қызметінің түрлеріне байланысты ролі мен маңызы қарастырылған. Сонымен қатар несиелік қоржынды тиімді басқару арқылы тәуекелді төмендету факторлары, яғни қаржы ұйымдарының ұзақ мерзімді мақсаттарының болмауына сәйкес несиелік саясатының жиі өзгеруіне, банкке жаңадан келген қарыз

алушының арасында несие көлемінің жоғары болуына сәйкес тәуекелді төмендету жолдары қарастырылғын.

Кілт сөздер: тәуекел -менеджмент, несие портфелі, кредиттік тәуекел, актив, пассив, тиімділік.

Аннотация. В статье рассмотрены роль и значение банка в повышении эффективности кредитного портфеля хозяйствующих субъектов применительно к видам рискованной деятельности. При этом рассмотрены факторы снижения риска за счет эффективного управления кредитным портфелем, т. е. пути снижения риска в соответствии с частыми изменениями кредитной политики финансовых организаций в связи с отсутствием долгосрочных целей, большим объемом кредитов среди новых заемщиков банка.

Ключевые слова: управление рисками, кредитный портфель, кредитный риск, актив, пассив, эффективность.

Annotation. The article discusses the role and importance of the bank, depending on the types of risky activities in improving the efficiency of the loan portfolio of economic entities.

Key words: risk management, loan portfolio, credit risk, asset, liability, efficiency.

Экономикалық әдебиетте несие портфелінің сапасын жоғарылатудағы маңызды роль атқаратын тәуекел ұғымының түсінігін кеңейтетін көп анықтама қолданылады, алайда олардың барлығы бір-бірімен ұқсас. Қазақстандық ғалымдар қазіргі кезеңде кредит тәуекеліне, оның тегіне қатысты ерекше көңіл бөледі [4, б.15].

Қазіргі кезеңде банк активінің құны төмен немесе нольге тең болмаса, онда несиенің тәуекеліне берілетін сомасы нақты түсетін пайданың деңгейінен төмен болатынын отандық ғалым – экономистер болжаған, ал ресейлік экономист-ғалымдар негізгі несие мен несие пайызының өтелмеуінің болуының мүмкіндігі бар екенін көрсеткен. Яғни банктің несие портфелінің құрамына жүргізіліп жатқан қаржылық қызметтің тәуекелінің барлық түрі әсер етуі мүмкін, сондықтан банк тарапынан несие қауіпсіздігін басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында оның сапасына, құрылымына және қайтару мүмкіндігіне талдау жүргізіп үнемі бақылап отыруы қажет.

Басқару қызметінің ішінде маңызды орын алатын қызмет – несие тәуекелін зерделеп, талдап отыратын қызмет, яғни несие, өтімділік, нарықтық, валюталық және банктің операцияларының түрлеріне сәйкес операциялық тәуекел түрлерін анықтап талдау жасап, алдын ала қортынды жасау қажет.

Қарыз алушылардың Банк алдындағы несиенің қайтарылмауы немесе олардың өзінің міндеттемелерін орындай алмауы банктің несие сапасының төмендеуі арқылы пайданың көлеміне әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар банктің қаржы активтерінің тиімділігі қарыз алушылардың төлемдік қабілеттілігіне байланысты, сол себептен несие тәуекелін басқару саясаты несиеге бөлінген лимиттердің өлшеміне талдау жүргізіп отыру қажет.

Несие тәуекелінің жоғарылауын анықтау критериялары несиелеудің түрлеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін, сондай-ақ корпоративті клиенттер мен жеке тұлғаларға байланысты, сонымен қатар несие қоржынына және дефолт болу ықтималдылық сандық көрсеткішіне, оның ішінде кешіктіріп қайтару бойынша сапалық көрсеткіштеріне байланысты болуы мүмкін. Банк тарапынан несие тәуекелділігіне байланысты қарыз алушының қаржылық-экономикалық бағалай

отырып, күтілетін несиелік зияндық мөлшерін анықтап, қалған қайтару уақытысына өзгерту мен толықтырулар енгізіледі.

Банк қызметкерлерінің тарапынан несие тәуекеліне талдау жүргізу үшін әр түрлі әдістер мен тәсілдерді қолданылады. Мысалы берілген несиенің экономика саласының құрылымына талдау жасап, салалар бойынша бір бірімен салыстырып, айырмашылықтар бойынша төлем мерзімінің кешіктірілу себептерін анықтай отырып несиені өндіріп алудың әр түрлі іс әрекеттерді жүргізулері қажет.

Шектеу белгісі ретінде қаржылық активтің несиелік тәуекелінің бастапқы тану уақытына қатысты енді айтарлықтай ұлғаюын көрсетеді. Актив бойынша несиенің кідіру уақыты 30 күннен асса, онда оның тәуекелі бар болуын қадағалайды.

Банк, кредит бойынша ағымдағы талаптарды өзгерту бойынша шешім қабылдау және мақұлдау үдерісінің тәуелсіздігі мен тұтастығын қамтамасыз етуге арналған және кредит тәуекелін дәл бағалауға және уақтылы мониторинг жүргізуге бағытталған саясаттар мен нұсқаулықтар әзірледі. Саясаттардың шеңберінде (бөлшек және корпоративтік кредит беру үшін бөлек) кредитті мақұлдау бойынша өкілеттіктер, кредит рейтингілерінің әдістемелері, кредит мониторингінің іс-шаралары және проблемалық қарызды басқару ұстанымдарын белгіленген.

Банк соңғы бірнеше жыл бойы шешім қабылдау үдерісін Бас Банкте орталықтандырылуын жүргізуде. Атап айтқанда, филиалдардың және аймақтық дирекциялардың шағын бизнес және бөлшек кредиттер бойынша кредит өтінімдерін қарау бойынша өкілеттіктері Бас Банкке, Шешім қабылдау орталықтарына (бұдан әрі - «ШҚО») тапсырылған болатын. Филиалдар мен аймақтық дирекциялардың корпоративтік кредиттер бойынша кредит өтінімдерін қарау жөніндегі өкілеттіктерінің басым бөлігі де Бас Банкке аударылды.

Банк тарапынан тұрақты аудит жүргізу арқылы несиелік тәуекелдің айтарлықтай өсуінің критерийлерін анықтау арқылы төмендегі жағдайларды анықтайды:

- Несие тәуекелінің жоғарылауына сәйкес дефолт болу позициясының критериясын анықтайды;
- Актив бойынша егер қарыз 30 күннен асса критерилер қолданылмайды;
- Несие тәуекелі мен дефолт кезеңінің ара қашықтығының орта шамасы сәйкес болса, онда ойдағыдай деп саналады.

Банк тарапынан қаржылық қиыншылығы бар әр несие клиенттері бойынша қайтарылатын соманың көлемін жоғарылату арқылы дефолт болу тәуекелділігін азайту жағдайын қарастырады, яғни несие келісім-шартының уақытына байланысты қайтару уақытын ұзарту, пайызды төлеу уақытын қайта қарастыру арқылы қаржылық актив бойынша дефолт болу ықтималдылығына бағалау жүргізіледі.

Қаржылық активтің дефолт болу ықтималдылығы келесі факторларға байланысты болуы мүмкін:

- Қарыз алушының кепілдікке қойылған сату арқылы несие міндеттемесін жабу екіталай болған кезде;
- Қарыз алушының несие міндеттемесі бойынша 90 күнге кешіктірілген жағдайда;

- Қарыз алушының банкрот болу жағдайына байланысты активтерінің қайта құрылымдалған жағдайда.

Банктің несие қоржынын басқаруда оның активтері мен міндеттемелерінің тиімділігін арттырудың маңызы зор, себебі бұл банктің нарықта бәсекеге қабылетті қызмет көрсету арқылы қосымша құнды қамтамасыз ете отырып тәуекел мен пайданың ара қатынасын сақтауға көмектеседі.

Банк активтер мен міндеттемелерді тиімді басқару арқылы төмендегі қызметтерді атқару қажеттілігі туындайды:

- құрылымдық пайыздық және жалпы валюталық тәуекелдің тиімділігін арттыру арқылы ;
- өтімділіктің тиімділігін арттыруды басқару;
- нарықтың әр түрлілігіне байланысты несие қоржынының тәуекелін басқару;
- өз меншігіндегі капиталдың тиімділігін арттыруды басқару.

Активтер мен міндеттемелерді басқару барысында туындайтын тәуекелді басқаруға жауапты орган «Активтер мен пассивтерді басқару жөніндегі комитет (АПБК)» болып табылады.

АПБК-нің активтер мен міндеттемелерді тиімді басқару үшін төмендегі шешімдер қабылданады:

- таза кірістің көлемін сақтау мен арттыру арқылы тәуекелді лайықты деңгейде біруақытта ұстап қалу;
- тәуекелділікті төмендету мақсатында Банктің үздіксіз қызметін қамтамасыз ету.

Жоғарыдағы аталған мақсаттардың орындалуы үшін АПБК апта, ай сайын жиналыс өткізіп қортынды талдаудың нәтижесін талқылайды және активтер мен міндеттемелердің әсіресе несие қоржыны мен өтімділікті тиімді басқару бойынша шешімдер қабылдайды. Сонымен қатар стратегиялық басқару жүйесі, яғни бағалы қағаздар нарығын, валюталық тәуекелдің, ақша қаражаттарының ағымы туралы мәліметтер қарастырылады.

Банктің пайдасы мен залалының мөлшеріне әсер ететін факторлардың бірі банктің сауда қоржынындағы айырмашылығын көрсететін әдіс арқылы пайыздық тәуекелін анықтап, нарықтық тәуекел түрлерін жеке жеке басқарады.

Пайыздық тәуекелдің құрылымдық түрі, бұл баланстық және баланстан тыс жағдайында пайыздық кірісінің нарықтағы несиенің пайыздық мөлшерінің өзгеруінің нәтижесінде төмендеуі болып табылады, яғни Банктің кірісінің жоғарылап немесе залалының төмендеуін қамтамасыз ету үшін банк капиталының пайыздық мөлшерлемелерінің ауытқу жағдайын болжап басқарып отыру қажет.

Тәуекелдегі кірістің көрсеткішін (EaR) – Банк таза пайданың пайыздық тәуекелге қатынасын есеп талдау үшін пайдаланады.

EaR пайыздық пайдаға негізделіп отырып, кірістегі әлеуетті өзгерістерді белгілі бір уақыт ішінде ағымдағы нарықтық шарттар бойынша талдау жүргізе отырып, келесі болжамдарға негізделеді:

- бір жылдың ішінде ықтимал залал орын алуы мүмкіндігін қарастырып, жаңа қаржыландыру арқылы активтері мен міндеттемелерін лайықты тәуекел шегінде қайта қарап басқара алатындығы;

– EаR әр пайыздық кіріс жаңа пайыздық мөлшерлемен қайта бағаланады деген болжамда қаралады.

Банкке қойылатын баланстан тыс және баланстық талаптарды қанағаттандыру мақсатында қаржыландыру жеткіліксіз жағдайдың туындауы- бұл өтімділік тәуекелі болып табылады. Өтімділік тәуекелін төмендету жолдарын қарастыра отырып, апта сайын АПБК талдау жүргізудің нәтижесінде оған бақылау жүргізеді және тиімді басқару жолдарын қарастырады. Сонымен қатар

АПБК-пен белгіленген лимит шегінде бос қаражатты өтімді бағалы қағаздарға қазынашылық департаменті ағымдағы өтімділікті ақша нарығындағы операцияларға орналастыру арқылы басқарады.

Банктегі несиелік операциялар – әрі сенімді, әрі қауіпті бола тұра табыстың басты көзі және активтердің ең ірі тобы болып табылады. Экономика саласындағы несиенің қайтарылмауына байланысты пайда болатын ссудалық портфельдің мәселесі ысыраптардың басты себебі, сондықтан теуекелді азайта отырып ссудалық операциялардың табыстылығының өсіруін қамтамасыз ету керек.

Банктің қаржылық қызметінің тиімділігіне және оның нәтижесіне қарыз алушының қаржылық- экономикалық жағдайына байланысты болатын несиелік тәуекел тікелей әсер етеді, яғни оның ақша айналымының кезектен тыс төмендеуі, нақты тауарлы-материалдық запастарының қорының жетіспеушілігі, банктің оған деген сенімділігіне және несие беретін банктің ресурстарының көлемінің жетіспеушілігі сияқты факторлар.

Несие портфельін басқару – банк қабылдауға дайын тәуекелдердің барлық түрлерін анықтауды және олардың максималды деңгейін анықтауды талап ететін топ-менеджерлердің қызметі [4, 108 б.].

Несиелік қоржынды тиімді басқару төмендегі жағдайларды ескеру қажет:

- Банктің ішкі несиелеудің лимитін қарыз алушының қаржылық жағдайына қарай топталғандарға белгілеуді;
- Қарыз алушылардың несиелік тәуекелдері бойынша несиелік рейтинг формасын жасап талдау жүргізуді;
- Экономика саласы бойынша несиелеуді әртараптандыру арқылы төменгі тәуекел деңгейі бар және жоғарғы деңгейлі тәуекелі бар салаларды анықтап, оларға қатысты банктің несие саясатын қайта қарастыруды.

Несие лимитін белгілеу тәуекелдерді азайту және ұзақ мерзімді өміршеңдігін арттыру мақсатында несиелік портфельдің құрылысын бақылау үшін қолданылатын негізгі тәсіл болып табылады.

Төмендегі негізгі факторлар несиелік тәуекелдің дәрежесіне тікелей әсер етеді:

- Қаржы ұйымдарының ұзақ мерзімді мақсаттарының болмауына сәйкес несиелік саясатының жиі өзгеруі;
- Банкке жаңадан келген қарыз алушының арасында несие көлемінің жоғары болуы;
- Қарыз алушылардың белгілі бір сала бойынша немесе географиялық аймақтар бойынша шоғырлануы;

- Қарыз алушыға берілген несиелердің қайтарылмауының нәтижесінде сенімсіз клиенттің болу көрсеткіштері;
- Нарықтың жаңа дәстүрлі емес сегменттерінде банк қызметтерінің шоғырлануы;
- Банк тарапынан қысқа мерзім ішінде экономикалық тұрғыда негізделмеген жаңа қызметтерді енгізуі;
- Құндылық жағынан төмен тауарларды кепілзат ретінде қабылдау.

Осы жоғарыдағы мәселелер банк тарапынан тиімді бақыланып атқарылса, экономикалық субъектілерді несиелеудің қайтарылымдығы жоғарылап тиімділігі артады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, - Алматы: ИздатМаркет, 2009.
2. Хамитов, Н.Н. Банк бизнесі [Электрондық ресурс]: Оқулық / Н.Н. Хамитов.- Алматы: "Отан" ЖҚ, 2014.- 22, 4 мб.
3. Жарковская, Е.П. Банковское дело [Текст]: Учебник, Москва: Омега-Л, 2010.- 479с. Режим доступа: http://lib.tarsu.kz/rus/all.doc/Elektron_res/
4. Хамитов, Н.Н. Қазіргі кезеңдегі кредиттік іс [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Н.Н. Хамитов.- Алматы: "Отан" ЖҚ, 2014.- 32мб

УДК334.33

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОЛИТИКИ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Кенжебаева М.Т., к.э.н. доцент

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. «Кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік саясатын іске асырудың шетелдік тәжірибесін пайдалану» мақаланың өзектілігі келесі факторларға байланысты. Мемлекеттік бюджет кірістерінің едәуір бөлігі ШОБ институттары арқылы қалыптасады. Сондықтан мемлекет кірісті ұлғайтуға, өмір сапасын жақсартуға, технологияларды, жаңа өнімдерді дамытуға мүдделі, бұл шағын және орта кәсіпкерліктің өсуіне байланысты. Мемлекеттің міндеті бірқатар маңызды әлеуметтік-экономикалық функцияларды орындайтын шағын және орта бизнесті дамытуға көмек көрсету және ілгерілету, Бұл жұмыспен қамтамасыз ету, бәсекелестік ортаны қалыптастыру, инновациялық қызметті қолдау, әлеуметтік теңсіздікті жою. Шетелдік тәжірибені қолдану мүмкіндіктері де қарастырылған.

Түйінді сөздер: шағын және орта бизнес (ШОБ), кәсіпкерлік, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау, қаржылық қолдау, салық салу, шетелдік тәжірибе.

Аннотация. Актуальность статьи «Использование зарубежного опыта реализации государственной политики развития предпринимательства» обусловлена

тем, что весомая часть доходов государственного бюджета складывается за счет существования института МСП. Поэтому государство заинтересовано в увеличении доходов, в улучшении качества жизни, в развитии технологий, новых производств, чему во многом способствует рост малого и среднего предпринимательства. Задачей государства является оказание помощи и содействие развитию малого и среднего бизнеса, который выполняет ряд важнейших социально-экономических функций, таких как обеспечение занятости, формирование конкурентной среды, поддержание инновационной активности, смягчение социального неравенства. Также рассмотрены возможности применения зарубежного опыта.

Ключевые слова: малый и средний бизнес (МСБ), предпринимательство, государственная поддержка предпринимательства, финансовая поддержка, налогообложение, зарубежный опыт.

Annotation. The relevance of this article «The use of foreign experience in the implementation of the state policy of entrepreneurship development» depends on the following factors. A significant part of the state budget revenues is formed through the institutions of small and medium-sized businesses. Therefore, the state is interested in increasing incomes, improving the quality of life, developing technologies and new products, which depends on the growth of small and medium-sized enterprises. The task of the state is to assist and promote the development of small and medium-sized businesses that perform a number of important socio-economic functions, ensure employment of the population, create a competitive environment, support innovation, and eliminate social inequality. The possibilities of applying foreign experience are also provided.

Keywords: small and medium-sized business (SME), entrepreneurship, state support for entrepreneurship, financial support, taxation, foreign experience

Роль малого предпринимательства в развитии экономики любого государства очень важна. Весомая часть доходов государственного бюджета складывается именно за счет существования института МСП. Поскольку государство заинтересовано в увеличении этих доходов, в улучшении качества жизни, в развитии технологий, новых производств и т.д., чему во многом способствует рост малого и среднего предпринимательства, то его задачей является оказание помощи и содействие развитию малого и среднего бизнеса (МСБ)[1].

В целом доля малого и среднего бизнеса в ВВП Республики Казахстан в 2022 году достигла 35,7% (II квартал), число субъектов предпринимательства выросло на 20% до 1,7 млн (на 1 декабря), а количество занятых в МСБ людей – на 9,3% до 3,7 млн (II квартал). По республике 3,3 млн человек работают в сфере малого и среднего бизнеса. Достигнутый уровень формирования малого и среднего предпринимательства по-прежнему требует изучения проблем его становления и роста: разработки эффективных и гибких методов оценки, анализа, управления и прогнозирования перспектив развития[2].

В большинстве развитых стран малые предприятия являются неотъемлемой частью экономики. Они выполняют ряд важнейших социально-экономических функций, таких как обеспечение занятости, формирование конкурентной среды, поддержание инновационной активности, смягчение социального неравенства.

О роли малых и средних предприятиях для экономик разных стран можно судить по данным таблицы 1.

Таблица 1
Тенденции развития предпринимательства в экономике стран на 2019-2021 гг

Страна	2019		2020		2021	
	Доля предпрятий в общей численности и занятых, %	Доля предпрятий в ВВП страны на начало и конец года, %	Доля предпрятий в общей численности занятых, %	Доля предпрятий в ВВП страны на начало и конец года, %	Доля предпрятий в общей численности занятых, %	Доля предпрятий в ВВП страны на начало и конец года, %
Великобритания	46	47-50	50	51-54	52	53-56
Германия	64	50-53	66	52-54	69	55-57
США	49	46-48	51	51-60	53	50-52
Япония	74	47-51	76	50-53	78	52-55
Венгрия	61	45-48	63	48-50	65	50-52
Польша	54	46-48	58	48-550	60	50-52

Устойчивый рост предприятий в рассматриваемых странах объясняется тем, что государство заинтересовано в том, чтобы данный сектор экономики развивался. В рассматриваемых странах можно отметить множество одинаковых особенностей в системе государственной поддержки. Все это обусловлено влиянием процессов глобализации и активностью организаций. По этой причине очень важно и тем более целесообразно рассмотреть именно опыт зарубежных стран [3].

Малое и среднее предпринимательство в зарубежных странах являет собой единое целостное явление. Одной из особенностей условий успешного функционирования экономики является высокий уровень развития малого предпринимательства. Это подразумевает под собой, что малый бизнес во всех развитых странах определяет темпы роста экономики, а также структуру ВВП.

Успешное функционирование малых и средних предприятий создает благоприятные условия для оздоровления экономики. Большое значение имеет способность малых предприятий создавать пути и возможности для трудоустройства населения, использования производственных мощностей и расширения предпринимательской деятельности страны. Именно по этим причинам для малого предпринимательства в развитых странах создаются государством благоприятные условия.

Касаясь Казахстана, необходимо отметить, что вхождение Казахстана в мировую экономику тем самым подводит государство к активному вмешательству и помощи в развитии малого и среднего предпринимательства в стране. То есть большое внимание в странах уделяется решению проблем устойчивости малых и средних предприятий, их эффективности. Но в силу ряда обстоятельств необходимого развития данный сектор экономики Казахстана не получил. Поэтому особый интерес представляет изучение опыта зарубежных развитых стран по поддержке предпринимательства.

Рассмотрим данную проблематику на примере ЕС. Государственная политика в отношении поддержки предприятий малого и среднего бизнеса осуществляется через специальный правительственный орган. В каждой стране он свой. Например, в

США - это SBA, а в Великобритании - SBS, в Германии - DG VIII, в Японии - METI, в Венгрии - Национальный Совет по развитию предпринимательства, а в Польше - Департамент ремесленничества, малого и среднего предпринимательства. Полномочия и функции всех этих ведомств похожи. Есть, конечно, и отличия. И эти отличия заключаются в том, что различна иерархия подчиненности в каждом ведомстве и во взаимодействии ведомств между собой.

Кратко необходимо обозначить некоторые виды поддержки предприятий, причем они широко применялись в зарубежных странах и могут эффективно использоваться в Казахстане. К их числу относят консультационные бюро руководящих работников в отставке. Бюро оказывает консультационную помощь с выездом на предприятие. Данный опыт можно активно применять в нашей стране. Это можно осуществить при помощи создания баз данных о пенсионерах, которые, к примеру, заинтересованы в сотрудничестве с местными структурами поддержки предпринимательства.

В рассматриваемых странах, а именно в США, Германии, Японии и так далее, для того, чтобы предприятие получило какой-то крупный кредит для своего развития, а также какую-либо техническую помощь, оно обязано предоставить объективные сведения по всем аспектам своей деятельности. Это существенно снижает риски. В Казахстане, ориентируясь на ограниченность ресурсов, при множестве обращений за финансовой помощью и при большом проценте невозврата этих кредитов важно обязательное объективное диагностирование предприятий. Предоставление государственных гарантий по поддержке и по обеспечению кредитов является довольно сильным рычагом некой косвенной финансовой поддержки предприятий. Такие программы существуют в США, Японии, Германии и других странах. Развитие такой системы поможет расширить базу ресурсов поддержки предприятий.

Интересен также опыт создания частных инвестиционных компаний, целью которых является кредитование предпринимательства. Этот опыт распространен в США, Англии, Японии и др. Для этих компаний стимулом для кредитования предпринимательства является возможность участия этих организаций в прибылях предприятий. Таким образом, из всего вышесказанного можно выделить несколько ключевых тенденций развития предпринимательства в высокоразвитых странах [4].

Первая тенденция включает в себя предоставление предприятиям большей свободы, а именно снижение административного воздействия на них. Государственная политика в данном случае направлена на максимальную поддержку. Говоря о приоритетах, здесь стоит упомянуть социальную составляющую. Так, в США к очень быстрому росту мелких предприятий привело расширение их свободы и поддержки от государства, а также уменьшение мощного государственного вмешательства. В Австралии была создана система, которая сдерживала принятие нормативных законопроектов, направленных на конкуренцию и оказывающих на нее негативное воздействие.

Цель такой реформы регулирования — повышение эффективности функционирования рынков. Основной способ достижения данной цели - это повышение ответственности предприятия путем саморегулирования.

Отметим общие принципы регулирования:

- здоровая конкуренция обеспечивает выгоду для потребителя;
- правительство рассматривает варианты вмешательства в экономику в случае, если рыночные силы не способны достичь рационального и равномерного

распределения ресурсов, или в случае, когда для достижения равновесия необходимы высокие издержки;

-добровольные кодексы поведения.

Если доказана необходимость вмешательства в функционирование рынка, то необходимо сначала изучить возможность реализации самой мягкой опции саморегулирования. Если это не помогает, то рассматривается метод квазирегулирования. И уже в крайнем случае — прямое государственное вмешательство.

Рассматривая зарубежные страны, хочется отметить, что, например, в Германии государство может вмешиваться в экономические процессы только в том случае, когда частный сектор не может в необходимой мере приспособиться к существующим условиям деятельности. Здесь особое значение имеет принцип соответствия государственного регулирования правилам рыночной экономики. Смысл данного принципа заключается в том, что обеспечиваются специальные условия конкуренции. Эти усилия направлены на сохранение как можно большего количества малых и средних предприятий. Говоря об антимонопольном законодательстве в Германии, такое законодательство препятствует некоторым субъектам доминировать на рынке. В данном случае, большое значение отдается не государственной поддержке, а самостоятельности предпринимательства в стране.

Второе направление регулирования государством предпринимательской деятельности — это его поддержка.

Опыт создания государственных органов поддержки предпринимательства имеется и в Казахстане.

По инициативе государства были созданы следующие финансовые институты:

- АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» и его региональные филиалы, ссудный портфель которого состоит из собственных средств, средств республиканского бюджета и займов ЕБРР и АБР;

- Лизинговые компании, численность которых на 01 января 2022 года составила 20 и совокупный портфель лизинговых сделок 212 млн. долларов США;

- Микро кредитные и микро финансовые организации, по данным Государственного статистического регистра Республики Казахстан на 01 января 2022 года из 277 зарегистрированных активно действуют 142 микро кредитных организации. Новая экономическая политика Казахстана направлена на развитие малого и среднего бизнеса. Особое внимание уделяется насыщению внутреннего рынка отечественными товарами и услугами. В развитии микро-, малого и среднего бизнеса в Казахстане активное участие принимает специальный фонд развития предпринимательства - Фонд «Даму», дочерняя организация НУХ «Байтерек». Реализация государственных программ фокусируется на развитии массового предпринимательства как драйвера экономики, решающего множество задач.

В качестве финансового агента Правительства РК Фонд «Даму» успешно реализует государственные программы, нацеленные на повышение предпринимательской активности в стране. На решение этих вопросов направлены финансовые инструменты Фонда: субсидирование процентной ставки по займам предпринимателей, частичное гарантирование по кредитам и льготное финансирование через БВУ.

В 2022 году более 50,5 тыс. проектов предпринимателей по всему Казахстану поддержаны Фондом. Общая сумма кредитов составила более 1,5 трлн тенге. Из этой суммы 63,3% - инвестиции [2]. То есть более половины средств направлены на

развитие новых проектов и модернизацию действующих производств в Казахстане. Отметим, что развитие обрабатывающей промышленности - одно из приоритетных направлений. Эта отрасль поддерживается Фондом в рамках Национального проекта по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы, программ «Экономика простых вещей» и «Даму Өндіріс», направленных на насыщение внутреннего рынка отечественными товарами народного потребления и стимулирование конкурентоспособности обрабатывающей промышленности.

С 2020 года для развития массового предпринимательства внедрено новое направление по поддержке микропредпринимательства в рамках Нацпроекта. Этот сегмент имеет потенциальные возможности для создания мультипликативного эффекта в развитии регионов. Такие предприниматели в последующем зачастую вырастают в малые и средние предприятия. В 2021 году доля поддержанных микропредприятий инструментами Фонда «Даму» составляла 93%. По итогам 2022 года портфель Фонда увеличился на 49 832 проекта микро- и малого бизнеса на общую сумму 1,2 млрд тенге. А это более 98% от общего количества проектов прошлого года.

В ходе реализации госпрограмм акцентируется внимание и на вопросе создания рабочих мест. Национальный проект по развитию предпринимательства на 2021-2025 годы, в рамках которого Фондом реализуются инструменты субсидирования и гарантирования, тоже не стал исключением. Одним из критериев эффективности для предпринимателей, получивших поддержку в рамках Нацпроекта, является обязательное увеличение численности рабочих мест. За 2010-2021 годы при поддержке «Даму» было создано 188 тыс. новых рабочих мест, сохранено 797 тыс. рабочих мест. Наиболее активно в разрезе регионов мерами государственной поддержки в прошлом году воспользовались предприниматели Актюбинской и Жамбылской областей, а также городов Астаны, Алматы и Шымкента.

Фонд поддерживает проекты, направленные не только на импортозамещение товаров внутри страны, но и на экспортно ориентированные предприятия, выпускающие различный спектр продукции. В качестве примера можно привести ТОО «QazAlPack», которое производит алюминиевые банки и крышки для напитков в индустриальной зоне «Онтүстік» Шымкента - это уникальный проект не только для Казахстана. Это первый в Центральной Азии завод производственной мощностью до 750 млн комплектов в год. Проект оснащен самым передовым оборудованием из США.

В 2021 году были внесены изменения в Нацпроект по развитию предпринимательства. Так, была установлена сумма займов по проектам в моно-, малых городах и сельских населенных пунктах во всех секторах экономики: для субсидирования до 1,5 млрд тенге, для частичного гарантирования до 360 млн тенге. Увеличен размер гарантии Фонда до 85% от суммы кредита в западных и южных регионах республики, в том числе в областных центрах данных регионов.

В рамках реализации госпрограмм акцентировано внимание на развитие приоритетных отраслей экономики, влияющих на повышение качества жизни казахстанцев, в их числе образование, здравоохранение, легкая промышленность, производство продуктов питания, логистические услуги, туризм и другие секторы промышленности.

Развитие малого предпринимательства малых форм хозяйствования весьма затруднительно, а зачастую и вовсе невозможно в условиях монопольного рынка. В

развитых странах поддержка конкуренции опирается на мощную законодательную базу контроля над процессом монополизации. В Казахстане, в силу преобладания в структуре экономики доходов добывающих отраслей, отмечается высокая степень монополизации рынка.

Изучив и, сопоставив малый и средний бизнес в Казахстане и за рубежом, можно заметить и идентифицировать западную модель предпринимательства как традиционную. Обществом такая модель оценивается довольно позитивно.

Предприятия малого бизнеса на Западе, в основном, узко специализированы, но при всем при этом они сохраняют за собой потенциал быстрого репрофилирования. Малые и средние предприятия пользуются узаконенной поддержкой властей. Касаясь малого и среднего предпринимательства, то для Казахстана это довольно новая форма хозяйственной деятельности. Она организовывается за счет собственных ресурсов или средств инвесторов, крупных предприятий. Для малого и среднего предпринимательства характерны следующие особенности:

- гораздо реже используется начальный заемный капитал;
- издержки довольно высокого уровня;
- преимущества быстрого репрофилирования задействованы очень слабо;
- отношения с посредниками по сбыту отличаются диспаритетностью;
- наблюдается очень сильная зависимость от власти;
- сформированы особенные «теневые» стороны деятельности [5].

Казахстанскому малому бизнесу свойственны и существенные региональные различия.

Государство поддерживает предпринимателей путем введения налоговых льгот, выделения субсидий, реализацию образовательных программ и программ подготовки кадров и пр. Процессы регулирования и поддержки предпринимательской деятельности осуществляются на республиканском, региональном и местном уровне. При этом степень регулирующего воздействия значительным образом зависит от степени социально-экономического развития территории.

Ключевым элементом формирующегося в Казахстане бизнеса в настоящее время выступает сфера предпринимательства, значимость которой постоянно возрастает. Создание новых продуктов и услуг, внедрение новых способов производства и форм его организации, задействование новых сфер приложения труда и формирование ранее не существовавших потребностей, открытие новых рынков реализуются именно благодаря предпринимательской активности и инициативе. Как элемент региональной экономики малое предпринимательство в процессе своего функционирования позволяет успешно решать целый ряд экономических и социальных проблем: насыщение регионального рынка необходимыми товарами, работами, услугами, создание дополнительных рабочих мест и снижение уровня безработицы, освоение и использование местных источников сырья, приближение производства товаров и услуг к конкретным потребителям, формирование конкурентных рыночных отношений и др. При этом немаловажно и то, что предпринимательство является наиболее малозатратным фактором развития социально-экономической сферы.

Государственная поддержка малых и средних предприятий чаще всего осуществляется по трем направлениям: консультационное сопровождение процесса создания и функционирования новых предпринимательских организаций на

начальном этапе (1–3 года с момента образования организации); оказание финансовой поддержки вновь создаваемой структуре или предоставление такой структуре определенных льгот (обычно в сфере налогообложения); оказание технической, научно-технической или технологической помощи маломощным в финансовом отношении предпринимательским структурам.

Изучение мер поддержки государством предпринимателей позволяет сделать вывод, что в республике за непродолжительное время была выстроена эффективная инфраструктура поддержки предпринимательства. Для предпринимателей работают бизнес-инкубаторы и информационно-консультативные центры.

Слабое развитие малого и среднего бизнеса, несмотря на меры, принимаемые государством является отражением системных проблем экономики: перекос в сторону сырьевого сектора, высокая доля государства в экономике и распространенность коррупции, не в полной мере сформировавшаяся рыночная бизнес среда, слабая активность самого бизнеса, ограниченный доступ бизнеса к доступным кредитам, невысокие доходы населения. Также, не все меры господдержки МСБ являются эффективными ввиду нарушения рыночных принципов. Данные проблемы не дают малому и среднему бизнесу в полной мере реализовать свой потенциал и выступить в роли драйвера экономики.

Решение вышеперечисленных проблем посредством цифровизации, большей открытости экономики, роста урбанизации в сочетании с технологическим развитием, будет способствовать увеличению доходов населения и развитию МСБ. Бизнес в свою очередь должен повышать свою эффективность, конкурировать за деньги потребителей, а не надеяться на субсидии государства.

Решение проблем в сфере малого предпринимательства требует комплексного подхода. Так, в Республике Казахстан необходимо разработать такую систему, которая оказывала бы поддержку субъектам малого и среднего предпринимательства как на стадии формирования, так и в процессе развития.

Таким образом, возможности государства в деле содействия развитию и поддержки предпринимательства весьма разнообразны. Это и качественная система образования, и оптимальная налоговая система, и соответствующая нормативная база, и минимальные ограничения на предпринимательскую деятельность, и прямые субсидии, и госгарантии и др. При реализации политики в области малого и среднего предпринимательства необходимо формировать комплекс действенных государственных мер, который, поддерживая предпринимателей, оказал бы эффективное влияние на устойчивое развитие экономики региона и страны в целом” [6].

Список использованных источников

1. Предпринимательский кодекс Республики Казахстан. Кодекс Республики Казахстан от 29 октября 2015 года № 375-V ЗРК.
2. <https://kapital.kz/business/112485/kakuyu-podderzhku-poluchili-predprinimateli-v-2022-godu.html>
3. Лола И.С.Международныйопытстатистическогоизмерения делового климата малого бизнеса / И. С. Лола // Вопросы статистики. – 2015. –№2. – С. 71–80.
4. Особенности малого бизнеса в США [Электронный ресурс] – URL: <http://ipinform.ru/razvitie-biznesa/malyj-biznes/malyj-biznes-v-amerike.html> (дата обращения 29.05.2017).

5. Тайшыков Ж.Х., Бакирбекова А.М. Состояние и меры государственной поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан // BULLETIN D'EUROTALENT-FIDJIP / Международная академия КОНКОРД (Editions du JIPTO) (Romilly sur Seine). – 2014. - Т.1. - С.86-90.

6. Государственное регулирование экономики [Текст] : учебник для студ., магистр. и докторант. вузов / Б. К. Казбеков [и др.]. - Алматы : Қазақ университеті, 2011. - 290 с.

ӘОЖ 336.21

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ МЕН БАҒЫТТАРЫ

Наурузкулова С.Б.

М.Х.Дулата атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Қазіргі уақытта халықаралық стандарттарға сай келетін салық жүйесін құру мүмкін емес. Оның үстіне, бұл стандарттармен бірдей болуы мүмкін емес, өйткені әр елдің саяси және экономикалық дамуының өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Соған қарамастан әлемнің дамыған елдерінің салық жүйелерін біріктіру көптеген ішкі экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді шешудің табыстылығын қамтамасыз ететін халықаралық интеграция процестерін жеделдетуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: салықтар, салық жүйесі, жеке табыс салығы, салықтық жоспарлау.

Аннотация. В настоящее время невозможно создать налоговую систему, соответствующую международным стандартам. Более того, она не может совпадать со стандартами, поскольку каждая страна имеет свои индивидуальные особенности политического и экономического развития. Тем не менее унификация налоговых систем развитых стран мира позволяет ускорить процессы международной интеграции, что обеспечивает успех решения многих внутренних экономических, политических и социальных проблем.

Ключевые слова: налоги, налоговая система, подоходный налог физических лиц, налоговое планирование.

Annotation. It is currently impossible to create a tax system that meets international standards. Moreover, it cannot coincide with the standards, since each country has its own individual characteristics of political and economic development. Nevertheless, the unification of the tax systems of the developed countries of the world makes it possible to accelerate the processes of international integration, which ensures the success of solving many domestic economic, political and social problems.

Key words: taxes, tax system, personal income tax, tax planning.

Қазіргі уақытта халықаралық стандарттарға сай келетін салық жүйесін құру мүмкін емес. Оның үстіне, бұл стандарттармен бірдей болуы мүмкін емес, өйткені әр елдің саяси және экономикалық дамуының өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Соған қарамастан әлемнің дамыған елдерінің салық жүйелерін біріктіру көптеген ішкі

экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді шешудің табыстылығын қамтамасыз ететін халықаралық интеграция процестерін жеделдетуге мүмкіндік береді.

Салықтар мүліктік қатынастар болып табылады және қазіргі уақытта биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары арасындағы ең үлкен қарама-қайшылықты тудыратын мүліктік мәселелер болғандықтан, сонымен қатар үкіметтің өзінде пікір бірлігі болмағандықтан, саяси мүдделер де араласады. Саяси қайшылықтарды экономикамен шешу ұзақ уақытты және биліктің жоғарғы эшелонынан бастап әрбір нақты адамға дейін барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін талап етеді. Осының барлығы қазіргі уақытта әлемдік стандарттарға сай келетін мұндай салық жүйесін құру мүмкін еместігін көрсетеді [1]. Оның үстіне, бұл стандарттармен бірдей болуы мүмкін емес, өйткені әр елдің саяси және экономикалық дамуының өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Соған қарамастан әлемнің дамыған елдерінің салық жүйелерін біріктіру көптеген ішкі экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді шешудің табыстылығын қамтамасыз ететін халықаралық интеграция процестерін жеделдетуге мүмкіндік береді.

Салық жүйесін жетілдіру өндірістік қатынастардың қалыптасу процесіне мемлекеттің араласуының қажеттілігі және салық салудың әлеуметтік-экономикалық шекаралары сияқты объективті факторлармен анықталады. Салық жүйесін қалыптастыруда салық түсімдерінің қажеттіліктері мен оларды алу мүмкіндіктері арасындағы қайшылықтар негізгі болып табылады. Дамыған елдерде мемлекеттік шығындарды қысқарту және сәйкесінше, бір жағынан салық түсімдерінің қажеттілігін азайту, екінші жағынан, қолданыстағы жүйелердің тиімділігін арттыру жолдарын үнемі іздестіру жүргізілуде.

Салықтар проблемасы ең күрделі және даулы мәселелердің бірі болып табылады және өкінішке орай, бүгінгі күні салық төлеушінің мүдделері мен заңды құқықтарын толық әлеуметтік қорғауды қамтамасыз ететін қолданысқа енгізілген салық жүйесінің идеалдылығы туралы айту әлі ерте.

Әділ және тиімді салық жүйесін құру, оның айқындылығын, болжамдылығын және тұрақтылығын қамтамасыз ету іскерлік және инвестициялық белсенділікті арттырудың, Қазақстанның нарықтық экономика құру және Қазақстан экономикасын әлемдік экономикаға интеграциялау жолындағы ілгерілеуінің маңызды шарты болып табылады.

Салық жүйесін жетілдіру Қазақстан Республикасының үкіметі мен билігі қызметінің ең күрделі саласы болып табылады. Сондықтан жинақталған тәжірибе мен экономикалық даму деңгейін айтарлықтай жоғалтпай жоспарланған мақсаттарға жете алатын салық жүйесін жетілдіру бойынша қабылданған қадамдардың теңгерімді тізбегі қажет. Салықтар мүліктік қатынастар болып табылады және қазіргі уақытта биліктің заң шығарушы және атқарушы тармақтары арасындағы ең үлкен қарама-қайшылықты тудыратын мүліктік мәселелер болғандықтан, сонымен бірге үкіметтің өзінде пікір бірлігі болмағандықтан, саяси мүдделер де араласады. таза экономикалық мәселелерді шешу. Саяси қайшылықтарды экономикамен шешу ұзақ уақытты және биліктің жоғарғы эшелонынан бастап әрбір нақты адамға дейін барлық мүдделі тараптардың күш-жігерін талап етеді. Осының барлығы қазіргі уақытта әлемдік стандарттарға сай келетін мұндай салық жүйесін құру мүмкін еместігін айғақтайды. Оның үстіне, бұл стандарттармен бірдей болуы мүмкін емес, өйткені әр елдің саяси және экономикалық дамуының өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Соған қарамастан әлемнің дамыған елдерінің салық жүйелерін біріктіру

көптеген ішкі экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелерді шешудің табыстылығын қамтамасыз ететін халықаралық интеграция процестерін жеделдетуге мүмкіндік береді.

Салық жүйесін жетілдіру өндірістік қатынастардың қалыптасу процесіне мемлекеттің араласуының қажеттілігі және салық салудың әлеуметтік-экономикалық шекаралары сияқты объективті факторлармен анықталады. Салық жүйесін қалыптастыруда салық түсімдерінің қажеттіліктері мен оларды алу мүмкіндіктері арасындағы қайшылықтар негізгі болып табылады. Дамыған елдерде мемлекеттік шығындарды қысқарту және сәйкесінше, бір жағынан салық түсімдерінің қажеттілігін азайту, екінші жағынан, қолданыстағы жүйелердің тиімділігін арттыру жолдарын үнемі іздестіру жүргізілуде.

Осы аспектілердегі салық жүйесінің жетілмегендігі әрқашан болған. Алайда, салықтар арқылы мемлекеттік шығындарды қаржыландыру мүмкіндігінің қысқаруы, сондай-ақ табиғи ресурстарды неғұрлым ұтымды пайдалануға ұмтылу бұл проблемаларды шешу қажеттілігін мейлінше өзекті және өзекті етті.

Қазақстандағы қазіргі салық жүйесі кәсіпкерлерден, экономистерден, депутаттардан, мемлекеттік қызметкерлерден, журналистерден, қарапайым салық төлеушілерден көп сын тудыруда. Кезекті сайлау сайын сайланбалы билік органдарына келген жаңа адамдардың алғашқы қадамы салық саласындағы түбегейлі өзгерістер болатын сияқты. Біраз уақыт өтеді, үміт ақталмайды, жүйені жақсартуға деген үміт сөнеді, өйткені бұл саладағы жаңа заңнамалық актілер оны жақсартудан гөрі нашарлатады, бірақ сын әлі де бар. Ол Қазақстандағы салықтардың тұрақты және өзгермейтін серігі.

Заманауи салық жүйесі салық төлеушілер үшін салық органдарының түсінуі және тиімді басқаруы үшін тым күрделі. Бұл міндетті түрде қажетсіз әкімшілік шығындарға әкеледі және салық төлеуден жалтарудың күрделі әдістерін тудырады.

Жеке табысқа салық салу салық ауыртпалығын әділетсіз бөлумен сипатталады: көбінесе табыстың бірдей деңгейі салық салудың тең емес деңгейімен бірге жүреді. Бұл салық төлеушілердің наразылығын тудырады және «салық» мораль негіздеріне нұқсан келтіреді.

Жоғары шекті салық ставкалары экономикалық шешімдер қабылдауға кері әсер етеді. Салық салудың осы тобына жататын салық төлеушілер еңбекке деген ынтасын жоғалтады, «жасырын» экономикаға қызығушылық танытады және жинақтауда қиындықтарға тап болады.

Салық салу компанияларды экономикалық себептермен емес, салықтық себептермен инвестициялауға және теңгерімдеуге мәжбүр етеді. Бұл инвестицияның сапасына және шектеулі ресурстарды бөлуге кері әсерін тигізеді.

Жеке табыс салығы ставкалары мен корпоративтік салық мөлшерлемелеріндегі үлкен айырмашылықтар компанияларды салықтық себептер бойынша корпорациялық шешім қабылдауға мәжбүр етеді. Дивидендтік дискриминация жаңа инвестицияларды қарыз қаражаттарымен қаржыландырудың қолайлы болуына әкеледі.

Осы аспектілердегі салық жүйесінің жетілмегендігі әрқашан болған. Алайда, салықтар арқылы мемлекеттік шығындарды қаржыландыру мүмкіндігінің қысқаруы, сондай-ақ табиғи ресурстарды неғұрлым ұтымды пайдалануға ұмтылу бұл проблемаларды шешу қажеттілігін аса өзекті және өзекті етті [2].

Қазақстандағы қазіргі салық жүйесі кәсіпкерлерден, экономистерден, депутаттардан, мемлекеттік қызметкерлерден, журналистерден, қарапайым салық

төлеушілерден көп сын тудыруда. Кезекті сайлау сайын сайланбалы билік органдарына келген жаңа адамдардың алғашқы қадамы салық саласындағы түбегейлі өзгерістер болатын сияқты. Біраз уақыт өтеді, үміт ақталмайды, жүйені жақсартуға деген үміт сөнеді, өйткені бұл саладағы жаңа заңнамалық актілер оны жақсартудан гөрі нашарлатады, бірақ сын әлі де бар. Ол Қазақстандағы салықтардың тұрақты және өзгермейтін серігі.

Өткен жылдарға баға бере отырып, Қазақстанның салық жүйесі пайда болғанын және оның өмір сүруінің алғашқы күндерінен бастап экономикалық дағдарыс жағдайында дамып келе жатқанын есте ұстаған жөн. Ең қиын жағдайда ол бюджет тапшылығының өсуін тежейді, елдің бүкіл экономикалық аппаратының жұмыс істеуін қамтамасыз етеді, үзіліссіз болмаса да, шұғыл мемлекеттік қажеттіліктерді қаржыландыруға мүмкіндік береді және негізінен бюджет тапшылығының өсуін қамтамасыз етеді. нарықтық экономика. Қазақстан Республикасының салық жүйесін құруға дамушы шет елдердің тәжірибесі кеңінен тартылды.

Тұтастай берілген мұндай баға шындықты объективті түрде бағалауға мүмкіндік береді, бірақ салық жүйесін жетілдіру, оны экономикалық саясаттың өзекті мәселелеріне үнемі сәйкестендіру міндетін ешбір жағдайда жоққа шығармайды.

Сондықтан салық жүйесін жетілдіру және тиімділігін арттыру мәселелері өзекті болып қала береді. Нарық диалектикасын, жергілікті жағдайлардың ерекшеліктерін және заманауи талаптарды көрсете отырып, бүгінгі күні олар күрделене және күрделене түсуде, әр түрлі функцияларды пайдаланудың ұлғаюымен байланысты түбегейлі жаңа міндеттерді шешуге көбірек ұшырайды. салықтардың өзі де, оларды басқару механизмінің функционалдық ерекшеліктері де.

Экономиканы мемлекеттік реттеу әдістерін ырықтандыруға, инфляцияның қауіп төндіретін өсуі мен бюджет тапшылығын төмендетуге бағытталған осы табиғи қайшылықтарды үнемі еңсеру қажеттігі салық жүйесіндегі бірлік заңының және қарама-қайшылықтардың күресінің айқын көрінісі болып табылады. өзі [3]. Сондықтан төмендегілерді ұсынуға болады.

Шет елдердің даму тәжірибесін тарту керек, бірақ механикалық көшірме емес, Қазақстан экономикасының даму тарихы мен қазіргі жағдайын терең зерделеу негізінде шығармашылық түсіну.

Халықты «салық салынатын базадан» мемлекеттік биліктің тұлғаланған белсенді одақтасына, табысқа шын ықыласпен айналдыруға ықпал ететін осындай психологиялық ахуалды, қоғамдық санада осындай бетбұрысты жасау қажет. жүргізіліп жатқан салық реформалары туралы, сондықтан оларға барлық көмек пен қолдау көрсету.

Салық салу саласында Қазақстанға өзінің ғылыми мектебі немесе қазіргі салық жүйесін жетілдіріп қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір шаралар кешенін жүзеге асырудың барлық экономикалық және әлеуметтік салдарын болжауға және болжауға қабілетті бірнеше мектептер қажет.

Басқарудың әртүрлі деңгейлері арасындағы қарым-қатынасты өзгерту, жаңа салық-бюджет саясаты саласында ұсыныстар әзірлеу, оның өзгерістерінің жеке адамдар мен фирмалардың мінез-құлқына, сондай-ақ жалпы экономикаға әсерін талдау үшін бұл өте маңызды. Қазақстан Ұлттық экономика министрлігінің құрамында құрылсын және сандық қаржылық талдау бөлімі.

Салық жүктемесін азайту керек, бірақ шектен тыс емес. Салықтар ынталандырушы ғана емес, сонымен қатар шектеуші рөл атқарады. Салықтардың шамадан тыс төмен болуы кәсіпкерлік белсенділіктің күрт өсуіне әкеліп соғады, бұл бірқатар келеңсіз салдарларды тудыруы мүмкін.

Салықтарды өндіру тәртібі салық төлеушінің жеке өміріне барынша аз араласуды қамтамасыз етуі керек.

Салықтық жоспарлау біздің компанияларымыз үшін қажет, ол оның барлық деңгейлері мен кезеңдеріндегі қаржылық-шаруашылық қызметті жоспарлаудың жалпы процесінен бөлінбейтін және кез келген компанияның қаржылық саясатының қолайлы және тікелей элементі болуы керек.

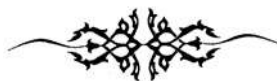
Салық салу базасын қаржылық талдау рөлін атқара алатын, оларды салық түсімдерінің көлеміне тікелей немесе жанама әсер ететін объективті және субъективті факторларға түзетуге болатын салық түсімдерінің көлемін болжау процесі қажет.

Осылайша, салықтық әкімшілендіру шын мәнінде салық саясаты болып табылатындығына сүйене отырып, салық реформасын басқару күрделі таксиметриялық процесс ретінде оның құқықтық, ұйымдастырушылық, техникалық және әкімшілік қамтамасыз етуден тұрады, салықтық әкімшілендіруді уақтылы және үнемді жүзеге асыру тұрғысынан. оның жобасының ережелері, бағдарламалық және мақсатты міндеттер, салықтарды жинау және бөлу кезіндегі барлық ықтимал шығындарды (ауытқуларды) барынша азайту; республика бойынша біркәнді түсіндіруге және салық заңнамасы талаптарының қатаң сақталуына, оның ішінде салық төлеушілердің құқықтарын қорғауға күнделікті бақылау; туындаған мәселелерді жедел шешу.

Сонымен, салық жүйесін жетілдіру қоғамдық дамудың берік экономикалық негізі мен тұрақты саяси жағдайларын жасаумен тығыз байланысты. Салық салу жүйесін экономикалық өсу факторына кезең-кезеңімен өзгертудің тұрақты алғышарттарын қалыптастыру оның қаншалықты тез құрылатынына байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Илимжанова З. О совершенствовании процесса прогнозирования налоговых поступлений на региональном уровне / З. Илимжанова // Аль Пари. – 2020. – № 6. – С. 24-25.
2. Налоги в Казахстане: Учеб. Пособие / Ф.С. Сейдахметова. – Алматы: LEM, 2002. - 160 с.
3. Бабкина С.М. Новая налоговая политика / С.М. Бабкина // Финансы Казахстана. – 2015. - № 6. – С. 37-39.

УДК 330

ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ КАК ОСНОВА УПРАВЛЕНИЯ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ

Танатова А.Р. - к.э.н.

Факультет «Экономики и право», кафедра «Финансы и учет» ТарПУ им.
М.Х.Дулати

Аннотация. В настоящее время риск является неотъемлемой частью любой сферы деятельности человека. Среди различных видов рисков особая роль принадлежит финансовым рискам, поскольку последствия их наступления являются наиболее опасными для организации. Именно поэтому проблема управления финансовыми рисками в деятельности организации приобретает особую актуальность. В статье рассматривается финансовый анализ как инструмент управления финансовыми рисками, раскрываются различные методы.

Ключевые слова: финансовые риски, финансовый анализ, методы финансового анализа.

Под финансовым риском предприятия понимают вероятность получения неблагоприятных финансовых результатов в форме потери капитала или дохода вследствие неопределенности условий ведения финансовой деятельности [1].

Результаты деятельности организации зависят от того, насколько точно и оперативно управленческий персонал выявляет, количественно измеряет влияние множества различных внешних и внутренних факторов на денежные потоки организации, насколько может препятствовать их негативному воздействию, обусловленному влиянием финансовых рисков. В основе анализа и оценки финансовых рисков лежит финансовый анализ организации. Под финансовым анализом понимают систематизированную совокупность приемов, способов и методов, цель применения которых заключается в получении выводов и рекомендаций в отношении субъекта хозяйствования для дальнейшего принятия управленческих решений. Смысл финансового анализа состоит в оценке текущего финансового состояния предприятия и прогнозировании будущего [2].

Проведение качественного финансового анализа предприятия обеспечивается используемыми методами анализа, которые позволяют получить точную, достоверную и своевременную информацию для дальнейшей оценки как отдельно взятых показателей финансовой деятельности предприятия, так и финансового состояния данного предприятия в целом.

При выборе конкретного метода анализа необходимо исходить из цели и предмета исследования, определения того, что именно будет анализироваться данным методом.

Существует достаточно много различных методов проведения финансового анализа. Наиболее распространенными и часто используемыми являются следующие: горизонтальный (динамический); вертикальный (структурный); трендовый; интегральный (факторный); сравнительный; метод коэффициентов. Суть вертикального анализа заключается в представлении финансовых показателей в форме относительных величин (удельных весов), которые характеризуют обобщающие итоговые показатели. Целью такого анализа является подсчет

удельного веса отдельных статей в общем итоге баланса. Далее полученные показатели сравниваются с аналогичными за предыдущие периоды. Вертикальный анализ может проводиться как по исходной, так и по агрегированной отчетности. Он позволяет определить соотношение между собственным и заемным капиталом, активами, а также выявить структуру капитала по отдельным элементам и др.

Горизонтальный анализ можно представить, как определение динамики финансовых показателей, выявление, изучение тенденций изменений различных статей отчетности за определенный период с дальнейшей оценкой этих изменений. Проведение данного вида финансового анализа требует построения нескольких аналитических таблиц, куда вносятся абсолютные и относительные показатели (темпы роста или снижения).

Анализ трендов – это анализ динамики относительных финансовых показателей за определенный период. При проведении финансового анализа данным методом рассчитываются относительные отклонения параметров отчетности от базисного уровня. Фактически, трендовый анализ можно рассматривать в качестве варианта горизонтального метода финансового анализа. Он имеет перспективный характер, т.к. дает возможность спрогнозировать изменение ряда показателей в будущем.

Сравнительный анализ – это процесс выявления соотношений между явлениями с определением в них общих (объединяющих) и различных черт, признаков. Данный метод анализа применяется наиболее часто. Сравнительный анализ используется при необходимости сопоставления показателей деятельности предприятия с аналогичными значениями показателей конкурентов либо средними результатами в отрасли. Кроме этого, сравнительный анализ можно использовать внутри предприятия для сопоставления конкретных показателей выполнения работы по цехам, отделам, подразделениям или работникам. Использование данного метода предполагает соблюдение принципа сопоставимости по содержанию, времени и структуре показателей.

Интегральный (факторный) анализ – это анализ воздействия отдельных финансовых показателей на анализируемый показатель. В данном методе финансового анализа применяются статистические и детерминированные приемы исследования.

Метод коэффициентов связан с расчетом финансовых коэффициентов и определением взаимосвязей между ними.

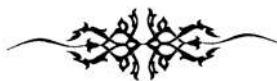
Таким образом, для решения тех или иных задач управления финансовыми рисками можно выделить ряд методов финансового анализа, отражающие результаты финансовой деятельности предприятий с учетом факторов риска. Они представлены на рисунке 1.

Горизонтальный финансовый анализ	Сравнительный финансовый анализ	Анализ финансовых коэффициентов	Интегральный финансовый анализ
<ul style="list-style-type: none"> • Сопоставление динамики показателей отчетного периода с показателями предшествующего периода, аналогичного периода прошлого года, за ряд предшествующих периодов 	<ul style="list-style-type: none"> • Сравнение отчетных и плановых финансовых показателей; • Сравнение финансовых показателей внутренних структурных единиц; предприятия • Сравнение с финансовыми показателями конкурентов; • Сравнение со среднесрочными финансовыми показателями 	<ul style="list-style-type: none"> • Анализ платежеспособности; • Анализ финансовой устойчивости; • Анализ рентабельности; • Анализ оборачиваемости капитала 	<ul style="list-style-type: none"> • Система SWOT-анализа финансовой деятельности; • Портфельный анализ; • Объектно-ориентированная система интегрального финансового анализа

Рис. 1. Методы анализа финансовых рисков

Список литературы

1. Бурцева Т.А. Финансовые риски и их влияние на конкурентоспособность коммерческих организаций // Инновационное развитие экономики, 2015. № 3 (27). С. 23-28.
2. Каширина Е.А. Обзор методов финансового анализа // Контентус, 2016. № 3 (44). С. 61-65.

УДК 330

ФИНАНСОВЫЙ АНАЛИЗ: ВОПРОСЫ СУЩНОСТИ И ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДОВ

Танатова А.Р. - к.э.н., Джунусова Д.А. - к.э.н.
 Факультет «Экономики и право», кафедра «Финансы и учет»
 ТарПУ им. М.Х.Дулати

Аннотация. В статье дается определение финансового анализа. Описываются методы анализа финансового состояния организации. Раскрываются вопросы сущности, задачи и видов финансового анализа и значение анализа.

Ключевые слова: финансовый анализ, экономический анализ, виды финансового анализа

Предметом финансового анализа как особого направления комплексного экономического анализа является рассмотрение текущего и будущего финансового состояния хозяйствующего субъекта, меняющегося под воздействием внешней и внутренней среды и управленческих решений, в целях оценки его финансовой устойчивости и эффективности деятельности.

При этом оценка текущего финансового состояния должна рассматриваться как начальный этап финансового анализа. Для этого в первую очередь привлекают данные бухгалтерской отчетности, включая пояснения к ней (такой анализ может

быть определен как анализ бухгалтерской отчетности), а также необходимую внешнюю информацию: аналитические прогнозы о состоянии рынка капитала и фондового рынка, уровня инфляции в стране и др.

Анализ финансового состояния позволяет выявить уже существующие, и только наметившиеся проблемы и привлечь к ним внимание руководства предприятия [1, с. 7].

Содержание анализа бухгалтерской отчетности, лежащего в основе оценки текущего финансового состояния, определяется исходя из целей и задач отчетности, сформулированных в казахстанском законодательстве о бухгалтерском учете и международных стандартах финансовой отчетности (МСФО).

Согласно Концепции бухгалтерского учета в рыночной экономике РК и МСФО финансовое состояние компании зависит от имеющихся у нее ресурсов, ее финансовой структуры, ликвидности, платежеспособности и способности адаптироваться к изменениям окружающей среды.

Чтобы обеспечить выживаемость предприятия в современных условиях управленческому персоналу необходимо, прежде всего, уметь реально оценивать финансовое состояние, как своего предприятия, так и его существующих и потенциальных контрагентов. Для этого необходимо: владеть методикой оценки финансового состояния предприятия; иметь соответствующее информационное обеспечение; иметь квалифицированный персонал, способный реализовать данную методику на практике.

Основу информационного обеспечения анализа финансового состояния, как это было отмечено выше, должна составлять бухгалтерская отчетность.

Безусловно, в анализе может использоваться дополнительная информация главным образом оперативного характера, однако она носит лишь вспомогательный характер.

Таким образом, в наиболее общем виде и составе основных разделов анализа финансового состояния могут быть выделены следующие:

- анализ активов (состав, структуры, оборачиваемости);
- анализ текущей платежеспособности;
- анализ денежных потоков;
- анализ структуры капитала и долгосрочной платежеспособности;
- анализ финансовых результатов и доходности деятельности;
- анализ финансовой устойчивости.

Условность такого деления учитывает неразрывную связь отдельных разделов анализа, а также приоритетность разделов и последовательность проведения финансового анализа. Это должно определяться с учетом конкретных целей и сложившихся практических условий.

Результаты анализа финансового состояния представляют собой основу для разработки управленческих решений о привлечении и размещении средств для достижения поставленных целей.

В традиционном понимании финансовый анализ представляет собой метод оценки и прогнозирования финансового состояния предприятия на основе бухгалтерской отчетности. Такого рода анализ может выполняться как управленческим персоналом данного предприятия, так и любым внешним аналитиком, поскольку в основном базируется на общедоступной информации.

По степени широты и доступности привлекаемого информационного обеспечения в научной и учебно-методической литературе принято выделять два вида анализа: внутренний и внешний.

Внутренний анализ проводится работниками предприятия. Информационная база такого анализа гораздо шире и включает любую информацию, циркулирующую внутри предприятия и полезную для принятия управленческих решений. Внутренний анализ представляет собой процесс исследования механизма формирования, размещения и использование капитала с целью поиска резервов укрепления финансового состояния, повышения доходности и наращивания собственного капитала субъекта хозяйствования.

Внешний финансовый анализ проводится аналитиками, являющимися посторонними лицами для предприятия и потому не имеющими доступа к внутренней информационной базе предприятия. Внешний финансовый анализ представляет собой процесс исследования финансового состояния субъекта хозяйствования с целью прогнозирования степени риска инвестирования капитала и уровня его доходности. Данный вид анализа менее детализирован и более формализован. Круг решаемых задач, а также приоритеты в выборе ключевых направлений финансового анализа зависят от временного аспекта его проведения.

Краткосрочный анализ направлен на выявление текущих резервов для повышения эффективности управления оборотным капиталом, обеспечения текущей платежеспособности и поддержания ликвидности. Основные направления анализа на данном этапе связаны с оценкой состава и структуры оборотных активов; обоснованием решений, определяющих политику управления запасами, дебиторской задолженностью, денежными средствами; обоснованием и выбором краткосрочных источников финансирования оборотных средств; оценкой потребности во внешних источниках финансирования оборотных активов и в собственном оборотном капитале.

частью краткосрочного финансового анализа следует считать оперативный анализ, значимость которого в первую очередь определяется задачами оперативного управления денежными потоками хозяйствующего субъекта.

Другим приоритетным направлением краткосрочного анализа является мониторинг показателей рентабельности отдельных видов продукции, работ, услуг. Цель такого анализа – обеспечение оперативного управления объемом и структурой продаж с учетом рентабельности отдельности отдельных видов продукции и меняющихся внешних условий, в первую очередь складывающегося спроса.

При проведении финансового анализа, охватывающего годовой период, основной упор должен быть сделан на оценку формирования финансовых результатов и обоснование политики их распределения. Решения, которые принимаются на основе данного анализа, касаются структуры капитала и обеспечения долгосрочной платежеспособности, стратегии в области долгосрочного инвестирования и его источников. Ключевая задача финансового анализа на данной стадии – выявление и оценка влияния факторов, определяющих финансовую устойчивость организации.

В состав инструментария финансового анализа входят как количественные, так и качественные приемы и методы, ориентированные на анализ конкретных ситуаций.

Понимание финансового анализа как творческого процесса, который может быть сведен к расчету какого-либо набора показателей, даже достаточно большого,

является крайне важным с точки зрения проблемы практического применения финансового анализа, которая связана с неправильным представлением о его возможностях.

Анализ финансовых коэффициентов помогает увидеть проблему, сосредоточить на ней внимание и сформулировать подходы к ее решению.

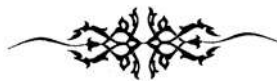
С учетом того, что финансовый анализ использует значительную часть информации, формируемой в системе бухгалтерского учета, первым из таких условий является понимание присущих учетной информации ограничений, а также знание учетных правил, которые применялись при ее формировании. Данное требование становится все более важным в условиях расширяющейся многовариантности учета, обусловленной соответствующими требованиями международных стандартов финансовой отчетности. Без этого использование количественных методов финансового анализа вне зависимости от тщательности разработки модели анализа теряет экономический смысл и приобретает формальный характер. Второе условие определяется первым и состоит во владении методами финансового анализа. При этом качественные суждения при решении финансовых вопросов важны не менее чем количественные результаты. К таким качественным суждениям следует отнести в первую очередь оценку ситуации и стоящих проблем, которые будут определять конкретные методы проведения финансового анализа и интерпретацию его результатов. Третье условие – наличие программы действий по реализации конкретных целей проведения финансового анализа.

Требование соизмерения затрат и результатов определяет четвертое условие, а именно: минимизация трудозатрат на аналитические работы при достижении требуемой точности результатов расчетов.

Пятое условие – это понимание ограничений, присущих выбранным аналитическим инструментам, и их влияние на достоверность результатов финансового анализа. Таким образом, владея различными методами необходимо суметь обосновать выбор того или иного методического подхода для конкретной ситуации с учетом целей анализа и имеющейся информации.

Список литературы:

1. Вакуленко Т.Г. Анализ бухгалтерской (финансовой) отчетности для принятия управленческих решений / Т.Г. Вакуленко, Л.Ф. Фомина. – СПб.:
2. Ефимова О.В. Финансовый анализ / О.В. Ефимова. – М.: Омега-Л, 2010. – 352 с.

УДК 330

ОПТИМИЗАЦИЯ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ**Танатова А.Р. - к.э.н.****Факультет «Экономики и право», кафедра «Финансы и учет»****ТарПУ им. М.Х.Дулати**

Аннотация. Данная статья посвящена актуальным вопросам оптимизации финансового состояния предприятия. Проведенное исследование позволяет утверждать, что грамотно проведенный финансовый анализ позволяет выявить важнейшие для предприятия резервы улучшения финансового состояния, все это выполняет важнейшую роль для достижения целей и миссии организации

Ключевые слова. Предприятие, анализ, финансовое состояние, эффективность, деятельность, финансовая устойчивость, капитал, управление, финансовый левверидж, рентабельность

Актуальность исследования связана с тем, что при современных макроэкономических тенденциях, а именно активизации и ужесточении экономических санкций, особо значимым является анализ финансового, который играет важную роль в повышении экономической эффективности деятельности организации, в её управлении, в укреплении её финансового состояния. Он представляет собой экономическую науку, которая изучает финансы организаций, их деятельность с точки зрения оценки их имущественно - финансового состояния и с целью выявления неиспользованных резервов повышения эффективности деятельности организаций [1].

Анализ финансового состояния является научной базой принятия управленческих решений в бизнесе. Для их обоснования необходимо выявлять и прогнозировать существующие и потенциальные проблемы, производственные и финансовые риски, определять воздействие принимаемых решений на уровень рисков и доходов субъекта хозяйствования. По результатам анализа финансового состояния становится понятно, по каким направлениям необходимо проводить изменения. Также анализ позволяет определить слабые и сильные стороны предприятия. Совершенствование финансового состояния предприятия подразумевает под собой поиск новых путей развития предприятия посредством увеличения финансовых резервов и оптимизацию их использования [2].

Анализ финансового состояния предприятия позволяет выделить проблемы и затруднения, возникающие в финансовом состоянии организации, которые имеют три основных проявления:

1. Дефицит денежных средств и низкая платежеспособность - означает, что у предприятия не хватает средств для своевременного погашения обязательств. Индикаторами низкой платежеспособности являются неудовлетворительные показатели ликвидности, просроченная кредиторская задолженность, сверхнормативные задолженности перед бюджетом, персоналом и кредитующими организациями.

2. Недостаточная отдача на вложенный в предприятие капитал (недостаточное удовлетворение интересов собственника; низкая рентабельность) - это означает, что

собственник получает доходы, не соответствующие своим вложениям, что может быть обусловлено низким качеством работы менеджмента организации.

3. Низкая финансовая устойчивость - означает высокую зависимость предприятия от кредиторов, возможность потери самостоятельности (независимости).

В современных условиях предполагается использовать следующую программу мероприятий для удержания показателей финансовой деятельности на прежнем уровне или даже улучшить их:

1. Основой финансовой стратегии должна быть политика увеличения собственных оборотных средств (особенно в части наиболее ликвидных активов) в целях повышения платежеспособности и финансовой устойчивости, так как в организации присутствует тенденция утраты финансовой устойчивости.

2. Повышение эффективности управления дебиторской задолженностью предполагает выполнение следующих задач:

- разработка формализованных принципов оценки кредитоспособности клиентов;
- контроль состояния расчетов с покупателями и подрядчиками, в частности, применение общепринятых штрафных санкций;
- ускорение оборачиваемости дебиторской задолженности путем увеличения объема продаж (выручки) [3].

3. Оптимизация структуры капитала обуславливает постановку и достижение следующих целей:

- пополнение собственного оборотного капитала за счет внутренних и внешних источников;
- достижение высокого уровня рентабельности собственного капитала путем получения достаточного уровня чистой прибыли.

Одной из главных задач функционирования любой организации является максимизация уровня рентабельности собственного капитала при заданном уровне финансового риска, которая реализуется различными методами.

Одним из основных механизмов реализации этой задачи является «финансовый левэридж»:

- ускорение оборачиваемости капитала в текущих активах, в результате чего произойдет относительное его сокращение на рубль оборота

- анализ политики управления собственным капиталом, а также политики привлечения заемных средств. В качестве мер по устранению выявленной проблемы могут выступать снижение кредитной зависимости и увеличение нераспределенной прибыли организации, которая косвенно повлияет на структуру пассивов (в частности, на долю заемных средств в валюте баланса). Для разработки и реализации мероприятий по оптимизации и сокращению расходов можно предложить передачу в долгосрочную аренду, консервацию и списание ненужных, лишних, неиспользуемых зданий, машин, оборудования [4].

4. Снижение издержек производства, как наиболее эффективный способ увеличения прибыли. Снизить издержки производства можно за счет экономии энергоресурсов, эффективного использования тары и др.

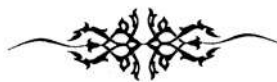
5. Обеспечение производства достаточным количеством запасов. Это благоприятно скажется на деятельности компании в долгосрочной перспективе, т.к. наличие резервов способствует усилению устойчивости Компании при агрессивных внешних факторах [5].

6. Управление заемным капиталом.

7. Разработка мероприятий по получению достаточного уровня чистой прибыли для обеспечения финансовой устойчивости организации

Список использованной литературы:

1. Агаркова, Л.В. Пути улучшения финансового состояния / Л.В. Агаркова, И.М. Подколзина // Экономика. Бизнес. Банки. – №2 (11). – 2018. – С. 79-84.
2. Агемян, Л. С. Содержание анализа финансового состояния организации и решения, принимаемые на его основе / Л.С. Агемян // Молодой ученый. – 2018. – №4. – С. 329-331.
3. Артюхова, А. В., Литвин, А. А. Анализ финансового состояния предприятия: сущность и необходимость проведения / А.В. Артюхова, А.А. Литвин // Молодой ученый. – 2017. – №11. – С. 744-747.
4. Бердникова, Л. Ф., Портнова, Е. С. Технология анализа финансового состояния организации / Л.Ф. Бердникова, Е.С. Портнова // Молодой ученый. – 2016. – №17. – С. 374-377.
5. Бердникова, Л. Ф., Портнова, Е. С. Финансовое состояние организации: понятие и факторы, на него влияющие / Л.Ф. Бердникова, Е.С. Портнова // Молодой ученый. – 2016. – №17. – С. 372-374.
6. Бланк, И. А. Торговый менеджмент / И. А. Бланк. – Киев: Эльга: Ника-Центр, 2018. – 784 с.
7. Быкова, Н. Н. Сущность понятия финансового состояния предприятия в трактовке разных авторов / Н.Н. Быкова // Молодой ученый. – 2016. – №29. – С. 369-372.

УДК 336

ИНФЛЯЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІК

Джунусова Д.А. э.ғ.к., Танатова А.Р. - э.ғ.к.

«Экономика және құқық» факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. Мақалада инфляция бойынша қаржылық есептілік көрсеткіштерін түзетудің теориялық негіздемесі, ерекшеліктері мен бағыттары берілген. Инфляцияның қаржылық-шаруашылық қызмет нәтижелеріне және бухгалтерлік қаржылық есеп көрсеткіштеріне әсері қарастырылады. Инфляция жағдайында қаржылық есептілік көрсеткіштерін түзетудің әлемдік тәжірибеде бар тәсілдеріне баға беріледі.

Кілт сөздер: қаржылық есеп, инфляция, бухгалтерлік есеп көрсеткіштері.

Ұйымның мүліктік және қаржылық жағдайы, сондай-ақ оның шаруашылық қызметінің нәтижелері туралы ақпараттың маңызды көзі қаржылық есептілік болып табылады.

Бәсекелестік және кәсіпорындардың тиісті белсенді экономикалық қызметі, серіктестермен тиімді байланыс орнату мүмкіндігі және қаржы ресурстарын тарту

нысандарын таңдау жағдайында экономикалық ақпаратқа қойылатын талаптар, оның дұрыстығы мен уақтылығы едәуір артады, өйткені бұл серіктестердің қаржылық жағдайы туралы түсінік алудың және қабылданған басқару шешімдерін негіздеудің маңызды шарты болады.

Көптеген елдерде бухгалтерлік есептің негізгі принциптерінің бірі-сатып алу бағалары бойынша есеп объектілерін көрсету болып табылады. Тұрақты баға жағдайында бұл принципті қолдану өте негізді. Бірақ, инфляция қарқынының жоғары болған кезеңінде, бастапқы бағалауға негізделген есеп беру ұйымның қаржылық жағдайы мен нәтижелері туралы бұрмаланған түсінік береуі мүмкін, өйткені әр түрлі есеп беру баптары өз құнын әр түрлі жылдамдықпен жоғалтуы мүмкін [1].

Инфляция-бұл барлық тауарлар, жұмыстар және қызметтер бағаларының жалпы деңгейінің өсуі, оның нәтижесінде ақша құнсызданады. Инфляция компанияның барлық кірістері мен түсімдерін құнсыздандырады. Мысалы, дебиторлық төлемдерді сәл кейінге қалдыру ұйымның тиісті кірісінің бір бөлігін ғана алуына әкеледі.

Бухгалтерлік есепте көрсеткіштер ақшалай бағалауда қалыптасады, нәтижесінде ақшаның өзіндік құнының өзгеруі қаржылық есептілікте көрсетілген ақпараттың дұрыс көрсетілмеуіне әкеледі. Аталған жағдай осы ақпаратты пайдаланушыларға қалыптасқан экономикалық немесе экономикалық жағдайға сәйкес шешімдер қабылдауға мүмкіндік бермейді. Инфляцияның бухгалтерлік есеп ақпаратының дұрыстығына және қаржылық есептіліктің көрсеткіштеріне әсері мынада:

- инфляциялық фактордың әсерінен негізгі құралдарды бағалау сомасы нақты құнынан едәуір төмен болады. Компанияның экономикалық әлеуеті төмендейді, өйткені материалдарды сатып алынған төмен бағалармен өзіндік құнға есептен шығару және амортизацияға шамалы аударымдарды жасау табыс салығын төлеу бойынша шығыстардың өсуіне әкеп соқтырады.

- инфляция кезінде кәсіпорынның экономикалық негізделген кредиторлық берешегінің дебиторлық берешегінен асып тұруы ұтымды. Бос ақшамен иеленіп отырған компания жанама шығындар түрінде шығынға ұшырайды, өйткені ол ақшаның сатып алу қабілеті төмендейді және кредиторлық берешекті өтеу кезінде жанама кіріс алады, өйткені ол "арзан" ақшамен өтеледі. Мұндай кірістің мөлшері инфляциялық факторды есепке алудың қолданылатын әдістемесіне байланысты [2].

Инфляцияны елемей келесі салдарға әкеледі:

– бағаның өсуінің әсерінен сатылған өнімнің өзіндік құны ресурстарды толтырудың ағымдағы құнына қатысты төмендетіледі, бұл әсіресе өндірістің ұзақ циклі кәсіпорындары үшін өзекті;

- ағымдағы бағаларға емес, алдын ала алынған бағаларға негізделген өзіндік құнды анықтау кәсіпорынның шаруашылық процесінде тұтынылған материалдар қорын толтыру және негізгі құралдарды қалпына келтіру мүмкіндігін азайтады.

Тіпті орташа инфляция ұйымның қаржылық нәтижелеріне әсер ететіндіктен және үшінші тарап пайдаланушыларының қолда бар және әлеуетті контрагенттердің қаржылық жағдайы туралы нақты көрініс алу мүмкіндігін қиындататындықтан, халықаралық тәжірибеде бірнеше халықаралық қаржылық есептілік стандарттарында бекітілген инфляцияның әсерін есепке алудың белгілі бір тәсілдері жасалды [3].

Кәсіпорынның айналым қаражаттарына деген қажеттілігі дайын өнім үшін есеп айырысуды тезірек жүзеге асырумен, яғни дебиторлық берешектің төмендеуімен қатары азаяды. Кәсіпорынның шығындары шикізат пен материалдарды төлеудің ұзақ мерзімімен, яғни кредиторлық берешектің өсуімен азаяды. Инфляция төлемді кейінге қалдырған кезде тауарлық-материалдық құндылықтарды сатып алудың нақты бағасын төмендетеді және алдын-ала төленген кезде жоғарылатады.

Егер кәсіпорынның кірістері мен шығыстары бірдей инфляцияға ұшыраса, онда теңгенің кірістер мен шығыстар құрамындағы сатып алу қабілеті өзгеріссіз қалады. Шикізат пен материалдардың бағасы дайын өнім бағасына қарағанда тезірек өскенде, нақты шығындар артады және нақты кірістер азаяды, бұл рентабельділіктің төмендеуіне әкеледі.

Инфляция кезеңінде кредиторлық берешегі бар кәсіпорындар неғұрлым тиімді жағдайда болады. Алайда, мұндай кәсіпорынның баланстық активтерінің нақты құны төмен болып, бұл жағдай оның несиелік қабілетін және баланстың өтімділігін төмендетеді.

Активтердің нақты құнын төмендету сатылған өнімнің нақты құнын бұрмалауға әкеледі, өйткені өндірістік қорлар бойынша нақты шығындар және негізгі құралдардың амортизациясы төмендейді. Нәтижесінде бухгалтерлік (қаржылық) есептілік деректері бойынша есептелген пайда шамадан тыс артады және тиісінше пайдаға салынатын салық сомасы ұлғаяды.

Инфляцияның жағымсыз көріністерінің бірі - есептіліктің бұрмалануы. Мұндай ақпаратты пайдалану талдау нәтижелері мен қорытындыларды дұрыс жасамау мүмкіндігін тұдырады. Бұл жағдайда бухгалтерлік (қаржылық) есептілікті инфляция деңгейіне түзету қажет.

Инфляцияның негізгі салдары:

- ұйым мүлкінің құнын төмендету;
- ұйымдастыру шығындарын және өнімнің, жұмыстың, қызметтің өзіндік құнын төмендету;
- пайданы, табыс салығын, рентабельділік көрсеткіштерін арттыру.

Экономикалық тәжірибеде инфляцияның кәсіпорынның есептілігіне әсерін жоюдың екі тәсілі бар:

- валюта бағамының ауытқуы бойынша;
- тауар бағалары деңгейінің ауытқуы бойынша.

Бірқатар елдерде инфляцияның әсерін жою үшін арнайы резервтік қорлар (пайдадан) құрылады, олардың есебінен инфляцияға байланысты шығындар жабылады. Мысалы, Францияда құрылатын резервтік қор есебінен қаржылық есептілікті тікелей түзету жүзеге асырылады. Англияда құрылған резервтік қор тауарлық-материалдық құндылықтардың құнын түзету үшін қолданылады.

Бірқатар елдерде ұлттық валютадағы есептілікпен қатар тұрақты валютада (АҚШ долларымен және еуромен) есептілік жасалады. Инфляцияның әсерін есепке алудың бұл әдісін, егер ел үшін тұрақты валюта функционалды немесе өлшеу валютасы болса, яғни көптеген операциялар жүзеге асырылатын және нәтижесінде қаржылық тәуекелдер мен пайданы анықтайтын валюта болса, қолданған жөн.

Ұлттық валюта функционалды валюта ретінде пайдаланылатын елдерде операция күні айырбас бағамын пайдалана отырып, ұлттық валютада көрсетілген сомаларды тұрақты валютаға аудару үлкен әсер етпейді, өйткені инфляция қарқыны қатты валюта бағамының өсуімен сәйкес келмейді. Қайта бағалау тек есептілік

деректерін қайта бағалау немесе әрбір шаруашылық операцияны қайта бағалау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Соңғы әдіс өте көп уақытты қажет етеді.

Инфляцияның салдары инфляция жағдайында бухгалтерлік есеп көбінесе ұйым мүлкінің нақты құнын, оның қаржылық жағдайын, ақша ағындарын және оның қызметінің нәтижелерін объективті бағалауға мүмкіндік бермейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қаржылық есептілікті сыртқы бухгалтерлік есеп ретінде сипаттауға болады. Бұл компанияның қаржылық жағдайы, қаржылық нәтижелері және қаржылық жағдайындағы өзгерістер туралы ақпарат жүйесі, экономикалық шешімдер қабылдау үшін пайдаланушылардың кең ауқымына пайдалы.

Инфляцияның шамалы деңгейі кәсіпорынның қаржылық жағдайына және оның есептілігіне үлкен әсер етпейді. Инфляцияның жоғары деңгейі қаржы-шаруашылық қызметтің барлық тараптарына теріс әсер етеді, ал бухгалтерлік (қаржылық) есептілік біржақты болады.

Инфляцияның баланстың объективтілігіне әсері мынада: негізгі құралдар мен өндірістік қорлар сияқты баланстық баптар олардың нақты құнымен салыстырғанда жасанды түрде төмендетіледі, ал есеп айырысудағы ақша қаражаттары мен қаражат сияқты баптар шамадан тыс бағаланады [4].

Кәсіпорын өндірісінің өсуі келесі жағдайлармен сипатталуы мүмкін:

- өндіріс ауқымының нақты өсуімен, яғни өнімді заттай түрде өткізу көлемінің ұлғаюымен;

- инфляциялық өсу, яғни бағаның өсуіне байланысты сату көлемінің ұлғаюы.

Өндіріс ауқымы неғұрлым үлкен болса, өндіріс процесін жалғастыру үшін кәсіпорынның қолма-қол ақшаға деген қажеттілігі соғұрлым көп болатыны анық. Шикізат пен материалдарға бағаның өсуі кәсіпорынның шаруашылық қызметке шығындарының ұлғаюына әкеп соғады. Кәсіпорынның экономикалық қызметке жұмсалатын шығындарының төмендеуі дайын өнімнің бағасы өскен кезде пайда болады. Егер шикізат пен дайын өнімнің бағасы бірдей және бір уақытта өссе, онда кәсіпорын шығындарының өзгеруі болмайды.

Осы активтерді толықтыруға және жаңартуға бағытталған қаражат сомасы ұйымның нақты қажеттіліктерін қанағаттандырмауы мүмкін; пайда экономикалық субъектінің бағаның үздіксіз өсуі жасанды түрде жоғарылайды.

Тұтынылатын ресурстарға шығындарды қалпына келтіру бағалары бойынша қайта есептеу пайда көрсеткішінің төмендеуіне немесе нақты шығынға әкелуі мүмкін.

Осылайша, қайта есептеу процедураларын жүргізбеу компания басшылығының және оның иелерінің де, бизнес серіктестерінің де әртүрлі деңгейлерін бұзады;

- бұл экономикалық субъектінің капиталды сақтау және құру қабілеті туралы ақпаратты бұрмалайды, бұл кірісті басқару туралы шешім қабылдауда қателіктерге әкеледі: ол компанияның ұзақ мерзімді қаржылық тұрақтылығына зиян келтіруі мүмкін;

- пайдаланылмаған ақша қаражаты мен дебиторлық берешектен болған шығындар;

- компанияның ағымдағы төлем қабілеттілігін реттеу кезінде талап етілетін дебиторлық және кредиторлық берешектің нақты арақатынасы туралы ақпарат жоқ;

- қаржылық есептілік көрсеткіштерін салыстыру принципі сақталмайды.

Оларды талданған кезеңдегі динамикамен салыстыру нақты емес нәтижелерге

әкеледі, бұл компанияның қаржылық нәтижелері мен ақша ағындарын болжау үшін бухгалтерлік қаржылық есептіліктің ақпараттық құндылығын күрт төмендетеді;

- капитал салымының тиімділігін көрсететін және экономикалық субъект бизнесінің тиімділігін бағалау кезінде басым болып табылатын негізгі қаржылық коэффициенттерді есептеу (ең алдымен инвестициялар мен меншікті капиталдың кірістілігі көрсеткіштері) дұрыс нәтиже бермейді.

Бұл өндірілген инвестициялық шешімдердің негіздемесін қиындатады [4].

Инфляцияның қаржылық есептілік ақпаратына әсерін есепке алу әдістемесін таңдау бағаның ауытқуының жалпы және жеке себептеріне байланысты.

Жалпы сатып алу қабілеті жалпы баға деңгейінің ауытқуымен анықталады және тұтыну бағаларының индекстерімен және өнім өндірушілердің бағаларымен сандық түрде сипатталады.

Бағаның жеке өзгеруі - кез-келген ресурстардың құнының өсуіне немесе төмендеуіне байланысты. Әдетте, олардың негізінде тұтынушылардың қалауына, жеке өзіндік құнына, технологиялық жаңалықтарына, жеке тауарларды жеткізу деңгейінің ауытқуына байланысты әртүрлі себептер жатыр.

Бағаның өзгеруінің әсерінен сандық бағалануы өзгеретін активтер мен міндеттемелер ақшалай емес баптарға жатады (мысалы, қосалқылар, негізгі құралдар). Бұл активтер баптарына жалпы бағаның өзгеруі, сондай-ақ активтер бағасының жеке өзгеруі де әсер етеді. Бекітілген негізде қарыз қаражаттарды жұмылдыру компанияның инфляцияға байланысты ақшаның құнсыздануынан шығынын азайтады.

Қазіргі уақытта экономикалық ғылым мен практикада қаржылық есептілік көрсеткіштеріне бағаның өзгеруінің әсерін есепке алудың екі негізгі принципті айырмашылығы бар әдістер қалыптасқан, олар таңдамалы және кешенді.

Біріншісінің мәні қаржылық есептіліктің кейбір көрсеткіштерін ғана түзетуден тұрады:

- активтердің бағасының өсуіне резервтер қалыптастыру;
- активтерді бағалауды өзгерту (нормативтік реттеушілерге сәйкес кәсіпорындарға жылына бір реттен артық емес айналымнан тыс активтерді қайта бағалау құқығы берілді);
- жеделдетілген амортизация әдістерін қолдану.

Бұл әдістер бірдей кемшілікке ие: олар ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуін ескермейді. Сонымен қатар, шығындар баптарының шектеулі санын түзету, басқа баптар өзгермеген жағдайда, бағаның өзгеруінің компанияның қаржылық жағдайы туралы ақпаратқа толық әсерін көрсетуге мүмкіндік бермейді [5].

Кешенді тәсіл қаржылық есептіліктің барлық баптарын немесе инфляциялық фактор әсер ететін барлық негізгі баптарды түзету принципіне негізделген. Осы тәсілдің мақсаттарына жету үшін әртүрлі әдістер қолданылады. Олардың негізгілері-жалпы сатып алу қабілеті мен ағымдағы (қалпына келтіру) құнының әдістері.

Әдістердің мәні капиталды сақтауды бағалаудың екі аспектісімен анықталады. Бірінші әдіс қаржылық капиталды сақтауды бағалауға қойылатын талаптарды іске асыруды негізге алады; екіншісі-физикалық капиталды сақтау талабын іске асырады. Әдістердің әрқайсысының оң және теріс жақтары бар, сондықтан екеуінің де аспектілерін қолданатын аралас әдісті қолдануға болады.

Қаржылық нәтижелерді бағалау, компания қызметінің алынған қаржылық деректерінің нақты жай-күйінің дұрыс көрсетпейтін ақпарат беретін көрсеткіші ретінде инфляциялық факторға өте сезімтал.

Құндық мәнде есептелген аналитикалық деректердің салыстырмалылық принципін іске асыру ақша бірлігінің сатып алу қабілетінің тұрақты деңгейі сақталған жағдайда ғана мүмкін болады.

Сондықтан инфляция жағдайында бухгалтерлік (қаржылық) есептіліктің көрсеткіштерін оның деңгейіне түзету қажет, ол үшін инфляция бухгалтерлік есептің есептік көрсеткіштеріне және шаруашылық жүргізуші субъектінің мүдделеріне қалай әсер ететінін мұқият зерделеу қажет.

Осыған сүйене отырып, бағаның өзгеруінің қаржылық есептілік көрсеткіштеріне әсерін есепке алуға барабар тәсілді таңдау және практикада қолдану қажет.

Әдебиеттер тізімі

1. Грищенко Ю.И. Инфляция: оценка влияния на финансовые результаты компании // Справочник экономиста. Серия: Стратегический менеджмент. – 2013. – №3. – Б. 8–12.
2. Дмитриева И.М. Бухгалтерский финансовый учет: Оқу құралы / И.М. Дмитриеваның өңдеуімен. – М.: Юрайт, 2016. – 539 б.
3. Каспина Р.Г. Финансовый учет и отчетность в условиях инфляции: Оқу құралы / Р.Г. Каспина, А.С. Логинов. – 2 басылым – М.: ОмегаЛ, 2008. – 204 б.
4. Камысовская С.В. Бухгалтерская финансовая отчетность: формирование и анализ показателей: Оқу құралы. Серия Высшее образование. Бакалавриат / С.В. Камысовская, Т.В. Захарова. – М.: Форум: Инфра-М, 2014. – 432 б.
5. Турищева Т.Б. Теория бухгалтерского учета: Академиялық бакалавриат оқулығы / Т.Б. Турищева. – М.: Юрайт, 2016. – 307 б.

ӘОЖ 336.76

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ КЛИМАТ ӨНІРЛЕРДІ ДАМУ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Алтаева Г.С. - экономика магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Қазақстандағы инвестициялық кеңістіктің біркелкі еместігі оның экономикасының бір ерекшелігі болып табылады. Сондықтан бұл мақалада елдегі инвестициялық климаттың құрамдас бөлігі ретінде үлкен ғылыми және практикалық қызығушылық тудыратын Қазақстан Республикасы аймақтарының қолайлы инвестициялық тартымдылық дәрежесі талданады және бағаланады. Мақалада Қазақстан аймақтарының инвестициялық тартымдылығының интеграцияланған рейтингі және инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар анықталған. Инвестицияларды тарту саласындағы проблемалар мен жағымсыз факторлар анықталды. Авторлар қоршаған ортаның жағдайын түбегейлі жақсарту арқылы инвестициялық ахуалды жақсартуды қолдайды.

Кілт сөздер: инвестициялық ахуал, инвестициялық тартымдылық, инвестициялар, белсенділік, Қазақстанның аймақтары, қызығушылық, инвесторлар, әлеует, тәуекелдер, рейтинг, өсу, перспективалар, инфрақұрылым, қоршаған орта.

Аннотация. Неравномерность инвестиционного пространства Казахстана является одной из особенностей его экономики. Поэтому в данной статье проведен анализ и оценка степени благоприятности инвестиционной привлекательности регионов РК, проявляет большой научный и практический интерес как составной части инвестиционного климата в стране. В статье определены интегрированный рейтинг инвестиционной привлекательности регионов Казахстана и благоприятные условия для инвесторов. Выявлены проблемы и негативные факторы в сфере привлечения инвестиций. Авторы пропагандируют улучшение инвестиционного климата путем кардинального улучшения состояния окружающей среды.

Ключевые слова: инвестиционный климат, инвестиционная привлекательность, инвестиции, активность, регионы Казахстана, интерес, инвесторы, потенциал, риски, рейтинг, рост, перспектива, инфраструктура, окружающая среда.

Annotation. Uneven investment space of Kazakhstan is one of the features of its economy. Therefore, this article analyzes and assesses the degree of investment attractiveness of the regions of Kazakhstan, shows great scientific and practical interest as part of the investment climate in the country. The article defines the integrated rating of investment attractiveness of the regions of Kazakhstan and favorable conditions for investors. The problems and negative factors in the sphere of investment attraction are revealed. The authors promote the improvement of the investment climate by radically improving the environment.

Keywords: investment climate, investment attractiveness, investment, activity, regions of Kazakhstan, interest, investors, potential, risks, rating, growth, prospects, infrastructure, environment.

Инвестицияларды тарту мәселесі қазіргі қоғамның басты мәселелерінің бірі болып табылады. Инвестициялық ресурстарға барлық қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін емес, олар шектеулі. Бұл жағдай әсіресе қаржылық-экономикалық дағдарыс жағдайында өзекті болып табылады, өйткені инвесторлар ықтимал инвестициялық объектілерді дәлірек бағалайды. Инвестициялық объектінің инвестициялық тартымдылығы инвестордың салым салуға дайын болуына үлкен әсер етеді.

Аймақ экономикасына инвестиция тарту қолайлы инвестициялық ахуал жасау арқылы жүзеге асырылатын болады.

Өңірлердің инвестициялық ахуалы – бұл кез келген аумақта жұмыс істейтін барлық инвесторларға немесе көпшілікке ортақ бизнесті жүргізу және оның мақсаттарына жету мүмкіндіктері мен шарттары. Өңірлердің инвестициялық ахуалының тұжырымдамасы олардың инвестициялық әлеуетін бағалаумен тікелей байланысты, ол салалар мен инвестициялық объектілердің болуымен және әртүрлілігімен, сондай-ақ олардың негізгі экономикалық сипаттамаларымен байланысты инвестициялаудың объективті алғышарттарының жиынтығынан тұрады. Оны белгілі бір аймақтың инвестициялық тартымдылығын арттыру арқылы әлеуетті инвесторлар үшін ұтымды шешуге болады, яғни негізгі міндет инвестициялау үшін қажетті шарттарды оңтайландыру болып табылады, ол инвестордың нақты инвестициялық объектіге қатысты таңдауын алдын ала анықтайды.

Инвестициялық ахуалды бағалаудың үш тәсілі бар. Бірінші тәсіл макроэкономикалық көрсеткіштердің жиынтығын бағалауға негізделген, мысалы: ЖІӨ динамикасы, ұлттық табысты бөлудің сипаты мен динамикасы және өнеркәсіптік өндіріс көлемі; инвестициялық қызметті заңнамалық реттеу жағдайы; жинақтау мен тұтынудың пропорциялары; жекешелендіру процестерінің барысы, жеке инвестициялық нарықтардың, соның ішінде қор және ақша нарықтарының дамуы. Екінші тәсіл инвестициялық климатқа әсер ететін кең ауқымды факторлардың өзара байланысты сипаттамаларына негізделген. Оларға мыналар жатады: жалпы кәсіпкерлік жағдайлар; экономикалық потенциалдың сипаттамасы; аймақтағы нарықтық ортаны жақсарту; саяси факторлар; ұйымдастырушылық – құқықтық; қаржылық факторлар; әлеуметтік және әлеуметтік-мәдени факторлар. Үшінші тәсіл инвестициялық тәуекелді бағалауға негізделген. Бұл ретте өңірдегі инвестициялық ахуалды қалыптастыратын элементтер ретінде инвестициялық тәуекелдерді бағалаудың екі бағыты талданады. Бірінші бағыт инвестициялық әлеует жағынан, екінші бағыт әлеуметтік-экономикалық әлеует жағынан [1].

«Инвестициялық тартымдылық» критерийі бойынша Қазақстан 2022 жылы Дүниежүзілік банктің бір топ сарапшылары құрастырған «Doing Business» рейтингінде (Doing Business) 190 елдің арасында 36-шы орында (10 көрсеткіш бойынша). Ел белгілі бір өсімге қол жеткізген сияқты, бұл рейтингтегі көрсеткіштерді жақсарту үшін шаралар қабылданып жатыр, бірақ Қазақстанды барлық шетелдіктер біле бермейді немесе аз ақпараттандырылған [2].

Кез келген азаматтың шет елдегі, әсіресе шетелдіктің алғашқы әсері көші-қон бақылауынан ыңғайлы өтуден бастап, әуежайдың инфрақұрылымына дейін қалыптасатындығы баршаға белгілі. Қазақстан көп жағынан төмен. Ел тұрғындарының көпшілігі ағылшын тілін білмейді, қызмет көрсету саласы ақсап тұр. Өмірдің барлық саласын шарпыған сыбайлас жемқорлықтың да үлесі зор, алаяқтық, бопсалау фактілері де кең етек алуда. Жыл сайын олардың рәсімдері жеңілдетілгенімен, ресми рұқсат алу рәсімдерін түсінбеу туралы айтпай кетуге болмайды.

Бірақ дәл осындай елге келген немесе қандай да бір түрде Қазақстанмен қарым-қатынаста болған адамдар жалпы біздің Отанымыз туралы және туристік тартымдылық туралы әсер қалдырады, бұл өз кезегінде бизнес-климат рейтингтеріндегі рейтингтерге әсер етеді, өкінішке орай бұл мәліметтер бойынша Қазақстан алдыңғы қатарда емес. Ел экономикасы көптеген факторлардың ықпалына тәуелді екені жасырын емес.

Бұл проблемалық аспектілер бәріне белгілі. Мемлекет олардың дұрыс шешілуіне белгілі бір уақытты талап ететін жұмыстарды қолға алып, жүргізеді. Бірақ біз объективті болайық және Қазақстанның өзіндік бәсекелестік артықшылықтары мен инвестициялық тартымдылығы бар екенін ұмытпауымыз керек. Бүгін біз олар туралы айтатын боламыз.

Өзіміз білетіндей, елімізде алуан түрлі пайдалы қазбалар бар: мұнай, табиғи газ, уран, минералды шикізаттың 1225-ке жуық түрі, әртүрлі металдар рудаларының бай кен орындары, сирек жер элементтері және жанғыш және металл емес пайдалы қазбалар. Қазақстан мырыш, вольфрам және бариттің барланған қоры бойынша әлемде 1-ші орында, күміс, қорғасын және хромит бойынша 2-ші, мыс пен флюорит бойынша 3-ші, молибден бойынша 4-ші, алтын бойынша 5-ші орында (Википедия дереккөзі).

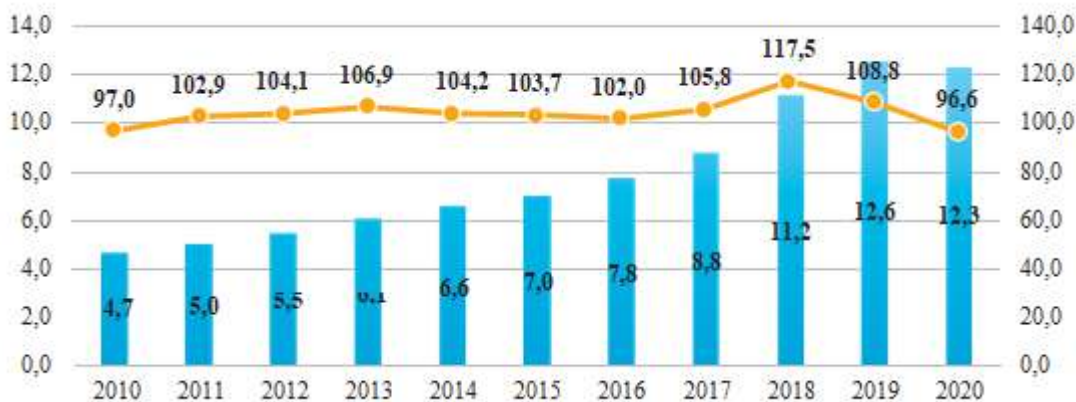
Ресми деректерге сүйенсек, соңғы 12 жылда елімізге 264 миллиард АҚШ

доллары тікелей инвестиция тартылған. Нидерланды, АҚШ, Франция, Швейцария, Ресей және Қытай ең көп инвестиция салады. Инвестициялардың қомақты үлесі пайдалы қазбаларды өндіруге тиесілі екені анық. Соңғы жылдары шетелдік инвесторлардың назарының өңдеуші секторға ауысуы байқалады. Тек 2022 жылдың шілде айында негізгі капиталға тартылған инвестиция көлемі 961 042 млн теңгені құрады (ҚР ИДМ көзі). Бұл инвесторлардың Қазақстанға деген қызығушылығын көрсетеді[3].

Қазақстанда қолайлы инвестициялық ахуал жасауға ерекше көңіл бөлінуде. Сонымен, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Ұлттық даму жоспарына сәйкес, мемлекеттік саясат инвесторлардың құқықтарын қорғау деңгейін көтеру жолымен, инвестицияларды тарту және ұстап тұру мақсатында, одан әрі қолайлы жағдайлар жасауға, инфрақұрылымды жақсартуға, сондай-ақ инвестициялық реттеудің ашықтығын арттыруға бағытталған.

Айта кету керек, дағдарыс трансұлттық компанияларға да (ТҰК) қатты әсер етіп, олардың осы экономикаларды дамытудың маңызды нәтижелеріне қосқан үлесіне қауіп төндірді. Дамушы елдерге капитал тартудан басқа, ТҰК әлемдік сауданың негізгі қозғаушы күші болып табылады, олардың үлесіне жалпы экспорттың 80%-ға жуығы келеді.

Бұл ретте қолайлы инвестициялық ахуал инвестиция тартуға ықпал етеді. Мәселен, 2010-2020 жж. Қазақстанның негізгі капиталына салынған инвестиция нақты мәнде 64,9%-ға, номиналды түрде 7,7 трлн теңгеге, 4,7 трлн теңгеден 12,3 трлн теңгеге өсті. Орташа жылдық өсу қарқыны 104,5% құрады. Айта кету керек, негізгі капиталға инвестиция 2020 жылы туындаған дағдарыс нәтижесінде қысқарды. Осылайша, 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 3,5%-ға төмендеу байқалды, бұл соңғы 9 жылдағы алғашқы теріс мән болды. (Сурет 1) [4].

Сурет 1- 2010-2020 жылдарға арналған негізгі капиталға инвестициялау динамикасы

Ескерту: ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша автормен құрастырылған (www.stat.gov.kz)

2021 жылдың бірінші тоқсанында негізгі капиталға инвестициялау динамикасы теріс деңгейде қалып отыр. Сонымен, негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 2,1 трлн теңгені құрады, бұл 2020 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 196,4 млрд теңгеге аз. Нақты мәнде инвестиция 9,6%-ға қысқарды. Талданып отырған кезеңде негізгі капиталға салынған инвестицияның ең көп үлесі тау-кен өнеркәсібіне тиесілі. Олардың жалпы құрылымдағы үлесі 2020 жылы 33,6%

(4 143,1 млрд. теңге) құрады. (кесте-1).

Кесте 1. 2016-2020 жж. салалар бойынша негізгі капиталға инвестициялар (млрд. теңге)

Салалар	2016	2017	2018	2019	2020
Барлығы	7762,3	8770,6	11179,0	12576,8	12322,7
Ауыл, орман және балық шаруа-ғы	253,7	348,5	365,0	495,0	573,2
Өнеркәсіп	4320,4	4769,6	6567,4	7786,3	6355,1
Тау-кен және карьерлерді қазу	2730,1	2960,3	4494,0	5550,1	4143,1
Өңдеу өнеркәсібі	877,9	956,2	1241,9	1017,1	1062,7
Электрмен жабдықтау, газбен жабдықтау, бу беру және ауаны баптау	490,9	570,8	543,6	915,5	728,9
Сумен қамтамасыз ету; кәріз, қалдық-тар жиналуын және таралуын бақылау	221,5	282,4	287,8	303,7	420,4
Құрылыс	63,7	92,9	114,2	122,5	80,1
Көтерме және бөлшек сауда; автомо-бильдер мен мотоциклдерді жөндеу	156,3	207,5	218,6	234,9	181,7
Тасымалдау және қоймалау	1176,2	1262,9	1453,1	1223,8	1284,2
Тұру және тамақтандыру қызметтері	80,8	129,5	192,1	148,4	144,6
Ақпарат және коммуникация	57,7	79,0	99,2	103,5	140,9
Қаржылық және сақтандыру қызметі	61,5	60,1	65,6	90,8	81,8
Жылжымайтын мүлікпен операциялар	916,2	1128,0	1410,1	1632,8	2163,3
Кәсіби, ғылыми және техн-лық қызмет	51,9	54,0	45,7	76,8	105,5
Әкімшілік және көмекші қызметтер қызметі	237,9	136,3	142,4	102,9	150,5
Мемлекет экс. және қорғаныс; міндетті әлеуметтік қауіпсіздік	36,0	54,9	57,4	51,9	79,7
Білім	207,5	257,2	205,3	209,2	301,6
Денсаулық сақтау және ӘҚ	64,3	93,7	113,2	126,5	305,1
Өнер, ойын-сауық және демалыс	68,8	75,1	104,2	155,9	343,9
Басқа қызмет түрлерін көрсету	9,3	21,2	25,4	15,8	31,5
Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған(www.stat.gov.kz)					

Өңірлік контексте тау-кен өнеркәсібі үлесінің басым болуына байланысты 2020 жылы инвестицияның ең көп үлесі Атырау облысына келеді – 27% (3 330,8 млрд. теңге) (кесте - 2).

Кесте 2. 2010-2020 жж. өңірлер бойынша негізгі капиталға инвестициялар (млрд. теңге)

Аймақтар	2016	2017	2018	2019	2020
Қазақстан Республикасы	7 762,3	8 770,6	11 179,0	12 576,8	12 322,7
Ақмола облысы	223,0	264,9	278,2	333,7	426,0
Ақтөбе облысы	374,0	438,0	516,9	598,9	646,8
Алматы облысы	528,9	524,2	578,7	647,3	680,7
Атырау облысы	2 036,9	2 468,6	3 691,4	4 328,2	3 330,8
Батыс Қазақстан облысы	401,6	407,6	450,4	586,3	467,5
Жамбыл облысы	215,9	225,9	264,5	296,4	344,1
Қарағанды облысы	317,6	363,3	489,0	811,4	678,2
Қостанай облысы	178,5	202,3	249,3	288,7	329,5
Қызылорда облысы	215,9	243,1	332,7	400,2	291,7
Маңғыстау облысы	405,6	434,4	504,6	556,6	576,4
Оңтүстік Қазақстан облысы	380,6	485,4			
Павлодар облысы	439,8	483,8	412,0	494,6	486,0
Солтүстік Қазақстан облысы	167,1	191,7	214,2	234,5	281,7
Түркістан облысы			314,1	443,5	703,3
Шығыс Қазақстан облысы	436,8	436,1	494,6	621,9	714,5
Нұр-Сұлтан	858,7	956,9	1 067,5	919,1	1 115,6
Алматы қаласы	581,6	644,4	732,9	820,4	971,2
Шымкент			588,0	195,0	278,5

Ескерту: Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының мәліметтері бойынша авторлар құрастырған(www.stat.gov.kz)

2021 жылдың 1 тоқсанында негізгі капиталға салынған инвестицияның жалпы көлемінде тау-кен өнеркәсібінің, тиісінше, Атырау облысының үлесінің төмендеуі байқалады. Осылайша, тау-кен өндіру өнеркәсібінің үлесі 2021 жылдың бірінші тоқсанында 57,4%-дан 36,7%-ға дейін төмендеді. Төмендеудің себебі – экономикалық өсімнің баяулауы.

Қазақстан Үкіметі жүргізіп отырған инвестициялық саясат жақсы нәтижелер көрсетуде, мұны Дүниежүзілік банктің 2020 жылға арналған бизнесті жүргізу жөніндегі жылдық есебінде 190 елдің ішінде 25-орынға алу дәлелдейді. Ол өз кезегінде мемлекет жүргізетін инвестициялық саясатты түзетуді талап етеді.

Қазақстан өзінің инвестициялық саясатында инвесторлар үшін қолайлы жағдай жасауды басты назарға алады. Инвестор инвестициялық тәуекелдері жоғары аймақта

орналасқан тиімдірек аймақтарға немесе тиімділігі аз жобаларға, бірақ инвестор үшін «тыныш» аймақтарға инвестиция сала алады.

Біздің ойымызша, ел инвесторға мынадай маңызды кепілдіктер береді[5]:

-Қазақстан Республикасының заңдарында, сондай-ақ Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарда көзделген құқықтар мен мүдделерді толық және сөзсіз қорғау;

- Қазақстан Республикасының заңнамасына өзгерістер енгізілген жағдайда тұрақтылық (салық, шетелдік жұмыс күшін тарту саласында халықты жұмыспен қамту);

- Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасына сәйкес мемлекеттік органдардың Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес келмейтін актілер шығаруына, сондай-ақ осы органдардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттеріне (әрекетсіздігі) нәтижесінде өзіне келтірілген зиянды өтеу құқығы жол бермеуге;

- инвесторлар мен Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары арасында жасалған шарттар талаптарының тұрақтылығы (шарттарға өзгерістер тараптардың келісімі бойынша енгізілген жағдайларды қоспағанда);

-табысты пайдалану (салық міндеттемелерін төлегеннен кейін өз қалауы бойынша);

- инвесторларға қатысты мемлекеттік органдар қызметінің жариялылығы және инвестициялық қызметті жүзеге асыруға байланысты ақпаратқа инвесторлардың қолжетімділігін қамтамасыз ету;

- инвестордың құқықтарын басқа тұлғаға беру (ол инвестор Қазақстан Республикасына инвестиция жасаған және (немесе) белгілі бір шарттық міндеттемелерді орындаған жағдайда ғана заңды деп танылады).

Қазақстан сондай-ақ инвестициялық преференцияларды (инвестициялық жобаның түріне қарай): импортқа кедендік баждар мен ҚҚС төлеуден босату, мемлекеттік заттай гранттар, салық преференциялары, инвестициялық субсидиялар, Қазақстан Республикасының салық заңнамасына сәйкес кедендік әкелу баждарын, салықтардан босатуды ұсынады.

Мемлекетіміздің ірі өңіраралық көлік орталығы ретіндегі ұстанымы шетел инвестициялары үшін анағұрлым либералды режим орнатуды талап етеді. Бұл бізге қажетті қаржы мен білім ағынын тартуға, өз мүмкіндіктерімізді дамытуға және шет елдермен тұрақты сауда алмасуға мүмкіндік береді. Ашық және либералды инвестициялық саясат, анық, тиімді және қатаң түрде орындалатын, бейтарап әкімшілік жүзеге асыратын заңдары бар, шетелдік инвестицияларды тарту үшін ең күшті ынталандыру болып табылады. Шетелдік капиталсыз, технологиясыз және тәжірибесіз Қазақстанның қарқынды экономикалық өсу мен модернизацияға қалай қол жеткізе алатынын елестету қиын болғандықтан, мұндай саясатты дамыту біздің басты міндеттеріміздің бірі болуы керек.

Экономикалық әлеуетті барынша толық іске асыру және бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін Қазақстан әлеуметтік-экономикалық инфрақұрылымды дамыту бағытын жалғастыруы қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол – 2019, қыркүйек – 3

2. Асилова А.С. Инвестиция негіздері: Оқулық / А.С. Асилова. – Алматы: «Master Print» баспасы, 2019.
3. Мақыш С.Б. Сұпығалиева Г.И, Ақша, несие, банктер пәнінен практикум Оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті, 2014.-22–26 бет.
4. Статистикалық жинақ ҚР инвестиция. Нұр-Сұлтан, 2021
5. Инвестиции в основной капитал в текущих ценах, в долларах США// Инвестиции. Евразийская экономическая комиссия. URL: http://eec.eaeunion.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/econstat/Pages/investments.aspx (дата обращения: 2.05.2018).

ӘОЖ 330.3

ҚАЗАҚСТАНДА ШАҒЫН БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ ПЕРСПЕКТИВАЛЫҚ БАҒЫТЫ РЕТІНДЕ МИКРОҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Алтаева Г.С. - экономика магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. Мақала Қазақстандағы шағын несиелеуді перспективалық бағыты ретінде микроқаржыландыруды жетілдіру жолдарын қарастыруға арналған. Зерттеу пәні қазіргі Қазақстандағы шағын бизнесті несиелендіру болып табылады. Мақалада шағын бизнесті несиелендіру жүйесінің дамуын сипаттайтын зерделеу нәтижелері, банк жүйесінің, сондай-ақ осы үдерістегі мемлекеттің негізгі рөлі берілген. Зерттеудің негізгі нәтижесі несиелеуді кеңейту және шағын бизнес үшін несиелердің қолжетімділігін арттыру, мемлекеттік органдар мен басқару органдарының банктік несиелік шаруашылық субъектілерін ынталандырудың тиісті тетігін құру қажеттілігін дәлелді түрде анықтау болып табылады.

Кілт сөздер: шағын кәсіпкерлік, шағын және орта кәсіпкерлік, кәсіпкерлік, банктер, банктік несиелеу, несиелеуді мемлекеттік қолдау және несиелерге қолжетімділік, несиелерді субсидиялау механизмі

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению пути совершенствования микрофинансирования как перспективного направления кредитования малого бизнеса в Казахстане. Предмет исследования кредитование малого и среднего бизнеса в современном Казахстане. В статье представлены результаты исследования, характеризующие развитие системы кредитования малого и среднего бизнеса, основную роль банковской системы, а также государства в этом процессе. Основным результатом исследования является необходимость расширения кредитования и повышения доступности кредитов для субъектов малого бизнеса, создания надлежащего механизма государственных органов и органов управления для поощрения банковской кредитоспособности хозяйствующих субъектов.

Ключевые слова: малый бизнес, малое и среднее предпринимательство, предпринимательство, банки, банковское кредитование, государственная поддержка кредитование и доступность кредитов, механизм субсидирования кредитов.

Annotation. The article is devoted to the consideration of ways to improve microfinance as a promising area of small business lending in Kazakhstan. The subject of

the study is lending to small and medium-sized businesses in modern Kazakhstan. The article presents the results of a study characterizing the development of the system of lending to small businesses, the main role of the banking system, as well as the state in this process. The main result of the study is the need to expand lending and increase the availability of loans for small businesses, create an appropriate mechanism for state bodies and government bodies to encourage the bank creditworthiness of business entities.

Key words: small business, small and medium-scale businesses, entrepreneurship, banks, bank lending, state support for lending and loan availability, loan subsidy mechanism.

Осы магистрлік жұмыс аясында жүргізілген талдау, жалпы кәсіпкерлікті реттеу бойынша жұмыстар дұрыс бағытта жүргізіліп жатқанын көрсетті. Дегенмен жетілдіріп, дамытуды қажет ететін тұстар да бар. Осылайша, талдау шеңберінде тіркелген кәсіпкерлік субъектілерінің нақты жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлерге қарағанда басым болу мәселесі анықталды. Бұл шағын кәсіпкерліктің дамуын тек кәсіп ашу сатысында ғана емес, сонымен бірге бизнестің өз ұстанымын нығайту кезінде реттеу қажеттілігін көрсетеді. Несиелеу және кепілдендірілген несиелерді талдау, сондай-ақ ШК субъектілері арасында жүргізілген сауалнама негізінде біз ШК-ті қаржыландыруды оңтайландыру және жетілдіру қажеттілігін анықтадық. Бұл құрал жұмыс істейді, бірақ белгілі болғандай, ол жеткілікті танымал емес және жаңа бизнесті ашуда салмағы аз. Бұл тұжырымды дәлелдеу үшін біз «Даму-Микро» бағдарламасының іске асырылу динамикасын, ЕДБ (екінші деңгейлі банктер) мен МҚҰ-да (Микроқаржы ұйымы) бос қаражаттың болуы туралы ақпаратты және сауалнама нәтижелерін келтірдік. Бұл сондай-ақ қаржылық тетіктер арқылы қалыптасу және нығаю кезеңінде кәсіпкерлікті дамытуды реттеу шараларын нақтылау қажеттілігін көрсетеді, өйткені қазіргі шаралар бизнесті ашуға көбірек бағытталған және несиелендіру алғаннан кейін бизнестің тұрақтылығына қол жеткізудің кейінгі кезеңдеріне әсер етпейді немесе аз ғана қозғалады[1].

Елімізде бизнестің одан әрі дамып, өркендеуі үшін бизнесті ашылғаннан кейін, түрлі экономикалық дағдарыстар кезеңдерінде «өсу» және еңсеруді қадағалап, реттеу қажет. Басқаша айтқанда, біз отандастарымызды "американдық арман" үлгісіне ұқсауға тәрбиелеуіміз керек, сонда Қазақстандағы бизнес құлдырамайды, сыртқы жағдайларға байланысты икемді әрі жылдам бағдарлауға қабілетті бола отырып, елдің экономикалық негізін дамытады және қалыптастырады. Сонымен қатар, ШК-ті несиелендіру кәсіпкерлердің өз ісін кеңейту немесе дамытудағы соңғы қадамының өлшемі ретінде қарастырылмауы керек, бірақ реттеуші шарасы болуы керек - ол шағын бизнесті дамытуды ынталандыруға мақсатты әсер ету өлшемі; сондай-ақ өзін-өзі реттеу, - бұл сәтсіздікке ұшыраған жағдайда капиталдың банкроттығына немесе кәсіпорынның банкроттығына қауіп төндірместен болуы тиіс. Шағын бизнес, орта және ірі бизнес, сондай-ақ мемлекет арасында өзара ынтымақтастық ахуалын дамыту қажет. Қазақстанда Шағын бизнесті ел экономикасы қолдайтын экономикалық тұрақты деңгейге дейін дамыту перспективасы бар шағын бизнесті ашу оңай әрі табиғи болуы керек.

Тиімділікті арттыру және шағын бизнесті ынталандыру үшін Қазақстан үкіметі дамыған елдердің тәжірибесіне назар аудара алады. Мысалы, ШБ дамыту және реттеу мәселесінде АҚШ тәжірибесін қолдануға болады. Онда кәсіпкерлік бастамалар арасындағы өзара әрекеттестік желісі, сондай-ақ әлсіз және күшті бизнес салаларын реттеу мен анықтауға бақылау жүзеге асырылады. Осылайша, SBA

мысалында біз ШК-ті несиелендіруді жеңілдеті аламыз, қайтарылмау тәуекелін, сондай-ақ ЕДБ несиелендіруді тікелей емес қаржыландыру есебінен кәсіпкерлік субъектілеріне несиелеудің пайыздық мөлшерлемелерін азайта аламыз.

Шағын бизнесті дамытудың жоғарыда аталған проблемаларын, сондай-ақ шетелдік тәжірибені талдау негізінде үш негізгі ұсынысты бөліп, оларды іске асыруға талдау жасауды ұсынамыз.

Бірінші ұсыныс, атқарылған жұмыстардың негізінде тіркелген ШК субъектілерінің басым болу проблемасы анықталғандықтан, ұсыныстар шеңберінде біз ірі, орта және шағын бизнес контекстінде бөлек несиелеу бойынша статистикалық және жедел деректерді құрылымдау мен бөлу бойынша ұсыныс беруді ұйғардық.

Мұндай қажеттілік осы магистрлік жұмыс аясында шағын кәсіпкерлікті қолдау және несиелендіру бойынша деректердің жоқтығынан анықталды, өйткені ақпарат жалпы болғандықтан, жалпы бизнесті несиелендіру бойынша талдау жүргізілді. Дегенмен, деректерді шағын, орта және ірі кәсіпорындарға бөлген кезде біз дәлірек көріністі көре аламыз. Мұндай ұсыныс ШК және ОК арасындағы ағымдағы жағдайды нақтырақ түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ шағын және микрокәсіпкерлік дамуының нақты бейнесін ашуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекет пен бизнестің уақтылы, оның ішінде тиісті деректерге негізделген алдын алу сипатындағы шараларды қабылдауына ықпал етеді[2].

Екінші ұсыныс, несие беру және несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер Шағын кәсіпкерлікті реттеудің негізгі қаржылық құралдарының бірі болып табылатындықтан, сондай-ақ кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларында маңызды рөлді атқаратындықтан, шағын бизнес субъектілері үшін альтернативті қаржыландыру шараларын енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, мұндай шара стартап-жобалар үшін пайдалы болады, өйткені кірісті жоғалту қаупі жоғары болғандықтан, ЕДБ оларға несие беруден бас тартады. Мұнда сіз Р2Р несиелеу жүйесінің аналогын, краудфандингтік қаржыландыруды пайдалана аласыз. Бұл қаржыландыру инвесторлар мен мүдделі тараптардан тікелей түскен кезде, екінші деңгейлі банктердің рөлін қоспағанда, интернет-платформалар арқылы жобаларды альтернативті қаржыландырудың бір түрі болып ұсынылады. Мұндай қаржыландыру біздің елімізде әлеуметтік жобалар, жоғары мамандандырылған жобалар саласында енгізілуде, бірақ әзірге тек бастапқы кезеңде ғана. Шағын бизнеске краудфандингтік қаржыландыруды тарату бизнесті құрудың бастапқы кезеңінде де, бизнесті нығайту кезеңінде де, жинақталған тәжірибе, бизнестің беделі (егер ол жаңадан құрылмаса), жауапты қарыз алушы ретінде де көмектеседі және жаңа жобалар үшін инвесторларды іздеуді жеңілдетеді.

Мұндай қаржыландыру кезінде бизнес-жоба қаржыландыруға өтінім беру кезеңінен өтеді, барлық тіркеу және тексеру процедураларынан өткеннен кейін қаражат жинау ашылады, жинау мерзімі мен көлемін жоба авторы анықтайды. Сонымен қатар, мұндай қаржыландыру бизнес үшін қолайлы, өйткені несие кепілдігі жоқ, барлық қаражат жинау процестері қашықтан интернет-платформалар арқылы жүзеге асырылады, несиені мақұлдау немесе субсидиялауды күтудің қажеті жоқ. Инвесторлар көп болуы мүмкін, инвесторлардың салымдары әртүрлі. Жобаның авторы ең төменгі және максималды үлесті ғана анықтайды. Қаржы жинау лимиттері 20-30 миллион теңгеден 150 миллион теңгеге дейін негізделген. (мұндай лимиттерді АХҚО реттеушісі ЕҚДБ-мен бірге 2021 жылдың қарашасына дейін белгілейді). Арнайы номиналды шотқа қажетті сома жиналған бойда платформа, инвестор және

жоба авторы арасында ЭЦҚ (Электрондық цифрлық қолтаңба) арқылы үш жақты келісім жасалады [3].

Бұл құралды Қазақстан Республикасының кәсіпкерлері үшін барлық мемлекеттік қызметтер мен Мемлекеттік бағдарламалар жинақталған "бизнеске арналған үкімет" платформасында іске асыру ұсынылады. Аталған платформа ҚР Үкіметі мен "Атамекен"ҰКП қолдауымен бірлесіп құрылды. Ұсынылып отырған қаржыландыру түрін реттеу "Бизнеске арналған үкімет" платформасын пайдалана отырып, шағын бизнесті краудфандингтік қаржыландыру туралы норманы аталған бапқа толықтыру енгізу арқылы ҚР Кәсіпкерлік кодексінің 251-1-бабына сәйкес жүзеге асырылуы мүмкін.

Инвесторлар үшін артықшылықтар мынада: барлық процестер интернет-платформаның көмегімен жүзеге асады және сіз басқа елде болған кезде нақты жобаларға инвестиция сала аласыз, мұндай инвестицияда жарналардың орнына, бартерлік жұмыс, жеңілдіктерді немесе өнімдерді алу, жобамен әзірленген тауарлар, қызметті жұмыс принципі жүреді. Инвестициялау, сондай-ақ % ставкамен, қайтару құқығымен болуы мүмкін, бұл ретте % ставканы және ақшаны қайтару мерзімдерін жоба авторы айқындайды және инвестор олар туралы алдын ала хабардар етіледі, яғни ол не ұсынылған шарттарға келіседі, не қаражат салмайды. Немесе инвесторлар кәсіпорынды одан әрі дамытуда компания пайдасының бір бөлігіне немесе капиталдың % -ына сене алады.

Мемлекет үшін мұндай қаржыландыру микро және шағын жобаларды субсидиялау тұрғысынан бюджетті түсіретіндіктен ыңғайлы, стейкхолдерлердің үш жақты өзара іс-қимылы өзін-өзі реттей алатындықтан, мұндай қаржыландыру түрлі әлеуметтік жобаларды іске асыру үшін ыңғайлы.

Несиелеудің осы түрін енгізудің салдарын анықтау үшін SWOT талдауы 1-кестеде берілген.

Кесте 1

Альтернативті несиелеуді жүзеге асырудың SWOT – талдауы

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
1. инвесторларды іздеудегі жаңадан бастаушы бизнес үшін жеңіл тәсіл	1. қызықты жобалардың болуының жеткіліксіздігі
2. мұндай қаржыландыруды реттеу оңайырақ, өйткені бәрі онлайн платформаларда жүргізіледі	2. халықтың мұндай қаржыландыру қағидаттары туралы түсінігінің жеткіліксіздігі
3. жобаны жүзеге асыру үшін қаражат жинаудың нақты негізі	3. сапалы қарыз алушылардың аз мөлшерде болуы
4. бизнесті дамыту сатысында тұрған маркетингтік үгіттерді алға жылжытады	
5. стартап жобаларды қаржыландырудың конкурстық әдісі	
Мүмкіндіктер	Қауіп-қатерлер
1. "ауызша радио" принципі жұмыс істейді	1. форс-мажорлық жағдайлардың болуының жоғары қаупі

2. жас өспірімнің көбі өз ісін ашуға мүмкіндік алады	2. Жобаның сәтсіз аяқталу қаупі
3. толық пайдаланылмаған капиталдың жобаны инвестициялау мүмкіндігі	
4. инвестор базасы	
5. шаруашылық субъектісін емес, жеке жобаны қаржыландыру мүмкіндігі	
Ескерту: Талдаулар негізінде автор құрастырған	

Соңғы ұсыныс – «Даму-Микро» бағдарламасы бойынша микро және шағын бизнес үшін несиелік кепілдіктер пайызын АҚШ-та қолданылатын деңгейге дейін арттыру. АҚШ-тың халықаралық тәжірибесіне сәйкес, біз шағын бизнестің басымдылығын анықтадық, бұл ретте мұндай кәсіпкерлер үшін қаржыландыру бағдарламалары бойынша несиелерді кепілдендіру жоғары деңгейде, яғни 75 - 100% құрайды, сонымен қатар ШК қорын қаржыландыру бағдарламаларына қайталама талдау жүргізілді.

Шағын бизнесті дамытудың жоғарыда аталған проблемаларын, сондай-ақ шетелдік тәжірибені талдау негізінде үш негізгі ұсынысты бөліп, оларды іске асыруға талдау жасауды ұсынамыз.

Бірінші ұсыныс, атқарылған жұмыстардың негізінде тіркелген ШК субъектілерінің басым болу проблемасы анықталғандықтан, ұсыныстар шеңберінде біз ірі, орта және шағын бизнес контекстінде бөлек несиелеу бойынша статистикалық және жедел деректерді құрылымдау мен бөлу бойынша ұсыныс беруді ұйғардық.

Мұндай қажеттілік осы магистрлік жұмыс аясында шағын кәсіпкерлікті қолдау және несиелендіру бойынша деректердің жоқтығынан анықталды, өйткені ақпарат жалпы болғандықтан, жалпы бизнесті несиелендіру бойынша талдау жүргізілді. Дегенмен, деректерді шағын, орта және ірі кәсіпорындарға бөлген кезде біз дәлірек көріністі көре аламыз. Мұндай ұсыныс ШК және ОК арасындағы ағымдағы жағдайды нақтырақ түсінуге ықпал етеді, сондай-ақ шағын және микрокәсіпкерлік дамуының нақты бейнесін ашуға көмектеседі. Бұл өз кезегінде мемлекет пен бизнестің уақтылы, оның ішінде тиісті деректерге негізделген алдын алу сипатындағы шараларды қабылдауына ықпал етеді.

Екінші ұсыныс, несие беру және несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелер Шағын кәсіпкерлікті реттеудің негізгі қаржылық құралдарының бірі болып табылатындықтан, сондай-ақ кәсіпкерлікті қолдау бағдарламаларында маңызды рөлді атқаратындықтан, шағын бизнес субъектілері үшін альтернативті қаржыландыру шараларын енгізу ұсынылады. Атап айтқанда, мұндай шара стартап-жобалар үшін пайдалы болады, өйткені кірісті жоғалту қаупі жоғары болғандықтан, ЕДБ оларға несие беруден бас тартады. Мұнда сіз Р2Р несиелеу жүйесінің аналогын, краудфандингтік қаржыландыруды пайдалана аласыз. Бұл қаржыландыру инвесторлар мен мүдделі тараптардан тікелей түскен кезде, екінші деңгейлі банктердің рөлін қоспағанда, интернет-платформалар арқылы жобаларды альтернативті қаржыландырудың бір түрі болып ұсынылады[4].

Соңғы ұсыныс – «Даму-Микро» бағдарламасы бойынша микро және шағын

бизнес үшін несиелік кепілдіктер пайызын АҚШ-та қолданылатын деңгейге дейін арттыру. АҚШ-тың халықаралық тәжірибесіне сәйкес, біз шағын бизнестің басымдылығын анықтадық, бұл ретте мұндай кәсіпкерлер үшін қаржыландыру бағдарламалары бойынша несиелерді кепілдендіру жоғары деңгейде, яғни 75 - 100% құрайды, сонымен қатар ШК қорын қаржыландыру бағдарламаларына қайталама талдау жүргізілді.

«Даму» несие кепілдігінің пайызын көтеруге жеткілікті соманы анықтады. Осылайша, жоғарыда аталған ұсыныстың негізінде МҚҰ мен ЕДБ-да уақытша бос қаражат есебінен микро және шағын бизнес несиелері бойынша кепілдіктер пайызын ұлғайту ұсынылады. Мұндай шара шағын кәсіпкерлік субъектілері арасында белсенді кәсіпкерлердің санын арттыруға мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде бюджет түсімдерінің ұлғаюына, ШОБ субъектілеріндегі жұмыспен қамту үлесінің артуына, жұмыссыздықтың азаюына және ШОБ субъектілері үшін қолайлы климаттың қалыптасуына ықпал етеді. Бұл міндеттер Президент Қасым – Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауына сәйкес өзекті болып табылады, сондықтан бұл шараны қажет деп санаймын. Сонымен қатар, ШБ дамыту мемлекет үшін қажет, ал МҚҰ мен ЕДБ-де уақытша бос қаражат есебінен несиелерді кепілдендіру пайызын арттыру қосымша қаржыландыруға әкеп соқпайды, сондай-ақ микро және шағын кәсіпкерлікті дамытуға бюджет қаражатын Қос қаржыландыруды және бөлуді алып тастайды. Осының нәтижесінде ЕДБ мен МҚҰ-ға бұл шара әсер береді, өйткені уақытша бос қаражат айналымда болады және міндеттемелерде тұрмайды[5].

Осылайша, осы жұмыстағы талдау негізінде біз үш ұсыныс ұсындық: ШК несиелеу бойынша статистикалық мәліметтерді жүргізуді жақсарту, микро және шағын бизнесті қаржыландыру мен дамытуды жақсарту, ШК несиелері бойынша кепілдіктер пайызын арттыру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мақыш С.Б. Сұпығалиева Г.И, Ақша, несие, банктер пәнінен практикум Оқу құралы.-Алматы: Қазақ университеті, 2014.-22–26 бет.
3. Бизнестің жол картасы-2025Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 24 желтоқсандағы № 968 қаулысы<https://msb.atameken.kz/kk/1178>
4. Абдибеков Е., Ким А., Абдуллина Ж. Кредитные гарантии для малого и среднего бизнеса: решение проблемы нехватки залогов// Интернет-ресурс: <http://www.damu.kz/>
5. Пенюгалова А.В., Тупцова З.Х. Кредитование малого бизнеса в современных коммерческих банках // Финансы и кредит. – №28(604). – 2014. – С.2-11

ЭОЖ 338.45

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БАҒАЛАУ

Кенжебаева М. Т. - э.ғ.к., доцент, Амирханов Д.Н. - магистрант
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Елдің технологиялық дамуының мемлекеттік міндеттерін іске асыру үшін шешім қабылдаудың кез келген деңгейінде – ұлттық деңгейден корпоративтік деңгейге дейін технологиялардың тиімді портфелін қалыптастырудың тұтас тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Мұнда маңызды рөл технологияларды бағалау және таңдау процесіне тиесілі, оны ғылыми негізде сәйкес құралдарды пайдалана отырып құру қажеттілігі зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Кілт сөздер. Шешім қабылдау, шешім қабылдау процесі, экономикалық тиімділік, экономикалық тиімділік, таңдау критерийі, инвестиция, цифрлық технологиялар, технологиялық инновациялар, технологиялық шешімдер

Аннотация. В условиях наметившегося перехода к шестому технологическому укладу и в целях реализации государственных задач по технологическому развитию страны требуется разработка целостной концепции по формированию эффективного портфеля технологий на любом уровне принятия решений - от национального до корпоративного. Важная роль в этом принадлежит процессу оценки и выбора технологий, необходимость выстраивания которого на научной основе с применением адекватных инструментальных средств определяет актуальность проводимого исследования.

Ключевые слова: Принятия решений, процесс принятия решений, экономический эффект, экономическая эффективность, критерий выбора, инвестиция, цифровые технологии, технологические инновации, технологические решения

Annotation. In the context of the emerging transition to the sixth technological order and in order to implement the state tasks for the country's technological development, it is necessary to develop a holistic concept for the formation of an effective technology portfolio at any level of decision-making - from national to corporate. An important role in this belongs to the process of evaluation and selection of technologies, the need to build which on a scientific basis with the use of adequate tools determines the relevance of the study.

Keywords: Decision-making, decision-making process, economic effect, economic efficiency, selection criterion, investment, digital technologies, technological innovations, technological solutions

Заманауи технологиялар жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Қазір заманауи технологиялық прогресс жетістіктерін пайдаланбайтын кәсіпорынды елестету өте қиын.

Бизнес-технологиялар – белгілі бір жобаның одан әрі дамуына ықпал ететін инновацияларды, технологиялық шешімдерді қолдануды қамтитын белгілі бір әдістердің, арнайы әзірленген әдістемелердің жиынтығы. Әлемдегі заманауи бизнес-технологияларды пайдалану коммерциялық жобалардың мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейте алады, сонымен қатар олардың жаңа перспективаларды ашуы

үшін қолайлы жағдай жасайды.

Заманауи бизнес-технологиялардың негізгі мақсаты – кәсіпорынның немесе бір коммерциялық құрылымның коммерциялық қызметін ілгерілету, дәстүрлі, жалпы қабылданған бизнес нормалары бойынша қол жетімсіз нарық сегменттерін жаулап алу.

Қазіргі заманғы бизнес технологияларының негізгі міндеттеріне мыналар жатады[1]:

- бизнес пен түпкі тұтынушы арасындағы жақынырақ және түсінікті қарым-қатынасқа мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді іздеу;
- кірісті оңтайландыру;
- жұмыс істейтін персоналдың өнімділігін арттыру;
- стратегияның жаңа түрін құру;
- маркетингтік әсерді күшейтудің жаңа жолдары мен әдістерін іздеу немесе әзірлеу.

Негізгі міндет - кірісті айтарлықтай арттыру, стандартты емес шешімдер мен стратегияларды тарту арқылы нарықтың белгілі сегменттерінде жобаларды жылжыту.

Қазақстан инновациялық технологиялар, соның ішінде ІТ-стартаптар, заттар интернеті және блокчейн саласында белсенді дамып келеді. Бұл елдің бәсекеге қабілетті және инвестиция үшін тартымды болуына мүмкіндік береді. Үкімет пен бизнес-қоғамдастық елге жаһандық үрдістерге ілесуге және заманауи қоғамның мәселелерін шешудің инновациялық шешімдерін ұсынуға мүмкіндік беретін осы технологияларды дамытуды қолдайды.

Дегенмен, ілгерілеушілікке қарамастан, инфрақұрылымды жақсарту, технология мүмкіндіктері туралы халықтың хабардарлығын арттыру, шағын және орта кәсіпкерлік үшін қолжетімділікті жақсарту бойынша әлі де көп жұмыс істеу керек. Бірақ тұтастай алғанда Қазақстан дұрыс бағытта келе жатыр және елімізде инновациялық технологиялардың одан әрі дамуын күтуге болады.

Негізгі бағыттардың бірі – ІТ-стартаптарды дамыту. Қазақстанда жаңа технологияларды дамытатын және медицина, қаржы, көлік және басқа да көптеген салаларда қызмет ұсынатын инновациялық компаниялар көбейіп келеді. Бұл инвестицияларды тартатын және жаңа жұмыс орындарын ашатын серпінді және инновациялық экономиканы құруға көмектеседі.

Технологиялық шешімдер экономикалық шешімдермен өте тығыз байланысты. Осылайша, білімнің әртүрлі салаларында ақпарат болуы керек, бірақ барлық қажетті ақпарат болғанның өзінде түпкілікті шешім қабылдау күрделі еріктік әрекетке айналады.

«Технологиялық шешім» түсінігінің бірнеше түрлі түсіндірмесі бар. Төменде берілген олардың кейбіреулері үлкен энциклопедиялық политехникалық сөздіктен алынды [2]:

Технологиялық шешім - бұл құрылымдық элемент немесе функционалдық және конструктивті бірлікте болатындардың жиынтығы болып табылатын құрылғы, құрылым, бұйым.

Технологиялық шешім – бұл материалдық объектімен және материалдық объектілердің көмегімен өзара байланысты әрекеттерді орындау тәсілі, процесі.

Техникалық шешім - бұл өзара байланысты элементтердің, ингредиенттердің қосындысы болып табылатын зат, материал, жасанды түрде жасалған түзілім.

Технологиялық шешім – бұл қатаң шектерде және талаптарда болатын белгілі

бір технологиялық мәселені шешу жолының анықтамасы.

Технологиялық шешімдерді әртүрлі критерийлер бойынша жүйелеуге болады. Жүйеге келтірудің мысалы 1-кестеде көрсетілген.

Кестеде келтірілген кейбір белгілерді толығырақ сипаттап көрейік.

Бірінші белгі – өнімнің өмірлік циклі – қоғамның қажеттіліктеріне негізделген өнім туралы түсініктің пайда болуынан бастап, оны қайта өңдеуге жіберуге дейінгі кезеңдердің тізбегі.

Кесте 1

Технологиялық шешімдерді әртүрлі критерийлер бойынша жүйелеу

		Өнімнің өмірлік циклінің кезеңдері бойынша							
		1	2	3	4	5	6	7	8
		Кәсіпорынның өмірлік циклінің кезеңдері бойынша							
		1	2	3	4	5	6		
Масштабы ТШ	Шешімдердің жанашылдық дәрежесі бойынша								
	Арнайы жаңа технологиялық өнім жасалады		Өндіріс тиімділігін арттыру үшін ағымдағы қызметте қабылданған түзету шешімдері						
	Шешім қабылдау аймағының кеңдігі бойынша								
	Объектілер кешеніне қатысты		Жеке бір нысанға қатысты						
	Инвестициялық шығындардың маңыздылығына байланысты								
	Инвестициялардың айтарлықтай сомасы		Инвестициялардың шағын сомасы						
	Күтілетін өтеу мерзімінің ұзақтығы бойынша								
	2 жылдан жоғары		2 жылға дейін						
	Масштабы бойынша								
	Сол жақ бағандағы жоғарыда аталған белгілердің сипаттамасына сәйкес келеді		Оң жақ бағандағы жоғарыда аталған белгілердің сипаттамасына сәйкес келеді						
Қарастырылған балама шешімдердің саны бойынша									
Баламасыз		Бір немесе бірнеше баламалардың болуы							
								Жергілікті ТШ	

Тізім сегіз кезеңнен тұрады және келесідей көрініс табады:

- 1) жаңа өнім идеясын тұжырымдау;
- 2) маркетингтік зерттеулер;
- 3) өнімді жобалау;
- 4) өндірісті техникалық дайындау;
- 5) өндіру және сынау;
- 6) сату;
- 7) қанау саласындағы қанау;
- 8) қайта өңдеуге жіберу.

Бірінші кезең бір рет орындалады. Келесі үш қадам жаңа өнім әзірленіп

жатқанда бір рет толығымен орындалады, содан кейін дизайн реттеліп, жаңа өнім модификациялары жасалғанда мерзімді түрде қайталанатын. Басқа кезеңдерден - өнімнің әрбір бірлігі өтеді.

Технологиялық шешімдерді топтарға бөлудің екінші белгісі кәсіпорынның өмірлік циклінің кезеңдерімен байланысты.

Келесі кезеңдерді ажыратады:

- 1) жаңа бизнес құру;
- 2) нарыққа енгізу;
- 3) өсу кезеңі;
- 4) жетілу кезеңі;
- 5) құлдырау;
- 6) қызметті жаңарту.

Әр кезеңнің өзіндік стратегиясы мен әрекет бағдарламасы бар.

Кәсіпорынның өмірлік циклінің әртүрлі кезеңдерінде қабылданған технологиялық шешімдерге мысалдар келтірейік.

1. Старт (бастау). Сұранысқа ие өнімді (қызметті) немесе анықталған қажеттілікті қанағаттандыратын жаңа өнімді таңдау. Технологиялық шешімдер: бәсекеге қабілетті дизайнды әзірлеу немесе сіздің жағдайыңыз бен міндеттеріңізге қолданыстағы әзірлемелерді бейімдеу. Қатаң қаржылық шектеулерді ескере отырып, өндіріс процесін дамыту және қажетті өндіріс құралдарын таңдау.

Мақсат – нарыққа ену. Мәселе – шығыны жоғары және табысы аз пайдасыз қызмет.

2. Нарыққа енгізу. Ең маңыздысы сауатты қаржылық және инвестициялық шешімдер болып табылады.

Технологиялық шешімдер – өнім сапасының жоспарланған деңгейін жоғалтпай максималды үнемдеу режимін, шығындардың ең төменгі деңгейін қамтамасыз ету, егер бұл бәсекеге қабілеттіліктің артуына әкелетін жағдайда, өндірілген өнімге сатудан кейінгі қызмет көрсету процестерін ұйымдастыру.

3. Өсу. Мақсат – тұтынушыны тарту және қызықтыру. Технологиялық шешімдер: өндірістің және нарықтағы жұмыстың бастапқы тәжірибесін ескере отырып, өнімнің бәсекеге қабілетті сипаттамаға (сапалы, төмен бағамен сатуға мүмкіндік беретін өнімнің ерекше тұтынушылық қасиеттері және (немесе) өндірістің төмен құны) ие болуын қамтамасыз ете отырып, жобалау мен процестерді жетілдіруді аяқтау; қызмет көлемінің ұлғаюын қамтамасыз ететін қосымша өндіріс құралдарын сатып алу; қолданыстағы өндіріс құралдарының қызмет ету мерзіміне сәйкес техникалық қызмет көрсету және ауыстыру.

4. Жетілу. Мақсат – қызметті кеңейту. Технологиялық шешімдер: жаңа өнімдер мен оларды өндіру процестерін әзірлеу, сәйкес машиналар мен жабдықтарды, негізгі материалдарды таңдау туралы шешімдер қабылдау; өзгермелі сыртқы факторларға сәйкес бастапқы өнімнің өндірісін қолдау туралы шешімдер қабылдау.

5. Құлдырау. Мақсат – қызмет көлемін ұстап тұру және пайданы сақтау. Технологиялық шешімдер: шығындарды азайту шаралары (қажетсіз жабдықты уақтылы сату, оның жүктелуін бақылау, процестерді орындау орнын сауатты таңдау – «өзіміз» немесе «аутсорсинг»)

6. Жаңарту. Мақсат - жаңа жағдайға сәйкес келетін және ұзақ мерзімді перспективада пайдалы болуы мүмкін жаңа өнімдерді немесе әрекеттерді таңдау. Технологиялық шешімдер: жаңа өнімдер мен жаңа технологияларды жасау, оларды өндіріс құралдарымен және материалдармен қамтамасыз ету.

Әдетте, технологиялық шешімдер бірнеше альтернативтердің ішінен алдын ала техника-экономикалық негіздеме негізінде қабылданады.

Сирек жағдайларда жалғыз (балама емес) шешім қарастырылады және бағаланады.

Математикада мәселелер мен міндеттерді шешу жолдарын, сондай-ақ қажетті нәтижеге жету жолдарын адамдардың таңдау заңдылықтарын зерттеу мақсатында математиканың, статистиканың, экономиканың, менеджменттің және психологияның ұғымдары мен әдістерін қамтитын зерттеу саласы болып табылатын «математикалық шешімдер теориясы» (МШТ) деп аталатын арнайы бөлім бар.

Тәуекел және белгісіздік жағдайында шешім қабылдау мәселесін шешу ТШҚ-дың өзегі болып табылады.

Сонымен қатар, мұндай есептерді шешу үшін ықтималдықтар теориясының әдістері, сызықтық алгебра, сандық әдістер, ойын теориясы әдістері және т.б. қолданылады. ТШҚ-дың ерекше бөлімі бар, ол: тәуекел теориясы.

Әрбір қабылданған шешім, қай қызмет саласына жататынына қарамастан, экономикалық мақсатқа сәйкестігі тексеріледі, оның критерийі экономикалық эффект немесе экономикалық тиімділік болып табылады.

Экономикалық көрсеткіштер жаңа жүйені жобалаудың жалпылама бағасын береді. Олар көптеген жеке техникалық параметрлерден тұтас құрылымды бағалауға көшуге көмектеседі. Көптеген техникалық параметрлердің экономикалық мәнін келесі өлшеуіштермен көрсетуге болады:

- өнімді өткізуден түскен пайда – таза пайда;
- жаңа өнім жасауға арналған күрделі салымдардың жылдық және орташа жылдық рентабельділігі;
- күрделі салымдардың өтелу мерзімі;
- күтілетін экономикалық тиімділік (игерілген өнімді енгізуден түскен салыстырмалы жылдық, интегралдық);
- жаңа өнімді құруға жұмсалған шығындардың ішкі кіріс нормасы.

Экономикалық көрсеткіштер жаңа типті жүйенің көптеген артықшылықтары мен кемшіліктеріне ақшалай түрде жалпылама баға береді, әр түрлі дизайн нұсқаларын зерттеуге және әрбір жаңа технологиялық идеяны таңдауды шешудің дұрыстығын экономикалық тұрғыдан бағалауға көмектеседі.

Жаңа технологиялық шешімдердің тиімділігін сипаттайтын негізгі жалпылау көрсеткіші барлық нақты көрсеткіштерді көрсететін экономикалық тиімділік көрсеткіші болып табылады. Жаңа технологиялық шешімнің (ЖТШ) нақты экономикалық әсері осы шешімді іске асырып, қолданғаннан кейін, яғни «зерттеу – әзірлеу – енгізу – пайдалану» циклінің соңында көрінеді. [3].

Ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық әзірлемелерді пайдаланудан алынған экономикалық тиімділік – белгілі бір уақыт аралығында оларды жүзеге асыру нәтижелерінің оларды алуға кеткен шығындардан асып кетуін сипаттайтын категория.

Жобаны коммерцияландырудың экономикалық тиімділігі – бұл ғылыми, ғылыми-техникалық және инновациялық өнімдерді (инновацияларды) жасауға, әзірлеуге және енгізуге жұмсалған жалпы шығындарға экономикалық тиімділіктің қатынасы.

Инвестициялар – пайда табу және (немесе) басқа да пайдалы әсерге (әлеуметтік, экологиялық және т.б.) қол жеткізу үшін қаражаттарды салу.

Инвестицияларды жіктеудің мысалы 2- кестеде келтірілген. Технологиялық

шешімдерді қабылдауға ең тән инвестиция түрлері қою шрифтімен белгіленген. [4].
Кесте 2

Инвестициялардың жіктелімі

Классификациялық белгісі	Инвестиция түрі	Сипаттамасы
1	2	3
Инвестициялау көлемі бойынша	Нақты (күрделі салымдар)	Нақты активтерді құруға инвестициялар: ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстар (нақты іс-шараны жүзеге асыру үшін); негізгі қорлар; материалдық-өндірістік қорлар; кадрлар даярлау
	Қаржылық	Қаржы құралдарына инвестициялар: бағалы қағаздар, банктік депозиттер, шетел валютасы, бағалы металдар
Инвестицияның өміршеңдік мерзімі бойынша	Қысқамерзімді	1 жылға дейін
	Ұзақмерзімді	1 жылдан жоғары
Меншік нысаны бойынша	Жеке меншік	Инвесторлар – заңды немесе жеке тұлғалар
	Мемлекеттік	Республикалық, аймақтық
Инвестордың инвестициялық процеске қатысу сипаты бойынша	Тікелей	Инвестор инвестициялау объектілерін таңдауға тікелей қатысады
	Жанама	Инвестициялық объектілерді делдал (инвестициялық қор) таңдайды.
Инвестиция мақсаты бойынша Тәуекел дәрежесі бойынша	Мәжбүрлі инвестиция (тәуекел нөлге жақын)	Мемлекеттік органдардың талаптарын қанағаттандыру үшін күрделі салымдар: экологиялық стандарттарды сақтау, өнімнің қауіпсіздігі немесе еңбек жағдайлары және т.б.
	Төмен тәуекел	Өндіріс тиімділігін арттыруға (жабдықтарды ауыстыруға, кадрларды оқытуға немесе өндірісті ұйымдастыруды жақсартуға) күрделі салымдар
	Орташа тәуекел	өндірісті ұлғайтуға жұмсалған күрделі салымдар (жұмыс істеп тұрған өндірістерде өнім шығару көлемін ұлғайту: жаңа технологиялық шешімдер, қосымша жабдықтар
	Жоғары тәуекел	Жаңа өндірістерді құруға күрделі салымдар

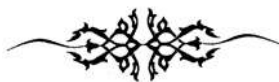
Инвестициялық жобаларды объективті экономикалық бағалау олардың сенімділігі мен тиімділігінің алғы шарттарының бірі болып табылады. Ол инвестициялық жобаларды бағалау кезінде кездесетін мәселелерді терең зерттеуді талап етеді. Сондықтан қазіргі жағдайда инвестициялық жобаларды бағалау мәселелерін зерттеу өте өзекті мәселе болып табылады.

Қазіргі уақыттағы дағдарыс кезеңінде инвестиция мәселесі ең өзекті

мәселелердің бірі болып табылады, өйткені дәл дағдарыс кезеңдерінде іске асырудың тиімділігінің шарттарын мұқият тексеруді талап ететін түбегейлі жаңа инвестициялық жобалар құрылады. Осы тәсілмен байланысты пайымдау логикасы бітіру біліктілік жұмысының тақырыбын таңдауды алдын ала анықтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол –2019,қыркүйек–3
3. Бородачев, С. М. Теория принятия решений : учеб. пособие / С. М. Бородачев ; Уральский федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Высш. шк. экономики и менеджмента. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2014. – 124 с. – ISBN 978-5-7996-1196-5.
4. Экономическая эффективность технических решений : учеб. пособие для студентов, обучающихся по программе бакалавриата по техни- 114 ческим направлениям подготовки / С. Г. Баранчикова, Т. Е. Дашкова, И. В. Ершова [и др.] ; под общей ред. И. В. Ершовой ; Уральский федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Механико-машиностроительный ин-т. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2016. – 138 с. – ISBN 978-5-7996-1835-3.

ӘОЖ 330.3

ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ШЕШІМДЕРДІ ДАМУДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕРДІҢ РӨЛІ

Кенжебаева М. Т. - э.ғ.к., доцент

Амирханов Д.Н. - магистрант

М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Елдің технологиялық дамуының мемлекеттік міндеттерін іске асыру үшін шешім қабылдаудың кез келген деңгейінде – ұлттық деңгейден корпоративтік деңгейге дейін технологиялардың тиімді портфелін қалыптастырудың тұтас тұжырымдамасын әзірлеу қажет. Технологиялық шешімдерді дамытудағы шағын және орта бизнестің рөлін талқылаған кезде зерттеушілер көбінесе бәсекелестік деңгейінің, олардың инновациялық белсенділігі мен әлеуметтік маңыздылығының жоғарылауын атап өтеді. Ұсынылып отырған мақалада автор Қазақстандағы және шет елдердегі шағын және орта бизнестің дамуы туралы статистикалық мәліметтерді, әдеби дереккөздерді талдау негізінде шағын және орта бизнестің шешуші бірқатар маңызды міндеттерін анықтады.

Кілт сөздер. цифрлық технологиялар, технологиялық инновациялар, технологиялық шешімдер, шағын бизнес, орта бизнес, шағын және орта бизнес, аймақ, аймақ экономикасы, кәсіпкерліктің рөлі, шағын және орта бизнестің функциялары.

Аннотация. В целях реализации государственных задач по технологическому

развитию страны требуется разработка целостной концепции по формированию эффективного портфеля технологий на любом уровне принятия решений - от национального до корпоративного. Рассуждая о роли субъектов малого и среднего бизнеса в разработке технологических решений, исследователи чаще всего отмечают повышение уровня конкуренции, их инновационную активность и социальную значимость. В предлагаемой статье на основе анализа статистических данных развития субъектов малого и среднего предпринимательства в Казахстане и в зарубежных странах, литературных источников автором выявлен ряд наиболее важных задач, решаемых субъектами малого и среднего предпринимательства.

Ключевые слова. цифровые технологии, технологические инновации, технологические решения, малый бизнес, средний бизнес, субъекты малого и среднего предпринимательства, регион, региональная экономика, роль предпринимательства, функции малого и среднего бизнеса

Annotation. In order to implement the state tasks for the technological development of the country, it is required to develop a holistic concept for the formation of an effective portfolio of technologies at any level of decision-making - from national to corporate. When discussing the role of small and medium-sized businesses in the development of technological solutions, researchers most often note an increase in the level of competition, their innovative activity and social significance. In the proposed article, based on the analysis of statistical data on the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan and in foreign countries, literary sources, the author identified a number of the most important tasks solved by small and medium-sized businesses.

Keywords. digital technologies, technological innovations, technological solutions, small business, medium-sized business, small and medium-sized entities, region, regional economy, role of business enterprise, functions of small and medium-sized businesses.

Қазақстан инновациялық технологиялар, соның ішінде ІТ-стартаптар, заттар интернеті және блокчейн саласында белсенді дамып келеді. Бұл елдің бәсекеге қабілетті және инвестиция үшін тартымды болуына мүмкіндік береді. Үкімет пен бизнес-қоғамдастық елге жаһандық үрдістерге ілесуге және заманауи қоғамның мәселелерін шешудің инновациялық шешімдерін ұсынуға мүмкіндік беретін осы технологияларды дамытуды қолдайды.

Дегенмен, ілгерілеушілікке қарамастан, инфрақұрылымды жақсарту, технология мүмкіндіктері туралы халықтың хабардарлығын арттыру, шағын және орта кәсіпкерлік үшін қолжетімділікті жақсарту бойынша әлі де көп жұмыс істеу керек. Бірақ тұтастай алғанда Қазақстан дұрыс бағытта келе жатыр және елімізде инновациялық технологиялардың одан әрі дамуын күтуге болады.

Негізгі бағыттардың бірі – ІТ-стартаптарды дамыту. Қазақстанда жаңа технологияларды дамытатын және медицина, қаржы, көлік және басқа да көптеген салаларда қызмет ұсынатын инновациялық компаниялар көбейіп келеді. Бұл инвестицияларды тартатын және жаңа жұмыс орындарын ашатын серпінді және инновациялық экономиканы құруға көмектеседі.

Технологиялық шешімдер экономикалық шешімдермен өте тығыз байланысты. Осылайша, білімнің әртүрлі салаларында ақпарат болуы керек, бірақ барлық қажетті ақпарат болғанның өзінде түпкілікті шешім қабылдау күрделі еріктік әрекетке айналады[1].

Заманауи технологиялар жеке адамның ғана емес, бүкіл қоғамның өмірінің ажырамас бөлігіне айналды. Қазір заманауи технологиялық прогресс жетістіктерін

пайдаланбайтын кәсіпорынды елестету өте қиын.

Бизнес-технологиялар – белгілі бір жобаның одан әрі дамуына ықпал ететін инновацияларды, технологиялық шешімдерді қолдануды қамтитын белгілі бір әдістердің, арнайы әзірленген әдістемелердің жиынтығы. Әлемдегі заманауи бизнес-технологияларды пайдалану коммерциялық жобалардың мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейте алады, сонымен қатар олардың жаңа перспективаларды ашуы үшін қолайлы жағдай жасайды.

Заманауи бизнес-технологиялардың негізгі мақсаты – кәсіпорынның немесе бір коммерциялық құрылымның коммерциялық қызметін ілгерілету, дәстүрлі, жалпы қабылданған бизнес нормалары бойынша қол жетімсіз нарық сегменттерін жаулап алу.

Қазіргі заманғы бизнес технологияларының негізгі міндеттеріне мыналар жатады[2]:

- бизнес пен түпкі тұтынушы арасындағы жақынырақ және түсінікті қарым-қатынасқа мүмкіндік беретін инновациялық шешімдерді іздеу;
- кірісті оңтайландыру;
- жұмыс істейтін персоналдың өнімділігін арттыру;
- стратегияның жаңа түрін құру;
- маркетингтік әсерді күшейтудің жаңа жолдары мен әдістерін іздеу немесе әзірлеу.

Негізгі міндет - кірісті айтарлықтай арттыру, стандартты емес шешімдер мен стратегияларды тарту арқылы нарықтың белгілі сегменттерінде жобаларды жылжыту.

Экономиканы дамыту үшін шағын және орта кәсіпкерлік маңыздылығы баршаға белгілі және айқын.

Дегенмен, әрбір медальдың кері жағы бар. Бірақ кемшіліктері артықшылықтардың жалғасы болып табылады: шағын бизнес, әсіресе стартаптар, дәстүрлі түрде несиелердің қолжетімділігі мен білікті кадрларға байланысты үлкен проблемаларды бастан кешіреді. Дәл сол себепті логистика, маркетинг, бухгалтерлік есеп, заңгерлік және кеңес беру қызметтеріне үлестік шығындар құны жоғары. Осы проблемалардың бірқатары шағын және орта кәсіпкерліктің кез келген түрін дамытуда белгілі бір кедергілерді тудырады.

Stat.gov.kz мәліметі бойынша, 2021 жылғы 1 қарашадағы жағдай бойынша жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда 6,3%-ға өсіп, 1 227 242-ге жетті, яғни Қазақстанның 100 тұрғынына шамамен 15 Шағын және орта кәсіпкерлік субъектісі келеді[3].

Көшбасшы болып дәстүрлі түрде 174 мыңнан астам шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері тіркелген Алматы тұр. Екінші орында елорда – 119 052 бірлік. Бірақ бір жыл ішінде бұл саладағы ең үлкен өсім Астанада – 24%-дан астам. Бұған, басқа жағдайлармен қатар, елордаға бизнес жүргізуге ынталы азаматтардың көптеп келуі себеп.

Оның ішінде жеке кәсіпкерлердің үлесі – 65,6%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары — 18,5%, шаруа немесе фермер қожалықтары – 15,7%, орта кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 0,2%.

Көлемі бойынша Қазақстандағы ШОБ секторы ЖІӨ-дегі үлесі және жұмыспен қамту деңгейі бойынша ЕО елдерінің деңгейінің шамамен 60%-ына сәйкес келеді, мұнда ШОБ-тың қосылған құны ЖІӨ-нің 56,4%-ын, ал жұмыспен қамту үлесі 66,6%

құрайды. Бұрынғы КСРО елдерімен салыстырғанда, экономикадағы ШОБ үлесі бойынша Қазақстан Украина (ЖІӨ-нің 47%) мен Қырғызстан (ЖІӨ-нің 45%) бір жағынан және Ресей (ЖІӨ-нің 20%) мен Әзірбайжан (ЖІӨ-нің 13%) екінші жағынан орындарды иемденгендіктен, аралық орынды алады. Қазақстандағы, Ресейдегі және Әзірбайжандағы ШОБ секторының салыстырмалы түрде төмен болуы өндіруші сектордың жоғары үлесімен және экономикада ірі кәсіпорындардың таралуымен түсіндіріледі. Екінші жағынан, Өзбекстанда, Қырғызстанда және Украинада шағын және орта бизнестің жоғары үлесі ЖІӨ-нің сәйкесінше 25%, 12% және 9% алатын ірі ауыл шаруашылығы секторының болуымен түсіндіріледі, ал Қазақстанда ол ЖІӨ-нің тек 4% және РФ-да одан да аз.

Соңғы 15 жылда Қазақстан Республикасында ШОБ-ты қолдау бойынша жүйелі жұмыстар жүргізілгенін айта кеткен жөн. 2050 жылға қарай экономиканың жеке секторын жетекші секторға айналдыру және елдің жалпы ішкі өніміндегі ШОБ үлесін 50%-дан астамға жеткізу міндеті қойылды.

2015-2021 жылдар аралығындағы Қазақстандағы ШОБ даму жағдайының серпіні оң нәтижелер көрсетіп отыр. Шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы ішкі өнімдегі үлесі 7,9 пайызға өсіп, 34,7 пайызға жетті. Өндіріс көлемі екі есеге жуық өсіп, номиналды түрде 29,7 триллион теңгеге жетті.

Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің жалпы саны 15,2%-ға өсіп, 1,4 млн. субъектіге жетті. ШОБ саласында жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 10,6%-ға өсіп, 3,5 млн адамға жетті. Сонымен қатар, ел дамуының жаңа моделі елдің ұзақ мерзімді экономикалық өсімінің тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін сапалы өзгерістерді жалғастыруды талап етеді.

Шағын және орта бизнес 2021 ЖӨӨ-де шағын кәсіпкерлік үлесінің 16,3% - ға дейін, орта бизнес 4,7% - ға дейін өсуі есебінен жалпы өңірлік өнімнің 20,9% - ын өндіреді. Өңірлер бөлінісінде облыс 12-орынды алады (1-кесте).

Кесте 1.

Аймақтың шағын және орта кәсіпорындарының динамикасын талдау

Көрсеткіштері	2018 ж.	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері саны, бірлік	53852	58692	63262	69961
НКИ (ИФО), %	84,8	109,0	107,8	110,6
ШОБ-те жұмыспен қамтылғандар саны, адам	117418	120131	119540	127419
НКИ (ИФО), %	92,6	102,3	99,5	106,6
ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы, млрд	381,6	431,1	479,5	520,4
НКИ (ИФО), %	99,6	105,2	106,1	103,1

Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша.

2019 жылдан 2021 жылға дейінгі кезеңде тіркелген субъектілер саны 10,2%-ға немесе 7868 бірлікке өсті, бұл заңды тұлғалар санының 11,2%-ға, жеке кәсіпкерлер – 8,9%-ға, шаруа (фермер) қожалықтары – 13,8%. Оның ішінде жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері 2021 жылы 69961 бірлікті құрады, бұл 2020 жылдың деңгейінен (63262 бірлік) 10,6%-ға, 2019 жылдың деңгейінен (58692 бірлік) 19,2%-ға артық.

Тіркелген ШОБ субъектілерінің жалпы санындағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің үлесі 2019 жылы – 76,3%, 2020 жылы – 79,1%, 2021 жылы – 82,6%

құрады. Кәсіпкерлікпен қамтылғандар саны 2021 жылы – 126,7 мың адамды, 2020 жылы – 119,5 мың адамды, 2019 жылы – 120,1 мың адамды құрады. ШОБ субъектілерінің өнім шығаруы үш жылда 18,7%-ға өсіп, тиісінше 511,8 млрд теңге, 479,5 млрд теңге, 431,1 млрд теңгені құрады. 2022 жылдың 1 қаңтарына Жамбыл облысында жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны 70,0 мың бірлікті немесе 2021 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 110,5%-ды құрады. ШОБ құрылымында жеке кәсіпкерлер – 64,7%, шаруа қожалықтары – 25,9%, шағын кәсіпкерліктің заңды тұлғалары – 9,3% және орта кәсіпкерлік субъектілерінің заңды тұлғалары – 0,1% құрайды [4].

Келесі кестеде Жамбыл облысында ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштеріне талдау жүргізіледі.

Кесте 2.

Жамбыл облысындағы ШОБ дамуының негізгі көрсеткіштерін талдау

Көрсеткіштері	2018 ж.	2019 ж.	2020ж.	2021ж.	Өсу қарқыны, %
Жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің саны, бірлік.	53852	58692	63262	69961	129,9
ШОБ субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны, мың адам	117,4	120,13	119,54	127,42	108,5
Жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі, %	24,9	23,4	23,1	25,3	101,6
Жалпы өнім шығарылымы, млн.теңге	381636	431073	479542	520445	136,4
Шаруашылық субъектісінің жиынтық табысындағы ШОБ табысының үлесі, %	33,4	34,2	34,6	36,8	110,2
ШОК субъектілерінің салыстырмалы өнімділігі, %	44,9	45,1	45,7	46,4	103,3
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша					

Кесте мәліметтеріне сәйкес, 2021 жылы ШОБ белсенді субъектілерінің саны 2018 жылмен салыстырғанда 29,9% - ға артты. Шок субъектілерінде жұмыспен қамтылғандар саны 2021 жылы -127,42 мың адамды құрады, 2018 жылмен салыстырғанда тұрақты өсуде. 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 8,5% - ға ұлғайды. 2021 жылы жұмыскерлердің жалпы санындағы ШОБ қызметкерлерінің үлесі 2018 жылмен салыстырғанда 1,6%-ға өсіп, 25,3%-ды құрады. 2021 жылы шаруашылық жүргізуші субъектінің жалпы табысындағы ШОК субъектілері табысының үлесі 2018 жылмен салыстырғанда 10,2% - ға ұлғайды, тиісінше 2021 жылы шаруашылық жүргізуші субъектілердің шығарылымы 2018 жылмен салыстырғанда 36,4% - ға ұлғайды және 520 445 млн. теңгені құрады.

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнім көлемі жалпы өнеркәсіп өнімінің 1,8% құрайды (3-кесте).

Кесте 3.

Аймақтағы жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілері өнімін талдау (млн. тг)

№	Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / - 2021/18	Өсу қарқыны,%	
		2018	2019	2020	2021		2021/20	2021/18
1	2	4	5	6	7	8	9	10
1	Барлығы, оның ішінде:	381636	431073	479542	520445	138809	108,5	136,4
2	Шағын бизнес кәсіпорындары	181566	198857	206792	227203	45637	109,9	125,1
3	Орта бизнес кәсіпорындары	66588	77078	98408	84021	17433	85,4	126,2
4	Жеке кәсіпкерлер	37895	47152	50653	51706	13811	102,1	136,4
5	Шаруа немесе ферма қожалықтары	95587	107986	123689	157515	61928	127,3	164,8
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша								

Қолда бар деректерге сүйенсек, барлық қызметте өсу үрдісі байқалады. Яғни, 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда шамамен 36,4 %-ға, 2020 жылмен салыстырғанда 8,5 %-ға артады. 2021 жылы өнім көлемі әсіресе 2018 жылмен салыстырғанда ауыл шаруашылық өнімдері 64,8 %-ға өсті. Жеке кәсіпорындардың өнімі шамамен 36,4%-ға дейін өсті. Өйткені, қолында жеткілікті ақшасы бар адамдардың барлығы қосымша табыс көзі ретінде жеке кәсіпкерлікпен айналысады. Шағын және орта кәсіпкерліктің өнімі 2021 жылы 2018 жылмен салыстырғанда шамамен 25% және 26%-ға өсті, бірақ орта кәсіпкерліктің өнімі 2020 жылмен салыстырғанда шамамен 15%-ға төмендеді.

Келесі кестедегі деректер негізінде 2018-2021 жылдардағы экономикалық қызмет түрлері бойынша Жамбыл облысындағы ШОБ субъектілерінің санын анықтаймыз.

Кесте 4.

Аймақтағы белсенді ШОБ субъектілерінің санын талдау

Кәсіпкерліктің түрлері	Жылдар				Ауытқу + / - 2021/18	Өсу қарқыны,% 2021/2018
	2018	2019	2020	2021		
Барлығы, оның ішінде:	53852	58692	63262	69961	16109	129,9
Шағын бизнес кәсіпорындары	4895	5231	5916	6520	1625	133,2
Орта бизнес кәсіпорындары	46	51	54	47	1	102,2
Жеке кәсіпкерлер	34152	37246	40677	45290	11138	132,6
Шаруа немесе ферма қожалықтары	14759	16064	16615	18104	3345	122,7
Ескерту - Жамбыл облысының Статистика департаментінің мәліметтері бойынша						

Кестеден 2018 жылдан 2021 жылға дейін Экономикалық қызмет түрлері бойынша ШОБ саны жылдан жылға өсіп келе жатқаны байқалады. Дегенмен, жеке кәсіпорындардың саны осы жылдар ішінде шамамен 32,6% - ға дейін айтарлықтай

өсті. Соңғы 4 жылда өңірде белсенді шағын және орта кәсіпорындардың жыл сайынғы өсімі 4-13% - ға байқалады.

Қазақстандағы шағын кәсіпкерліктің қалыптасу және даму процестерін зерттеудің өзектілігі, оларды қолдау мәселелерін зерттеу шағын бизнеске тән ерекшелігі олардың жағымсыз факторларға бейімділігіне ғана негізделмейді, сонымен қатар экономиканың осы секторының қалыптасуы мен дамуы көптеген экономикалық, құқықтық және әкімшілік кедергілерді жеңе отырып, бюрократиялық құрылымдарға қарсы тұра отырып, экономиканы құрылымдық қайта құру жағдайында өтеді.

Қазақстандағы шағын бизнес өзінің экономикалық және әлеуметтік функцияларын толығымен орындауы үшін оған кешенді және жан-жақты қолдау және оның өміршеңдігін қамтамасыз ету қажет. Шағын кәсіпкерлікті қолдау тетіктерін оңтайландыру және олардың тиімділік деңгейін арттыру міндеттері шағын кәсіпкерлікті қолдаудың әзірленген және енгізілген нұсқаларының тиімділігін бағалау әдістемесін әзірлеуді қажет етеді.

Шағын және орта бизнестің әлеуметтік функцияларының қатарына, біздің ойымызша, жұмыс берушілердің басқа топтары іс жүзінде пайдаланбайтын қосымша еңбек ресурстарын қоғамдық ұдайы өндіру процесіне тартуға жәрдемдесуді қосу заңды. Оларға еңбек әлеуеті объективті факторлармен шектелген азаматтар жатады. Бұл зейнеткерлер, кәмелетке толмағандар, еңбекке қабілеттілігі шектеулі адамдар, көп балалы аналар және т.б. Нарықтық экономика жағдайында жұмыс берушілердің көпшілігі оларды толыққанды жұмысшы ретінде қарастырмайды, сондықтан олардың жұмысқа орналасу мүмкіндігін қамтамасыз ете алмайды.

Осылайша, аймақтық деңгейде статистикалық деректерді талдау, ғылыми әдебиеттерге шолу жасау шағын және орта бизнестің шешетін бірқатар маңызды міндеттерін анықтады[5]:

- сұраныс пен ұсынысты теңестіру арқылы экономикалық ортадағы ауытқуларды реттеу;
- халықтың білімін, дағдыларын және біліктілігін неғұрлым толық пайдалану үшін күшті уәждемелік ынталандыру жүйесін құратын экономиканың салауатты бәсекелестік ортасын дамыту, бұл өз кезегінде қолда бар материалды, адами, ұйымдық және технологиялық ресурстарды белсендірек дамытуға және пайдалануға мүмкіндік береді;
- тұрмыстық, ұйымдастырушылық және өндірістік қызметтердің әртараптандырылған және сапалы жүйесін қалыптастыру;
- жаңа жұмыс орындарының айтарлықтай санын құру, қоғамның ең маңызды қабатын – орта тапты қалыптастыру;
- ел экономикасының инновациялық әлеуетін дамыту, ұйымдастырудың, өндірістің, маркетингтің және қаржыландырудың жаңа нысандарын енгізу;
- экономиканы қайта құрылымдауды жеделдету;
- тиімді меншік иелерінің орта табын қалыптастыру;
- экономикалық жүйенің жалпы тиімділігін және қоғамдағы әлеуметтік-саяси тұрақтылықты арттыру;
- салалық және аймақтық монополияны жеңуде бәсекелестікті арттыру және дамыту;
- жұмыссыздықты азайтуда шағын кәсіпкерліктің әлеуметтік рөлін күшейту;
- шағын, орта және ірі бизнестің шоғырлануы мен өзара әрекеттесуін дамыту;
- аймақ экономикасының жағдайын жақсарту

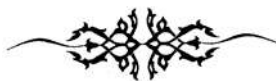
Бүгінгі таңда ең дамыған шет елдерде шағын және орта бизнес кәсіпорындардың жалпы санының шамамен 70-90% құрайды, мысалы, АҚШ-та, бүкіл жұмыс істейтін халықтың шамамен 53% ШОБ секторында жұмыс істейді, Жапонияда – 71,7%, ал Еуропалық Одақ елдерінде жұмыс істейтін халықтың жартысына жуығы шағын кәсіпорындарда жұмыс істейді. Оның үстіне Еуропалық Одаққа мүше елдерде орта кәсіпкерлік кәсіпорындардың жалпы санының 1%-ын ғана құрайды, бірақ сонымен бірге кәсіпорындардың жалпы айналымының 20%-ын және жалпы жұмысбастылықтың 17%-ын қамтамасыз етеді. Шағын және орта бизнестің даму деңгейі тікелей ел экономикасының даму дәрежесін анықтайды.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, шағын кәсіпкерлік секторын қолдау бойынша қабылданып жатқан шаралар қазіргі уақытта жеткілікті тиімді емес деген қорытынды жасауға болады. Ал мұның себебі шағын кәсіпкерлікті қолдаудың бірыңғай әдістерінің жоқтығы ғана емес, сонымен бірге оның әрбір субъектінің және жалпы мемлекеттің экономикалық құрамдас бөлігіндегі рөлін дұрыс түсінбеуінде. Мұның бәрі өз кезегінде шағын кәсіпкерлікті қолдау бойынша әзірленіп жатқан шаралардың тиімділігіне кері әсерін тигізіп, шағын кәсіпкерлік субъектілерінің санының артуына ықпал еткенімен сапалық артуына ықпал етпейді.

Шағын және орта кәсіпкерліктердің жоғарыда аталған міндеттерін ескере отырып оларды қолдау шаралары жүргізілетін болса, жүзеге асырылатын шаралардың тиімділігі артатындығы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 2015 ж. 29 қазаннан № 375-V ЗРК.- <https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1500000375>
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Сындарлы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Қазақстан халқына Жолдауы, Ақ жол –2019,қыркүйек–3
3. Бородачев, С. М. Теория принятия решений : учеб. пособие / С. М. Бородачев ; Уральский федер. ун-т им. первого Президента России Б. Н. Ельцина, Высш. шк. экономики и менеджмента. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2014. – 124 с. – ISBN 978-5-7996-1196-5.
4. Статистикалық жинақ Жамбыл облысындағы шағын және орта кәсіпкерлік, 2017-2019жж., Тараз 2020
5. Особенности функционирования малого предпринимательства в Казахстане// http://lib.kstu.kz:8300/tb/books/Predprinimatel@mstvo_i_mal@ij_biznes/8.htm

ӘОЖ 657.1.64

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН СИПАТТАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕР

Абдиманапов М.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В данной статье финансовое состояние предприятия характеризуется источниками распределения, использования и формирования средств (собственный капитал и обязательства, т. е. пассивы).

Кілттік сөздер: кәсіпорын, қаржылық тұрақтылық, тәуелсіздік коэффициенті, қаржыландыру коэффициенті, капитал, авансаланған капитал, меншікті капитал, активтер, пассивтер.

Нарық қатынасы жағдайында кәсіпорынның қызметі және оның дамуы көбіне өзін - өзі қаржыландырумен, яғни меншікті капиталдың көмегімен жүзеге асырылады. Тек ол капитал жетпегенде ғана шеттен капитал тартылады. Бұл кезде қиын болса да сырттан тартылған капиталдан қаржылық тәуелсіздік аса маңызды орын алады, бірақ онсыз әрине мүмкін емес.

Сондықтан да қаржылық есеп берудің ағымдағы активтерінің құрастырылу көздерін шектеу керек. Оның ең аз бөлігі өндірістік бағдарламаны қамтамасыз ету үшін өзінің кейбір кезеңдерінде ағымдағы активтерге әдеттегіден жоғары, яғни қосымша қажеттілік туғанда, ол банктердің қысқа мерзімді несиелерімен және коммерциялық несиелермен жабылады.

Активтердің қорлану көздерін талдау кезінде меншікті және қатыстырылған капиталдың көрсетілген көлемі белгіленіп, есеп беру кезеңіндегі олардың өзгеру себептері анықталып, оларға баға беріледі. Бұл кезде өз меншігіндегі капиталға басты назар аударылады, себебі өз қаражаттарының қоры болуы оның қаржылық тұрақтылығының барлығын көрсетеді.

Меншікті капиталдың көлемін ғана анықтап қоймай, сонымен бірге капиталдың жалпы сомасындағы оның үлес салмағын да анықтау маңызды. Бұл көрсеткіш арнайы әдебиеттерде әр түрлі атпен берілген (тәуелсіздік коэффициенті, автономдық коэффициенті), бірақ оның мәні бір ғана – бұл коэффициентке қарап кәсіпорын сырттан тартылған қаржыдан қаншалықты тәуелсіз екендігін және өз қаражатын қаншалықты жұмсай алатынын көруге болады. Бұл коэффициенттің өсуі кәсіпорынның қаржылық тәуелсіздігі жоғары екендігін көрсетсе, алдағы уақытта қаржылық қиындықтардың азаятындығын көрсетеді.

Тәуелсіздік коэффициентіне кері көрсеткіш болып табылатын қатыстырылған капиталдың барлық авансталынған капиталдағы үлес салмағы дәлелдейді. Бұл коэффициент авансталған капиталдың жалпы сомасындағы қарыздың үлесін сипаттайды. Бұл үлес жоғары болған сайын, кәсіпорынның сыртқы қаржыландыру көздерінен тәуелділігі жоғарылайды.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын сипаттайтын меншікті капиталдың қатыстырылған капиталға қатынасы көрсететін қаржыландыру коэффициенті болып табылады. Бұл коэффициент жоғары болған сайын, соғұрлым банктер мен инвесторлар қаржыландыруға соғұрлым сенімді кіріседі.

Бұл коэффициент кәсіпорын қызметінің қандай бөлігі өз қаражатымен, ал

қандай бөлігі қарыз қаражатымен қаржыландырылатынын көрсетеді. Қаржыландыру коэффициенті < 1 болатын жағдайда (кәсіпорын мүлкінің көп бөлігі қарыз қаражатымен қалыптасқан) төлем қабілеттілігінің өте қауіпті жағдайға жеткендігін және несиелер алу қиындатқанын көрсетеді.

Бұл көрсеткішке ұсынылып жатқан мәнді сөзбе – сөз түсінуден сақ болу керек. «Кейбір жағдайларда, - деп жазады О. В. Ефимова – меншікті капиталдың оның жалпы көлеміндегі үлесі жартысынан да аз болуы мүмкін, бірақ сонда да кәсіпорын айтарлықтай жоғары қаржылық тұрақтылығын сақтай алады. Бұл, бірінші кезекте, қызметі активінің жоғары айналымдылығымен, сатылатын өнімге тұрақты сұранысымен, тұрақты жабдықтау және өткізу арналары бар, тұрақты шығындардың төменгі деңгейімен (мысалы, сауда және делдал ұйымдар) сипатталатын кәсіпорындарға қатысты [1].

Сонымен қатар мақсатты бағыттағы активтерінің айтарлықтай үлес салмағы қаражаттар айналымы ұзақ капиталды көп қажет ететін кәсіпорындар үшін қарыз қаражаттарының үлесі 40 – 50 % болуы олардың қаржылық тұрақтылығына өте қауіпті болуы мүмкін.

Кәсіпорындарда қаржыландыру коэффициентінің кері көрсеткіші кеңінен қолданылады, қатыстырылған капиталдың меншікті капиталға қатынасымен анықталатын қарыз және меншікті қаражаттар қатынасының коэффициенті.

Активтерді құрудың ең дұрыс жолы болып, меншікті капитал барлық негізгі капиталды (айналымнан тыс активтер) және айналым капиталының бір бөлігін жабатын кездегі жол саналады. Кәсіпорын, барлық қарыз қаражаттары алынып қойып жатса да өмір сүре беретін болады. Кәсіпорынның капиталын пайдалану туралы тағы бір қызық ой – меншікті капиталды тек қана негізгі құралдарды сатып алуға жұмсап, ал айналым қаражаттары (ағымдағы активтер) келесі жолмен қалыптасуы керек: $\frac{1}{4}$ - ұзақ мерзімді қарыздар есебінен, ал $\frac{3}{4}$ - қысқа мерзімді қарыздар есебінен.

Кәсіпкер, егер өзінің капиталы аз, ал басқанікі көп болса, жақсы жұмыс істейтін болады.

Нарықтық қарым – қатынас осы принцип (қағида) бойынша құрылған. Аз ғана капиталың бола тұра, көп табыс алуға болады.

Меншікті, қарыз (қатыстырылған) және жалпы (авансталған) капиталдың қатынасын әр түрлі тұрғыдан сипаттайтын коэффициенттермен қалыптасқан жағдай, меншікті және қатыстырылған капиталдың (міндеттемелердің) құрылымын және оның есеп беру кезеңіндегі өзгерістерін зерттеуді қажет етеді.

Меншікті капиталды зерттегенде өзіндік айналым қаражаттарындағы болған өзгерістерге ерекше назар аударылады, яғни меншікті капиталдың қандай бөлігі иммобильдік сипаттағы құндылықтарда бекітілмегендігін және осы қаражаттарды неғұрлым азды – көпті еркін жұмсауға мүмкіндік беретін нысанда тұрғандығы анықталады.

Меншікті айналым қаражаттарының көлемін анықтау үшін, меншікті капиталдың сомасынан баланс активінің бірінші бөлімінің жалпы сомасын (қорытындысын) алып тастау керек.

Тәжірибе жүзінде күрделі салымдарды қаржыландыру және негізгі құралдарды сатып алу үшін, меншікті капиталға теңестіріліп қосылатын, ұзақ мерзімді несиелер мен қарыздар пайдаланылады.

Қаржыландырудың осы қатыстырылған көзі ескеріліп, алдағы көрсеткіштің мөлшері анықталады. Бұл көрсеткіш абсолютті болып табылады, оның

динамикадағы өсуі – оң, ал төмендеуі – теріс бағыты ретінде қарастырылады.

Талдау кезінде меншікті айналым капиталының абсолюттік мөлшерін анықтаумен қатар, оның жалпы меншікті капиталдағы үлес салмағын да табу керек. Бұл көрсеткіш кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының әлдеқайда нақты сипаттамасы болып саналады.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын тек қана қаражат көздерінің құрамымен емес, сонымен бірге қаржылық есеп берудің активтеріне салудың дұрыстығымен де сипатталады.

Сондықтан меншікті қаражаттардың құрылымын бағалаумен қатар кәсіпорынның қарыз қаражаттарының құрылымы да қарастырылады.

Қатыстырылған капиталды талдау үшін қарыз қаражаттарының әрбір баптарының есеп беретін көрсеткіштерін топтық қорытындыларымен сәйкестендіру қажет, олардың базистік көрсеткіштерден ауытқуларын анықтап, қатысты өлшемдердің өзгерістерін көрсету керек.

Қаржылық тұрақтылықтың абсолютті көрсеткіштері – тауарлы – материалдық қорлардың, олардың қалыптасу көздерімен қамтамасыз етілу дәрежесін көрсететін көрсеткіштер.

Қаржы тұрақтылығын талдау үшін келесі кестені құрамыз:

1 – кесте

Кәсіпорынның қаржы тұрақтылығын сипаттайтын көрсеткіштерді талдау,

2022 жыл

Р/с	Көрсеткіштер	Жыл басында	Жыл соңында	Өзгеруі (+,-)	Оптималды мәні
1	Капитал	142636,4	142569,9	-66,5	x
2	Заемды капитал	166816,8	72552,0	-94264,8	x
3	Авансталған капитал	309453,2	215121,9	-94331,3	x
4	Тәуелсіздік коэффициенті	0,461	0,663	+0,202	0,5-0,6
5	Қаржыландыру коэффициенті	0,855	1,965	+1,11	>1
6	Заемды капиталдың меншікті капиталға арақатынасы коэффициенті	1,169	0,509	-0,66	<1
Ескертпе – кесте мәліметтері «Жанатас Жылу» МКК «Бухгалтерлік баланс» есеп беру нысаны негізінде есептелген					

1 – кестеде берілген мәліметтер бойынша авансталған капитал ішінде заемды капиталдың үлесі жыл басында 54,9 %, ал жыл соңында 33,7 %. Капиталдың үлес салмағы авансталған капитал құрамында жыл басына – 46,1 %, ал жыл соңына 66,3 %. Бұл жағдай кәсіпорынның қаржы тұрақтылығына жайсыз әсер етеді. Қаржы тұрақтылығын сипаттайтын көрсеткіштер қолайлы мәндеріне сәйкес емес. Мысалы, тәуелсіздік коэффициентінің қолайлы мәні 0,5 – 0,6 аралығында. Біздің кәсіпорында бұл коэффициент жыл соңына 0,663 құрады. Кәсіпорын 33,7 % қарыз арқылы және 56,3 % өз қаражаттары арқылы қызмет етеді. Заемды капитал 2022 жылы жыл

басында 166816,8 мың теңге, ал жыл соңында – 72552 мың теңге, яғни 94264,8 мың теңгеге төмендеді.

Кәсіпорынның қаржы жағдайын ұзақ және қысқа мерзімді даму барысы тұрғысынан бағалауға болады. Бірінші жағдайдағы қаржы жағдайын бағалау өлшемдері – кәсіпорынның өтімділігі мен төлеу қабілеттілігі. Кәсіпорынның өтімділігі жөнінде айтқан кезде, ондағы бар ағымдағы активтердің мөлшерінің теориялық тұрғыдан алғанда келісім – шартта белгіленген өтеу мерзімі сақталмаған жағдайдың өзінде, олардың қысқа мерзімді міндеттемелерді өтеу үшін жеткілікті болуы назарға алынады.

Төлеу қабілеті тез арада өтеуді талап ететін кредиторлық борыш бойынша есеп айырысу мақсатында осы кәсіпорында ақша қаражаттары мен оның эквиваленттерінің жеткілікті дәрежеде бар екендігін көрсетеді. Экспресс – талдау шеңберінде анықталған кассадағы және банктің есеп айырысу шотындағы қолма – қол ақшаларды сипаттайтын баптарына көңіл бөледі. Бұл жағдай түсінікті де: олар жиынтық қолма – қол ақша қаражаттарын сипаттайды, яғни кез келген басқа салыстырмалы бағасы ғана бар мүлікке қарағанда, абсолюттік бағаға ие болатын мүлікті сипаттайды. Бұл ресурстар әлдеқайда мобильды, олар кез келген уақытта қаржы – шаруашылық қызметке енгізілуі мүмкін.

Кәсіпорынның қаржы жағдайы ұзақ мерзімді келешекке арналған бағытта қаражат көздерінің құрылымымен, кәсіпорынның сыртқы инвестициялар мен кредиторлық тәуелсіздік деңгейімен сипатталады және ол туралы келесі бөлімдерде айтылады. Осы жерде айта кетейік, кәсіпорынның қаржы жағдайын экспресс – талдау түрліше дайындалуы (толтыру, безендіру) мүмкін: жиынтық көрсеткіштер, қысқаша тестік есебі түрінде, аналитикалық кесте түрінде және ол осы кәсіпорынның қаржы жағдайын әлдеқайда терең әрі нақтылы талдау қажетті немесе талдаудың мақсатқа сай екендігі туралы және осы кәсіпорынның шаруашылық қызметінің нәтижесі туралы қорытындымен аяқталады.

Кәсіпорынның перспективті төлем қабілеттілігін анықтау үшін кәсіпорын активіндегі ақша қаражатына айналдыра алатын жылдамдық және дайындықты сипаттайтын өтімділіктің статистикалық көрсеткіштері кеңінен пайдаланылады. Үш көрсеткіш жиі қолданылады:

- 1) абсолютті өтімділік коэффициенті;
- 2) аралық өтеу (жабу) коэффициенті;
- 3) жалпы өтеу (жабу) коэффициенті [2].

Абсолютті өтімділік коэффициенті (жеделдік коэффициенті) ақша қаражаттары мен тез өткізілетін бағалы қағаздардың мерзімді және қысқа мерзімді міндеттемелерге қатынасы ретінде есептеледі.

Аралық өтеу коэффициентін есептеу үшін (немесе оның басқа аталуы: қауіпті өтім коэффициенті, өтімділіктің дәл коэффициенті) ақша қаражатының құрамына алдыңғы көрсеткіштің алымына дебиторлық борыш және басқа да активтер қосылады. Ол кәсіпорынның дебиторлармен өз уақытында есеп жүргізу жағдайында болжамданған төлемдік мүмкіндігін көрсетеді, яғни ағымдағы міндеттемелердің қандай бөлігі тек ақша қаражаты есебінен емес, сонымен қатар өткізілген өнімдер, орындалған жұмыстар немесе көрсетілген қызметтер үшін түсімдер есебінен өтелетінін сипаттайды.

Айналым қаражатының өтімді бөлігінің (яғни тауарлы – материалдық қорларды есептегенде) ағымдағы міндеттемелерге қатынасын ашып көрсететін бір көрсеткіштің есебі айналым құралдарының жеке категорияларының өтімділігі бірдей

еместігінен шығып отыр.

Қауіпті өтімділік коэффициенті кәсіпорынның күтілетін төлем қабілеттілігін дебиторлық борыштың бір айналымының орташа ұзақтығына тең кезеңге сипаттайды.

Басқа да көзқарас бар. Шамамен бұл коэффициент 0,5 – тен кем болмауы тиіс, себебі жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің әр теңгесіне ақша қаражатының және дебиторлық борыштың 50 тиыннан кем келмеуі тиіс.

Ағымдағы өтімділік коэффициенті (жалпы өтеу коэффициенті) барлық ағымдағы активтердің жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің көлеміне қатынасын көрсетеді. Ол ағымдағы активтер мен міндеттемелердің қандай есесін өтейтінін белгілеуге мүмкіндік береді және дебиторлармен өз уақытында есеп айырысу және дайын өнімді тиімді өткізу жағдайларында ғана емес, сонымен бірге материалды айналым құралдарының басқа элементтері қажет болған кезде сату жағдайында бағаланатын кәсіпорынның төлемдік мүмкіндіктерін көрсетеді.

Жалпы өтеу коэффициенті өтімді құралдар жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің сомасын өтейтінін белгілеуге мүмкіндік береді және сонымен баланс құрылымының тұрақтылық дәрежесін ғана емес, кәсіпорынның өзінің қысқа мерзімді қарыздары бойынша тез есептесе алу қабілеттілігін дәлелдейді.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде бұл көрсеткішке кәсіпорынның ағымдағы өтімділігін бағалау кезінде ерекше мән беріледі. Оның кеңінен қолданылуының негізгі себептері:

1) біріншіден, ағымдағы активтермен ағымдағы пассивтердің өтелу дәрежесін көрсетеді. Бұл көрсеткіш қаншалықты жоғары болса, соншалықты қысқа мерзімді міндеттемелерді төлеу сенімділігі жоғары болады;

2) екіншіден, ағымдағы активтердің пассивтерден асып кетуі ағымдағы активтерді (ақша қаражаттарынан басқасы) сату немесе жою (тарату) кезінде зияндардың пайда болуына бөгет болады. Бұл қарсы әрекеттің қаншалықты күштірек болуы, кредитор үшін соншалықты тиімді. Бұл арттыруды шетел компанияларында жұмыс істеуші капитал немесе қаржы – эксплуатациялық қажеттілік деп атайды.

Жалпы өтеу коэффициенті өндіріс сипатына байланысты күрт ауытқуы мүмкін. Оның деңгейіне тиелген тауарлар мен көрсетілген қызметтер мен есеп айырысу нысандары, өндіріс циклінің ұзақтығы, тауарлы – материалдық құндылықтар қорларының құрылымы және басқалар әсер етеді. Берілген көрсеткіш үшін мына шектеу қалыпты мән болып табылады: $k \geq 2$. Берілген шектеу кәсіпорынның өтімді құралдарға (немесе қаражаттарға) тиімді қажеттілік деңгейі ағымдағы міндеттемелерден 2 есе асуы қажет екендігін көрсетеді. Ағымдағы өтімділік коэффициенті барлық айналым қаражаттарының бір айналымының орташа ұзақтығына тең кезеңдегі кәсіпорынның күтілетін төлеу қабілеттілігін сипаттайды [3].

Осы көрсеткіштің нормативті маңызына байланысты басқа пікірлер де кездеседі. Ол 1 мен 3 арасындағы шектерде болуы тиіс. Төменгі шегі ағымдағы міндеттемелерді өтеуге жеткілікті болуы тиіс, жетпесе кәсіпорын төлеуге қабілетсіз болуы мүмкін.

Ағымдағы активтердің ағымдағы міндеттемелерден екі есе артық болуы орынсыз болып саналады, себебі бұл компанияның өз қаражаттарын рационалды салмауы мен олардың тиімсіз пайдаланылуын көрсетеді.

Ағымдағы өтімділік коэффициентінің 2 – ге тең нормативтік мәні біздің

елімізде есеп беру кәсіпорындағы нақты жағдайды ескермей, кәсіпорынның банкроттығы туралы шешім қабылдау үшін қажет белгілердің бірі ретінде алынған.

Ағымдағы өтімділік коэффициентінің нормативтік мәні барлық кәсіпорындар үшін бірдей, яғни шаруашылық субъектісінің өндіріс түрі мен салалық ерекшеліктері есепке алынбайды. Көптеген отандық кәсіпорындарды банкроттық анықтамаға жатқызуға болады. Яғни, бұндай белгілермен анықтау дұрыс емес, себебі көп кәсіпорындар ішінен нақты банкроттық шаралар қаупі төнген кәсіпорындарды бөліп көрсетпейді.

Бұл нормативтік мән әлемдік есептік талдау тәжірибесінде саладар мен салааралық бойынша бөлшектеліп қолданылады. Осылай, АҚШ –тың Сауда министрлігінің мәліметтері бойынша, салалар мен кәсіпорындар тобы бойынша жалпы өтеу коэффициенті 1990 жылы мынадай мәндерге ие болды. Өндірістік сала корпорациясы – 1,47, тамақ өнімдерінің өндірісі – 1,25, баспа қызметі – 1,67, химия өнеркәсібі – 1,30, мұнай және көмір өндіру өнеркәсібі – 1,0, машина жасау – 1,85, электр құралдары және электрондық техника өндірісі – 1,47, бөлшек сауда – 1,50. Біздің елде де статистикалық материалдарды жинақтау мөлшеріне қарай бұл көрсеткіштің мәнін салалар мен салааралық бойынша бөлшектеп және активтің өтімділігін талдауда қолдану керек.

Кәсіпорын өтімді қаржының болуын оларға ұтымдылық қажеттілік шегінде реттеуі қажет. Ол - әрбір нақты кәсіпорын үшін келесі факторларға байланысты:

- кәсіпорын және оның қызметінің көлемі, мөлшері (өндіру және өткізу көлемі қаншалықты көбірек болса, соншалықты тауарлы – материалдық құндылықтар қоры мол болады);

- өнеркәсіп және өндіріс салалары (өнімге деген сұраныс және оларды өткізуден түсімнің түсу жылдамдығы);

- өндірістік цикл ұзақтығы (аяқталмаған өндіріс көлемі);

- материал қорын қалпына келтіруге қажет уақыт (олардың айналу ұзақтығы);

- кәсіпорын жұмысының маусымдылығы;

- жалпы экономикалық конъюктура.

Егер ағымдағы активтер мен қысқа мерзімді міндеттемелердің ара қатынасы 1:1 – төмен болса, онда кәсіпорын өз шоттарын төлей алмайды деуге болады. 1:1 арақатынасы ағымдағы активтер мен қысқа мерзімді міндеттемелердің теңдігін білдіреді.

Активтер өтімділігінің әр түрлі дәрежесін ескере отырып, активтердің барлығы тез арада өтімді деуге болмайды, яғни бұл жағдайда да кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына қауіп төнеді. Егер де ағымдағы өтімділік коэффициенті 1.1 арақатынасынан көп болса, онда кәсіпорынның өзіндік көздері есебінен құралатын бос ресурстарының едәуір көлемі бар екені туралы қорытынды жасауға болады. Кәсіпорын кредиторлары тұрғысынан, айналым құралдарын құрудың осы варианты аса жоғары бағаланады.

Сонымен бірге, менеджердің көзқарасы бойынша кәсіпорында қорлардың өте көп жиналуы, қаржыларды дебиторлық борышқа аудару кәсіпорынның активтерін шебер пайдалануымен байланысты.

Өтімділіктің әр түрлі көрсеткіштері тек өтімді қаржыларды есепке алудың әр түрлі дәрежесінде кәсіпорынның қаржы жағдайының тұрақтылығын жан – жақты сипаттап қана қоймай, сонымен бірге талдау хабарламаларының әр түрлі сыртқы падаланушылардың мүдделеріне жауап береді. Мысалы, шикізат пен материал

жеткізушілері үшін абсолютті өтімділік коэффициенті қажет. Осы кәсіпорынды несиелейтін банк өтімділіктің аралық коэффициенттеріне көп көңіл бөледі.

Кәсіпорынның сатып алушылары немесе акциялар мен облигацияларды ұстаушылары кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын ағымдағы өтімділік коэффициенті бойынша бағалайды.

Көптеген кәсіпорындар үшін аралық өтімділіктің төмен коэффициентінің жалпы өтімділіктің жоғары коэффициентіне сай келуі тән екенін атап өту керек. Бұл кәсіпорында шикізат, материал, жинақ бөлшектер, дайын өнімнің шектен тыс қорлары барлығына байланысты болады. Бұл шығындардың негізделмеуі ақырында ақша қаражатының жетіспеуіне әкеледі.

Осыдан, жалпы өтеу коэффициентінің жоғары болуына қарамастан, оны құраушының, әсіресе баланстың үшінші тобына кіретін баптары бойынша, жағдайын және динамикасын айқындау керек.

Осы мақсатта өндірістік қорлардың, дайын өнімнің, аяқталмаған өндірістің айналымын есептеу керек.

Кәсіпорында аралық өтімділік коэффициентінің төмен және жалпы өтеу коэффициентінің жоғары болуы кезінде, айналымдылықтан аталған көрсеткіштерінің нашарлауы осы кәсіпорынның төлем қабілетінің нашарлағанын дәлелдейді. Өтімді қаржылардың айналым көрсеткіштерінің нашарлауы болған кезде, кәсіпорынның төлем қабілетін объективті бағалау үшін осындай төмендеу себептерін айқындау керек.

Осы кезде тұтынушының өнімдер мен қызметкөрсетулер үшін төлем жүргізуді кешіктіруінің, дайын өнімнің, шикізаттың, материалдардың және тағы басқа шектен тыс қорлануының себептерін жеке талдау керек. Бұл себептер сыртқы және ішкі себептерден болуы мүмкін. Бірақ, алдымен өтімділіктің жоғарыда аталған коэффициенттерін есептеп, олардың деңгейлеріндегі ауытқуларды және оларға әр түрлі факторлардың әсер ету көлемін анықтау керек.

Ағымдағы төлем қабілеттілігі баланс жасау мерзімімен анықталады. Кәсіпорын жабдықтаушыларына, банктік қарыздар және басқа да есеп айырысулар бойынша қарыздары жоқ болса төлем қабілетті деп саналады.

Келешекке арналған төлем қабілеттілігі нақты бір мерзімдегі оның төлем құралдарының сомасын осы мерзімдегі жедел (бірінші кезектегі) міндеттемелермен салыстыру жолымен анықталады.

Төлем қабілеттілігі белгілі бір мерзімде қолдағы ақша сомасының жедел төлемдер сомасына қатынасын көрсететін төлем қабілеттілігі коэффициенті арқылы көрінеді. Егер төлем қабілеттілігі коэффициенті 1 – ге тең немесе үлкен болса, онда бұл ол кәсіпорынның төлем қабілетті екенін білдіреді. Егер коэффициент 1 – ден аз болса, онда талдау процесінде төлеу құралдарының жетіспеуі себептерін анықтау керек.

Төлем қаражатының сомасын анықтау мәселесі бойынша әр түрлі көзқарастар бар. Төлемге қабілетті құралдарға ақша қаржыларын, қысқа мерзімді бағалы қағаздарды жатқызу әлдеқайда тиімді, себебі олар тез өткізіледі және ақшаға тез айналады. Ағымдағы міндеттемелерге ағымдағы пассивтер, яғни төлеуге жатқызылған міндеттемелер мен қарыздар: банкінің қысқа мерзімді несиелері, қысқа мерзімді қарыздар, кредиторлық борыштар және басқа пассивтер кіреді.

Төлем құралдарының ағымдағы міндеттемелерден асуы кәсіпорынның төлемге қабілетті екенін білдіреді. Банкте есептің және басқа шоттарда ақшаның болмауы, банкке қайтарылатын несиенің мерзімі өтіп кетуі, қаржы органдарына

қарыз болу, еңбекке төленетін қаржылар мерзімінің сақталмауы төлемге қабілетсіздікті көрсетеді. Төлем қабілеттілігі оны қысқа мерзім ішінде (апта, жарты ай) талдау кезінде анығырақ көрінеді.

Есепті кезең ішіндегі ағымдағы төлем қабілеттілігі төлемдік күнтізбе көмегімен есептелуі мүмкін, оның негізінде ағымдағы жедел төлем қабілеттілігінің коэффициенті анықталады, кредиторлармен, банкпен, қаржылық және басқа органдармен өз уақытында есеп айырысуды қамтамасыз ететін шаралар жасалады. Төлемдік күнтізбе аналитикалық есептің мәліметтері, банк көшірмесі, төлемнің мерзімдік картотекасы негізінде жасалады. Мұндай есептер күнделікті немесе 3 - 5 күнде бір рет және басқа уақыт аралықтарында жүзеге асырылуы мүмкін.

Есептеудің мерзімділігі кәсіпорын төлем қабілеттілігіне байланысты. Егер тұрақты болса, есептесу сирек, ал егер тұрақсыз болса жиі жүргізуге болады. Ағымдағы оперативтік анықтау үшін кәсіпорынның төлем құралдары және уақыты келген оның қарыздары (мерзімді міндеттемелері) туралы келесі ақпаратты қарастырайық. Осы ақпараттың негізінде төлем құралдары мен жедел міндеттемелерді анықтайық. Ағымдағы төлем қабілеттілігін талдау кезінде сандық көрсеткіштерден басқа, сапалық сипаттамаларын білу керек.

Қаржылық икемділік кәсіпорынның алдын ала болжамаған жағдайларға байланысты ақша қаражатының түсуі кезінде кездейсоқ үзілістерге қарсы тұру қабілеттілігімен сипатталады. Бұл өзгермелі жағдайға төтеп беру үшін әр түрлі көздерден қарыз алу, акционерлік капиталды көбейту, активтерді сату, қайта орналастыру, кәсіпорын қызметінің деңгейі мен сипатын өзгерту дегенді білдіреді.

Ақша қаражатын қарызға алу қабілеттілігі әр түрлі себептерге байланысты және тез өзгеруге бейім. Ол кәсіпорын табыстылығымен, тұрақтылығымен, салыстырмалы өлшемімен, салалардағы жағдаймен, капиталдың құрамы және құрылымымен анықталады. Көбіне ол несие нарығының өзгеру бағыттары мен жағдайы сияқты сыртқы факторларға тәуелді.

Несие алу қабілеттілігі ақша қаражаты керек жағдайда және кәсіпорынға қысқа мерзімді несиелерді ұзарту үшін қажет кезде маңызды. Алдын ала келісіммен қаржыландыру немесе ашық несие линиялары (кәсіпорын белгілі бір мерзім ішінде және белгілі бір жағдайларда ала алатын несие) – потенциалды қаржыландыруға қарағанда, керек кезде алудың сенімді көздері.

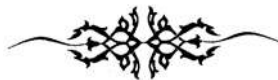
Кәсіпорынның қаржы икемділігін бағалау кезінде оның вексельдері, облигацияның және артықшылықты акцияның рейтингі, активті сатудың шектілігі, шығынның кездейсоқтық дәрежесі, ереуіл, сұраныстың төмендеуі және жабдықтау көздерінің жойылуы сияқты, өзгермелі жағдайларға тез бейімдеушілік қабілеттілігі есепке алынады. Ағымдағы (қысқа мерзімді) төлем қабілеті өте тар түсінік, себебі оны болашақта қолдану мүмкін емес.

Кәсіпорынның перспективті (ұзақ мерзімді – бір жылдан аса) төлем қабілетін бағалау үшін өтімділіктің динамикалық, статистикалық көрсеткіштері пайдаланылады. Динамикалық көрсеткіштердің бірі өнімді (жұмыс, қызмет) өткізуден түскен табыстың орташа ағымдағы міндеттемелерге қатынасы болып табылады.

Есептеу үшін алымында есепті кезеңдегі есеп шоты бойынша дебет айналымын, ал бөлімінде – осы кезеңдегі ағымдағы міндеттемелерінің орташа қалдықтарын алуға болады. Бұл есепте алымы баланс жасау мерзіміндегі емес белгілі бір кезең үшін ақша қаражатының ағымын көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Дүйсенбаев К.Ш., Толегенов Ә.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау. / Оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2001 – 330 бет.
- 2.Жатқанбаев Е.Б. Аралас экономика негіздері. – Алматы: 1996.
- 3.Идрисов А.Б. и др. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. – М: «Финансы», 1996.

ӘОЖ: 336.225.6**ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУ НЕГІЗІ**

**Абдикулова Қ.А., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В данной статье местный бюджет представляет собой централизованный фонд денежных средств, предназначенный для финансового обеспечения исполнения местными органами власти своих функций по соответствующей административно - территориальной единице.

Кілттік сөздер: мемлекеттік бюджет, республикалық бюджет, жергілікті бюджет, бюджеттің кірістері, бюджеттің шығыстары, трансферт, нетто – бюджет, бруто бюджет, қаржыландыру .

Жергілікті бюджеттер жүйесі мемлекеттік құрылымдық пен тиісті әкімшілік-аумақтық бөлімге негізделеді. Жергілікті бюджеттер республиканың бюджеттік жүйесінің екінші деңгейі және облыс, республика маңындағы қала, астана, аудан, облыс маңындағы қала бюджеттерін құрайды.

Жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығындарының құрылымы республикалық бюджеттікіндей Бюджеттік кодекс ережелерімен анықталған, бірақ әлдебір ерекшеліктері бар. Ол ерекшеліктері әрбір мемлекеттік басқару деңгейі бойынша өздерінің өкілеттіктерін іске асыру мақсатта тұрақты кірістік қайнар көздерді бекіту мен билік құрылымдардың өкілеттіктерін шектеу және бюджетаралық қатынастарды жетілдіруге сәйкес бюджеттер деңгейлері арасында шығындарды бөлумен шарттасады. Шығындық өкілеттікті бөлудің жүйелігін қамтамасыз ету мақсатта басқа-ру деңгейлері бойынша мемлекеттік органдардың белгілі функциялар орындау құзыреттері анықталып оларға шығындық өкілеттік бекітіледі [1].

Жергілікті бюджеттердің теңестірулігін қамтамасыз ететін, трансфертердің ортамерзімдік тұрақты нормативтеріне негізделген бюджетаралық қатынастар моделін құрғанда, жергілікті атқарушы органдардың республикалық бюджеттен басқа шеттен алып пайдаланудың қажеттілігі болмайды. Сонымен бірге әкімшілік-бюджеттік реформаның басымды бағыттарын іске асырудың мүмкіндігі туады, яғни ауылды жерлерде, аудан маңындағы қалаларда тиімді жергілікті басқаруды ұйымдастыру мен олардың институционалдық және функционалдық бекінісі.

Осы мақсаттарда ауылдар мен шағын қалаларда әкімнің аппараттарын қалыптастыру және оларға заңды тұлғалар мәртебесін беру қарастырылған. Мұндай шара жергілікті әкімдіктерге жекеленген мүлік бөлу және олар өз аттарынан

мүліктік және мүліктік емес құқықтар мен міндеттемелер табу және іске асыру жөнінде құқықпен тағайындауды ұйғарады. Мысалы, бұл шара арқылы тиісті аумақтарда заңнамалармен берілген жер қатынастарын реттеу жөніндегі құқықты қамтамасыз ету іске асырылады.

Жоғарыда айтылған шаралар ауылдар мен шағын қалалар әкімдерінің шаруашылық және экономикалық салалар бойынша шешімдер қабылдау уәкіліктіктерін кеңейтеді және ең төменгі деңгейдегі басқарудың қаржылық дербестігін қамтамасыз етеді, себебі олардың бюджеттік бағдарламалары аудан бюджетінің құрамында тиісті маслихаттармен бекітіледі де тек солар арқылы өзгертіледі.

Аймақтық саясатты жетілдіру мен мемлекеттік басқару деңгейлері арасында уәкіліктікті шектеу мақсатымен ауыл мен шағын қала басқару деңгейлерінің функциялары кеңейтіледі. Жекелеп айтқанда, оларға келесі қосымша функциялар жүктеледі: [2].

- елді мекендерді көріктендіру, жасылдандыру әкәне санитарлық тазарту жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру;
- зираттар мен басқа қабырлау орындарды тиісті қалыпта ұстау жөніндегі қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыру;
- өртке қарсы қауіпсіздік пен судағы қауіпсіздікті қамтамасыз етуді бақылауын іске асыру;
- жер мен су пайдалануын реттеу және елді мекендерді сумен қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстарды ұйымдастыру;
- заң бекіткен тәртіп бойынша әкімшілік-аумақтық бірлікке берілген коммуналдық меншікті басқару.

Келешекте республикада жергілікті өзін-өзі басқару негіздерін қалыптастыру жоспарлануда. Бүгінгі күні мұндай институттарды енгізу бірсыпыра мәселелер шешуіне тіреліп тұр. Мысалы, биліктің ауылдық органдар деңгейінде басқарудың нақты механизмдері қалыптаспаған, кірістердің өздік қайнар көздері белгіленбеген, меншік мәселелері шешілмеген.

Бюджеттердің түрлері мен деңгейлері арасындағы өзара байланыс аймақтық бюджетаралық теңестіру механизмі арқылы іске асырылады. Бұл механизмнің маңызы - ол бюджеттік жүйенің буындары арасында кірістер мен шығындарды бөлу процесі, ал мұндай бөлудің негізін жергілікті бюджеттердің республикалық бюджетпен және аудандық бюджеттердің облыс бюджеттері арасындағы арақатынастарының теңбе-теңдік принципі құрастырады. Мұндайды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік қызмет көрсетуге арналған қаржы шығындардың нормативтер мен жергілікті бюджеттерге көрсететін қаржылық жәрдем нормативтерін есептейтін біріккен әдіс және салықтар есептеу мен төлеудің біріккен тәртібі пайдаланады.

Жергілікті бюджеттердің шығындары мөлшерлес кірістермен қамтамасыз етуі тиіс, ал кірістер Бюджеттік кодекске сәйкес әр түрлі салықтық және салықтық емес түсімдер арқылы қалыптасады. Әр мемлекеттердің бюджеттік жүйелерінде жергілікті бюджеттердің кірістері бекітілген және реттеуші кірістерге бөлінеді. Бекітілген кірістердің негізін өздік кірістер құрайды, яғни заңды түрде әрбір бюджеттер бойынша бекітілген, биліктің тиісті деңгейлердің салықтары мен басқа да түсімдері түсіндіріледі. Реттеуші кірістердің негізін заңнамалармен бекітілген ұзақ мерзімді нормативтер арқылы салықтар мен басқа да төлемдерден пайыздық түрде бөлініп тиісті бюджетке түсетін кірістер құрайды.

Өзіндік кірістер - ол заңмен бекітілген тәртіп бойынша толық немесе мығым бекітілген бөлігі ретінде тұрақты немесе ұзақ мерзімді негізде тиісті бюджетке түсетін кірістер. Мысалы, Бюджеттік кодекске сәйкес корпоративтік салық пен қосымша құнға салық толығымен республикалық бюджет кірісі ретінде бекітілген.

Аумақтардың экономикалық дамуын қамтамасыз ету мен жергілікті бюджеттердің теңгерушіліктерін бюджеттік реттеу мақсатында оларға жоғары тұратын бюджет деңгейінен кірістердің кейбір түрлерінің бөлімі бөлінеді. Мұндайда бөлектеу нормативтері төменгі тұрған бюджеттер бойынша біріккен немесе әр түрлі болуы мүмкін. Бұл нормативтер бюджеттік деңгейдің осы кірістерді беріп отырған өкіліктік органымен анықталады. Мысалы, Бюджеттік кодекске сәйкес әлеуметтік салық облыс маслихаты бекіткен кірістер бөлу нормативтер арқылы облыс бюджеті мен аудан бюджетіне түседі.

Нормативтер арқылы төменгі тұрған бюджеттерге берілетін кірістер реттеуші функцияларын толық және өнебойы орындай алмайды, себебі әрбір әкімшілік-аумақтық бірлік экономикасы бойынша салықтық потенциал ерекшеліктерін, инфрақұрылымның дамуын және басқа да әсер ететін факторларды анықтау өте қиын. Сондықтан аймақтық бюджетаралық теңестіру бюджеттік реттеудің басқа да формалары арқылы іске асырылады. Осы мақсатта трансферттер жіберу, дотациялар, субвенциялар мен субсидиялар бөліну механизмдері пайдаланады.

Жалпы сипаттағы ресми трансферттерді, яғни бюджеттік субвенция мен бюджеттік алып тастауды пайдалану, аймақтар бойынша стандарттық деңгейге жету мен халыққа мемлекеттік қызмет тепе-тең болу мақсатта бюджеттік қамтамасыз ету деңгейін теңестіруге мүмкіндік береді. Бюджеттік субвенция мен алып тастау көлемі абсолюттік түрде үш жылдық мерзімге бекітіледі.

Бюджеттік кодексте жергілікті бюджеттердің шығындар құрылымы анықталған, ал бюджеттен ақша беру осы шығындарға сәйкес бюджеттік қаржыландыру арқылы іске асырылады.

Қаржыландыру - ол бюджеттік қаражаттарды оны алушыларға бөліп шығару. Оны ұйымдастыру келесі принциптерге негізделеді: [3].

- тиімділік (ең аз шығындармен ең көп нәтиже);
- адрестік (қаражаттарды пайдаланудың нысандық сипаты);
- бақылаулық (қаржы бақылауды іске асыру);
- қайтарылмайтындық (қаражаттар бюджетке қайтарылусыз шартта берілу);
- ақысыздық (қаражаттар пайыз немесе басқа түрлі төлемсіз шартта берілу).

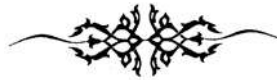
Бюджеттік қаржыландырудың белгілі екі әдісі бар - «нетто-бюджет» жүйесі арқылы және «брутто-бюджет» жүйесі арқылы. Бірінші әдістің маңызы - ол тек қана бюджетте анықталып бекітілген шығындар бойынша қатал түрде ақша қаражаттарымен қамтамасыз ету. Екінші әдіс бюджеттен толық қаржыландырылатын мекемелер мен ұйымдарды ақша қаражаттарымен қамтамасыз етуде пайдаланады. Бұл арада осы әдістер бойынша бюджеттік қаржыландыру формалары ретінде бюджеттік мекемелерге қаржы бөлу, төмен тұрған бюджеттер мен заңды және жеке тұлғаларға трансферттер, жалгерлік капиталға инвестициялар, бюджеттік бағдарламалар бойынша алынатын тауар, атқарылатын қызмет пен жұмыстарға бөлінетін қаражаттар болуы мүмкін.

Аймақтық қаржыландырудың ерекшелігі болып нысанды ағымдағы

трансферттерді пайдалану табылады. Олар тек қана бюджеттік субвенциялар мен алып тастаудың есебінде есептелмеген аймақтық бюджеттік бағдарламалар бойынша шараларды орындауға беріледі. Төмен тұрған бюджеттерге трансферттер арқылы міндетті түрде төлемақы беріледі. Нысанды ағымдағы трансферттер сомалары республикалық немесе облыс бюджеттерде бекітіледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Идимов К. «Проблемы выравнивания бюджетной обеспеченности регионов Казахстана» Транзитная экономика, №4, 2019 жыл
2. Идимов Т. «Актуальные вопросы развития местных бюджетов» ҚазҰҰ хабаршысы, Экономика сериясы, №4(44), 2019 жыл.
3. Кемелбаев С.Н. «Біз мемлекеттік бюджетті толтыруға жауаптымыз», Ақиқат, 2018 жыл.

ӘОЖ 338.012

КӘСІПОРЫНДАРДА ӨНДІРІСТІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мадымар М.С., аға оқытушы
М.Х Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының нарықтық экономикаға өтуі: кәсіпорындар арасындағы бәсекенің артуына, өндірістік шығындардың жоғары болуына, өткізу нарығының қысқаруына, әріптес кәсіпорындардың төлем қабілетсіздігіне, шикізат пен материалдар сипатталатын жаңа ортаға көшірді. Нарық жағдайында кәсіпорындардың тиімді қызмет етуі, экономикалық өсуі және дамуы адам ресурстарын және басқа да ресурстарды ең тиімді пайдалануға мүмкіндік беретін стратегиялық бағыттың дұрыс анықталуына тәуелді. Өндіріс тиімділігі тұрақты экономикалық өсу және кәсіпорын дамуына, өндірілетін өнімнің бәсеке қабілеттілігінің артуына байланысты болады.

Кілт сөздер: кәсіпорын, өндіріс, ресурстар, нарықтық қатынастар, кәсіпорынның қаржылық жағдайы.

Нарықтық экономикаға көшу кәсіпорындарға өндірістің тиімділігін арттыруын, өнімнің және қызмет көрсетудің ғылыми-техникалық прогресстің жетістіктерін ендіруіне негізделген, шаруаландырудың тиімді формалары мен өндірісті басқарудың бәсекелесу қабілеттілігін талап етеді.

Бұл міндетті іс-жүзіне жеткізу үшін кәсіпорынның шаруашылық қызметіне және оның қаражаттық жағдайының талдауына маңызды роль береді.

Маманды экономист, қаражаттаушы бухгалтер мен аудитор нарықтық қатынастарға өту жағайындағы экономикалық даму тенденциялары мен жалпы заңдылықтарын ғана жақсы біліп қоймай өзінің кәсіпорынының тәжірибесіндегі жалпы, арнайы және жеке экономикалық заңдарды толық түсінуі, өндірістің

тиімділігін көтеретін мүмкіншіліктер мен тенденциялары дер мезгіліне байқауы керек.

Соңғы жылдарда Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есебінің тәжірибесі мен әдістемесінде өте маңызды өзгерістер байқалынады, бұның басы мәселесі біздің мемлекет экономикасының нарықтық қатынастарға көшуі болды.

1997 жылдың 1 қаңтарынан бастап бухгалтерлік есеп стандарттарын, шотардың Бас жоспарын және қаржылық есеп берудің формаларын келтіріп бәрін іске енгізуі, нарық экономикасының талаптарына сәйкес, қаржылық талдаудың жана әдістемесін құруды талап етеді.

Тәжірибе жүзінде дәстүрлі бухгалтерия қаржы ақпаратының тұтынушыларына толық мәлімет бере алмайды. Сондықтан бұл мәлімет қалыптастырылған немесе толысып-жетілдірілген болу керек, яғни осы мәліметтер арқылы белгілі бір шешім шешу үшін. Қазіргі заман экономикасында бухгалтер қаржы нәтижесінің құрылымдық әдістемесін білу керек, басқару органдарына есептік саясатты тандап бере алу керек, яғни оның қызмет сферасы шоттаудан қаржы менеджментіне ейін өрлеу керек.

Экономикада қаржылық талдаудың мәні өте зор: кәсіпорындардың қаржылық жағдайын талдаудың маңызды түсініктемелері мен көрсеткіштеріне, мүліктік жағдайын білмей, қанша табыс және шығын бар екенін білмей және өндірістің қаражаттық тұрақтылығын, төеу қабіліттілігін, іскерлік-белсенділігін және тиімділігін бағалауға арналған. Бұлардың бәрі керек жағдай. Әсіресе қазір біз жоспарлы жүйеден нарықтық қатынастарға көшкен кезде. Нарықтық экономикада қорлардың жатып, шіріп қалуын келтірмеу керек.

Нарықтық қатынастар кезінде кәсіпорындар өз-өзімен шаруашылық субъект болып, мәселелерін өзі шешуге мүмкіншілігі бар. Бұл мәселелердің ішінде сыртқы және ішкі нарықта өздеріне жақсы әрітестерді таңдау. Нарықтық экономикада кәсіпорын өз (жұмыстарын) қызметтерін дұрыс және қатесіз жүргізсе, оның жұмысының нәтижесінде тиімді болуы тиіс. Басқа сөзбен айтқанда, шаруашылық субъектісінің қызметінің тиімділігі, басқарушылардың объективтілігі оперативтілігімен, мәселелерді шешуінің дұрыстылығымен көрсетіледі.

Нарықтық жағдайда кәсіпорынның өмір сүруі және нарықта тұрақтылығы қаржы тұрақтылығына тәуелді. Қаржылық тұрақтылық кәсіпорынның қаржы қорларының жағдайын көрсетіп, ақша қаражаттарын маневрлендіріп және тиімді қолданып өнім сату және өндіріс процесстің үзіліссіздігін қамтамасыздандырады.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын бағалау үшін, өндірістік және қаржылық мәселелерін шешу үшін, кәсіпорынның қаржы жағдайын талдау керек. Терең және нақты талдаудың арқасында кәсіпорынның қызметін бағалап, басқару органдарына нақты ұсыныстарды қаржы тұрақтылығын және іскерлік белсенділігін жоғарлату үшін деуге болады.

Кәсіпорынның қаржы жағдайын талдау өте маңызды болып табылады. Бұл кәсіпорын меншігі болып өздерінің өндірістік-кәсіпкерлік қызметтерінің, нәтижесіне жауапты болуымен байланысты. Кәсіпорын талдаудың мәселелерін қарастырудан бұрын, “Қаржы жағдайы дегеніміз не?...” деген түсіікті білуіміз керек. соңғы жылдарда шыққан мәліметтерде бұл түсінік әр түрлі болып келеді. Мысалы, профессор Шеремет А.Д. былай жазады: “Кәсіпорынның қаржылық жағдайы активтердің және олардың құралу көздеінің (пассивтердің) қолдануы мен орналасу көрінісінде мінезделеді”. Профессор Русак Н.А. бұл тісінікті былай анықтайды: “Кәсіпорынның қаржылық жағдайы, қаржы ресурстарын тиімді қолданылып,

орналасуында көрінеді”... Кәсіпорынның қаржылық жағдайы қаржы ресурстарымен қамтамасыздандырылуы мен оларды коммерциялық және кәсіпорынның басқа қызметтеріне байланысты тиімді қолдануынан қаржы тұрақтылығы анықталады. Кәсіпорынның уақыты мен төлемдерді жасай алуы, оның қаржы жағдайының жақсы екендігін көрсетеді. В.И.Радинова мен Н.А.Федатованың айтуынша: “Кәсіпорынның қаржылық жағдайы-қаржы ресурстарының бар болуы, орналастыруы мен қолдануында көрінеді”.

Қаржылық жағдайды талдау кәсіпорынның шаруашылық іс-әрекетін талдаудың аяқтаушы атапы болып келеді. Ол өзі үш стадиядан тұрады: жабдықтау, өндіріс және өткізу, олар өз кезегіне жинақталып коммерциялық, өндірістік және қаржылық іс-әрекетті құрайды. Шаруашылық іс-әрекеттің маңызды жағы болып қаржылық іс-әрекет табылады. Кәсіпорынның қаржылық іс-әрекеті дегеніміз — нәтижесінде меншікті және тартылған капиталдың құрамы мен көлемі өзгергендегі оның іс-әрекеті. Ол қаржылық ресурстардың жүйелі келіп түсуі мен тиімді қолдануын қамтамасыз етуге, есептік және несиелік тәртіпті ұстауға, меншікті және қарызға алынған қаражаттың рационалды ара-қатынастарына жетуіне ағытталу керек. Кәсіпорынның іс-әрекетінің қаржылық, өндірістік және коммерциялық жақтары арасында тығыз байланыс пен қарым-қатынас бар. Осылайша, қаржылық іс-әрекеттің жақсы болуы көбінесе оның өндіруші-өткізуші көрсеткіштерімен анықталады.

Жоғары сапалы өнімді үздіксіз шығару және өткізу кәсіпорынның қаржылық ресурстарының қалыптасуына жағымды әсер етеді. Өндірістік процесстегі кедергілер (тұрып қалулар), өнім сапасының нашарлануы, оны өткізуде қиыншылықтар кәсіпорын шоттарына ақшалай қаражаттардың түсуіне кедергілер жасайды, нәтижесінде оның төлемқабілеттілігі нашарлайды немесе кері байланыс іске асырылатын шығындардың көлемі сонымен қатар өндірістік процесстердің тиімділігімен анықталады. Олардың тиімділігі жоғары болған сайын, кәсіпорын өнімді өткізу көлемі бір болған өз ресурстарын аз шығындайды, оның ішінде қаржылық ресурстар да және керісінше, шикізат пен материалдар шығындарының мөлшерін жоғарылату, еңбек өнімділігінің дейгейін төмендету, басқа ресурстары көп шығындау және өндірістік емес шығындар қосымша қаржылық қаражаттарда қажеттілікті шарттайды (тудырады).

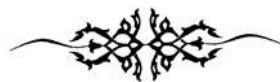
Осындай мәліметтердің бәрін жинап талдағанда, біз басына айтқанымызды дәлелдейміз, яғни “Қаржылық жағдай өзінің көрінісінде кәсіпорынның белгілі бір мезгілде қары тұрақтылығын көрсетеді”.

Сондықтан осы жұмыстың келесі бөлімдері мен баптарында “Қаржылық жағдай” деген көп кездесе, біз білеміз, бұл қаржы тұрақтылығының көрінісі. Жоғарыда айтылғандай кәсіпорын қаржы жағдайы мен қызмет нәтижелері туралы көптеген профессорлар өз пікірлерін немесе ойын айтады. Осы жазылғандардың бәрін қорытындылап айтқанда “Қаржылық тұрақтылық дегеніміз — кәсіпорынның қаржылық тәуелсіздігі, меншікті қаражаттарын пайдалану қабілеттілігі, үздіксіз қызмет барысының жеткілікті қаржымен қамтамасыздығы.

Қолданылған әдебиеттер

1. Абрютин М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. -М: Финансы и статистика, 2008.
2. Ажибаева З.Н., Сейдахметова Ф.С. Учет и анализ дебиторской задолженности./Библиотека бухгалтера и предпринимателя/, 2008, №1.

3. Белых П.П. Финансовый анализ в оценке инвестиционной привлекательности предприятий. /Бухгалтерский учет/2007, №10.
4. Бернстайн П.А. Анализ финансовой отчетности: теория, практика и интерпретация. /Гл.ред.серии Я.В.Соколов. -М: “Финансы и статистика”, 2006.
5. Бопиева Ж.Қ., Темирбекова Л.А. Кәсіпорынның қаржылық-экономикалық іс-әрекетін талдау. Оқу-әдістемелік құрал. -Қарағанды, 2008.
6. Быков Е.В. Показатели денежного потока в оценке финансовой устойчивости предприятия. /Фиансы/ 2008, №2.
7. Дюсембаев К.Ш. Анализ финансового положения предприятия, Алматы: Қаржы-қаражат, 2008.
8. Дюсембаев К.Ш., Егембердиева С.К., Дюсембаева З.К. Аудит и Анализ финансовой отчетности, Алматы: Қаржы-қаражат, 2008.
9. Качалин В.В. Финансовый учет и отчет в соответствии со стандартами СААР. М.: Дело, 1998.
10. Кмизухова К.К., Кершенова А.М. Разъяснения по заполнению примерных схем финансовой отчетности организаций. /Бюллетень бухгалтера, 2008, №8-9.

ӘОЖ: 336.225.6

АЙМАҚТЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫНА БЮДЖЕТТІҢ САЛЫҚТЫҚ ТҮСІМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Молдабекова А.Ш.-э.ғ.к., доцент

Жақсылықбай М.М. – «Қаржы» мамандығының 2-курс магистранты
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. В данной статье рассматриваются доходы бюджета - объемы поступлений от налогов, невозвратных в бюджет, сборов и других обязательных платежей в бюджет, неналоговых и иных поступлений, а также доходов от продажи основного капитала.

Кілітті сөздер: Бюджет, салық, салыққа жатпайтын түсімдер, негізгі капитал, трансферттер, активтер,

Кірістер, бюджет кредиттерін өтеу сомалары, мемлекеттің қаржы активтерін сатудан түскен түсімдер, қарыздар бюджеттің түсімдері болып табылады.

Салықтық, салықтық емес түсімдер, негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер, трансферттік түсімдер бюджет кірістері болып табылады.

Нысаналы трансферттерді қоспағанда, кірістер нысаналы мақсатқа ие болмайды. Кірістердің жаңа түрлерін енгізу, қолданылып жүргендерінің күшін жою немесе оларды өзгерту Қазақстан Республикасының Бюджет кодексінде міндетті түрде өзгерістер немесе толықтырулар енгізіле отырып жүзеге асырылады [1].

Негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер:

- 1) мемлекеттік мекемелерге бекітілген мемлекеттік мүлікті сатудан;
- 2) мемлекеттік материалдық резервтен тауарлар сатудан;
- 3) мемлекет меншігіндегі жер учаскелерін жеке меншікке сатудан немесе оларды тұрақты немесе уақытша жер пайдалануға беруден не Қазақстан

Республикасының заңдарында немесе халықаралық шарттарда көзделген тәртіппен өзге де тәсілмен өткізуден;

4) мемлекетке тиесілі материалдық емес активтерді сатудан түсетін түсім болып табылады.

Трансферттік түсімдер - бюджеттің бір деңгейінен басқасына, Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан республикалық бюджетке түсетін трансферттер түсімдері болып табылады.

Мемлекеттің қаржы активтерін сатудан түсетін түсімдер заңды тұлғалардың, оның ішінде мемлекеттік меншіктегі халықаралық ұйымдардың, мүліктік кешен түріндегі мемлекеттік мекемелер мен мемлекеттік кәсіпорындардың қатысу үлестерін, бағалы қағаздарын, сондай-ақ мемлекеттік кәсіпорындардың жедел басқаруындағы немесе шаруашылық жүргізуіндегі өзге де мемлекеттік мүлікті сатудан бюджетке түсетін түсімдер.

Қарыздар мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздарды шығаруға және (немесе) қарыз шарттарын жасасуға байланысты бюджетке ақша түсімдері болып табылады.

Жергілікті бюджет құрамын қарастырсақ (әкімшілік – аймақтық бірліктердің бюджеттері) – облыстық бюджеттер, қалалардың (аудандық маңызы бар қалалардан басқасы), аудандардың (қаладағы аудандарды қоспағанда) бюджеттері [2].

1-кесте

Мойынқұм ауданы бойынша мемлекеттік бюджеттің құрамы

р / с	Көрсеткіштер	2021 жыл			2022 жыл			Нақты түсім ауытқуы (+;-)	Өсу қарқыны %
		жоспар	нақты түсімі	ауытқуы (+;-)	жоспар	нақты түсімі	ауытқуы (+;-)		
	Мемлекеттік бюджет	2037868	2089769,6	51901,6	2293993	2364694,6	70701,6	274925	113,1
1	Республикалық бюджет	275446	284472,6	9026	493993	496617,7	2624,7	212145,1	174,6
2	Жергілікті бюджет	1762422	1805297,0	42875	1800000	1868076,9	680769	62779,9	103,5
Ескертпе-Мойынқұм ауданы бойынша кірістер басқармасының мәліметтері негізінде автормен құрастырылған									

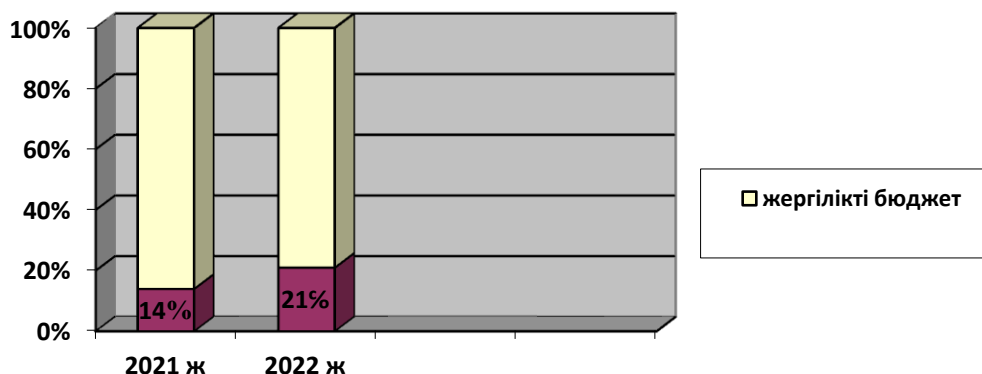
Мойынқұм ауданы бойынша мемлекеттік бюджет құрамы республикалық және жергілікті бюджеттен құралады.

Кестеде 2021-2022 жылдар аралығындағы мемлекеттік бюджеттің құрамына баға берілді. Мемлекеттік бюджеттің 2021жылғы нақты соммасы 2089769,6 мың теңгені құраса, 2022 жылы 2364694,6 мың теңгені құраған. Екі жылдың көрсеткіштерін салыстырсақ, өткен жылға қарағанда 2022 жылы нақты түсімдер 274925 мың теңгеге артқан.

Оның ішінде республикалық бюджетке тоқталатын болсақ, 2021 жылы нақты түсімі 284472,6 мың болса, 2022 жылы 496617,7 мың теңгені құраған. Демек соңғы жылы түсімдер 212145,1 мың теңгеге өскен.

Ал жергілікті бюджеттің нақты түсімдері 2021 жылы 1805297,0 мың теңгені құраса, 2022 жылы 1868076,9 мың теңгеге жетіп, өткен жылға қарағанда 62779,9 мың теңгеге артып отыр.

Қорытындылай келе, аудан бюджетінің жылдан-жылға артуы, аудандығы әлеуметтік-экономикалық жағдайдың жақсаруының дәлелі.

1-сурет. Мемлекеттік бюджеттің құрамы

Мойынқұм ауданының мемлекеттік бюджетінің құрылымына келер болсақ, соңғы жылдары мемлекеттік бюджеттің көп үлесін жергілікті бюджеттің түсімдері құраған. Атап айтсақ, 2021 жылы 86 пайызын, ал 2022 жылы 79 пайызын құрап отыр. Екі жылды салыстыратын болсақ, 2022 жылы жергілікті бюджеттің үлесі 7 пайызға кеміген, сәйкесінше республикалық бюджеттің түсімдерінің үлесі 7 пайызға артқан.

2-кесте

Республикалық бюджетке түсетін кірістер құрамы

р/с	Көрсеткіштер	2021 жыл		2022 жыл		Ауытқуы (+;-)
		Нақты түсім	Үлес салмағы,%	Нақты түсім	Үлес салмағы,%	
1	Салықтық түсімдер	255004	91,0	469891,3	94,9	214887,3
2	Салықтық емес түсімдер	25142,3	9,9	24637,2	4,9	-505,1
3	Негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер	-	-	556,8	0,1	-556,8
	Барлығы	280146	100	495085,3	100	213825,4

Ескертпе-Мойынқұм ауданы бойынша кірістер басқармасының мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Кесте мәліметтерін пайдалана отырып 2021-2022 жылдарды салыстырып мынандай қорытынды жасаймыз.Республикалық бюджетке түсетін салықтық түсімдердің нақты түсімі 2021 жылы 255004 мың теңгені құрап, 2022 жылғы нақты түсім 469891,3 мың теңгеге жетіп , салықтық түсімдер 214887,3 мың теңгеге артқан.

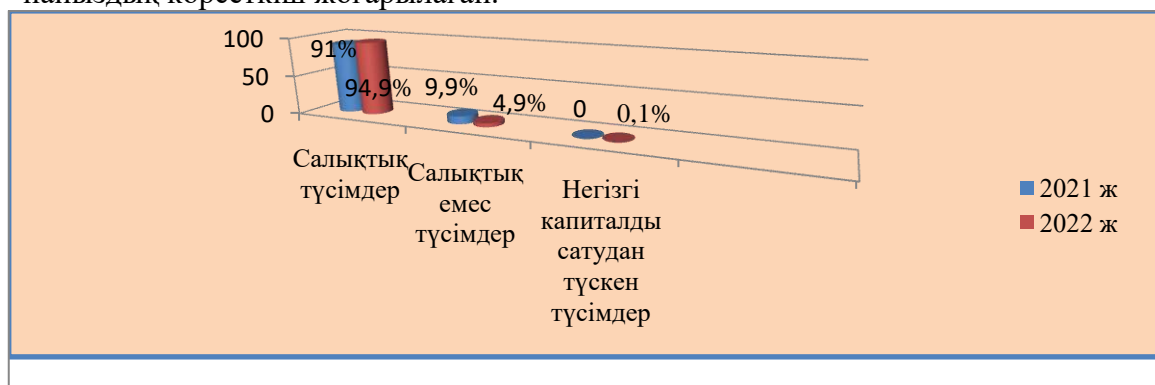
Ал, салықтық емес түсімдердің 2021 жылғы көрсеткіші 25142,3 мың теңгені құраса, 2022 жылы 24637,2 мың теңгеге болып, өткен жылмен салыстырғанда -505,1 мың теңгеге кеміген.

Капиталды сатудан түскен түсімдерге келер болсақ, 2021 жылы түсім мүлдем болған жоқ, ал 2022 жылы нақты түсім 556,8 мың теңгені құраған. Өткен жылмен салыстырғанда республикалық бюджетке түскен түсімдердің біразы төмен көрсеткіш көрсетіп отыр,оның ішінде салықтық емес түсімдер төмендеп кеткен.

Мойынқұм ауданы бойынша республикалық бюджетке түсетін кірістер құрамын қарастыратын болсақ, 2021 жылы салықтық түсімдер 91,0 пайызын құраса, 2022 жылы бұл көрсеткіш 94,9 пайызға өскен.

Ал, салықтық емес түсімдер 2021 жылы 9,9 пайыз болса, 2022 жылы ол 4,9 пайызға төмендеген. Демек, салықтық емес түсімдер өткен жылға қарағанда біршама кеміген.

Негізгі капиталды сатудан түскен түсім 2021 жылы мүлдем болған жоқ, ал 2022 жылы 0,1 пайызға артып отыр. Қорыта келе, 2021 жылға қарағанда 2022 жылы пайыздық көрсеткіш жоғарылаған.

2-сурет. Республикалық бюджет құрамы

Оның ішінде негізгі капиталды сатудан түскен түсім 2021 жылы мүлдем пайыздық көрсеткіш көрсетпесе, 2022 жылы ол көрсеткіш біршама өскенін байқауға болады.

3-кесте

Мойынқұм ауданы бойынша республикалық бюджеттегі салықтық түсімдердің құрамы мен құрылымы

(мың тг)

р/с	Салық түрі	2021 жыл		2022 жыл		Ауытқуы (+;-)
		Нақты	үлес салмағы%	нақты	үлес салмағы %	
1	Корпоративті табыс салығы	100156,7	39,2	155721,4	33,1	55564,7
2	Қосылған құн салығы	116423,1	45,6	134200,8	28,5	17777,7
3	Бонустар	1500,0	0,5	605,4	0,1	-894,6
4	Пайдалы қазбалар өндіру қызметі	1779,1	0,7	128724	27,4	126944,9
5	Төлемақылар	21743,1	8,5	29469,7	6,3	7726,6
6	Алымдар	5603,5	2,2	6700,2	1,4	1096,7
7	Мемлекеттік баж	7798,5	3,1	14469,8	3,1	6671,3
	Барлығы	255004	100	469891,3	100	214887,3

Ескертпе-Мойынқұм ауданы бойынша кірістер басқармасының мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

2021-2022 жылдардағы республикалық бюджеттегі салықтық түсімдердің құрылымындағы корпоративті табыс салығының нақты түсімі 2021 жылы 100156,7

мың теңге болса, ол 2022 жылы 155721,4 мың теңгеге жетіп, өткен жылға қарағанда 55564,7 мың теңгеге артқан.

Сонымен қатар қосылған құн салығы 2021 жылы 116423,1 мың теңгені құраса, 2022 жылы 134200,8 мың теңгені құрап 17777,7 мың теңгеге өскен.

Ал, бонустар болса 2021 жылы 1500,0 мың теңге болып, ол көрсеткіш 2022жылы 605,4 мың теңгеге кеміп, 2021 жылмен салыстырғанда -894,6 мың теңгеге төмен орындалған.

Салықтық түсімдердің келесі түрлері, яғни пайдалы қазбалар өндіру қызметіне келсек, 2021 жылғы түсімі 1779,1 мың теңгені құраса, 2022 жылы 128724 мың теңгені құраған, ал төлемақылар болса 2021 жылы 21743,1 мың теңге болса, 2022 жылы 29469,7 мың теңгеге артқан, және де алымдар да өткен жылмен салыстырғанда жоғарғы көрсеткішке ие болған, ол 2021 жылы 5603,5 мың теңге болса, 2022 жылы 6700,2 мың теңгеге жеткен.

Ал, мемлекеттік баж болса 2021 жылы 7798,5 мың теңгеге жетсе, 2022 жылы ол көрсеткіш 14469,8 мың теңгеге жетіп, салықтық түсім көлемі 6671,3 мың теңгеге артты. Барлық көрсеткіштердің түсімдерін қорытындылай келе, 2021 жылы салықтық түсімдердің нақты түсімі 255004 мың теңгені құраған болатын, ал 2022 жылғы түсім бойынша 469891,3 мың теңгені құрап, өткен жылға қарағанда 214887,3 мың теңге болып салықтық түсім көлемі артты.

4-кесте

Мойынқұм ауданы бойынша республикалық бюджеттегі салықтық емес түсімдердің құрамы мен құрылымы

(мың тг)

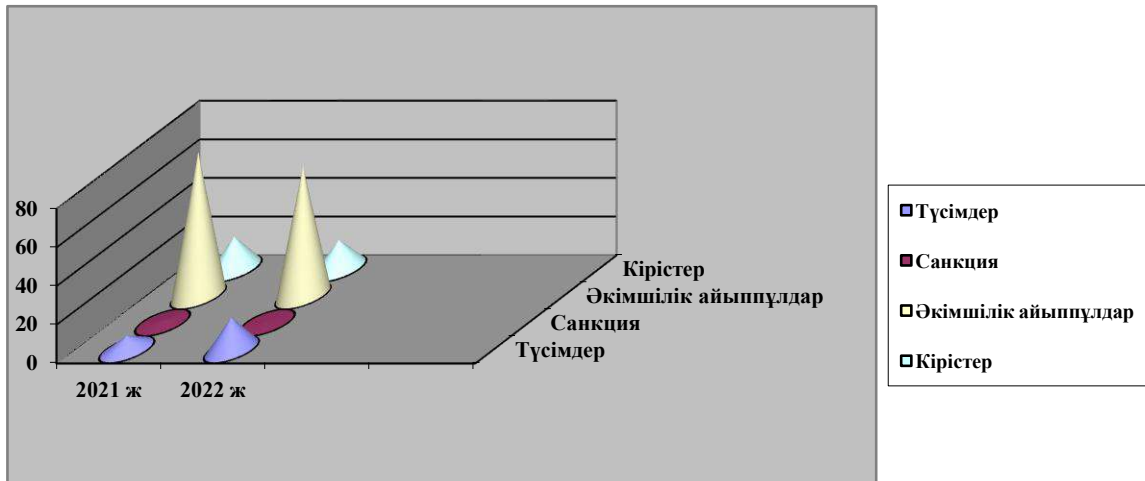
р/с	Көрсеткіштер	2021 жыл		2022 жыл		Ауытқуы (+:-)
		нақты	үлес салмағы%	нақты	үлес салмағы %	
1	Түсімдер	1840	7,3	4197,3	17,0	2357,3
2	Санкция	320,4	1,3	166,1	0,7	-154,3
3	Әкімшілік айыппұлдар	18749,9	74,6	16570,9	67,3	-2179
3	Кірістер	4232	16,8	3702,9	15,0	-529,1
	Барлығы	25142,3	100	24637,2	100	-505,1

Ескертпе-Мойынқұм ауданы бойынша кірістер басқармасының мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Кесте мәліметтеріне сүйене отырып, 2021-2022 жылдардағы Мойынқұм ауданы бойынша республикалық бюджеттегі салықтық емес түсімдердің құрамына тоқталсақ. Салықтық емес түсімдердің ішіндегі өткен жылмен салыстырғандағы бюджет түсімін артық орындаған көрсеткіш түсімдер болып табылады, ол 2021 жылы 1840 мың теңге болса, 2022 жылы 4197,3 мың теңгеге артып, нақты түсімі 2357,3 мың теңгеге артық орындап отыр.

Ал, санкция болса 2021 жылы 320,4 мың теңгені құраса, бұл көрсеткіш 2022 жылы 166,1 мың теңгеге төмендеп, өткен жылға қарағанда санкциядан түсетін түсім -154,3 мың теңгеге кеміді.

Сонымен қатар әкімшілік айыппұлдар мен кірістерде біршама төмендеді. 2021 жылы әкімшілік айыппұлдар 18749,9 мың теңгені құраған болса, ал 2022 жылы 16570,9 мың теңгені құрап, нақты түсімі -2179 мың теңгеге кем орындалды. Сол сияқты кірістерде 2021 жылы 4232 мың теңге болса, 2022 жылы 3702,9 мың теңгеге азайып, бұл көрсеткіште -529,1 мың теңгеге кеміп отыр.

3-сурет Республикалық бюджеттегі салықтық емес түсімдер құрамы мен құрылымы

Жергілікті бюджет – бұл ұлттық табысты аумақтық тұрғыда бөлуге мүмкіндік жасайтын және билік пен басқарудың жергілікті органдардың қаржы базасын жасауды қамтамасыз ететін экономикалық қатынастар жиынтығы [3].

Жергілікті бюджетке түсетін түсімдер мыналардан тұрады:

1. Жергілікті бюджеттердің кірістерін – салықтардың, алымдардың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түсімдерін, салыққа жатпайтын түсімдерді және капиталмен жүргізілетін операциялардан түсетін кірістерді-коммуналдық меншік объектілерін жекешелендіруден, аймақтардың өзін-өзі қамтамасыз ету үшін сатып алатын астықты өткізуден және жер учаскелерін және тұрақты жер пайдалану құқығын сатудан түсетін түсімдерді;

2. Жеке және заңды тұлғалардан немесе шетелдік мемлекеттерден, жоғарғы немесе төменгі бюджеттерден алынған ресми трансферттерді;

3. Бұрын жергілікті бюджеттерден берілген кредиттер бойынша негізгі борышты өтеу ді қамтиды.

Жергілікті бюджеттер аясындағы салықтық құқықтық қатынастардың объектісі салықтардың материалдық көрінісі және тиісті бюджеттердің кірістеріне түсірілетін салықтық түсімдердің ақшалай соммалары болып табылады.

Мойынқұм ауданы бойынша 2021-2022 жылдардағы жергілікті бюджет құрамына келер болсақ, облыстық бюджет 2021 жылы 714104 мың теңгеге жоспарланған болса, нақты түсімі 715899,4 мың теңгені құрап, 1795,4 мың теңгеге артқан.

Ал 2022 жылғы облыстық бюджеттің жоспарланғаны 704164 мың теңге болса, оның нақты түсімі 704281,5 мың теңге болып, жоспар 117,5 мың теңгеге артық орындалған. 2022 жылы 2021 жылмын салыстырғанда нақты түсім -11617,9 мың теңгеге кеміген.

5-кесте

Жергілікті бюджет құрамын талдау

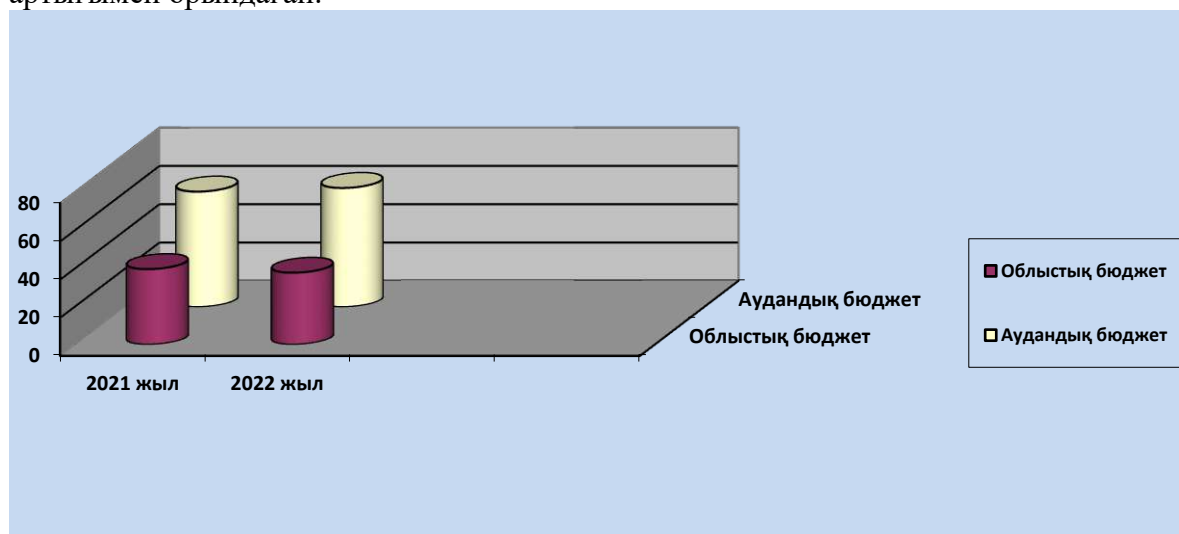
(мың тг)

р / с	Көрсеткіштер	2021 жыл			2022 жыл			Нақты түсім ауытқуы (+;-)	Өсу қарқыны %
		Жоспар	нақты түсім	ауытқуы (+;-)	жоспар	нақты түсім	ауытқуы (+;-)		
	Жергілікті бюджет	1762422	1805297,0	42875	1800000	1868076,9	68076,9	62779,9	103,5
1	Облыстық бюджет	714104	715899,4	1795,4	704164	704281,5	117,5	-11617,9	98,3
2	Аудандық бюджет	1048318	1089397,6	41079,6	1095836	1163795,4	67959,4	74397,8	106,8

Ескертпе-Мойынқұм ауданы бойынша кірістер басқармасының мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Аудандық бюджеттің 2021-2022 жылдардағы нақты түсіміне тоқталсақ, 2021 жылы 1089397,6 мың теңгені құрап, 2022 жылы 1163795,4 мың теңгені құраған. Демек соңғы жылы нақты түсім 74397,8 мың теңгеге артқан немесе 6,8 пайызға өскен.

Облыстық бюджетке қарағанда аудандық бюджет жоспарланған сомманы артығымен орындаған.

4-сурет. Жергілікті бюджет құрылымы

Мойынқұм ауданы бойынша 2021-2022 жылдардағы жергілікті бюджет құрылымына келер болсақ, 2021 жылы жергілікті бюджеттің 39,6 пайызын облыстық бюджет құраса, ал аудандық бюджет 60,4 пайызын құрады.

Ал, 2022 жылы жергілікті бюджеттің 37,7 пайызын облыстық бюджет құраған болса, 62,3 пайызын аудандық бюджет құрап отыр.

Соңғы жылы облыстық бюджет түсімдерінің үлесі 2пайызға артқан, осыған сәйкес аудандық бюджеттің үлесі де 2 пайызға артып отыр.

Бұл көрсеткіштер арқылы аудан халқының әлеуметтік-экономикалық жағдайының өткен жылмен салыстырғанда жақсарғанын байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Алданыш Нұрымов, “Налог и финансы рыночной экономики”, - “Елорда” Астана: 2018, 89-92 бб.
2. Әубәкіров Я, Нәрібаев К. „Экономикалық теория негіздері ”, - 2018, 126-131 бб.
3. Алжанов Қ. Әшімбаев Ә. «Экономика және салық». // Егемен Қазақстан №3. наурыз. 2019

ӘОЖ: 336. 71**ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ҚЫЗМЕТТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ****Молдабекова А.Ш.-ә.ғ.к., доцент****Жылқыбай А.Қ. – «Қаржы» мамандығының 2-курс магистранты
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В этой статье развитие деятельности субъектов малого и среднего предпринимательства является основой экономики любой страны. Таким образом, развитие субъектов малого и среднего бизнеса уже не является одним из приоритетов в нашем государстве. Поэтому в последние годы в стране большое внимание уделяется развитию малого и среднего предпринимательства, предусматриваются меры по его совершенствованию путем кредитования малого и среднего предпринимательства путем создания благоприятных условий, т.е. инвестирования в него, обеспечения его техникой, предоставления инновационных проектов и др.

Кілікті сөздер: шағын, орта, кәсіпкерлік, инновация, экономика, бәсекелестік, индустрия.

Қазақстанның алдында нарық субъектілерінің өзара тауарлар мен қызметтерді өндірудегі бәсекелестікті қолдап және дамыту міндетімен қатар елімізде ғылыми сыйымды кәсіпкерлік саласындағы әлемдік бәсекелестіктің толыққанды қатысушыларына айналу үшін инновация экономикасын дамытуға арналған іс-әрекеттерді жандандыру міндеті тұр.

Шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту қажеттілігін қарамастан бұрын «инновация» терминіне тоқталайық.

Инновация – экономикалық тиімділікті жоғарылату мақсатында экологиялық қауіпсіздікпен қамтамасыз етуді ескере отырып, жаңа немесе жетілдірілген өндірістер, технологиялар, тауарлар, жұмыстар мен қызметтер, техникалық, өндірістік, әкімшілік, коммерциялық сипаттағы ұйымдастырушылық шешімдер, өзге де пайдасы бар қорытынды түрінде іс жүзінде асырылған жеке және заңды тұлғалар қызметінің нәтижесі болып табылады [1].

Инновациялық өнімге түрлі технологиялық өзгерістерге ұшыраған өнім. Ондай бұйымдарға мыналар жатады:

1) жаңа (қайта енгізілген немесе жасалынған) – радикалдық өнімдік инновация;

2) жетілдірілген өнімдер;

3) жаңа немесе өндірістің елеулі жетілдірілген әдістерінің негізінде құрылған бұйымдар немесе инновациялық өнімдер.

Инновациялық даму институттары - инновациялық қызметті қолдау және орындау үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімімен АҚ-ның ұйымдастырушылық-құқықтық нысанында құрылған заңды тұлғалар.

Шағын және орта кәсіпкерлік саласында өнімдік инновация көптеп қолданылады. Өнімдік инновация дегеніміз–пайдалану тәсілдері бойынша жаңа болмаса айтарлықтай жақсартылған тауар немесе қызметтерді енгізу болып табылады. Ал технологиялық инновациялар - бұл айрманың инновацияны әзірлеумен және де енгізумен байланысты қызмет түрі болып табылады. Атап айтқанда, өнеркәсіпте – технологиялық жаңа өнімдер (тауарлар) мен процестер, сондай-ақ өнімдер мен процестердегі едәуір технологиялық дамыған жетілдірулер; қызмет көрсету салаларында - технологиялық жаңа жетілдірілген қызметтер, жаңа немесе жетілдірілген қызмет өндіру (табыстау) тәсілдері.Технологиялық инновацияларға өнімдік және үдерістік инновациялар жатқызылады.

Елімізде шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту қажет. Өйткені: осы салада жаңа болмаса айтарлықтай жақсартылған тауарларды немесе өнімдерді өндіру арқылы қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыра аламыз және Елбасы айтқандай экономикасы дамыған елемдегі 50 елдің қатарына қосыла аламыз. Қазіргі таңда еліміз отандық өнімге баса назар аударып отыр. Сол отандық тауарларды өндіретін де қызметтерді тиімді көрсететін де шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Сондықтан шағын және орта кәсіпкерлікті бірінші кезекте инновациялық жағынан дамыту қажет. Алайда бүгінгі күні Қазақстандағы инновациялық шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін қалыптастыру мен дамытуда кедергі болатын бірнеше аакторлар бар. Олар келесілер:

-шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері қаржыларының жетіспеушілігі негізінде инвестициялық қорлар арқылы несиелерге қол жеткізудің қиындығы;

-инновациялық кәсіпкерлік қызметпен айналысу үшін қажетті сәйкес инженерлік-транспорттық инарақұрылыммен қамтамасыз етілген өндірістік қойма орындарының жетіспеушілігі;

-инновациялық шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің қолданыстағы заңдардағы өзгертулер туралы хабарсыздығы, әкімшілік кедергілер және кәсіпкерлік қызметпен айналысу кезінде билік органдарының нақты тәртіптерінің жоқтығы;

-инновациялық шағын және орта кәсіпорындардағы білікті мамандарының жеткіліксіздігі. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өңдеуші өндірістерінің ірі және орта ұйымдарымен өзара әрекеттесу, кооперациялануын дамыту туралы мәселеге ерекше зер салуды талап ету қажеттілігі.

Сондықтан шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту үшін мына мәселелерді шешу қажет:

-шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін ақпараттық қолдау және қамтамасыз ету;

-инновациялық шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін заңнамалық қолдау;

-шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері алдында тұрған әкімшілік кедергілерді азайту.

Бұл жоғарыдағы мәселелерді мақсатты орындау үшін мынадай шараларды қолдану қажет деп ойлаймын:

-инновациялық шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау орталықтарын, бизнес-инкубаторларын, технологиялық парктер, индустриалдық өңірлер және басқа да жеке кәсіпкерлікті дамыту объектілерін құру және дамыту;

-инновациялық шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз ету;

-шағын және орта кәсіпкерлік субъектілердің реттеуші және қадағалаушы қызметтермен және жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттесу әдістерін жетілдіру;

-тиімді бәсекеге қабілетті орта үшін жағдайлар жасау немесе бәсекелестікті ынталандыру;

-инновациялық шағын және орта кәсіпкерліктің жағдайын жақсартуға жәрдемдесу, өңір экономикасына салымдардың тартымдылығын мақсатты жоғарылату.

Шағын және орта инновациялық кәсіпкерлік ғылыми ұйымдар аумағында құрылуы мүмкін және де шағын кәсіпорынның басшысы аталмыш ұйымның қызметкері болып қалады, ал инновациялық идеяларды дәлелдеу және дамыту жөніндегі жұмыстар ғылыми ұйымдардың жабдықтарымен жүргізіледі. Осындай шағын ұйымның аясында қол жеткізілген инновациялық жетістіктер шағын кәсіпорынға да, сондай-ақ ғылыми ұйымға да тиесілі болуы мүмкін. Шағын және орта кәсіпорындар инновациялық өнімдерді нарыққа жылжыту үшін делдал қызметін де атқарады [2].

Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерліктің жағдайын жақсарту үшін:

-білікті кадрлар және жұмыс күшін дайындау жүйесін бекіту: кадрларды кәсіби біліктілігі турғысынан дайындау және қайта дайындау, шағын бизнес және өзін жұмыспен қамту саласында оқыту;

-инвестициялық үрдістерді басқару мен ұйымдастыруды жақсарту: басқару кадрларының кәсіби біліктілігін жоғарлату, қоғамдық бақылау үшін биліктің ашықтық дәрежесін көбейту, шенеуніктердің қызметін реттеу деңгейін жоғарылату қажет.

Көптеген шет мемлекеттерде инновациялық саясат шағын және орта кәсіпкерлікті қолдауға бағытталған. Өйткені бұл саера жаңа өнімдерді енгізуге тез икемделеді және қолайлы инновациялық бәсекелі ортаны қалыптастыра алады.

Экономиканың шағын және орта кәсіпкерлік секторында инновациялар қаржы салымдарын қажет етеді. Қосымша пайда табу, шағын және орта кәсіпкерлік қызметінің тиімділігін жоғарылату, әлеуметтік-экономикалық нәтижені алу үшін де қаржы салымдары керек. Сол үшін кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту стратегиялары мен оларды жүзеге асырудың нақты механизмдерін өңдеу қажет болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін келесідей міндеттерді шешу қажет:

-құқықтық өндірістік ресурстармен қамтамасыз ету;

-шағын және орта кәсіпкерлікті өндірістік ресурстармен қамсыздандыру;

-нарықтық инарақұрылымдар институттарын дамыту және мемлекет тарапынан қолдау;

-шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің сыртқы экономикалық қызметін мемлекеттік қолдау және ынталандыру;

-кәсіпкерлік қызмет құрылымдарында жұмыс істейтін мамандарды біліктілік жағынан дайындау;

-шағын және орта кәсіпкерлікті ақпараттық және ғылыми әдістемелік тұрғыдан қолдау;

-шағын және орта кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу органдары жүйесін жетілдіру.

Ол үшін келесідей кәсіпкерлікті дамыту шаралары қарастырылуы тиіс:

1. Шағын және орта кәсіпкерлікті қолдау:

а) өнеркәсіп саласында:

дәстүрлі өндіріс салаларында шағын және орта кәсіпорындарды дамыту;

- жаңа технологияларды игеру негізінде соңғы өнімді өндіру және шығару;

- қайта өңдеу және жасау өнеркәсіптері жүйесін дамыту;

ә) халықтық тұтыну тауарлары өндірісінде:

отандық еліміздегі шикізатты қолдануға бағытталу;

- импортты алмастырушы тауарларды өндіру немес отандық тауарларды шығару;

- экспортқа бағдарланған өнімдерді жоғары дәрежеде шығару.

б) жаңашылдық (инновациялық) қызмет саласында:

ғылым сыйымды өндірістерде жүзеге асыру және дамыту;

-шағын жаңашыл қазіргі заманға сай кәсіпорындар жүйесін, аймақтық инновациялық және технологиялық қолдау көрсету орталықтарын дамыту;

- көлік, байланыс, құрылыс салалары мен құрылыс материалдары өндірісінде технико-технологиялық және зерттеу парктері мен бизнес инкубаторларын құру;

2. Шағын және орта кәсіпкерліктің ірі кәсіпкерлікпен үйлесімділігін кеңейту.

- шағын және орта кәсіпкерлерді ұйымдық-құқықтық қолдау;

- заңмен анықталып белгіленген бақылау аункцияларын және кәсіпкерліктің дамуының мемлекеттік кепілін іске асыруды қамтамасыз ету;

- шағын және орта кәсіпкерліктің аймақтық бағдарламаларын қолдау, ғылыми негізделген және жоғары технологиялық өндірістің жетілген бағыттарын көрсету;

- мемлекеттік тапсырыс түріндегі шағын және орта кәсіпкерлік үшін технико-технологиялық құрал –жабдықтар өндірістік ірі кәсіпкерлік аймақты ұйымдастыру және байланыстыру;

- бәсеке негізінде шағын және орта кәсіпорындар тапсырыс бөлігінде ірі кәсіпорындармен орналастыруды алдын-ала қарастыру және зерттеу жүргізу;

- шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау заңдарын сақтауды бақылау және ақпараттық қамтамасыз ету [3].

Шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту – Қазақстанды қазіргі дағдарыстың дауылынан мейлінше аз шығынмен алып шығатын негізгі жол болып табылады. Біз жаңа технологияларды игеріп, инновациялық өсуді қолдаған жағдайда ғана дағдарыстың зардаптарын алдын аламыз. Халықтың әл-ауқатының көтерілуі мен ұлттық экономиканың дамуы көп жағдайда инновациялық үрдістердің даму сатысымен анықталады.

Қазақстан Республикасының инновациясы халық шаруашылығының инновациялау деңгейін, егеменді ел экономикасының нақтылығы мен дамуын, қазіргі әлемдік шаруашылықтағы орны мен рөлін ақтайтын басты аактор болып табылады.

Қазіргі кезде Қазақстанда ескі және жаңа инновациялық жүйелердің элементтері ұштасқан өзгермелі типтегі ұлттық инновациялық жүйеде (ҰИЖ)

венчурлік қорлар қалыптастыру арқылы қызмет атқаруда. Жаңа ҰИЖ-ге индустрия мен қызмет көрсету саласындағы шағын сектордың ғылыми-техникалық ұйымдарын, шағын және орта инновациялық кәсіпорындарды, көптеген мемлекеттік емес, коммерциялық емес, ғылыми, талдау жасаушы, консалтингтік, т.б. орталықтарды жатқызуға болады.

АҚШ-тағы шағын инновациялық кәсіпкерлікті мемлекет тарапынан қолдау үкіметтік деңгейде 5,5 млрд. долларды құрап отыр, алайда жеке қолдау бұл соманың 17%-нан аспай отыр. АҚШ-та шағын инновациялық кәсіпкерлікті қолдаудың арнайы бағдарламасы бар.

Экономикасы дамыған мемлекеттердің тәжірибесінен байқағанымыздай, әлемдік нарықтағы жоғары бәсекеқабілеттілік жағдайында тек дамыған инарақұрылымы бар мемлекеттер ғана озады. Оларға жоғарыда аталып өткен бизнес-инкубаторлар, телекоммуникациялық және сауда желілері, технопарктер, инновациялық-технологиялық орталықтар, консалтингтік фирмалармен қаржы құрылымдары жатады.

Инновациялық инарақұрылым ұлттық инновациялық жүйенің (ҰИЖ) маңызды бөлігі ретінде қарастырылады. Инновациялық инарақұрылымды құру өте ұзақ уақытты талап етеді. Оларды құру үшін АҚШ, Жапония, Германия сияқты дамыған озық елдерде 10-15 жыл кетті.

Қытайда түрлі инновациялық орталықтармен бірігіп, ұлттық ғылыми-технологиялық парктердің негізі қаланды. Бұл елдегі инновациялық орталықтар жоғары және жаңа технологиялар саерасын қаржыландырудың негізі болып табылады, яғни оларды кәсіпкерлер мен жоғары оқу орындарын байланыстыратын «көпір» ретінде қарастыруға болады.

Экономикасы дамыған Жапонияға келетін болсақ, бұл ел жоғары технологияларды дамытудан алдыңғы орындарға ие болып отыр. Жапонияның ЖІӨ құрамындағы шағын инновациялық кәсіпорындар үлесі 52%-ды құрап отыр. Осы жағдайда мемлекеттің рөлі өте маңызды. Жапонияның кәсіпкерлік жүйесі мемлекеттің негізгі екі жүйесін қолданады:

1) Мамандандырылған мемлекеттік мекемелер – бұл шағын инновациялық кәсіпорындардағы жиналыс комиссиялары, оларды қолдайтын басқарма, аймақтық қызметтер, кіші преаектуралық органдар, дамытудың мемлекеттік корпорациясы, шағын инновациялық кәсіпорындар Академиясы және т.б.

2) Мемлекеттік қаржылық корпорация. Оның құрамында 59 аилиал, ұлттық қаржылық корпорациялар, сауда және өндірістік корпорациялардың орталық банкі, шағын және орта инновациялық кәсіпорындардың несиелерін сақтандыратын корпорация мен инновациялық кәсіпорындар кіреді.

Жапонияда шағын инновациялық кәсіпорынды несиелендірудің арнайы механизмі қолданылады және оны «жұмсақ займдар» деп атайды. Яғни егер жай несие жылына 4-8%-ға берілсе, «жұмсақ займ» инновациялық қызметпен айналысатын кәсіпорындар үшін несиені 2-4%-ға беріледі. Бұл шағын инновациялық кәсіпорындар үшін тиімді, өйткені оларға жаңа технологияларды жүзеге асыру үшін жер, жеңілдікті шарттармен несиелер, транспорттық құрал-жабдықтарды сатып алу үшін қаражаттар мемлекет тарапынан беріліп отырады.

Ресейде инновациялық қызметті дамытуға өнеркәсіп, ғылым және технология Министрлігі және РА-сының білім Министрлігі жауапты болып табылады. Сонымен қатар Ресейде мемлекеттік деңгейде өткен ғасырдың 90-жылдардың басынан технологиялық дамыту қоры, ғылыми-техникалық салада шағын және орта

кәсіпорындарды дамыту қоры, Санкт-Петербургтегі ғылыми-техникалық дамытудың аймақтық қоры жұмыс жасайды. 1997 жылдан бері «Ғылыми-техникалық саерада инновациялық қызметті ынталандыру» мемлекеттік бағдарламасы жүзеге асырылып отыр. Оның басты мақсаты – инновациялық қызметтің жаңа заманғы инарақұрылымы болып табылатын инновациялық технологиялық орталықтарды (ИТО) құру болып саналады. Инновациялық технологиялық орталықтар (ИТО) – бұл бір жерде орналасқан көптеген шағын және орта кәсіпорындар конгломераты. Оған шағын кәсіпорындарды қолдау үшін күрделі қаржы салымдары бөлініп отырады. Осы бағдарламаның нәтижесінде 18 ИТО құрылып жұмыс атқаруда

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде анықталған жағдайлар негізінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1. Экономикасы қарқынды дамыған АҚШ-та шағын бизнестегі инновациялық қызметті дамыту жағынан заңнамалық қамтамасыздандыру өте жетік дамыған. Яғни үкімет патент саясаты мен авторлық құқықтарды қорғау, ғылыми-техникалық эзірлемелерді несиелендіру сияқты отандық кәсіпорындарды қолдайтын заңдарды қабылдай отырып, мемлекеттің инновациялық дамуына тиімді жағдайлар жасап отыр.

Қазақстанға да осы мемлекеттің тәжірибесіне жүгіне отырып, ең алдымен инновациялық бағыттағы заңнамалық- құқықтық базасын құру қажет және ол арқылы инновациялық қызметті дамытудың негізгі механизмі - шағын және орта кәсіпорындарға қолдау көрсетуі қажет.

2. Қытайда инновациялық инарақұрылымды дамытуға баса назар аударылуда. Инновациялық инарақұрылым жоғары және жаңа технологиялар саерасын қаржыландырудың негізі болып есептеледі.

Қазақстанда да инновациялық инарақұрылымның түрлі субъектілері құрылғанмен де тиімді жұмыс атқармай отыр. Сондықтан мемлекетіміз инновациялық инарақұрылымдардың субъектілерінің тек санына ғана емес, сапасына баса назар аударуы керек деп ойлаймын.

3. Жапония мемлекетінде мемлекет тарапынан шағын инновациялық кәсіпорындарға қолдау көрсету кепілдіктер беру мен қаржылық көмек арқылы жүзеге асырылады екен. Өйткені бұл мемлекетте ЖІӨ - нің жартысына жуығын осы шағын инновациялық кәсіпорындар үлесінде болып отыр. Яғни олар тиімді қызмет көрсету үшін мемлекет жеңілдік шарттармен несиелер, жер учаскелерін т.б. бөледі.

Біздің елімізде шағын және орта кәсіпорындарға салықтық (мерзімін шегеру арқылы), несиелік қолдаулар көрсетіледі. Алайда бұл жеңілдіктерге ие болу өте қиын болып отыр. Сондықтан да оларды пайдалану жолын оңайландыру керек.

4. Көршілес Ресейдің тәжірибесін талдайтын болсақ, бұл мемлекетте ИТО-лар құрылған. Яғни ИТО - бұл бір жерде орналасқан көптеген шағын кәсіпорындар конгломераты болып табылады. Оған шағын кәсіпорындарды қолдау үшін күрделі қаржы салымдары бөлінеді. Қазақстанда да осындай ИТО-ларды құру арқылы шағын және орта инновациялық кәсіпорындарға бөлінген қаражаттарды бақылауға мүмкіндік туар еді.

Сонымен инновация – инновациялық үрдістерді, тауарларды өткізу нарықтарын маркетингтік зерттеу, сонымен қатар ақпараттық, консалтингтік, әлеуметтік және басқа қызметтерге деген жаңа зерттеудің нәтижелерін енгізетін техникалық, технологиялық және ұйымдық жаңалықтарды құрастыру мен тәжірибелік меңгеру сферасы болып табылады.

Шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту үшін төмендегі бағыттарды ескеру қажет:

1. Шағын және орта кәсіпкерліктің инновациялық жобаларды өнеркәсіп саласына енгізу. Оның өз ерекшелігі бар, себебі бұл жерде нақты өнім – өнеркәсіп үлгісі, технологиялық регламент, конструкторлық құжаттама болуы тиіс.

2. Экономиканың дәстүрлі экспортқа бағытталған секторларында жаңа кәсіпкерліктің мультипликациясымен – орта және шағын бизнеске арналған мүмкіндіктермен бірге ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыру болып табылады.

3. Мемлекеттік-жеке серіктестік, жаңа ұйымдастырушылық сызбаларды пайдалану және ол инновациялық шағын және орта бизнесті дамыта алатын құрал болу керек.

4. Технологиялық сараптамалардың өлшемдері мен сызбаларын регламенттеу.

5. Тапсырыстарды іріктеу барысында ғылыми-техникалық, экологиялық, техникалық сараптамалар жүргізу жөніндегі қолданыстағы ережелерге талдау жүргізу және кешенді сараптама жүргізу ережелерін әзірлеу.

6. Шағын және орта кәсіпорындарға арналған аталмыш инновациялық жобалардың үнемі жаңарып отыратын банктерін, бизнес-инкубаторларын, консалтинг қызметін, шағын инновациялық кәсіпорындарды қолдау үшін венчурлік қаржыландыру қорын қамтитын шағын және орта инновациялық кәсіпорындарды қолдау орталықтарын құру және жұмысын жүргізу:

Жоғарыдан байқағанымыздай, елімізде әлі де инновациялық кәсіпкерлікті жақсартуымыз қажет.

Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлік жағдайын жақсарту үшін

білікті кадрлар және жұмыс күшін дайындау жүйесін бекіту, кадрларды кәсіби біліктілігі тұрғысынан дайындау және қайта дайындау, шағын және орта бизнес және өзін жұмыспен қамту саласында оқыту және инвестициялық үрдістерді басқаруды ұйымдастыруды жақсарту керек.

Қазақстан Республикасының негізгі экономикалық дамуына, өндіріс пен ғылыми -техникалық ресурстарды жоспарлау үшін шағын және орта кәсіпкерлікті инновациялық дамыту ең қажеттісі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1.«Жеке кәсіпкерлік туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 31 қаңтардағы N 124 Заңы

2.Аймағамбетов Е.Б. «Инновационное развитие экономики». - Караганда: Типография КЭУ Казпотребсоюза, 2010.-453 с.

3.Бердалиев К.Б. Инновациялық менеджмент: оқу құралы.- Алматы: Экономика, 2010. -328 б.

ӘОЖ 336. 71

БАНКТІК ИННОВАЦИЯЛАР: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В статье рассматривается перспективное направление дальнейшего развития коммерческих учреждений, новые технологии и виды и условия банковского обслуживания.

Кілттік сөздер: коммерциялық мекеме, банк, несие, портфель, цифрлық экономика, инновация, қаржы саласы.

Қаржы секторы экономиканың маңызды элементі болып табылады, оның жай-күйіне болып жатқан өзгерістердің жылдамдығы мен сапасы тәуелді. Қазіргі уақытта электрондық төлемдер мен электрондық сауда қаржы секторының ажырамас бөлігі болып отыр. Қаржы саласы клиенттермен өзара іс-қимыл жасау үшін инновациялық технологиялар мен цифрлық сервистерді енгізу мен қолдануда дәстүрлі түрде көшбасшы болып табылады. Барлық дерлік банктер қызметтерін қашықтық арналар арқылы ұсынады. Банктердің 70% жеке тұлғаларға сервистерін интернет және мобильдік банкинг арқылы көрсетеді, банктердің 55% өз қызметтерін мобильдік қосымша негізінде ұсынады. 2022 жылмен салыстырғанда, 2021 жылы интернет және мобильдік банкингті пайдаланумен жеке тұлғалардың төлемдер көлемі 2,6 есе өсті. Инвесторлар үшін брокерлермен клиенттің электрондық цифрлық қолтаңбасы негізінде сауда операцияларын жүргізуді және жеке кабинет арқылы электрондық қызметтерді көрсетуді қоса алғанда, электрондық қызметтерді көрсету тәртібі оңтайландырылды. Бұл нарыққа өңірлік инвесторлардың қол жеткізуін жеңілдетіп, инвесторларға әлемнің кез келген нүктесінен қазақстандық қор нарығында қаржы құралдарымен сауданы жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Қаржы қатынастарын одан әрі цифрландыруға саланың тиімді реттеуінің, қаржы секторының мемлекеттік ақпараттық жүйелермен және деректер базасымен тиімді тетіктің және электрондық өзара қарым-қатынастардың жүйеленген стандарттарының, клиенттерді қашықтан сәйкестендірудің әмбебап тетігінің болмауы, сондай-ақ халықтың қаржылық сауаттылығының жеткіліксіз деңгейі кедергілер болуда.

Қаржылық, атап айтқанда, төлем қызметінің қолжетімділігін арттыру үшін банктен тыс экожүйелер дамуда – электрондық ақшалар жүйелері, ұялы байланыс операторларымен абоненттік шоттан тауарлар мен қызметтерге төлеу жөнінде шешімдер енгізілуде. Бұл ретте бұл шешімдер халықтың жаппай қолдануын шектейтін қызметтерді жеткізушінің экожүйесімен шектелген.

Заманауи технологиялық трендтер қаржы қызмет көрсету парадигмасын түбегейлі өзгертеді – жаңа салалар мен бағыттар, бизнес-модельдер пайда болады, қаржы қызметтерінің құны төмендейді, сондай-ақ салаға тән тәуекелдер біркелкі етеді.

Цифрлық трансформация арқылы қаржылық қызмет көрсету саласындағы жаңа технологиялар банк саласының ауқымы мен тиімділігін арттыруға, қаржылық

қызметтерге сұранысты кеңейтуге, қолма-қол ақшасыз төлемдер үлесін арттыруға, көлеңкелі экономика көлемін азайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының қаржы секторы ел экономикасының әлсіз тұстарының бірі болып табылады: жалпы бәсекеге қабілеттілік рейтингінде ел 42-орында болса, қаржы нарығының дамуы бойынша 91-орында (2019 жылғы Дүниежүзілік экономикалық форумның индексі бойынша) . Осылайша, қаржы секторының төмен рейтингі тұтастай алғанда экономиканың артта қалуына ықпал етеді және әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру жөніндегі өршіл мақсатқа қол жеткізуді айтарлықтай тәуекелге ұшыратады.

Басқа салаларда табысқа жету үшін трансформациялануы қажет деректерді басқару инфрақұрылымы және төлемдер экожүйесі сияқты цифрлық қаржылық инфрақұрылымды дамытудың екі қиылысатын тірегі бар.

Деректерді басқарудың жетілдірілген инфрақұрылымы барлық қатысушыларға ашық интерфейс арқылы тең қол жеткізуді, сондай-ақ нақты деректерді иелену құрылымын және ақпараттық қауіпсіздікті анықтауды қамтамасыз етеді. Бұл инфрақұрылым мемлекеттік жүйелерден және Несиелік бюродан алынған қаржылық ақпаратты қамтиды. Деректерді пайдаланушылар өз бизнесінің тиімділігін арттырады және жаңа қызметтерді әзірлеп, енгізе алады.

Төлем экожүйесін, атап айтқанда шағын төлемдер жүйесін дамыту қолма-қол ақшасыз төлемдердің көлемін ұлғайтады, банкоматтарды біріктіру бағдарламасын жасайды және нақты уақыт режимінде төлемдерді жүзеге асыруға ықпал етеді. Қазіргі заманғы төлем технологиялары пайда болады, соның ішінде электронды шот-фактура мен электронды билет, ақша аударудың тиімді әдістерін қолдану арқылы тұтынушылардың төлемдері.

Мобильді экожүйені құру тәуекелдерді бағалауды, P2P несиелендіруді және әртүрлі төлем әдістері бар мобильді әмиянды жақсарту үшін заманауи деректер инфрақұрылымын жасайды. Бұл экожүйе тұтынушыларға ең жақсы және оңтайлы ұсынысты жылдам табуға мүмкіндік береді. Автоматты бюджеттеу, жеке әл-ауқатты ұлғайту бойынша онлайн-кеңес беру арқылы капитал нарығына инвестициялау сияқты қаржылық менеджменттің әртүрлі құралдарының болуы халық арасында жинақ пен әл-ауқат деңгейін арттырады.

Коммерциялық ұйымдардың цифрлық дамуындағы ең маңызды рөл жасанды интеллектке тиесілі. Ол мекемеге қол еңбегін алмастырып қана қоймай, қызметкерлерді тиімдірек және тиімді пайдалану үшін жаңа тәжірибелер жасауға көмектеседі. AI құралдарын қазір бүкіл әлем бойынша коммерциялық мекемелердің 29%-ы сәтті пайдаланады. Бірақ жеке қызметтерді ғана емес, сонымен қатар бизнес-үрдістердің тиімділігін арттыру үшін осы технологияларды қолдануды кеңейту қажет. Сонымен қатар, AI коммерциялық ұйымда индустриясында да, мекемиелер мен клиенттер арасында да ынтымақтастықты дамытатын құралға айналуға [1].

Инновация коммерциялық мекеменің ісін дамытудың мерзімді шарасы емес, үздіксіз үрдіс деп саналуы қажет [2].

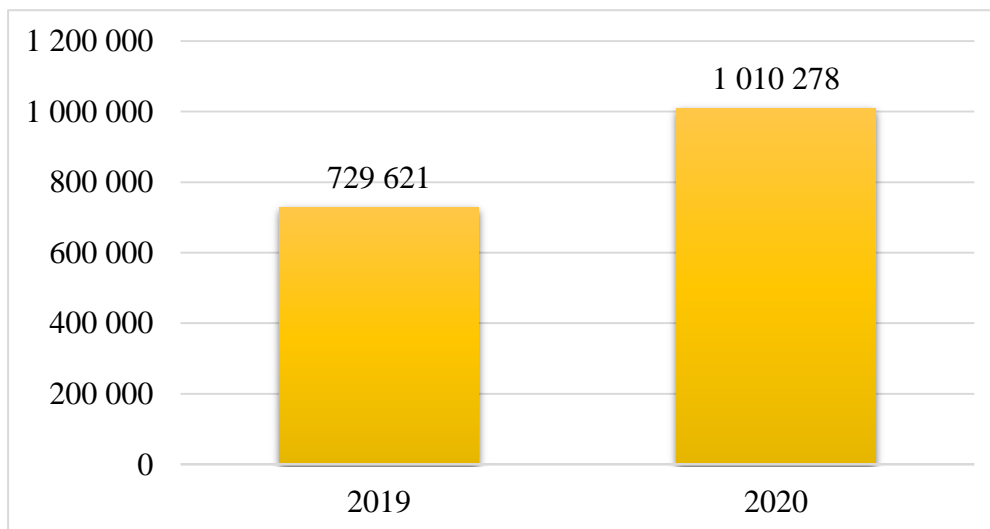
Қазіргі цифрлық экономика заманында карталық төлем кең қолдануда. Мекеменің картасы – әдетте бір немесе бірнеше ағымдағы банк шоттарына байланыстырылған пластик, металл немесе виртуалды карталар қызмет етуде.

Қазақстандағы банктерді ақпараттандырудың негізгі мақсаттары:

- есеп айырысуларда тоқтатылған қаражаттың негізгі бөлігінің инфляциялық процестерінен залалдарды азайту;

- экономика үшін ерекше маңызы бар төлемдерді өндеудің уақтылылығын қамтамасыз ету;

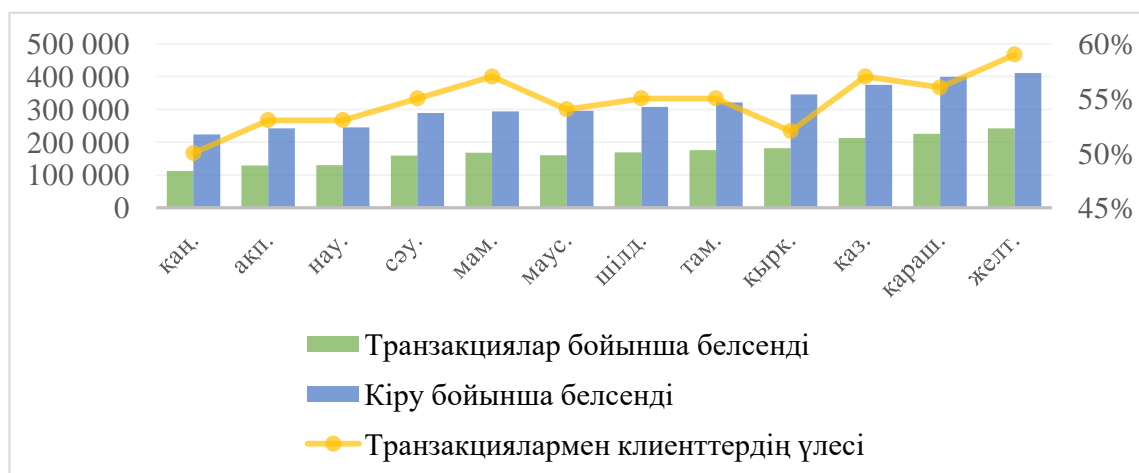
- банк мекемелерінің халықаралық байланыстарын олардың автоматтандырылған ақпараттық жүйелерінің өзара әрекеттесуі негізінде және халықаралық (ұлттық) электрондық жүйелер арқылы басқа мемлекеттердің

банктерімен дамыту.

1-сурет. BCC.KZ қосымшасына қосылған барлық клиенттер санының динамикасы

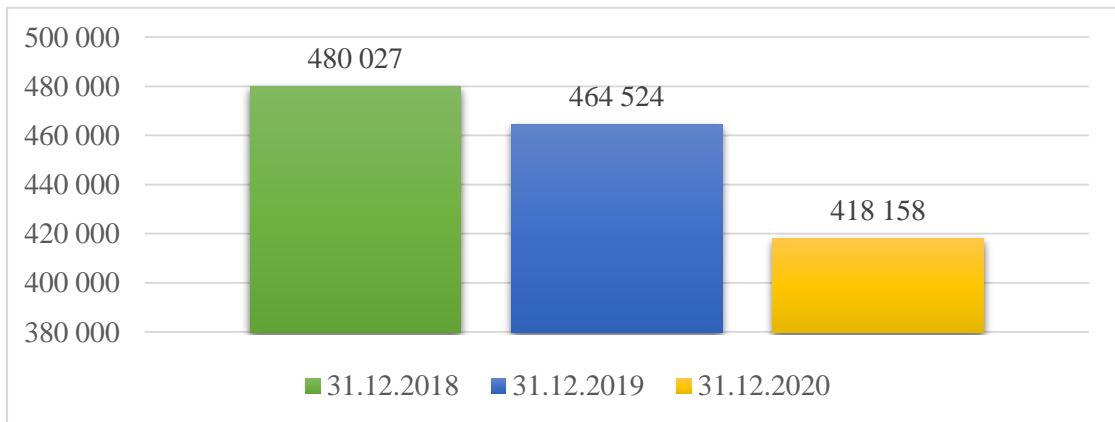
Жалпы тапсырыс берушілердің саны 2019 жылы 729 621 тапсырыс беруші болса, 2020 жылы 1 010 278 клиент болды. Яғни, 280 BCC.KZ қосымшасына 657 қосылған тапсырыс беруші қосылғанын көреміз, бұл Bcc.kz қосымшасына қосылған клиенттердің саны 38,5%-ға өскенін

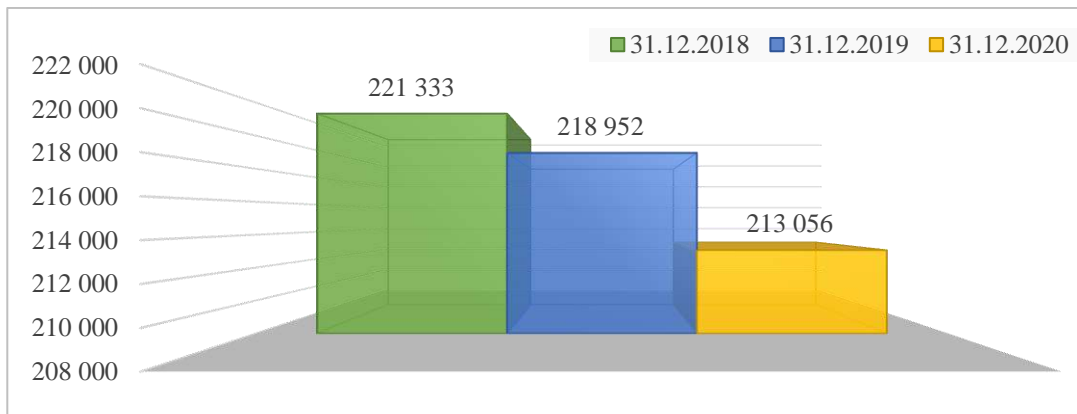
2-сурет. BCC.KZ қосымшасына клиенттердің белсенділігінің және операциялар санының динамикасы

Транзакциялар бойынша белсенділер саны 2020 жыл басында 112 676 дана болса, 2020 жыл соңында 241 682 болды. Ал кіру бойынша белсенділер жыл басына қарағанда 187 386 данаға артқан, сонымен жыл соңында 410 987 данаға дейін өскен.

2019-2020 жылдардағы корпоративтік қарыздар динамикасы және шағын орта бизнесте несиелі қоржынының көрсеткіштерін салыстыратын болсақ, корпоративтік қарыздар динамикасы келесіден көруге болады.

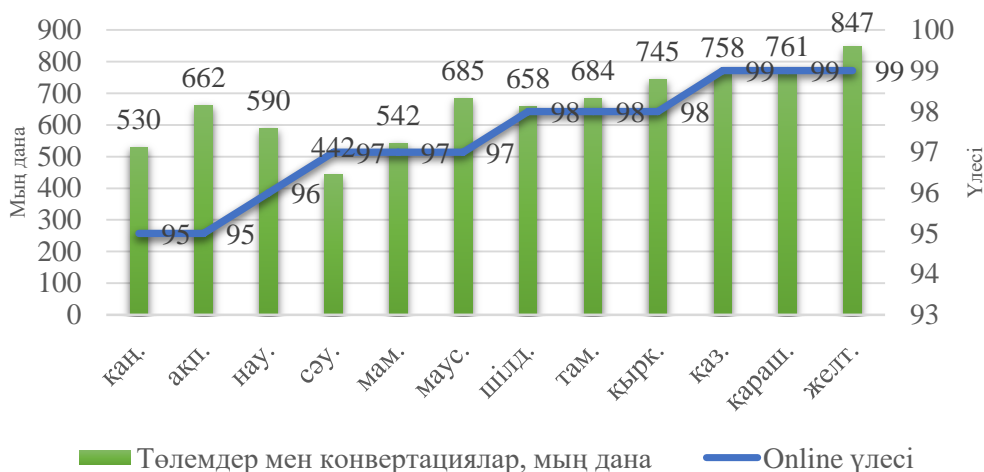

3-сурет. Корпоративтік қарыздар динамикасы

4-сурет. ШОБ online несиелі портфелінің динамикасы

БЖ белсенді/қосылған клиенттерінің санын талдайтын болсақ, 2020 жылдың қаңтарында 29 мың бірлікті құраған болса, сол жылдың желтоқсанында 40 мың бірлікті құрап, 38%-ға артқан. Ал ИБЖ белсенді клиенттері 2020 жылы қаңтарда 52 мың бірлік, желтоқсанда 73 мың бірлік, яғни, 40,4%-ға, 21 мың бірлікке өскен. Бұл көрсеткіштер корпоративтік, ШОБ клиенттердің заман талабына сай мобильді қосымшамен көбірек қолдана бастағанын көрсетеді.

Төлемдер мен конвертациялар көрсеткіші 2020 жылдың қаңтарында 530 мың дана болса, жылдың соңында 847 мың дана болып, 317 мың данаға, яғни, 59,8%-ға өскен. Online үлесі жыл басында 95% болса, жыл соңында 99% болып артқан. Яғни, мобилді қосымша арқылы төлем жасау, валюта айырбастау операцияларының орындалуы артқанын байқаймыз.

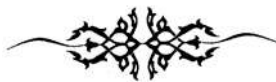
Елімізде коммерциялық ұйым бұл дамушы экономикалық салаларының бірі. Қазіргі кездегі коммерциялық ұйым банктік қызметтің жаңаланған техникаларын қолдана отырып, қызмет көрсетудің жоғарғы деңгейін қамтамасыз ете отырып тапсырыс берушілерге кеңінен қызмет көрсетеді. Коммерциялық ұйымның басты қызметі – несиелендіру, ол негізінен тұтынушыларды қаржыландыру және шаруашылық жүргізуші субъектілердің инвестициялық мақсатында орындалады. Коммерциялық ұйымның несиелік қызметтерін шығару клиенттердің қызмет көрсетудің экономикалық жағдайына байланысты, себебі, банктік несиелер жаңа шаруашылық жүргізуші субъектілердің ашылуына, жаңа жұмыс орындарының көбеюіне септігін тигізеді, және де олардың экономикалық жағдайын қамтамасыз етеді [3].

Мемлекетіміздің коммерциялық ұйымдарда қазір не болып жатқанын ескерсек, бірлесе жұмыс істеп, ссудалық қоржынның сапасын көтеру. Еліміздің әр жерінде, банктің әр Филиалында тапсырыс берушілерге ең жоғарғы деңгейде қызмет көрсету үшін үлгілі, жоғары сапалы жұмыс істеу керек. Әрбір коммерциялық ұйым қызметкерінің өнімдерді және жұмыс үрдісін жақсарту, жеңілдету, үлгіге келтіру, автоматтандыру ниеттері болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.ҚР-ң Банктер және банктік қызмет туралы Заң күші бар Жарлығы. 30 тамыз 1995 жыл
- 2.<https://www.pwc.com/kz/en/publications/e-commerce/pdf/e-commerce-6m-2021-final.pdf>

3. <https://www.bcc.kz/upload/iblock/3ce/3ce3d7f9d310bb332628798c38d9193d.pdf>

ӘОЖ 336. 71

БАНКТИК РЕСУРСТАР, ОЛАРДЫ ЖОСПАРЛАУ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Молдабекова А.Ш., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.
М.Х.Дулари атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В данной статье рассматривается совокупность собственных и привлеченных средств банка, сформированных на основе пассивных операций банка и направляемых на размещение в целях обеспечения ликвидности банка и получения прибыли по всем активным операциям.

Кілттік сөздер: банк ресурстары, меншікті капитал, заемдық капитал, тартылған қаражаттар, қосымша капита, акционерлік капитал.

Коммерциялық банктердің ресурстарының құрылымы олардың мамандануына, әмбебаптығы мен қызметінің ерекшеліктеріне қарай ерекшеленеді.

Банк ресурстарының құрылымына мыналар жатады:

1. Банктің меншікті капиталы.

2. Банктің заемдық және тартылған қаражаттары.

Банк ресурстарының құрамындағы меншікті капитал үлесі тартылған қаражаттарға қарағанда өте төмен болғандықтан барлық қаражаттарға деген қажеттілігінің 10%-ға жуық бөлігі өтелсе, ал қалған бөлігі тартылған қаражаттардың үлесіне тиеді.

Коммерциялық банктердің меншікті капиталының рөлі мен шамасы, басқа қызметпен айналысатын кәсіпорындар және ұйымдарға қарағанда өзіндік ерекшеліктерге ие.

Банктің меншікті капиталы банктің тұрақтылығын қамтамасыз етуде маңызды. Банктің бастапқы құрылуы барысында меншікті капитал көмегімен банк қызметіне байланысты алғашқы шығындар: жер, ғимарат, құрал-жабдық, жалақыға жұмсалатын және т.б. шығындар жабылады. Себебі, меншікті капиталсыз банктің қызметін бастау мүмкін емес. Осы меншікті капитал есебінен банкте қажетті резервтер құрылды. Сонымен қатар, банктің меншікті капиталы ұзақ мерзімді активтерге жұмсалымдардың басты көзі.

Меншікті және тартылған коммерциялық банк ресурстары Ұлттық банкте ашылатын корреспонденттік шотта көрсетіледі. Активтік шот, сондықтан да дебеті бойынша ресурстар, ал кредиті бойынша несиелік жұмсалымдар беріледі. Демек, дебеттік қалдықтың шамасы банктің бос резервінің мөлшерін көрсетеді. Банктің бос резервінің мөлшері активтік операцияларға жұмсалмаған оның ресурстарының шамасын білдіреді. Осы бос резервтер сомасы қаншалықты жоғары болса, банктің тұрақтылығы соғұрлым жоғары, бірақ пайдасы төмен болады. Керісінше, егер бос жатқан қаражаттарының шамасы аз болса, онда тұрақтылығы төмен, пайдасы жоғары келеді. Сондықтан да, әрбір коммерциялық банк өзінің корреспонденттік шоттағы қалдығын үнемі ықшамдауға ұмтылады.

Банктің меншікті капиталы — банктің қаржылық тұрақтылығын, коммерциялық және шаруашылық қызметін қамтамасыз ету үшін құрылған банктің әр түрлі қорлары мен сол сияқты ағымдағы қызметінің нәтижесіне байланысты және өткен жылдардағы бөлінбеген пайдасы [1].

Банктің меншікті капиталының құрылымы бірдей емес, себебі, оларға әсер ететін әр түрлі факторларға, атап айтсақ, активтер сапасына, меншікті пайданың пайдаланылуына, капиталдың бағасын нығайту мақсатына және банк саясатына байланысты жыл бойына өзгеріп отырады.

Банктердің ресурстардың қайнар көздері және құрамы келесі 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Банк ресурстарының құрамы және қайнар көздері

Сонымен, қазіргі коммерциялық банктердің, меншікті капиталы мынадай баптар құрайды: [2].

- жарғылық капитал;
- резервтік капитал;
- қосымша капиталдар;
- банк операциялары бойынша тәуекелдерді төмендету мақсатында құрылған қорлар (резервтер);
- бөлінбеген банк пайдасы.

Банктің жарғылық капиталы банктің заңды тұлға ретінде міндетті түрде құрылуын және өмір сүруінің экономикалық негізін құрайды. Жарғылық капиталдың

төменгі мөлшері Қазақстан Ұлттық банктің пруденциялық нормативтерімен реттеліп отырады. Банктің жарғылық капиталы, оның құрылтайшыларының қосқан жарналары немесе пайлары сомасынан тұрады.

Коммерциялық банктер мынадай екі ұйымдық формаларда құрыла алады:

-акционерлік банк формасында;

-пай қосу арқылы, яғни жауапкершілігі шектеулі серіктестік формасында.

Пай қосу арқылы құрылған банктің жарғылық капиталы құрылтайшылық құжатта мөлшері анықталған пайшыларының жарнасынан құралып, олар қосқан жарналары көлемінде жауапты болып саналады. Мұндай банктердің жарғылық капиталын ұлғайту, тек қана пай қосушылардың қосымша қосқан жарналары және пай қосушылардың санының өсуі есебінен жүзеге асырылады. Алайда, акционерлік банктер өздерінің жарғылық капиталын ұлғайту үшін қосымша акцияларын эмиссиялайды, сол сияқты бұрынғы шығарылған акцияларының бағасын өсіреді.

Меншікті капиталдың құрамдас бөлігі — акционерлік капитал. Бағалы қағаз (акция) шығару есебінен құрылған банктің жарғылық капиталын банктің акционерлік капиталы деп атайды. Акционерлік капитал көлемі акцияны ұстаушылар - акционерлер қосқан жарналардан құралады. Акционерлік банктің акциясы - банктің жарғылық капиталына үлес қосқандығын куәландыратын, дивиденд алуға және банкті басқару ісіне араласуға құқық беретін бағалы қағаз. Банктің жарғылық капиталы акционерлік капитал деп аталатының себебі, меншікті бағалы қағаздар шығару жолымен қалыптасуында. Жарғылық капиталдың көлемі акция ұстаушылар – акционер, қатысушылар жарғысынан жиналады. Банктің жарғылық капиталы заңды және жеке тұлғалардың толық салымдарынан қалыптасады. Акционерлік банктер өзінің жарғылық капиталын қалыптастыру және көбейту үшін, жай және артықшылығы бар болып бөлінген акциялар шығарады. Меншікті капитал құрамында банктің жарғылық капиталы маңызды меншікті салмаққа ие [3].

Банктің жарғылық капиталына төмендегілер кіреді: жай акциялар, артықшылығы бар акциялар, артық капитал (акцияның курстық бағасы сомасы мен оның бастапқы бағасы арасындағы айырмашылық), бөлінбеген табыс.

Акционерлік коммерциялық банктің акциясы, оның иесінің банктің жарғылық капиталындағы үлесін және дивиденд алуға құқығын, сондай-ақ банкті басқару ісіне қатысу құқығын куәландыратын бағалы қағаз.

Жай акциялар акционерге акционерлер жиналысымен белгіленген мөлшерде дивидент алуға, сондай – ақ банк жойылған жағдайда банк мүлкінің бөлігін алуға құқық береді. Бұл жерде үлес пропорциялды жүргізіледі: «бір акция – бір дауыс» қағидасы бойынша олар бірдей бастапқы баға құнына ие болуы тиіс.

Артықшылығы бар акциялар акционерге дивиденттерді бірінші кезекте алуға, банк жойылған жағдайда оның мүліктерінің бөлігін алуға құқық береді. Банктің жарғылық капиталын қалыптастыру бірнеше кезеңнен өтеді:

-Бағалы қағаздар эмиссия проспектісінің дайындықтан және сараптамадан өтуі;

-Бағалы қағаздар эмиссиясын тіркеу;

-Шығарушы банктің бағалы қағаздарын тіркеу;

-Эмиссия проспектісінің қорытындыларын тіркеу және бағалы қағаздарды орналастыру;

Қазақстан Республикасында банктің жарғылық капиталын қалыптастыру процесі көптеген заңдар мен нормативтік актілермен реттеледі.

Акциялардың эмиссиясын жүргізу кезінде банктер Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінде сараптаудан өтуі тиіс. Ол бағалы қағаздардың шығарылымы бойынша шығарылым көлемі, инвесторлар саны және орналастыру тәсіліне қарамастан және шығарылым мен орналастыру қорытындылары есебі бойынша жузеге асырылады[6].

Ұлттық банктегі сараптама және қорытынды төмендегідей жағдайларда өткізіледі:

-Банкті ашқанда және акцияларды оның құрылтайшылары арасында орналастырғанда;

-Банкті қайта ұйымдастыру (қосу, бөлу, біріктіру, оқшаулау, қайта құру);

-Қосымша акция шығару жолымен банктің жарғылық капиталының көлемін көбейткенде немесе акцияның номеналдық құнын көбейткенде;

-Банк капиталының мөлшерінің өзгермегені кезінде немесе акцияның номеналдық құнының өзгерген жағдайында;

-Акцияның номеналдық құнын азайту жолымен немесе акциялардың жалпы санын азайту мақсатында меншікті акциялардың бір бөлігін сатып алу жолымен жарғылық капиталының мөлшерін азайту жағдайында;

- Облигациялар шығарған кезде;

Бағалы қағаздар шығару проспектілерін сараптаудан өткізу үшін банк, Ұлттық банкке төмендегі құжаттарды ұсынады:

Еркін түрде жазылған және банк басшысы қолымен куәландырылған өтініш;

Бұдан бұрынғы бағалы қағаздарды шығарылуын тіркеу және оның қорытындысы туралы қабылданған есептер құжаттарының көшірмелері;

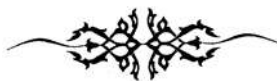
Банктің жарғысы мен құрылтай шартына өзгерістер енгізу туралы банктің өтініші және жарғы мен құрылтай шартына енгізілген нотариалды рассталған өзгерістер (егер ондайлар бар болса).

Әдебиеттер тізімі:

1. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, қайта өңделген және толықтырылған. – Алматы: Издат Маркет, 2004. – 272 бет.

2. Мақыш С.Б. Ақша айналысы және несие. Оқу құралы /Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА-ның академигі Сейітқасымов Ғ.С., 2-ші басылым, қайта өңделген және толықтырылған. – Алматы: Издат Маркет, 2004.- 248 бет.

3. Мадиярова Д.М., Марчевский В.С.. Основы современного банковского дела / учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2017.-136 с.

ӘОЖ 336. 71

БАНКТИҢ МЕНШІКТІ КАПИТАЛЫНЫҢ КӨЗДЕРІ МЕН ОНЫ РЕТТЕУ ЖОЛДАРЫ

Молдабекова А.Ш. «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.
М.Х.Дулари атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В данной статье рассматривается совокупность собственных и привлеченных средств банка, сформированных на основе пассивных операций банка и направляемых на размещение в целях обеспечения ликвидности банка и получения прибыли по всем активным операциям.

Кілттік сөздер: банк ресурстары, меншікті капитал, заемдық капитал, тартылған қарасжаттар, қосымша капита, акционерлік капитал.

Банктің меншікті капиталы, экономикалық капиталдар категорияларының ішіндегі капиталдың бір түрі болып табылады. Меншікті капитал банк үшін маңызы өте зор. Себебі, банк ашу кезінде құрылтайшылар мен акционерлердің қосқан үлесінен құрылған меншікті капитал, банк қызметін ұйымдастыруға және банк қызметінің аясын кеңейту үшін бастапқы және ең маңызды көзі болып табылады. Сонымен қатар банктің меншікті капиталы банк үшін әр түрлі қорғаныс пен қызметті дамыту функцияларын да орындайды Соның ішінде: [1].

- Банкті қаржылық тұрақсыздықтан және шексіз тәуекелділіктерден сақтайды;
- Банкті банкротқа ұшыраудан қорғайды;
- Ағымды шығындарды жабады;
- Банкке клиенттердің сенімділігін арттырады;
- Клиенттердің коммерциялық және тұтыну несиелерінің сұранысын қанағаттандырады және т.с.с.

Сондықтан мемлекеттік қадағалау органдары екінші деңгейлі банктер үшін әр түрлі шектеулер қояды және де бұл шектеулердің орындалмауы туралы мәлімет алған кезде, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, Қазақстан Республикасының қаржылық ұйымдар мен қаржылық нарықты қадағалау мен реттеу агенттігі және тағы басқа мемлекеттік қадағалау органдары әр түрлі санкциялар мен шараларды қолданады және олар салымшылар мен инвесторлардың мәртебесін қорғайды. Осыдан келе, қазіргі кездегі банк ісіндегі басты қиын мәселелерінің бірі болып саналатын – банктің меншікті капиталының жеткіліктілігін анықтау болып табылады.

Оданда басқа, банктің меншікті капиталы салымшылардың өз қаржыларын банктік айналымға, соның ішінде: несиелік, факторингтік, лизингтік операциялар мен бағалы қағаздарды сатып алу және тағы басқа инвестициялық операцияларға салу кезінде күтпеген шығындардың пайда болу тәуекелдігінен қорғайды. Осыған қоса, меншікті капиталдың есебінен қаржылық резерв құрылады және бұл резервтер банктің төлем қабілетін сақтаумен қатар, шығындар пайда болған кезде банктің қалыпты жұмыс істеуіне мүмкіндік береді.

Банк қызметі үнемі белгілі бір тәуекелділіктермен байланысты болады, сондықтан активтерді тәуекелділігі бойынша топтарға бөлу керек. Активтердің тәуекелділігі бойынша сыныпталуы мен олардың меншікті капиталдың көлемімен өзара байланыстылығы, банктің басқару сапасын, сонымен қатар банктің қаржылық

тұрақтылығын арттыруға өз әсерін тигізеді. Банктің меншікті құралдарына салымдар көлемінің көбеюі, қаржыландырудың ең қауіпсіз формасы болып табылады деп те айтуға болады және ол жүйелік төңкерістердің болдырмауына өз ықпалын тигізеді.

Банктің меншікті капиталы банктің несиелік ресурсы ретінде тартылған ресурстармен тығыз байланыста болып, олармен бірге айналымға қатысады. Банктің меншікті каталы банктің тартылған ресурстарына қарағанда сенімділігі жоғары ресурс болып табылады. Активті операциялардың жүргізілуі мүмкін шығындардың пайда болуына әкеледі және олар өз кезегінде резервтердің құрылуын талап етеді. Егер де банк қызметін жүргізген кезде және оның қорытындысы бойынша банкте шығындар пайда болса, онда банк жарғылық капиталдың белгілі бір бөлігінен айырылады, ал резервтердің бар болу кезінде, жарғылық капитал резервтер есебінен толықтырылады да банк қызметінің қалыпты жұмыс атқаруына жол береді.

Банктер «Резервтік талаптардың ең төменгі мөлшері» атты нормативке сай, тартылған несиелік ресурстардың бір бөлігін жеке шотта депонирлеуге міндетті. Бірақ ол банктің өтімді активтері мен актив операцияларынан алған кірісті төмендетеді, ал меншікті капиталдың есебінен құрылған резерв Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінде депонирленбейді, яғни ол банктің айналым капиталының бір бөлімі ретінде саналады. Бірақ, оның жарғылық капиталға қатынасы, оның депонирленген тартылған ресурстардың қатынасыан кем болмауы керек.

Осыдан келе, банктің меншікті капиталы бір жағынан тәуекелділігі бойынша өлшенетін активтерді анықтау құралы ретінде, екінші жағынан қаржылық шығындарды жабу үшін жинақталған қаржылар құралы ретінде де деп айтуға болады. Банкке жататын тәуекелділігі бойынша топтастырылған активтердің жалпы сомасы мен айналымдағы банктің меншікті қржылардың сомасының арасындағы айырма, банктің төлемділік қабілетін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының қаржы нарығы мен қаржылық ұйымдарды қадағалау және реттеу агенттігімен қоятын пруденциялдық нормативтер туралы ережесіне сәйкес, банктің активтеріне баға беру үшін, оларды тәуекелділігі бойыша топтастырады. Тәуекелділігі бойынша топтастырылған активтердің коэффициенті, Қазақстан Республикасының Ұлттық банкіндегі корреспонденттік шоттағы қаржылар 0-ден бастап, мерзімінде төленбеген қарыз 100-ге дейін процент түрінде көрсетілген. Бұл көрсеткіштер курстық жұмыстың «қосымша мәліметтер» атты бөлімінде толық көрсетілген [6].

Топтастырылған активтер банктің меншікті қаражаттарымен салыстырылады. Активтерді топқа бөлу, тәуекелділік деңгейінің, банк қызметінің қатерлі жағдайларға ұшырау қауіптілігімен мінезделеді. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкімен бекітілген меншікті капиталдың жеткіліктілігінің төмен нормативтік деңгейінің себебінен, соңғы кездері қаржылық тұрақтылығы төмен банктік ұйымдардың қалыптасуына әкеп соқты. Сондықтан, қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі банк қызметін қадағалайтын нормативтерінің орындалуын қатал қадағалап, меншікті капиталдың минималды мөлшерін ұлғайтты.

Меншікті капиталдың негізгі қиыншылықтарының бірі – меншікті капиталдың жеткіліктілігін сақтау болып табылады. Оны 3 әдіспен шешуге болады: [2].

- 1.Әрбір кезең арқылы капиталдың мөлшерін ұлғайту;
- 2.Жалпы активтердің сомасын қысқарту;

3.Тәуекелділігі жоғары салымдардың көлемін қысқарту арқылы активтер құрылымын өзгерту.

Банктің меншікті капиталы пассив операцияларына жатады және ол келесі баптардан тұрады:

-Жарғылық капитал – жай акциялар (мерзімі шексіз бағалы қағаздар), ерекшелігі бар акциялар (дауыс беруге құқығы жоқ бағалы қағаздар);

-Банктік резервтер – яғни, алдағы уақыттағы әр түрлі шығындарды жабуға, дивиденттер төлеуге, қайтарылмаған қарыздардың орнын жабуға арналады;

-Қосымша төленген капитал – жай және ерекшелігі бар акциялардың сату курсы мен номеналдық курсы арасындағы айырмадан құрылады;

-Қосымша төленбеген капитал – активтерді қайта бағалаудан құрылады;

-Бөлінбеген таза кіріс – банк меншігінде қалатын, жылдан жылға жинақталатын кіріс сомасы.

Банктердің меншікті капиталының құрылымын 1-суретте қарастырамыз.

1-сурет. Меншікті капиталдың құрылымы

Банктің ресурсы ретінде меншікті капитал акционерлердің дивиденді формасындағы құнға ие. Бұл ресурстың көбеюі екі әдіспен жүруі мүмкін:

- Жарғылық капиталды көбейту;
- Таза кірісті көбейту.

Банктік қаражаттар құрылымындағы жарғылық капитал мен оған теңестірілген баптар, банктің тұрақтылығы мен оның жұмыс тиімділігін қамтамасыз етуде өте үлкен роль атқарады.

Меншікті капитал бірқатар қызметтер атқарады:

- Қорғаныс қызметі;
- Шұғыл қызметі ,
- Реттеуіш қызметі;
- Айналым қызметі;
- Резервтік қызметі;

Банк меншікті капиталын бағалау әдістемесі туралы сұрақ қаржы ұйымдарында да үлкен пікірталас туғызған болатын. Сөйтіп, 1988 ж. Базель комитеті келісімінің шешімімен «Халықаралық біртұтас капитал есебі және капитал стандарты туралы келісім-шарт» негізінде «Кук коэффициенті» деп аталатын капитал жеткіліктігі нормативі іс жүзіне енгізілді. Күшіне енген бұл коэффициент көптеген елдердің Орталық банктерінде, біздің Қазақстан Ұлттық банкінде пруденциялық норматив қатарында пайдаланылуда.

Базель келісіміне сәйкес банктің капиталы екі деңгейге бөлінеді: I деңгейлі капитал және II деңгейлі капитал.

I деңгейлі капиталға: қарапайым акциялар белінбеген пайда, сол сияқты еншілес компаниялардың бақылаусыз пакеті шегерілген материалдық емес негізгі капитал шамасы жатады және II деңгейлі (носымша) капиталға: несиелер бойынша зияндарды жабуға арналған резервтер, мерзімсіз артықшылығы бар акциялар қосылған екінші дәрежеді қарыздар жатады.

Кез келген коммерциялық банктің меншікті капиталының мөлшерін келесегідей формуламен анықтауға болады.

$$MK = A - M \quad (1)$$

мұндағы,

MK- банктің меншікті капиталы;

A – банктің активтерінің жалпы сомасы;

M – банктің міндеттемелері.

Банктің ресурстарындағы меншікті капиталдың өте төменгі үлесінде болуы дұрыс есес. Себебі, ол банктің салым иелері арасындағы жауап беру мөлшеріне сәйкес келмейтіндігін сипаттайды.

Банк меншікті капиталын ұлғайтуға негіз болатын төмендегідей факторларды ескеру қажет.

- банктердің дивидендтері өнеркәсіптік кәсіпорын активтеріне қарағанда, пайыз мөлшерлемесінің өзгеруіне, қарыз алушының несиелік қабілетінің нашарлауына байланысты, олардың нарықтық құндары өзгеріп отырады;
- банк көбінесе тұрақсыз қысқа мерзімді қарыз көздеріне көңіл бөледі, бірақ олардың көбі талап етуге байланысты қайтарылып алынуы мүмкін.

Сондықтан, кез келген саяси немесе экономикалық өмірдегі жағдайлар, банктердегі ресурстардың сыртқы ағылуына себеп болуы тиіс. Бастапқыда банк капиталының активтерге қатысты шекті қатынасы 20 пайыз шамасында болса, ал қазіргі оның шамасы 12 пайызды құрайды. Бұл дегеніміз банк жүйесіндегі төлем қабілетінсіздік тәуекелдің уақыт өте келе арта түсетіндігін көрсетеді. Себебі, банк жүйесіндегі банктердің активтерінің сапасы әлі де болса өз деңгейінде еместігін

ескерсек, онда болашақта оның орнын жабатын меншікті капитал үлесі жеткіліксіздігі байқалады.

Банктердегі немес жалпы банктік жүйедегі капитал көлемін тура анықтау қиын, бірақ жоғарыда қарастыылған қызметтердің орындалуы үшін, салым иелері мен бақылаушы ұйымдардың сенуі үшін капитал жеткілікті мөлшерде болуы қажет.

Банктің меншікті қаражаттарының (меншікті капиталының) жеткіліктілігі екі коэффициенттің көмегімен есептеледі: I деңгейлі капитал және II деңгейлі капитал.

Банктің бірінші деңгейлі капиталының барлық активтер сомасына қатынасы 0,06 –дан кем болмауы тиіс. [3].

$$K1=K1-ИК/А \quad (2)$$

мұндағы,

K1– бірінші деңгейлі меншікті капитал;

ИК – банктің акцияға жұмсаған инвестициялары және басқа да заңды тұлғалардың субординарлық қарызы;

А – банктің жиынтық балансына сәйес барлық активтеріне сомасы.

Банктің меншік капиталының тәуекел дәрежесіне қарай топтасқан активтерге қатынасы 0,12 –ден кем болмауы тиіс.

$$K2=K/Ат -Па \quad (3)$$

мұндағы,

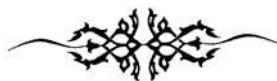
К – банктің меншікті капиталы;

Ат – тәуекел дәрежесіне қарай топтасқан активтер және баланстан тыс міндеттемелер сомасы: Тәуекел дәрежесіне байланысты байланысты өлшенген активтерді есепке алу барысында кастодиандық келісім шарт негізінде банкке қабылданған ақшалар есепке алынбайды.

Па– арнайы резервтері (күмәнді және үмітсіз активтер бойынша құрылған провизиялар) қосылған меншікті капиталға қосылмаған, құрылған жалпы резервтер сомасы (яғни, тәуекел дәрежесіне қарай топтасқан активтер сомасының 1,25 пайыз асатын сомасы. жиынтық балансына сәйес барлық активтеріне сомасы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, қайта өңделген және толықтырылған. – Алматы: Издат Маркет, 2004. – 272 бет.
2. Мақыш С.Б. Ақша айналысы және несие. Оқу құралы /Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА-ның академигі Сейітқасымов Ғ.С., 2-ші басылым, қайта өңделген және толықтырылған. – Алматы: Издат Маркет, 2004.- 248 бет.
3. Мадиярова Д.М., Марчевский В.С.. Основы современного банковского дела / учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2017.-136 с.

ӘОЖ336. 71

НЕСИЕЛЕРДІҢ ҚАЙТАРЫМДЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЖЕТІЛДІРУ БОЛАШАҒЫ

Муратова Д.Б., «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В статье рассматриваются способы обеспечения возврата банковского кредита, осуществляемого на основе строгого соблюдения определенных принципов.

Кілттік сөздер: Коммерциялық мекеме, банк, несие, несиелеу, қайтарымдылық, қамтамасыз ету, төлемділік, келісі, келісім шарт.

Банктік несиелеу белгілі принциптердің қатаң сақталуы жағдайында жүзеге асырылады, олар несиенің мәні мен мазмұнын көрсететін несиелеу жүйесінің басты элементтері болып табылады.

Несиелеу принциптеріне келесілер жатады: [1].

- Мерзімділік;
- Қайтарымдылық;
- Несиенің төлемділігі;
- Материялдық қамтылуы;
- Мақсатты бағыт;

Мерзімділік - қарыз қаражаттарды несие берушіге қайтарудың алдын-ала келісілген мерзімі, яғни несиені қайтарудың анықталған уақыты, оны бұзу белгілі санкцияларды қолдануға әкеледі. Несиелеу мерзімі –қарыз қаражаттардың қарыз алушының қарамағында болуының шекті уақыты.

Қайтарымдылық- негізгі қарыз соммасын несие берушіге келісілген шарт бойынша міндетті түрде қайтару; қайтарылмайтын несие болмайды. Сондықтан да, қайтарымдылық несиенің ажырамас бөлігі болып табылады.

Бұл несиені басқа тауар-ақша қатынастарындағы экономикалық категориялардан ерекшелендіреді . Нарықтық экономикаға көшкеннен кейін несиелеудің бұл принципіне ерекше маңыз береді.

Біріншіден, қоғамдық ұдайы өндірістік ақша қаражаттарымен қамтамасыз ету оның сақталуына байланысты.

Екіншіден, бұл принциптің сақталуы банктің өтімділігін қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, әрбір жеке қарыз алушы үшін бұл принципті сақтау банктен жаңа несие алу мүмкіндігіне жол ашады.

Несиелеу мерзімін банк несиеленетін материялдық құндылықтардың айналымдылық мерзіміне және шығындардың ақталуына қарай бекітеді.

Несиенің мерзімінде қайтарылуы принципі дифференциялдық принципімен тығыз байланысты.

Дифференциялдық- банктің несие алушыға ұмтылушы клиенттерге несие беру туралы сұраққа біркелкі қарамауын керектігін білдіреді. Несие тек оны уақытында қайтаруға жағдайы бар клиенттерге берілуі керек. Несиелеу дифференцияциясы несиеге қабілеттілік көрсеткіштері негізінде жүзеге асады. Ол дегеніміз қарыз алушының шартта келісілген мерзімде несиені қайтаруға

дайындығы мен қабілетіне сенімділік беретін қаржылық жағдайы. Қазіргі несиенің дифференциалдық принципіннің мазмұны өзгерген десе болады.

Несиенің төлемділігі (ақылық) - банктердің несиелеу кезінде көрсеткен қызметінің тәуелділік сипатына негізделеді. Банк ссуда бергені үшін пайыз түрінде белгілі бір төлем алады. Пайыздық ставка мөлшерін екі жақ несие шартында бекітеді [2].

Несиеге қойылатын сыйақы мөлшерлемесін несиенің бағасы деп те атайды. Еркін реттелген нарық жүйесі тұсында несие үшін сыйақы мөлшерлемесі несиеге деген сұраныспен ұсыныс негізінде қалыптасады. Қазіргі банктердің несие үшін сыйақы мөлшерлемесін белгілеуде ескеретін басты факторларына мыналар жатады:

Орталық банктің коммерциялық банктерге беретін несиелері (мүдделендіру) бойынша белгіленетін сыйақысының заттық мөлшерлемесі;

Банкаралық несие бойынша орташа сыйақы мөлшерлемесі;

- өз клиенттеріне депозиттік шоттары бойынша төлейтін орташа сыйақы мөлшері;

- банктің несиелік ресурстарының құрылымы тартылған (қаражаттар үлесі қаншалықты жоғары болса, несие бағасы соғұрлым қымбат болуы тиіс);

- несиеге деген сұраныс (сұраныс аз болса, несие бағасы да арзан болады);

- несиенің сұралатын мерзімі мен түрі, нақтырақ айтсақ, банк үшін оның қамтамасыз етілуіне байланысты тәуекел дәрежесі;

- еліміздегі ақша айналысының тұрақтылығы (инфляция қарқыны қаншалықты жоғары болса, соған сәйкес несие үшін төленетін сыйақы да жоғары болуы тиіс, себебі, инфляция жағдайында ақшаның құнсыздануының банктің ресурсын жоғалту тәуекелі артады);

Несиенің қамтамасыз етілуі (Қамтылу)- банк несиесінің кепілдік, сақтандыру және басқа да тәсілдер көмегімен қамтылуы.

Ол заң арқылы және партерлер арасындағы шарт арқылы анықталады./9/

Қазақстан Республикасындағы екігші деңгейлі банктердің тәжірибиесінде қолданылатын несиелеу процесінің негізгі кезеңдерін қарастырайық, әр кезеңде пайдаланылатын несиелік механизмінің элементтері несиелік операцияларының сапалы сипатын бере отырып, олардың жүзеге асырылу техникасын білдіреді. Несиелеу схемесы келесідей негізгі кезеңдерді қамтиды.

Несие алу туралы өтініш жазылғаннан бастап, шешім қабылданған уақыт, несиелік процесс деп аталады:

Несиелеу процесі мынадай кезеңдерді қамтиды:

- Несиеге деген өтінішті қарау;
- Несиелік қабілетін талдау;
- Несиелік келісімшарт жасасу;
- Несие беру;
- Несиелік мәміленің орындалуына бақылау жасау.

1 кезең. Банкке келіп түскен несиеге деген өтінішті қарау.

Кез келген несиелік операциялар осыдан басталады. Мұндай құжаттарда қарыз алушы мен сұралатын несие туралы негізгі мәліметтер: мақсаты, мөлшері, түрі, мерзімі, мүмкін болар қамтамасыз ету мүлкі көрсетіледі. Банктің қоятын талаптарына байланысты өтінішке қосымша, яғни несиелік операциялар сипатына байланысты құжаттар беріледі. Клиенттердің әр түрлі топтары үшін әр түрлі

құжаттар пакеті әзірленуі мүмкін. Мысал ретіндегі құжаттар пакетінің құрамына жататындар:

- құрылтайшылық құжаттардың, жарғының, жалға алу шарттарының, тіркелген куәліктердің немесе патенттерінің; нотариалдық түрде куәландырылған құжаттар; азаматтардың төл құжаттары және клиенттің несиені алуға құқығын растайтын басқа да құжаттардың көшірмелері;

- соңғы екі жылдық қарыз алушының балансы және оған қосымша беттер;
- несиеленетін шаралардың рентабельдік деңгейін және оның қайтарылу мерзімін сипаттайтын техникалық- экономикалық есебі;

- несиеленетін мәмілелерді растайтын келісімшарттар көшірмелері;

- басқа банктерден алған несиелер туралы мәліметтер;

- қамтамасыз ету мақсатында кепілге берілген мүлікке қарыз алушының меншік құқығын растайтын құжаттар;

- несиені қайтаруға байланысты міндеттемені куәландыратын құжаттар;

- қызметін жаңадан бастаған, яғни қаржылық есептер және басқа да құжаттары жоқ кәсіпорынның бизнес жоспары.

Қажет жағдайларда банк қарыз алушыдан несиені қайтаруын қамтамасыз ететін басқа да құжаттар мен мәліметтерді талап ете алады. Сонымен қатар, банкпен тұрақты несиелік қатынаста болатын қарыз алушылар үшін кейбір құжаттар тізімі қысқаруы мүмкін. Қарыз алушы банкке несиені алуға өтініш жасаған уақытта, банк несиелеудегі оның мүмкіндігін алдын ала бағалау үшін есеп карточкасын толтыруы мүмкін. Онда: фирманың жетекшісі мен қарыз алушының аты-жөні; қызметі және меншік түрі; клиенттің заңды мекен-жайы; ағымдық және валюталық шот ашқан банктің аты және реквизиттері; негізгі құрылтайшылары; ол сұрайтын несиенің мақсаты, сомасы және мерзімі; соңғы есептік күнге берілген баланс құрылымы және басқа да көрсеткіштер.

Тапсырылған құжаттарды оқып үйрену барысында банк қарыз алушының алған несиесін қайтару қабілетін бағалаудың шешім қабылдау үшін аса маңызы бар. Бағалау техникалық-экономикалық есеп негізінде жасалады [3].

2 кезең. Қарыз алушының несиелік қабілетін талдау кезеңі.

Қарыз алушының несиелік қабілеті – қарыз алушының алған несиесі бойынша қарызды уақтылы және толық көлемде қайтару қабілетін бағалаумен сипатталады. Несиені қайтара алмау тәуекелі көптеген факторлардың әсерінен болуы мүмкін, сондықтан да банк клиентке несиені беруге шешім қабылдаудан бұрын оның несиелік қабілетін талдайды. Бұл көрсеткіш банктің өтімділігіне ықпал етеді.

Қарыз алушының несиелік қабілетіне талдау жасау барысында мынадай факторлар есепке алынады:

- несиені қайтару қабілеттілігі. Қарыз алушыға несиені бере отырып, қарыз алушының атынан шығатын тұлғаның құқықтық қуатын анықтайтын Жарғысы және нұсқауымен танысуға тиіс;

- қарыз алушының іскерлік беделі. Несиелік мәмілеге тиісті беделі деп қарыз алушының қарызды қайтаруға дайындығын ғана түсінбейді, сондай-ақ келісімшартқа байланысты барлық міндеттемелерді орындауы түсіндіріледі.

- табыс алу қабілеті. Банк қарыз алушының несиені қайтаруға жеткілікті қаражатты табу қабілетіне баға беруі қажет.

Қарыз алушының табыс алу қабілетін анықтау барысында сату көлеміне, баға шығындарына, шығыстарға әсер ететін факторлар есепке алынады. Бұл факторларға: қарыз алушы кәсіпорынның сапасы, шикізат құны, қызметкерлерінің біліктілігі жатады. Несиелеудегі шетелдік тәжірибеде бұл факторларға қоса жарнамалау тиімділігі, бәсеке сияқты факторлар ескеріледі.

3 кезең. Несиелік және кепіл туралы келісімшарт жасасу. Қазіргі несиелеудің басты ерекшелігі бойынша банк қарыз алушының несиелік қабілетін тексеріп болғаннан кейін, несиелік шарт жасасу үшін несиелеу субъектісімен қатынасқа түседі. Несиелеуге байланысты барлық сұрақтарда банк пен қарыз алушы келісімшарт негізінде шешеді.

Несиелік келісімшарт екі жақтың өзара міндеттемелерін және жауапкершіліктерін анықтайды. Онда мыналар көрсетіледі:

- несиелеу мақсаты және объектісі;
- несиенің мөлшері;
- несиені беру мерзімі және қайтару шарттары;
- несиені қамтамасыз ету формасы;
- несие үшін төленетін сыйақы мөлшерлемесі;
- несиенің қозғалысын және клиенттің қаржылық жағдайын бақылау үшін қарыз алушының беретін құжаттарының тізімі;
- несиелеу процесіндегі банктің бақылау қызметі.

Несиелік келісімшарттың мазмұнын келісуші жақтардың өздері анықтайды.

Несиелік қатынастарды ұйымдастыру тәжірибесінде кепіл туралы келісімшарттың орны ерекше. Кепіл туралы шарт кепіл затына байланысты ажыратылады.

Кепіл затына: заттар, бағалы қағаздар, басқа да мүліктер және мүліктік құқықтар жатады.

Материалдық-заттық мазмұнына қарай кепіл заттары мынадай топтарға бөлінеді:

- клиенттің мүліктерінің кепілі;
- тауарлы-материалдық құндылықтар кепілі;
- шикізаттар, материалдар, жартылай өнімдер кепілі;
- тауарлар және дайын өнімдер кепілі;
- валюталық бағалылар, алтыннан жасалған бұйымдар кепілі;
- басқа да тауарлы-материалдық құндылықтар кепілі;
- бағалы қағаздар кепілі;
- сол банктегі депозиттер кепілі;
- жылжымайтын мүлік кепілі.
- мүліктік құқықтар кепілі:
- жалгерлік құқық кепілі;
- авторлық құқық кепілі;
- жерге құқық кепілі.

Кепіл туралы келісімшартта мынадай мәселелер қарастырылады:

- келісімшарт жасасушы тараптар туралы мәліметтер;
- келісімшарт заты;
- кепіл берушінің құқықтары мен міндеттері;
- кепіл ұстаушының құқықтары мен міндеттері;

- талап ету құқықтары;
- кепілге қойған мүлікті қайта рәсімдеу, басқа мүлік есебінен;
- кепілге қойған мүліктің бұзылуына байланыстың тәуекел жағдайлары мен кепіл заттың ауыстыру;
- тараптардың жауапкершіліктері;
- ерекше шарттар;
- дауларды шешу;
- басқа шарттар;
- кепіл туралы келісімшарт жасасушылардың заңды мекен-жайы мен өзге де мәліметтері.

4 кезең. Несие беру кезеңі. Бұл кезең ағымдық шот ашу, несиені беруді құжаттау тәртібін, несиені беру тәсілін анықтайтын несиелеуді ұйымдастыру және техникалық шарттарын қамтиды.

5 кезең. Несиені қайтару және оған сыйақы төлеуіне бақылау жасау – несиелік операцияның маңызды кезеңі. Несиелер бойынша қарызды қайтару тәсілі банк қаражаттарының пайдалану ұзақтығына және олардың төлем айналымын құраудағы рөліне байланысты.

Несиенің берілуі сияқты несиені қайтарудың бірегей жасалған үлгісі жоқ.

Іс жүзінде несиені қайтарудың төмендегідей көптеген варианттары болады:

- мерзімді міндеттемелер негізінде эпизодтық қайтару;
- меншікті қаражаттардың жинақталуының және несиеге деген есеп айырысу шотына қажеттіліктің азаю шамасына қарай қайтару;
- алдын ала белгіленген сома негізінде жүйелі түрде қайтару;
- түскен түсімді бірден несиелік қарызды жабуға есептеу;
- несиенің қайтарылу мерзімін созу;
- мерзімі өткен қарызды «Мерзімі өткен несиелер» шотына аудару;
- банк резерві есебінен мерзімі өткен несиелерді шегеру.

Несиелік қарызды қайтару туралы қарастырылған варианттар бұл процессті мынандай белгілеріне байланысты жіктейді:

Қайтарылуына қарай:

несиені толық қайтару;

несиені жартылай қайтару.

Қайтару жиілігіне қарай:

- несиені бірден қайтару;
- несиені бөліп-бөліп қайтару.

Қайтарудың жүзеге асырылу уақытына қарай:

- несиені жүйелі түрде қайтару;
- несиені эпизодтық қайтару.

Қайтарудың мерзімдеріне қарай:

- несиені мерзімді қайтару;
- несиенің уақытын созып қайтару;
- несиенің мерзімін өткізіп барып қайтару;
- несиені мерзімінен бұрын қайтару.

Қайтару көздеріне қарай:

- клиенттің меншікті қаражаттары;
- жаңа несиені пайдалану;
- кепіл берушінің шотынан шегеру;
- басқа кәсіпорын шотынан түскен қаражаттар;
- бюджеттік түсім және т.б.

Несиенің қайтарылуын арнайы құжат арқылы жасауға да, жасамауға да болады. Несиенің қайтарылуын негіздейтін құжаттарға: клиенттің жазбаша үкімі, банктің өзінің үкімі, соттың бұйрықтары жатады. Клиенттің өзінің шотынан ақшалай қаражаттарды шегеру туралы берген үкімі жазбаша да және ауызша да болады. Несиенің қайтарылуы қағазсыз, яғни байланыс каналдары арқылы да жүзеге асырылады.

Несиенің қайтарылуына бақылау жасау үшін банкте несиелер бойынша мерзімді міндеттемелердің картотекасын жүргізеді. Банк қызметкерлері күнделікті қайтарылатын мерзімі жеткен несиелерді қарай отырып, қарыз алушының есеп айырысу шотынан қаражаттарды шегеруге үкім-ордерін береді. Жартылай қайтаруға байланысты төлемдер уақыты жеткен кезде мерзімді міндеттеменің келесі бетіне тиісті белгілерін жасайды. Егер де қарыз алушының ағымдық шоты басқа банкте ашылған болса, несие бойынша қарызды алушының уақытша қаржылық қиындықтарға кезігуіне байланысты банк қайтару мерзімін кейінге қалдыруға рұқсат етуі мүмкін, бірақ бұл қарыз жоғарғы сыйақымен құжатталады.

Сыйақы мөлшері оны төлеу мерзімі және тәртібі, сондай-ақ оларды іздестіру механизмін несиелік келісімшартта анықталады. Сыйақы ай сайын, тоқсан сайын және т.б. есептелуі және қайтару кестесіне сәйкес іздестірілуі мүмкін. Пайызды есептеу барысында шартты айдағы күндер саны – 30, ал жылдағы 360 күнмен алынады.

Банк несиелік келісімшарттың орындалуына қарыз алушының алған несиені пайдалануына және оны толық қайтарылуына бақылау жасайды. Осы мақсатта қарыз алушының шаруашылық қызметіне, оның қаржылық жағдайына талдау жасап, қажет болған жағдайларда, орнында ақшалай және есеп айырысу құжаттарын, бухгалтерлік жазуларды, есептік материалдарды тексереді. Осы жерде қарыз алушыдан алған барлық қаржы ақпараттар түрлері мен басқа да ақпараттар, сондай-ақ басқа да көздер пайдаланылады. әрбір банктің өзінің клиенттің несиелік ісін жүргізу жүйесі болады.

Несиелік келісімшартқа байланысты өз міндеттемелерін орындамаған қарыз алушыларға қатысты банк қарыз алушыға әрі қарай несиелеуді тоқтату туралы ескерту жасауға: несиелік шартында қарастырғандай беруді тоқтатуға құқы бар. Қарыз алушы несиелік келісімнің шарттарын жүйелі түрде орындамаған жағдайда банк несиенің мерзімінен бұрын қайтаруды талап етуге құқылы.

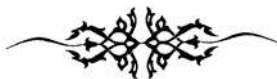
Несиелеу процесінде жасалатын бақылау банктің несиелік портфелін мерзімді түрде тексеріп отырумен де толықтырылмайды. өйткені банктің несиелік портфелі оның табыс көзі және несиелік операцияларды жүргізу барысындағы тәуекел көзі болып табылады.

Банк несиелеу процесін келесі ұстанымдар арқылы жүзеге асырады: төлемділік; мерзімділік; қайтарымдылық; коллегиялды шешу, яғни оларды бір тұлғамен шешу мүмкін емес; несиелік қызметтің функцияларын банктің түрлі құрылымдық бөлімшелеріне бөлу; координациялау және бақылау, яғни несиелік

стандарттар мен процедуралардың бірлігін түсіну және сақтауын қамтамасыз етететін бақылау бөлімшелерінің болуы.

Әдебиеттер тізімі

1. Мақыш С.Б. «Коммерциялық банктердің операциялары», Алматы, 2004ж.
2. Мақыш С.Б. «Ақша айналысы және несие», Алматы, 2004 жыл
3. Мақыш.С.Б. «Банк ісі» Алматы 2014ж

ӘОЖ: 336. 71

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Рахимжанова Т.А., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы о движении вложений в ценные бумаги.

Кілттік сөздер: Коммерциялық банк, инвестиция, инвестициялық портфель, бағалы қағаз, банк, акция, облигация.

Инвестиция операциялары- бағалы қағаздардың портфель түрінде құрылған бағалы қағаздарға инвестициялау. Портфельдік инвестициялар пайда табу мақсатында бағалы қағаздарға иелік ету. Алайда ол инвестор тарапынан аталған бағалы қағаздарды шығарған мекемені басқару немесе бақылауды қарастырмайды. Капитал қайтарымы жөніндегі тәуекелділік делдалға қарайды.

Портфель – бұл жалпы мақсатқа жетудегі инвестициялық инструменттер жиынтығы. Инвестициялық портфель ретінде жеке және заңды тұлғалардың иелігіндегі бағалы қағаздар жиынтығы түсінеді. Кез келген портфель өздігінен белгілі бір акциялар жиынтығынан, әр түрлі тәуекелден қорғалған және қамтамасыз етілген облигациялардан, сондай-ақ табысы тұрақты кепілдендірілген (яғни, негізгі қарыз сомасы бойынша немесе ағымдағы пайыздарды төлемеу бойынша тәуекел қаупі) бағалы қағаздардан тұрады.

Портфель – корпоративтік облигациялар , әр түрлі қамтамасыз ету мен тәуекел дәрежесіне байланысты облигациялар, сондай-ақ тұрақты табыспен кепілдендірілген, яғни негізгі сома және ағымдық түсімдер бойынша ең аз тәуекел қаупі бар қағаздар жиынтығы. Портфельдік инвестициялау қор рыногының әр түрлі секторларында инвестициялық қызметті жоспарлауға, бағалауға және қорытынды нәтижелерді бақылауға мүмкіндік береді.

Осыған байланысты, түрі, қызмет ету мерзімі және өтімділігі әр түрлі бағалы қағаздарға жүргізілетін және біртұтас ретінде басқарылатын салымдары бағалы қағаздар портфельін қалыптастырады. Қор рыногының қалыптасқан практикасында инвестициялық портфель ретінде жеке немесе заңды тұлғаларға тиесілі бағалы қағаздардың басқарудың біртұтас объектісі ретінде көрініс табатын белгілі бір жиынтығы түсіндіріледі.

Портфельдің өтеу мерзімдері бойынша құрылымы – жоспар бойынша өтеу мерзімі болашақта болатын бағалы қағаздардың жиынтығы. Негізгі төрт құрылым бар – қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді, балансталған және «гантелтекес». Қысқа мерзімді портфельде өтеу мерзімі жақын арада болатын бағалы қағаздар ғана болады.

Мемлекеттік емес бағалы қағаздар институционалды инвестициялық портфельдерінің негізгі бөлігі болып табылады [1].

Бағалы қағаздар портфельін қалыптастыру – бұл әр түрлі қаржылық инструменттер жиыны арасында нақты бір мерзімнің аяқталуымен олардың кері айырбастау және белгілі бір табыс (немесе шығын) алу мақсатында ақша қаражаттарының инвестицияланған сомасын үлестіру. Жұмыста бағалы қағаздар портфельін қалыптасуына үдерісі келтірілген. Бұл портфельдің қалыптасуына инвестордың мақсаттары және сол мақсаттар негізінде жасалынатын инвестициялық стратегия негіз болады.

Портфельдік инвестиция - бұл өзінің портфельін құрап алумен байланысты және бағалы қағаздар мен басқадай активтерді сатып алу болады. Портфель - бұл әртүрлі инвестициялық құндылықтардың бірігіп жыйнақталғаны болады да, салым иесінің нақтылы инвестициялық мақсатқа жетуіне қызмет көрсететін құралы. Портфельге бағалы қағаздардың бір түрі немесе әртүрлі инвестициялық бағалылықтар: акциялар, облигациялар, жинақ және депозиттік сертификаттар, аманаттық куәліктер, сақтандыру полистер және басқалары кіреді [13].

Ең тиімді, оңай тәсіл болып, ақшаны дұрыс пайдалану тек оны банкке салып, процент алу ғана. Осыдан келіп, ең бірінші ережеге айналғаны: ақшаны банкте сақтаудан гөрі қаржыны өндіріске жұмсап, бағалы қағаздарға және тағы басқаға беру арқылы, егер бұлардан таза пайданы (салықты шығарып тастағанда) көбірек алғанда. Банктің инвестор ретіндегі қызметінің нәтижесінде банктің бағалы қағаздар портфельі қалыптасады.

Бұл жерді банктер табыс алу мақсатында өзге эмитенттердің бағалы қағаздарына қаражаттарын салады. Әрине қаражат салуда мынадай факторларды ескереді:

- тәуекел деңгейі;
- өтімділік дәрежесі;
- табыстылық.

Тәуекел – бұл қор нарығындағы өзгерістердің әсерінен бағалы қағаздардың нарықтық құндарының төмендеу қауіпін сипаттайды.

Тәуекел деңгейіне қарай бағалы қағаздар тәуекелсіз және тәуекелді деп екіге бөлінеді: Тәуекелсіз бағалы қағаздарға тек қана мемлекеттің бағалы қағаздарын жатқызуға болады. Қалған бағалы қағаздардың барлығы тәуекелді бағалы қағаздарға жатады.

Мемлекеттің бағалы қағаздары – эмитенті мемлекет болып табылатын мемлекеттің ішкі қарызының формасын немесе борыштық бағалы қағаздарды білдіреді [14].

Қазақстан Республикасында мемлекеттің бағалы қағаздарын мынадай мемлекеттік ұйымдар мен мекемелер шығарады:

а) Қазақстан Республикасы Үкімет немесе Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің айналысқа шығаратын қазынашылық міндеттемелері.

ә) Қазақстан Ұлттық банкінің бағалы қағаздары, соның ішінде:

- Ұлттық банктің қысқа мерзімді нотасы;
- Ұлттық банктің арнайы валюталық нотасы.

б) Муниципалдық бағалы қағаздар – жергілікті билік органдарының жергілікті жерлерде әр түрлі шараларды қаржыландыру мақсатында шығаратын бағалы қағаздары.

Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасындағы екінші деңгейдегі банктердің инвестициялық операцияларға бағытталған активтерінің басым бөлігі мемлекеттің бағалы қағаздарға жұмсалып отырғаны жасырын емес. Себебі, мұндай бағалы қағаздарға салған активтер:

біріншіден - өтімді, яғни банк ондағы қаражатты тез арада қолма-қол ақшаға айналдыра алады;

екіншіден – олардан алатын табыс төмен болғанымен тәуекел төмен немесе жоқ десе де болады.

Мемлекеттің бағалы қағаздары табыстылығына қарай үш түрге бөлінеді:

Дисконттық, мұндай бағалы қағаздар алғашқы нарықта инвесторларға жеңілдікпен (номиналдық құнынан төменгі бағамен) сатылып, номиналдық құны бойынша өтеледі.

Дисконтты мемлекеттің бағалы қағаздарының жылдық тиімді табысы шегерім (дисконт) мөлшеріне байланысты және оны төмендегідей формуламен есептеуге болады:

$$D = \frac{T}{[(N - P) / P * 100 \%]} \quad (2)$$

Мұндағы:

- P – сатудың орташа өлшенген дисконтталған құны;
- N – белгілі бір бағалы қағаздың атаулы құны;

T – мемлекеттік бағалы қағаздың бір жыл ішіндегі айналымы.

Купондық, яғни номиналдық құнына пайызбен бейнеленген табыс әкелетін бағалы қағаздар. Купон мерзіміне қарай жылына 2-4 ретке дейін төленеді.

Аралас, яғни купон және дисконт түрінде қатар табыс әкелетін бағалы қағаз. Бұл жағдайда инвестор – банктің табысы екі көзден: дисконт түріндегі және купон мөлшерлемесі түріндегі табыстардан құралады.

Демек, қандай да бір бағалы қағазды сатып алу барысында банк инвестор ретінде эмитенттің қызметіне байланысты туындайтын және оған қатыссыз болатын тәуекелге баратыны сөзсіз. Мұндай тәуекелді екі түрге бөледі:

жүйелік тәуекел, яғни эмитент банктің қызметіне байланыссыз нарықтағы өзгерістерге тиесілі экономикалық факторларға негізделген тәуекел. Мұндай тәуекел әртараптандыруға жатпайды, сондықтан оны әртараптандырылынбайтын тәуекел деп атайды.

Жүйелік емес, яғни эмитенттердің қызметіне негізделген тәуекел. Мұндай тәуекелдерді инвестициялық портфель әртараптандыру арқылы немесе өзге эмитенттердің бағалы қағаздарына қаражат салу арқылы қалыпқа келтіруге болады [2].

Акционерлердің жалпы жиналысында бұл пайданы пайдалану, сондай-ақ дивидент нысанында пайданың үлесін анықтау және төлеу сұрақтары шешіледі [16]. Демек, акция бағамының формуласын төмендегідей формула көмегімен анықтайды:

$$\text{Акция бағамы} = \frac{\text{Дивидент}}{\text{Карыздық пайыз}} \times 100 \quad (3)$$

Бұл шамалар мәнінде акция бағамы сұраныс пен ұсыныс арасындағы шекті қатынасты өзгерістерге байланысты бір қалыпты ауытқып отырады. Мұндай ауытқулар әсіресе өндіріс құлдырауы мен дағдарыс кезінде қатты байқалуы мүмкін. Дағдарыс кезінде, дивиденттердің мөлшерінің азайған кезінде қарыздық пайыз мөлшері өзінің жоғары шегіне жетіп акция бағамы күрт төмендейді. Осындай ауытқулар механизмі биржалық мәмілелер процесінде өндіріс активтерін иеленушілер кеңінен қолданады.

Акция бағамы әр түрлі бағыттардан туындайтын көптеген факторлардың әсер етуінен құралады. Бір жағынан, ол қарыздық пайыз шамасына тәуелді, себебі акционерлік қоғамның акциясын сатып алуға жұмсалған қаражаттың несиеге берілетін ақшалай қаражатпен өзара сыйақы экономикалық негізделген болып саналады. Екінші жағынан, дивидент шамасына, сол акционерлік қоғамның кәсіпкерлік қызметінің жетістіктері де ықпал етеді. Мұндай жағдайда дивидент акционерлік қоғамда түзілетін пайда сомасына тікелей тәуелді. Акция – бұл акционерлік қоғамның жарғылық капиталына үлес қосқандығын куәландыратын және басқару ісіне қатысуға құқық беретін, сондай-ақ иесіне табыс әкелетін бағалы қағаз.

Акционерлік қоғам – акция иеленуші болып табылатын, оның міндеттемелері бойынша жауапкершілігі болмайтын, және Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде қарастырылған жағдайлардан басқа кезде өзінде бар акциялар құны мөлшерінде қоғам қызметіне байланысты шығын тәуекелі бар тұлға [17].

Артықшылықты акциялар бойынша дивидент мөлшері пайызбен белгіленеді. Сондықтан артықшылықты акция бойынша алатын дивидент түріндегі табысты (D_{AA}) мынадай формула көмегімен білуге болады:

$$D_{AA} = \frac{\text{Акция номиналы} \times \text{Дивидент мөлшері}}{100} \quad (4)$$

Акцияларды шығару формасына қарай: құжатты (сертификатпен) түрде және құжатсыз (шоттағы бухгалтерлік жазулар арқылы) болып келеді.

Облигациялардың экономикалық жаратылысы келесідей үш ерекшелігімен сипатталады:

облигация – шаруашылық қызметті несиелеу үшін пайдаланылатын капитал шоғырландыру құралы;

облигация – онша қымбат емес және оңай қол жеткізуге болатын борыштық құрал;

облигация – ұзақ мерзімді борыштық міндеттеме.

Шаруашылық жүйенің дамуы мен қоғамның және шаруашылық міндеттердің біртіндеп қиындай түсуі, ұзақ мерзімді несиеге деген қажеттіліктің маңызын арттыра отырып, әр алуан шаруашылық ұйымдарда шығындарды қаржыландыру үшін және займдарды сату жолымен жүзеге асырылуы акциялар шығаруға қарағанда біршама тиімді.

Облигация өзінің заңды және қаржылық сипаты жағынан алғанда ұзақ мерзімді несие құралы ретінде қызмет етеді.

Оны шығару және сатудағы дербестігі, сондай – ақ қор биржасы арқылы кеңірек айналысы, облигацияны ұзақ мерзімді арқылы кеңірек айналысы, облигацияны ұзақ мерзімді несиеге деген қажеттілікті қанағаттандыру және капитал жинақтаудың тартымды құралдарының біріне айналдырады. Облигацияны сатып алу барысында ақша жұмсайтын инвесторларға сақтанудың керегі де шамалы, себебі оған қаражат керек болған жағдайда, ол облигацияны пайдаланады. Мұндай жағдайда, оның облигацияны сату немесе кепілге беру мүмкіндігі болады. Сөйтіп, облигацияны сатып алуға кеткен капиталды қайтарып алады. Екінші жағынан, инвестордың қаражатқа деген мұқтажы болмаса, яғни оның ісі ойдағыдай болса, онда ол өзінде бар облигация бойынша ұзақ уақыт бойы пайыз түрінде белгілі бір мөлшерде немесе тұрақты табыс алып отыруға кепілдік береді. Әрине, осы айтылғандар, инфляцияны қатаң бақылауға алған тұста ғана мүмкін болады.

Облигация – оның иесінің ақшалай қаражат салғандығын куәландыратын және эмитенттің осы қаражат сомасы (номиналдық құны) мен пайызды қайтарып беру туралы міндеттемесін растайтын бағалы қағаз.

Облигациялар шығару әдетте төмен әрі қалыпты тәуекел деңгейіне байланысты айтарлықтай, ірі, ұзақ мерзімді инвестициялық бағдарламаларды қаржыландыру үшін пайдаланылады. Облигациялар эмиссиясының көлемі банктің дамуы үшін керек борыш қаражатына деген қажеттілігі деңгейімен анықталады және эмитенттің төлем қабілеттілігі деңгейімен шектеледі. Қазақстандық тәжірибесіне қарағанда, облигациялық қарыз көлемі орташа 1 – 5 млрд теңге мөлшерінде болады. Облигация айналым мерзімі алдын ала оны шығару кезінде белгіленіп қоятын, шығару шартына сәйкес облигация шығарушы тұлғадан ол бойынша және айналым мерзімі аяқталғанда – облигацияның атаулы құнын ақша түрінде немесе басқа мүліктік баламада сыйақы алу құқығына куәлік берілетін борыштық бағалы қағазды айтады.

Белгілі бір шарттарды орындаған жағдайда эмитент облигациялық бағдарлама шығара алады. Облигациялық бағдарламаны кез келген сомаға тіркетуге болады, кейін, қажет болуына орай, осы бағдарламаны кез келген сомаға тіркетуге болады, кейін, қажет болуына орай, осы бағдарлама аясында әртүрлі шығару құрылымдарымен облигация шығаруды жүзеге асыруға болады. Уәкілетті органда облигациялық бағдарламаны және осы бағдарлама аясында шығаруды тіркеу тиісінше 14 және 7 күн ішінде жүзеге асырылады (ал облигациялар шығарылымын тіркеуді жүзеге асыру отыз күнтезбелік күнге созылады)[3].

Эмитенттің облигациялық бағдарламаны шығаруына қойылатын міндетті шарттарға мыналар жатады:

- дефолт фактілерінің болмауы;
- облигацияны шығаруға белгіленген күні міндеттемесін орындамау фактісінің болмауы;
- соңғы үш жылда залалсыз қызмет атқаруы;
- сауданы ұйымдастырушылардың эмитентке қоятын, облигациялық бағдарлама аясында шығарылған облигацияларды сауданы ұйымдастырушылар тізіміне қосу туралы талаптарына сай келуі.

Оның үстіне, Қазақстанның бағалы қағаздар нарығы туралы заңнамада облигацияларды үш айдан аспайтын айналым мерзімімен шығару қарастырылған. Бірақ бүгінгі күнге дейін олар эмитенттерді қызықтырмайтындықтан, айналым

мерзімі үш айдан аспайтын бірде – бір облигациялар шығарылымы жоқ. Бағалы қағаздар шығаруға шешім қабылдаған эмитент төмендегілерлерді ескеруі керек:

Банктің қаржылық жағдайын, инвесторды банктің сенімдігі мен төлем қабілеттілігіне, өзінің барлық міндеттемелерін уақытында әрі толық көлемде орындай алатындығына сендіре білу мүмкіндігін бағалау. Эмитенттің қалауы бойынша бұған кәсіби бағалаушы тартылуы мүмкін немесе бизнес – жоспар жазып беретін банктің немесе эмитенттің өзінің қаржы мамандары болуы мүмкін.

Банктің ерекшеліктерін, қаржы нарығының жағдаяттарын, жоспарланатын қарыз көлемін және инвесторлар тобын, т.б. ескере отырып, болашақ шығарылым параметрлерін мұқият ойластыру. Басқаша айтқанда, акционерлік қоғамның бағалы қағаздар шығару тұжырымдамасын жасауы тиіс. Бұл тұжырымдама қаржы кеңесшілерінің көмегімен жасалуы керек.

Инвесторлардың бағалы қағаздарға қызығушылығын арттыру үшін кешенді шаралар жүргізу, ашықтығын сақтау, жағмды ақпараттық алаң қалыптастыру, мүмкін болса, бұқаралық ақпарат құралдарымен белсенді байланыс орнату.

Бағалы қағаздар нарығында білікті серіктестіктер таңдап алу (бағалы қағаздарды орналастырумен айналысатын ұйымдар андеррайтерлер деп аталады).

Облигациялардың қайталама нарығын ұйымдастыруды ұмытпау. Облигацияның несиеден айырмашылығы осында, бұл бір несиегер екіншісіне оп-оңай ауыстырып беруіне болатын нарықтық борыш. Егер облигациялар нарықта айналымға түспесе, онда барлық идея, онымен бірге облигациялардың қаржы құралы ретіндегі артықшылықтары да құриды.

Облигациялық қарыздармен жұмыс - ұзаққа созылатын процесс. Бірақ жақсы қарызгер имиджін, жария несиелік тарихын қалыптастыру акционерлік қоғам үшін құнды материалдық емес активке айналуы мүмкін. Акционерлік қоғам келешекте оның есебінен қарыз қаражаттар құнын айтарлықтай арзанға түсіре алады.

Облигацияларды шығарған кезде оларды эмитенттері, айналым мерзімі, сыйақы алу тәсілі, облигацияларды қамтамасыз етуі бойынша жіктеуге болады. Акционерлік қоғам мен жауапкершілігі шектеулі серіктестік түріндегі заңды тұлғалар эмитент бола алады.

1-кесте

Банк облигациялардың жіктелінуі ерекшеліктері

Облигацияларды жіктеу		
Эмитентке байланысты	Мемлекеттік	
	Корпоративтік	
	Шетелдік	
Облигациялық қарыздар мерзіміне байланысты	Қысқа мерзімді (1 жылға дейін)	
	Орташа мерзімді (1 – 5 жыл)	
	Ұзақ мерзімді (5 жылдан астам)	
Сыақы алуға байланысты	Дисконттық	
	Купондық	Белгіленген купонмен
		Құбылмалы купонмен

Қамтамасыз етуге байланысты	Қамтамасыз етілген
	Қамтамасыз етілмеген

Қазақстандағы айналыста жүрген корпоративтік облигациялар табыстылығына қарай екі түрге бөлінеді:

купондық облигация – инвестор-банкке пайыз мөлшерлемесі формасында, яғни алты айда немесе жылына бір рет табыс әкелетін түрі;

дисконттық облигация – инвестор-банктің облигацияны шығарушыдан номиналдық құнынан төменгі бағада сатып алып, оны өзінің құнымен қайта сату арасындағы айырма түрінде банкке табыс әкелетін түрі.

Купондық облигация бойынша табысты (K_T) есептеу:

$$K_T = \frac{\text{Купон}}{\text{Сатылу бағасы}} \times 100 \quad (5)$$

Дисконттық облигация бойынша банктің табысын (D_T) есептеу формуласы:

$$D_T = \text{Номиналдық құн} - \text{Сатылу бағасы} \quad (6)$$

Депозиттік және жинақ сертификаттарын банктердің өздері шығарады және оған инвестиция жұмсайды.

Банктік сертификаттар бағалы қағаз болып табылатындықтан, олар инвесторлар тартуға мүмкіндік береді. Шетел тәжірибесінде банктік сертификаттар мемлекеттің бағалы қағаздарынан кейін тұрақтылығы мен өтімділігі жағынан екінші орында алады.

Ипотекалық куәліктер – бұл ипотекалық несиенің қамтамасыз беру барысында кепілге алынған жылжымайтын мүлік құнымен бағаланатын, яғни базалық активі жылжымайтын мүлік болып табылатын туынды бағалы қағаз.

Депозитарлық қолхат – депозитар банкте сақталған шетел компанияларының акцияларына шығарылған туынды бағалы қағаз.

Мұндай бағалы сертификат немесе құжатсыз формада айналысқа шығарылады.

Фьючерс – мәмілеге қатысушы тараптардың келісімшарт жасаған уақытта бекіткен бағасы бойынша алдағы уақытта немесе белгілі бір мерзімнен кейін биржалық активті сатып алу-сату туралы стандартты биржалық контрактіні білдіреді. Мұнда биржалық активтке бағалы қағаздар, соның ішінде акциялар жатады. Фьючерс тұрақты табысты бағалы қағаздарды тұрақты бағада алдағы уақытта жабдықтау контрактісін айтады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Банковская система Республики Казахстан, www.rfca.gov.kz/1635
2. Банки и банковское дело. / Под редакцией профессора Балабанова И.Т. , Санкт-Петербург 2019

ӘОЖ: 336. 71

БАНКТИҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ПОРТФЕЛІН БАСҚАРУ ЖОЛДАРЫ**Рахимжанова Т.А. «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы о движении вложений в ценные бумаги.

Кілттік сөздер: коммерциялық банк, инвестиция, инвестициялық портфель, бағалы қағаз, банк, акция, облигация.

Инвестициялық портфель – бұл капиталға салынатын қаржы құралдары, яғни меншікті компаниялардың, банктердің және мемлекеттің шығаратын акцияларға, облигацияларға және басқа да құнды қағаздарға жұмсалатын қаржы.

Құнды қағаздарды инвестициялаудың мақсаты – процент алу, капиталды сақтау және капиталдың өсуін қамтамасыз ету. егер де негізгісі процент алу деп есептесек, онда артықшылықты қабілетті, жаңа компаниялардың өнімділігі төмен және қауіп-қатері жоғары құнды қағаздардан тұратын қоржынға беруге болады, алайда, егер, іс сәтті қалыптасса, жоғары проценттер әкелнетін болса және керісінше, егер де инвесторлар үшін ең маңыздысы капиталды сақтау және үстелуін қамтамасыз ету болса, онда белгілі компаниялардың, банктердің және мемлекеттің азғантай тәуелділікпен және күні бұрын күтетін орташа немесе аз проценттік төлемдер шығаратын, үлкен өтімділікке ие болатын құнды қағаздар портфельге қосылады.

Инвестициялық портфельді қалыптастырудың басты мақсаты – не ол, не бұл капиталды салу формасына байланысты, сөйтіп, салымның сенімділігін және ең үлкен кепілдік табысты қамтамасыз ететін, мүмкіншілігі барынша бірін-бірі өтеу тәуекелділігі болып табылады.

Құнды қағаздар қоржынын жасау үшін ақша қаражатын қандай болса да қаржы активтерінің бір түрін инвестициялау жеткілікті. Алайда, практикада қоржынның мұндай тұрпаты едәуір сирек кездеседі; анағұрлым көбірек дамыған, әртараптандырылған қоржын, яғни бірнеше құнды қағаздар түрінен тұратын қоржын.

Портфельдің мұндай тұрпаты көпшілігіне өзінің қасиеті арқасында тұрақты болымды нәтижеден тұрады.

Инвестициялық қаржыдан алынған пайданың маңызды мезеті портфель ойдағыдай басқару. Портфельді басқару әр түрлі құнды қағаздар жиынтығына иелік істеу өнерін түсіндіреді, тек олар өзінің құнын сақтау ғана емес, сонымен бірге қандай болса да тәуекелдікке байланысты емес түпкілікті табыс табы.

Қағида бойынша, портфельді басқару екі тәсілге бөлінеді – активтік және пассивтік.

Активтік басқару – инвестициялық портфельден алынған табыс мөлшерінің мүмкіндігін болжайтындығын сипаттайды.

Пассивтік басқару мәні – күні бұрын тәуекелдік деңгейі анықталған және портфельді өзгеріссіз жағдайда ұзаққа ұстап қалатын жақсы әртараптандырылған портфельдерді жасаудан тұрады.

Бағалы қағаздар портфелін басқарудың екі әдісі бар: активті және пассивті. Активті басқару әдісі бағалы қағазбен тұрақты жұмыс жасауды сипаттайды.

Активті басқарудың әдістері мынадай жолдармен жүзеге асады [1]:

- белгілі бір бағалы қағаздарды таңдау;
- бағалы қағаздарды сатып алу немесе сату мерзімін белгілеу;
- бағалы қағаз портфелінде тұрақты свопинг (ротация) жүргізу.

Отандық экономика дамуының ерекшелігі, инвестициялық портфельді әр түрлі екі жағынан жақындатуға мүмкіндік береді:

- классикалық көзқарас негізінде инвестициялық портфельді қалыптастыру;
- экономиканың нақты жағдайын еске ала отырып, инвестициялық портфельді қалыптастыру.

Бұл екі көзқарасты салыстыру, олардың қасиеттер мен айырмашылықтарын көрсету өте маңызды. Ең әуелі классикалық инвестициялық портфельдің орнын түсіндіре кетелік.

- инвестор белгілі кезең ішінде әбден оңтайлы инвестициялы болуы керек және кезең аяғында пайдамен алынады;
- портфельдің құрамының өзгеруі осы кезең ішінде қарастырылмайды;
- портфел әр уақытта дивиденд бола алады;
- құнды қағаздардың портфельге қосылуы екі параметрмен сипатталады – болжамды табыс және стандарттық ауытқу.

Енді портфельдің нақты айырмашылық бет әлпетіне тоқталайық:

- бағым портфелі, яғни оның табысы оған кіретін қағаздардың бағым құнының өсуінен құралады;
- егер де классикалық портфельде салынған портфельдің қайтарымын сенімді оқиғалар деп есептелінсе, онда нақтыда олардың азаюы мүмкін және тәуелдіктің азаю әдісі ретінде портфель көзқарасының мәнділігі артады;
- қаржы құрылымының өзгеруі мүмкін.

Сонымен ұзақ мерзімді жоспарлау әдісі қолданылады, яғни осындай портфельді басқарудың мақсаты – пайданы күнделікті ауытқудан емес, ол ұзақ мерзімді беталыс негізде табу.

Егерде Қазақстан Республикасының Ұлттық банкі қайта қаржыландыру мөлшерлемесін төмендететін болса, онда төменгі купондық табысы бар ұзақ мерзімді облигацияларды сатып алған дұрыс, себебі, қайта қаржыландыру мөлшерлемесінің төмендеуі облигация бағамын жоғарлатады. Мұндай жағдайда купондық табысы жоғары қысқа мерзімді облигацияларды сатып жіберу қажет, өйткені олардың бағамы төмендеуі мүмкін.

Бағалы қағаздар портфелін пассивті басқару мынадай әдістер арқылы іске асады:

- диверсификациялау;
- индекстік әдіс;
- портфельді сақтау.

Диверсификациялау әдісі бағалы қағаздар портфелін әр түрлі қағаздардан қалыптастыру шараларын білдіреді. Диверсификацияланған портфельдің құрылымы инвестор-банктердің мақсатымен сәйкес келуі қажет.

Индекстік әдіс бойынша басқарғанда белгілі бір портфельді эталон ретінде алады. Эталон – портфельдің құрылымы белгілі бір индекстермен сипатталады. Бұл әдісті пайдалану қиындығы негізінен эталон ретінде портфельді таңдаумен байланысты.

Портфельді сақтау әдісі портфельдің жалпы сипатының деңгейін сақтау және оның құрылымын қолдап отыруды білдіреді. Бағалы қағаздармен ірі сомада операция жүргізгенде, олардың бағамдарында өзгерістер болуы мүмкін, ол өзгерістер өз кезегінде, активтердің ағымдағы құндарының өзгеруіне жол береді. Айталық, компанияның акционерлерінің сатқан акцияларының құны олардың сатып алғандағы құнынан жоғары болуы мүмкін. Мұндай жағдайда, бағалы қағаздар портфелінің бір бөлігін сату қажет, сол арқылы, компанияға қайтарған акционерлерді акцияларының құндары өтеледі. Сондай-ақ акционерлердің акцияларды компанияға көп мөлшерде сатуы, олардың бағамдарының төмендеуіне жол беріп, нәтижесінде компанияның қаржылық жағдайына теріс әсер етеді. Банк ісі көзқарасы тұрғысынан қарағанда, инвестицияның мағынасы туралы түсіндірілгенде үшінші жақтан бағалы қағаздарға ұзақ мерзімге қаржының салынуын айтуға болады.

Инвестиция салудың мақсаты – мерзімге қаржы қорының ағымын қамтамасыз ету.

Коммерциялық банктің инвестициясы екінші резервке қосылмайтын бағалы қағаздардан тұрады. Екінші резервтер, бұлар қолма-қол ақшаға теңестірілген активтер.

Нарықтың өтемпаздығы мен кез келген табыстын тәуелсіз инвестициялық бағалы қағаздар жабылғанға дейін резервтер санатына көшеді. Тұтастай алғанда инвестициялар бір-біріне қарама-қайшы екі мақсатты көздейді, олар – табыс пен өтемпаздық. Бұл мақсаттарды теңестіруге қол жеткізу банк үлкен күш салуын және инвестиция саласында дәл саясат жүргізу мен банк балансының өтемпаздығын талап етеді.

Салымдардың жабылуы мен банктің өтемпаздығын қайта жандандыру үшін несиелерге сұраныстың көбеюіне байланысты екінші резерв жетпей қалған жағдайда оның орнын аз уақыттың ішінде толтыру қажет. Егер толтыруды жүзеге асыра алмай қалған жағдайда, мысалы қоржынынан бағалы қағаздарды сату қажет болады. Мұндай сату қаржы нарығы тартылған жағдайда, пайыздық мөлшерлеме жоғары болғанда және бағалы қағаздарға сұраныс төмендеген кезеңде қажет болады. Қор нарығы дамымаған жағдайда коммерциялық банктер инвестицияны таңдауға сақ болып келеді. Әдетте, олар өтемпаздық сатысы жоғары мемлекеттік бағалы қағаздарға тоқтайды.

Инвестициялар басқа салымдардан түсетін табыстар (оның ішінде кредиттік) тәрізді, сондай табыс түсіруі тиіс. Сонымен бірге инвестициялар – тез арада қолма-қол ақшаға айнала алатын банк активтері.

Банктің инвестициялық саясатының мақсаттарын анықтайтын табыс пен өтемпаздықтың сұранысы осының негізгі факторлары болып табылады. Сөйтіп, банктің инвестициялық саясаты активтердің өтемпаздығы мен инвестицияның табыстылығын қанағаттандыруды теңестіруге бағытталған. Инвестициялық саясатта бағалы қағаздарды жабу мерзімінің белгілі бір құрылымын алдын ала қарастыру керек.

Шетел банктерінің тәжірибесінде бағалы қағаздарды мерзімінде жабудың сатылы құрылымы қолдауына байланысты әдістер пайдаланылады.

Ол бағалы қағаздарға қаржылар салымын салуға мынандай жағдайда, яғни, 2-жыл ішінде қоржынның бір бөлігін ай сайын немесе тоқсан сайын жабуға бағытталған:

мерзімнің 1/8 бөлігі тоқсан аяғында бітсе, тағы 1/8 бөлігі – келесі тоқсаннан кейін бітеді.

Бағалы қағаздарды жапқаннан кейінгі босаған қаржылар ең ұзақ мерзімге бағалы қағаздарға қайта инвестицияланады. Мұнымен банк табысының тұрақтылығын реттеу мен бақылаудың қарапайымдылығы қамтамасыз етіледі.

Кез келген банкке инвестициялық саясатты дайындағанда, әртараптандыру тәрізді инвестицияландырудың осындай маңызды қағидаларын ұстанған жөн. Инвестицияның әртараптандырылуы коммерциялық банктің көзқарасы тұрғысынан қарағанда, банк бағалы қағаздарды кез келген мерзімімен, әрі сапасымен сатып алуы тиіс екендігін білдіреді. Банк өз қызметінде барлығын бұрын мынадай жағдайды жетекшілікке алуы керек:

өзінде бар ресурстарға, Директорлар кеңесімен белгіленетін лимиттерге;

сатып алынатын бағалы қағаздардың сапасының алдын ала белгіленген деңгейіне;

сатып алынатын бағалы қағаздардың тездетілген лимитіне;

Директорлар кеңесінің шешімдері мен жүргізілуі мүмкін саудалық-алыпсатарлық операцияларға.

Бағалы қағаздардың баға белгіленімі көптеген факторларға тәуелді:

- дилерлердің белсенділігі;
- саудаға қатысушылардың қаржы қорын қажет етуі;
- дилерлердің саудаға клиенттерді тартуы;
- Ұлттық банктің операциялары;
- Операцияны жабуға жақындық.

Бағалы қағаздармен сауда операциясының табыстылығын анықтайтын екі әдіс бар:

Портфельдік, бағалы қағаздарды сатудан түскен ақшалардың соңғы сомасын есептеу әдісімен пайданың мөлшерін білуге негізделген және сатып алуға шығындалған алғашқы сомасы және қалған қоржынның қалдығын жинақтаумен бағаланады; операциялық, әр мәміледен түскен пайданы есептеуге негізделген.

Инвестициялық портфель бағалау бірінші әдіспен мынандай жағдайда өткізіледі: шығарылуына сәйкесті бағалы қағаздардың саны биржадағы соңғы мәміледегі бағасын көрсететін жабылу бағасына көбейтіледі.

Қоржын әдісімен пайданы есептеу формуласы былайша көрінеді [2].

$$П = (P+B) - C, \quad (1)$$

Мұндағы:

П – талдау кезінде дилермен алынған пайда;

P – банк балансында болатын қоржынның бағасы;

Б – барлық бағаланған кезеңіндегі бағалы қағаздарды сатудан түскен түсімдердің сомасы;

C – талдау кезеңіндегі бағалы қағаздарды сатып алуға кеткен шығынның сомасы.

Бұл әдістің негізгі кемшіліктері – белгілі күндегі инвестициялық қоржынның құнының нақты бағасының шарттылығы болуы себепті. Пайданы анықтаудың басқа да әдісі бар:

$$K_1 = C - B - P, \quad (2)$$

Мұндағы:

K_1 - белгілі бір бағалы қағаздарды сатқаннан түскен пайда;

C - әрбір мәміледе дилердің бағалы қағаздарды сатып алуға шығарған ақшалай сомасы;

B – « C » сомасына сатып алынған, бағалы қағаздарды сатудан түскен ақшалай сома;

P – бағалы қағаздарды өткізудегі немесе сатып алу кезінде болған шығындар.

$$M = \frac{(C - B) \times 100}{C} \times \frac{360}{B} \div 0,7 \quad (3)$$

Мұндағы:

M – операцияның кірістілігі;

C - әр мәміледе дилердің бағалы қағаздарды сатып алуға шығарған ақшалай қаржысы;

O – « C » сомасына сатып алынған сатылған бағалы қағаздардан түскен қаржылай ақша;

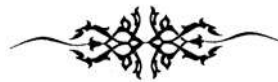
B – сатып алғаннан сатқанға дейінгі өткен күн саны.

Әрине, 0,7 – і соңғы бөлу, табысты бағалу кезінде дилерлерге қысқа мерзімді купонсыз облигациялар операциясынан алынған табыстарға салық төлемеуге құқық беретін салық жеңілдігін ескеруді білдіреді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Банковская система Республики Казахстан, www.rfca.gov.kz/1635

2. Банки и банковское дело. / Под редакцией профессора Балабанова И.Т. , Санкт-Петербург 2019

ӘОЖ 336.145(574):336.22

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ САЯСАТЫ

Мадымар М.С., аға оқытушы

М.Х Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Салық туралы ғылым қаржы ғылымының мамандырылған бір бөлігі. Мемлекетте қаржы туралы оқу салық мәніналық және салық механизмінің теориялық негізін салуды зерттеу және оларды ұйымдастырушы зерттеудің қажеттілігі. Қазақстандағы салық жүйесін екі түрге бөліп қарастыруға болады. Жалпы мемлекеттік және жергілікті. Жалпы мемлекеттік салыққа кіріс салығы, акциз, құнды қағаз, тіркеудегі жинақ, жергілікті салыққа жер салығы, жеке тұлға және мүлкіне салынатын салықтар болып табылады. Салықтық есеп берудің электронды формасының маңызы мен даму жолдары қазіргі кезде нығайып келеді.

Кілт сөздер: салық,салық жүйесі,салық реформасы, ҚҚС, әлеуметтік салық, салық түрлері.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, ТМД-ның басқа республикалары сияқты, ол қысқа мерзімде мемлекеттік салық жүйесінің заңнамалық базасына айналуға тиіс болды. Салық реформасы тұжырымдамасы 1992 жылы ераықтандырылды. Оның екі бөлек тармағы бар: біріншісі (1993-1995), жаңа салық жүйесі шеңберінде іс - қимылдарды әзірлеуден тұрады, ал екіншісі (1996-1998), ол салық жүйесінен нарықтық экономикадағы жауапкершілік мақсатын анықтауды және орындауды талап етеді.

1995 жылғы сәуірдегі" салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы " Қазақстан Республикасының Заңында осы процестің бірінші кезеңі аяқталды. Бірақ бұл заң қатаң бәсекелестікті білдірмеді, керісінше, түзетулер мен толықтырулар 1999 жылға дейін Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен және заңдарымен осы құжатқа енгізілген нарықтық реформаны жылдам ілгерілетуге бағытталған.

Қазақстан Республикасының Сенаты Үкімет ұсынған "салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы" заңды 2001 жылғы 16 Сәуірде қабылдады. Қабылданған заң өндірісті дамытуға бағытталған және Кәсіпорынның инвестициялық белсенділігін арттыру үшін жаңа Салық кодексін әзірлеу жолындағы маңызды қадам болуы мүмкін.

Қазақстанның салық жүйесі нені көрсетеді? Экономикасы нарықтық қатынастарға негізделген кез-келген елде (дамушы және дамыған экономикалар немесе постсоциалистік елдер болсын) салық 2 функцияны орындайды: қаржылық (қаражатты мемлекеттік бюджетке жұмылдыру) және жинақтаушы (жинақтаушы қордың мемлекеттік инвестициялары және экономикалық қызметтің негізгі бағыттарына салық жеңілдіктері есебінен).

Осылайша, салық салудың экономикалық сипатында мемлекетке салық төлеушіге (заңды немесе жеке тұлға болсын) қатысты көрінетін қайшылықтар бар. Салық ставкасының жоғарылауымен бюджеттік қаражатты шоғырландыру артта қалады, өйткені ол әлеуметтік бағдарламаларда артады. Содан кейін ол жүзеге асырылады (тегін білім беру немесе денсаулық сақтау, мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру және мүгедектерді әлеуметтік қорғау бағдарламасы).

Сонымен қатар, тәжірибе көрсеткендей, дамыған экономикаларда ЖІӨ жинақталуының үлес салмағы азаяды. Нарықтық даму жолын таңдаған елдер үшін біз осы әдісті қолдана аламыз, мемлекеттік бюджет салықтар есебінен өседі, өнімсіз тұтынуға көбірек жұмсалады, бұл мемлекеттік сектордың өндіріске салған инвестициясынан көп. Жиынтық салық белсенділігі мемлекеттің ұлттық экономикасының негізгі салаларына жеңілдікпен салық салу кезінде туындайды.

Қазақстан-қазірдің өзінде әзірленген экономикалық өсу стратегиясы шеңберінде ТМД елдерінде салық саясатын енгізген ел. Бұл Ұлттық экономика саласындағы мемлекеттік меншіктің үлесі ең төменгі деңгейге жеткенін көрсетеді (1999 жылы тіркелген заңды тұлғалардың тек 18% - ы мемлекеттік мәртебеге ие болған). Бұл заңдылық, өйткені Қазақстанның мақсаты мемлекеттік инвестицияларды ұлғайту емес, оларды экономиканы реттеудің негізгі тетігі және салық саясаты үшін ұлттық экономиканы дамытудың негізгі тетігі ретінде пайдалану (мысалы: нысаналы жеңілдіктерді пайдалану) болып табылады.

Қазақстан Республикасы салық саясатының негізгі бағыттары:

- Азаматтарды (әлеуметтік, әскери, экономикалық, саяси) қорғауға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру;
- Өнеркәсіптің негізгі салаларын дамыту;

- Бюджет кірістерінің қалыптасуы салық ставкасының өсуіне байланысты емес, салық төлейтін жеке және заңды тұлғалар санының өсуіне байланысты.

Қазақстан Республикасының аумағында салықтың 13 түрі қолданылады. Олардың барлығы тікелей және жанама болып бөлінеді. Жанама салықтарға (азаматтардың мүліктік жағдайына тікелей қатысы жоқ) ҚҚС және акциздер кіреді. Қазақстан Республикасындағы басқа салықтар тікелей болып саналады, олар тікелей салық төлеушінің мүлкіне немесе табысына жатады. (Бұл табыс салығы - табыс салығы, ықтимал салық, жер салығы, мүлікке байланысты салық түрлері, пайдалы қазбаларды пайдалану салығы және т. б.)

2018 жылы мемлекеттік бюджеттің 70% - ы салық түсімдерінен, 90% - ы Мемлекеттік меншіктен және салықтық емес түсімдерден тұрды. Бірақ бюджетті қалыптастыруға қатысу үлесі тұрғысынан, жеке халықты қамту тұрғысынан, халықты қамту тұрғысынан ол айтарлықтай орын алады.

Жеке тұлғалардың табыстарына салынатын салық;

Корпоративтік табыс салығы (немесе бөлінбеген табыс салығы);

Қосылған құн салығы (ҚҚС)

Әлеуметтік салық.

Бұл салықтардың Қазақстан мен Ресей мемлекеттерінде мемлекеттік бюджетке түскен салық салымдарының қанша пайызын құрайтынын салыстырайық: Қазақстан мен Ресей мемлекеттерінің бюджеттік табыстарының қалыптасуындағы салықтың салмағы, 2020жыл (%).

Салықтар түрлері	Қазақстан	Ресей
Барлық салықтар және де	100	100
Табыс салығы	12	13
Пайда салығы	18	18
ҚҚС	40	29
Әлеуметтік салық	12	24
Басқалары	18	16

Қазақстан бюджетіне түсетін табысты ҚҚС береді, негізінен осы ҚҚС төлемдері өндіріс саласымен байланысты. Ресеймен салыстырғанда қоғамдық тұтыну қорларының негізін құрайтын әлеуметтік салық салымдары (социалистік елдерде таралған) бізде екі есе аз. Бұл (басқа факторлармен қатар) Ресейді Қазақстанмен салыстырғанда, Қазақстанның нарықтық өзгерістер жолында алға шыққанын байқатады. Егерде Ресейде қызмет көрсету саласы қоғамдық тұтыну қорлары есебінен жұмыс істесе (социалистік үлгіде), онда Қазақстанда бұл сала нарықтық негізге ауыстырылға, яғни мемлекеттік емес ұйымдар қоғамдағы жергілікті халыққа қызмет көрсетеді.

Жеке тұлғадан алынатын табыс салығы Қазақстан Республикасында тікелей салық болып есептеледі және Қазақстанның әрбір тұрғыны өзінің табыс көлеміне қарамастан оны жыл бойына төлеуге міндетті. Қазақстанда барлық салық жинақтары бойынша іріктемелі тәсілді қолдану байқалады. Жеке және заңды тұлғалардың ішінде жеңілдік санаттары бар салық төлеушілер санының көптігі анықталды. Табыс салығын алуға байланысты жеңілдіктер негізінен жағдайлары төмен және әлеуметтік қорғалмаған тұрғындарға берілген. Салық салынатын табыс сомасының 5% табыс салығына минималды мөлшерлемесіне тең, бірақ салық салынатын табыс үлесі жиынтық табыстан аз болады, ал әлеуметтік қорғалмаған салық төлеушілер (

мүгедектер, ҰОС қатысушылар және т.б.) көбірек. Бұларды салыстыру үшін: Ресейдегі табыс салығының минималды мөлшерлемесі 2000 жылы 12% болса, 2001 жылы 13% болды және ары қарай өсе берді. Қазақстан экономистерінің есептері бойынша жылдық табыс 680\$-дан кем емес болса 5%, ал одан жоғары болса 10%, ал жылдық табыс 3000\$ жоғары болса 30% алынады.

Салыстыру үшін Ресейде жағдайлары төмен азаматтарға табыс салығының минималды мөлшерлемесін азайту жөнінде ешбір сұрақ талқыланбауда, керісінше қазіргі кезде табыс салығының мөлшерлемесі 15% өсіруі туралы сұрақ талқыланады. Қазақстандағы Салық Кодексінде жағдайлары төмен тұрғындарды қорғау тиімділігінің деңгейі жөнінде әлемдік стандартқа жақындау.

Қазақстанның салық жүйесінің нарыққа бейімделуі неден байқалады? Нарықтық реформада 2001 жылғы 1 шілдедегі ҚҚС 20%-дан 16%-ға және әлеуметтік салық мөлшерлемесін 26%-дан 21%-ға кемітуі және қазіргі таңда ҚҚС 12%.

Бұл шарадан ЖІӨ-нің өсетіні күтілуде. Мемлекет өзінің инвестициялық қызметі үшін мемлекеттік бюджеттің қаржыларын шоғырландырайын деген жоқ, керісінше, салықтың фискалды қызметін жұмсарту арқылы кәсіпорындарының жинақтау қорын өсіруге ұмтылуда. Осы мақсатта халық шаруашылығының басты салаларын дамытуда инвестициялап жатқан кәсіпкерлерге салықтық жеңілдіктер қызмет етуде. Мұндай жеңілдіктер заңды тұлғаларға тек «тікелей инвестициялауды мемлекеттік қолдау туралы» ҚР заңына сәйкес және мемлекеттік уәкіл органдардың заңды тұлғалармен инвестиция туралы шарттардың негізінде ғана беріледі. Қазақстан Республикасының нарықтық өзгерістерге әсер ететін салықтың негізгі түрлерін сипаттаймыз.

Заңды тұлғалардың Қазақстандағы бөлінбеген пайдасынан алынатын салық тікелей салық болып табылады. Ол Қазақстанның жеткілікті қамтамасыз етілген тұрғындардың меншігіне әсер етеді. Бірақ Қазақстандағы пайдаға салынатын салыққа берілген жеңілдіктер мөлшерлемесі түрленбелі (0-30%). Сондықтан мемлекеттік жанама түрде кәсіпорын балансына әсер ете алады. (жинақтау қоры – тұтыну қоры). Пайдаға салынатын салық жеңілдіктері басты салығы ашылған өндіріс өнеркәсіптеріне беріледі. Мысалы: халық шаруашылығын жаңа салаларында ашылған біріккен кәсіпорындарға 5 жыл пайда салығынан босату жеңілдіктері беріледі.

ҚҚС – жаңа салық болып табылады. Ол салық төлеушінің мүліктің жағдайына тікелей әсер етпейді, бірақ оның көлемі өндірілген товар немесе қызметтің бағасында жатады. Бірақ ұл жердегі салық салымының объектісі болып товар немесе қызмет өндіруден түскен пайда және материалдық шығындардың арасындағы айырмашылық есептеледі. ҚҚС кәсіпкерлер төлейді және мемлекеттік бюджетінің негізін құрайды – 40%-ға дейін. ҚҚС мөлшерлемелерінің 20% — 16%-ға кемуі 2 фактарға байланысты мүмкін:

Біріншіден ҚР-ның экономикалық динамикасының тұрақтануы, екіншіден мемлекеттік бюджеттің табысының салмақты бөлігін осы салықтың құрауы. Осы ҚҚС-тың төленбеуі кәсіпорындардың инвестициялық қызметтеріне ынталандыру және негізгі қорларының жаңаруына көмектесті. Қазақстанда ҚҚС-тың мөлшерлемелерінің төмендеуі арқылы өзінің салық жүйесін Еуропаның дамыған елдеріндегідей болды. (1990 жылы Ұлыбританияда ҚҚС -15%, Германияда -14%, Францияда – 18%). Пайдаға салынатын салық сияқты өндірістің басты салаларына

және кіші бизнестің дамуына арналған іріктелмелі жеңілдіктер ҚҚС-ке де берілген. Мысалы: электрондық БАҚ толығымен бұл салықты төлеуден босатылған.

Салық саясаты Қазақстан Республикасында дамыса, халықтың әл-ауқаты жақсаратыны сөзсіз. Зандылықтарға сәйкес салықтарды толық көлемде уақыттылы жинау – басты міндет.

Бүгінгі таңда Қазақстанның қолында экономикалық өсудің жоғары қорынын қамтамасыз ететін серпінді дамып келе жатқан отын- энергетика, металлургия және химия кешендері бар. Сонымен бір мезгілде біздің алдымызда экономикалық теңдестірмелігін қамтамасыз ету, өндеуші өнеркәсіпті, жоғары технологиялы және ғылыми қамтымды өндірістерді, өндірістік инфрақұрылымды және агроөнеркәсіп секторын ілгерілете дамыту жөніндегі аса маңызды міндеттер тұр.

Салық азайған сайын, жеке инвестициялар көбейе түседі дегенлі даусыз ақиқат санауға әбден болады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Илиясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. Қаржы. Алматы. 2008ж (209-259бет)
2. Қазақстан Республикасының Президенті мен Қазақстан Республикасы Үкіметінің Актілер жинағы .№36. Астана, 2014 (65-бет)
3. Қазақстан Республикасының Кодексі. Алматы, 2014ж
4. Егемен Қазақстан.№79 5-сәуір 2019жыл (1бет)
5. Казахстанская правда № 2017г.
- 6.Статистический бюллетень №12 (60), желтоқсан 2018ж.

ӘОЖ 336.14

МЕМЛЕКЕТ БОРЫШЫ ЖӘНЕ ОНЫ БАСҚАРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

**Тұрғанбаев Қ.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада мемлекеттік борыштың қалай пайда болуы туралы қамтылып оны басқарудың жолдары туралы қарастырылған. Сондай-ақ, мемлекеттік борыштың мемлекетаралық және мемлекетпен өндіріс арасындағы қарым-қатынасы туралы зерттеліп оның, тиімді жолдары зерттелген.

Тірек сөздер: мемлекеттік борыш, несие, пайыз, инвестиция, бюджет, экономика, нарық, валюта, салық.

Мемлекеттік несие қызметінің нәтижесінде мемлекеттік борыш түзіледі. Мемлекеттік борыш – бұл алынған және белгілі бір күнге өтелмеген мемлекеттік қарыздардың сомасы (олар бойынша есептелген пайыздарды қоса). Мемлекеттік борыш ұлғаймалы ұдайы өндірісті және қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ақша ресурстарын тарту нысандарының бірі ретінде мемлекеттік қарыздарды пайдаланудан туады. Мемлекеттік борышты мемлекет мемлекеттік бюджеттің қаражаттары есебінен өтейді. Орналастыру рыногына, қарыз валютасына және басқа сипаттамаларына қарай мемлекеттік борыш мемлекеттік ішкі және сыртқы борыш болып бөлінеді. Сондай-ақ күрделі және ағымдағы мемлекеттік борыш болып

бөлінеді. Күрделі мемлекеттік борыш деп мемлекеттің шығарылған және өтелмеген борышқорлық міндеттемелерінің бүкіл сомасын (бұл міндеттемелер бойынша есептелген пайыздарды қоса) айтады. Ағымдағы борыш – бұл мемлекеттің барлық борышқорлық міндеттемелері бойынша несиегерлерге табыс төлеу және мерзімі келген міндеттемелерді өтеу жөніндегі шығыстар.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік борыш өз кезегінде тікелей Үкіметтің, Ұлттық банктің және Үкіметтің кепілдігі уәдесін алған кәсіпорындардың борышы болып бөлінеді. Егер, борышты несиегерлердің түрлері (типтері) бойынша өзара бөліске салсақ көбінесе Дүниежүзілік банкке, Халықаралық валюта қорына және Қазақстандық экспортты қаржыландыратын ұйымдарға қарыз. Қарыз алудың едәуір көлемі жеке несиелерге де тиеді. Бұлар көбінесе Қазақстанның бағалы қағаздарын – қазынашылық міндеттемелерді, Ұлттық банктің ноттары мен сурооблигацияларын сатып алатын шетелдік жеке және заңды ұйымдар. Орналастырылған сурооблигацияларды өтеу мемлекеттік борышқа қызмет көрсетуге жұмсалатын шығыстардың негізгі баптарының бірі болып отыр.

Мемлекеттік борыштардың пайда болуы мен өсуінің себебі мемлекеттік бюджеттің тұрақты тапшылығы болып табылады.

Экономикалық жағынан дамыған елдердің едәуір мемлекеттік ішкі борышы болады. Алайда борыштың бұл түрінің түзілу себептеріндегі, әдістеріндегі және жұмыс істеу ерекшеліктеріндегі айырмашылық елеулі болады. Дамыған елдерде мемлекеттік борыш және оны тудырған бюджет тапшылықтары экономикалық циклге экономиканы тұрақтандыру мен оны дамытудың біріктірілген факторлары болып табылады. Халықтан, корпорациялардан, банктерден, басқа қаржы және несие мекемелерінен қарызға алынған ақша қаражаттары өнімді пайдаланылады және аталған қарызгерлердің активтері ретінде қаралады. Мемлекеттік борыш «ұлттың өзіне өзінің қарызы» ретінде қаралады және ұлттың жиынтық байлығының жалпы мөлшеріне әсер етпейді. Ішкі борышты басқару жөніндегі пайыздарды төлеу қажеттігі түріндегі оның белгілі бір теріс зардаптары инвестицияларға немесе елдің экономикасын дамытуға қосымша қаржы ресурстарын жұмылдырудан болатын оңтайлы нәтижелермен жабылады. Ішкі борыштың өсуі кезінде ұлттық табыс пен байлық кемімейді, мұның өзі, әрине, табыстардың қайта бөлінісімен байланысты болатын бірқатар келеңсіз салаларды жоққа шығармайды, олар мынаған саяды:

1. Берешекті өтеу мен пайыздарды төлеу бюджет қаражаттарының есебінен, яғни салық төлеушілердің есебінен жүргізіледі, сөйтіп, табыстар мемлекеттік бағалы қағаздар иелеріне, әдеттегідей, қоғамның дәулетті жіктеріне ағылады.

2. Салықтарды көбейту жолымен мемлекеттік борышты азайту жөніндегі мемлекеттің іс-қимылы кезінде макроэкономикалық тәуекелдіктер қосылады; жиынтық сұранымның қысқаруы тепе-теңді таза ұлттық өнімнің азаюына ұрындырады, кәсіпкерлер тарапынан қаражаттардың жұмсалымына деген ынталандырмалары төмендейді, экономикаға қаражаттарды инвестициялау қысқарады.

3. Жеке меншік кәсіпкерлердің «инвестицияларын ығыстыру» нәтижесі іс-әрекет етеді. Бұл құбылыс мынадан туып отыр. Мемлекет бюджет тапшылығын немесе борышты жабу мақсатымен несие рыногына шыға отырып, ақша рыногында бәсекені күшейтеді, мұның нәтижесінде ақша капиталының пайыздық мөлшерлемелері артады. Бұл жеке меншік секторды инвестициялардың бір бөлігінен айырады, ал инвестициялық шығыстардың төмендеуі тепе-теңді таза ұлттық өнімді азайтады.

Егер мемлекет ақша рыногының оқшауландырылған қаражаттарын тұтыну мақсаттарына емес инвестициялық тауарларға бағыттаса, егер экономика жұмыспен толық емес қамтылған жағдайда жұмыс істесе мұндай іс-әрекеттің келеңсіз нәтижесі шектелуі мүмкін.

Қазақстан практикасында бюджеттердің тапшылықтары мен мемлекеттік борыш қаржыландыру нысандары және туындайтын зардаптары бойынша айтарлықтай ажыратылады. Мемлекеттік борыштың едәуір бөлігі үкімет тұрғызатын өзгеше «қаржы пирамидасы» болып табылатын мемлекеттік қазынашылық міндеттемелер бойынша берешек нысанында көрсетіледі. Мемлекеттің қолданыстағы жоғары дисконтқа қарыз алған сомасы ішкі берешекті үнемі арттырады.

Мемлекеттік ішкі борыштың басқа нысандарына мыналар жатады:

бюджет тапшылығын жабу үшін бұрын алынған кредиттер бойынша Ұлттық банкке берешек;

облигациялар және басқа бағалы қағаздар шығарумен ресімделген халықтан, шаруашылық жүргізуші субъектілерден алынған қарыздар бойынша борыш.

Мемлекеттік ішкі борыштың пайда болуы мен үдей түсуі мемлекеттік бюджеттің тұрақты тапшылығынан туындайды.

Мемлекеттік сыртқы борыш – шетелдік несиегерлер турасында белгілі бір күнге, белгіленген мерзімде өтеуге жататын елдің қаржылық міндеттемелерінің сомасы.

Елдің сыртқы борышының болуы орынды дүниежүзілік практика болып саналады. Алайда, оның шегі болады, ол шектен мемлекеттік борыштың артуы қауіпті бола бастайды. Мемлекеттік сыртқы қарыз алу бойынша тартылатын қаражаттардың көлемі елдің Ұлттық банкісінің таза алтын-валюта резервтерінің 50 пайызынан аспауы тиіс. Сыртқы қарыздарды көптен-көп ауқымда тарту несиегер елдерді экономикалық және саяси тәуелділікке ұрындыруы мүмкін.

Дүниежүзілік практикада мемлекеттік борыштың мөлшерін салыстырмалы сипаттау үшін арнайы көрсеткіш – борышқа қызмет көрсетудің коэффициенті пайдаланылады. Ол борыштық төлемдердің елдің валюталық түсімдеріне қатысы ретінде есептеп шығарылады. Мұндай қатыстың қауіпсіз деңгейі 25 пайыз болып саналады.

Елдің экономикасының көлемімен салыстырғандағы оның сыртқы борышының мөлшері туралы түсінікті Дүниежүзілік банктің сыныптамасы негізінде жасауға болады. Осы халықаралық қаржы ұйымының анықтауы бойынша мемлекеттің берешегі төмен деп есептелінеді, егер:

а) жалпы сыртқы борыштың жалпы ішкі өнімге қатысы 48 пайыздан аспаса; ә) жалпы сыртқы борыштың экспортқа қатысы 132 пайыз; б) берешекке қызмет көрсету сомасының экспортқа қатысы 18 пайыз; в) сыйақы төлемдерінің экспортқа қатысы 12 пайыз. Сөйтіп, егер мезгілі өткен төлемдердің көптігін есепке алмасақ, Қазақстанның берешегін әзірше төмен деп санауға болады. Бірақ, республика борышының жоспарлы өсіп отырғанын, ал оның экспортының керісінше төмендеп отырғанын ескерсек ахуалдың нашарлауы мүмкін.

Мемлекеттік борышты басқару – мемлекеттің өзі және оның кепілдігімен алынған борышқа қызмет көрсету, оны жоспарлы өтеу, жаңа қарыздарды тарту мен жүзеге асырудың шарттарын жасау жөніндегі мемлекеттік шараларының бүкіл спектрі; мемлекеттің оған уәкілетті органдары арқылы ұтымды және тиімді қарыз алуды қамтамасыз ету және мемлекеттік несиеге қызмет көрсетудің құнын оңтайландыру

жөніндегі қызметі; басқару келешекте макроэкономикалық қиыншылықтардан және төлем балансының проблемаларынан аман болу мақсатында жүзеге асырылады. Бұл орайда борыш мониторингі – борышты есепке алу, талдау және қалыптастыру, өзгерту және оған қызмет көрсету процестерін қадағалап, бақылап отыру жөніндегі уәкілетті органдардың қызметі ретіндегі мемлекеттік борыштың мониторингі жүргізіледі.

Мемлекеттік борышты басқарудың нақтылы процесі мыналарды кіріктіреді:

1) алдағы орта мерзімді кезеңге арналған мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыз алу мен борыштың жай-күйін ондағы көрсеткіштерді үкіметтік борышты және жергілікті атқарушы органдардың борышын өтеу және қызмет көрсету көлемдерін, лимиттерін, мемлекеттік кепілдіктерді ұсынудың белгіленген көлемдеріне сәйкес айқындай отырып жыл сайынғы бағалауды және болжауды. Алдағы орта мерзімді кезеңге арналған мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыз алу мен борыштың жай-күйі мен болжамын жыл сайынғы бағалауды дайындауды бюджеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті орган Ұлттық банкпен бірлесіп, бюджетті атқару жөніндегі орталық уәкілетті органның қатысуымен республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының орта мерзімді жоспарының, жинақталған мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген борыштың көлемдері мен құрылымының негізінде жүзеге асырылады;

2) бюджеттік жоспарлау жөніндегі орталық уәкілетті органның тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңда бекітілетін үкіметтік борыш лимитін және мемлекеттік кепілдіктер беру лимитін айқындауын;

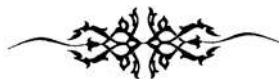
3) бюджетті атқару жөніндегі орталық уәкілетті органның тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджетте бекітілетін Қазақстан Республикасы Үкіметінің қарыз алу көлемдерін, нысандары мен шарттарын, үкіметтік борышты өтеу мен қызмет көрсету көлемдерін айқындауын;

4) бюджетті атқару жөніндегі орталық уәкілетті органның мемлекеттік қарыздарды тіркеуді, мемлекеттік қарыздар алу, өтеу және қызмет көрсету мониторингін және мемлекеттік борыш мониторингін жүзеге асыруын;

5) борыш құрылымын оңтайландыру жөніндегі, соның ішінде борышты мерзімінен бұрын өтеу, ұйымдастырылған бағалы қағаздар рыногында мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздарды эмитенттің сатып алуы мен сатуы, мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген борышты қайта құрылымдау, борышты қайта қаржыландыру, мемлекеттік және мемлекет кепілдік берген қарыз алу тәуекелін басқару жөніндегі іс-шаралар дайындауын және іске асыруын қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер

1. «Қаржы» С.Құлпыбаев, С.Ж.Ынтықбаев, В.Д. Мельников, 2013ж -112 б.
2. Оралбаева Ж.З., Арыстамбаева А.З. «Экономикалық талдау негіздері», оқу құралы - Алматы: Қазақ университеті 2014ж-100 б.

ӘОЖ 336.14

ҚАРЖЫ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ

**Тұрғанбаев Қ.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада қаржы жүйесі және оны басқарудың негізгі қағидалары туралы қарастырылған. Қазіргі таңдағы қаржыны жинау мен оны жұмсауды сонымен қатар оны басқарудың алғы шарттары зерттеліп көрсетілген.

Тірек сөздер: қаржы жүйесі, экономика, ақша, қор, сақтандыру, бюджет, өндіріс, тауар, банк.

Қаржы жүйесі және оны ұйымдастырудың қағидастары. «Қаржы жүйесінің» ұғымы қаржы ұғымының одан ары дамуы және нақтылана түсуі болып табылады және тиісті ақшалай қорлар құрылып, пайдаланылатын қатынастардың, сонымен бірге бұл қатынастарды ұйымдастыратын органдардың жиынтығын қамтиды. Қаржы жүйесінің ұғымы кейде тар мағынада, тек мемлекеттің қаржы мекемелерінің жиынтығы ретінде қолданылады, бұл жеткіліксіз.

Қаржы жүйесі түрлі критерийлер бойынша сыныпталыды.

Қаржы жүйесі терминінің келтірілген анықтамасында қаржының мәндік сипаттамасын, оның қоғамдық-экономикалық үдерістегі орнын негіздей отырып, қаржы жүйесін сыныптаудың қағидалы моделі қойылған. Осы критерийге сәйкес қаржы жүйесі мынадай үш бөліктен тұрады:

1. қаржылық қатынастардың жиынтығы;
2. ақшалай қорлардың жиынтығы;
3. басқарудың қаржылық аппараты.

Ақшалай қорлардың қозғалысына байланысты мемлекет, шаруашылық жүргізуші субъектілер, салалар, өңірлер және жеке азаматтар арасында пайда болатын экономикалық, ақшалай қатынастардың жиынтығы қаржылық қатынастарды құрайды.

Қаржылық қатынастар өзінің экономикалық табиғаты жөнінен бөлгіштік қатынастар болып табылады, оның үстіне құнды бөлу ең алдымен субъектілер бойынша жүзеге асырылады. Сондықтан қоғамдық өндірістегі субъектілердің рөлі қаржылық қатынастар жіктелуінің алғашқы объективті белгісі ретінде көрінеді.

Қаржылық қатынастар негізінен мына екі сфераны қамтиды:

1. мемлекеттік бюджетке жинақталатын мемлекеттің орталықтандырылған ақшалай қорларын қалыптастырып, пайдаланумен байланысты болатын экономикалық ақшалай қатынастар;
2. кәсіпорындардың орталықтандырылмаған ақшалай қорларының толық айналымын ортақтастыратын экономикалық ақшалай қатынастар.

Қаржылық қатынастардың буындарына тән болып келетін тиісті орталықтандырылған және орталықтандырылмаған ақшалай қорлардың жиынтығы қаржы жүйесінің екінші бөлігін құрайды.

Қаржының материалдық мазмұны өзінің көрінісін бюджеттік, мемлекеттік және мемлекеттік емес әлеуметтік сақтандыру және қамсыздандыру, амортизациялық айналым қаражаттары, тұтыну, резерв және басқа көптеген ақшалай қорларды кіріктіретін қаржылық ресурстарды қалыптастырып, пайдалануда табады. Бір қорлар

едәуір дәрежеде, біреулері аз дәрежеде орталықтандырылған. Бір қорлар үнемі жұмсалады (тұтыну қоры), басқалары уақытша сақталады (резервтік капитал), үшіншісі қорланады (амортизациялық аударымдар).

Қаржылық қатынастардың нысандары мен ақшалай қорлары басқарылатын материалдың объектіні құрайды. Басқарушы субъект қаржыны басқарудың мемлекеттік және қоғамдық аппараттарының жүйесі - қаржылық аппарат болып келеді, бұл қаржы жүйесінің үшінші бөлігі болып табылады. Қаржылық қызметті ұйымдастыру мен жоспарлау үдерісіндегі экономикалық және бақылау жұмысымен, қаржылық қатынастар буындарының байланысын жетілдірумен айналысатын қаржылық аппарат қаржы жүйесінің басқа бөліктерімен қабысып, етене ұштасып жатады. Бұл қаржы жүйесінде базистік қатынастардың да, қондырмалық қатынастардың да айқыш-ұйқыш тоқайласуын және оның басқарымдылығын білдіреді.

Қаржы жүйесі интеграциялық тұрпат жүйесі болып табылады, оған кіретін элементтердің (қосалқы жүйелердің) тығыз байланысымен және оның қосалқы жүйелерінің бірде-бірі өздігінен өмір сүре алмайтындығымен анықталады: қаржы, бір жағынан, өндірістік қатынастардың бір бөлігін білдіреді және сондықтан осы қатынастар жүйесінің элементі болып келеді басқа жағынан, өзінің функциялық қасиеттері бар өзара байланысты элементтерден тұратын жүйе болып табылады. Қаржыларда функциялық қосалқы жүйелер ретіндесалық, бюджет, сыртқы экономикалық, қаржы жоспарлары (болжамдары), қаржылық бақылаудың заңнамалық қамтамасыз етілуі және басқалар сияқты қосалқы жүйелерді атауға болады.

Сонымен бірге жалпы институционалдық тұрғыдан алғанда қаржы жүйесі бұл қаржы мекемелерінің жиынтығы, ал экономикалық тұрғыдан - ол мемлекетте іс-әрекет ететін бір-бірімен өзара байланысты қаржылық қатынастардың жиынтығы екенін естен шығармаған жөн.

Қаржы жүйесін сыныптаудың функциялық критерийінен басқа қаржы субъектілерінің (қаржылық қатынастардағы қатысушылардың) белгісі бойынша сыныптау қолданылады, бұл қаржы жүйесін буындар бойынша: мемлекеттің қаржысына, шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржысына, халықтың (үй шаруашылықтарының) қаржысына межелеуге мүмкіндік береді.

Сыныптаманың матасқан қатары ретінде буындарда жоғары разрядтың элементтері болады: қаржылық қатынастар, қаржылық қорлар, басқарушы аппарат. Жүйелеудің мұндай қасиеті қаржы жүйесіне интеграциялық сипат береді.

Қаржы жүйесінің функциялық құрылысы мынадай негізгі қағидаттарды қанағаттандыруы тиіс:

-біріншіден, қаржы жүйесінің жеке алынған әрбір буыны ақшалай қатынастардың аса кең шеңберін қамти алады, бұл жалпы категория болып табылатын «қаржыға» ғана тән қасиет;

-екіншіден, тұтас алынған қаржы жүйесі әрбір нақты сәтте объективті экономикалық категория ретінде қаржының қағидалы мәндік сипаттамаларына және функциялық арналымына дәл сәйкес келуі тиіс.

Қаржы жүйесін құрайтын жеке элементтердің орны мен рөлі бірдей емес. Бастапқы (басты) элемент жүйенің басқа элементтерінің арасында алдыңғы орынды алады, өйткені жүйе элементтері мен буындардың өзара байланысындағы оның рөлі айқындаушы болып табылады. Бұл - бірінші кезекте мемлекеттік бюджетпен көрінетін мемлекеттің қаржысы.

Мемлекеттің қаржысы - қоғамдық өнімнің құнын және ұлттық байлықтың бір бөлігін бөлу және қайта бөлу туралы, мемлекет пен оның шаруашылық субъектілерінің қарамағына қаржылық ресурстарды қалыптастырумен және мемлекеттің қаражаттарын олардың жұмыс істеуімен байланысты шығындарға жұмсаумен байланысты ақшалай қатынастар. Ол қаржылық ресурстардың орталықтандырылған қорын жасаудың экономикалық нысаны мен мемлекеттің негізгі қаржы жоспары ретіндегі мемлекеттік бюджетте, қоғамдық мұқтаждарды мақсатты қаржыландырудың қосымша көзі ретіндегі бюджеттен тыс арнаулы қорларда, мемлекеттік кредитте көрінетін қаржылық қатынастарды кіріктіреді.

Мемлекеттік кредит кредиттік қатынастардың қаржылық қатынастардан айырмашылығы болғанымен қаржы жүйесіне кіріктіріледі. Бірақ кредиттің бұл түрі мемлекеттік бюджеттің тапшылығын жабу, мемлекет қаржысының орнықтылығын қамтамасыз ету мақсатына бағытталады, ол бойынша есеп айырысу бюджеттік қаражаттар есебінен жүзеге асырылатындықтан - бұл қосалқы буынды қаржы жүйесіне де, сондай-ақ кредит жүйесіне де жатады деп санауға болады. Қаржы жүйесіне сақтандыруды да жиі жатқызады, алайда көптеген ғалымдар оны дербес, бірақ қаржымен өзара іс-әрекет ететін категория деп есептейді.

Материалдық өндіріс сферасының шаруашылық жүргізуші субъектілерінің қаржысы қаржылардың негізін құрайды, материалдық өндірісте нақты өнім - қоғамның қаржылық ресурстарының негізгі көзі жасалынатындықтан ол қаржы жүйесінің бастапқы буыны болып табылады.

Шаруашылық жүргізуші субъектілер қаржысының біршама екі дербес қосалқы буыны болады:

- материалдық өндіріс сферасының (нақты сектордың) барлық шаруашылық жүргізуші субъектілерінің қаржысы;
- қызметтер сферасы салаларының ұйымдары мен мекемелерінің қаржысы.

Бірінші қосалқы буында - материалдық өндіріс сферасы қаржыларында өндірістік компанияларда, фирмаларда, корпорацияларда, шаруашылық қызметті ұйымдастырудың басқа нысандарында орталықтандырылмаған ақшалай қорларды қалыптастыру мен тиімді пайдаланудың, сондай-ақ қаражаттарды аталған шаруашылық жүргізуші субъектілердің жоғарғы органдарының мақсатты және резервтік қорларына орталықтандырудың мәселелері шешіледі. Бұл қосалқы буынның қаржысы өндірістік тірлікке қызмет етеді, еңбек өнімділігінің өсуіне, өндірістің басқа сапалық көрсеткіштерінің тиімділігін арттыруға қаржылық тұтқалардың белсенді ықпалын қамтамасыз етеді. Бұған төменгі буындар мен олардың жоғарғы органдарын қамтитын мына құрамдастардың: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы шаруашылық жүргізуші субъектілерінің, құрылыстың, байланыстың (өндіріске қызмет көрсету бөлігінің), өндірістік кооперацияның, су шаруашылығының, геологиялық барлау ұйымдарының, материалдық-өндіріс сферасының басқа қосалқы салаларының (айналыс сферасында өндіріс үдерісінің жалғасымен байланысты мемлекеттік сатып алулар, дайындау, сауда) қаржылары жатады.

Қаржы жүйесіндегі екінші қосалқы буының қызметтер сферасы қаржысының орны мен рөлі оның ұлттық табысты бөлу және пайдалану жөніндегі байланысымен айқындалады. Бұл қосалқы буында қаржылық қатынастар оның бастапқы құрылымдарында және олардың арасында, қаржы жүйесінің басқа буындарының, өзге экономикалық жүйелердің: бағалардың, кредиттің және басқа буындардың арасында пайда болады. Өндірістік емес сфера салаларының қаржылары мынадай

құрамдастарды кіріктіреді: тұрғын үй - коммуналдық шаруашылықтың, халыққа қызмет көрсету, көлік, тұтыну кооперациясы, бірқатар сапалардың (байланыс және өндірістік емес қызмет бөлігіндегі басқалары) денсаулық сақтау және физкультура, білім беру, мәдениет және өнер, ғылым және ғылыми қызмет көрсету ұйымдарының, қоғамдық ұйымдардың, банк-кредит және сақтық ұйымдарының, коммерциялық және делдал ұйымдарының (соның ішінде тауар және қор биржаларының, брокерлік кеңселердің, қорлардың және т.б.), басқару органдарының, қорғаныс, құқық сақтауды қорғау органдарының қаржылары.

Шаруашылық жүргізуші субъектілерде қаржылық қатынастар түрлі мақсатты сипаттағы сан алуан ақшалай қаражаттар қорларын қалыптастыру арқылы одан ары тұтыну мақсатында құнды қайта бөлудің арналары бойынша бұрын жасалынған құнның қозғалысына қызмет көрсетеді.

Халықтың (үй шаруашылықтарының) қаржысы қаржы жүйесінің ерекше бөлігі болып табылады. Халық (азаматтар) өзінің ақшалай қаражаттарымен жалпы мемлекеттік қаржы жүйесімен және меншіктің барлық нысандарының шаруашылық жүргізуші субъектілерінің өндірістік және өндірістік емес сфераларымен қарым-қатынас жасайды. Бұл сан алуан қатынастар халыққа еңбекке ақы төлеумен, жинақтаушы зейнетақы жүйесіне ақшалай қаражаттардың аударымдарымен және одан төлеумен, материалдық және материалдық емес игіліктерді алумен байланысты; басқа жағынан, халық өзінің ақшалай табысынан салық төлейді, өндірістік және өндірістік емес сфералардың мемлекеттік және басқа мекемелер мен ұйымдардың қызметін төлейді. Сонымен бірге азаматтардың жеке-дара және шағын кәсіпкерлікпен айналысумен байланысты бұл сферада көлемді қаржылық қатынастар пайда болады. Мұндай қатынастар айырбасқа жататын сауда орындарында, рыноктарда, халыққа қызмет көрсететін кәсіпорындар мен ұйымдарда (көлік, байланыс, тұрмыстық сектор және т.б.) тұтыну тауарлары мен қызметтерді сатып алуға байланысты болатын ақшалай қатынастарды қоспағанда, қаржылық қатынастар болып табылады және шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылары сферасында пайда болатын қатынастарға ұқсас болып келеді.

Сонымен бірге халықтың ақшалай қаражаттарының әрбір жеке жағдайда мақсатты бағыттылығының немесе жинақталуының мүмкін болатынымен және олардың иелері қаражаттарды өзінің ойынша басқарып ұйымдастыра алатынымен, халық қаржысының өзіндік ерекшелігі қаржы жүйесінің екі сипатты бөліктерінің - қор нысаны мен сыртқы басқарудың өзгешілігінде болады. Азаматтардың дара және шағын кәсіпкерлікпен айналысумен байланысты бұл буында кең қаржылық қатынастар пайда болады: мұндай қатынастар шаруашылық жүргізуші субъектілері қаржысының буынында пайда болатын қатынастарға ұқсас болады.

Қаржылық қатынастар сфераларының әрқайсысының ішінде буындар бөлінеді оның үстіне қаржылық қатынастарды топтастырып, мақсатты ақшалай қорлардың құрамы мен арналымына белгілі бір әсер ететін субъект қызметінің сипатына қарай жүргізіледі. Бұл белгі кәсіпорындар мен ұйымдар қаржысы сферасында мынадай буындары белуге мүмкіндік береді: коммерциялық кәсіпорындар мен ұйымдардың қаржысы; коммерциялық емес ұйымдардың қаржысы.

Мемлекет қаржысының құрамында буындар ішіндегі қаржылық қатынастарды топтастыру, мемлекеттік басқарудың деңгейіне (республикалық, жергілікті) сәйкес жүзеге асырылады. Сақтық қатынастары сферасында буындардың әрқайсысы сақтандырудың түрлеріне (жалпы сақтандыру, өмірді сақтандыру) бөлінеді.

Өзінің ортақ қағидалы біртұтастығына қарамастан, қаржылық қатынастарды ұйымдастырудың нысандары мен олардың сыртқы көрінісі әр түрлі. Бұл мағынада қаржы құрамы туралы айтуға болады. Қаржылық қатынастардың сфералары мен буындары өзара тығыз байланыста болады және елдің біртұтас қаржы жүйесінің құрамын құрайды.

Сонымен бірге қаржы құрамын мемлекеттің қаржылық саясатын жүзеге асыруға қызмет ететін нақтылы қаржы органдары болып табылатын қаржы жүйесінен ажырата білген жөн.

Әдебиеттер

1.Наурызбекова, А.Е., «Кәсіпорынның қаржы-шаруашылық қызметін талдау»: оқу құралы / А.Е. Наурызбекова, А.Ш. Молдабекова, Д.Б. Муратова. - Тараз : Dulaty university, 2021. - 251б.

2.Зиядин С.Т., «Қаржы нарығы»: Оқу құралы / С.Т. Зиядин, Л.Қ. Мұқанов. - Алматы : Экономика, 2012. - 234б.

ӘОЖ.369.03

ТУРОПЕРАТОРДЫҢ ЖӘНЕ ТУРАГЕНТТІҢ ТАРИФТЕРІ

**Тұрғанбаев Қ.Д., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада сақтандыру туралы және туроператорлырмен турагенттердің тарифтік қалыптасуы қарастырылып, ғылыми тұрғыдан зерттелген. Сондай-ақ, сақтандырушының құқықтары мен міндеттері заң талаптарына сәйкес ұйымдастыру жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: сақтандыру, туроператор, экономика, азаматтық-құқық, турагент, франшиза, пайда, зиян, шығын.

Заң туроператордың және турагенттің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыруға байланысты туындайтын қоғамдық қатынастарды реттейді және оны жүргізудің құқықтық, экономикалық және ұйымдық негіздерін белгілейді.

Занда мынадай негізгі ұғымдар пайдаланылады:

1)пайда алушы - Заңға сәйкес сақтандыру төлемін алушы болып табылатын тұлға;

2)турагент - лицензияның негізінде туристік өнімді ұсыну мен сату жөніндегі кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жеке немесе заңды тұлға;

3)туроператор - өзінің туристік өнімін қалыптастыру, ұсыну және турагенттер мен туристерге сату жөніндегі қызметпен айналысу құндығына Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен лицензия алған кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыратын жеке және (немесе) заңды тұлға;

4)туроператордың және турагенттің азаматтық-құқықтық жауапкершілігі - туроператордың және турагенттің туристік қызметтер көрсету кезінде туристерге келтірілген зиянды өтеу жөніндегі Қазақстан Республикасының азаматтық заңнамасымен белгіленген міндеті;

5)сақтандыру жағдайы - басталуына орай туроператордың және турагенттің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру шарты сақтанушыға (пайда алушыға) сақтандыру төлемін жүзеге асыруды көздейтін оқиға;

6)сақтандыру сомасы - сақтандыру объектісі сақтандырылған және сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтандырушы жауапкершілігінің шекті көлемін білдіретін ақша сомасы;

7)сақтандыру сыйлықақысы - сақтанушыға (пайда алушыға) азаматтық-құқықтық жауапкершілікті міндетті сақтандыру шартында белгіленген молшерде сақтандыру төлемін жасауға міндеттемелер қабылдағаны үшін сақтандырушыға шартында белгіленген мөлшерде сақтандыру төлемін жасауға міндеттемелер қабылдағаны үшін сақтандырушыға сақтанушының төлеуі міндетті ақша сомасы;

8)сақтандыру төлемі - сақтандырушы сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтанушыға (пайда алушыға) сақтандыру сомасы;

9)сақтандырушы - сақтандыру қызметін жүзеге асыру құқығына арналған лицензия алған, сақтандыру жағдайы басталған кезде сақтанушыға немесе пайдасына шарт жасалған өзге тұлғаға (пайда алушыға) шартта айқындалған сома (сақтандыру сомасы) шегінде сақтандыру төлемін жасауға міндетті сақтандыру ұйымы;

10)сақтанушы - сақтандырушымен туроператордың немесе турагентті азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартын жасасқан туроператор немесе турагент;

11) франшиза - сақтандырушыны белгілі мөлшерден аспайтын залалды өтеуден босату.

Туроператордың және турагенттің туристік қызмет көрсетуді жүзеге асыруы кезінде туристердің мүлкіктік және (немесе) өзге де мүдделерін қорғауды сақтандыру төлемдерін жүзеге асыру арқылы қамтамасыз ету туроператордың және турагенттің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін міндетті сақтандырудың мақсаты болып табылады.

Туристік қызмет көрсету жөніндегі қызметті жүзеге асыратын туроператор мен турагенттің жауапкершілігі міндетті сақтандырылуға жатады. Туроператор мен турагенттің кәсіби қызметін жүзеге асыруға байланысты өзінің азаматтық-құқықтық жауапкершілігін ерікті сақтандыру шартын жасасуы оларды туроператор мен турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартын жасасу жөніндегі міндеттен босатпайды.

Сақтандырушының құқықтары мен міндеттері:

1. Сақтандырушы:

1) туроператор мен турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартта жасасқан кезде сақтанушыдан туроператор мен турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандырудың осының алдындағы шарттары, сақтандыру жағдайлары, сақтандыру төлемдері туралы ақпаратты және туроператор мен турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартын жасасу үшін қажетті өзге де мәліметтерді талап етуге;

2) Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіппен тиісті мемлекеттік органдар мен ұйымдардан, олардың құзыретіне орай, сақтандыру жағдайының басталу фактісіне және сақтандыру жағдайының басталуы нәтижесінде келтірілген зиянның молшерін анықтауға байланысты құжаттар мен мәліметтерді сұратуға;

3) сақтанушының туристік қызметтер көрсетуге байланысты міндеттерді өзі орындауы нәтижесінде келтірген зиянды өтеу туралы туристердің талаптарына байланысты мәселелерді реттеуге қатысуға құқылы.

Сақтандырушы:

1)сақтанушыны міндетті сақтандырудың талаптарымен және тәртібімен таныстыруға, оның туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартынан туындайтын құқықтары мен міндеттерін тусіндіруге;

2)туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартын жасасқан кезде сақтандыру полисін беруге;

3)сақтандыру жағдайының басталғаны туралы хабар алынған кезден бастап бес жұмыс күні ішінде келтірілген зиянның мөлшерін бағалауды жүргізуге, сақтандыру төлемі мөлшерінің есеп-қисабын көрсете отырып, сақтандыру актісін жасауға және оны танысу үшін пайда алушыға табыс етуге;

4)сақтандыру жағдайы басталған кезде Занда көзделген тәртіппен және шарттармен сақтандыру төлемін жүргізуге;

5)сақтандыру құпиясын қамтамасыз етуге;

б)сақтанушыға (сақтандырынушыға) оның сақтандыру жағдайы кезінде залалдарды болғызбау немесе азайту мақсатында шеккен шығыстарын өтеуге міндетті.

Тарифтер мен төлеу тәртібі.

Туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шарты бойынша сақтандыру сомасының мөлшері оның талаптарымен айқындалады және ол:

1)туроператор үшін - шарт жасасу кезіндегі айлық есептік көрсеткіштің төрт мыңнан кем емес және он мыңнан аспайтын мөлшерінде;

2)турагент үшін - шарт жасасу кезіндегі айлық есептік көрсеткіштің екі мыңнан кем емес және бес мыңнан аспайтын мөлшерінде болады.

Сақтандыру сыйлықақысының мөлшері

Туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шарты бойынша сақтандыру сыйлықақысының мөлшері тараптардың келісімі бойынша белгіленеді және ол:

1)туроператор үшін - шартта белгіленген сақтандыру сомасының 1 процентінен кем емес және 2 процентінен аспайтын мөлшерінде;

2)турагент үшін - шартта белгіленген сақтандыру сомасының 1,5 процентінен кем емес және 2 процентінен аспайтын мөлшерінде болады.

Туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті мерзімдері тараптардың келісімімен белгіленеді. Егер туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартында өзгеше көзделмесе, онда кезекті сақтандыру жарнасының уақтылы төленбегені үшін сақтанушы сақтандырушыға Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген тәртіппен және мөлшерде тұрақсыздық айыбын төлеуге міндетті.

Сақтанушының туристке туристік қызметтер көрсету кезінде оның мүлдіктік және (немесе) өзге де мүдделеріне келтірілген зиянды өтеу жөніндегі азаматтық-құқықтық жауапкершілігінің басталу фактісі туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шарты бойынша сақтандыру жағдайы деп танылады. Сақтандыру жағдайы сақтанушы келтірген зиянды өтеу туралы соттың шешімі заңды күшіне енген, не туристің зиянды өтеу туралы талаптарын сақтанушы

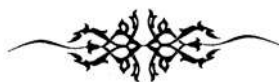
негізді деп мойындаған және сақтандырушы сақтанушының талаптарды мойындауымен келіскен кезден бастап басталған деп есептеледі.

Сақтанушы не турист сақтандырушыға сақтандыру төлемі туралы талапты жазбаша нысанда сақтандыру төлемін жүзеге асыру үшін қажетті құжаттарды қоса бере отырып қояды. Құжаттарды қабылдаған сақтандырушы өтініш берушіге, табыс етілген құжаттардың толық тізбесін және олар қабылданған күнді көрсете отырып, анықтама беруге міндетті. Сақтандыру төлемі уақтыны жүзеге асырылмаған кезде сақтандырушы пайда алушыға Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде белгіленген тәртіптен және мөлшерде тұрақсыздық айыбын төлеуге міндетті.

Туроператордың және турагенттің жауапкершілігін міндетті сақтандыру шартынан туындайтын даулар Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген тәртіптен қаралады. Туроператордың және турагенттің азаматтық-құқықтық жауагасершілігін міндетті сақтандыру туралы Қазақстан Республикасының заңдарын бұзуға кінәлі тұлғалар Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылықта болады.

Әдебиеттер

1. Есиркепова, А.М. «Сақтандыру»: оқу құралы / А.М. Есиркепова. - 2-ші бас., толықт. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 268 б.
2. Страхование: теория, практика, зарубежный опыт. Жуйриков К.К., Назарчук, Жуйриков Р.- Алматы, 2011г.
3. Жуйриков К.К. страхование в Казахстане – пути дальнейшего развития. – Алматы, 2009г.
4. Т.Ж. Демесінов «Қаржылық талдау» Оқулық - Алматы 2011.
5. С.Құлпыбаев «Қаржы» Жоғары оқу орындарына арналған оқулық Алматы 2007ж.

УДК 338 65.9

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Қалымбетова С.Д.

экономика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Инновациялар мен жаңалықтар экономиканың құлдырауына төтеп беріп, ғылыми-техникалық прогрестің белсенді түрде дамуына жағдай жасап, ұлттық экономиканың тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін жоғарылатады. Сондықтан бүкіл дүние жүзіндегі табысты компаниялар инновациялық қызметтерді тиімді басқару мен ұйымдастыруға ерекше көңіл бөледі. Ал мемлекет өз тарапынан ғылыми-техникалық және инновациялық даму саласына қолдау жасап, тиімді саясат жүргізіп отырады.

Кілт сөздер: инновация, бәсекелестік, өңір, шағын бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, негізгі бағыттар

Аннотация. Инновации и новшества выдержат спад экономики, создадут условия для активного развития научно-технического прогресса, повысят эффективность и конкурентоспособность национальной экономики. Поэтому успешные компании по всему миру уделяют особое внимание эффективному управлению и организации инновационной деятельности. А государство со своей стороны поддерживает и проводит эффективную политику в области научно-технического и инновационного развития.

Ключевые слова: регион, предпринимательство, конкуренция, регион, малый бизнес, реурс, государственная поддержка, инновации, основные направления

Abstract. Innovations and innovations will withstand the economic downturn, create conditions for the active development of scientific and technological progress, increase the efficiency and competitiveness of the national economy. Therefore, successful companies around the world pay special attention to effective management and organization of innovation activities. And the state, for its part, supports and conducts an effective policy in the field of scientific, technical and innovative development.

Keywords: region, entrepreneurship, competition, region, small business, resource, state support, efficiency, innovation

Инновациялық даму жолы қазіргі уақытта қазақстандық экономика үшін басым бағыт болып табылады. Инновациялық даму үлгілерін іздеу және инновациялық қызмет үшін қолайлы шарттарды анықтау инновациялық дамудың теориялық негіздерін құру үдерісінің маңызды бөлігіне айналды. Экономиканың инновациялық дамуы көп жағдайда мемлекет құратын экономикалық жағдайларға байланысты. Себебі инновациялар тек кәсіпорындар ішіндегі техникалық ілгерілеуді ғана білдірмейді, жалпы алғанда бұл жаңа өндірістер, қоғамдық өндіріс салалары, олардың құрылымын оңтайландыру және аймақтардың тиімді дамуы болып табылады. Елдің инновациялық дамуының негізгі арқауы мемлекет болып табылады, ол жалпы жүйе шеңберінде ғылымды, өндірісті, бизнесті дамыту үшін жағдайлар жасап, ғылыми-техникалық, экономикалық, институционалдық және ұйымдық дамыту және инновацияларды таратуды ықпалдастыруды ынталандырушы орталыққа айналуы тиіс. Инновациялық жүйені дамыту саласындағы саясаттың негізгі бағыттары инновациялық қызметті дамытудың экономикалық, ұйымдық, қаржылық және құқықтық факторлары мен шарттарының тұтас жүйесін қалыптастыруға бағытталған шаралар кешенін қарастырады. Инновациялық қызметті ынталандыру бірнеше онжылдықтар бойына дамыған елдердегі мемлекеттік саясаттың негізгі бағыттарының бірі болды. [1]

Мемлекеттік инновациялық саясат - мемлекеттің инновация саласын қалыптастыруға бағытталған және оны жүзеге асыратын ұйымдастырушылық, экономикалық және құқықтық шаралар кешенімен байланысты мемлекеттік ғылыми-техникалық саясаттың бір бөлігі ретінде қарастырылады. Онда инновацияның мақсаттары, міндеттері мен басымдықтары және оларды іске асыру тетіктері көрсетіледі. Инновациялық саясат инновацияларды құрудың, игерудің және қолданудың барлық процесін қамтиды және негізінен ғылыми саясаттан, техникалық саясаттан және инновациялық саясаттан тұрады.

Кез-келген елдің ғылыми-техникалық саясаты қоғамның жаңаруы және экономикалық дамудың негізгі бағыттарына байланысты анықталады. Соңғы екі он жылдықта халықаралық бәсекелестіктің күрт шиеленісуі, ғылыми-техникалық инновациялардың үдеуі, ақпарат құралдарының көшкін тәрізді өсуі және

ақпараттық желілердің жедел дамуы елдер дамуында жаңа кезең - «білімге негізделген экономикаға» кезеңі келгенін көрсетеді. Бұл жағдайда барлық дерлік елдердегі ғылыми және инновациялық қызмет шешуші рөл атқарады және мемлекеттік саясаттың маңызды құрамдас бөлігіне айналады. Онда ғылыми қызметті дамытудың стратегиялық мақсаттары айқын көрінеді, олардың орындалуын қамтамасыз ететін басымдықтар белгіленеді, инновациялық қызметті жандандыруға ықпал ететін тетіктер айқындалады. Бұл, ең алдымен, келесі мәселелерді қарастырады:

- Инновациялық қызметті ынталандыру;
- Ғылыми жетістіктерге деген сұранысты арттыру;
- ірі корпорациялардың, шағын және орта көлемдегі фирмалардың инновациялық белсенділігі үшін қолайлы жағдайлар жасау;

ғылыми-техникалық қызметтің басым бағыттарын, оның ішінде бағалауда ең жоғары рейтингті ие, ғаламдық технологиялық нарықты тез қалыптастыратын және ғылыми-техникалық жетістіктерді коммерцияландырудың жолдарын бөліп көрсету. [2]

Қазіргі кезеңде барлық дамыған елдердің ғылыми-техникалық саясаты экономикалық өсуді, халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін, экспорттық әлеуеттің өсуін, экологиялық жағдайды жақсартуды қамтамасыз ететін ақпараттық қызметтерге, медицинаға, экологияға, жалпы елдің тұрақты дамуына және басқа да аспектілерге басымдылық танытуда.

ЕО аясында ғылым мен технологиян, ақпараттық технологиялар мен телекоммуникация, өнеркәсіптік технологиялар мен материалдар, қоршаған орта мен климат, теңіз жағдайы мен технологиясы, биотехнология, биомедицина мен денсаулық сақтау салаларын және ауылшаруашылық кешенін тиімді дамытуға бағытталған бағдарламалар халықаралық саясатта басым бағыттар болып табылады.

Инновациялық саясаттың қалыптасуы кезінде оның негізгі бағыттын анықтап алу өте маңызды. Сол арқылы ғана оның келесідей екі моделін қалыптастыруға болады:

- Ғылыми-техникалық бағдарламалар мен республикалық маңызы бар жобаларды іске асыруға бағытталған саяси модель. Мұндағы басты мақсат - ел үшін басымдылыққа ие бағыттар бойынша жаңа мүмкіндіктердің дамуына қолдау көрсету;
- Ғылыми-техникалық білімді дамытуға бағытталған саяси моделі. Мұндай саясаттың басты мақсаты - жаңа технологияларды игеру қабілетін арттыру және өндірістер мен экономикалық секторлардың технологиялық мүмкіндіктерін кеңейту. Көбінесе бұл инновациялық инфрақұрылымның, білім беру мен оқытудың, стандарттаудың және бірлескен зерттеулер желісінің институционалды тетіктерін жетілдіруге қатысты.

Ұстанып жатқан инновациялық саясатқа және онда көрсетілген аспектілерге байланысты мемлекеттерді келесі үш топқа топтастыруға болады:

- Ғылымдағы көшбасшылыққа, ғылыми және өндірістік циклдің барлық кезеңдерін қамтитын ауқымды мақсатты жобаларды жүзеге асыруға баса назар аударатын мемлекеттер. Әдетте, бұл елдерде ғылыми және инновациялық әлеуеттің едәуір бөлігі қорғаныс саласына шоғырланған. Бұл елдерге АҚШ, Англия, Франция жатады;

- Экономиканың барлық құрылымын рационализациялап, қолайлы инновациялық орта құруға, инновацияларды дамытуға баса назар аударды. Олардың қатарына Германия, Швеция, Швейцария секілді мемлекеттер кіреді;

- Инновациялық инфрақұрылымды дамыту арқылы басқа мемлекеттерді инновациялық технологиялар жасауға ынталандыратын, әлемдік ғылыми-техникалық прогрестің қол жетімділігін қамтамасыз ететін, ғылым мен техника саласындағы әртүрлі секторлардың қызметін бірге үйлестіре білген мемлекеттер жатады. Мұндай елдер: Жапония, Оңтүстік Корея Республикасы.

Әр елдің ғылыми-техникалық және инновациялық саясатты қалыптастыруға көзқарасы әртүрлі және ұлттық қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған: мысалы, Финляндияда - экономиканы әр тараптандыру; Францияда - кішігірім технологиялық фирмаларды құру; АҚШ-та жергілікті экономиканы қайта құруды қолдау. Нәтижесінде әр мемлекеттің әдісі өзге де мемлекеттерден айтарлықтай ерекшеленеді.

Айта кету керек, мемлекеттің инновациялық саясаты оның экономикалық негізіне тікелей тәуелді. Демек, инновациялық саясатқа әртүрлі көзқарастар қалыптасады, ол: нарықтық экономикасы дамыған елдер үшін – инновацияны жетілдіру, ал трансформациялық экономикасы бар елдер үшін - инновацияны қалыптастыру. [3]

Инновациялық саясатты қалыптастыру кезінде трансформациялық экономикасы бар мемлекеттерге мынадай мәселелерге назар аударуы керек:

- инновацияны дамытуды мемлекеттік қолдау;
- инновацияны дамытуды мемлекеттік қолдау;
- ҒЗТҚЖ үшін жоғары білікті мамандар даярлау;
- ғылымды қажет ететін ЖІӨ ұлғайту;
- Уақытты тиімді пайдалану;

Жоғырыда көрсетілген бағыттар инновацияны кеңейту және трансформациялық экономикасы бар елдердің экономикалық дамуы үшін өте маңызды.

Инновациялық дамудың жетекші елдеріне келетін болсақ, олардың экономикалық өсуінің маңызды стратегиясы жоғары технологияларды дамыту, жоғары технологиялық өнімдер, тауарлар, қызметтер өндірісінде әлемдік нарықтарға шығу; халықаралық интеграцияны кеңейту.

Инновациялық салада мемлекеттіңде өсіп келе жатқандайда рөлін анықтайтын факторлар. Жекелеген шаруашылық жүргізуші субъектілердейде ауқымды инновацияларды жүзеге асыру үшін қажетті қаражатты шоғырландыра алмайды. Көптеген инновациялар белгілі бір сыни минимумнан асатындайда және жеткілікті ауқымды нарық болған жағдайда ғана экономикалық тұрғыдан тиімді бола алады. Инновацияларды оқшауланған жүзеге асыру жекелеген фирмалардайда үшін де, жалпы экономика үшін де айтарлықтай шығындарға әкеледі (мысалы, ҒЗТҚЖ-ның қайталануы). Коммерциялық негізде жүзеге асырылуындайда мүмкін емес инновациялық процестер бар немесе оларды коммерциялық енгізу нәтижелерін бағалаудайда өте қиын (қорғаныс, экология және т.б.).

Мемлекеттік инновациялық саясаттың шараларында бөлуге болады:

- инновациялық қызмет үшін қолайлы әлеуметтік-экономикалық орта құруға;
- және тікелей инновациялық процестердіде бастау және реттеу.

Мемлекеттік инновациялық саясаттың тиімділігін арттыруында мақсатында мынадай ұғым енгізілді:" ғылым мен техниканы дамытудың басым бағыттары " -

элеуметтік-экономикалық және ғылыми-техникалық дамудың ағымдағы және перспективалық мақсаттарына қол жеткізу үшін бірінші дәрежелі маңызы бар ғылым мен техниканың тақырыптық салаларында.

Ғылым мен техника дамуының басым бағыттарын айқындау кезінде объективтілік дәрежесін едәуір арттыруға "сындарлы технологиялар" ұғымын - салааралық сипаттағы, көптеген технологиялық салаларды немесе зерттеулер мен әзірлемелердің бағыттарын дамыту үшін елеулі алғышарттар жасайтын, онсыз ғылым мен техника дамуының басым бағыттарын іске асыру мүмкін болмайтын және жиынтығында ғылым мен техника дамуының басым бағыттарын іске асырудың негізгі проблемаларын шешуге басты үлес қосатын технологиялар айналымға енгізуге мүмкіндік берді. [4]

Стратегияны іске асырудың негізгі алғышарттары: біріншіден, қолайлы институционалдық жағдайларды қамтамасыз ету; екіншіден, кәсіпкерлік субъектілерінің инновациялық әлеуетін анықтау және қалыптастыру болып табылады. Қазіргі уақытта мемлекет барлық қажетті жағдайларды жасауда, қазақстандық инвестициялық қор сияқты арнайы құрылымдар құрылды. Экспортты сақтандыру корпорациясы және инновациялық қор. Өңдеу өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығындағы инвестициялық қызметті ынталандыратын институционалдық құралдар енгізілді.

Көптеген елдердің мемлекеттері ғылымды қажетсінетін және технологиялық салалар мен жобаларды қаржыландыруды ұлғайта отырып, инновациялық экожүйелерді құруға белсенді қатысады. Бұл шаралар экономиканы нығайту және өмір сүру деңгейін арттыру үшін қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Есиркепова,А.М.Бизнес-жоспарлау [Мәтін] : оқу құралы / А.М. Есиркепова. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 296 б. - ISBN 978-601-342-885-7<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/ToPage/1>
- 2.Гэмбл Д.Э.Стратегиялық менеджмент негіздері: бәсекелік артықшылыққа ұмтылу [Мәтін] = Essentials of strategic management : оқулық / Д.Э. Гэмбл, М.А. Питереф, А.А. Томпсон; Ауд. Ж. Кушебаев. - 5-ші басылым. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" ҚҚ, 2019. - 536 б.
- 3.Рахимова С.А.Инновациялықжобаларды бизнес-жоспарлау [Электрондық ресурс] / С.А. Рахимова. - Павлодар :Кереку, 2013. - 110 б. - ISBN 978-601-238-355.<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/ToPage/1>
- 4.Экономические стратегии развития бизнеса. Проблемы, идеи и перспективы : сборник статей открытой межвузовской научно-практической конференции преподавателей кафедры экономики / Н.В. Бабина [и др.].. — Королёв : Научный консультант, МГОТУ, 2017. — 270 с. — ISBN 978-5-9500722 <https://www.iprbookshop.ru/75494.html>

ӘОЖ 338.012

ӨНЕРКӘСІПТІК ӘЛЕУЕТ: ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БАСЫМДЫҚТАРЫ

**Керимкулова Эльмира Зиятхановна, магистр,
«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Тоғанбаев Аңсар Жолдықұлұлы
«6В04112-Бизнес менеджменті» мамандығы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мемлекет тиімді өнеркәсіптік саясатты жүзеге асыруда ерекше рөл атқарады, өйткені инновациялық қызметпен айналысатын шағын және орта кәсіпорындарды қолдау және инвестициялық саясатты сәтті іске асыру шетелдік капиталдың ағынына айтарлықтай ықпал етеді, нәтижесінде бұл өнеркәсіптік саясаттың негізгі мақсаттарына қол жеткізуге көмектеседі. Мемлекеттік өнеркәсіптік саясаттың ең басты сипаты нарықтық қатынастар үстемдік еткен жағдайда өнеркәсіпке мемлекеттік ықпал ету жүйе болуы керек. Бұл ретте мемлекеттің және оның органдарының өнеркәсіптік қызметке араласу шегін анықтау қажет және оған мемлекеттік ықпал әдістерінің мейлінше жеткілікті тізімін беру керек. Осыған байланысты мемлекеттік өнеркәсіптік саясатты жүзеге асырудың негізгі мақсаттарын, ұстанымдарын, бағыттары мен механизмдерін, оның ішінде мемлекеттік мақсаттық бағдарламалар арқылы бекіту ұстанымы түрде маңызды болып табады, мемлекеттік органдардың, билік органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өнеркәсіптік қызмет саласына қатысты функцияларын, құқықтары мен міндеттерін нақтылау қажет.

Кілт сөздер: аймақ, өнеркәсіп, бәсекелестік, мемлекеттік қолдау, тиімділік, инновация, өнеркәсіптік саясат, инвестиция

Аннотация. Государство играет особую роль в реализации эффективной промышленной политики, так как поддержка малых и средних предприятий, занимающихся инновационной деятельностью, и успешная реализация инвестиционной политики существенно способствуют притоку иностранного капитала, что в конечном итоге способствует достижению основных целей промышленной политики. Главной характеристикой государственной промышленной политики должна быть система государственного влияния на промышленность в условиях господства рыночных отношений. При этом необходимо определить пределы вмешательства государства и его органов в промышленную деятельность и дать максимально достаточный перечень методов государственного воздействия на нее. В этой связи важным представляется позиция утверждения основных целей, позиций, направлений и механизмов реализации государственной промышленной политики, в том числе посредством государственных целевых ориентиров, необходимо уточнить функции, права и обязанности государственных органов, органов власти и органов местного самоуправления в отношении сферы промышленной деятельности.

Ключевые слова: регион, промышленность, конкуренция, государственная поддержка, эффективность, инновации, промышленная политика, инвестиции

Abstract: The state plays a special role in the implementation of an effective industrial policy, since the support of small and medium-sized enterprises engaged in innovative activities and the successful implementation of investment policy significantly

contribute to the inflow of foreign capital, which ultimately contributes to the achievement of the main objectives of industrial policy. The main characteristic of the state industrial policy should be the system of state influence on industry under the domination of market relations. At the same time, it is necessary to determine the limits of the intervention of the state and its bodies in industrial activity and to give the most sufficient list of methods of state influence on it. In this regard, the position of approving the main goals, positions, directions and mechanisms for the implementation of state industrial policy, including through state targets, is important, it is necessary to clarify the functions, rights and obligations of state bodies, authorities and local self-government bodies in relation to the sphere of industrial activity..

Keywords: region, industry, competition, government support, efficiency, innovation, industrial policy, investment

Өнеркәсіптік әлеует – кез-келген мемлекеттің дамуының негізі, елдің экономикалық қуатының басты құрамдас бөлігі, оның өркендеуінің кепілі.

Өнеркәсіптік саясат - бұл белгіленген мақсаттарға сәйкес елдің өнеркәсіптік дамуын басқаруға мүмкіндік беретін әкімшілік, заңнамалық, қаржылық, экономикалық және мемлекеттік шешімдер мен шаралардың үйлестірілген жүйесі.

Өнеркәсіптік саясатты мемлекеттің экономикалық даму мен өсуді қамтамасыз етудегі стратегиялық күш ретінде анықтауға болады. [1]

Өндірістік қызмет ғылыми-техникалық және жалпы басқару процестерін жеделдетуге, ескірген өндірістік құрылымдарды жоюға және жаңаларын құруға ықпал етеді; әлемдік экономикадағы жаһанданудың серпінді талаптарына бейімділікті арттырады.

Экономистер өнеркәсіптік саясат тұжырымдамасын әртүрлі түсіндіреді:

1. Құрылымдық өзгерістерді қолдау немесе осындай ауысулардың алдын-алу бойынша үкіметтік шараларды үйлестіру (price, 1981).

2. Мемлекет болашақ экономикалық өсу үшін маңызды деп санайтын белгілі бір секторларға ресурстар ағынын құру (Кругман және Обстфельд, 1991).

3. Мемлекет бүкіл экономика үшін тиімді деп санайтын нәтижелерге қол жеткізуде нақты секторларды (бизнес ортаны) қолдау (Chang, 1994).

Өнеркәсіптік саясатты жіктеудің көптеген жолдары бар:

* оның басымдықтарының сипаты бойынша салалық, өнеркәсіптік, нарықтық немесе технологиялық;

* оның бағыты бойынша (экспортты ұлғайтуға немесе импортты алмастыруға назар аудару);

* оның фокусы бойынша (дәстүрлі немесе жаңа бизнес, ірі компанияларды немесе ШОК-ті қамтитын);

* ресурстарды қайта бөлуге арналған көздері бойынша (бюджет, ұйым, институттар, компанияның қаражаты);

* қатысушылар (отандық және шетелдік инвесторлар);

* қалыптастыру немесе іске асыру әдістері (мемлекеттік және ұлттық-мемлекеттік, бизнес, әлеуметтік әріптестік және т. б.). [2]

Өнеркәсіптік кешен елдің экономикалық жүйесінің негізін құрайды. Онда өсу нүктелері қалыптасады, өндірістің заманауи факторлары қалыптасады, адами капитал шоғырланады, экономикалық процестердің ұйымдастырушылық мәдениеті жинақталады. Аймақтың өнеркәсіптік дамуының стратегиялық бағыты іс жүзінде барлық салалардың функциялары мен құрылымын өзгерту үшін импульстарды

қалыптастыруға және беруге мүмкіндік береді [3].

Тұрақсыз макроэкономикалық жағдайларда өнеркәсіптің өсу қарқынын арттыру және өңірлік экономиканың өнеркәсіптік секторының жай-күйінен тыс тікелей инновациялар мен инновациялық даму жолына көшу мақсатына қол жеткізу. Экономикалық тәуелсіздік пен аймақтық автономияға баса назар аудару басқарудың және өнеркәсіптік дамудың мүлдем жаңа тетіктерін құруды талап етті. А.И. Татаркин өңірдің өндірістік әлеуетіне сүйенбей, өңірді дамыту және даму стратегиясын әзірлеу мүмкін емес екенін атап өтті [4]. Сондықтан өңірлік экономиканың сапалы өнеркәсіптік өсуі үшін жағдай жасау мақсатында өңірдің өнеркәсіптік әлеуетін, оны пайдалану коэффициентін, өсу әлеуеті мен қажеттіліктерін бағалау өзекті міндет болып табылады. Бұл міндетті шешу сектордың өңірдің стратегиялық бәсекеге қабілеттілігіне тиісінше үлес қосуна кедергі келтіретін проблемаларды, сондай-ақ оның даму перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді.

Өнеркәсіптік әлеуетті анықтауға теориялық және әдіснамалық көзқарасты ескере отырып, бұл аймақтың экономикалық әлеуетінің негізгі компоненттерінің бірі болып табылатындығын, өндірістік әлеуметтік күштердің даму деңгейіне айтарлықтай әсер ететінін және аймақтың өнеркәсіптік кәсіпорындарының әлеуетін білдіретінін атап өткен жөн [5]. (1-сурет)

Кейбір индустриалды дамыған елдердің тәжірибесі табиғи ресурстардың шектеулі екенін және егер олар озық және тиімді өндіріске негізделген болса, экономикалық тұрғыдан игерілуі мүмкін екенін көрсетеді. Іс жүзінде материалдық өндірістің деңгейі, құрылымы және динамикасы аймақтың экономикалық әлеуетін анықтайды. Халық шаруашылығының барлық салаларын өндіріс құралдарымен қамтамасыз ететін машина жасау ерекше маңызға ие.

Айта кету керек, аймақтық деңгейде өндірістік мүмкіндіктерді зерттеу кең таралмады. Дегенмен, аймақтағы өнеркәсіптік әлеуетті дамытуға қатысты бірқатар жұмыстарды бөліп көрсетуге болады.

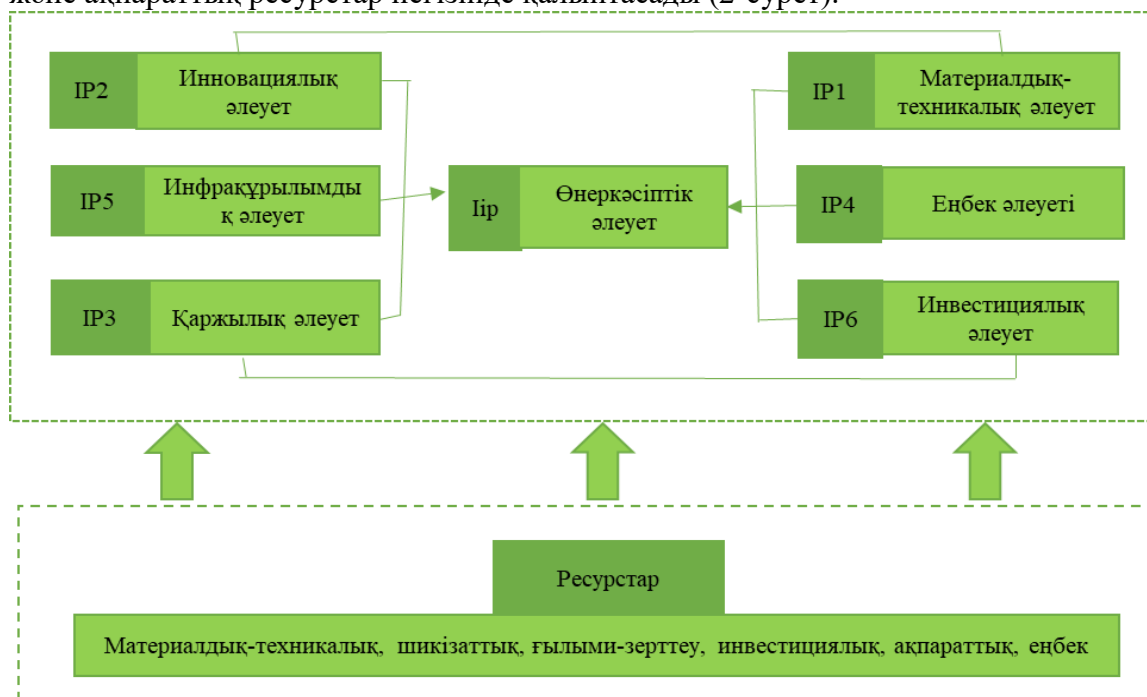

Сурет 1. Аймақтың экономикалық әлеуеті құрылымындағы өнеркәсіптік әлеуеттің орны

Мысалы, аймақтық өнеркәсіптік мүмкіндіктер аясында О.В. Баканач, К.В. Гаусс аймақтық кәсіпорындардың бәсекеге қабілетті өнімді жасау және шығару, оны нарықта жылжыту, тиімді сату және қажетті қызмет көрсету деңгейін қамтамасыз ету қабілетін түсінеді. Авторлар өнеркәсіптік әлеуетті дамытудың маңызды бағыты оның инновациялылығы, технологиялық инновациялары және ең озық технологиялық салалардың қарқынды дамуы болып табылады. Аймақтың экономикасы үшін, олардың пікірінше, жұмыс орындарын құруда және ішкі сұранысты қанағаттандыруда маңызды рөл атқаратын және аумақтың кешенді дамуына ықпал ететін жергілікті салаларды дамыту маңызды [6].

И.Х. Цогоев өнеркәсіптік әлеуетті тиісті аумақта орналасқан шаруашылық жүргізуші ұйымдардың өндірісін және кооперациясын оңтайлы ұйымдастыру жағдайында жасалған келісімдерге сәйкес өнеркәсіптік ұйымдардың ресурстарын пайдаланудың барынша мүмкін болатын тиімділігін сандық бағалау деп түсінеді. Саланың әлеуеті жалпы қосылған құнды құруды қамтамасыз етеді, яғни оның құрамдас бөліктері арасында белгілі бір пропорционалдылық пен өзара тәуелділік бар. Сонымен қатар, пропорциялар өнеркәсіптік дамудың өзіндік "шеңберін" білдіреді және осы пропорцияларды өзгерту процесі өнеркәсіптік стратегияны жүзеге асырудың шартына айналады [7].

Ұсынылған анықтамаларға сүйене отырып, өндірістік мүмкіндіктер аумақтық кәсіпорындардың жиынтық күші мен мүмкіндіктерін анықтайтындығын және егер ресурстар болса, оларды жүзеге асыруға болатындығын атап өткен жөн. Қолда бар ресурстардың жалпы көлемі, өз кезегінде, кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметін анықтайды және төмен деңгейлі мүмкіндіктер жүйесін білдіреді. Өндірістік, материалдық-техникалық факторлардың жіктелуіне сүйене отырып, инновациялық, инвестициялық, еңбек, инфрақұрылымдық және қаржылық мүмкіндіктерді өндірістік мүмкіндіктердің құрамдас бөліктеріне бөлуге болады, олар өз кезегінде шикізат, өнеркәсіптік, ғылыми-инновациялық, инвестициялық, еңбек және ақпараттық ресурстар негізінде қалыптасады (2-сурет).

Сурет 2. Аймақтың өнеркәсіптік әлеуетін қалыптастыру

Өндірістік әлеуетің компоненті құраушыларының сипаттамасы 2-кестеде көрсетілген.

Өңірдің өнеркәсіптік әлеуетінің дамуына кедергі келтіретін проблемаларды жою үшін, ең алдымен, қазіргі экономикалық жағдайларда өндірістік қызметтің техникалық және технологиялық деңгейін арттыруға бағытталған теңгерімді және барабар өнеркәсіптік саясатты әзірлеу қажет. Сонымен бірге, аймақтық билік қабылдаған саясат экономиканың өнеркәсіптік секторында әртараптандыру процесін жандандыру қажеттілігін ескеруі керек, өйткені олар әртараптандыру ұйымдары мен құралдарының көмегімен жасанды әлеуеттің құрылымдық элементтерін дамыту процесін бастайды және үйлестіреді.

Кесте 2

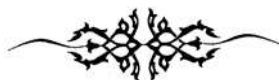
Аймақтық өнеркәсіптік әлеуеттің құрылымдық компоненттері

№	Әлеуеттің атауы	Сипаттама
IP1	Материалдық-техникалық	Жиынтығында өңір өнеркәсібінің материалдық-техникалық әлеуетін құрайтын негізгі қорлар, кәсіпорындарда бар прогрессивті технологиялық бөліністер, процестер, бірегей технологиялар
IP2	Инновациялық	Қолда бар инновациялық белсенді кәсіпорындардың, жаңа техникалық идеяларды генерациялауға және іске асыруға қабілетті жоғары білікті жұмысшы кадрлардың, сондай-ақ технологиялық жобаларға бағытталатын қаржы қаражатының жиынтығы өндірістік қызметтің техникалық-технологиялық деңгейін арттыруды қамтамасыз ету мақсатында инновациялар.
IP3	Қаржылық	Өнеркәсіптің операциялық қызметін, өндірістік инфрақұрылымды дамытуды қамтамасыз ететін, сондай-ақ шұғыл міндеттерді шешуге және алға қойылған экономикалық мақсаттарға қол жеткізуге ықпал ететін өнеркәсіптің жиынтық қаржылық мүмкіндіктері.
IP4	Еңбек	Дайын өнімдерді құруды қамтамасыз ететін өндіріс міндеттерін орындау үшін аумақтың еңбек ресурстарын пайдалану мүмкіндігі және дайындығы
IP5	Инфрақұрылымдық	Өндірістің тиімді жұмыс істеуі, қоршаған ортамен оңтайлы өзара іс-қимыл және ресурстарды ұтымды пайдалану процесінде тауарлар айналымы мен адамдардың тіршілік әрекеті үшін жағдайларды қамтамасыз ететін аумақтың жиынтық мүмкіндіктері.
IP6	Инвестициялық	Әлеуетті инвесторлардың өңірлік өнеркәсіпті дамытуға инвестициялау мүмкіндігі мен дайындығы.
Ескерту: [8]; [9]; [10] әдебиет көздері негізінде жасалған		

Экспортқа бағдарлану және оны ауыстыру сияқты өнеркәсіптік саясаттың құралдарын кешенді пайдалану стратегиялық маңызды өнеркәсіптік, инновациялық және инвестициялық белсенді кәсіпорындардың дамуын ынталандыратын болады, олар ішкі инвестицияларды ынталандыруда және шетелдік инвестицияларды тартуда мамандандырылған секторлары бар елдердің озық тәжірибесіне жүгінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. О.С.Сухарев, Е.Н.Стрижакова. Индустриальная политика и развитие промышленных систем, 2014 г.
2. Отраслевые структуры промышленности стран СЭВ: проблемы совершенствования / под ред. Аламшиева П., Зубкова А. – М: Наука, 2001 г..
3. Кофанов, А. А. Диверсификация региональной экономики как доминирующая стратегия структурного развития в условиях глобализации экономических отношений [Текст] : автореф. дис. на соиск. уч. ст. д-ра экон. наук : 08.00.05 / А. А. Кофанов. – Краснодар, 2010. – 31 с.
4. Татаркин, А. И. Системный подход к разработке и реализации промышленной политики России [Электронный ресурс] / А. И. Татаркин // Материалы II дальневосточного международного экономического форума. – Хабаровск, 2006. – Режим доступа : http://dvforum.ru/2007/doklads/ks1_Tatar.aspx
5. Мартемьянов В. В. Развитие промышленного потенциала региона на основе модернизации его технологической базы : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. экон. наук : 08.00.05. – М. : Рос. эконом. акад. им. Г.В. Плеханова, 2010. – 24 с.
6. Баканач, О. В. Типология регионов РФ по уровню развития промышленного потенциала [Текст] / О. В. Баканач, К. В. Гаус // Проблемы совершенствования организации производства и управления промышленными предприятиями : межвузовский сборник научных трудов. – 2012. – № 1. – С. 15–21.
7. Tsogoev I. Kh. Rol' gosudarstva v formirovanii i realizatsii promyshlennoi politiki v Severo-Kavkazskom federal'nom okruge: avtoref. dis. na soisk. uch. st. kand. ekon. nauk: 08.00.05 [the State Role in the Formation and Implementation of Industrial Policy in the North Caucasian Federal District: Ph.D. in Economics Dissertation Abstract]. Moscow, 2012. 29 p.
8. Аганбегян А. Г., Михеева Н. Н., Фетисов Г. Г. Модернизация реального сектора экономики: пространственный аспект // Всероссийский научный журнал «Регион: экономика и социология». – 2012. – № 4 (76). – С. 7–44;
9. Кузнецова А. И. Инфраструктура: Вопросы теории, методологии и прикладные аспекты современного инфраструктурного обустройства. Геоэкономический подход. – М. : КомКнига, 2006. – 456 с.;
10. Ларионова О. А. Региональная диверсификация и ее влияние на развитие производства // Организатор производства. – 2009. – № 4 – С. 90–94.

ӘОЖ: 339.138

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ МАРКЕТИНГТІҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЖАҒДАЙЫ

Тойшибекова Назира Мырзаймовна экономика магистрі
«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Альжанова Ұлжан, 6В04128-Менеджмент ББ 3 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлы маркетинг ұғымы маркетингтің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қарастырылады. Оның артықшылықтары мен проблемаларына ерекше көңіл бөлінеді. Желіні пайдаланушылар арасында іздеу жүйелерін пайдалану статистикасы және олардың жас санаты жеке қаралады. Бұл мақаланың өзектілігі цифрлық технологиялар біздің өмірімізге белсенді енгізілуіне байланысты. Халықтың және бизнестің мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуін оңайлату, ақпарат алмасуды жеделдету, бизнесті жүргізу үшін жаңа мүмкіндіктердің пайда болуы, жаңа сандық өнімдер құру және басқалар.

Түйін сөздер: цифрлық маркетинг, цифрлық Қазақстан, интернет, цифрлық арналар, жарнама, медиа, диджитал-агенттіктер.

Аннотация: В данной статье понятие цифрового маркетинга рассматривается как одна из составляющих маркетинга. Особое внимание уделяется его преимуществам и проблемам. Среди пользователей сети отдельно рассматриваются статистика использования поисковых систем и их возрастная категория. Актуальность данной статьи обусловлена тем, что цифровые технологии активно внедряются в нашу жизнь. Упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и др.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, Цифровой Казахстан, интернет, цифровые каналы, реклама, медиа, диджитал-агентства.

Abstract: in this article, the concept of digital marketing is considered as one of the components of marketing. Special attention is paid to its advantages and problems. Search engine usage statistics and their age category are considered separately among web users. The relevance of this article is due to the fact that digital technologies are actively being introduced into our lives. Simplifying public and business access to government services, speeding up information exchange, creating new business opportunities, creating new digital products, etc.

Keywords: digital marketing, Digital Kazakhstan, Internet, digital channels, advertising, media, digital agencies.

Әлемдік заманауи технологиялар трендінде болу үшін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасына бастама жасады. Оның басты мақсаты – цифрлық экожүйені прогрессивті дамыту және Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы халықтың өмір сүру сапасын арттыру.

Сандық немесе digital-маркетинг-смартфондар, компьютерлер, планшеттер, теледидар, радио, цифрлық экрандар сияқты ерекше цифрлық арналар арқылы

жүзеге асырылатын тұтынушымен байланыс құралдары. Сонымен қатар, цифрлық маркетинг электрондық ресурстар мен QR-кодтардың сілтемелері түрінде офлайн каналдарында да іске асып жатыр. Цифрлық маркетинг дербестендірілген тәсілді білдіреді, бұл дегеніміз әлеуетті клиенттің қажеттіліктері, қалауы, мүдделері және басқа да деректері туралы түсінікке ие болу. Сонымен қатар, сандық маркетинг, тарату арналарының алуан түрлілігіне қарамастан, интернеттің белсенді пайдаланушыларын тарту үшін қолайлы. Жиі бұл ұғымды интернет-маркетингпен шатастырады — бірақ оларда елеулі айырмашылық бар.

Нақтырақ айтқанда, диджитал-маркетинг өзіне де интернет-маркетинг кіреді, бірақ интернетпен шектелмейді. Салыстырып көрейік: интернет-маркетинг деген SEO-сайтын ілгерілету, контекст, вебинарлар т. б. барлық арналар пайдаланушыға тек интернетте қол жетімді. Ал digital-маркетинг бұл жоғарыда аталған барлығы, сонымен қатар жарнама және желіден тыс кез келген сандық тасымалдауыштарды жылжыту. Яғни, ол онлайн және офлайн болатын сандық коммуникацияны білдіреді[1]. Әрине, диджитал-маркетингке газеттердегі хабарландыру, флаер, теледидардағы жарнама, билбордтар сияқты дәстүрлі арналар арқылы жылжыту жатпайды. Егер билбордте QR-код көрсетілсе, оның көмегімен сайтқа өтуге болады — бұл диджитал-маркетинг. Өз уақытында диджитал интернет-маркетингсіз мүмкін болды. Бұған мысал-осы бағыттағы пионерлер, SoftAd Group компаниясы (қазір ChannelNet). 80-ші жылдардың ортасында бірнеше автоөндірушілер үшін ерекше жарнамалық компанияны әзірледі. Идея мынадай болды: журнал оқырмандары журналдан арнайы қосымша бетті кесіп алып, оны пошта арқылы жіберу керек болды. Ал жауап ретінде олар тегін тест-драйв және дискетаны ұсынды, онда түрлі автомобиль маркалары жарнамаланды. Осылайша, компания офлайн-жылжыту 174 құралдарымен кешенді сандық тасымалдаушыны пайдаланды. Ал "диджиталмаркетинг" (немесе "сандық маркетинг") термині 90-шы жылдары қолданыла бастады.

Сандық маркетинг құралдары мен арналарының әрқайсысына мақала арнауға болады. Сондықтан біз олардың ең көп таралғанын атап өтеміз: сандық теледидар және онлайн радио; жарнама бағдарламалар, мессенджерлер, онлайн ойындар; SMS және MMS-жіберу; интерактивті және көше жарықдиодты экрандар, өзіне-өзі қызмет көрсету терминалдарындағы жарнама; SEO және SEM-желідегі іздеу маркетингі; контекстік жарнама, баннерлер және тизерлік жарнама; Әлеуметтік желілердегі SMM — маркетинг; email-маркетинг; вебмастер әрбір келушіні немесе сатып алушыны тарту үшін төлем алатын серіктестік маркетинг[3]. "Диджитал-маркетингі 3 негізгі топқа бөлуге болатын көптеген құралдар бар: 1) ақылы ресурстар: компания төлейтін диджиталдағы барлық көріністер; 2) өз ресурстары: бизнес иеленетін және билік ете алатын әлеуметтік желілердегі сайттар, беттер; 3) тапқан ресурстар: сарафан радиосы немесе earned media — тегін немесе сатып алынған коммуникациялық арналар. Егер жалпылама айтатын болсақ, диджитал-агенттіктер сандық ортада брендтің қатысуын және ілгерілеуін қамтамасыз етеді. Команда құрамына: маркетинг, SEO маманы, талдаушы, жоба менеджері, дизайнер, бағдарламашы, контент-менеджер және копирайтер кіруі мүмкін. Тұрақты емес жұмыс үшін мұндай агенттік фрилансерлерді, мысалы, видеооператорлар немесе фотографтарды жалдауы мүмкін. Диджитал-агенттіктер мынадай қызметтерді көрсетеді: өнімді жылжытудың кешенді стратегиясын әзірлеу; сайттарды жасау және айналдыру, дизайн, медиа және контекстік жылжыту; онлайн-

қауымдастықтармен жұмыс; офлайн-іс-шараларды ұйымдастыру; сандық теледидар немесе онлайн радио үшін жарнама жасау және т. б.

Сандық орта деректерді оңай жинауға мүмкіндік береді. Маркетологтар пайдаланушылар мен олардың мінез-құлықтары туралы ақпаратты талдайды: демографиялық мәліметтер, мүдделер, онлайн-белсенділік, сайтқа көшудің жарнамалық көздері және т. б.[4]. Көптеген компаниялар 2020 жылды бүкіл әлем 2000 жылды күткендей күтті. Стратегиялардың негізгі бөлігі 2020 жылға бағытталған, ал біздің SMM 175 маркетинг мамандары, бейне және таргетингке сіз үшін ең танымал және қызықты үрдістер туралы білу үшін барлық мүмкіндіктерді жасады. Ақыр соңында, тұтынушылар да 2020 жылды күтті. 2020 жылғы цифрлық маркетингтің ең танымал үрдістері: ИИ маркетингке енгізу Дауыстық іздеу Онлайн карталар Эмоцияларды талдау Чат-боттар Бейне мазмұнға фокус Youtube жеке құрал ретінде Әлеуметтік желілер Мазмұнды жекелендіру Спам-бақылау Маркетинг индустриясы тез өседі, бірақ блокчейн одан да тезірек өсуде. Ол керемет динамикалы, себебі тұтынушылардың үміттері мен тілектеріне сәйкес келуі керек. Жоғары конверсия және клиенттердің үнемі назары жарнама қозғалысына байланысты. 2020 жылға қарай ол басқа түрді қабылдайды, өйткені желіде пайдаланушылардың әрекеттері айтарлықтай өзгерді. 2-3 жыл бұрын жарнамалық науқанды өткізу үшін жалпы үрдіс ТВ және радио бойынша жарнамаға назар аударылды. Бірақ технологиялар мүлдем басқа деңгейге жетті. 30 жасқа дейінгі адамдар теледидар емес, смартфондарға көп уақыт жұмсайды. Радио жарнама тәсілі ретінде қарастырылмайды, жақын жылдары теледидар өзінің өзектілігін жоғалтады. Сондықтан барлық интернетмаркетинг:

Смартфондар мен мобильді қосымшалар; Интернет-қызметтер; Бейне; Әлеуметтік желілерге бағытталады. Бұл қазіргі уақытта біліне бастады, өйткені теледидардағы жарнама сапасы айтарлықтай төмендеді. Оның үстіне, жарнама басталған кезде көрермендер жай ғана арнаны ауыстырып жібіреді, соның себебінен тиімділігі төмендеді. Samsonite Worldwide мысалында жарнамаға кететін шығындар жыл сайын айтарлықтай ұлғаятынын көруге болады. Бұл кең аудиторияны қамту қажеттілігімен, әлемдік экономикадағы жалпы өзгерістермен және басқа да себептермен байланысты. Цифрлық маркетинг қаржы тұрғысынан дәстүрліден айтарлықтай басым, мысалы, жарнама қалқандары мен газеттер сияқты. Алайда, жарнама науқанының құны 2020 жылы қайтадан өседі. 2018 жылы АҚШ сандық маркетингке 203 миллиард доллар жұмсады. Олардың артынан 195 миллиард көрсеткішпен Қытай және Жапония (183 176 миллиард) келеді. 2020 жылға қарай үрдістер бұрынғыдай қалады. Бірақ Шығыс секторы тез қарқын алуда. Соңғы жылдары Үндістан мен Индонезия рейтингтерде бірнеше жолға көтерілді[1]. Бүгінде бүкіл интернет-маркетинг ұялы телефондар мен қосымшаларға бағытталған. Болашақта бұл үрдіс қалып, жасанды интеллектті пайдалануға көп көңіл бөлінеді. Бұл сұрауларды, негізгі мүдделерді және тіпті нақты өніммен эмоционалдық қарым-қатынасты талдауды білдіреді.

Цифрлық маркетинг қазіргі заманғы нарықтың ең жылдам өсіп келе жатқан сегменттерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2018 жылы 6-74 жастағы адамдар арасында Интернетті пайдаланушылар үлесі 78,8% - ды құрады. Салыстыру үшін: 2017 жылы халықтың 73% - ы интернетке қолжетімділік болды (халықтың жалпы саны 17,96 млн. адам болса, бұл шамамен 13 млн. пайдаланушы). 16-74 жастағы халық арасында Интернетті енгізу бойынша көшбасшылар – Нұр-сұлтан (Астана) (90,1%), Алматы

(87,1%) және Алматы облысы (88,9%). Қазақстандағы Интернеттің орташа пайдаланушысы-бұл жеке немесе мемлекеттік секторда жұмыс істейтін және компьютерден желіге шығатын, мобильді Интернетке қол жеткізе алатын 23-35 жастағы адамдар. Сонымен қатар интернетті әйелдер белсенді пайдаланады (52,2% пайдаланушылар). Қазақстандағы іздеу жүйелері арасында абсолютті көшбасшы-Google. 2018 жылдың шілде айында Google үлесі 85% құрады, ал Яндекс іздеу трафиінің 11,2%, ал Mail.Ru – 3,7%. 2018 жылдың сәуір айында TNS Web Index деректері бойынша 2018 жылдың қаңтар айында Қазақстан қалаларындағы интернет пайдаланушылардың үлесі сенімді артып, халықтың 82% - ын құрайды (2017 жылмен салыстырғанда+9%)[2].

Сандық маркетингтің үлкен артықшылықтары бар: 1. Неғұрлым кең мақсатты аудиториямен өзара іс-қимыл жасау. 2. Маркетингтік хабарламаны аз уақыт кезеңінде мүдделі адамдарға жеткізу мүмкіндігі. 3. Клиенттермен олардың қажеттіліктерін анықтау және жедел кері байланыс алу мүмкіндігімен екіжақты қарым-қатынас жасау. 4. Пайдаланушылардың көп тартылуы және оларға күшті әсер ету. 5. Пайдалы контентті тегін ұсыну есебінен брендтің беделін және сатып алушылардың адалдығын арттыру. Алайда сандық маркетинг өзінің жеткізушілеріне ерекше проблемалар жасайды. Сандық маркетингтің бірінші проблемасы-үлкен деректер. "Үлкен мәліметтерді" жиі ақпаратты жарылыс деп атайды, ол компьютерлердің есептеуіш қуатының бұрын-соңды болмаған өсуімен қатар олардың өз құнының күрт төмендеуімен және ақпаратты сақтаумен байланысты. Екінші мәселе-электрондық коммерция.177 Тауарлардың арзан әрі кең таңдауы, сондай-ақ онлайн-шопинг ыңғайлылығы арқасында интернетте тұтыну шығындары бұрын-соңды болмаған биіктіктерге дейін көтерілді. Amazon және eBay сияқты тек қана онлайн-ритейлмен айналысатын компаниялар электрондық коммерцияның арқасында нағыз бизнес-империяны құра алды.

Тауарлардың әр түрлі санаттары әртүрлі жылдамдықпен онлайн өтеді, бұл ритейлерлер үшін жаңа қиындықтар туғызады. Мысалы, интернет арқылы бүгінде барлық тұтыну электроникасының 30% - ы және күнделікті сұраныстағы тауарлардың тек 1% - ы сатылады. Бұл әр түрлі арналар бойынша жұмыс істейтін ритейлерлер үшін жаһандық желіде еруі мүмкін олардың бизнесіне бәсекелестік қатердің табиғатын түсіну үшін осы арналардың әрқайсысы бойынша және әрбір тауар санаты бойынша өзінің нарықтық үлесінің ауытқуын қадағалау өте маңызды екенін білдіреді. Үшінші мәселе-әлеуметтік медиа болып табылады. Интернетте пайдаланушылар өткізетін уақыт бойынша әлеуметтік медиа үлесі веб-порталдардың үлесінен асып түсті. Әлеуметтік желілердегі пайдаланушылардың белсенділігін көтеру нарық қатысушыларына жаңа мақсатты алдына қойды: бұл жаңа арналарды тұтынушымен байланыс үшін қалай пайдалануға болады? Төртінші мәселе сандық медиапланнның орындалу және тиімділік көрсеткіштері болып табылады.

Бүкіл әлем бойынша сандық жарнаманың қандай дәрежеде көрсетілгенін білуге бағытталған көптеген зерттеулер аудиториямен бұл мағынада көп нәрсені жақсартуға болатынын көрсетеді. Миллиардтаған қаралым алған роликтермен жүргізілген зерттеулерден ондаған ірі жарнама берушілерден орташа алғанда барлық хабарландырулардың 30% соңғы пайдаланушыға көрінбейтіні анықталды. Негізінен бұл пайдаланушы веб-бетті жарнаманың соңына дейін айналдырмайды немесе жарнама жүктегенге дейін оны өте тез жауып тастауға тырысады. Әлбетте, мұндай көрінбейтін жарнама тұтынушылық мінез-құлыққа әсер етпейді. Нәтижесінде кейбір

баспагерлер өз алаңдарында жарнаманың "көрінуіне", өз клиенттерінің қуанышына кепілдік бере бастайды[2].

Сандық маркетингтің көптеген проблемаларының себебі – сирек контент, талдамалық деректердің жеткіліксіздігі және шешімдерді ұйымдастыруда саралап іздестірудің қанағаттанарлықсыз нәтижелері, ал веб-әзірлеудің сапасын арттыру арасындағы табыс пен маркетингтік компанияның құлдырауының айырмашылықтарын білдіреді. Сондықтан алға қойылған мәселелер мен оларды шешу үшін сандық маркетингті қазіргі уақытта интернет кеңістігінде тауарлар мен қызметтерді жылжыту үшін маркетингтің ең тиімді механизмі деп санауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

1. Біздің уақытта Digital маркетинг қалай жұмыс істейді / URL: 178 <https://reklamaplanet.ru/marketing/didzhital>
2. Қазақстандағы Интернет-маркетинг: нарыққа шолу. URL: <https://www.seonews.ru/analytics/internet-marketing-v-kazakhstane-obzor-rynka/>
3. Сандық маркетингтің 10 басты мәселесі. URL: <http://rocketcenter.ru/blog/Reklama/196/10-glavnykh-problem-tsifrovogo-marketinga.html>
4. Котлер Филип, Армстронг Гари Маркетинг негіздері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл.

ӘОЖ 153.412.08

АЙМАҚТА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ ӨНДІРІСТЕРІНІҢ ЖАҒДАЙЫНА БАҒА БЕРУ

**Удасбекова Айнұр Мамырбековна, менеджмент магистрі, аға оқытушы
«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Жүзбаева Әсемжан Нұржанқызы, 6В04128-Менеджмент ББ 4 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада қазіргі жағдайда ауыл шаруашығындағы инновациялық технологияларды дамыту туралы айтылады, жұмыспен қамту функциясын орындайтын еліміздің ауыл шаруашылығы өнімдерін бәсекеге қабілеттілік жағдайын талдау, аграрлық нарық және оның қалыптастырушыларының шаруашылық жүргізу нәтижелерімен өзара байланысы анықталады. Ауыл шаруашылығын инновациялық әлеуетін және технологияларын дамыту

Кілт сөздер: аймақ, кәсіпкерлік, бәсекелестік, өңір, шағын, бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, инновация

Аннотация. В статье рассказывается о развитии инновационных технологий в сельском хозяйстве в современных условиях, выявляется анализ состояния конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции страны, выполняющей функцию занятости, взаимосвязь аграрного рынка и его формирователей с результатами хозяйствования. Развитие инновационного потенциала и технологий сельского хозяйства

Ключевые слова: регион, предпринимательство, конкуренция, регион, малый, бизнес, реурс, государственная поддержка, эффективность, инновации

Abstract. The article describes the development of innovative technologies in agriculture in modern conditions, reveals the analysis of the state of competitiveness of agricultural products of the country performing the function of employment, the relationship of the agricultural market and its formers with the results of management. Development of innovative potential and technologies of agriculture

Keywords: region, entrepreneurship, competition, region, small business, resource, state support, efficiency, innovation

Адамзат тарихындағы тамақтану мәселесі әлімсақтан орын алады. Ғасырлар бойы адамзат молшылығын азық-түлікті құруды тиімді шешудің жолдары өмір сүруде.

Ғылым мен техниканың дамуымен әртүрлі жобалар пайда болады. Олардың көпшілігі бүкіл адамзатпен бір жаңалықпен немесе өнермен тамақ өнімдерімен қамтамасыз етуге бағытталған. Егіншілік пен мал шаруашылығын, сондай-ақ олардың жетекші салаларын, агроөнеркәсіптік өндіріс саласындағы жалпы ғылыми-техникалық өркениетті дамыту ұзақ жылдарға, жүз жылға қарай жалғасады. Адамзаттың азық-түлік проблемасын табысты шешу тек осы жолмен анықталатын болады.

Әлемнің жетекші елдері ауыл шаруашылығы көлемінің 55% - дан астамын өндіреді, оның ішінде 20,5% АҚШ, 18,5% Еуропалық экономикалық қоғамдастық елдері және Жапонияның 4-ке жуық процесі.

Бұл елдерде бағаны тұрақтандыру және агробизнесі үкіметтік және үкіметаралық деңгейде дамыту мақсатында заңнамалық актілер мен азық-түлік тауарлары өндірісін шектеу және квоталау жөніндегі келісімдер қабылданды. Дамыған елдермен салыстырғанда дамушы елдерде ауыл шаруашылығы өндірісінің бір қызметкеріне 16 есе аз өндіріледі.

Бұдан басқа, жетекші капиталистік елде, ең алдымен, АҚШ-та астықтың экспорттық ресурстары сүзілетін болады. Бұл қызықты монография венгерлік экономист Шаркань улы бомбалар мен зымырандардан қорқынышты қару болатынын атап өтті.

Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру үшін жер жоспарында шамамен бір миллиард гектар пайдаланылуда. Ауыл шаруашылығы қажеттілігі үшін жарамды жалпы әлемдік жер қоры 10,5 миллиард гектарды құрайды. Өз уақытында Тимирязев атап өткендей, егер планетадағы адамдар саны мұхит кеңістігінде орман отырғызу сияқты табыстарға жетсе, онда біздің жеріміз оның барлық адамдарын қоректендіре алады.

Бұл үшін міндетті әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдай қажет. Мәселені шешуде қару-жарақты жаппай тоқтату, көптеген елдердің экономикалық және техникалық артта қалуын жою, аграрлық білім беру кеңістігін реформалау және басқа да өзгерістер ерекше рөл атқарады.

Тамақ саласындағы жағдайды түбегейлі жақсартпай, бірыңғай арнада нарық реттегішін құру мүмкін емес. Егер өмір қиын болса, адамдар бармайды, қиындықтарға төзбейді, бұл ең қуанышты бағдарлама болып табылады.

Халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту әлеуметтік алаңдаушылықты тоқтатады немесе маңызды арна құрады, этникалық проблемаларды шешудегі толқуларға бағынады, мұнай, газ және басқа да алмастырылмайтын табиғи ресурстардың ағынын төмендетеді, инфляцияны жояды, қаржы және ақша-несие жүйесін жақсартады.

Агроөнеркәсіптік өндірістің дамыған елдеріндегі Эволюция меншік құқығы мен жерді шаруашылық жүргізу құқығы бір-бірінен бөліну болып табылмайтынын дәлелдеді. Сондықтан аграрлық өндірістің Кеңшарлық моделі көпшіліктен қолдау таппады және бұрынғы Кеңес Одағы елдерінде дами алмады. Өткен жылдар ішінде біз ұмтылып отырған қоғамдастық деңгейін арттыру персоналды меншіктен шеттету ауқымын айтарлықтай арттырды. Қалай болса да, өндіріс көлемін ұлғайту жөніндегі қызмет аграрлық өндірістің ішкі табиғатына қайшы келеді.

Бір қарағанда, қарапайым ауыл шаруашылығы өндірісі-бұл өте жұқа жүйе, ол оңай үзіледі және үлкен тоқтауды талап етеді. Ауыл шаруашылығы өндірісі басшылығының біліктілігіне қарамастан, қызметкерлердің белсенді күш-жігері көптеген факторлардың әсерінен зардап шегетін адам сияқты қиын жағдайда тұр. Мысалы, адамның бақылауында болатын табиғи факторды алыңыз, оның ішінде ауа райы жағдайлары. Құрғақшылық, бұршақ және басқа да қолайсыз құбылыстар айтарлықтай зиян келтіреді немесе қызметкерлердің барлық іс-қимылдарын болдырмайды.

Аграрлық өндірістің тағы бір ерекшелігі-тозуға төзімді емес, алмасуға келмейтін жердің негізгі Мәңгілік ресурстарын дұрыс пайдаланбау жағдайында өндірістің қайталама шоғырлануы болып табылады. Жер құнарлылығының айырмашылығы еңбек пен капиталдың бірдей шығындары кезінде өндіріс пен кіріс көлеміндегі айырманы құрайды. Осыдан жер рентасы мен табысын реттеу, сондай-ақ жақсы Ауыл шаруашылығы жерлерінің шектеулілігі проблемасы туындайды.

Табиғи-биологиялық фактор өндірістің тиімділігін анықтау, технологияны таңдау үшін басты фактор болып табылады. Жануарлар мен өсімдіктер дамуының табиғи заңдылықтарын сақтамау басқа өндірістік экономикалық ресурстардың төмен тиімділігіне әкеліп соқтыруына байланысты техника жүйесі, еңбекті ұйымдастыру осы факторға жақындап келеді. Азықтық база жағдайында төменгі температуралы мал шаруашылығы және әкімшілік экономика кезеңіндегі билік қарапайым Агротехнологиялық талаптар сақталмаған жағдайда ауыл шаруашылығы өнімдері мен шикізатының жоғалуына, ірі мал шаруашылығы кешендеріне жұмсалатын шығындардың артуына алып келді.

Бизнестің қазіргі экономикалық процестерге және ауыл шаруашылығы өнімдері нарығына үлкен ықпалы аралас салалардың ықпалымен ауыл шаруашылығындағы экономикалық бағыттарды тереңірек зерттеуге мүмкіндік беретініне байланысты агробизнесі іске асырудың теориялық-әдістемелік негіздері мен практикалық әдістерін дамыту қажеттілігі туындайды. Агробизнес саласы да төрт негізгі салаға бөлінеді.

Басқа салалармен байланыстыратын Агробизнес кешенінің өзегі ауыл шаруашылығы болып табылады. Бірінші салаға Ауыл шаруашылығын техникамен, жеммен, тұқыммен, тыңайтқыштармен, өсімдіктер мен жануарларды қорғау құралдарымен, яғни өндірістің материалдық факторымен қамтамасыз ететін салалар жатады. Салалардың үшінші тобы өнім өрістен тұтынушыға дейін жеткізумен айналысатын салалардың жұмысын қамтамасыз ететін маркетингтік саланы құрайды.

Агроөнеркәсіп кешенінің құрылымы агробизнесінің құрамына өте ұқсас және үш саланы құрайды.

Бірінші сала тракторлық және ауыл шаруашылық машина жасау, минералдық тыңайтқыштар және өсімдіктер мен жануарларды қорғаудың химиялық құралдары, сондай-ақ ирригациялық құрылыстар сияқты салаларды қамтиды. Екінші салаға

ауыл шаруашылығы өндірісінің таза салалары-егіншілік, мал шаруашылығы және ауыл шаруашылығы жемдерін өндіру жатады.

Үшінші сала, әдетте, ауыл шаруашылығы шикізатын дайындауды, тасымалдауды, сақтауды және өңдеуді қамтамасыз ететін салалар мен өндірістердің жиынтығы болып табылады.

Төртінші сала Агросервистің және агробизнесті толығымен қамтамасыз ететін оның жекелеген салаларының қызметін жақсартудан тұрады.

Агроөнеркәсіп кешенінің құрылымын ретке келтіру мақсатында Азық-түлік бағдарламасы қабылданып, агроөнеркәсіптік өндірісті басқару қайта құрылды. Бірақ, шамадан тыс орталықтандыру мен әміршіл-әкімшіл экономика шеңгелінде бұл міндетті орындау мүмкін емес еді. Экономика сферасында, оның ішінде аграрлық секторда бірдей бастау алғанына қарамастан, бұрынғы одақтық республикаларда көзге ілмей кетуге болайтын өзіндік ерекшеліктер бар. Мұның өзі КСРО тарағаннан кейін пайда болған барлық жаңа мемлекеттерге, оның ішінде Қазақстанға да теңдей қатысты.

Нарықтық экономикаға барар жолдағы Қазақстан республикасы агроөнеркәсіп кешені дамуының жай-күйі, негізгі проблемалар мен бағыттарын қарастырайық.

Қазақстан-Орталық Азиядағы ең ірі ел, онда 16,5 миллион адам тұрады, ол өз көлемі бойынша әлемде сегізінші орын алады. Ауыл шаруашылығы алқаптарының жалпы алаңы, қара және түсті металдар, мұнай, газ өндіру, металлургия және металл өңдеу, машина жасау, химия және жеңіл өнеркәсіп бойынша дамыған өнеркәсіп 222,3 миллион гектарды құрайды, оның ішінде 36 миллион гектар егістік, 182 миллион гектардан астам жайылымдық жер және 5 миллион гектарға жуық шабындық. Жан басына шаққанда 2,2 гектар жер бар. Бұл ауыл шаруашылығы бойынша әлемде дамыған көптеген елдерге қарағанда әлдеқайда көп. Соңғы жиырма жылда орташа есеппен жылына 24 миллион тоннаға жуық астық, 1,5 миллион тонна ет, 3,5 миллион тоннадан астам сүт және 100 мың тоннаға жуық жүн өндірілді. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдарының 60-қа жуық түрі өсіріледі, сүтті және етті мал шаруашылығы, жүн, ет-майлы және қаракөл қойлары, жылқылар, түйелер, шошқалар, құстың бірнеше түрі, марал шаруашылығы, сондай-ақ ара шаруашылығы мен балық, мамық-тері шаруашылығы бар. Республикалық агроөнеркәсіп кешенінің бірінші саласымен машина жасау, Микробиология және химия өнеркәсібі айналысады.

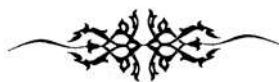
Республиканың агроөнеркәсіптік кешенінің екінші саласында экономикалық реформалардың басында 2200 совхоздар мен басқа да мемлекеттік ауыл шаруашылығы кәсіпорындары мен 406 колхоз жұмыс істеді. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің үшінші саласында ауыл шаруашылығын дайындауды, сақтауды, сондай-ақ өнеркәсіптік-техникалық, көліктік, агрохимиялық қолдауды жүзеге асыратын тамақ, ет-сүт және ұн тарту өнеркәсібі кәсіпорындарын мемлекеттік қолдау іске асырылуда. мал дәрігерлік-санитарлық және суару және агроөнеркәсіп кешенінің басқа да салалары бойынша жұмыс істейтін кәсіпорындар мен колхоздар желісі. Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндірісін дамытудың маңызды ерекшелігі топырақ-топырақ-климаттық жағдайлары мен өсімдік топырақ жамылғысының алуан түрлілігі олардың көлденең және тік аймақтануын айқындайтын кең жер аумақтарын алып отыруы болып табылады.

Мұндай қиындықтарға қарамастан, жыртылған жерлердің көп мөлшері, топырақ-климаттық аймақтардың әртүрлілігі және олардың биоклиматтық

элеуетінің болуы, ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің жергілікті сорттарының және жануарлар тұқымдарының генетикалық мүмкіндіктерінің болуы, Ауыл шаруашылығын жүргізу дәстүрінің ғасырлар бойы қалыптасқан Қазақстан халқының еңбекқорлығы жақын болашақта шаруашылықты дұрыс жүргізу жағдайында агроөнеркәсіп кешенінің барлық салалары табысты дамитын болады. жалпы бұл республика халқын азық-түлікпен қамтамасыз етуге және ауыл шаруашылығы өнімдерін экспорттаушы ел болуға және әлемдік аренада мүмкіндік берді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР АӨК дамытудың 2020-2025 жж арналған бағдарламасы – «Агробизнес-2020». –Астана, 2012.
2. Назарбек У.Б., Бестереков У., Назарбекова С.П. Современное состояние и проблемные вопросы сельскохозяйственной отрасли Республики Казахстан./Научный журнал «Наука и мир» Волгоград 2014г., №3(7). С. 230-232
3. Ерғазина М.Ж. Инновациялық даму-өркениетті елдің бірден-бір көрсеткіші // Саясат-Policy №5-6, 2011
4. Капарова М.А., Абуов К.К. Государственное регулирование инновационной деятельности сельскохозяйственных предприятий // Экономика и труд, управление в сельском хозяйстве. –2012. – №1. – С. 29-31

ӘОЖ 06.71.07

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ЭКОНОМИКАСЫН ИНТЕНСИВТІ ДАМЫТУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Калдыгозова Мерует Аширбаевна э.ғ.магистрі
«Экономика және құқық факультеті», «Менеджмент» кафедрасы
Телжанова Маржан Нұржанқызы
6В04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Ауыл шаруашылығы салаларын тұрақты дамуын қамтамасыз ету, отандық өнімдерінің ұлттық бәсекелес басымдықтарын дамыту мақсатында Қазақстанда бейімдеуге болатын шетелдік Ауыл шаруашылығын қолдау тәжірибесін зерттеу маңызды болып табылады. Ауыл шаруашылығы дамыған елдердің Ауыл шаруашылығы тәжірибесі саласындағы мемлекеттік саясат оны дамыту үшін өзекті фактор екендігін көрсетеді. Агроөнеркәсіптік кешеннің бәсекеге қабілеттілігін арттыру, өндірістік шығындарды азайту, дақылдардың түсімділігін және жануарлардың өнімділігін арттыру үшін өндірістің, білім мен ғылымның тығыз интеграциясы, отандық ғылыми зерттеулерді әзірлеу және енгізу, шетелдік тиімді технологияларды трансферттеу, елдің аграрлық нарығында сұранысқа ие кадрларды даярлау және қайта даярлау негізінде агроөнеркәсіптік кешенді жеделдетіп инновациялық дамыту жоспарланған.

Кілт сөздер: ауыл шаруашылығы, агробизнес, агроөнеркәсіп, кооперация, бәсекелестік, өнім, шикізат, мемлекеттік қолдау

Аннотация. В целях обеспечения устойчивого развития отраслей сельского хозяйства, развития национальных конкурентных приоритетов отечественной

продукции важным является изучение опыта поддержки зарубежного сельского хозяйства, который может быть адаптирован в Казахстане. Сельское хозяйство показывает, что государственная политика в области сельскохозяйственной практики развитых стран является актуальным фактором для ее развития. Тесная интеграция производства, образования и науки для повышения конкурентоспособности агропромышленного комплекса, снижения производственных затрат, повышения урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности животных, планируется ускоренное инновационное развитие агропромышленного комплекса на основе разработки и внедрения отечественных научных исследований, трансфера зарубежных эффективных технологий, подготовки и переподготовки кадров, востребованных на аграрном рынке страны.

Ключевые слова: сельское хозяйство, агробизнес, агропромышленность, кооперация, конкуренция, продукция, сырье, государственная поддержка

Annotation: In order to ensure the sustainable development of agricultural sectors, the development of national competitive priorities of domestic products, it is important to study the experience of supporting foreign agriculture, which can be adapted in Kazakhstan. Agriculture shows that the state policy in the field of agricultural practices of developed countries is an important factor for its development. Close integration of production, education and science to increase the competitiveness of the agro-industrial complex, reduce production costs, to increase crop yields and animal productivity, it is planned to accelerate the innovative development of the agro-industrial complex based on the development and implementation of domestic scientific research, the transfer of foreign effective technologies, training and retraining of personnel in demand in the agricultural market of the country.

Keywords: agriculture, agribusiness, agro-industry, cooperation, competition, products, raw materials, state support

Біз шағын елді мекендерді дамытуға қатысты өте күрделі мәселені шешуіміз қажет. Өңірлік стандарттар әзірленді. Енді оларды үш мыңнан астам негізгі және қанаттас ауылдық елді мекендерге енгізу қажет. Үкіметке «Ауыл – Ел Бесігі» жобасын жүзеге асыру үшін биыл бөлінген 30 миллиард теңгеге қосымша алдағы үш жыл ішінде 90 миллиард теңге бөлуді тапсырамын деп айтып кетті.

Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы барлық салалары мен буындарының қалыпты қызмет атқаруының маңызды шарттарының бірі – оларды интенсивті дамыту болып табылады.

Агроөнеркәсіп кешенін интенсивті дамыту бірқатар әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешумен тығыз байланысты.

Біріншіден, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету қажет. Қазақстан үшін өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету қажетті талаптарға жеткілікті деңгейде жауап бере алмайды, азық-түліктік қауіпсіздікке қол жеткізу тұтастай алғандағы экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады [1].

Екіншіден, халқының 43%-ті ауылдық елді мекендерінде тұратын ел үшін ауылда жұмыссыздық мәселесін шешуге мүмкіндік береді. Еңбекпен қамтамасыз етілу неғұрлым жоғары деңгейде болса, онда табыс көзі әлеуметтік тұрақтылыққа әкеледі. Ауылдың барлық әлеуметтік мәселелерін өз мойнына алу үшін мемлекеттің қажетті ресурстары жетіспейді. Сондықтан мемлекет ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуына жағдай жасауы тиіс.

Үшіншіден, ауыл шаруашылығының дамуы нәтижесінде тұтастай экономика үшін едәуір мультипликативті әсер тудыратынын ескеру қажет. Ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісі елде ішкі сұранысты арттырады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің дамуынсыз онымен сабақтас салалардың дамуы мүмкін емес. Демек, агроөнеркәсіптік кешенін мемлекеттік қолдау және интенсивті дамыту оның алға дамуының маңызды алғышарты болып табылады. Агроөнеркәсіптік кешен экономикалық өсудің, елдің сауда және төлем балансын жақсартудың қосымша қайнар көзі болып саналады.

Бүгінгі таңда, Ауыл шаруашылығы тиімділік деңгейінің төмен болуының басты себебі Ауыл шаруашылық құрылымының шашыраңқы орналасуы.

Қазіргі уақытта елімізде төмен деңгейдегі жеке қосалқы шаруашылықтар басым, олар елімізде өндірілетін Ауыл шаруашылық өнімдерінің 50%-ын өндіреді, шаруа және фермерлер шаруашылықтары, яғни 75%-ға жуық ауыл

шаруашылық ұйымдары шағын тауарлы болып табылады. Бұл салалар өз бетінше, инновация енгізу т.б. мәселелерді шеше алмайды [2].

Шағын және орташа шаруашылықтар үшін ауыл шаруашылығындағы техника көп жағдайларда қол жетімсіз екендігі байқалады. Бұл олардың отандық, не шетелдік өндіріс екендігіне байланысты емес, шағын фермерлерде, шаруа қожалығында егін егу алқабы көлемі 500 гектарға да жетпейді, қаржылай ресурстары, ауыл шаруашылық машиналары мен құрал-жабдықтарын алуға мүмкіндік болса, орташа деңгейдегісін алуға да жетпейді. Ал тіптен жаңашыл және тиімді ауыл шаруашылық техникасын сатып алуы мүлдем мүмкін емес, ол туралы сөз қозғаудың да керегі жоқ. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, орта және ірі ауыл шаруашылық қожалықтарының тиімділігі, шағын шаруа қожалықтарынан 3-5 есе жоғары екендігін көруге болады.

Дамыған агроөнеркәсіптік кешен бүкіл елдің байлығы болып табылады. Яғни, оның азық-түлікпен қамтамасыз етілуінің негізі, мемлекеттің ең қымбат қазынасы адами ресурстардың әл ахуатының артуының тұрақты көзі болып табылады. Осы тұрғыда агроөнеркәсіп кешенін қолдау, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы халыққа арнаған жолдауларынан бұл мәселе тұрақты көтерілуде. Атап айтсақ, біз еліміздегі аграрлық бизнесті мемлекеттік реттеу мен қолдау жүйесінің негізін қалыптастырдық.

Мемлекеттің қолдауынсыз ауыл шаруашылығы дамымайды, шаруа қожалары өздерінің болашақтағы мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтып, сәйкесінше банкроттыққа ұшырайды. Мемлекеттік қолдаудың көптеген аспектітері бар. Мысалы, аграрлық өндірістің дамуын, мемлекеттің қажеттіліктері үшін ауыл шаруашылық өнімдерін сатып алуды, бағаны реттеуді, ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің өндірісіне квота бөлуді, сырттан келетін арзан өнімдерге кедергілер қоюды, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруды және т.б. қолдау.

Агроөндірістік кешенді мемлекеттік реттеудің қажеттілігі айқын, өйткені мемлекеттік реттеудің негізгі мақсаттарының бірі азық-түлік қауіпсіздігін сақтау және халықты азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту. Аграрлық секторды мемлекеттік реттеудің міндеттері агроөнеркәсіптік өндірісті дамыту және тұрақтандыру, ауыл шаруашылығы және өзге де салалар арасында байланысты сақтау, шаруашылықтарды керекті құралдармен қамтамасыз ету, ауыл шаруашылық қызметкерлердің кірістерін кәсіпорын қызметкерлерінің кірістерімен теңестіру, отандық ауыл шаруашылық тауар өндірушілерді қолдау және т.б. [3].

Сонымен қатар, республикада агроөнеркәсіптік кешенді басқару мынадай

жүйелерден тұрады:

- өзін-өзі басқару;
- шаруашылықты басқару;
- интенсивті дамыту және реттеу.

Агроөнеркәсіп кешенінің интенсивті дамытудың экономикалық әдістеріне салықтық қызмет, қаржы-несие, қазыналық және қаржылық, бағалық әдістер жатады

Сурет 1 . Агроөнеркәсіп кешенінің интенсивті дамытудың экономикалық әдістері

Өзін-өзі басқару жүйесі – жекелеген шаруашылықтардың өз ісін жүргізу үшін өзін-өзі басқаруы. Қазіргі кезде жекелеген шаруашылықтардың құрылымы екі саладан тұрады: меншік иесі және тауар өндіруші. Мұндай құрылымда меншік иесінің пайдалы жақтары бар. Біріншіден, орталықтандырылған басқарушылықтан арылады. Екіншіден, басқару жоғарыдан емес төменнен жоғарыға қарай болады. Үшіншіден, шаруашылық иелері өз ісін өз қалауынша жүргізуге мүмкіндік алады.

Шаруашылықты басқару түрлі ассоциациялық ұйымға кіруші мүшелердің жарнасынан құралады. Ассоциация мүшелері өнімді өндіру кезінде бір-біріне техникалық көмек көрсете алады. Басқару жүйесі төменнен жоғарыға қарай демократиялық негізде құрылғандықтан ассоциацияның әрбір мүшесі өз ұсыныс бастамасын айтып, оны өзі жүзеге асыра алады.

Интенсивті дамыту – керекті кезеңде ауыл шаруашылық қызметінің мәселесіне ықпал ету механизмінің негізінде тікелей және жанама әсер етудің жиынтығы. Мемлекеттік басқару екі бағытта жүзеге асырылады:

- әкімшілік басқару, оған мемлекеттік механикалық тексеру, жерді пайдалану жөніндегі бақылау, мал дәрігерлік, карантиндік мал тұқымын асылдандыруды басқару қызметтері жатады;

- мемлекеттік реттеу, ол экономикалық тетіктер арқылы жүзеге асырылады. Олар: бюджеттік қаржылық көмек, қаржы көздері, әртүрлі жәрдемдер, жоғары сатып алу бағасын ұстау, ғылыми жаңалықтар пайдалану арқылы ауыл шаруашылығында өнімділікті арттыру.

Сонымен қатар, қазіргі жағдайда агроөнеркәсіптік кешенде өндірісті ұйымдастыратын субъектілер келесілер:

- мемлекеттік және ұжымдық кәсіпорындар;
- агрофирмалар мен агрокомбинаттар;
- мемлекеттік және ұжымдық кооперативтер;
- кооперативтер мен олардың ассоциациялары;

- акционерлік қоғамдар мен кәсіпорындар;
- шаруашылық серіктестіктер;
- шаруа (фермер) қожалықтары.

Тұтас алғанда мемлекеттік органдар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер мүддесін қорғай отырып, қажетті қаржы көздерімен қамтамасыз етулері, қала жұмыскерлерін ауылға шоғырландыру арқылы өндірісті шикізатпен қамтамасыз ету, ауыл шаруашылық кәсіпорындарының тоқтаусыз жұмыс істеуіне мүмкіндік, қала берді қолдау жасауы тиіс.

Б.А. Жетпісбаевтың пікірі бойынша, ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің бір көрінісі ретінде ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің және түгел ауыл халқының әл-ауқатын арттыру үшін мемлекеттің аграрлық саясатын жүзеге асыруға бағытталған және мемлекетпен жүзеге асырылатын шаралар кешенінен тұратын ауыл шаруашылық өндірісін басқару болып табылады.

«Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының заңының 3-бабында агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеудің мынадай мақсаттары бекітілген:

ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамыту және ауыл халқын қолайлы тұрмыс жағдайларымен қамтамасыз ету;
мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды тұрақты экономикалық және әлеуметтік дамытуды қамтамасыз ету;
бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімін және оның қайта өңдеу өнімдерін өндірудің экономикалық жағдайларын жасау болып табылады.

Ал, аталмыш заңның 9-бабы агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеуге арналған. «Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу азық-түлік қауіпсіздігін, агроөнеркәсіптік кешен өнімі нарықтарының тұрақтылығын қамтамасыз етуге, кәсіпкерліктің тиімді жүйесін құруға, отандық өнімнің бәсекелестік артықшылығын қолдауға, сондай-ақ, өсімдік шаруашылығын, мал шаруашылығын, балық шаруашылығын, ауыл шаруашылығы шикізатын қайта өңдеуді және тамақ өнеркәсібін дамыту үшін жағдай жасау арқылы ауыл халқының тұрмыс деңгейін көтеруге, ветеринариялық-санитариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті, техникалық жарақтандыру мен басқа да ілеспе қызмет салаларын қамтамасыз етуге, ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталған.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу:

Агроөнеркәсіптік кешен мен ауылдық аумақтар саласында кредит беруді дамыту;

- агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау;
- сатып алу операциялары мен баға интервенцияларын жүргізу;
- мамандандырылған ұйымдар құру;
- агроөнеркәсіптік кешен тауарларының экспорты мен импортын реттеу;
- агроөнеркәсіптік кешенді техникалық жарақтандыру;
- агроөнеркәсіптік кешенді ақпараттық-маркетингтік қамтамасыз ету;
- агроөнеркәсіптік кешенді ғылыми, нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету және ол үшін кадрлар даярлау;

ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымының дамуын инвестициялауды жүзеге асыру;

ауылды оңтайлы қоныстандыруды ұйымдастыру;

ветеринариялық-санитариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

салықтық, бюджеттік, кедендік-тарифтік, техникалық реттеу шаралары мен Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне сәйкес өзге де шараларды қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды мемлекеттік реттеудің осы баптың 2-тармағында белгіленген іс-шаралары:

Қазақстан Республикасының заңнамалық актілеріне;

Қазақстан Республикасының Үкіметі мен жергілікті атқарушы органдар (әкімдіктер) бекітетін мемлекеттік, салалық (секторлық), өңірлік бағдарламаларға және оларды іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарларына сәйкес көзделген бағыттар бойынша қаржыландырылады.

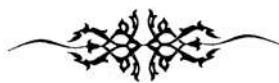
Осы іс-шараларды қаржыландырудың жыл сайынғы көлемі тиісті қаржы жылына арналған республикалық бюджет туралы заңмен және мәслихаттардың жергілікті бюджет туралы шешімдерімен белгіленеді». Бірақ, біздің ойымызша, аграрлық қатынастарды мемлекеттік реттеудің барлық мақсаттары қолданыстағы заңнамада көрініс таппаған. Мысалы, агроөнеркәсіптік өндірісті экологизациялау, яғни экологиялық таза өнімді өндіру мақсатында ауыл шаруашылық өндірісте экологиялық-құқықтық нормалардың сақталуын қамтамасыз ету сияқты мақсатты міндетті түрде бекіту қажет .

Әдебиеттер тізімі:

1. Абдикаримова К. Современное состояние и развитие промышленной политики регионов Казахстана // Вестник евразийской науки. 2017. №5 (42).

2. Тажибаева Р.М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана. Проблемы агрорынка. 2021;(1):44-49. <https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.05>

3. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>

ӘОЖ: 378.147

АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДЫ ДАМУЫ ЖАҒДАЙЫНДА ЭКОНОМИКАНЫ ЖАҒЫРТУ

Тойшибекова Назира Мырзаймовна экономика магистрі
«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Жетібай Бернар, 6В04128-Менеджмент ББ 3 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының аграрлық секторының мәселелері қарастырылған. Ауыл шаруашылығында агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың перспективалық міндеттерін іске асыруға бағытталған элементтер жұмыс істейді. Бұл элементтерді тиімді және мақсатты пайдалануға халықтың тұрмыс деңгейі байланысты. Қазақстанның ауыл шаруашылығында агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың ағымдағы және перспективалық міндеттерін іске асыруға бағытталған қаржылық, кредиттік- бюджеттік, салықтық, бағалық, инвестициялық және т. б. мемлекеттік реттеудің экономикалық тетігінің элементтері жұмыс істейді. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін сенімді қамтамасыз ету және нақты нарықтық жағдайларда ауыл шаруашылығының өндірістік әлеуетін тұрақты дамыту жолдары қарастырылған.

Кілтті сөздер: аграрлық сектор, өндіріс, инвестиция, экономика, реформа, табыс, технология, жаһандану, әлеует

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы аграрного сектора Республики Казахстан. В сельском хозяйстве функционируют элементы, направленные на реализацию перспективных задач развития агропромышленного комплекса. От эффективного и целевого использования этих элементов зависит уровень жизни населения. В сельском хозяйстве Казахстана действуют элементы экономического механизма государственного регулирования финансового, кредитно-бюджетного, налогового, ценового, инвестиционного и др., направленные на реализацию текущих и перспективных задач развития агропромышленного комплекса. Предусмотрены пути надежного обеспечения продовольственной безопасности страны и устойчивого развития производственного потенциала сельского хозяйства в конкретных рыночных условиях.

Ключевые слова: аграрный сектор, производство, инвестиции, экономика, реформа, доходы, технологии, глобализация, потенциал.

Abstract: this article discusses the issues of the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan. In agriculture, there are elements aimed at implementing promising tasks for the development of the agro-industrial complex. The standard of living of the population depends on the effective and targeted use of these elements. In agriculture of Kazakhstan, there are elements of the economic mechanism of state regulation of financial, credit and budget, tax, price, investment, etc., aimed at implementing current and future tasks of the development of the agro-industrial complex. The ways of reliable food security of the country and sustainable development of agricultural production potential in specific market conditions are provided.

Keywords: agricultural sector, production, investment, economy, reform, income, technology, globalization, potential

Қазақстан Республикасы Қазіргі уақытта - әлемнің қарқынды дамып келе жатқан елдерінің бірі. Елдің табыстарының қатарына мемлекет экономикасын дамытудың маңызды факторы болып табылатын оның аграрлық саласының дағдарыстан біртіндеп шығуы да жатқызуға болады. Қазақстанда ауыл шаруашылығы өндірісінде өткен экономикалық реформалар жылдарында түбегейлі өзгерістер болды және меншіктің мемлекеттік емес нысаны нарықтық қатынастарды дамыту үшін жағдай туғызып, басым болды.

Қазақстанның аграрлық секторы тиісті инвестицияларды тарту және озық технологиялар мен ғылыми жетістіктерді енгізу шартымен өндіріс көлемін одан әрі ұлғайту үшін зор әлеуетті мүмкіндіктерге ие.

Қазақстан экономикасының ауыл шаруашылығы секторы жаһандық экономикалық дағдарыс жағдайында елдің өндірістік қауіпсіздігіне және оны еңсеру құралдарын іздеуге ғана емес, сондай-ақ мемлекет халқының әлеуметтік жағдайына да үлкен назар аударады. Бұл келесі себептер бойынша болады:

Ауылдық жерлерде елдің барлық халқының 43,5% - ы тұрады;

Ауыл шаруашылығы өндірісін қамтамасыз етеді самозанятость көптеген үй шаруашылықтарының;

Ауыл секторында ауыл шаруашылығы шикізатының белгілі бір түрлерінің және оны қайта өңдеу өнімдерінің көмегімен астық шаруашылығы және Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігінің өсуі түрінде экспорттық әлеует қалыптасады;

Ауыл шаруашылығы секторы мемлекет экономикасының басқа секторларының тауарларымен салыстырғанда бірінші кезекте қажетті тауарлар нарығы ретінде ішкі азық-түлік нарықтарын дамытуға көбірек мүмкіндік береді;

Ауыл шаруашылығының тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында өндірістік, қаржылық, инвестициялық қызметті ынталандыру және нарықты бәсекеге қабілетті өніммен молықтыру мақсатында тауар өндірушілердің мінез- құлқына ықпал етудің өзара шарттасқан нысандары мен әдістері жүйесін қамтитын экономиканы мемлекеттік реттеудің тиімді экономикалық тетігін әзірлеу қажеттігі пісіп-жетілді.

Экономикалық механизм күрделі жүйе болып табылады, ол біздің түсінуімізде шаруашылық механизмнің бір бөлігі ретінде және ұйымдық- экономикалық қатынастардың нысаны ретінде қарастырылады. Оның мәні түрлі әдістер мен тетіктердің, оның ішінде бағалық және қаржылық-несиелік тетіктердің, сақтандыру және салық жүйесінің, бюджеттік қолдау мен АӨК инвестицияларының оңтайлы арақатынасын белгілеу болып табылады.

Қазақстанның ауыл шаруашылығында агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың ағымдағы және перспективалық міндеттерін іске асыруға бағытталған қаржылық, кредиттік-бюджеттік, салықтық, бағалық, инвестициялық және т. б. мемлекеттік реттеудің экономикалық тетігінің элементтері жұмыс істейді. Олардың тиімді және мақсатты пайдаланылуына және ауыл шаруашылығы экономикасының дамуына көп жағдайда ауыл халқының тұрмыс деңгейі байланысты екенін түсінуіне іс. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін сенімді қамтамасыз ету және нақты нарықтық жағдайларда ауыл шаруашылығының өндірістік әлеуетін тұрақты дамыту болжануда.

Шаруашылық қызметті жүзеге асыру үшін қарыз қаражатын тарту әртүрлі тиімділік болуы мүмкін, ол пайдаланылатын көздердің құрылымын ұтымды қалыптастыруға байланысты. Бұдан басқа, нарықтық жағдайларда шаруашылық жүргізу кәсіпорындардан кез келген уақытта қысқа мерзімді қарыздарды қайтару,

яғни өтімді болу мүмкіндігін талап етеді.

Аграрлық қайта құру барысында республиканың ауыл шаруашылығында қалыптасқан жағдай нарықтық шаруашылыққа барабар заңдылықтарды ескере отырып, аграрлық және бүкіл агроөнеркәсіп өндірісін экономикалық реттеуде мемлекеттің белсенді рөліне сәйкес келетін қаржы-кредит саясатына түбегейлі жаңа және нақты тәсілдерді әзірлеуді қажет етеді. Осыған байланысты, төлем қабілеттілігін, өтімділігін және несие қабілетін қолдай отырып, банкроттық рәсімін жүзеге асыра отырып, нарық жағдайында шаруашылық жүргізудің түпкі мақсаты - бұл кәсіпорынға кеңейтілген қайта өндіруді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін пайда алу екенін ескеру қажет.

Ауыл шаруашылығын қолдауға мемлекеттік бюджеттен бөлінетін сомалар жағдайды түбегейлі сауықтыруға ықпал етпейді. Қаржы ресурстары болмаған кезде қосымша қаржыландыру көздерін іздестіру қажеттілігі туындайды. Зерттеу нәтижелерін талдау және қорыту, сондай-ақ инвестициялар, лизинг, ипотека, сақтандыру сияқты мемлекеттік емес қолдау көздерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Ауыл шаруашылығына арналған кредиттік ресурстар көздерінің проблемасы кешенді шешімді талап етеді, ол дәстүрлі ішкі көздерді (жер рентасын, сақтандыру төлемдерін, халықтың бос ақша қаражатын) орталықтандырылған пайдалану арқылы ауыл шаруашылығы өндірушілерін кооперациялау негізінде мүмкін болады. Осы көздердің есебінен жыл сайын республикалық бюджетте шоғырландыру және ауыл шаруашылығы мұқтаждары үшін ауыл шаруашылығы өндірушілерінің қажеттілігінің жартысына жуығын жабатын көлемде кредиттік ресурстарды кейіннен мақсатты пайдалану мүмкін болады.

Көп салалы ауыл шаруашылығы өндірісі жағдайында шағын ауылкәсіпкерлігі маңызды рөл атқарады, оған шаруа (фермер) қожалықтары, халықтың шаруашылықтары, тұтыну кооперативтері жатады, олардың қолдауынсыз ауыл шаруашылығын жаңғыртуға және ауыл халқының өмірін жақсартуға қол жеткізу мүмкін емес.

Шаруа қожалығы оның субъектілеріне өндіріс қаражатынан шеттетуді еңсеруге және жоюға, жердегі тиімді еңбекке деген уәждемені дамыта отырып, олардың шынайы иесі болуға мүмкіндік береді, ал корпоративтік басқаруды ұйымдастыру осы уәждемені сақтауға және бір мезгілде ұжымдық еңбек есебінен оны күшейтуге мүмкіндік береді, рыноктық бәсекелестікке қарсы күреске және ресурстардың барлық түрлерін біріктіру және олардың әлеуетін неғұрлым ірі көлемдерге шоғырландыру есебінен оның нәтижелері тиімділігінің өсуіне қол жеткізуге бағытталған, бұл нарықтық орта жағдайында жұмыс істейтін шағын шаруа өндірістерін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Бұл келесі қорытындылар үшін негіз береді:

Қазақстан Республикасының аграрлық саласы баяу, бірақ өтпелі кезеңнің дағдарыстық жағдайын қарқынды түрде еңсере бастады. Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенінің барлық дерлік салалары өз дамуының оң үрдістеріне ие болды.

Қазақстанның аграрлық секторында нарықтық реформаларды жүргізу процесінде ұсақ тауарлы өндірістің басым болуы қалыптасты. Бұл интеграцияланған процестер есебінен өндіріс ауқымын тиісінше ұлғайтуды талап етеді, оларды отандық ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының қаржы- инвестициялық және

факторлық-ресурстық әлеуетін күшейту үшін олардың ұлттық ауыл шаруашылығы өнімінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жағдай жасауға қабілетті ұтымдылық, ақылдылық және тиімділік қағидаттарында шағын ауыл шаруашылығы бизнесі арасында дамыту қажет.

Салық салудың көптеген проблемаларын ынталандырушы фискалдық саясатты әзірлеу кезінде ескеру қажет. Атап айтқанда, салық салу базасы ғылыми негізделуі және шаруашылықтардың ресурстық-қамтамасыз етудегі айырмашылықтарды да, ауыл шаруашылығы өндірісінің нәтижелілігі шешуші дәрежеде тәуелді болатын аумақтық топырақ-климаттық ерекшеліктерді да ескеруі тиіс, яғни республика аймақтары бойынша сараланған болуы тиіс.

Қазақстанның күрделі климаттық жағдайлары жағдайында, кейбір маусымдық ауыл шаруашылығы жұмыстарын қатаң белгіленген мерзімде жүргізу қажет болғанда, жалға алу қиынға соғады, өйткені бір мезгілде барлық көршілес шаруашылықтарда ұқсас жұмыстар орындалады. Біздің ойымызша, ауылдық тауар өндірушілерді субсидиялау нысаны ретінде лизингтік операцияларды жүргізу тұжырымдамасын әзірлеу, олардың кіріс деңгейін арттыру қажет. Лизингтік операциялар саясаты балама қағидаттарына, лизинг алушы үшін ұсынылатын лизинг пакеттерінен техникалық құралдардың нұсқаларын таңдау мүмкіндіктеріне негізделуі тиіс.

Әдебиеттер

1. Журнал «Аграрный сектор», №1 (7), за 2018 год, Казахстан
2. Медуханова Л.А. Глобализация экономики: сущность и основные черты. Казахстан на пути к новой модели развития: тенденции, потенциал и императивы роста. Ч.4.-Алматы.-2018.
3. Милосердов В. Крупное агропроизводство-локомотив развития сельской экономики АПК: экономика, управление.-2015-№2.-С.5-10
4. Алтухов А. Приоритет крупным сельхозпредприятиям.// АПК: экономика, управление.-2017.-№6.-С.51-5

ӘОЖ 342(156)

ҚҰРЫЛЫС ҰЙЫМЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ-ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТТІҢ ТИІМДІЛІГІ

Керимкулова Эльмира Зиятхановна, магистр

**«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Әбдірхымбай Ердәулет Аллмасұлы, «БВ04128-Менеджмент» мамандығы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Қазіргі бәсекелес күрес кезінде, сонымен бірге жеке шаруашылық субъектілердің, салалардың, аумақтар мен ұлттық экономиканың экономикалық дамуының негізгі бағыты ретінде және маңызды шарты болып теориялық, әрі

эмпирикалық әр түрлі инновацияларды құру және коммерциялық пайдалану табылады. Сонымен бірге, қазіргі қоғамның динамикасы және заңнамалық инновациялық белсенділіктің тез өсуі бірнеше априорлық ресурстарды қолдана отырып, проблемалардың көбеюіне әкеледі. Әсіресе проблемалар жеке азаматтар мен қауымдастықтардың психологиялық өмірін толығымен қамтитын өмір салаларында туындауы мүмкін. Осындай салалардың бірі инновациялық шешімдер ресурстарды үнемдеу үшін технологияларды құруға, агроэкологияға әсер ететін ауыл шаруашылығы секторы болып табылады, бұл бәсекеге қабілетті өнім өндірісінің өсуімен, сондай-ақ ресурстар тапшылығының өсуімен байланысты.

Кілт сөздер: инновация, инвестиция, кәсіпорын, коммерциялық қызмет, тұтынушылар, нарық, стратегия, бизнес, сапа, ресурс

Аннотация. В условиях современной конкурентной борьбы, а также как основного направления экономического развития отдельных хозяйствующих субъектов, отраслей, территорий и национальной экономики, важным условием является создание и коммерческое использование различных теоретических и эмпирических инноваций. В то же время динамика современного общества и быстрый рост законодательной инновационной активности приводят к увеличению проблем с использованием нескольких априорных ресурсов. Особенно проблемы могут возникать в тех сферах жизни, которые полностью охватывают психологическую жизнь отдельных граждан и сообществ. Одной из таких отраслей является сельскохозяйственный сектор, где инновационные решения влияют на создание технологий для экономии ресурсов, агроэкологию, что связано с ростом производства конкурентоспособной продукции, а также с ростом дефицита ресурсов.

Ключевые слова: инновации, инвестиции, предприятие, коммерческая деятельность, потребители, рынок, стратегия, бизнес, качество, ресурс

Abstract. In the current competitive struggle, at the same time, the creation and commercial use of various innovations, both theoretical and empirical, as the main direction and an important condition for the economic development of individual economic entities, industries, territories and the national economy. At the same time, the dynamics of modern society and the rapid growth of legislative innovation activity lead to an increase in problems using several a priori resources. Especially problems can arise in areas of life that fully cover the psychological life of individual citizens and communities. One of such industries is the agricultural sector, where innovative solutions affect the creation of technologies to save resources, agroecology, which is associated with the growth of production of competitive products, as well as an increase in resource shortages.

Keywords: innovation, investment, enterprise, commercial activity, consumers, Market, Strategy, Business, quality, resource

Қазіргі заманның маңызды талаптарының бірі – әлеуметтік-экономикалық жүйелердің қалыптасқан даму траекториясының инновациялық бағыттылығы. Барлық салалар мен қызметтегі инновациялық әзірлемелер экономиканы қалпына келтірудің және кез келген экономикалық формацияның дамуының маңызды шартына айналуға. Шаруашылық субъектілерінің инновациялық белсенділігінің қажетті деңгейін қамтамасыз ету микро, мезо және макродеңгейдегі субъектілердің табысты дамуының негізгі экономикалық мәселесі болып табылады.

«Инновация» түсінігінің пайда болуының гносеологиялық аспектілерін зерттей отырып, біз сонау ХІІ ғ. оны француз зерттеушілері жаңа нәрсенің белгісі ретінде пайдаланды. Кейінірек 19 ғасырда мәдениеттанушылар өздерінің ғылыми

зерттеулерінде бір мәдениеттің екінші мәдениетте қолданылатын кейбір элементтерін сипаттау кезінде пайдаланды. Бұл әдетте дәстүрлі Азия және Африка қоғамдарына прогрессивті еуропалық әдет-ғұрыптардың енуін білдірді. Ал біршама кейінірек, 20 ғасырдың басында «инновация» ұғымы экономикалық қызмет процестеріне қатысты қолданыла. Отандық экономикалық әдебиеттерде «инновация» термині бизнесті жүргізудің нарықтық жүйесіне көшу кезінде ғана кең тарады. Бұған дейін ғылыми-техникалық зерттеулер мен әзірлемелер шеңберінде инновациялар және оларды пайдалану мәселесі болды. Инновацияларды тиімді басқару осы терминнің мәні мен мағынасын нақты түсінуді талап етеді. Сөздіктерде В.И. Даль және С.И. Ожеговтың айтуынша, «инновация» ұғымы жоқ. В.И. сөздігінде. Дал «инновация» деп түсінді жаңалық, жаңа әдет-ғұрыптар, бұйрықтар енгізу процестері бар. С.И. Ожегов ұғымдарды қолданады: «инновация», ол жаңа нәрсе ретінде түсіндіріледі және «инновация» - «жаңа тәртіп, жаңа әдет, жаңа ойлап табу әдісі, жаңа құбылыс» деген мағынада. «Инновация» ұғымы Ұлы Совет Энциклопедиясында да жоқ. Шетел әдебиетінде «инновация» термині дәстүрлі түрде инновация немесе инновацияның синонимі ретінде қолданылады [1]. Бірқатар отандық басылымдарда да «инновация», «инновация» және «инновация» анықталған.

Инновацияны экономикалық категория ретінде түсінуге үлкен үлес қосқан Г.Г. Азгалдов пен А.В. Костин. Олардың инновацияларды анықтау тәсілдерін талдауына сәйкес, инновацияларды сандық түрде тексеруге назар аудара отырып, кеңейтілген анықтама берілді және соңғысын, осылайша, инновацияларға жатқызады.

Қоғам мен экономиканың қазіргі даму кезеңінің ерекшеліктері нарықтық экономикалық жүйе агенттерінің жаңа өнімдер/қызметтер нарығына тұрақты ұсыныс жасау қажеттілігіне байланысты инновациялық мәселелерге жиі жүгінуін, оларды белсенді пайдалануды анықтайды. жаңа тәсілдер технологиялық процестерді жүзеге асыру және бизнесті құру бәсекелестік артықшылықтарды қамтамасыз ету. Дамудың инновациялық детерминанты әлсіреген немесе жойылған жағдайда тек өндірістік құрылымдардың ғана емес, сонымен қатар жекелеген аумақтардың да, мемлекеттердің де экономикасында экономикалық қызметінде қолайсыз тенденциялардың пайда болуын болжауға болады.

Бұл заңдылықтың болуын 18 ғасырдың өзінде Дж.Кондорсе атап өтті, ол өз еңбегінде өнеркәсіптің прогрессивті дамуының ғылым саласындағы жетістіктерге циклдік тәуелділігі және кейіннен ғылыми зерттеулерді ынталандыру туралы айтты. өнеркәсіптегі жетістіктерге байланысты. Бұл тенденцияларды бірге ол бүкіл адамзат қоғамының жақсаруының ең маңызды себептері ретінде ұсынады.

Сонымен бірге, ғылыми зерттеулер мен өндіріс арасындағы қалыптасқан айқын байланыс экономиканың дамуындағы инновацияның рөлін зерттеу қажеттілігін тудырды және бұл байланыстың жан-жақтылығы инновациялық қызметтің әртүрлі аспектілеріне бағытталған бірқатар концепциялардың пайда болуына әкелді. даму.

Сонымен, австриялық экономист Й. "Инновация" терминін экономикалық теорияға енгізген Шумпетер, инно - вация теориясының негізін қалаушы, бұл өндірістің жаңа функциясы. Бұл тарихи маңызы бар және қажет болатын заттарды өндіру технологиясының өзгеруі; бұл ескі өндірістік функциядан жаңасына секіру". Сондай - ақ, ол ірі инновациялар жаңа кәсіпорындар мен жаңа жабдықтар құруды анықтайтынын атап өтті.

Инновацияның маңыздылығын зерттеуге көрнекті ғалым Н. Д. Кондратьев елеулі үлес қосты, ол 50-60 жылға созылатын үлкен экономикалық циклдер теориясын ұсынды, конъюктура циклдерінің модельдерін жасады. Оның теориясына сәйкес дамудың жаңа цикліне көшу маңызды техникалық өнертабыстар мен ашылымдарда, өндіріс техникасы мен компанияның терең өзгерістерінде көрінетін технологиялық прогреспен байланысты. Сонымен қатар, Н.Д. Кондратьевтің пікірінше, қоғамның экономикалық қайта құруларында ғылыми-техникалық инновациялар үлкен маңызға ие болды.

Неміс экономисі Г. Менш "негізгі инновациялар" ұғымын енгізді, оның әлеуеті таусылған кезде, ол "технологиялық пат" деп белгілеген экономикалық дамудың тоқырау перспективасы пайда болады.

Осылайша, Г. Менш экономикалық дамудың циклдік сипатын жаңалықтардың циклімен байланыстырды. Инновациялардың мазмұндық ерекшелігін зерттеу оған оларды ресурстар үшін бәсекелес үш топқа жіктеуді ұсынуға мүмкіндік берді: негізгі инновациялар, жақсарту және жалған жаңалықтар, сондықтан бір - бірін алмастырады. Бұл жағдайда фазадағы білімге тән дискретті топтардың немесе кластерлердің депрессиялары, негізгі инновациялар. Бұл экономиканың дамуының осы кезеңінде дәстүрлі бағыттардағы инвестициялардың тиімділігі күрт төмендейтіндігіне байланысты және негізгі инновацияларды енгізу тиімді инвестициялаудың жалғыз мүмкіндігі болып табылады. Нәтижесінде "инновация депрессияны жеңеді".

Қазіргі эволюцияның бағыты-Р.Нельсон, С. Винтердің "экономикалық өзгерістердің эволюциялық теориясы" жұмысына негізделген. Осы ғалымдар енгізген "эволюциялық модельдеу" термині С. Дарвин принциптері бәсекелес ортадағы фирмалардың мінез-құлқын талдау үшін қолданылады дегенді білдіреді. Бұл бізге экономикалық қоғамдастықта инновацияларды дамыту, зерттеу және енгізу процесін өзін-өзі ұйымдастыруға деген ұмтылыстың бар екендігі туралы айтуға мүмкіндік береді.[2]

Сонымен қатар, эволюциялық өзін-өзі ұйымдастыратын инновациялық процесс көбінесе интуитивті түрде қалыптасады, бұл оның экономикалық жүйеге әсер ету перспективаларын барабар болжауға мүмкіндік бермейді. Бұл түсінік билікті басқаруға озық көзқарасы бар елдерде және алдыңғы билік органдары нарыққа бағытталған ғылыми зерттеулерді қолдау тетіктерін әзірлеуге және олардың нәтижелерін коммерцияландыруды жеделдетуге әкеледі, бұл жекелеген кәсіпорындардың, сондай-ақ аумақтардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға әкеледі. және states.as тұтастай алғанда, инновациялық құрылым үлкен инвестициялық ресурстарды жасайды өндірістік күштерді, негізгі қорларды жаңғыртуға және одан әрі зерттеулер мен әзірлемелер жүргізуге мүмкіндік береді.

Заман талабына сай шаруашылық жүргізуші субъектілердің тиімді жұмыс істеуі мен тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізуге мүмкіндік беретін негізгі міндеттері мыналар болып табылады: барынша мүмкін болатын ресурстарды үнемдеуді қамтамасыз ету, экономикалық өсу қарқынын арттыру, жұмысшылардың әлеуметтік жағдайын тұрақтандыру, еңбек жағдайын жақсарту. экологиялық жағдай. Бұл мәселелерді шешудің ең табысты тәсілі инновациялық әзірлемелерді кешенді енгізу болып табылады, осыған байланысты инновацияларды тұрақты дамудың іргелі құралдарының бірі деп санауға болады. Тұрақтылық – өмір сүрудің априори кілт және кез келген жүйенің тұрақты позициясының негізі.

Өндіріс жүйесі белгілі бір жұмыс кеңістігінде өндірістік функцияларды

бірлесіп орындайтын жұмысшылар мен өндірістік құрал-жабдықтардың жиынтығы ретінде [3] әртүрлі жағдайлар әсер етеді: өндірілетін және өткізілетін өнімнің бәсекеге қабілеттілік деңгейі; кәсіпорынның нарықтағы позициясының тұрақтылығы; материалдық-техникалық жарақтандыру деңгейі және қолданылатын технологиялардың прогрессивтілігі; шаруашылық және қаржылық операциялардың тиімділігі мен ырғағы; қызметті жүзеге асыру процесінде тәуекелдің қолайлы дәрежесі; серіктестермен жақсы қалыптасқан экономикалық байланыстар және т.б.

Мұндай әртүрлі себептер экономикалық субъектіге қатысты сәйкесінше жалпы, қаржылық, нарықтық, өндірістік және т.б. болуы мүмкін «тұрақтылық» түсінігінің жан-жақтылығын анықтайды.

Сурет 1. Инновациялық-инвестициялық қызметтің инвестициялық құраушысының факторлар

Жоғарыда айтылғандарды, сондай-ақ басқа да бірқатар жұмыстарды зерттеу және талдау авторға кәсіпорынның тұрақтылығын анықтаудың әртүрлі тәсілдерін жүйелеуге мүмкіндік берді, олардың кейбіреулері кәсіпорынның жұмыс істеуі үшін қоршаған орта факторларын есепке алуға негізделгенін анықтады. : экономиканың жеке құрылымдық бірлігі ретінде кәсіпорынның ішкі тұрақтылығы; сыртқы тұрақтылық; тұқым қуалайтын қарсылық; нарық жағдайындағы кәсіпорынның жалпы тұрақтылығы; ал басқа бөлігі – кәсіпорынның экономикалық агент ретінде тұрақтылығын қамтамасыз етуде негізгі болып табылатын қызмет салаларында: қаржылық тұрақтылық, ұйымдық тұрақтылық, бәсекелік артықшылықтардың тұрақтылығы, инновациялық дамудың тұрақтылығы және т.б.

Инновациялық-инвестициялық процестердің тұрақтылығын қамтамасыз ету мәселелері, автордың пікірінше, осы көзқарастардың кез келгені тұрғысынан қарастырыла алмайды. Бұл инновациялық-инвестициялық қызметтің өзінен тыс немесе сырттан тарту кезінде пайда болатын бір кәсіпорынның шегінен шығуды көздейтіндігіне байланысты. Инвестиция көздері немесе нарықтағы жетістіктері дәлелденген инновациялар.[4]

Дегенмен, кез келген жағдайда кәсіпорын басшылығы инновациялық-инвестициялық қызметтің тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізі қаржылық-

экономикалық аналитикалық ақпарат болып табылатынын толық білуі керек, оны басқарушы жүйелі түрде алуға, түсінуге, бағалауға және басқаруда пайдалануы керек. Қабылданған шешімдерді жүзеге асыру әртүрлі басқару құралдарын, соның ішінде сапалық және сандық көрсеткіштерге негізделген құралдарды пайдалана отырып, тұрақты мониторингті қамтиды. Осындай прагматикалық және сындарлы көзқараспен ғана қазіргі уақыт кезеңінде де, ұзақ мерзімді перспективада да алға қойылған мақсаттарға жетуге болады.

Бұл жағдайда қаржылық-экономикалық құралдарды ерекше маңызды деп санау керек, олардың көмегімен кәсіпорынның қаржылық-экономикалық жағдайына терең еруге, ресурстарды пайдаланудың көздерін анықтауға және тиімділігін анықтауға, сондай-ақ оның экономикалық жағдайын бағалауға болады. Осыған байланысты, шаруашылық жүргізуші субъектілердің жалпы тұрақтылығын қамтамасыз етудің кілті – қаржылық тұрақтылық.

Инновациялық-инвестициялық процесс үшін ең бастысы оның бастапқы қасиеттерін сақтау емес, жаңа әсерлерге бейімделу, оларды тиімділікті арттыру үшін пайдалану керек.

Инновациялық және инвестициялық қызмет субъектілерінің жұмыс істеуі мен дамуының тұрақтылығы инновацияларды енгізуді ұйымдастыру және оларды іске асыру үшін инвестицияларды тарту процестерінің органикалық үйлесуі шарттарымен анықталады, бұл бірқатар сындарлы сәттердің болуын білдіреді. инновациялар мен инвестициялық қызмет тәжірибесінің нәтижесінде пайда болды, бұл интеграциялық механизмнің негізінде жатыр.

1. Инновациялық қызмет кез келген материалдық немесе материалдық емес өндіріс сияқты негізгі қорлар мен айналым қаражаттарының болуын талап етеді. Осы мақсатта осы бағыттағы ресурстарды пайдалану перспективалары туралы көзқарасты қалыптастыру мақсатқа сай. Үшінші тараптың инвестиция көздерін тартудан басқа, стратегиялық балама болып әр түрлі инновацияларға қайта инвестициялауға болатын меншікті қаражат болған жағдайда ішкі инвестициялық қызметті дамыту болып табылады.

2. Импортты алмастыруды және инновациялық әзірлемелердің кейінгі бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігі инновацияларды жобалау, инвестициялау, енгізу және тарату процестерін байланыстыратын қағазсыз компьютерлендірілген «end-to-end» циклін құруды алдын ала белгіледі.

3. Бірыңғай инновациялық-инвестициялық циклдің барлық кезеңдеріндегі процеске қатысушылардың мүддесі орындаушылар түпкілікті нәтижеге: ғылыми әзірлемелерді енгізуді қаржыландыруға, нәтижелерді ұсынуға, әзірлемелерді өндіріске енгізуді қаржыландыруға бағытталған кезде қол жеткізіледі. және олардың коммерциялық жүзеге асырылуы.

4. Инновациялық-инвестициялық механизмнің іргетасы жалпы жүйенің мінез-құлқын анықтайтын адамдардың тұрақты шығармашылық жұмысын қамтитын әлеуметтік-техникалық даму стратегиясы болуы керек.

5. Мемлекеттік органдар инновациялық және инвестициялық қызметтің дамуына мүдделі, өйткені ол арқылы микро, мезо және макродеңгейлерде экономикалық әл-ауқаттың өсуіне қол жеткізіледі. Мұның салдары ғылымның, өндірістің және қаржы институттарының өзара іс-қимыл жүйесін жан-жақты қолдауды көздейтін мемлекеттік ғылыми-инновациялық-инвестициялық саясаттың стратегиялық бағыты болуы керек, бұл объективті түрде көрсетілген екі мәселені де дер кезінде жүзеге асыруға мүмкіндік береді. және инновациялық әзірлемелердің

күтпеген трансферттері.

Кез келген даму оған тұрақтылық бере алатын және процестердің барысын тұрақсыздандыратын факторлар жиынтығының әсерінен жүреді. Біз оларды инновациялық және инвестициялық қызмет субъектілерінің дамуының тұрақтылығына ықпал етудің рөлі мен дәрежесі туралы түсінік қалыптастыру мақсатында жүйелейміз.

Инновациялық-инвестициялық процесс – бұл қосымша құн алуға және кәсіпорынға, тұтынушыға және қоғамға оң әлеуметтік-экономикалық әсерге бағытталған бір мақсатты бағдары бар арнайы ұйым мен басқарумен біріктірілген экономикалық қызметтің әртүрлі түрлерінің жиынтығы екенін ескере отырып, біз, ең алдымен, еңбекті ынталандыру жүйесін, ресурстармен қамтамасыз етуді, ұйымдастыруды, басқаруды, объективті түрде қалыптасқан экологиялық жағдайларды қарастырамыз.[5]

Осылайша, инновациялық және инвестициялық процестердің тұрақтылығына ықпал ететін немесе тұрақсыздандыратын факторларды талдау мәселенің күрделілігі мен күрделілігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Бұл, өз кезегінде, ұзақ мерзімді перспективада инновациялық және инвестициялық қызмет субъектілерінің жұмыс істеуі мен дамуының тұрақтылығын қамтамасыз етудің кілті бола алатын оны шешуге барабар кешенді көзқарасты қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Гончаренко Л.П. Менеджмент инвестиций и инноваций. М: КНОРУС, 2008.
2. Васильев В.П. Управление инновациями - М.: Дело и сервис. - 2011. - 400 с.
3. Гришин В.В. Управление инновационной деятельностью в условиях модернизации национальной экономики. - М.: Изд-во Дашков и К., 2009. - 364 с.
4. Инвестиционный потенциал региона: теория формирования и пути развития/ Комилов С.Дж., Гафаров Ф.М.-Душанбе: «Ирфон», 2017.- 215с.
5. Комилов С.Дж., Гафаров Ф.М. Особенности инвестиционно-инновационной деятельности национальной экономики//Проблемы современной экономики.-2018.- №2(66).-С.212-215.

ӘОЖ 339.13

КЛАСТЕРДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК САЯСАТТЫ ІСКЕ АСЫРУДЫ БАСҚАРУ

Калдыгозова Мерует Аширбаевна, э.ғ.магистрі

«Экономика және құқық факультеті», «Менеджмент» кафедрасы

Керимкулова Жасмин Галиаскаровна

БВ04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Әлемдік экономиканың жаһандық сын-қатерлері жағдайында кластерлік тәсіл аймақтық деңгейде аумақтарды дамытудың ерекше маңызы бар, басқару тетіктерінің икемділігін, ашықтығын қамтамасыз ете отырып негіздері мен алғышарттарын қалыптастыратын инновациялық бизнес-құрылымдар, ғылыми

орталықтар мен үкіметі. Ұлттық экономиканың маңызды құрамдас бөлігі агроөнеркәсіптік кешен болып табылады, ол қоғам үшін маңызы бар өнімдер шығарады және үлкен экономикалық мәнге ие.

Кілт сөздер: аумақтық маркетинг, кластер, ауыл шаруашылығы, тетік, ұлттық кластер, инфрақұрылым, тиімділік.

Аннотация. Кластерный подход в условиях глобальных вызовов мировой экономики имеет особое значение для развития территорий на региональном уровне, инновационных бизнес-структур, научных центров и правительства, формирующих основы и предпосылки, обеспечивая гибкость, прозрачность механизмов управления. Важнейшей составляющей национальной экономики является агропромышленный комплекс, который производит продукцию, имеющую значение для общества и имеющую большое экономическое значение.

Ключевые слова: территориальный маркетинг, кластер, сельское хозяйство, механизм, национальный кластер, инфраструктура, эффективность.

Annotation. In the context of global challenges of the world economy, the cluster approach is of particular importance for the development of territories at the regional level, forming the foundations and prerequisites for ensuring flexibility, transparency of management mechanisms, innovative business structures, research centers and government. An important component of the national economy is the agro-industrial complex, which produces products of great importance for society and is of great economic importance.

Keywords: territorial marketing, cluster, agriculture, mechanism, national cluster, Ministry of Finance, efficiency.

Әлемдік экономиканың жаһандық сын-қатерлері жағдайында кластерлік тәсіл аймақтық деңгейде аумақтарды дамытудың ерекше маңызы бар, басқару тетіктерінің икемділігін, ашықтығын қамтамасыз ете отырып негіздері мен алғышарттарын қалыптастыратын инновациялық бизнес-құрылымдар, ғылыми орталықтар мен үкіметі. Ұлттық экономиканың маңызды құрамдас бөлігі агроөнеркәсіптік кешен болып табылады, ол қоғам үшін маңызы бар өнімдер шығарады және үлкен экономикалық мәнге ие. Оның өсуі экономиканың барлық бағыттағы жағдайын, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігіндегі деңгейіне, қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайын анықтайды. Шағын және орта кәсіпкерлік (ШОК) субъектілері инновациялардың драйверлері бола отырып, сыртқы ортаның өзгеретін жағдайларына бейімделудің жоғары деңгейіне ие бола отырып, түпкілікті өнімді құру бойынша орнықты кооперациялық байланыстар қалыптастыра отырып, ғылымды қажетсінетін, инновациялық өндірістерді қалыптастыруға, мыналарды қамтамасыз етуге қабілетті халықтың өмір сүру сапасының жоғары деңгейімен өңір экономикасының теңгерімді дамуы.

Қазіргі уақытта кластерлік даму әлеуетін бағалау тәсілдері М. Портер әзірлеген идеяларға негізделген, ал кластерлерді сәйкестендірудің әрбір жеке әдісі әлеуетті бір жақты бағалауды береді. Өңірлік деңгейде аумақтар бөлінісінде кластерлік даму әлеуетін зерттеу кешенді әзірлеуді талап етеді, өңірлік ерекшелікті ескере отырып, әлеуетке көпжақты баға беретін тәсіл.

Ауыл шаруашылығын дамыту өндіріс құралдарын жеткізетін және ауыл шаруашылығы өнімдерін шикізат ретінде пайдаланатын, сондай-ақ көлік, сауда және басқа да қызметтер жасайтын секторлардың дамуына ықпал ететін болады. Халықтың

47% - ы ауылдық жерлерде тұрады. 2,38 миллион адам тікелей ауыл шаруашылығында жұмыс істейді.

2012-2019 жылдары белгілі бір тұрақтандыру және ауыл шаруашылығы өндірісі көлемінің ұлғаюы ауыл шаруашылығы өндірісінің көлемін ұлғайтуға және халықтың жан басына шаққандағы негізгі тамақ өнімдерін тұтыну деңгейін арттыруға мүмкіндік берді.

Алайда, саладағы қазіргі жағдай бізге жағымсыз құбылыстарды жеңуге мүмкіндік бермейді. Ауыл шаруашылығы өнімдері мен тамақ өнімдерін өндіру көлемі етті, балықты, жемістерді, жидектерді, жүзімді, өсімдік майы мен қантты ұтымды тамақтандыру нормаларына сәйкес тұтыну көлемін қамтамасыз етпейді. Ауыл шаруашылығында индустриясыздандыру қаупі төніп отыр. Техникалық жабдықтардың 80%-дан астамы тозуына байланысты дереу ауыстыруды қажет етуде. Жеңіл автомобильдер мен тракторлар паркін жаңарту жылдамдығы төмен деңгейде: тракторды жыл сайын жаңарту орташа 0,87% - ды, комбайнды жаңарту-3,2% - ды құрайды.

Қазақстандық өндірушілердің өнімі бәсекеге қабілетсіз болады және ішкі нарықтан ығыстырылады. Қант, өсімдік майы, жеміс-көкөніс консервілері, құс шаруашылығы өнімдері және сүт өңдеу нарығындағы импорттық өнімнің үлесі жоғары. Сондықтан осы шаралар кешенін әзірлеу мен іске асырудың маңыздылығы агро саланы дамытуды қолға алу жөніндегі қосымша шаралар кешенінің паспортында көрсетілген қаржыландыру көлемі мен көздеріне сәйкес қабылдануы тиіс деп негізді түрде болжауға мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіптік кешен әлемнің көптеген елдерінде Қазақстандағы сияқты экономиканың да маңызды секторы болып табылады. Осы салада жұмыс тәжірибесі бола тұра, мемлекеттік басқару тарапынан да, жеке секторда да барлық үдерістерді бақылай отырып, менің ойымша, дәл осы тиімді басқару ауыл шаруашылығын, сондай-ақ Қазақстан экономикасының басқа да салаларына көңіл бөлуге негізгі ұғым болып табылады.

Осылайша, АӨК саласын тұрақты дамыту үшін кластерлік тәсіл бүкіл әлемде неғұрлым қолайлы тәсілмен ерекшеленеді. "Кластер" сөзі нені білдіреді? "Кластер - бұл белгілі бір салада жұмыс істейтін, қызмет ортақтығымен сипатталатын және бір-бірін өзара толықтыратын географиялық жағынан байланысты өзара байланысты компаниялар мен олармен байланысты ұйымдар тобы" [1].

Кластерлер моделін әзірлеу көбінесе нарықтың осы сегментіндегі шаруашылық жүргізуші субъектілердің қызметін түзетуге көмектеседі.

Маңызды сипаттамалардың бірі кластерлік бағдарлау саланың жеке сегменттеріне емес, кәсіпорындар мен ұйымдар арасындағы байланыстарға, яғни олардың кәсіби қауымдастықтарына әсер ететіндігін атап өтуге болады:

- өндіріс пен бәсекелестік дамуда;
- инновациялық әдіс;
- тәуекелдерді бөлу кластер (TGA) ішінде жүзеге асырылады;
- шетелдік нарықтарға жан-жақты қол жеткізу;
- бірлескен зерттеулер, мамандарды даярлау және қайта даярлау үшін мүмкіндіктер бар.

Кластерлердің негізгі функциясы-интеграцияланған ұйымдарға артықшылық беру. сынып құрылыммен оңай байланысуға, ақпарат алмасуға, құқықтарды қорғауға, жаңа технологияларды енгізуге және қызметкерлердің біліктілігін арттыруға

мүмкіндік береді. Нәтижесінде транзакциялар саны бәсекелестермен салыстырғанда жоғары сапалы өнімдерге әкелуі керек.

Кластерлік тәсілдің тақырыбы шетелдік және отандық әдеби көздерде, сондай-ақ көптеген сапалы зерттеулерде жақсы сақталған. Бұл саясат ғасырлар бойы жүзеге асырылып келеді. Бұл бағыттың теориялық негіздерін қалаушы австриялық-американдық экономист, саясаттанушы, әлеуметтанушы Дж.Шумпетер .

Алайда, "кластер" түсінігін алғаш рет ХХ ғасырдың 80-ші жылдарында американдық экономист және Гарвард бизнес мектебінің профессоры Майкл Портер мына анықтамаға тоқталған:

"кластер-бұл белгілі бір салада жұмыс істейтін, жалпы қызметімен және толықтырылуымен сипатталатын географиялық жағынан байланысты өзара байланысты компаниялар мен байланысты ұйымдар тобы."

Сурет 1. М.Портер бойынша кластер моделі

Өздеріңіз білетіндей, стратегиялық басқарудың маңызды құралдарының бірі жалпы ауыл шаруашылығы, экономикалық және әлеуметтік процестерді мемлекеттік реттеу болып табылады. Біздің елімізде агроөнеркәсіптік кешенді реттеудің қолданыстағы тетігі жетілмеген, бұл осы саладағы экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге бағытталған шаралар жүйесінің тиімсіздігінен көрінеді. Ғалымдар мен сарапшылардың пікірінше, кластерлік тәсіл елдердің жаһандық экономикалық құрылымдағы бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін қызмет ететін оқшауланған құрал болып табылады, мұны Еуропалық комиссияның зерттеуі растайды.

2030 жылға дейін елімізде перспективалы ұлттық кластерлерін қалыптастыру жүзеге асырылуда. Кластерлер инновацияларға, өнеркәсіптік дамуға, бәсекеге қабілеттілік пен экономиканың тиімділігіне жәрдемдесудің маңызды құралы болып танылды. Кластерлік саясат қазіргі заманғы жағдайларда инновациялық дамудың барабар тетігі ретінде әлемде кеңінен таралды.

Кластерлік тәсіл елдің әлемдік нарықтағы бәсекелестік артықшылықтарын

күшейтетін қосылған құны мен ғылымды қажетсінетін деңгейі жоғары жаңа өндірістер мен қызметтер құрумен байланысты. Кластерлік тәсілдің артықшылығы жоғары технологиялық және инновациялық бизнесті дамытуға, сондай-ақ ведомствоаралық және салааралық өзара іс-қимылды нығайтуға арналған бағыттардан тұрады.

Сүт өндіру бойынша өндіріс көлемі 23512 тонна болса, халықтың тұтыну мөлшері 12464 тонна болып отыр, яғни аудандағы 89% сүтті өңдеуге болады. Қазіргі кезде аудандағы сүтті өткеру схемасы келесі суретте келтірілген.

Қазіргі кезде Жамбыл облысының Жуалы ауданында өндірілген сүтті кооперативтер арқылы өткеру қарқынды жүргізіліп отыр.

Талдау нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, Жамбыл облысының Жуалы ауданында сүт кластерін құрудың барлық алғышарттары қарастырылған. Сол себепті Жуалы ауданы барлық өзінің географиялық орналасуымен де кластер құруға өте қолайлы аудан болып отыр..

Сурет 2. Жуалы ауданына сүтті мал шаруашылығы мысалындағы кластерлік тәсіл

Анықталған мәселелерден кейін шешу бөлігіндегі ұсынымдар:

- Сүт өңдеу зауыттарына (кластер қатысушыларына) сүт жинау пункттерін құру ұсынылады. Мұндай тармақтарды іске асыру үшін неғұрлым белсенді жергілікті фермерді анықтап, онымен сүт жеткізуге және жабдықтар лизингіне келісім жасаңыз. Сүт салқындататын резервуарлар мен басқа да жабдықтар арнайы бөлінген орында орнатылады. Осылайша, ауыл тұрғындарынан сүт сатып алуды және оны сүт тасымалдаушыларымен үнемі тасымалдауды ұйымдастырады. Сатып алынатын сүттің майлылығына, қышқылдығына және тазалығына қарай саралана отырып, жаңа сауылған сүт үшін икемді төлем жүйесін енгізу.* Бүгінгі кезеңде субсидиялау қағидаларына өзгерістер мен түзетулер енгізуге тыйым салынсын. Олар елеулі жағдайларда ғана өзгеруі керек, мысалы, Президенттің тапсырмасымен немесе ол пайда болған кезде төтенше жағдай. Егер 2017 жылдан бастап ағымдағы уақытқа дейін (мемлекеттік бағдарламаны іске асыру) қарайтын болсақ, онда қағидалар бірнеше рет өзгерді.

- Сондай-ақ осы саладағы ісін жаңа бастаған кәсіпкерлерге оның бизнесі тақырыбы бойынша біліктілікті арттыру курстарынан өтуді қарастыру.

сабақтарды өткізуге білім тарату жүйесінің мамандары, университеттердің магистранттары мен докторанттары, колледж оқытушылары тартылуы мүмкін.

- Отандық өндірушілерге маркетингте жәрдемдесу қажет.

Атамекен ӨКП негізінде маркетингтік стратегия бойынша қысқа мерзімді курстар ұйымдастыру. Кәсіпорындар маркетингке көп инвестиция салмайды, максимум өз өнімдерін жарнамалау, бұл сату мәселесі. Шетелдік компаниялардың маркетингі анағұрлым дамыған, олар мөлшеріне қарамастан дүкендерге бонустар мен тиімді ұсыныстар береді.

Кластерлік саясатты іске асыру үшін мыналар ұсынылады:

- Өндірісті оқшаулау коэффициентін есептеу арқылы басым бағыттарды айқындау (АШМ және әкімдер әр өңір үшін басым кластерлерді айқындасын, субсидиялау ережелерін қоса алғанда, заңнамаға түзету енгізісін);

- Кластер қатысушыларын анықтау (ішкі орта - ядро, қызмет көрсететін ұйымдар, шикізат базасы, ғылыми база және білікті кадрлар, қосалқы ұйымдар, билік органдары және сыртқы орта-тұтынушылар, инвесторлар, бәсекелестер, халықаралық ынтымақтастық, қаржы ұйымдары және т. б.);

- Кластер өзегінің ұйымдық-құқықтық нысанын анықтау;

- Кластер қатысушыларының мәртебесін белгілеу;

- Басқару органы туралы ережені әзірлеу және бекіту (өңір әкімшілігі, кластер ядросы қатарынан үйлестіру кеңесі);

- Үкімет тарапынан кластерді нақты қолдау (әрбір кластер бойынша кластерлерге қатысушыларды атаулы қаржыландыру жоспарымен 2 жылдық даму бағдарламасын әзірлеу);

- Кластерлер қызметінің тиімділігін бағалауды өндіріс рентабельділігін, еңбек өнімділігін және таза пайданы есептеу арқылы анықтауға болады.

Өңірлердегі өндірістік интеграцияның экономикалық кіндігін ауыл шаруашылық өндірісінің шикізат ресурстары құрайды. Ал осы ресурстарды өңдеу үшін қажет технологияны басқа сала өндіреді.

Салалық кластерлік механизмді жүзеге асыру, ауыл шаруашылық өнімдерін бәсекеге төтеп бере алатындай деңгейге жеткізу мемлекеттің сала экономикасына қойған басты талабы. Ауыл шаруашылық өнімдерін өңдеу және қайта өңдеу арқылы, соңғы кезеңге дейін ресурстарды қалдықсыз пайдалана отырып, дайын өнімге айналдыру процесі және осы процесті іске асыру кезіндегі мемлекеттік кластерлік механизмнің қалыптасуы ұлттық экономиканың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1800000423>

2. Ахметов К.Г., Қазамбаева А.М. Агроөнеркәсіптік кешенді басқару мәселесі және оны шешу жолы. // Жаршы. – 2014. – №3. – Б. 5–6.

3. Абдикаримова К. Современное состояние и развитие промышленной политики регионов Казахстана // Вестник евразийской науки. 2017. №5 (42).

4. Тажибаева Р.М. Государственная поддержка аграрного сектора

Казахстана. Проблемы агрорынка. 2021;(1):44-49.<https://doi.org/10.46666/2021-1-2708-9991.05>

5. Ауыл шаруашылығын дамыту- маңызды міндет. <https://egemen.kz/article/298252>

6. Акимбекова, Г.У., Баймуханов, А.Б., Каскабаев, У.Р., Мухаджан, М.С. Механизм формирования и функционирования отраслевых кластеров в сферах производства, хранения, переработки и сбыта сельскохозяйственной продукции (методические рекомендации). – Алматы, 2017. – 25 с.

7. Нұр-Сұлтан, BAQ.KZ тілшісі. Қазақстан агроөнеркәсіп кешені қауымдастықтарының альянсы және «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партиясы 2022-2027 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағдарламасына тұжырымдамалық тәсілдерді ұсынды. <https://baq.kz/auyl-sharuashylygyn>

ӘОЖ 339.13

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ МАРКЕТИНГ: ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ЖАҒДАЙЫ, АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Калдыгозова Меруэт Аширбаевна э.ғ. магистрі

«Экономика және құқық факультеті», «Менеджмент» кафедрасы

Телжанова Маржан Нұржанқызы,

БВ04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрлы маркетинг ұғымы маркетингтің құрамдас бөліктерінің бірі ретінде қарастырылады. Оның артықшылықтары мен проблемаларына ерекше көңіл бөлінеді. Желіні пайдаланушылар арасында іздеу жүйелерін пайдалану статистикасы және олардың жас санаты жеке қаралады. Бұл мақаланың өзектілігі цифрлық технологиялар біздің өмірімізге белсенді енгізілуіне байланысты. Халықтың және бизнестің мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуін оңайлату, ақпарат алмасуды жеделдету, бизнесті жүргізу үшін жаңа мүмкіндіктердің пайда болуы, жаңа сандық өнімдер құру және басқалар.

Түйін сөздер: цифрлық маркетинг, цифрлық Қазақстан, интернет, цифрлық арналар, жарнама, медиа, диджитал-агенттіктер.

Аннотация. В данной статье понятие цифрового маркетинга рассматривается как одна из составляющих маркетинга. Особое внимание уделяется его преимуществам и проблемам. Среди пользователей сети отдельно рассматриваются статистика использования поисковых систем и их возрастная категория. Актуальность данной статьи обусловлена тем, что цифровые технологии активно внедряются в нашу жизнь. Упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и др.

Ключевые слова: цифровой маркетинг, Цифровой Казахстан, интернет, цифровые каналы, реклама, медиа, диджитал-агентства.

Annotation. In this article, the concept of digital marketing is considered as one of the components of marketing. Special attention is paid to its advantages and problems. Search engine usage statistics and their age category are considered separately among web users. The relevance of this article is due to the fact that digital technologies are actively being introduced into our lives. Simplifying public and business access to government services, speeding up information exchange, creating new business opportunities, creating new digital products, etc.

Keywords: digital marketing, Digital Kazakhstan, Internet, digital channels, advertising, media, digital agencies.

Әлемдік заманауи технологиялар трендінде болу үшін Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев "Цифрлық Қазақстан" мемлекеттік бағдарламасына бастама жасады. Оның басты мақсаты – цифрлық экожүйені прогрессивті дамыту және Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру арқылы халықтың өмір сүру сапасын арттыру.

Сандық немесе digital-маркетинг-смартфондар, компьютерлер, планшеттер, теледидар, радио, цифрлық экрандар сияқты ерекше цифрлық арналар арқылы жүзеге асырылатын тұтынушымен байланыс құралдары. Сонымен қатар, цифрлық маркетинг электрондық ресурстар мен QR-кодтардың сілтемелері түрінде офлайн каналдарында да іске асып жатыр.

Цифрлық маркетинг дербестендірілген тәсілді білдіреді, бұл дегеніміз әлеуетті клиенттің қажеттіліктері, қалауы, мүдделері және басқа да деректері туралы түсінікке ие болу.

Сонымен қатар, сандық маркетинг, тарату арналарының алуан түрлілігіне қарамастан, интернеттің белсенді пайдаланушыларын тарту үшін қолайлы.

Жиі бұл ұғымды интернет-маркетингпен шатастырады — бірақ оларда елеулі айырмашылық бар. Нақтырақ айтқанда, диджитал-маркетинг өзіне де интернет-маркетинг кіреді, бірақ интернетпен шектелмейді. Салыстырып көрейік: интернет-маркетинг деген SEO-сайтын ілгерілету, контекст, вебинарлар т. б. барлық арналар пайдаланушыға тек интернетте қол жетімді. Ал digital-маркетинг бұл жоғарыда аталған барлығы, сонымен қатар жарнама және желіден тыс кез келген сандық тасымалдауыштарды жылжыту. Яғни, ол онлайн және офлайн болатын сандық коммуникацияны білдіреді[1].

Әрине, диджитал-маркетингке газеттердегі хабарландыру, флаер, теледидардағы жарнама, билбордтар сияқты дәстүрлі арналар арқылы жылжыту жатпайды. Егер билбордте QR-код көрсетілсе, оның көмегімен сайтқа өтуге болады — бұл диджитал-маркетинг.

Өз уақытында диджитал интернет-маркетингсіз мүмкін болды. Бұған мысал-осы бағыттағы пионерлер, SoftAd Group компаниясы (қазір ChannelNet). 80-ші жылдардың ортасында бірнеше автоөндірушілер үшін ерекше жарнамалық компанияны әзірледі.

Идея мынадай болды: журнал оқырмандары журналдан арнайы қосымша бетті кесіп алып, оны пошта арқылы жіберу керек болды. Ал жауап ретінде олар тегін тест-драйв және дискетаны ұсынды, онда түрлі автомобиль маркалары жарнамаланды. Осылайша, компания офлайн-жылжыту құралдарымен кешенді сандық тасымалдаушыны пайдаланды. Ал "диджитал-маркетинг" (немесе "сандық маркетинг") термині 90-шы жылдары қолданыла бастады.

Сандық маркетинг құралдары мен арналарының әрқайсысына мақала арнауға

болады. Сондықтан біз олардың ең көп таралғанын атап өтеміз:

сандық теледидар және онлайн радио;

жарнама бағдарламалар, мессенджерлер, онлайн ойындар;

SMS және MMS-жіберу;

интерактивті және көше жарықдиодты экрандар, өзіне-өзі қызмет көрсету

терминалдарындағы жарнама;

SEO және SEM-желідегі іздеу маркетингі;

контекстік жарнама, баннерлер және тизерлік жарнама;

Әлеуметтік желілердегі SMM — маркетинг;

email-маркетинг;

вебмастер әрбір келушіні немесе сатып алушыны тарту үшін төлем алатын

серіктестік маркетинг[3].

"Диджитал-маркетингі 3 негізгі топқа бөлуге болатын көптеген құралдар бар:

1) ақылы ресурстар: компания төлейтін диджиталдағы барлық көріністер;

2) өз ресурстары: бизнес иеленетін және билік ете алатын әлеуметтік желілердегі сайттар, беттер;

3) тапқан ресурстар: сарафан радиосы немесе earned media — тегін немесе сатып алынған коммуникациялық арналар.

Егер жалпылама айтатын болсақ, диджитал-агенттіктер сандық ортада брендтің қатысуын және ілгерілеуін қамтамасыз етеді. Команда құрамына: маркетинг маманы, SEO маманы, талдаушы, жоба менеджері, дизайнер, бағдарламашы, контент-менеджер және копирайтер кіруі мүмкін. Тұрақты емес жұмыс үшін мұндай агенттік фрилансерлерді, мысалы, видеооператорлар немесе фотографтарды жалдауы мүмкін.

Диджитал-агенттіктер мынадай қызметтерді көрсетеді:

өнімді жылжытудың кешенді стратегиясын әзірлеу;

сайттарды жасау және айналдыру, дизайн, медиа және контекстік

жылжыту;

онлайн-қауымдастықтармен жұмыс;

офлайн-іс-шараларды ұйымдастыру;

сандық теледидар немесе онлайн радио үшін жарнама жасау және т.б.

Сандық орта деректерді оңай жинауға мүмкіндік береді. Маркетологтар

пайдаланушылар мен олардың мінез-құлықтары туралы ақпаратты талдайды:

демографиялық мәліметтер, мүдделер, онлайн-белсенділік, сайтқа көшудің жарнамалық көздері және т. б.[4].

Көптеген компаниялар 2020 жылды бүкіл әлем 2000 жылды күткендей күтті. Стратегиялардың негізгі бөлігі 2020 жылға бағытталған, ал біздің SMM

маркетинг мамандары, бейне және таргетингке сіз үшін ең танымал және қызықты үрдістер туралы білу үшін барлық мүмкіндіктерді жасады. Ақыр соңында, тұтынушылар да 2020 жылды күтті.

2020 жылғы цифрлық маркетингің ең танымал үрдістері:

ИИ маркетингке енгізу

Дауыстық іздеу

Онлайн карталар

Эмоцияларды талдау

Чат-боттар

Бейне мазмұнға фокус

Youtube жеке құрал ретінде
Әлеуметтік желілер
Мазмұнды жекелендіру
Спам-бақылау

Маркетинг индустриясы тез өседі, бірақ блокчейн одан да тезірек өсуде. Ол керемет динамикалы, себебі тұтынушылардың үміттері мен тілектеріне сәйкес келуі керек. Жоғары конверсия және клиенттердің үнемі назары жарнама қозғалысына байланысты. 2020 жылға қарай ол басқа түрді қабылдайды, өйткені желіде пайдаланушылардың әрекеттері айтарлықтай өзгерді.

2-3 жыл бұрын жарнамалық нақанды өткізу үшін жалпы үрдіс ТВ және радио бойынша жарнамаға назар аударылды. Бірақ технологиялар мүлдем басқа деңгейге жетті.

30 жасқа дейінгі адамдар теледидар емес, смартфондарға көп уақыт жұмсайды. Радио жарнама тәсілі ретінде қарастырылмайды, жақын жылдары теледидар өзінің өзектілігін жоғалтады. Сондықтан барлық интернет-маркетинг:

Смартфондар мен мобильді қосымшалар;
Интернет-қызметтер;
Бейне;
Әлеуметтік желілерге бағытталады.

Бұл қазіргі уақытта біліне бастады, өйткені теледидардағы жарнама сапасы айтарлықтай төмендеді. Оның үстіне, жарнама басталған кезде көрермендер жай ғана арнаны ауыстырып жібереді, соның себебінен тиімділігі төмендеді.

Samsonite Worldwide мысалында жарнамаға кететін шығындар жыл сайын айтарлықтай ұлғаятынын көруге болады. Бұл кең аудиторияны қамту қажеттілігімен, әлемдік экономикадағы жалпы өзгерістермен және басқа да себептермен байланысты. Цифрлық маркетинг қаржы тұрғысынан дәстүрліден айтарлықтай басым, мысалы, жарнама қалқандары мен газеттер сияқты. Алайда, жарнама нақанының құны 2020 жылы қайтадан өседі.

2018 жылы АҚШ сандық маркетингке 203 миллиард доллар жұмсады. Олардың артынан 195 миллиард көрсеткішпен Қытай және Жапония (183 миллиард) келеді. 2020 жылға қарай үрдістер бұрынғыдай қалады. Бірақ Шығыс секторы тез қарқын алуда. Соңғы жылдары Үндістан мен Индонезия рейтингтерде бірнеше жолға көтерілді[1].

Бүгінде бүкіл интернет-маркетинг ұялы телефондар мен қосымшаларға бағытталған. Болашақта бұл үрдіс қалып, жасанды интеллектті пайдалануға көп көңіл бөлінеді. Бұл сұрауларды, негізгі мүдделерді және тіпті нақты өніммен эмоционалдық қарым-қатынасты талдауды білдіреді. Цифрлық маркетинг қазіргі заманғы нарықтың ең жылдам өсіп келе жатқан сегменттерінің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Статистика комитетінің мәліметтері бойынша, 2018 жылы 6-74 жастағы адамдар арасында Интернетті пайдаланушылар үлесі 78,8% - ды құрады. Салыстыру үшін: 2017 жылы халықтың 73% - ы интернетке қолжетімділік болды (халықтың жалпы саны 17,96 млн. адам болса, бұл шамамен 13 млн. пайдаланушы). 16-74 жастағы халық арасында Интернетті енгізу бойынша көшбасшылар – Нұр-сұлтан (Астана) (90,1%), Алматы (87,1%) және Алматы облысы (88,9%).

Қазақстандағы Интернеттің орташа пайдаланушысы-бұл жеке немесе мемлекеттік секторда жұмыс істейтін және компьютерден желіге шығатын, мобильді Интернетке қол жеткізе алатын 23-35 жастағы адамдар. Сонымен қатар интернетті

әйелдер белсенді пайдаланады (52,2% пайдаланушылар).

Қазақстандағы іздеу жүйелері арасында абсолютті көшбасшы-Google. 2018 жылдың шілде айында Google үлесі 85% құрады, ал Яндекс іздеу трафиіінің 11,2%, ал Mail.Ru – 3,7%.

2018 жылдың сәуір айында TNS Web Index деректері бойынша 2018 жылдың қаңтар айында Қазақстан қалаларындағы интернет пайдаланушылардың үлесі сенімді артып, халықтың 82% - ын құрайды (2017 жылмен салыстырғанда+9%)[2].

Сандық маркетингтің үлкен артықшылықтары бар:

1. Неғұрлым кең мақсатты аудиториямен өзара іс-қимыл жасау.

2. Маркетингтік хабарламаны аз уақыт кезеңінде мүдделі адамдарға жеткізу мүмкіндігі.

3. Клиенттермен олардың қажеттіліктерін анықтау және жедел кері байланыс алу мүмкіндігімен екіжақты қарым-қатынас жасау.

4. Пайдаланушылардың көп тартылуы және оларға күшті әсер ету.

5. Пайдалы контентті тегін ұсыну есебінен брендтің беделін және сатып алушылардың адалдығын арттыру.

Алайда сандық маркетинг өзінің жеткізушілеріне ерекше проблемалар жасайды.

Сандық маркетингтің бірінші проблемасы-үлкен деректер.

"Үлкен мәліметтерді" жиі ақпаратты жарылыс деп атайды, ол компьютерлердің есептеуіш қуатының бұрын-соңды болмаған өсуімен қатар олардың өз құнының күрт төмендеуімен және ақпаратты сақтаумен байланысты.

Екінші мәселе-электрондық коммерция. Тауарлардың арзан әрі кең таңдауы, сондай-ақ онлайн-шопинг ыңғайлылығы арқасында интернетте тұтыну шығындары бұрын-соңды болмаған биіктіктерге дейін көтерілді. Amazon және eBay сияқты тек қана онлайн-ритейлмен айналысатын компаниялар электрондық коммерцияның арқасында нағыз бизнес-империяны құра алды. Тауарлардың әр түрлі санаттары әртүрлі жылдамдықпен онлайн өтеді, бұл ритейлерлер үшін жаңа қиындықтар туғызады. Мысалы, интернет арқылы бүгінде барлық тұтыну электроникасының 30% - ы және күнделікті сұраныстағы тауарлардың тек 1% - ы сатылады. Бұл әр түрлі арналар бойынша жұмыс істейтін ритейлерлер үшін жаһандық желіде еруі мүмкін олардың бизнесіне бәсекелестік қатердің табиғатын түсіну үшін осы арналардың әрқайсысы бойынша және әрбір тауар санаты бойынша өзінің нарықтық үлесінің ауытқуын қадағалау өте маңызды екенін білдіреді.

Үшінші мәселе-әлеуметтік медиа болып табылады.

Интернетте пайдаланушылар өткізетін уақыт бойынша әлеуметтік медиа үлесі веб-порталдардың үлесінен асып түсті. Әлеуметтік желілердегі пайдаланушылардың белсенділігін көтеру нарық қатысушыларына жаңа мақсатты алдына қойды: бұл жаңа арналарды тұтынушымен байланыс үшін қалай пайдалануға болады?

Төртінші мәселе сандық медиапанның орындалу және тиімділік көрсеткіштері болып табылады.

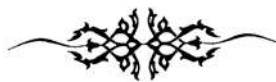
Бүкіл әлем бойынша сандық жарнаманың қандай дәрежеде көрсетілгенін білуге бағытталған көптеген зерттеулер аудиториямен бұл мағынада көп нәрсені жақсартуға болатынын көрсетеді. Миллиардтаған қаралым алған роликтермен жүргізілген зерттеулерден ондаған ірі жарнама берушілерден орташа алғанда барлық хабарландырулардың 30% соңғы пайдаланушыға көрінбейтіні анықталды. Негізінен бұл пайдаланушы веб-бетті жарнаманың соңына дейін айналдырмайды немесе жарнама жүктегенге дейін оны өте тез жауып тастауға тырысады. Әлбетте, мұндай

көрінбейтін жарнама тұтынушылық мінез-құлыққа әсер етпейді. Нәтижесінде кейбір баспагерлер өз алаңдарында жарнаманың "көрінуіне", өз клиенттерінің қуанышына кепілдік бере бастайды[2].

Сандық маркетингтің көптеген проблемаларының себебі – сирек контент, талдамалық деректердің жеткіліксіздігі және шешімдерді ұйымдастыруда саралап іздестірудің қанағаттанарлықсыз нәтижелері, ал веб-әзірлеудің сапасын арттыру арасындағы табыс пен маркетингтік компанияның құлдырауының айырмашылықтарын білдіреді. Сондықтан алға қойылған мәселелер мен оларды шешу үшін сандық жылжыту маркетингті қазіргі уақытта интернет кеңістігінде тауарлар мен қызметтерді үшін маркетингтің ең тиімді механизмі деп санауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Біздің уақытта Digital маркетинг қалай жұмыс істейді / URL: <https://reklamaplanet.ru/marketing/didzhital>
2. Қазақстандағы Интернет-маркетинг: нарыққа шолу.
3. URL:<https://www.seonews.ru/analytics/internet-marketing-v-kazakhstane-obzor-rynka/>
4. Сандық маркетингтің 10 басты мәселесі. URL: <http://rocket-center.ru/blog/Reklama/196/10-glavnykh-problem-tsifrovogo-marketinga.html>
5. Котлер Филип, Армстронг Гари Маркетинг негіздері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019 жыл.

ӘОЖ 336.71

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ БАЛАМА ЖОЛДАРЫ

**Удасбекова Айнұр Мамырбековна, менеджмент магистрі, аға оқытушы
«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы
Жүзбаева Әсемжан Нұржанқызы, 6В04128-Менеджмент ББ 4 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Андатпа. Мақалада әлемдік экономиканың қазіргі дамуы және әлемдік шаруашылықтың жаһандану үдерістері, экономикалардың өзара тәуелділіктерінің өсуі, жаһандық тауарлар мен қаржылық нарықтардың қалыптасуы осы үдерістерге түскен елдердің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін көтеру проблемасы көтеріледі. Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейін анықтау және оны көтеру шараларын дайындау проблемасы әлемдік қаржылық және экономикалық дағдарыс әлемдік экономиканың дамуына және әлемдік экономиканың дамуына әсер ететін ірі елдердің экономикалық дамуына түбегейлі өзгерістер енгізгеннен кейін күшейе түсетіндігі келтірілген.

Кілт сөздер: аймақ, кәсіпкерлік, бәсекелестік, өңір, шағын, бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, инновация

Аннотация. В статье поднимается проблема современного развития мировой экономики и процессов глобализации мирового хозяйства, роста взаимозависимостей экономик, формирования глобальных товарных и финансовых

рынков, повышения международной конкурентоспособности стран, попавших в эти процессы. Приведено, что проблема определения уровня конкурентоспособности национальной экономики и подготовки мер по ее повышению усугубляется после того, как мировой финансово-экономический кризис внес кардинальные изменения в экономическое развитие крупных стран, оказывающие влияние на развитие мировой экономики и развитие мировой экономики.

Ключевые слова: регион, предпринимательство, конкуренция, регион, малый, бизнес, реурс, государственная поддержка, эффективность, инновации

Abstract. The article raises the problem of the modern development of the world economy and the processes of globalization of the world economy, the growth of interdependence of economies, the formation of global goods and financial markets to increase the international competitiveness of the countries involved in these processes. It is given that the problem of determining the level of competitiveness of the national economy and preparing measures to raise it is exacerbated after the global financial and economic crisis has made fundamental changes in the economic development of large countries that affect the development of the world economy and the development of the world economy.

Keywords: region, entrepreneurship, competition, region, small business, resource, state support, efficiency, innovation

Қазақстан экономикасының алдында Еуразиялық экономикалық одақтың 2015 жылдан бастап қызмет ету мен жақын болашақтағы Дүниежүзілік сауда ұйымына мүшелігі жағдайында бәсекеге қабілеттілігін сақтап қалу міндеті өзекті болып табылады. Осы арада отандық өндірушілер мен компаниялар технология мен инновациялық әлеуетке баса назар аударуы қажет. Институттық даму саласында паракорлық мәселесі, бұдан ауқымдырақ көлеңкелі экономикамен күрес маңызды болып табылады. Қазіргі жағдайда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның халықаралық еңбек бөлінісі мен жаһандық халық шаруашылығында әлемдік нарық сұранысына сай тауар мен қызмет өндіре отырып қатысуымен сипатталады. Бұл сәтті орындалған жағдайда халықтың әл-ауқаттылығы да артады. Қазақстан үшін әлемдік шаруашылыққа шикізаттық ел ретінде емес, технологиялық деңгейі жоғары, күшті қаржы институттары мен дамыған инфрақұрылымы, ақпараттық секторы бар экономикалық дамыған ел ретінде қатысуы маңызды стратегиялық міндет болып табылады. Өз кезегінде экономиканың бәсекеге қабілеттілігі жаһандық тенденциялардың талабы бойынша экономикада құрылымдық реформалар жүргізумен байланысты болып есептеледі. Сонымен бірге елдің бәсекеге қабілеттілігі оның ашықтығы мен сауда-экономикалық қатынастардың әлемдік жүйесіне кірігуінсіз мүмкін емес. Бір жағынан, интеграциялық үдерістер отандық нарықта бәсекені ынталандырады және олардың өткізу нарығын кеңейтеді, сонымен қоса сауда келіспеушіліктерін халықаралық механизмдермен шешуге мүмкіндік береді. Бәсекелестіктің артуына кедендік одақ та әсер етеді және оған мүше елдермен тауар айналымы артып, тауар сертификациясы бірегейленіп, инвестиция тартуға және ортақ кәсіптілікті (шекаралық аймақтарда) жағдайлар жасалып жатыр. Жетістіктердің арасында отандық өндірушілердің Ресейдегі транспорттық инфрақұрылымға еркін қол жеткізуі, тауарларды Еуропа арзанырақ бағамен жеткізіп, нәтижесінде бағалық тұрғыда бәсекелік артықшылыққа әкелгені аталады.

Зерттеу барысында елдің және оның аймақтарының экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру механизмі келесілерді қамтуы қажет

1. Бәсекеге қабілеттілік және экспорт бойынша Ұлттық Кеңестің координациялық рөлі – ҚР бәсекеге қабілеттілік пен экспорттық мүмкіндіктердің жаңа сапалы деңгейіне жету.

2. Мемлекеттік жеке меншік саланың әріптестігін дамыту – мемлекеттік басқарудың орталық органдардың, жеке кәсіпкерліктің аймақтық билігінің және ғылымның күшін аймақтық даму қорын құру арқылы біріктіру.

3. Корпоративтік басқару формаларын қолдану. Шағын және орта бизнесті ынталандыру, инвестициялық жобаларды іріктеу, даму бағдарламалары мен бизнес-жоспарлар құру, аймақта жергілікті кадрларды қайта даярлау үшін әлеуметтік кәсіпкерлік корпорацияларын құру.

4. Жүйелік экономикалық құрылымдар құру, артықшылығы құрамына кіретін кәсіпорындардың бір-бірінің бәсекеге қабілеттілігін күшейтуі болып табылады. Атап өтетіні: кәсіпорындардың «өрлеуші жүйелерге! Кірігуі (интеграциясы) бірнеше бағытпен жүруі мүмкін. Біздің еліміздің жағдайында екі бағыт қолданбалы: біріншісі – көлемі бойынша жақын (мысалы фермерлік шаруашылықтар т.б.) кәсіпорындарды біріктіру; екіншісі – шағын және орта бизнестің интеграциясы негізінде бірігу, мұнда лизинг, аутсорсинг, франчайзинг т.б. формалары қолданбалы.

5. Бәсекеге қабілеттілікті көтеру механизмінің элементтері инновациялық дамудың жергілікті аймақтары болады – ЕЭА (еркін экономикалық аймақ), индустриалды парктер, технополистер, аймақтық технопарктер және т.б.

Осылайша мемлекеттік реттеу шегінде мемлекет бәсекеге қабілеттіліктің өзіндік бір катализаторы рөлін атқаруы тиіс. Сондықтан мемлекеттік саясаттың басым бағыттарын айқын анықтап алу өте маңызды болып табылады: барынша мүмкін дамуды ынталандыру; ішкі нарықтағы бәсекені күшейту; инновациялық өндірісті ынталандыру.

Сонымен ұсыныс ретінде, Қазақстанның аймақтық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі – экономиканың тауарлар мен қызметтерді тиімді бәсекелік орта жағдайында ұдайы өндіру үдерісінде экспорттық мүмкіндіктерді экономикалық және индустриялық-инновациялық әлеуетін көтеруге қолдануы, сол арқылы халыққа жоғары өмір сапасын қамтамасыз ету қабілетін көрсетсек болады. Бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың халықаралық және отандық тәжірибесін критикалық талдаудың негізінде және Қазақстан экономикасының ерекшеліктерін ескере отырып, индустриялық-инновациялық факторларды есепке алатын бәсекеге қабілеттілікті бағалаудың Қазақстан үшін адаптивті моделі әзірленіп қолдануға ұсынылды. Ұсынылған модельдің негізінде және ҚР аймақтарының бәсекеге қабілеттілігін 2015 жылдың қорытындысы бойынша бағалаудың нәтижесінде нәтиже алынды: аймақтардың бәсекеге қабілеттілігінің деңгейі республика бойынша төмен болып табылады, ал индустриялық-инновациялық факторлардың бәсекеге қабілеттілікті арттырудағы үлес салмағы елеусіз болып отыр, бірақ бәсекеге қабілеттілік пен индустриялық-инновациялық даму факторларының арасында оң байланыс бар екені анықталды. Бұл интеграция жағдайында аймақтарда индустриялық-инновациялық факторлардың нақты әлеуетінің бар екендігін және оларды одан әрі қолдану қажеттігін дәлелдейді. Бәсекеге қабілеттілікті арттырудың балама жолдары ретінде экономикалық өсу полюстері қағидасы бойынша кеңістіктік дамыту мен өндірістік күштерді тиімді орналастыру және Қазақстан Республикасының Еуразиялық экономикалық одаққа мүшелігі жағдайындағы интеграциялық әлеуетті ұтымды пайдалану ұсынылды.

Макроэкономикалық жағдай бойынша Қазақстан халықаралық рейтингтерде бәсекелік артықшылықтарға ие және бұл инвестицияларды тартудың маңызды шарты болып табылады. Қазіргі кезеңде қалыптасқан Қазақстан экономикасының дамуының территориялық-салалық құрылымы әлемдік нарыққа кірігудің шарттарына жауап бермейді, ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін қалыптастыруды деңгейінде және тиімділігі төмен болып отыр. Жаңа экономикалық даму жаңа аймақтық иерархияны құруды қажет етеді – өндіруші-аймақтар, делдал-аймақтар мен қаржылық орталық-аймақтар.

Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың балама стратегиясы кеңістіктік даму бола алады. Себебі ресурстарды (еңбек, капитал) табиғи және климаттық ерекшеліктер мен әлеуетін ескере отырып, сәйкес аймақтарға орналастыру іштей үйлескен экономикалық кеңістікті құруға әкеледі. Бұл жаһандық интеграция жағдайында халықаралық ұйымдар мен бірлестіктерге (әлемдік шаруашылық жүйесіне) интеграциясына дайындық болып табылады. Бұл мәселеге кластерлік даму саясатын дұрыс құруға ықпалын тигізеді. Осылайша өңірде және халықаралық нарықта тиімді кеңістіктік саясат бәсекелік мамандануға ол өз кезегінде орнықты экономикалық даму мен халықтың өмір сапасының өсуіне әкеледі.

Аймақтық кеңістіктік жаңарту шегінде бәсекеге қабілетті дамудың басым бағыттарын анықтай алу қажет, ол күрделі процесс болып табылады. Зерттеу барысында салалық аймақтық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін күшейтудің бағыттары анықталды, ол салалық өнеркәсіптік құрылымын диверсификациялау деңгейі бойынша 4 топқа бөліп қарастырылады:

Бірінші топ үшін – моносалалық облыстар (Атырау, Ақтау, Батыс Қазақстан, Қызылорда, Маңғыстау) – басым бағыт ретінде келесі салалар ұсынылды: экономиканың шикізаттық бағытының азайтумен байланысты құрылымдық түрлендірулер арқылы экономикалық бәсекеге қабілеттілікті арттыру және өңдеуші өнеркәсіп салаларын дамытуды жеделдету; ақпараттық алаңды дамыту, сырттағы аймақтарды дамыту, жұмыс орындарын құру; адам ресурстарын дамыту (үздіксіз білім беру жүйесі); бизнесті дамыту инфрақұрылымын құру.

Екінші топ – жақсы диверсификацияланған аймақтар (Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар) – басым бағыттар: экономикалық бәсекеге қабілеттілікті арттыру, жұмыс орындарын ашу және табысты көтеру; түрлілігі мол және динамикалық іскерлік базаны дамыту (бұл аймақтарда дәстүрлі салалар диверсификация мен модернизация үшін, сонымен қатар инновациялық өнімдер мен қызметтерді енгізуге жақсы потенциалға ие. Жаңа бұйымдардың өндірісін дамытуға инвестицияларды қолдау жүзеге асырылуда, жаңа процестерді енгізу және қайта оқыту мен технология алмасу арқылы жаңа нарықтарды игеру іске асып жатыр); стратегиялық инвестициялар; адам ресурстарын дамыту (жоғары білікті және икемді жұмыс күшінің қолдауы); ауылдық тұрғын пунктерін дамытуға жәрдемдесу.

Үшінші топ – әлсіз диверсификацияланған немесе аграрлы-өнеркәсіптік аймақтар (Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары) – дамудың келесі басым бағыттарын атауға болады: ауылдық аймақтағы экономикалық қызметті дамыту және ауылдық құрылымдарды икемдеу (оқыту, ауылдық тұрғын пунктерін экономикалық дамыту шаралары, ауыл шаруашылық құрылымдарға инвестиция); диверсификация; жұмысбастылықты көтеруді қажет

ететін аймақтарға инвестицияларды тарту; аймақтық специфика (Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстары үшін мәдени және тарихи өзіндік ерекшелік бар).

Төртінші топ – даму орталықтары (Астана мен Алматы). Бұл аймақтарға келесі бағыттар басым: ікерлік белсенділікті және жұмыс күшін оқытуды қолдау; стратегиялық инвестициялар; шағын және орта кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру; бизнесті дамыту үшін инфрақұрылымды құру; аймақтық специфика (Алматы үшін – мәдени орталық).

Аймақтық кеңістіктік модернизацияның негізгі блоктары келесілер: Ғылыми-зерттеу секторының (ҒЗС) аймақтық модульдерін қалыптастыру, өнеркәсіпті модернизациялау жағдайларын жасау, бәсекеге қабілетті экономикалық кластерлерді құру және қолдау; адам ресурстарын басқару жүйесін қалыптастыру; аймақтардың кеңістіктік дамуын құқықтық қамсыздандыру. Тиімді аймақтық саясатты қамтамасыз ететін және заманауи талаптарға жауап беретін базалық (негізгі) заң актілерін қабылдауға ерекше мән беру керек. «ҚР дамуының аймақтық кеңістіктік модернизациясы туралы» заңның қажеттігі туады. Жалпы ұлттық экономиканың аймақтық модернизациясы инвестициялық даму фазасынан инновациялық фазаға көшуге мүмкіндік береді, сол арқылы посиндустриалды қоғамға жолдағы (орта дамыған елдерге тән) Қазақстанның индустриалды-инновациялық даму кезеңіне қол жетізіледі.

Орнықты экономикалық өсу қарқынына экономиканың оң (позитивті) құрылымдық өзгерістері жағдайында жету және халықтың нақты табысының өсімін қамсыздандыру сияқты негізгі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешудің қажеттігі «нарықтардағы белсенді позиционирлеу» сценариіне негізделген құрылымдық-технологиялық маневр стратегиясын іске асырудың экономикалық тұрғыдан рационалды және іске асыруға мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақстан экономикасының құрылымдық моделі келесідей жобаланған:

- жоғары деңгейде бәсекеге қабілетті экспортқа бағытталған өндіріс, экспортқа бағытталған салалармен түйіндес өндіріс;
- негізінен ішкі нарыққа бағытталған бәсекеге қабілетті өндіріс;
- инфрақұрылымдық салалар – экономиканың басқа салаларының дамуының шарты ретінде;

отандық өндірісте жоқ немесе бәсекеге қабілетсіз тауарлардың (жұмыс, қызметтердің) импорты. Жаңа саясат жүргізу бизнестің бәсекеге қабілеттілігінің өсуіне алып келеді, оған субъектілер арасындағы тиімді әрекеттесу әлеуетінің жүзеге асуы, географиялық жақындығы, технологияға, арнаулы қазмет түріне, білікті мамандарға қолжетімділікті кеңейту, транзакциялық шығындарды төмендету, бірлескен жобаларды жасау септеседі. Сондықтан ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігі мен жаһандандыруды көтеретіндей кластер әлеуетін басым бағыт ретінде қолдану өте маңызды. Кластерлік саясатты тиімді жүргізу үшін дәл ме дәл мониторинг және кластерлік бастаманы бағалау жүйесін құру қажет. Мониторинг жүйесі жұмыс істеу үшін үздіксіздік қажет, яғни кластердің өсуін және дамуына кез келген кедергіні уақытында анықтап отыру керек. Аймақтың экономикалық даму қарқынын талдау және болжау кезінде кластерлік ыңғайды қолдану бір немесе әртүрлі саладағы өзара байланысты кәсіпорындардың тобындағы ахуалды жүйелі қарастыруға мүмкіндік береді. Сөйте тұра кластерлік ыңғай аймақта басты ұстанымға ие бола алатын көшбасшы кәсіпорындар бастамасын қолдауға бағытталған. Кластерлік саясат жекелеген салалар мен аймақтардың даму қарқынын жылдамдату мақсатын көздейді, бюджеттік қамтамасыз ету үдерістері ашық болуға

тиіс. Мұны экономика саласын және әлеуметтік аясын дамыту жайлы ұзақ мерзімді бағдарламалық құжаттар қабылдау кезінде, перспективалық аймақтарды дамыту стратегиялық бағдарламасымен бірге Қазақстанның аумақтық жоспарлау схемасын қабылдау кезінде ескеру керек. Басым саланы айқындау үшін және кластер құрудың алғышартын анықтау үшін жан-жақты талдау қажет. Дей тұрғанмен кластерді іс жүзінде кез келген аймақта құруға болады, оның өмір сүріп кетуі тек бизнестің бастамасы мен биліктің қолдауына байланысты екенін айтуға болады. Мұндайлық бастама тек бизнес-қауымдастықтың кәсіпорындарының жұмысын «инновациялық рельске» түсіру керектігін түсінуіне байланысты жасалады. Стратегиялық бағыттар талдауы оны жүзеге асырудың негізінде инновациялық саясаттың жатқанын көрсетеді. Ол саясат Қазақстанда тарихи қалыптасқан салалық кешендік индустриалды мамандану аймақтарында ғана кластер ұйымдастыру емес, негізді түрде жаңа перспективалық ұлттық кластерлер торабын құруды қарастырады. Сондықтан кластерлік ыңғай интеграциясы жекелеген аймақтар мен салаларды дамыту стратегиясында және бағдарламасында өз орнын табады (пилоттық жобаларды жүзеге асырудан бастап).

Жалпылай айтқанда, республикадағы кластерлік бастамалар Елбасының 2004 жылғы 19 ақпанда халыққа арнаған «Бәсекеге қабілетті Қазақстан, бәсекеге қабілетті экономика, бәсекеге қабілетті ұлт» атты Жолдауына сәйкес жүзеге асырылуда. Қазақстандық кластерлік бастаманың негізгі мақсаттары – экономиканың шикізаттық емес секторларын жеке бизнес құрылымдары арқылы дамыту мақсатында, мемлекеттің бәсекеге қабілетті артықшылықтарын барынша пайдалану, әрі отандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Кластерлер өзара тығыз байланысты салалар жоғары шоғырланған өңірлерде құрыла алады. Әрі өңірлерге арнайы экономикалық мәртебе беру де шетелдік инвесторларға ерекше жеңілдіктер ұсынады. Қазақстанда 23 тұтқалы кластерлердің қалыптасуы байқалады. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2005 жылғы 25 маусымда бекіткен № 633 Қаулысына сәйкес, кластерді дамыту Жоспары бойынша, жеті сынақ кластерін құру белгіленді.

1. «Тоқыма өнеркәсібі» кластері.
2. «Металлургия» кластері.
3. «Туризм» кластері
4. «Транспорттық логистика» кластері
5. «Азық-түлік өнеркәсібі» кластері.
6. «Құрылыс материалдары» кластері
7. «Мұнай-газ машина құрылысы» кластері

«Азық-түлік өнеркәсібі» кластері. Республиканың аймақтары бойынша пилоттық кластер жобасы ретінде мыналар белгіленген: астық өңдеу – солтүстік аймақта (Ақмола, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстары); жеміс-көкөніс – оңтүстік аймақта (Алматы, Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстары); сүт – Қостанай облысында. Мәселен, Шығыс Қазақстан облысында кластер төрт түрлі басым және бәсекеге қабілетті бағыттан тұрады: май, сүт, ет және астық. Жалпы алғанда ұзақ сақтауға арналған типтік ірі жеміс-көкөніс қоймалары тапшы. Қойманың көбісі қай жағынан алғанда да ескірген, күрделі жөндеуге, ауыстыруға және жаңа технологиялық жабдықтауға мұқтаж. Қысқасын айтқанда кластерлік бастамалардың болуы ауылшаруашылығы шикізатын өңдеу өнімдерін экспорттау ауқымын екі есеге арттыруға жол ашады. Яғни астық ұқсатушы мынаны қарастырады: астық ұқсатудың экспорттық әлеуетін күшейту мемлекеттік

стратегиясын жасау; күрделі ұқсатылған астық өнімдерінен бірыңғай қазақстандық брендин ұйымдастыру; астық ұқсатушы – экспорттаушылар ассоциациясын құру; экспорттаушыларға жеңілдетілген несие беру, шикізат және дайын өнім тасымалына жеңілдетілген тариф белгілеу, экспорттық жеткізушілерге арналған мемлекеттік кепілдік; астық ұқсатудың күрделі түрін, әсіресе құрғақ желімтік өндірісін дамыту; астық ұқсатудың күрделі түрі жасалатын зауыт салу; экспорт инфрақұрылымын бірлесе дамыту және ТМД, ЕврАзЭС, ТС және ЕЭП ұйымдарына мүше мемлекеттері аумақтарында ауылшаруашылығы өнімінің протекционизмдік саясатын жүргізу; Қазақстан Республикасының шетелдік мекемелерін ауылшаруашылығы өнімдері мен өңделген өнімдерін өткізетін саудасаттық аясын кеңейтуге жігерлеу.

Пайдаланған әдебиет тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан- 2030: Барлық Қазақстандықтардың өркендеуі, Қауіпсіздігі және хал – ауқатының артуы Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. А : Юрист, 2001г.
2. Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін. // Егемен Қазақстан 19 наурыз.
3. ҚР “Бәсеке және монопольдік қызметті шектеу туралы” Заң. // Егемен Қазақстан, 2001жыл, 27 қаңтар.
4. Гаврилов В. Интеграции в СНГ и национальные интересы. Москва, 2003.
5. Десять лет Независимости Казахстана: итоги и перспективы развития. Материалы международной научной конференции. Университет Кайнар. Алматы, 2001.
6. Евразийское пространство интеграционный потенциал и его реализации. Ответственный редактор Тажин М.М. Алматы, 2004.
7. Жукубович Т.С. СНГ и интересы России. Москва, 2007.
8. Исингарин Н. Проблемы интеграции в СНГ. Алматы, 2008.
9. Исингарин Н. Транспорт, магистраль экономической интеграции в СНГ. Алматы, 2018.
10. Исингарин Н. Казахстан и Содружество: проблемы экономической интеграции. Алматы, 2010.
11. Исингарин Н. 10 лет СНГ. Проблемы, поиски, решения. Алматы, 2001.
12. Кушкунбаев С. Центральная Азия на пути к интеграции: геополитика, этничность, безопасность. Алматы, 2012.
13. Козбеков У.О. Внешние экономические отношения государств в переходной период. Алматы, 1997.
14. Лаумулин М. Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика. Алматы, 2010.
15. Мацнев Д. Интеграционная стратегия для стран СНГ. Москва, 1997.
16. Гаврилов В. Интеграции в СНГ и национальные интересы. Москва, 1993.
17. Десять лет Независимости Казахстана: итоги и перспективы развития. Материалы международной научной конференции. Университет Кайнар. Алматы, 2001.
18. Евразийское пространство интеграционный потенциал и его реализации. Ответственный редактор Тажин М.М. Алматы, 2014

ӘОЖ 005 (075.8)

ҚАЗАҚСТАНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ**Қалымбетова С.Д.****«Экономика және құқық» факультеті, «Менеджмент» кафедрасы****М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Қазақстан экономикасындағы сапалы және инновациялық өзгерістерге деген қажеттілік нарықтық қызметтің тиімділігі мен Қазақстандық кәсіпорындардың стратегиялық дамуы тұрғысынан бизнес-жоспарлауды танымал етудің және кеңінен пайдаланудың объективті себебі болып табылады.

Кілт сөздер: өңір, шағын бизнес, реурс, мемлекеттік қолдау, тиімділік, негізгі бағыттар, инновация, бәсекелестік

Аннотация. Потребность в качественных и инновационных изменениях в экономике Казахстана является объективной причиной популяризации и широкого использования бизнес-планирования в контексте эффективности рыночной деятельности и стратегического развития Казахских предприятий.

Ключевые слова: регион, малый бизнес, реурс, государственная поддержка, инновации, основные направления, регион, предпринимательство, конкуренция

Abstract. The need for high-quality and innovative changes in the Kazakhstani economy is an objective reason for the popularization and widespread use of business planning in the framework of increasing the efficiency of market functioning and strategic development of Kazakhstani enterprises.

Keywords: region, entrepreneurship, competition, region, small business, resource, state support, efficiency, innovation

«Инновациялық кәсіпкерліктің субъектілеріне инновациялық қызметті жүзеге асыратын кәсіпорындар мен ұйымдар жатады. Инновациялық кәсіпорынның қызметі технологиялық немесе өнімдік инновацияларды пайдаланудың нәтижесінде пайда табудан көрінеді. Дамыған елдерде кәсіпорындардың 70%-на жуығы рыноктың жаңа сегменттерін игеру мақсатында өнімнің ассортиментін кеңейтумен байланысты инновацияларды жүзеге асырады. Осы ретте ҒЗТҚЖ-ға арналған шығыстар инвестициялардың 30%-на жуығын құрайды.

Инновациялық кәсіпорынның кәсіпкерлік қызметі мыналарға:

-жаңа ғылыми идеяларды әзірлеуге немесе іздеуге және оларды бағалауға;

-қажетті инвестициялық ресурстарды іздеуге;

-жобаны немесе кәсіпорынды басқарудың тиімді модельдерін құруға;

-ақшалай табыс алуға негізделген».[1]

Инновациялық кәсіпкерліктің басты функцияларының бірі ғылыми-техникалық және өндірістік сала арасындағы байланыстырушылық (делдалдық) рөлді жүзеге асыру болып табылады. Инновациялық кәсіпкерліктің жұмыс істеуі ғылыми-техникалық ұйымдар және шаруашылық субъектілер көтеруге мәжбүр инновациялық өнімді құрумен немесе жаңа ғылыми-техникалық шешімдерді олардың коммерциялық пайдаланылу мүмкіндіктеріне дейін жеткізумен байланысты шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда негізінен шетелдік капиталдың қатысуымен ірі корпорацияларда, ұлттық компанияларда, екінші деңгейлі банктерде, қаржылық-

өнеркәсіптік топтарда менеджменттің жоғарғы деңгейі бар. Сонымен қатар, технологияларды, теорияларды және құқықтық қорғаудың тәжірибесін және зияткерлік меншікті пайдалануды коммерциализациялаудың іскери қағидаттарын кәсіби меңгерген, инновациялық және жоғарғы технологиялық жобаларды басқара алатын кәсіби инновациялық менеджерлер — мамандардың институты мүлдем жоқ.

Кез келген елде және бизнестің кез келген түріндегі инвестордың негізгі тәуекелі барабар емес менеджментпен байланысты болғандықтан бұл тәуекелді барынша азайту басқару және кәсіпкерлік мәдениетті көтерумен, барлық деңгейдегі менеджерлерді сапалы оқытумен және қайта даярлаумен, оларды қажетті қолдаумен (консалтинг және ақпараттық) қамтамасыз етумен қол жеткізіледі.

«Ұлттық экономиканың дамудың инновациялық қорына көшуі барлық қоғамның инновацияларды қабылдауынсыз және инновациялық процестерді басқару мен инновацияларды іске асыруды жүзеге асыруға қабілетті кадрлар жеткілікті санының болуынсыз мүмкін емес.»[2]

Қолда бар ғылыми-технологиялық әлеуетке қарамастан Қазақстанда инновациялық қызметтің мынадай инновациялық өнімді құру және инновациялық өнімді рынокқа жылжытумен байланысты делдалдық қызметтерді орындау сияқты негізгі түрлерін жүзеге асыратын кәсіпкерліктің болмауы елдегі төменгі инновациялық белсенділік себептерінің бірі болып табылады.

« Қазақстанның алдында нарық субъектілерінің өзара тауарлар мен қызметтерді өндірудегі бәсекелестікті қолдап және дамыту міндетімен қатар елімізде ғылыми сыйымды технологиялар саласындағы әлемдік бәсекелестіктің толыққанды қатысушыларына айналу үшін білім экономикасын дамытуға арналған іс-әрекеттерді жандандыру міндеті тұр.

Қазіргі күні Қазақстандағы инновациялық кіші кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін қалыптастыру мен дамытуда кедергі болатын факторлары келесідей:

-өз қаржыларының жетіспеушілігі негізінде инвестициялық қорлар арқылы несиелерге қол жеткізудің қиындығы;

-инновациялық кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру үшін қажетті сәйкес инженерлік-транспорттық инфрақұрылыммен қамтамасыз етілген өндірістік қойма орындарының жеткіліксіздігі;

-инновациялық кіші кәсіпкерлік субъектілерінің қолданыстағы заңдардағы өзгертулер туралы хабарсыздығы, әкімшілік кедергілер және кәсіпкерлік қызметпен айналысу кезінде билік органдарының нақты тәртіптерінің жоқтығы;

-инновациялық кіші кәсіпорындардағы жұмыскер мамандықтарының білікті мамандарының жеткіліксіздігі. Кіші кәсіпкерлік субъектілерінің өңдеуші өндірістерінің ірі және орта ұйымдарымен өзара әрекеттесу және кооперациялануын дамыту туралы мәселе ерекше зер салуды талап ету қажеттілігі.

Сондықтан инновациялық кәсіпкерлік субъектілерінің дамуына қол жеткізу үшін мына мәселені шешу қажет:

-инновациялық кәсіпкерлік субъектілерін ақпараттық қолдау;

-инновациялық кәсіпкерлік субъектілерін заңнамалық қолдау;

-инновациялық кәсіпкерлік субъектілері алдында тұрған әкімшілік кедергілерді азайту.»

Бұл мақсатты орындау үшін мынадай шараларды қолдану болжамданады:

-инновациялық жеке кәсіпкерлікті қолдау орталықтарын, бизнес-инкубаторларын, технологиялық парктер, индустриалдық өңірлер және басқа да жеке кәсіпкерлікті дамыту объектілерін құру және дамыту;

-инновациялық жеке кәсіпкерлік субъектілерінің қызметін оқу-әдістемелік, ғылыми-әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз ету;

-инновациялық шаруашылық етуші субъектілердің реттеуші және қадағалаушы қызметтермен және жергілікті билік органдарымен өзара әрекеттесу әдістерін жетілдіру;

-тиімді бәсекеге қабілетті орта үшін жағдайлар жасау;

-инновациялық кәсіпкерлік ахуалды жақсартуға жәрдемдесу, өңір экономикасына салымдардың тартымдылығын мақсатты жоғарылату».

«Шағын және орта инновациялық кәсіпорын ғылыми ұйымдар аумағында құрылуы мүмкін. Және де шағын кәсіпорынның басшысы аталмыш ұйымның қызметкері болып қалады, ал инновациялық идеяларды дәлелдеу және дамыту жөніндегі жұмыстар ғылыми ұйымдардың жабдықтарымен жүргізіледі. Осындай шағын ұйымның аясында қол жеткізілген инновациялық жетістіктер шағын кәсіпорынға да, сондай-ақ ғылыми ұйымға да тиесілі болуы мүмкін. Шағын кәсіпорындар инновациялық өнімдерді нарыққа жылжыту үшін делдал қызметін де атқарады.» [3]

«Қазақстандағы инновациялық кәсіпкерлік ахуалын жақсарту үшін:

білікті кадрлар және жұмыс күшін дайындау жүйесін бекіту: кадрларды кәсіби біліктілігі тұрғысынан дайындау және қайта дайындау, кіші бизнес және өзін жұмыспен қамту саласында оқыту;

инвестициялық үрдістерді басқаруды ұйымдастыруды жақсарту: басқару кадрларының кәсіби біліктілігін бекіту, қоғамдық бақылау үшін биліктің ашықтық дәрежесін көбейту, шенеуніктердің қызметін реттеу деңгейін жоғарылату керек

Қазақстанда ғылымды қаржыландыруға соңғы бес жыл ішінде ЖІӨ-нің 0,2% жұмсалады. Бұл, әрине, төмен көрсеткіш. Алайда, Қазақстанның стратегиялық мүдделеріне орай, 2010 жылға дейін кезең-кезеңмен аталған көрсеткішті ЖІӨ-нің 2% дейін көтеру, ал 2015 жылы 2,5-3,0% жеткізу көзделіп отыр. Кейбір ғылыми-зерттеулерді қажетті деңгейде қаржыландырмау мен жауып тастау салдарларынан көптеген жас ғалымдар ғылым саласынан кетуге мәжбүр болды. Сондай-ақ, ғылымның материалды-техникалық базасы тозып, ескірді». ескірген қалыптарды ығыстыруға және өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етуі тиіс. Ғылыми зерттеулердің нәтижелерін оларды өндірісте игеру үшін берудің шешуші ерекшелігі ғылым мен өндірістің өзара әрекеттесуінің коммерциялық нысандары жүйесін құру және дамыту болып табылады. [4]

Бизнес-жоспарлаудың заманауи тәсілдерін қолдануға кедергілер көбінесе Қазақстандық ұйымдар қызметінің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары болып табылады. Бұл себептер бизнесті жоспарлау әдістерін одан әрі оқшаулау және қолданыстағы экономикалық, заңнамалық және Қазақстан Республикасының іскерлік ахуалын қалыптастырудың қоғамдық факторларына қолданылмайды. Бизнес-жоспарлау қызмет ауқымына, саласына және меншік нысанына қарамастан, қазіргі заманғы жеке кәсіпорындар мен ұйымдар экономикалық практикада кеңінен қолданылатын тиімді басқару құралы болып табылады. [5]

Бизнес-жоспар жаңадан құрылған және бұрыннан бар фирмалар үшін жұмыс құралы болып табылады және бизнестің қысқаша, қол жетімді және түсінікті сипаттамасы болып табылады, сонымен бірге ықтимал жағдайлардың үлкен спектрін қарастыруда маңызды механизм болып табылады. Бизнесті жоспарлау сізге перспективалық жобалық шешімдерді анықтауға, оларға қол жеткізудің құралдарын анықтауға және есептеуге мүмкіндік береді.

Осыған байланысты инновациялық дамудағы бизнес-жоспарлау процесінің рөлі артып келеді, өйткені бизнес-жоспарды әзірлеу кез-келген инновациялық жобаның өмірлік циклінің маңызды және талап етілетін кезеңдері болып табылады.

Стратегияны іске асырудың негізгі алғышарттары: біріншіден, қолайлы институционалдық жағдайларды қамтамасыз ету; екіншіден, кәсіпкерлік субъектілерінің инновациялық әлеуетін анықтау және қалыптастыру болып табылады. Қазіргі уақытта мемлекет барлық қажетті жағдайларды жасауда, қазақстандық инвестициялық қор сияқты арнайы құрылымдар құрылды. Экспортты сақтандыру корпорациясы және инновациялық қор. Өңдеу өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығындағы инвестициялық қызметті ынталандыратын институционалдық құралдар енгізілді. [6]

Көптеген елдердің мемлекеттері ғылымды қажетсінетін және технологиялық салалар мен жобаларды қаржыландыруды ұлғайта отырып, инновациялық экожүйелерді құруға белсенді қатысады. Бұл шаралар экономиканы нығайту және өмір сүру деңгейін арттыру үшін қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Есиркепова,А.М.Бизнес-жоспарлау [Мәтін] : оқу құралы / А.М. Есиркепова. - Алматы : ЭСПИ, 2021. - 296 б. - ISBN 978-601-342-885-7<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/ToPage/1>
- 2.ДиМаттео Ларри А.Халықаралық бизнес құқығы және заңнамалық орта: транзакциялық тұрғыдан зерделеу [Мәтін] = International bussiness law find the legal environment : оқу құралы / ДиМаттео Ларри А.; Ауд. К. М. Абишова, Г.С. Жолдасбаева, Е.Н. Искаков және т.б. - 3-ші басылым. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" ҚҚ, 2019. - 680 б
- 3.Гэмбл Д.Э.Стратегиялық менеджмент негіздері: бәсекелік артықшылыққа үмтылу [Мәтін] = Essentials of strategic management : оқулық / Д.Э. Гэмбл, М.А. Питереф, А.А. Томпсон; Ауд. Ж. Кушебаев. - 5-ші басылым. - Алматы : "Ұлттық аударма бюросы" ҚҚ, 2019. - 536 б.
- 4.Чаффей Д.Сандық бизнес және электрондық коммерцияны басқару: стратегиясы, қолданысы мен практикасы [Мәтін] : оқулық / Д. Чаффей; Ағыл. тілінен ауд. Г.Қ. Бекқожанова. - Алматы : ЖШС РПБК Дәуір, 2017. - 520 б.
- 5.Рахимова С.А.Инновациялықжобаларды бизнес-жоспарлау [Электрондық ресурс] / С.А. Рахимова. - Павлодар :Кереку, 2013. - 110 б. - ISBN 978-601-238-355.<http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/ToPage/1>
- 6.Маслов Д.В. Малый бизнес. Стратегии совершенствования на основе управления качеством / Маслов Д.В., БелокоровинЭ.А.. — Москва : ДМК Пресс, 2018. — 191 с. — ISBN 978-5-93700-048-4. <https://www.iprbookshop.ru/89584.html>

ӘОЖ 342(156)

ЦИФРЛАНДЫРУ ТИІМДІ БИЗНЕСТІ ДАМУ ТРЕНДІ РЕТІНДЕ

Калдыгозова Мерует Аширбаевна э.ғ.магистрі
«Экономика және құқық факультеті», «Менеджмент» кафедрасы
Мұхтар Жәмила Мұхиддинқызы
БВ04114-Мемлекеттік және жергілікті басқару ББ 4 курс
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Экономикалық дамудың қазіргі күрделі нарықтық жағдайлары ғылыми қоғамдастықтың, жоғары оқу орындарының оқытушылары мен магистранттарының, экономикалық профильдің мамандары мен өндірістің барлық деңгейлерінің менеджерлерінің, кәсіпкерлік кіріс алу үшін белсенді, қауіпті негізде шаруашылық жүргізетін адамдардың қажеттілігі туралы ойға алып келеді. бүгінгі таңда бізді қоршаған шындықты әлемдік қоғамдастықтың жаңа дәуірге көшуінің хабаршысы ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: цифрлық бизнес, цифрлық Қазақстан, интернет, цифрлық арналар, жарнама, медиа, технология, тренд.

Аннотация. Современные сложные рыночные условия экономического развития приводят к мысли о необходимости научного сообщества, преподавателей и магистрантов вузов, специалистов экономического профиля и менеджеров всех уровней производства, людей, ведущих хозяйство на активной, рискованной основе для получения предпринимательского дохода. сегодня окружающая нас реальность рассматривается как предвестник перехода мирового сообщества в новую эру.

Ключевые слова: цифровой бизнес, Цифровой Казахстан, интернет, цифровые каналы, реклама, медиа, технологии, тренды.

Annotation. modern complex market conditions of economic development lead to the idea of the need for the scientific community, teachers and undergraduates of universities, specialists in economic profile and managers of all levels of production, people who farm on an active, risky basis to generate entrepreneurial income. Today, the reality surrounding us is seen as a harbinger of the transition of the world community into a new era.

Keywords: digital business, digital Kazakhstan, Internet, digital channels, advertising, media, technologies, trends.

Әлемнің көптеген мемлекеттерінде кең және маңызды болып табылатын кәсіпкерлік құрылымдарда зерттеу саясатының және оларды іс жүзінде қолданудың бұл бағыты "цифрлық" экономика тұтастай экономикаға, басқаруға, ғылымға, экономикалық және басқа да қауіпсіздік түрлеріне түбегейлі әсер етуді анықтайды. қазіргі бизнес. Бұл ортада адам өндіргіш күштердің негізгі белсенді тұлғасы ретінде ерекшеленеді, бұл сөзсіз еңбек қатынастарының өзгеруіне және жалпы қоғамдағы әлеуметтік стандарттардың өзгеруіне әкеледі [1].

Әлемнің көптеген мемлекеттерінде кең және маңызды болып табылатын кәсіпкерлік құрылымдарда зерттеу саясатының және оларды іс жүзінде қолданудың бұл бағыты "цифрлық" экономиканың жалпы экономикаға, басқаруға, ғылымға, экономикалық және басқа да қауіпсіздік түрлеріне түбегейлі әсерін анықтайды.

"Цифрлық" экономиканы әзірлеу және енгізу кәсіпкерлік құрылымдарды

ұйымдастыру мен дамытудың ерекшеліктерін қалыптастыратын жаңа технологиялар мен процестерді (өндірістік, қаржылық, басқарушылық, әлеуметтік және басқалар) енгізуге әкеледі, ал бұл өз кезегінде оның экономикадағы әлеуетін іске асыру үшін стратегиялық ресурсты қалыптастыру түрінде көптеген оң және ұзақ мерзімді әсерлер мен салдарларды қамтамасыз етеді.

Біздің ойымызша, авторлар ұсынған шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржы-несие механизмінің өзара әрекеттесу идеясы практикалық қызығушылық тудырады, ол өнім өндірушілердің (үй шаруашылықтары, шағын және орта кәсіпорындар), шикізат пен материалдарды жеткізушілердің, маркетингтік құрылымдар мен сауда ұйымдарының өнімді жылжыту және сату жөніндегі күш-жігерін біріктіру кезінде туындайтын қаржылық қатынастардың механизмін толық сипаттайды [2].

Бүгінгі күні әлемдік өркениеттің (жаһандық "цифрлық" экономика) дамуының алдағы кезеңінің көптеген оң сәттерін талдай отырып, қандай цифрлық технологиялар әлеуметтік игіліктерді де (жаңа тауарлар, қызметтер жасау кезінде), сондай – ақ осы процестің адам-субъектісі үшін әлеуметтік, экологиялық және жеке деградация тәуекелдерін көтеретіні туралы айту керек [3].

Технология ғасырының дамуы жаңа бизнес реалиясына бейімделуді талап етеді, сондықтан қазақстандық компаниялардың көпшілігі бизнесті цифрлық түрлендіру бойынша жұмыс істейді. Оның қажеттілігін бүгінгі күнге дейін төмендетуге болмайды, өйткені бизнестегі маңызды шешімдер қабылдаушылар сандық нарыққа бейімделмей, өсу мен пайданың айтарлықтай кідірістеріне тап болады деп санайды. Міне, сондықтан да қазақстандық нарық үшін цифрлық трансформацияның маңыздылығына назар аударатын кез келді. Бизнеске бұл қажет. Оны жүзеге асыру өте маңызды. Қазіргі уақытта кәсіпкерлер шығындарды көтереді, номенклатураны қолмен жүргізуге уақыт жұмсайды, бұл сөзсіз қателіктермен байланысты, содан кейін әр қатені түзетуге уақыт қажет. Шағын бизнеске көптеген мүмкіндіктер берілген. Цифрландыру қажет-бұл уақыт талабы, біз трендті көрсетіп, шағын бизнесті көлеңкеден шығаруға тиіспіз. Цифрландыру-бұл бірінші кезекте бизнесті жүргізудің тиімділігі. Бизнесінің тұрақтылығы да осыған байланысты [4]. Технология бір орында тұрмайды. Бұл әсіресе бизнесті дамыту мәселелеріне қатысты. Шағын және орта бизнесті (ШОБ) дамыту үшін Қазақстандағы барлық мемлекеттік қызметтер баламасыз негізде онлайн-форматқа көшіріледі. Цифрландыру және ШОБ дамыту-ажырамас екі ұғым. Қазақстан Республикасы бойынша 214 Кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталығында ШОБ кәсіпкерлерінің мемлекеттің электрондық қызметтеріне және бизнесті мемлекеттік қолдау шараларына тікелей қол жеткізуін қамтамасыз ету үшін өзіне-өзі қызмет көрсету аймақтары құрылады деп жоспарлануда.

Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" Жолдауында бизнестің "бір терезе" қағидаты бойынша толық мемлекеттік қолдау алу процестерін цифрландыру, сондай-ақ көрсетілетін қызметтерді "бір өтініш" қағидаты бойынша көшіру мақсатында мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерін интеграциялау қажеттілігі ерекше атап өтіледі.

Бүгін порталда egov.kz бизнес пен халыққа кеңінен ұсынылған 746 мемлекеттік қызметтің 50% жуығы автоматтандырылды (452). Сайтта 6 млн-нан астам пайдаланушы тіркелген, ал мобильді қосымша egov.kz android және iOS жүйелері үшін қол жетімді 3,5 миллион пайдаланушы пайдаланады.

Цифрландыру арқылы ұсынылатын мүмкіндіктер әртүрлі сараптамалық топтар мен комиссиялардың жұмысын субъективті пікірлер негізінде шешім қабылдау ықтималдығын болдырмайтын автоматтандырылған процестерге оңай ауыстыра алады. Сонымен қатар, мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйелерін біріктіру кезінде құжаттардың, толтыру жолдарының және қарау мерзімдерінің 50% - дан астамы қысқарады.

Күн сайын қызмет көрсету мәселелері бойынша цифрлық технологияларды енгізу бойынша тиімді жұмыс жүргізіледі. Бизнесінің барлық тараптары үшін ақпаратқа қол жеткізу және ашықтық саясатын құру мақсатында құжаттамамен және клиенттермен жұмысты жеңілдету, сондай-ақ ішкі жұмыс процестерін автоматтандыру үшін қажетті сервистерді әзірлеу және орналастыру жоспарлануда. Негізгі назар қасалық және бухгалтерлік есепке алуды жүргізуге, персоналды басқаруға, тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің қозғалысын бақылауға, ресурстарды жұмсау мониторингіне, электрондық құжат айналымына аударылады. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің болжамдарына сәйкес, 2022 жылға қарай 100-ден астам ІТ-компания сервистерді платформада орналастырады, оның ішінде 10-ы орналастырылған. Бұл ретте пайдаланушылар саны 120 мыңнан астам субъектіні құрайды. Цифрландыру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету мақсатында "Атамекен" ҰКП әр адамға Кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталықтарының жұмысын автоматтандыруды ұсынды. Қалалардағы барлық 25 Кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталықтарында (бұдан әрі — КҚКО), аудан орталықтары мен моноқалалардағы 189 КҚКО-да өзіне-өзі қызмет көрсету аймақтары құрылатын болады, олар консультанттардың көмегімен мемлекеттің электрондық қызметтеріне және Интернетке тікелей қолжетімділігі жоқ кәсіпкерлерге мемлекеттік қолдау шараларына қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

"КҚКО-ны автоматтандыру бизнеске қаржылық емес қолдау көрсетуге арналған бюджетті азайтуға, қамту аймағын ұлғайтуға, құжат айналымын төмендетуге, консультанттар санын оңтайландыруға мүмкіндік береді. Бұл бағыттағы жүйелі жұмыс ағымдағы жылдың өзінде мемлекеттік қолдау көрсету уақыты мен талап етілетін құжаттар санын 50% — ға және тексерулерді 30% - ға қысқартуға мүмкіндік береді, бұл бизнестің шығындарын 2022 жылға қарай 8,4 млрд теңгеге қысқартады", - деп атап өтті "Атамекен" ҰКП-да [5].

Кесте 1 - сандық технологиялар және маркетингтік орта: ғылыми мәселелер және қазіргі жағдай.

Фокустау аймағы	Зерттеу
Тұтынушылық мінез-құлық	Сатып алу процесінің кезеңдері, сатып алу тізбегі және сандық орта мен сандық құрылғылардың әсері
Әлеуметтік медиа	Электрондық (WOM) және WOT үшін мотивация WOM жазбаларының динамикасы және олардың сатылымға әсері WM хабарламалары басқа лауазымдарға қалай әсер етеді? Әлеуметтік медиа, ықпалды тұлғаларды анықтау және бағыттау

Платформалар және екі жақты нарықтар	Интернеттегі платформалардағы желілік әсерлер, ақпараттың асимметриясы және сатылымға әсері Бәсекелестіктің екі жақты мазмұн платформаларына әсері краудсорсинг мәселелері және платформаларды пайдалану
Іздеу жүйелері	Іздеу жүйелерінде бағаны қалай іздеу керек және кілт сөздерді қалай саралау керек? Жарнама берушілер олар үшін нақты кілт сөздер мен ставкаларды қалай таңдауы керек? Дәреже, нұқу жылдамдығы және конверсия жылдамдығы, сондай-ақ оңтайлы ставкалар үшін шешім қабылдауды қолдау арасындағы байланыс Кәдімгі іздеу мен ақылы іздеу арасындағы Синергия
Мәтін мәндік өзара әрекеттесу	Орналасу географиясы мен сандық орта арасындағы өзара әрекеттесу Нормативтік ортаның әсері-сандық маркетингтің құпиялылығы мен тиімділігі

Сонымен қатар, сандық технологиялар мен смартфондар, ақылды өнімдер, жасанды интеллект сияқты құрылғылар жақын болашақта тұтынушылардың өмірінде айтарлықтай өзгерістер болады деп уәде береді. Зерттеудің негізгі нәтижелері - "цифрлық" экономиканың жалпы принциптері мен ресурстарынан алынған келесі ғылыми негізделген негізгі принциптер және цифрлық технологиядағы өзгерістер маркетинг процесі мен стратегиясын қалай қайта қарастырады, сондай-ақ "цифрлық маркетинг" деп аталатын кең кеңістіктегі зерттеулер үшін осы трансформацияның салдары. "Цифрлық" экономиканың маңызды құрамдас бөліктері туралы толығырақ білу үшін біз келесі құрылымда ұсынамыз.

1. Оның негізгі принциптері, олар келесідей:

- делдалсыз ресурстарға жаһандық қол жетімділік;
- ресурстарды жалға беру;
- волонтерлік модельді пайдалану (Open Source модель);
- жаһандық экожүйелер арқылы сұраныс бойынша сату.

2. Келесі ретте ұсынылған негізгі ресурстардың тізімі:

- есептеу-коммуникациялық инфрақұрылым;
- технология;
- IP блоктары;
- адами ресурстар;
- бизнес-модельдер;
- интеллектуалды онлайн-өндіріс;
- қаржы.

3. Төмендегі үш деңгейдегі Open Source моделі:

- 1 деңгей: еріктілер мен студенттер;
- 2 деңгей: мамандар мен зерттеушілер;
- 3 деңгей: негізгі әзірлеушілер АӨК салаларындағы заманауи кәсіпкерлік пен бәсекеге қабілеттіліктің негізгі құрауыштарын талдай отырып [6], оның

Цифрлық маркетингпен интеграциясын назардан тыс қалдыра алмаймыз, онсыз қазіргі заманғы бизнес масштабталмайды, ал АӨК-де іс жүзінде перспективалы деп санаймыз. Қазіргі құрылым келесі түрде ұсынылған: 1. Сандық орта (кестені қараңыз.1).

2. Тұтынушылардың мінез - құлқы - сандық технологияның тұтынушыларды сатып алу процесі ретінде әсерін түсінуге арналған - алдын-ала сатып алу, сатып алу және кейінгі сатып алу-жаңа шарттар мен сандық құрылғыларға байланысты өзгереді. Ақпаратты табу, ақпаратты іздеу және өңдеу туралы тұтынушылық ақпаратқа да әсер етеді, нәтижесінде шешімдер жаңа ортада маңызды рөл атқаруы мүмкін.

Соңғы маркетингтік зерттеулер тұтынушылардың мінез-құлқын, клиенттердің сенімін және цифрлық және сандық емес ортадағы осы процестердегі қауіпті қабылдауды түсінуге мүмкіндік берді. Тұтынушылар сатып алу, танысу, қарау, бағалау және сатып алудан бастап сатып алу процесінің әртүрлі кезеңдерінде қозғалатыны белгілі. Егер тұтынушылар брендті сатып алу арқылы құндылықты дәйекті түрде алса, олар адал клиенттерге айналуы мүмкін. Кәдімгі автономды ортада тұтынушылық саяхат өте кең таралған, әсіресе қарастыру және бағалау кезеңдерінде, ал сандық ортада бұл кезеңдерді едәуір қысуға немесе тіпті жоюға болады.

Клиенттер іздеу жүйелеріндегі мақсатты сұраулардан ақпарат жинай алады және бөлшек сауда сайттарындағы немесе сатушы бақыламайтын үшінші тарап форумдарындағы басқа клиенттердің пікірлерін оқи алады, бұл шағын бизнес пен жеке шаруашылықтың барлық жерінде болады, ал сатып алуға алғашқы сұранысты әлеуметтік желідегі хабарламаны қарау арқылы жасауға болады.

1.Осылайша, цифрлық ортада клиенттер өз шешімдерін электронды коммерцияға негізделген түбегейлі жаңа тәсілдермен шеше алады. Сонымен қатар, қоршаған ортаның өзі тұтынушылар пайдаланатын құрылғыға – жеке компьютерлерге (компьютерлерге), смартфондарға, планшеттерге немесе тозатын құрылғыларға – бұл құрылғылар мен қоршаған орта сатып алушының мінез-құлқына қалай әсер ететініне байланысты өзгереді. Тәжірибешілер саласындағы зерттеулер цифрлық сатып алудың жаңа перспективасын ұсынады, онда интерактивті әлеуметтік желілер мен ақпаратқа оңай қол жетімділік клиенттердің таңдауын шектемей, кеңейте алады, сонымен қатар клиенттер басқа әлеуметтік сатып алушыларға онлайн жарнамалар, әлеуметтік желілер арқылы әсер ете алады [7]. Әлеуметтік медиа және пайдаланушы жасаған мазмұн.

Сандық ортаны дәстүрлі маркетингтік ортадан ерекшелетін маңызды сипаттама-бұл клиенттердің бірнеше жақын достарымен ғана емес, сонымен қатар кеңейтілген әлеуметтік желідегі бейтаныс адамдармен де ауызша ақпарат алмасуының жеңілдігі. Сандық ортада тұтынушылар өнімдерге, қызметтерге, брендтерге және бизнеске шолуларды фирмалардың веб-сайттарында, сондай-ақ үшінші тарап веб-сайттары мен әлеуметтік желілерде жариялай алады және бұл шолулар әлеуметтік клиенттердің көбірек санын қамтиды.

Сандық маркетингтік ортаны зерттеу мотивацияның маңызды сұрағына назар аударады: адамдар неге әлеуметтік желілерге өз үлестерін қосады? Зерттеулер салымшының әлеуметтік желілерден алатын пайдалылығының екі түрін ажыратады: (1) ішкі пайдалылық, мазмұнды жариялаудың тікелей пайдалылығы және (2) басқалардың қабылдауынан алынған кескінге қатысты утилитарлық. Пайдалылықтың осы екі түрін эмпирикалық түрде ажыратуға болады, өйткені біріншісі мінез-құлыққа байланысты, ал соңғысы адамның әлеуметтік желіде болатын ізбасарларының санына ғана қатысты [8].

2.Іздеу жүйелері-клиенттерге өнімдер мен қызметтер туралы ақысыз ақпарат алуға және іздеу өлшемдеріне сәйкес келетін фирмалар мен брендтерді анықтауға

мүмкіндік береді. Іздеу жүйелері органикалық (табиғи) веб-сайттардың тізімдерін, сондай-ақ пайдаланушылар енгізген кілт сөздерге жауап ретінде ақылы іздеу жарнамаларын ұсынады.

3.Өнім. Өнім тұжырымдамасы цифрлық дәуірде тез өзгеріске ұшырайды. Біріншіден, Қызметтер арқылы негізгі өнімнің өсуі барған сайын сандық болып келеді, онда өнімнің негізгі мәні цифрлық жетілдірулерден алынған мәнмен артады (мысалы, GPS жүйелері бар автомобильдер, өзіне-өзі қызмет көрсетудің сенсорлық технологиялары).

Екіншіден, онлайн және мобильді технологияларды қолдана отырып, өнімдердің желілік байланысы жалдау экономикасын тудырады, онда оған тиесілі өнімдердің (мысалы, тұрғын үй және автомобильдер) бос құны жалға алу үшін сандық желілер арқылы шығарылады (мысалы, Airbnb және Uber). Мұндай желілік технологиялар

Интернеттегі оқиғаларға толы, онда өнімдер бір-бірімен және пайдаланушылармен байланысуға мүмкіндік беретін ақылды технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады.

4.Бағасы. Сандық өнімдер мен қызметтер өндіріс пен таратудың өте төмен немесе нөлдік шекті шығындарына ие. Бұл баға мен табыс үшін өте маңызды, әсіресе дәстүрлі форматтардан тұратын өндіріс желілері тұрғысынан сандық форматтар.

5.Жылжыту. Медиа жарнамадағы соңғы үрдіс-бұл клиенттің бұрын қаралған өнімдерге әсер етуі. Бір уақытта интрузивті және мақсатты болып табылатын жарнама клиентке бір немесе бірнеше рет көрсетілген жарнамаларға қарағанда сатып алуға аз әсер ететіні анықталды. Бұл әсер өнімнің санатына да байланысты. Қаржылық немесе медициналық мақсаттағы бұйымдар сияқты жеке санаттарда бұл әсер ең танымал [7].

6.Орын. Смартфондар мен планшеттер сияқты жаңа мобильді құрылғылардың пайда болуымен, құрылғының атрибуттары және осы құрылғылардың тұтынушыларын пайдалану маркетинг үшін өте маңызды. Микроблогты пайдаланушылардың деректерін қолдана отырып, ұялы телефондардағы келушілердің мінез-құлқын олардың жеке компьютерлердегі мінез-құлқын көрумен салыстыру. Зерттеу көрсеткендей, рейтинг ұялы телефондар үшін эффектілер күшті болды: пост бір позицияға ауысқан кезде, басу қабығы 37%-ға өсті, бұл ДК-де бір позицияға көтерілуіне байланысты өсуден 12% - ға жоғары. Тұтынушылар мұндай айырмашылықтарды экранның кішірек өлшемімен және сәйкесінше ұялы телефондарда іздеуге көп уақыт жұмсайтын деп санайды. Мобильді құрылғылар электрондық пошта, көрнекі жарнама (мобильді қосымшаларда), іздеу және т.б. сияқты сандық маркетингтік арналар үшін жаңа платформаны ұсынады. Клиент өз құрылғысында мобильді құрылғыларға көбірек сенім артатын тұрақты қосымшалардың пайдаланушылық базасын дамыта отырып, жылжу жарнама берушілерге көбірек мүмкіндіктер береді [9].

7.Кәсіпкерлікте жаңа нарықтық технологиялардың пайда болуы және енгізілуі: өндірістік, қаржылық, басқарушылық, әлеуметтік және халық шаруашылығы экономикасының басқа да салалары көптеген оң әсерлер мен қолайлы салдарға әкелуі мүмкін.

Литература

1. Цифровая экономика: виртуальная и реальная сущность. Справочник / В.И. Богачев, В.Г. Пеннер, И.А. Денисенко и др., под. ред. В.И. Богачева. Луганск:

Промиздат, 2018. 133 с

2. Кузубов А.А., Максимова В.С. Взаимодействие финансово-кредитного механизма субъектов хозяйствования на принципах маркетинга // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Экономика и управление. 2016. №3(26). С. 46-50.

3. Тешев В.А., Бабалян Э.Б., Блягоз З.У., Нагоев А.В., Шелехова Л.В. Проникновение цифровых технологий в жизнь – характерная особенность будущего мира. URL: <http://www.rusnauka.com/pdf/236635.pdf>.

4. Ламбертон Э.А., Стивен М.Т. Тематическое исследование цифровых, социальных сетей и мобильного маркетинга. Исследование эволюции с 2000 по 2015 год и повестка дня для будущих исследований // Журнал маркетинга. 2016. 80(6). С. 146-172.

5. Ядав С.М., Павлоу Т.К. МИЗ-маркетинг в компьютерных средах: синтез исследований и новые направления // Журнал маркетинга. 2014. 78(1). С. 20-40.

ӘОЖ 330.59(574)

ХАЛЫҚТЫҢ ӘЛ-АУҚАТЫН ЖАҚСARTY МӘСЕЛЕЛЕРІ

Есперов Е.И. - э.ғ.к., «Есеп және қаржы» кафедрасының меңгерушісі
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Ерсеитова А. Ұ., э.ғ.к., "Экономика" кафедрасының доценті м.а.
М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. Мақалада жан басына шаққандағы орташа табыс, орташа айлық жалақы және тамақ өнімдеріне тұтыну шығыстары сияқты көрсеткіштердің көмегімен Қазақстан халқының қол жеткізілген әл-ауқатының деңгейі талданды. Сондай-ақ халықтың әл-ауқатына тікелей әсер ететін инфляция, жұмыссыздық деңгейі мен кедейлік деңгейі сияқты көрсеткіштер қаралып талданды.

Түйінді сөздер: халықтың әл-ауқаты, табыс, жалақы, инфляция, жұмыссыздық, кедейлік деңгейі.

Әл — ауқат-бұл халықты қажетті материалдық және рухани игіліктермен, яғни адамның белгілі бір қажеттіліктерін қанағаттандыратын заттармен, қызметтермен және жағдайлармен қамтамасыз ету. Әл-ауқат өмір сүру деңгейін сипаттайтын көрсеткіштер жүйесімен көрінеді, мысалы: кірістерді бөлу деңгейі, азық-түлікті тұтынумен тұрғын үймен қамтамасыз ету, білім беру, денсаулық, өмір сүру ұзақтығы, тұрмыстық жайлылық, әлеуметтік орта.

Халықтың әл-ауқатының деңгейі елдегі және өңірдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайға, Мемлекеттік әлеуметтік саясат стратегиясына адамның жеке белсенділігіне негізделген әлеуметтік қолдау шараларының жүйесіне байланысты. Біздің жағдайда Қазақстан халқының әл-ауқатының деңгейін бағалайтын мынадай көрсеткіштер қаралатын болады: халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы, орташа айлық жалақы, жылына халықтың жан басына шаққандағы орташа азық-түлік өнімдеріне тұтыну шығыстары. Халықтың әл-

ауқатының деңгейіне инфляция, жұмыссыздық деңгейі және кедейлік деңгейі сияқты көрсеткіштер тікелей әсер етеді, олар да қаралып, талданатын болады.

Адам әл-ауқатының маңызды көрсеткіштерінің бірі-табыс, өйткені ол халықтың тауарлар мен қызметтерді қандай көлемде сатып алатындығын анықтайды. Адамдардың табысы олардың іскерлік белсенділік деңгейіне және ұлттық табысты бөлу құрылымына байланысты. Халықтың ақшалай табысының негізгі көздері еңбекақы төлеу, кәсіпкерлік қызметтен түсетін табыс, әлеуметтік төлемдер, Жеке қосалқы шаруашылық өнімдерін сату, қаржы жүйесінен түсетін түсімдер болып табылады. Ақшалай табыстардың жалпы көлемінде еңбекақы төлеу 64,2%, кәсіпкерлік және өзге қызметтен түскен табыстар – 7,8%, халыққа төлемдер (зейнетақы, жәрдемақы, стипендия және басқалар) – 23,3%, меншіктен түсетін табыстар және өзге де табыстар – 4,7% - ды құрайды.

Өз кезегінде халықтың ақшалай кірістері номиналды және нақты болып бөлінеді. Халықтың атаулы ақшалай табыстары – халықтың ағымдағы тұтынуға, өндірістік қызметке және жинақтауға бағыттайтын ақшалай қаражаты. Нақты қолда бар кірістер тұтыну бағаларының индексіне түзетілген міндетті төлемдерді (салықтарды, алымдарды, кредиттер бойынша пайыздарды) шегергенде есептеледі, яғни ол инфляциядан "тазартылған" ақшаның нақты сатып алу қабілетін көрсетеді. 1-кестеде халықтың әл-ауқатын сипаттайтын жекелеген көрсеткіштердің серпіні келтірілген:

Кесте 1

Қазақстан халқының әл-ауқатын сипаттайтын көрсеткіштер серпіні

Көрсеткіш атаулары	Жылдар							
	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Халықтың әл-ауқатын бағалайтын негізгі көрсеткіштер								
1.Жан басына шаққандағы орташа номиналды кірістер, тг	15787	39014	67321	76 575	83 710	93 135	104282	114995
2.Нақты ақшалай кірістер индексі, %	114,5	106,3	97,7	98,9	98,3	101,7	109,1	114,0
3.Орташа айлық жалақы, тг	34060	77611	126021	142898	1508 27	1626 73	186815	213003
4.Жылына орта есеппен халықтың жан басына шаққандағы азық-түлікке тұтыну шығыстары, тг	9751	121153	206403	229799	2590 71	2983 47	334293	386025
Халықтың әл-ауқатының деңгейіне әсер ететін негізгі көрсеткіштер								
1.Инфляция, %	7,5	7,8	13,6	8,5	7,1	5,3	5,4	7,5
2.Жұмыссыздық деңгейі,%	8,1	5,8	5,1	5,0	4,9	4,9	4,8	4,9
3.Кедейлік деңгейі,%	31,6	6,5	2,7	2,6	2,7	4,3	4,3	5,3
*«Қазақстандағы халықтың тұрмыс деңгейі» Статистикалық жинақ 2016-2020 Нұр-Сұлтан 2021ж.								

Қаралып отырған кезеңде жан басына шаққандағы орташа табыс пен орташа айлық жалақының өсуі байқалады. Осылайша, жан басына шаққандағы орташа шығындар 114995 теңге деңгейіне дейін немесе 7,3 есе өсті, ал 2020 жылы орташа айлық жалақы 213003 теңгеге тең болды немесе 2005 жылмен салыстырғанда 6,3 есе өсті. Бұл көрсеткіштердің өсуі елдегі экономиканың өсуіне және халықты қолдаудың әлеуметтік шараларына байланысты. Сонымен бірге, қаралып отырған кезеңде жан басына шаққандағы нақты орташа табыстың өсу қарқыны 97,7% деңгейіне дейін баяулады, содан кейін 2005 жылғы деңгейге дейін өсті. Нақты жалақының өсу қарқынының төмендеуі инфляцияның өсуімен және табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халық санының өсуімен түсіндіріледі. Қарастырылып отырған кезеңде тауарлардың барлық түрлеріне, оның ішінде тамақ өнімдеріне бағаның өсуі байқалады. Олардың ең үлкен өсуі 2015 жылы болды. Бұған Ресейге Еуропа елдері мен АҚШ ұсынған Санкциялар себеп болды, олар да Қазақстанға әсер етті. Бұдан әрі инфляциялық процестер пандемиямен байланысты 2020 жылы басталып, 7,5% деңгейіне жетті. Дәл осы кезеңде елімізде жұмыссыздық өсуде - 448,8 мың адам, табысы күнкөріс деңгейінен төмен халық саны өсуде – 1000,6 мың адам.

Осылайша, халықтың әл-ауқатын бағалайтын негізгі көрсеткіштер халықтың табысы және оның тамақтану деңгейі болып табылады. Адамның тамақтану деңгейі толығымен оның табысына байланысты, ал инфляция, жұмыссыздық және кедейшілік деңгейі кірістерге айтарлықтай әсер етеді. Корреляциялық талдау зерттелген көрсеткіштер арасындағы тәуелділіктің айтарлықтай дәрежесін растады.

Кесте 2

Зерттелетін көрсеткіштер арасындағы корреляциялық-регрессиялық талдау нәтижелері

Көрсеткіштер атауы	Тендеу	F-Фишер критеріі	Корреляция коэффициенті
1.Тұтыну шығыстары мен халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы арасында	$Y_1 = 36,7 + 0,2X_1$	F = 30,128	$R_{xy} = 0,834$
2.Халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы мен инфляция арасында	$Y_2 = 101,0 - 3,4 X_2$	F = 10,452	$R_{xy} = 0,701$
3.Халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы мен жұмыссыздық деңгейі арасында	$Y_2 = 212,4 - 25,4X_3,$	F = 16,605	$R_{xy} = 0,735$
4.Халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы мен кедейлік деңгейі арасындағы	$Y_2 = 92,6 - 2,4X_4$	F = 6,410	$R_{xy} = 0,7,18$

Осылайша, жан басына шаққандағы орташа табыстың 1,0 пайызға өсуі тамақ өнімдерін тұтынуды 0,2 пайызға арттырады. Өз кезегінде инфляцияның, жұмыссыздық деңгейінің және кедейшілік деңгейінің 1,0 пайызға төмендеуі жан басына шаққандағы орташа табысты 3,4 пайызға, 25,4 пайызға және 2,4 пайызға

арттырады. 0,95 ықтималдық деңгейіндегі Фишер критерийлерінің есептік мәндері f кесте = 4,876-дан жоғары, бұл зерттелген құбылыстар арасындағы сенімді байланысты көрсетеді, ал байланыс тығыздығы көрсеткіші қарастырылатын көрсеткіштер арасындағы орташа қатынасты көрсетеді[1].

Корондағдарысының өршуіне қарамастан, көптеген кәсіпорындардың, ірі сауда объектілерінің, театрлардың, кинотеатрлардың, сауда-ойын – сауық орталықтарының және т.б. жабылуына байланысты төтенше шараларға қарамастан, елде жан басына шаққандағы орташа табыс пен орташа айлық жалақы өсуді жалғастыруда, осылайша халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы 2021 жылдың бірінші тоқсанында 7,4%, орташа айлық жалақы 2020 жылмен салыстырғанда 8,0% өсті. Бұл өсім Белсенді мемлекеттік қолдаумен түсіндіріледі. Осы уақыт кезеңінде дағдарысқа қарсы шараларға байланысты мемлекеттік қолдау 6,0 трлн теңгеден астам соманы құрады, оның ішінде 1,7 трлн теңге халықтың табысы мен жұмыспен қамтылуын қолдауға бағытталған.

COVID-19 пандемиясы кенеттен басталды және болжау мүмкін емес. Сондықтан ел Үкіметі пандемиямен күресу үшін ғана емес, сонымен бірге ел экономикасын құтқару үшін дағдарысқа қарсы кезекті бағдарламаларды іске қосуға мәжбүр болды. Қазіргі уақытта Қазақстанда жұмыссыздық пен халықтың кедейлігін қысқарту, инфляцияны төмендету жолымен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін, халықтың әл-ауқатын арттыруға бағытталған ел дамуының ұлттық жобалары іске қосылуда. Қ. Ж. Тоқаев "Ұлттық жобалар тізбесін бекіту туралы" Жарлыққа қол қойды[2]. Тізбеге білім беруді, халықтың денсаулығын, әл - ауқатын жетілдірумен, "ұлттық рухани жаңғыру", цифрландырумен, кәсіпкерлікті және агроөнеркәсіптік кешенді дамытумен байланысты 10 ұлттық жоба, қуатты өңірлер-ел дамуының драйвері, Жасыл экономика және ел қауіпсіздігі кірді.

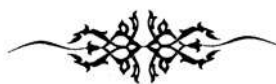
"Қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыруға бағытталған орнықты экономикалық өсу" жобасын іске асыру: халықтың нақты ақшалай кірістерінің 2019 жылғы деңгейден 27,1% - ға өсуін; өңдеуші өнеркәсіп қызметкерлерінің орташа жалақысының 2020 жылғы деңгейге қарағанда 31,5% - ға өсуін; Электр энергетикасы саласы қызметкерлерінің орташа жалақысының 2020 жылға қарай 50% - ға өсуін; мұнай-газ химиясы саласы қызметкерлерінің орташа жалақысының 2020 жылғы деңгейге қарағанда 25% - ға өсуін қамтамасыз етеді.

Қабылданған шаралар шеңберінде ел Үкіметі халықтың лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз ету және елдің дамуы, кірістер мен орташа жалақыны арттыру саласында қабылданған нәтижелерге қол жеткізу үшін жұмысын жалғастыруда.

Қолданылған әдебиеттер

1. Янко Я. Математико - статистические таблицы. М. Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961г.243с.

2. ҚР Президенті Қ. ж. Тоқаевтың "Ұлттық жобалар тізімі" Жарлығы 07.10.2021ж. Электронды ресурс: <https://akorda.kz/ob-utverzhdennii-perechnya-na...>

ӘОЖ 334.722(574)

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУ
БАҒЫТТАРЫ МЕН ЖАҒДАЙЛАРЫ****Керейбаева А.Т. – ЖОО білімгері****«БВ01707 шет тілі мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3 курс студенті,
«Ұстаз институты» факультеті, «Әлем тілдері» кафедрасы****Жаналиева Л.Т. – аға оқытушы****Экономика магистрі, «Экономика» кафедрасы,
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті**

Аңдатпа. Бұл мақала кәсіпкерлік қызметтің түрлеріне және олардың қызметіне арналған. Кәсіпкерлік қызметінің салалары, сондай-ақ олардың қызметтеріне тоқталып өтілген. Кәсіпкерлік қызметіндегі ең танымал стартаптар мен олардың жаңа технологияларға арналған нысандарына негізделген. Кәсіпкерлік қызметтің тиімділігі түсетін пайданың көлеміне тікелей байланыстылығы айтылады. Автордың ұстанымы көрініс табады, оның мәні кәсіпкер артық пайданың түпкілікті нәтижесін алу үшін өндіріс факторларының ең жақсы үйлесімде жүзеге асырылатын бастамашылдық, тәуекелдік, жаңашылдық және динамизм көрсетуі керек екенін мойындау болып табылады. Сондай-ақ бұл мақала бүгінгі таңдағы Қазақстандағы ең табысты бизнес түрлеріне арналған.

Негізгі сөздер: кәсіпкерлік, бизнес, бизнес-идея, кәсіпкерлік қызмет, шағын бизнес, орта бизнес, кәсіпорын, кәсіпкер, кооперация, фирма, франчайзинг, тұтынушы, қаржы, экономика, инновация.

Аннотация. Данная статья посвящена видам предпринимательской деятельности и их деятельности. Обсуждаются также направления деятельности и их услуги. На основе самых популярных стартапов в сфере предпринимательства и их возможностей для новых технологий. Говорят, что эффективность предпринимательской деятельности напрямую связана с размером прибыли. Отражена авторская позиция, суть которой заключается в признании того, что предприниматель должен проявлять инициативу, риск, новаторство и динамизм, реализуемые в наилучшем сочетании производственных факторов, для получения конечного результата сверхприбыли. Также данная статья посвящена к наиболее успешным видам бизнеса в Казахстане на сегодняшний день.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес, бизнес-идея, предпринимательская деятельность, малый бизнес, средний бизнес, предприятие, предприниматель, корпорация, фирма, франшиза, потребитель, финансы, экономика, инновации.

Annotation. This article is devoted to the types of business activities and their activities. Areas of business activity and their services are also discussed. Based on the most popular startups in entrepreneurship and their facilities for new technologies. It is said that the efficiency of business activity is directly related to the amount of profit. The author's position is reflected, the essence of which is to recognize that an entrepreneur should show initiative, risk, innovation and dynamism, implemented in the best combination of production factors, to get the final result of excess profit. Also, this article is dedicated to the most successful types of business in Kazakhstan today.

Key words: entrepreneurship, business, business idea, entrepreneurial activity, small business, medium business, enterprise, entrepreneur, corporation, firm, franchise, consumer, finance, economy, innovation.

Кәсіпкерлік – бұл пайда табу мақсатында кәсіпкерлікті құру және басқару процесі. Ол қаржылық тәуекелдерді қабылдауды және жаңа, инновациялық нәрсені жасауды немесе бар өнімге немесе қызметке құн қосуды қамтиды. Кәсіпкерлер көбінесе тәуекелге барушылар, жаңашылдар және табысқа жету үшін қиындықтарды шешуге дайын креативті ойшылдар ретінде сипатталады.

Кәсіпкерлік шағын бизнесті бастаудан жаңа технологияға негізделген стартап құруға дейінгі көптеген нысандарда болуы мүмкін. Табысты кәсіпкер болу үшін қажетті дағдылар мен қасиеттерге шығармашылық, табандылық, бейімделушілік, көрегендік және көшбасшылық жатады.

Егер сіз кәсіпкерлікпен айналысқыңыз келсе, зерттеуіңізді жүргізу, нақты бизнес-жоспар әзірлеу және тәжірибелі кәсіпкерлерден немесе кәсіпқойлардан кеңес пен тәлімгерлік іздеу маңызды. Бизнесті бастау қиын болуы мүмкін, бірақ дұрыс ойлау, дағдылар мен қолдау болса, ол пайдалы және қанағаттанарлық тәжірибе болуы мүмкін.

Көптеген елдерде кәсіпкерлік қызмет жасау үшін ресми тіркелу талап етіледі, алайда оның шарттары мен өлшемдері әр түрлі болуы мүмкін. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, кәсіпкерлік жұмыс заңды тұлғамен немесе заңда белгіленген тәртіппен тіркелген жеке тұлғамен (жеке кәсіпкер) басқарылуы мүмкін. Қазақстан азаматтары мен шет мемлекеттердің азаматтары, сондай-ақ, азаматтардың бірлестіктері кәсіпкерлік субъектілері болып табылады. Жалдамалы еңбекті қолданбай жүзеге асырылатын кәсіпкерлік жеке еңбек қызметі ретінде тіркеледі, жалдамалы еңбекті қолдану жолымен жүзеге асырылатын кәсіпорын ретінде тіркеледі. Кәсіпкердің еңбегіне ақы төлеу нысаны, тәртібі мен талаптары шартпен айқындалады, жеке табысқа салық салынуға тиіс Меншікті мемлекет иелігінен алу, кәсіпорындарды жекешелендіру кәсіпкерлік үшін қолайлы жағдай туғызатын экономикалық үдерістер болып табылады.

Кәсіпкерлік – нарықтық экономиканың барлық институттарына енетін неғұрлым жекеше жағдайы. Қызметтің бұл түрі, көбінесе, адамның жеке басымен – кәсіпкермен байланысты. Ол жаңа істі қолға алады, жаңа енгізілімді іске асырады, тәуекелдікке бас тігеді. Қазақ тілінде кәсіпкерлік пен бизнес сөздері синонимдер ретінде қолданылады, бірақ кей жағдайларда екі әр түрлі мағына білдіруі мүмкін.

Кәсіпкерлік қызметтің тиімділігі пайданың көлемімен ғана емес, сондай-ақ кәсіпорынның нарықтық құнының (гудвилла) өзгеруімен өлшенеді. Кейде әлеуметтік кәсіпкерлік бөлек санатқа жатқызылады.

Бизнес құрған адамдарды «кәсіпкер» деп атайды, яғни «дамуға құлшынысы бар, кәсіпте біршама тәуекелге баратынына қарамастан, оны ұйымдастырып, басқару арқылы пайда табу» үшін жұмыс істейтін адам. Кәсіпкерліктің анықтамасы бизнесті ашу мен жүргізуге негізделгенімен, бизнес ашудағы тәуекелдің молдығынан жаңа ашылған кәсіпкерліктердің жабылуына тура келеді. Оған мыналар да себеп болуы мүмкін: қаржының жетіспеуі, сәтсіз бизнес шешімдер, экономикалық дағдарыс немесе осы аталып кеткендердің барлығы немесе нарықтағы сұраныстың болмауы. 2000 жылдары «кәсіпкерлік» ұғымы ұлғайып, кейбір тұлғалар мен топтардың қалай және неге жетістікке жететіні туралы, кәсіпкерлер мүмкіндіктерді қалай пайдалана білетіні туралы түсінік беруге ұмтылды. Соңғы өзгертулер бизнес процесінің

табиғатының белгісіздігіне, мүмкіндіктердің барына қарамастан, олар пайда әкелмейінше байқаусызда қалатынына негізділген.

Кәсіпкерліктің субъектісіне экономикалық қызметке қатысушы түрлі мүшелер, алдымен жеке-дара индивидтер, адамдар жатады. Олар бұл салада жеке-дара өндірісті (жан-ұя, кәсіпорны) ұйымдастырудан көрінеді. Мұндай кәсіпкердің жұмысы өзінің еңбек шығындарына немесе жалдамалы еңбекті қолдануға негізделеді. Соңғы жағдайда кәсіпкер жалдаушы болады.

Кәсіпкерлік қызметті бір топ адамдар жүргізуі мүмкін, оларды байланыстырушы — міндетті шарттар мен экономикалық мүдде. Мұндай кәсіпкерліктің түрі — ұжымдық, коллективтік деп аталады. Ұжымдық кәсіпкерліктің субъектісі — әртүрлі ассоциациялар: акционерлік қоғамдар, кооперативтер және т.б. Жеке — дара кәсіпкерлерге қарағанда партнерлік бірлестіктер ірі көлемдегі мәселелерді шеше алады.

Мемлекеттік кәсіпорындар туралы ерекше айтқан жөн. Өйткені мемлекет кәсіпорындарының ұжымы өзінен өзі кәсіпкерліктің субъектісі бола алмайды. Бірақ, егер қайта құрылыс болып, бұрынғы ұжымның орнына жаңа, айналым арендаторлар ұжымы құрылса, онда соңғылары ұжымдық кәсіпкерліктің субъектісі болады.

Кейбір жағдайларда кәсіпкерліктің субъектісіне мемлекеттік, оның тиісті органдарын жатқызады. Бірақ нарықтық экономиканың жалпы ережесі бойынша мемлекет бизнесті ұйымдастырудың жолын белгілеп, оны бақылап отырып кәсіпкерлік субъектісі бола алмайды. Осыдан келіп кәсіпкерлік қызмет түрінің иерархиясы шығады: мемлекеттік (жоспарлы кездегіден өзгеше нарықтық экономикадағы роліне байланысты), ұжымдық, жеке-дара.

Кәсіпкерліктің бірнеше түрлері бар, соның ішінде:

- **Шағын бизнесті иелену:** Кәсіпкерліктің бұл түрі жергілікті кофехана немесе бутик сияқты шағын бизнесті ашуды және басқаруды қамтиды.
- **Әлеуметтік кәсіпкерлік:** Кәсіпкерліктің бұл түрі кедейлік, денсаулық сақтау немесе білімнің жетіспеушілігі сияқты әлеуметтік мәселелердің тұрақты шешімдерін жасауға бағытталған.
- **Масштабталатын стартаптар:** кәсіпкерліктің бұл түрі технологияға негізделген стартап сияқты жылдам масштабтауға және жылдам өсуге арналған бизнес үлгісін жасауға бағытталған.
- **Өмір салты бойынша кәсіпкерлік:** Кәсіпкерліктің бұл түрі иесіне үйден жұмыс істеу немесе бизнесті жүргізу кезінде саяхаттау сияқты икемді өмір салтын өткізуге мүмкіндік беретін бизнес құруға бағытталған.
- **Франчайзингтік меншік:** Кәсіпкерліктің бұл түрі франчайзингті сатып алуды және басқаруды қамтиды, ол қазірдің өзінде ірі компания құрған және табысты дәлелденген бизнес үлгісі болып табылады.

“Кәсіпкерлік — ежелден келе жатқан адамдардың іскерлік белсенділігі, қабілеті. Ал оның дамуы орта ғасырдан басталады: көпестер, саудагерлер, қол өнері қызметкерлері. Кәсіпкерліктің алғашқы дамуында кәсіпкер құрал жабдықтарға иелік ете отырып, өздері сол кәсіпорында қолдап жұмыс істеген. Бұл тауарлы өндірістің бастапқы жабайы түрі.

Қазақстанның көшпелі шаруашылық жағдайында кәсіпкерлік еркін дамыған жоқ. Ресейде Петр I патшалық ету кезеңінде кәсіпкерлік ерекше дамыды, бірақ крепостной қоғам тежеді. Капитализмнің дамуымен кәсіпкерлік те дамыды. 1861 жылдағы реформадан кейін темір жол құрылысы, ауыр өнеркәсіп салалары орын алды”[1].

“Кәсіпкерлердің рөлі туралы А. Смит былай деп жазған : «... ол тек өзінің қызушылығын ғана ескереді, өзіндік табыс іздейтін және көрінбейтін қолмен мақсатына бағытталады. Өзінің қызушылықтарын аңдй отырып, қоғамның қызушылығына жиі қызмет етеді». Кәсіпкерлік қызметтің активке бейімделген адамдар қызметтің түрі. Алайда кез- келген бизнесмен кәсіпкер деп атала бермейді. Мысалға, жылдан жылға бір тауар өнімін және бір ұсыныс көрсететін кәсіпорын иесі деп аталмайды. Ол кәсіпкерлік емес, репродуктивтік функцияларды іске асырады”[2].

Нағыз кәсіпкер шағын бизнес немесе кәсіпкерліктің кез келген саласы барлық елдерде бірдей екендігін оңай аңғарады. Мысалға, Астанадағы көлік жөндеу орталықтары мен Москвадағы көлік жөндеу орталықтарының бір-бірінен еш айырмашылығы жоқ, сондай-ақ Алматыдағы және Ақтаудағы азық-түлік дүкендерінде айтарлықтай айырмашылық жоқ. Алайда, қазіргі кезде Қазақстанда бизнесті дамытуымыз үшін 2023 жылы стартаптар үшін кейбір бизнес-идеяларды сол жақтың жергілікті ерекшеліктеріне байланысты, халықтың мұқтаждығына байланысты ашуымыз керек.

Қазақстандағы ең табысты деген стартаптар үшін үлкен қаржылық капиатал, инвестициялар аса қатты қажет емес. Бірнеше мың долларға сіз өз бизнес-идеяңызды жүзеге асырып, кәсіпкер бола аласыз. Біздің зерттеулеріміз бойынша Қазақстандағы ең табысты 10 бизнеске тамақтандыру орталықтары, оқыту орталықтары және тазалау(клининг) кәсіпорындары кірді.

- **Кофехана**

Қазақстандықтардың кофеге деген сүйіспеншілігін ескере отырып, шағын кофехана қазіргі таңдағы ең табысты кәсіпке айналады. Сбөбі, соңғы зерттеулер бойынша Қазақстан халқы жылына 10 миллион келіден астам кофе тұтынатынын көрсетті. Бұл ретте қазақстандықтардың үштен бір бөлігі ғана кофені үйде дайындайды, ал кеңсе қызметкерлерінің жартысы күніне кем дегенде екі кесе сергітетін сусынды қажет етеді. Бастапқы инвестиция кофе машинасын сатып алу болып табылады. Кофе машинасының класы жоспарланған келушілер ағыны негізінде таңдалуы керек. Сіз \$1000–1500 (400–600 мың теңге) тұратын жартылай кәсіби көліктен бастай аласыз. Табыстың бірте-бірте ұлғаюымен және тұтынушылар ағынының ұлғаюымен сіз қымбатырақ кәсіби үлгілерге ауыса аласыз.

- **Өзіне-өзі қызмет көрсететін автокөлік жуу**

Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің сайтының мәліметіне сәйкес, Қазақстанда автокөлік өндірісі жыл сайын артып келеді. Сәйкесінше, әртүрлі автокөлік қызметтеріне деген қажеттілік артып келеді. Өзіне-өзі қызмет көрсететін автокөлік жуу орындарын ең тиімді және аз инвестициясы бар бизнес деп атауға болады. Көлік жуу орнын ашудағы ең үлкен қиындық - қолайлы орынды табу. Орташа автокөлік жууға 300 м² аумақ қажет.

Сізге қуатты сорғылар мен тазалау жабдықтарына ақша жұмсауға тура келеді. Көлік жуу орнын ашу үшін 20 000 долларға дейін (8,5 миллион теңге) бастапқы капитал қажет. Егер сіз клиенттердің жақсы ағынын қамтамасыз ете алсаңыз, инвестиция бір-екі жылда өтеледі, ал автокөлік жуу жақсы пайда әкеле бастайды.

- **Сауда автоматы**

Табыстың тиімді және өте пассивті әдісі тамақ пен сусындарға арналған автоматтардың әртүрлі түрін қарастыруға болады. Құны 2000 долларға дейін (850 000 теңге) бір пайдаланылған машинамен бизнес бастауға және пайда түскен сайын жаңаларын сатып алуға болады.

Жалдау ақысы мұндай бизнес үшін ауыр жүк болмайды, өйткені тек 1 м² төлеу керек. Аймаққа байланысты жалдау ақысы \$10–100 (4–40 мың теңге) болуы мүмкін. Бизнесінің бірқатар артықшылықтары бар:

- Өтеу. Азық-түлік пен сусындарға үстеме баға көтерме бағадан 2-5 есе асып түседі.

- Персонал қажет емес. Жаңа машина сатып алу жаңа қызметкерді жалдауды қажет етпейді: иесі 20-ға жуық машинаға өз бетімен қызмет көрсете алады.

- Ұтқырлық. Егер орынсыз орынға байланысты машина пайда таппаса, оны басқа жерге тасымалдауға болады.

- **Жекеменшік балабақша**

Қазақстанда туу көрсеткіші өсіп келеді, бұл мектепке дейінгі мекемелерге деген сұранысты арттырады. Мемлекеттік балабақшалар бала ағынына төтеп бере алмайтындықтан, жекеменшік балабақшалар қазірдің өзінде табысты кәсіп. Жыл сайын олардың табыстылығы артады.

Мұндай бизнес үшін шамамен 40-50 мың доллар (20 миллион теңге) бастапқы капитал қажет. Негізгі шығындар:

- үлкен бөлмені жалға алу және оны жөндеу;
- жиһаз сатып алу, көптеген ойыншықтар, оқу материалдары және т.б.;
- білікті тәрбиешілерді іріктеу және жалақы төлеу.

Балабақшаны «өсу үшін» дайындаған дұрыс - балалар санын бірте-бірте арттыра отырып, шағын топтардан бастаңыз. Кәсіп екі жылдан кейін өтеледі.

- **Тазалау(Клининг)**

Қазақстанда үй тазалау қызметі барған сайын танымал бола түсуде. Тазалық саласында жеке кәсіпкер де, бүкіл тазалық компаниясы да өз орнын ала алады. Бірінші жағдайда сіз пәтерлерді немесе шағын кеңселерді тазалау қызметін ұсына аласыз. Тазалаудың бұл түрі сұрткіштерге, шүберектерге және жуғыш заттарға қарағанда күрделірек нәрсені сатып алуды қажет етпейді. Жұмысты өзіңіз жасай аласыз немесе бір қызметкерді жалдай аласыз. Ең төменгі бағамен де, жұмыстың үшінші айынан пайда табыңыз.

- **Ағылшын курстары**

Forbes мәліметінше, ағылшын тілі әлем халқының көпшілігі үшін екінші тілге айналады. Қазақстан Республикасының Үкіметі әлемдік жаһандану жағдайында үш тілде білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыруда. Қазақстанда жақсы лауазымға ие болу үшін B1–B2 деңгейінде ағылшын тілін білу (ана тілінде сөйлейтіндермен сөйлесу үшін жеткілікті тілді білу) қажет. Ағылшын тілі курстарын онлайн өткізуге болады. Бұл опция жеке кәсіпкер үшін де, шағын компания үшін де қолайлы. Егер бизнесменде тәжірибелі мұғалімдер командасы және сабақтарды жалға алу үшін шағын бастапқы капиталы болса, сіз ағылшын тілі мектебін аша аласыз.

Қазақстан да қызмет көрсету саласын дамытуға және шетелдік инвестицияларды тартуға көбірек көңіл бөлуде. Осының нәтижесінде Қазақстанда әртүрлі салалардағы, соның ішінде қаржы, туризм және ақпараттық технологиялар саласындағы кәсіпорындардың маңызы арта түсуде.

Кез келген бизнес-идея өмір сүруге құқылы. Тек оны жүзеге асыру керек. Қазақстандағы бизнес – жақсы өмір сүруге мүмкіндік беретін қажетті нәрсе.

Пайдаланылған әдебиет:

1. <https://7kun.kz/k-sipkerlikti-ekonomikaly-mazm-ny-m-ni-zh-ne-t-rleri-kursty-zh-mys/>
2. <https://7kun.kz/k-sipkerlikti-ekonomikaly-mazm-ny-m-ni-zh-ne-t-rleri-kursty-zh-mys/>

3. Глушенко Е.В. Основы предпринимательства. - М.: Вестник, 1996. С. 293.
4. Кондратьев В.А., Привалов В.Л. Семь нот менеджмента. М., 2001. С. 116.
5. Окулов Е.В. Роль предпринимательства в системе социального управления: институциональный анализ. // УрАГС. ЧиновникЪ № 404 (32). 2008. С. 23-29.

ӘОЖ 316.6:330.33

ӘЛЕУМЕТТІК КӘСІПКЕРЛІКТІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жаналиева Л.Т. – аға оқытушы, экономика магистрі,
«Экономика» кафедрасы

Каржаубаева М.Б. – ЖОО білімгері

«БВ01707 шет тілі мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3-курс студенті

«Ұстаз институты» факультеті, «Әлем тілдері» кафедрасы

М.Х.Дулата атындағы Тараз Өңірлік университеті

Annotation. This article is devoted to social entrepreneurship. The article describes the problems that hinder the development of social entrepreneurship. The role of the state in the development of enterprises was described. In order to solve the indicated problems, special questions were raised and corresponding answers were considered. A special survey was conducted and the topic was studied in depth.

Key words: government, profession, entrepreneurship, social entrepreneurship, opportunities, problems, charity, development, success, subject.

Аннотация. Бұл мақала әлеуметтік кәсіпкерлікке арналды. Мақала әлеуметтік кәсіпкерліктің дамуына кедергі келтіретін мәселелерді сипаттайды. Кәсіпорындарды дамытудағы мемлекеттің ролы қандай екені баяндалды. Көрсетілген мәселелерді шешу үшін арнайы сұрақтар қозғалып, соған сәйкес жауаптар қарастырылды. Арнайы сауалнама жүргізіліп, тақырып тереңірек зерттелді.

Кілт сөздер: мемлекет, кәсіп, кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік, мүмкіндіктер, мәселелер, қайырымдылық, дамыту, игигәй, субъект.

Аннотация. Данная статья посвящена социальному предпринимательству. В статье описаны проблемы, которые препятствуют развитию социального предпринимательства. Описана роль государства в развитии предприятий. Для решения обозначенных проблем были поставлены специальные вопросы и рассмотрены соответствующие ответы. Был проведен специальный опрос и углубленно изучена тема.

Ключевые слова: государство, профессия, предпринимательство, социальное предпринимательство, возможности, проблемы, благотворительность, развитие, успех, субъект.

“Кәсіп майданында сан мәрте рет жараланып, құлаған сайын шындалып, әрдайым шайқасқа дайын болдым” деген еді америкалық кәсіпкер, ресторатор, McDonald’s корпорациясының негізін қалаушы Рэй Крок өз сөзінде. Кәсіпкерлік жайлы сөз болғанда болашақ кәсіпкер қандай да бір істі бастамас бұрын, ең алдымен

өз игигәйін табуы керек. Игигәйін табу деп өзіне сүйікті істі анықтауды айтсақ болады, яғни сүйсініп жасайтын ісімізді кәсіпке айналдыру.

Қазіргі таңда әлемде кәсіпкерлік дамып, кәсіпкерлер саны артып келеді. Әсіресе, кәсіпкерліктің ерекше түрі әлеуметтік кәсіпкерлік қарқынды дамуда. Жоғары оқу орындарының оқу бағдарламасына да “кәсіпкерлік” пәні қосылғанын білеміз. Бұл – жастардың дамуына деген үлкен бастама деп білеміз. Алайда, әлеуметтік кәсіпкерлікті бірі білсе, бірі біле бермейтіні де рас.

Осы орайда, “әлеуметтік кәсіпкерлік дегеніміз не?” деген сұрақ туындауы ықтимал.

«Әлеуметтік кәсіпкерлік» термині күрделі. «Әлеуметтік» және «кәсіпкерлік» екі ұғымнан тұрады. «Әлеуметтік» сөзі жай ғана кәсіпкерліктің түрін анықтайды. «Кәсіпкерлік» сөзі күрделі ұғым бола отырып, бірқатар қарама-қайшылықтарды қамтиды: бір жағынан, біз «әлеуметтік», яғни, қоғамдық салаға, қызметке жататындығы туралы айтып отырмыз, ал екінші жағынан, бұл бірлестіктер мен пайда табу ниеті.

Ашып айтсақ, әлеуметтік кәсіпкерлік аты айтып тұрғандай әлеуметтік мәселелерді шешетін бірден бір кәсіп түрі. Бұл кәсіп түрімен айналысатын кәсіпкерлер дәстүрлі бизнес пен қайырымдылықты қатар алып жүр десек те болады. Бұдан біз әлеуметтік кәсіпкерлер өз игигәйін тауып, елге пайдасы тиетін, өз жаны қалайтын іспен айналысып жатыр дей аламыз.

Бірақ, әлеуметтік кәсіпкерлікті қайырымдылықпен шатастырмау керек. Қайырымдылық - мұқтаж адамдарға мейірім, шапағат танытып, оларға көмек беру болса, әлеуметтік кәсіпкерлік – бұл мемлекеттегі балалардың дамуы, мүгедектерді оңалту және әлеуметтендіру, денсаулық сақтау мәселелері, бұқаралық спортты дамыту, салауатты өмір салтын қалыптастыру, экология және экотуризм жағдайы, халықтың осал топтарын қолдау сияқты қоғамдағы өзекті әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектесетін әлеуметтік миссиясы бар бизнес түрі.

Еуропалық комиссияның мәліметтері бойынша, жаһандық экономикалық дағдарыс жылдарында Еуропадағы әлеуметтік кәсіпкерлік қарқынмен дамыған. Оған дәлел ретінде Еуропаның әлеуметтік кәсіпорындарында 10 млн-нан аса жұмыс орындарының ашылғанын атап өтуге болады. Бұл кәсіпорындар негізінен әлеуметтік маңызы бар тауарлар мен қызмет түрлеріне, мүмкіндігі шектеулі жандарды жұмысқа орналастыру мен тұрақты дамуға бағытталған. Бүгінде Бельгия, Мажарстан, Италия, Люксембург, Франция, Эстония және басқа да елдерде 1 млн тұрғынға шаққанда 2 мыңға жуық әлеуметтік кәсіпорын жұмыс істейді. Жүйелі қолдаудың нәтижесінде Оңтүстік Кореяда соңғы 10 жылда кәсіпорындар саны – 30 есеге, ал жұмыспен қамтылғандар 16 есеге көбейген. Мысалы, 2018 жылдары сертификатталған 2 мыңнан аса кәсіпорында 40 мың адам жұмыс істесе, оның 60 пайызын әлеуметтік мұқтаж жандар құрап, жылдық табысы шамамен 1,7 млн долларға жеткен.

Қазақстанда да әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдайтын арнайы заң бар. Былтыр Мәжіліс әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту мәселелері бойынша толықтырулар мен түзетулерді мақұлдап, Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкерлік және міндетті әлеуметтік медициналық сақтандыру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» заңға қол қойды.

Қазақстан үшін бұл жаңа бағыт. Егер әлеуметтік кәсіпкерлік Ресейде 10 жыл бойы, Қырғызстанда - 7 жыл бойы жұмыс істеп келе жатса, Қазақстанда ол дамудың алғашқы кезеңінде. Ресми мәліметтер бойынша, Қазақстанда 150-ге жуық әлеуметтік

кәсіпкер бар, бейресми мәліметтер бойынша 500-ге жуық әлеуметтік кәсіпкер бар. Бүгінде мұнымен айналысатындар өте көп, алайда олар осындай түсініктің бар екенін біле бермейді. Астанада 10-ға жуық әлеуметтік кәсіпкер бар», - деді Э. Аскеров.

«Біз әлеуметтік кәсіпкерлер пайда табуды мақсат етпейміз. Бізге бастысы коммерциялық жолмен нақты әлеуметтік мәселені шешу», - деп атап өтті Э. Аскеров.

«Біздің әлеуметтік жобаларда әлеуметтік аз қамтамтылған жандардың жұмысқа орналасу мәселесі шешіледі. Яғни, мүгедектерді, көпбалалыларды, жағдайы төмен жандарды, балалар үйінің түлектерін, жалпы осы санатқа жататындардың барлығын жұмыспен қамтимыз. Олардың кез келгені бізге келіп тегін шеберлік сыныптарынан өте алады және үздік шәкірттер бізде жұмысқа орналасу мүмкіндігіне ие болады. Бүгінде бізде 19 адам бар, оның 16 әлеуметтік осал топтарға жатады, және біз бірнеше бағыттар бойынша жұмыс істеудеміз. Бірінші бағыт – ұста шеберханасы, онда ағаштан жиһаздар жасалады. Екінші бағыт – тігін цехы, үшіншісі - ІТ-қызметтерді ұсыну, сайт жасақтау және оларға қолдау көрсету. Сонымен қатар бізде үйеңкі сабақтарынан тоқу курстары бар. Бүгінде аталмыш бағыт бойынша біз шеберлік сыныптарын іске қосып отырмыз. Біз бұл жұмысқа балаларды тартуға тырысудамыз, бұл қолмен жұмыс және ол жанасу түйсіктерін дамытатын болады. Бүгінде біз өзімізді өзіміз ақтайтын болдық, ағаш шеберханасының ұсталары 100 мың теңге шамасында табыс табады. Бұл үлкен жетістік, бұған дейін олар жұмыспен қамту орталығынан жалақы алып келген. Олар бізге қолдау көрсетті, енді міне табыс көре бастадық», - деп ағынан жарылды Э. Аскеров. Ол атап өткендей, Қазақстан оның жобаларына үлкен түсіністікпен қарайды және бизнесіне барынша қолдау көрсетуде.

«Әлеуметтік кәсіпкерлікті енгізе отырып, бір жағынан, әлеуметтік түйткілді шеше аламыз, екінші жағынан, коммерциялық мәселелер шешіледі. Мәселен, Ұлыбританияда әлеуметтік кәсіпкерлік Жалпы ішкі өнімнің 10 % жуығын береді. Қазақстандағы жағдай мүлдем басқаша. Аталмыш механизмді іске қосу үшін, заңнамаға сәйкес өзгертулерді енгізіп, оған қажет инфрақұрылымды жасақтау қажет. Әлеуметтік кәсіпкерлік механизмдерін қайда қолдана алатынымызды, мемлекеттің одан не алатынын білуіміз керек. Әлеуметтік кәсіпкерлік мемлекетке тиімді, ол бюджет шығынын қысқартып, салмақты міндеттерді шешуге көмектеседі», - дейді Нұржан Әлтаев.

Әлеуметтік кәсіпкерлік қағидаттары қандай? Халықаралық сарапшылар, ғалымдар, әлеуметтік кәсіпкерлер әлеуметтік кәсіпкерліктің негізгі белгілері әлеуметтік әсер ету, инновациялылық, өзін-өзі өтеушілігі, қаржылай тұрақтылығы, кәсіпкерлік ұстаным және аталмыш әлеуметтік жобаның көлемділігі болып табылады деп атайды. Әлеуметтік кәсіпкерлер қызметіндегі басымдылықты бағыттар мектепке дейінгі, қосымша білім беру, азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесі, қарттар түйткілі, мүгедектердің, балалар үйі түлектерінің жұмысқа тұруы, көп балалы аналар мен жалғыз басты аналардың жұмысбастылығы, жұмыссыздық мәселелерін шешу, мәдениет, спорт, экология болып табылады. Әрбір бағыт, сәйкесінше, белгілі бір әлеуметтік түйткілдерден туындайды.

Ең алдымен, әлеуметтік кәсіпкерлік, әлеуметтік кәсіпкер, әлеуметтік кәсіпорын сияқты ұғымдар заңнамалық тұрғыдан бекітілмеген. Бізде мүмкіндігі шектеулі тұлғалар қоғамдарының жанынан құрылған әлеуметтік кәсіпорындар өткен ғасырдың 60 жылдарынан бері әрекет етіп келеді. Яғни бес кәсіпорын бар, ал «әлеуметтік кәсіпкерлік» ұғымы жоқ. Әлеуметтік кәсіпорындар туындап та қойған,

бұл демалыс және мәдениет үйлері, көпшілік кітапханалар және т.б., бірақ бұл заңда көрсетілмеген, сондықтан да көп адамдар әлеуметтік кәсіпкерлікті бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, әлеуметтік жоба сияқты ұғымдармен шатастырады.

Бұл бірқатар түйткілдерді, аталмыш мәселедегі мемлекеттің кемшіліктерін шешуге, мемлекеттің экологиялық түйткілдерін шешу бойынша функцияларын шағын бизнеске немесе үкіметтік емес ұйымдарға аутсорсингке беруге мүмкіндік береді, мемлекеттік әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға, бюджетті үнемдеуге сеп болады. Халықаралық тәжірибе дәл осы әлеуметтік кәсіпкерлердің қоғамның ең өзекті түйткілдерін шешуге тиіс екенін көрсетіп отыр.

Әлеуметтік кәсіпкерліктің мәні әлеуметтік мәселелерді мойындау және кәсіпкерліктің принциптерін, процестерін және операцияларын пайдалану арқылы әлеуметтік өзгерістерге қол жеткізу болып табылады. Нақты әлеуметтік мәселені толық анықтау зерттеуді қажет етеді, содан кейін қажетті өзгеріске жету үшін әлеуметтік кәсіпорынды ұйымдастыру, құру және басқару қажет. Өзгерістер әлеуметтік мәселені толығымен жоюды қамтуы немесе қамтымауы мүмкін. Бұл бар жағдайларды жақсартуға бағытталған өмірлік процесс болуы мүмкін.

Кәдімгі кәсіпкерлік жаңа бизнесті бастау немесе бар бизнесті әртараптандыруды білдірсе, әлеуметтік кәсіпкерлік ең алдымен нәтижелерді пайда немесе ақшалай кіріс тұрғысынан өлшемей, әлеуметтік капиталды құруға бағытталған. Бұл саладағы кәсіпкерлер коммерциялық емес секторлармен және ұйымдармен тығыз байланысты. Бірақ бұл пайда табу қажеттілігін жоймайды. Өйткені, процесті жалғастырып, қоғамға оң өзгерістер әкелу үшін кәсіпкерлерге капитал қажет.

Жалпы, әлеуметтік кәсіпкерлік келесі критерийлерімен ерекшеленеді:

- Әлеуметтік ықпал – бизнестің қоғамның қандай-да бір әлеуметтік мәселелсін шешуге көмектесуі. Мақсатты топқа қолдау көрсету: балалар, мүгедектер, қарттар және т.б.;
- Қаржылық тұрақтылық – бірнеше кіріс көздерінің болуы. Демеушілерден түсетін кіріс 75%-дан аспайды;
- Инновациялылық – аталған аймақ үшін ұсынылған шешімнің жаңалығы;
- Кәсіпкерлік тәсілдеме – қызметінде бизнес құралдарды пайдалану: маркетинг, пиар және т.б.;
- Өзін-өзі өтеушілік – ақылы қызметтер немесе өнімді сату есебінен жеке шығындардың орнын толтыра алу;
- Тираждалу – табылған шешімді басқа аймақтарға немесе елдерге тарату мүмкіндігі және дайындығы.

Әлемде АҚШ әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту бойынша жетекші орында. Ал ТМД елдерінде әлеуметтік кәсіпкерлік Ресейде жақсы дамып келеді. Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстандағы ахуал бізбен деңгейлес.

Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлерді қолдау үшін жеңіл пайызбен қаржыландыру, кәсіп бастауға орынжай беру, жұмыспен қамту бойынша өтемақылар немесе белгілі бір бағдарламалармен грант беру бойынша жобалар қарастырылған.

Әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері тізіліміне енгізілген әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілерінің әлеуметтік осал санаттардағы жұмыскерлерді:

- кәсіп игеру;
- кәсіптік даярлау;
- қайта даярлау;
- біліктілігін арттыру

бойынша оқытуға жұмсалған шығын мөлшерінде, бірақ салық кезеңі үшін бір жұмыскерге АЕК-тің 120 еселенген мөлшерінен аспайтын салық салынатын кірісті азайтуға құқығы бар. Мұндай жеңілдіктер әлеуметтік кәсіпкерлік туралы жаңа заңда көзделген.

Кәсіпкерлік қызметтен түскен бүкіл пайда жобаның дамуы мен ауқымын ұлғайтуға жұмсалады. Сондықтан, әлеуметтік кәсіпкер – әлеуметтік проблемаларды шешуге тырысқан альтруист, осы салаға жанашырлық танытқан адам. 2021 жылы Әлеуметтік кәсіпкерлік туралы заң қабылданды, сонымен қатар әлеуметтік кәсіпкерлерге арналған арнайы тізілім бар. Осы тізілімге кіру арқылы әлеуметтік кәсіпкер мемлекеттен жеңілдіктер ала алады.

Мемлекет ұсынатын жеңілдіктер:

- Салық кодексіне сәйкес салық жеңілдіктері;
- Қаржылық қолдау;
- Сыйақы ставкасын субсидиялау;
- Нысан арендасын төлеу;
- Мемлекеттік мүлікті өтеусіз жеңілдікті шарттармен жалға беру;
- Ақпараттық, консультациялық және методикалық қолдау;
- Акселерация орталықтарын дамыту;
- Өңіраралық ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесу;
- Мемлекеттік гранттар ұсыну.

Заң бойынша әлеуметтік кәсіпкерлік саласында ерекше қажеттіліктері бар адамдарды, зейнет жасындағы кісілерді, бостандығынан айыру орындарынан босаған адамдарды жұмысқа тарту көзделген.

Демек, жеңілдіктердің тізімі барын көріп тұрмыз, алайда әлеуметтік кәсіпкер оларды пайдаланып, қандай да бір қызметті алғысы келгенде кедергілер мен қиындықтарға тап болады. Демек, іс жүзінде, әсіресе өңірлерде жергілікті билік заң жобасымен толық таныс емес. Сонымен қатар, кейбір облыста жергілікті билік тіпті «әлеуметтік кәсіпкерлік» ұғымымен таныс емес.

Әлеуметтік кәсіпкерлердің басты проблемасы – **қаржыландыру**. Әлеуметтік кәсіпкер үшін қолжетімді құралдар жоқ. Барлық жерде кепілдік талап етіледі. Несие алайын десе, пайызы жоғары.

Қазіргі кезде әлеуметтік кәсіпкер бизнеспен айналысу, негізгі міндеттерін шешудің орнына әлеуметтік жобаны іске асыру үшін қаржы іздеумен бас қатырады. Екіншіден, халық пен жергілікті биліктің бұл ұғым жайында мәліметі аз. Халық әлеуметтік кәсіпкерлердің не істеп жатқанын түсінуі үшін бізге өз қызметімізді жариялау, тарату керек. Үшіншіден, әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту үшін қолайлы жағдай жасау қажет.

Әлеуметтік кәсіпкер статусын қалай алуға болады?

Әлеуметтік кәсіпкер статусын тізілімге өтініш беру арқылы алуға болады. Тізілімге өтінімдер тоқсанына бір рет белгілі бір кезеңде және әр өңірде әртүрлі мерзімде қабылданады.

Орташа есеппен алғанда, өтінімдер екі апта ішінде қабылданады. Содан кейін бұл өтінімдерді арнайы комиссия қарайды. Комиссия қарауының негізінде кәсіпкердің тізілімге қабылдану-қабылданбауы шешіледі. Қазіргі уақытта өтініштер мен құжаттар қағаз түрінде қабылданады. Бұл процедура ыңғайсыз, көп өтінім беруші мерзімдер туралы кеш біледі немесе әлі кәсіпкерлікте ешқандай санатқа жатпайды, өйткені әлеуметтік кәсіпкерлік ұғымы кеңірек. Сондықтан, біз қазір

тізілімнің онлайн болуы және әлеуметтік кәсіпкердің кез келген уақытта өтініш беріп, тізілімге кіру мүмкіндігіне ие болуы үшін күш салынып жатыр.

Әлеуметтік кәсіпкерлік туралы заңға сәйкес, әлеуметтік кәсіпкерлік төрт санатқа бөлінеді. Осы санаттарға жататын кәсіпкерлер ғана әлеуметтік кәсіпкер бола алады.

Бірінші санат, әлеуметтік осал санаттағы адамдарды жұмысқа орналастырумен айналысатын әлеуметтік кәсіпкерлер. Екінші санат әлеуметтік санаттағы адамдар қатарынан азаматтар өндіретін тауарлар мен көрсетілетін қызметтерді сатуға ықпал ететін әлеуметтік кәсіпкерлер. Үшінші санат: кәсіпорны мүгедектігі бар адамдарға арналған тауарлар өндіруге және қызмет көрсетуге бағытталған әлеуметтік кәсіпкерлер. Төртінші санат: қоғамдық пайдалы мақсаттарға қол жеткізу жөніндегі қызметті жүзеге асыратын әлеуметтік кәсіпкерлер.

Ендігі сұрақ: “Әлеуметтік кәсіпкер өз мәселелерін шешу үшін қайда жүгіне алады?”

Әлеуметтік кәсіпкер өзінің түйткілді мәселесін жазбаша немесе ресми бланкіде біздің asiqazaqstan@gmail.com электронды поштасына жібере алады.

Әлеуметтік кәсіпкерлік әлеуметтік маңызды мәселелерді бюджет қаражатын тартпай шешуге мүмкіндік береді, сондықтан белсенді мемлекеттік қолдау объектісі болып табылады. Әлеуметтік кәсіпкерлік саласын дамыту үшін шаралар кешені қабылдануда. Әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау шаралары, біріншіден, әлеуметтік кәсіпкерлік саласының көптеген ұйымдары жататын шағын және орта бизнес кәсіпорындарын қолдаудың жалпы қағидаттарын қолдануды көздейді.; екіншіден, инновациялық бастамаларды қолдау қағидаттарын қолдану, өйткені әлеуметтік кәсіпкерлік көп жағдайда әлеуметтік проблемаларды шешуге стандартты емес тәсілді пайдалануды көздейді.

Әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау бағыттары оның ерекшеліктеріне – коммерциялық және коммерциялық емес секторлар арасындағы аралық жағдайға, жоғары тәуекелдерге, қоғам үшін жоғары құндылыққа, нәтижелерді өлшеу күрделілігіне және стандарттардың ыдырауына негізделген.

Әлеуметтік кәсіпкерліктің шетелдік тәжірибесі коммерциялық емес сектордың мүмкіндіктері мен артықшылықтарын көрсетеді. Бұдан басқа, әлемдік тәжірибе - заңнамада, кәсіпорындар мен мемлекеттің қызметін өзгерту қажеттігін көрсететін бағдар. Шынында да, бизнес бүгінде мемлекетке жүктелген әлеуметтік ауыртпалықтың (медициналық қамтамасыз ету, инфрақұрылым объектілері) едәуір бөлігін өзіне алуға қабілетті, ал айырбас ретінде тұрақты және кедергісіз дамудың қолайлы жағдайлары мен ашық кепілдігін алуға тиіс.

Елде табысты әлеуметтік кәсіпкерліктің кез келген тәжірибесі бейімделусіз басқа елге көшірілмейді. Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпорындардың табысты дамуының кілті барлық мүдделі тараптардың – кәсіпкерлердің, қоғамдық ұйымдардың, донорлық құрылымдар мен мемлекеттің күш-жігерін үйлестіруге мүмкіндік беретін әлеуметтік кәсіпкерлікті дамытудың ұлттық стратегияларын әзірлеу болып табылады. Бұл процеске тартылған адамдардың нақты және үйлестірілген жұмысы, сондай-ақ проблемаларды жүйелі шешуге ықпал ететін жекелеген жобаларды қаржыландыру қажет.

Халықаралық тәжірибені талдау негізінде әлеуметтік кәсіпкерліктің мынадай критерийлері ұсынылады:

- негізгі қызмет әлеуметтік мәселелерді шешуге және қоғамдық маңызды мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді

- кәсіпорын өзін-өзі ақтайтын және өзінің негізгі қызметі есебінен пайда генерациялауға қабілетті (мысалы, үй-жайларды жалға беру есебінен емес); пайда кәсіпорынның негізгі қызметі шеңберінде оның басты мақсатына жұмсалады.

Қазақстанда, көптеген дамыған елдерден айырмашылығы, жақын арадағы уақытқа дейін әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту мен қолдау мәселесіне тиісті назар аударылмаған. Біздің ойымызша, әлеуметтік кәсіпкерлікті кең ауқымды мемлекеттік қолдаудың негізгі кедергілерінің арасында – әлеуметтік кәсіпорындар туралы заңнаманың және олардың қызметінің нормативтік-құқықтық негіздерінің болмауы.

Халықаралық тәжірибені талдау нәтижелері бойынша Қазақстанда іске асыру үшін қолдаудың кейбір бағыттары мен шараларын ұсынуға болады. Бұл жағдайда әлеуметтік кәсіпкерлік саласындағы саясатты іске асыру үшін басты нүкте жеке сектордағы және инновациялық саладағы кәсіпкерлікті қолдау тетіктері ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдау тәжірибесі де бола алады.

Біріншіден, оларға шок саласын қолдаудың барлық негізгі шаралары толық көлемде қолданылады: қаржылық қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында қаржы нарықтары жұмысының тиімділігін арттыру, қызметті ауқымда көрсетуге көмек көрсету, Кадрлық қолдау және тәлімгерлік. Бұдан басқа, қолдаудың ерекше бағыттары да бар: өнімділікті өлшеу құралдарын нақтылау және стандарттау, интернет- платформаларды, коллаборативтік экономиканың басқа да жаңа құралдарын игеруге көмектесу және т. б.

Әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту қазіргі уақытта Қазақстан үшін өте өзекті. Ол мемлекеттің “сәтсіздігін” білдіретін бірқатар мәселелерді шешуге және бюджет қаражатын үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі бірінші кезектегі бағыттар мыналар болуы тиіс:

- әлеуметтік кәсіпкерлікке қатысты жүйелі саясатты әзірлеу, оны кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік саясатының жеке басымдығы ретінде бөлу;

- мемлекеттік қолдау мақсатында пайдалану үшін әлеуметтік кәсіпкерлікті бірыңғай айқындауды әзірлеу;

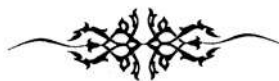
- Қазақстандағы әлеуметтік кәсіпкерлікті қолдаудың негізгі бағыттары мен тетіктерін айқындау.

Қазіргі уақытта қазақстандық заңнаманы романо-герман құқық жүйесіне кіретін дамыған батыс құқық тәртібіне сәйкес келтіруге назар аударылады. Осыған байланысты Қазақстанда әлеуметтік кәсіпкерлік тәжірибесін іске асыру перспективаларын бағалау контекстінде еуропалық заңнаманы салыстырмалы-құқықтық талдау, бірінші көзқарас, жақсырақ көрінеді. Еуропадағы әлеуметтік кәсіпкерліктің құқықтық саясатын дамыту стратегиясын анықтаудағы мемлекеттің рөлі зор екеніне назар аудару керек. Шынында да, еуропалық әлеуметтік кәсіпорындардың қызметі, әдетте, мемлекеттік билік органдары мен Еуропалық Одақтың мемлекеттік қолдауына негізделген, бұл әлеуметтік кәсіпорындар туралы заңнаманың даму үрдістеріне елеулі әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://strategy2050.kz/news/44705/>
2. <https://kz.kursiv.media/kk/2022-02-22/leumettik-k-sipkerlik-degenimiz-ne-zha-a-za-leumettik-lsiz-top-a-andaj-m-mkindik-beredi/amp/>
3. <http://zharkyra.kz/leumettik-k-sipkerlik/>

4. Social Enterprise Uk. What makes a social enterprise a social enterprise? [Электронный ресурс] URL: https://www.socialenterprise.org.uk/wp-content/uploads/2019/02/What_makes_a_social_enterprise_a_social_enterprise_April_2012-1.pdf
5. Баринаова В. Зарубежный опыт развития социального предпринимательства и возможность его применения в России // Научные труды. - 2018. – С. 174.
6. Вайда М. Гражданское общество и социальное предпринимательство. [Электронный ресурс] URL: <https://camonitor.kz/34379-grazhdanskoe-obschestvo-i-socialnoe-predprinimatelstvo.html>

ӘОЖ 338.22:339.138

ҚАЗІРГІ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТЕГІ МАРКЕТИНГТІҢ РӨЛІ

Құдашбек. А.А. - ЖОО білімгері
«БВ01707 шет тілі мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3-курс студенті,
«Ұстаз институты» факультеті, «Әлем тілдері» кафедрасы
Жаналиева Л.Т. - аға оқытушы
Экономика магистрі, «Экономика» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада қарқынды дамып келе жатқан бизнес-орта жағдайында кәсіпорынның маркетингтік саясатын жүргізудің өзектілігі мен әдістері қарастырылады. Шешім қабылдау, таңдау жасау және бірдеңе жасауды бастау үшін нарықтағы жағдай туралы нақты мәліметтер болуы керек. Нақты маркетингтік тенденцияларды қолдана отырып, өз қызметіңіздің нақты бағытын анықтауға және анықтауға болады. Адамның назары шектеулі және Біз кейбір ақпаратты байқамаймыз, атап айтқанда жарнама шешуші болып, Бизнесіңіздің сәттілігіне әсер етуі мүмкін.

Кілт сөздер: маркетинг, кәсіпкерлік, маркетингтік стратегия, кәсіпкерлік қызмет, кәсіпорын, кәсіпкер, тұтынушы, қаржы, экономика, инновация.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальность и методы проведения маркетинговой политики предприятия в условиях динамично развивающейся бизнес-среды. Чтобы принять решение, сделать выбор и начать что-то предпринимать, необходимо иметь реальные данные о ситуации на рынке. Внести ясность и определить верное направление своей деятельности можно, используя актуальные маркетинговые тенденции. Внимание человека ограничено, и часть информации мы просто не замечаем, а именно реклама может оказаться решающей и повлиять на успешность бизнеса.

Ключевые слова: маркетинг, предпринимательство, маркетинговая стратегия, предпринимательская деятельность, предприятие, предприниматель, потребитель, финансы, экономика, инновации.

Abstract. This article discusses the relevance and methods of conducting the marketing policy of an enterprise in a dynamically developing business environment. To make a decision, make a choice and start doing something, you need to have real data about the market situation. You can clarify and determine the right direction of your

activity using current marketing trends. A person's attention is limited, and we simply do not notice some of the information, namely advertising can be decisive and affect the success of the business.

Keywords: marketing, entrepreneurship, marketing strategy, entrepreneurial activity, enterprise, entrepreneur, consumer, finance, economy, innovation.

Маркетинг-бұл жеке адамдар мен адамдар топтары өнімдерді құру және оларды айырбастау арқылы қажетті нәрсені алатын әлеуметтік-басқару процесі. Бұл процестің негізінде келесі негізгі ұғымдар жатыр: қажеттілік, тілек, сұраныс, өнім, айырбас, мәміле, қажеттілік. Егер адам қандай да бір қажеттілікті қанағаттандыра алмаса, ол оны ауыстырады немесе оның сұраныстарын төмендетеді. Қажеттіліктер ұғымы мотивация теорияларының (Фрейд, Маслоу және т.б.), соның ішінде нарықтағы тұтынушылардың мінез-құлқын анықтайтын теориялардың негізінде жатыр. Маркетингтің басты міндеті-қажеттілікті табу және оны қанағаттандыру.

Тілек (жеке тұлғаның мәдени деңгейі мен жеке басына сәйкес белгілі бір форманы қабылдаған қажеттілік). Кейде нақты қажеттілік деп аталады. Мысалы, жалпы азық-түлік қажеттілігі жемістерге деген жеке қажеттілікке айналады, бұл өз кезегінде алма сатып алуға деген қажеттілікке, тілекке айналды. Сонымен қатар, әртүрлі аймақтар мен елдерде жалпы қажеттіліктер мәдени, тарихи, географиялық және т. б. байланысты әр түрлі тілектерге айналады.. факторлар.

Сұраныс (сатып алу қабілетімен қамтамасыз етілген тілек, нақты қажеттілік). Берілген ресурстық мүмкіндіктермен адамдар өз қажеттіліктері мен тілектерін ең көп пайда мен рахат әкелетін өнімдерді сатып алу арқылы қанағаттандырады.

Нарықтық қатынастарды дамытудың қазіргі кезеңінде кәсіпорындардың қаржылық өсуінің басты шарты олардың нарықтағы қарқынды қызметі болып табылады. Соңғы тұтынушы кім екендігі туралы ақпарат және кәсіпорынның оның талаптарының өзгеруіне дұрыс жауап беру қабілеті өзекті талап болып табылады. Осы факторларды ескермей, кәсіпорынның экономикалық өсуі мүмкін емес. Кәсіпорын тауарларды немесе қызметтерді сатудың жаңа мүмкіндіктерін зерттеуге, сатып алушылардың мүдделері мен сұраныстарын зерттеуге, өз кәсіпорнының нарықтағы беделін арттыруға міндетті. Бұл экономикалық мінез-құлық әдетте маркетингпен байланысты.

Қазіргі заманғы ұйымдардың басым көпшілігі үшін олардың стратегиялары мен мақсаттарын ескере отырып, маркетингтік қызмет олардың нарықта сәтті өмір сүруін қамтамасыз ететін басты ерекшелік болып табылады. Бәсекелестік ортаны зерттеу кәсіпорынға негізгі бәсекелестер туралы көбірек ақпарат алуға, бәсекелестік әдістерін анықтауға, тауарлардың сапасын, бағаларын және т. б. салыстыруға көмектеседі. [1, с. 752]

Маркетинг компанияның қызметін тұтынушылар үшін құндылықтар құру арқылы нарық сұраныстарын қанағаттандыруға бағыттайды. Бұл кәсіпорынның жалпы тиімділігіне, сондай-ақ пайданы қалыптастыру процесіне әсер етеді.

Ұйым қызметінің жоғары көрсеткіштеріне қол жеткізу үшін компанияның бәсекелестерден тұрақты артықшылығын қамтамасыз ету қажет.

Компанияның нарықтағы бағдарлануының 3 негізгі факторы бар:

1. Тұтынушыға бағдарлау ұйымның барлық деңгейлеріне назар аударуды, сатып алушының қажеттіліктерін анықтауды және олардың негізінде сұранысқа ие болатын құндылықтарды құруды қамтиды.

2. Аралық клиентке назар аудару компанияны сауда фирмаларымен тиімді жұмыс істеуге бағыттайды. Олар жұмыстың нақты қажеттіліктерін ескере отырып, компанияның клиенттері ретінде қабылдануы керек.

3. Бәсекелестерге назар аудару олардың күшті және әлсіз жақтарын анықтауды, сондай-ақ нарықтың өзгеруіне тез жауап беретін іс-шараларды әзірлеуді қамтиды.

Қазіргі бизнес ортасында маркетингтің негізгі функциясы өндірушілер мен тұтынушылар арасында еркін және бәсекеге қабілетті алмасуды құру және қамтамасыз ету болып табылады. Нарық тауарлар мен қызметтерге тиімді сұраныс пен ұсыныспен қамтамасыз етілуі керек. Бұл нарық қатысушылары арасында тауарлар мен қызметтер ағынын ұйымдастыруды, сондай-ақ осы процесті ақпарат ағынымен сүйемелдеуді талап етеді. Маркетингтің рөлі-сатушылар мен сатып алушылар арасындағы алмасу және байланыс процесін қамтамасыз ету.

Маркетингтің барлық кешеніне негізделген негізгі идея-сатып алушылардың сұраныстары мен қажеттіліктерін қанағаттандыру. Тиімді жұмысты қамтамасыз ету үшін нарықтың сұраныстарын зерттеу және өз қызметін оларды барынша қанағаттандыруға бағыттау қажет. Маркетинг тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеуді жүзеге асырады, оның негізі олардың қажеттіліктері болып табылады.

Бастапқы кезеңдегі барлық маркетингтік зерттеулер тұтынушылардың қажеттіліктерін анықтауға бағытталған, өйткені тұтынушының одан әрі мінез-құлқы оларға байланысты. Қажеттіліктер сатып алушының сұраныстарын және тауарлардың белгілі бір түрін одан әрі сатып алу мүмкіндігін анықтайды.

Қазіргі уақытта қазақстандық компаниялардың сәтті өмір сүруінің басты шарты-олардың бәсекелестердің ұсыныстарынан асып түсетін немесе жаңа қасиеттерге ие болатын өнімді немесе қызметті нарыққа шығару мүмкіндігі. Коммерциялық қызметте табысқа тек тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы қол жеткізуге болады. Осыған байланысты маркетинг тауарлардың сұранысы мен сатылуына байланысты мамандар келесі түрлерге бөлінеді:

1. Ынталандыру маркетингі жетіспейтін сұранысты ынталандыруға негізделген. Бұл тип сатып алушыларды жарнамамен ынталандыруды ғана емес, сонымен қатар өнімді пайдалану кезінде тұтынушыға көмек көрсетуді де қамтиды.

2. Даму маркетингі нақты сұраныс болмаған кезде қолданылады, бірақ әлеуеті бар. Мұндай жағдайда маркетингтің басты міндеті-әлеуетті сұранысты нақты сұранысқа айналдыру, бұған өнімді тұтынушылардың нақты сұраныстарына бейімдеу немесе тауарлардың немесе қызметтердің басқа ассортиментін өндіру арқылы қол жеткізуге болады.

3. Қайта маркетинг өнімге сұраныстың төмендеуі кезінде қолданылады. Оны қалпына келтіру үшін өнімнің кез-келген сипаттамаларын өзгерту керек, оған нарықтық жаңалық беру керек. Егер осы іс-шаралар арқылы компания өз мақсатына жете алмаса, келесі қадам нарықтың басқа сегментіне қайта бағытталуы мүмкін.

4. Синхромаркетинг тауарларға немесе қызметтерге сұраныс әртүрлі уақыт кезеңдерінде тұрақсыз болған жағдайда қолданылады. Негізгі міндет-оны тұрақтандыру, тұтынушылардың ауытқуларына бейімделу немесе оларға әсер ету әдістерін қолдану.

5. Демаркетинг компания нарықтағы бар сұраныс деңгейін толық қанағаттандыра алмайтын жағдайда пайда болады. Бұл жағдайда өнімді өндіруге лицензия сату арқылы сұранысты азайтуға немесе өндірістік қуаттылықты кеңейтуге тырысу керек. Шешім жағдайды терең және егжей-тегжейлі талдағаннан кейін ғана қабылдануы керек.

6. Қолдау маркетингі нарықтағы сұраныс компанияның мүмкіндіктерімен бірдей болған кезде қолданылады. Бұл жағдайда тұрақтылық пен тұрақтылықты қамтамасыз ету мақсатында нарықтағы жағдайды үнемі бақылау қажет.

7. Қарсы маркетинг қоғамды сауықтыру мақсатында жүргізіледі. Бұл жағдайда белгілі бір өнімдер мен қызметтердің зияндылығы насихатталады.

8. Конверсиялық маркетинг өнімге немесе қызметке сұраныс теріс болған кезде қолданылады. Бұл сапасыз өнімдер немесе төмен деңгейлі қызметтер нарыққа шыққаннан кейін орын алуы мүмкін. Бұл жағдайда тұтынушылардың сеніміне ие болу үшін шұғыл шаралар қабылдау қажет: жарнама, көрме — сату, өнімнің дәмін тату.

Маркетингтің негізгі функциялары: қоршаған ортаны талдау нарықтық зерттеулер, тұтынушыларды талдау, өнімді (қызметті) жоспарлау, сатуды жоспарлау, тауарларды жылжытуды жоспарлау, бағаны жоспарлау, әлеуметтік жауапкершілікті қамтамасыз ету және маркетингті басқару. Көптеген операциялар тұтынушыларды талдау, өнімді жылжыту және бағаны белгілеу сияқты бірдей функцияларды орындауды талап етсе де, оларды әртүрлі тәсілдермен орындауға болады. Маркетинг субъектілеріне өндірушілер мен қызмет көрсету ұйымдары, көтерме және бөлшек сауда ұйымдары, маркетинг мамандары және әртүрлі тұтынушылар кіреді. Маркетингтік функцияларды орындау жауапкершілігі әртүрлі тәсілдермен берілуі және таратылуы мүмкін болғанымен, көп жағдайда оларды елеуге болмайтынын, оларды міндетті түрде біреу орындауы керек екенін ескеру маңызды.

Айырбастау (кез-келген адамнан қажетті өнімді алмастыру үшін бірдеңе ұсыну арқылы алу актісі). Айырбастауды жүзеге асыру үшін келесі шарттар орындалуы керек:

тараптардың кем дегенде екеуі болуы керек;

• әр тарапта екінші тарап үшін құндылық болуы мүмкін нәрсе болуы керек;

• әр тарап екінші тараппен алмасуды қалауы керек;

• әр тарап таңдауда еркін болуы керек

• әр тарап өз өнімін жеткізуді және жеткізуді жүзеге асыра алуы керек.

Осы шарттарды сақтау айырбастауды мүмкін етеді және ол орын алады ма, жоқ па, тараптардың келісімге келуіне және мәміле жасауға дайын екендігіне байланысты.

Келісім (кем дегенде екі мүдделі субъектіні және оны іске асыру шарттары, мерзімдері және орны туралы келісімді қамтитын екі тарап арасындағы сауда мәмілесі). Мәмілелердің екі түрі бар: ақша мәмілесі, онда өнімдер ақша үшін айырбасталады және айырбастау мәмілесі. Келісім келесі шарттарды орындауды көздейді: өзара алмасуға қызығушылық тудыратын кем дегенде екі өнімнің болуы; келісілген шарттар, оны жүзеге асыру уақыты мен орны.

Маркетингтік мағынадағы нарық-бұл бар немесе әлеуетті өнімді сатушылар мен сатып алушылардың жиынтығы және мәмілелер жасалатын орын. Нарықта өндірілген өнім мен оған жұмсалған еңбек өзінің әлеуметтік маңыздылығын дәлелдейді, тұтынушылардан танылады. Қазіргі қоғамда нарықтың физикалық орналасуы міндетті емес. Өнімді көрсету, оның жарнамасы, тапсырыстарды алу үшін тұтынушылармен физикалық байланыссыз заманауи байланыс құралдары кеңінен қолданылады.

Осылайша, қажеттіліктер нақты тілектерге құйылады, олар ақшалай мүмкіндіктерді ескере отырып, белгілі бір өнімдерге нарықтағы сұранысқа айналады, өндіруші мен тұтынушы арасында белгілі бір мәміле түрінде айырбастау жүзеге асырылады. Демек, маркетинг экономиканы миллиондаған тұтынушылардың үнемі өзгеріп отыратын қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағыттайды.

Жеке кәсіпкерлік субъектілері деңгейінде маркетинг өнімнің ассортименті мен көлемін жоспарлауға, бағаны анықтауға, өнімдерді таңдалған нарықтар арасында бөлуге және олардың сатылуын ынталандыруға арналған біртұтас жүйе ретінде анықталады, осылайша қол жеткізілген тауарлардың әртүрлілігі өндірушілердің де, тұтынушылардың да мүдделерін қанағаттандыруға әкеледі. Бұл анықтама өте кең мағынаға ие, өйткені ол коммерциялық емес ұйымдардың қызметін де қамтиды. Осылайша, маркетинг-бұл ұйымның өз клиенттерінің мүддесі үшін қызметі.

Әрбір кәсіпорынның белгілі бір ресурстары бар — қаржылық, өндірістік, кадрлық және т.б. бұл ресурстар ол бар нарықтық әлеуетті кәсіпорынның өмір сүруіне және оның дамуына мүмкіндік беретін қаражаттың жинақталуын қамтамасыз ететін ең тиімді түрде пайдалануға жұмылдыруы және бағыттауы керек. Бұл ретте ол қажетті сату көлемін іске асыру және қажетті пайданы алу үшін жақсы әлеуеті бар нарықтарға іріктеу жүргізіп, бағдарлануы тиіс.

Маркетинг тұжырымдамасын қолданатын кәсіпорындар мыналарға негізделуі керек:

1. Кәсіпорын қолданыстағы нарықтық әлеуетті тиімді пайдалану үшін қабылдайтын шаралар екі жақты сипатта болуы керек. Бір жағынан, кәсіпорын тұтынушыларға олардың қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыратын өнімдерді және сол өнімдер үшін төлегісі келетін және төлей алатын бағамен ұсынуы керек. Екінші жағынан, ол өз өнімдерін сатып алу үшін тұтынушыға әсер етудің ойластырылған акцияларын қабылдауы керек. Маркетинг тұжырымдамасының дамуымен сату саясаты мен сату қызметтерінің жұмысы сәтті болуы мүмкін екендігі белгілі болды, ал тұтынушылар өнімдер олардың қажеттіліктерін қанағаттандырған кезде "ілініп қалуы" мүмкін, ал бағалар олар үшін қолайлы және бұл кәсіпорынның барлық қызметтерінің міндеті.

2. Қаржылық нәтиже экономикалық шешімдер қабылдаудың негізгі критерийі болуы керек. Тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға дұрыс бағдарланған сату көлемі және нарықтық әлеуетті барынша пайдалану бойынша барлық басқа шаралар мақсат емес. Өндіріс көлемі де маңызды емес. Маңызды қаржылық әсер. Маркетингтің түпкі мақсаты-кәсіпорынның өмір сүруіне және дамуына мүмкіндік беретін қаражатты жинақтауға мүмкіндік беретін қанағаттанарлық қаржылық әсерді жүзеге асыру. Демек, өндіріс пен сату көлемінің ұлғаюы шаруашылық жүргізудің қанағаттанарлық қаржылық нәтижесі көрінетіндіктен мағынасы бар.

Қорытындылай келе, маркетингтік зерттеулер кәсіпорынға тұтынушының мінез-құлқына әсер ету үшін тиімді маркетингтік іс-шараларды әзірлеуге мүмкіндік беретін сенімді ақпарат көзі ретінде қарастырылуы керек. Осылайша, ұйымның үздіксіз дамуы үшін өндірісті жаңарту, жетілдіру және кеңейту жүзеге асырылатын қаражатты жинақтау қажет. Нарықта болып жатқан тенденцияларды ескермей, кәсіпорын сәтті өмір сүре алмайды. Өз тауарларын сатудың жоғары деңгейіне жету және нарықта тиімді болу үшін компаниялар белсенді ұстанымға ие болуы керек. Қазіргі маркетингтік саясат - бұл белсенділіктің көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Литература: Армстронг, Г. Основы маркетинга / Г. Армстронг. — М.: Вильямс И. Д., 2019. — 752 с.
2. Дайан, А. Академия рынка: маркетинг. Пер. с фр / А. Дайан, Ф. Букерель, Р. Ланкар, и др.. — М.: Экономика, 2018. — 572 с.
3. Сеницына, О. Н. Основы маркетинга сферы услуг: Учебник / О. Н. Сеницына. — М.: Академия, 2018. — 224 с.
4. <https://moluch.ru/archive/139/38994/>
5. Филимонова, В. Д. Роль маркетинга в современной предпринимательской деятельности / В. Д. Филимонова.

ӘОЖ 330.33

БИЗНЕС-КЕЙС

Сұлтан И.М.- студент университета
Профессия «БВ01707 подготовка учителей иностранных языков» студент
3-курса, факультет «институт Устаз», кафедра «Мировые языки»
Жаналиева Л.Т- старший преподаватель
Магистр экономики, кафедры «Экономики»
имени М.Х.Дулати Таразский Региональный университет

Аннотация. Бизнес-кейс - это документ, используемый для оценки и описания осуществимости предлагаемого бизнес-проекта. Он включает в себя анализ потенциальных выгод, рисков, затрат и других соответствующих факторов, которые могут повлиять на успех проекта. Бизнес-кейсы являются важным инструментом для принятия решений и планирования, поскольку они обеспечивают структурированный подход к оценке потенциальных результатов и последствий предлагаемого бизнес-предприятия. Бизнес-кейсы могут использоваться для широкого круга целей, таких как оценка инвестиционных возможностей, разработка стратегий выхода на рынок, оценка инфраструктурных проектов и анализ социальных и экологических инициатив. Предоставляя подробный анализ предлагаемого проекта, бизнес-кейс может помочь заинтересованным сторонам принять обоснованные решения о том, стоит ли продолжать проект и как эффективно распределить ресурсы для достижения желаемых результатов.

Основные слова: бизнес, бизнес-кейс, инвестор, ресурс, проект, предприниматель, резюме, маркетинг, консультант, экономика, инновация, кадры.

Annotation. A business case is a document used to assess and describe the feasibility of a proposed business project. It includes an analysis of potential benefits, risks, costs, and other relevant factors that may affect the success of the project. Business cases are an important decision-making and planning tool because they provide a structured approach to evaluating the potential outcomes and impacts of a proposed business venture. Business cases can be used for a wide range of purposes, such as evaluating investment opportunities, developing go-to-market strategies, evaluating infrastructure projects, and analyzing social and environmental initiatives. By providing a detailed analysis of a proposed project, a business case can help stakeholders make informed decisions about whether to proceed with the project and how to effectively allocate resources to achieve the desired results.

Key words: business, business case, investor, resource, project, entrepreneur, resume, marketing, consultant, economics, innovation, human resources.

Аңдатпа. Бизнес-кейс – бұл ұсынылған бизнес-жобаның орындылығын бағалау және сипаттау үшін қолданылатын құжат. Ол жобаның сәттілігіне әсер етуі мүмкін ықтимал пайдаларды, тәуекелдерді, шығындарды және басқа да тиісті факторларды талдауды қамтиды. Іскерлік кейстер шешім қабылдау мен жоспарлаудың маңызды құралы болып табылады, өйткені олар ұсынылған бизнес-кәсіпорынның ықтимал нәтижелері мен салдарын бағалауға құрылымдық тәсілді қамтамасыз етеді. Іскерлік кейстер инвестициялық мүмкіндіктерді бағалау, нарыққа шығу стратегияларын әзірлеу, инфрақұрылымдық жобаларды бағалау және әлеуметтік және экологиялық бастамаларды талдау сияқты кең ауқымды мақсаттар үшін пайдаланылуы мүмкін. Ұсынылған жобаның егжей-тегжейлі талдауын қамтамасыз ете отырып, бизнес-кейс мүдделі тараптарға жобаны жалғастыру немесе жалғастырмау және қалаған нәтижелерге жету үшін ресурстарды қалай тиімді бөлу керектігі туралы негізделген шешім қабылдауға көмектеседі.

Негізгі сөздер: бизнес, бизнес-кейс, инвестор, ресурс, жоба, кәсіпкер, түйіндеме, маркетинг, кеңесші, экономика, инновация, персонал.

Жизненно важный документ, называемый бизнес-кейс, используется для доказательства того, что организации необходим новый проект или инициатива. В нем описывается предлагаемое решение, его преимущества и ресурсы, необходимые для его реализации на практике. Эффективное бизнес-кейс может иметь решающее значение для привлечения заинтересованных сторон, включая высшее руководство и инвесторов, а также для обоснования выделения ресурсов на проект.

Помимо того, что разработка бизнес-кейса имеет решающее значение для получения финансирования, она также необходима для гарантии успеха проекта. Оно помогает определить потенциальные риски и трудности и предлагает стратегию управления ими. Кроме того, оно помогает убедиться в том, что проект соответствует стратегическому направлению и целям организации.

В этой статье мы рассмотрим основные компоненты бизнес-кейса, а также то, как построить сильный бизнес-кейс, который убедит заинтересованные стороны поддержать ваш проект. Мы рассмотрим, как точно определить проблему или шанс, которые должен использовать проект, придумать решение, подсчитать преимущества и устранить любые опасности. Мы также рассмотрим, как использовать данные и доказательства для подтверждения своих утверждений и как адаптировать бизнес-кейс к интересам и проблемам заинтересованных сторон. Вы можете повысить свои шансы на получение финансирования и поддержки, необходимых для обеспечения

успеха вашего проекта, придерживаясь лучших практик, рекомендованных в этой статье.

Важные компоненты бизнес-кейса:

1. Краткое резюме: В этом разделе кратко излагается суть бизнес-кейса. Следует выделить проблему или возможность, предлагаемое решение и ожидаемые преимущества.

2. Проблема или возможность: В этом разделе следует правильно изложить проблему или возможность проекта. Кроме того, необходимо описать значимость проблемы и то, как она влияет на организацию.

3. Предлагаемое решение: В этом разделе необходимо обсудить предлагаемое решение проблемы или возможности. В нем следует подробно описать, как будет решена проблема, необходимые ресурсы и сроки реализации.

4. Преимущества: В этой части следует обсудить предполагаемые преимущества предлагаемого решения. Преимущества должны быть выражены количественно в виде сокращения затрат, увеличения доходов, повышения производительности или других соответствующих показателей.

5. Риски и стратегии их снижения: В этой части следует перечислить все возможные риски, связанные с проектом, а также меры по их снижению.

6. Стоимость и требования к ресурсам: В этом разделе должны быть указаны предполагаемые затраты на проект и потребности в ресурсах. Кроме того, необходимо подробно описать план финансирования проекта и формулу возврата инвестиций.

7. Расписание: В этой части следует описать график проекта, а также важные контрольные точки и результаты.

8. Альтернативы: Объясните любые другие варианты, которые рассматривались, и почему они не были выбраны в этом разделе.

Составление убедительного экономического обоснования: Чтобы составить убедительное бизнес-обоснование, вам следует сосредоточиться на следующем:

1. Определите важные заинтересованные стороны. Как только вы определите, на кого проект окажет влияние, вы сможете изменить бизнес-кейс, чтобы учесть их потребности и приоритеты.

2. Используйте факты и доказательства: Приводите факты и доказательства, подтверждающие ваши утверждения. Для иллюстрации перспективных преимуществ проекта используйте данные, цифры и исследования.

3. Будьте четкими и лаконичными: Бизнес-кейс должен быть четким и лаконичным. Избегайте жаргона и технической терминологии и говорите просто.

4. Учитывайте возможные возражения: Будьте осведомлены о них и ответьте на них в экономическом обосновании. Покажите, как проект справится с беспокойством и опасениями заинтересованных сторон.

5. Дайте конкретную рекомендацию: В заключение бизнес-кейса сделайте конкретное предложение. Опишите преимущества предлагаемого решения и последующие этапы.

Существуют различные типы бизнес-кейсов, которые могут быть актуальны для Казахстана, в зависимости от отрасли, сектора и целей проекта. Некоторые примеры бизнес-кейсов, которые могут быть актуальны в Казахстане, следующие:

Инвестиционные проекты: Казахстан - страна с богатыми природными ресурсами и растущей экономикой, что делает его привлекательным местом для

инвестиций в различные отрасли, такие как нефтегазовая, горнодобывающая, сельскохозяйственная и производственная. Бизнес-кейс для инвестиционного проекта оценивает целесообразность, риски и потенциальную прибыль от инвестирования в конкретный сектор или проект в Казахстане.

Стратегии выхода на рынок: Казахстан является членом Евразийского экономического союза и имеет торговые соглашения со многими странами, что создает возможности для выхода иностранных компаний на казахстанский рынок. В бизнес-кейсе для стратегии выхода на рынок необходимо оценить потенциальный спрос, конкуренцию, нормативно-правовую среду и культурные факторы, которые могут повлиять на успех выхода на рынок.

Инфраструктурные проекты: Казахстан инвестирует в развитие своей инфраструктуры, включая транспорт, энергетику и телекоммуникации. Бизнес-кейс для инфраструктурного проекта оценивает затраты, выгоды и целесообразность строительства или улучшения конкретного инфраструктурного проекта, например, новой дороги или электростанции.

Инновационные проекты: Казахстан инвестирует в инновации и технологии, растет число стартапов и технологических компаний. В бизнес-кейсе для инновационного проекта оценивается потенциальный рыночный спрос, защита интеллектуальной собственности и варианты финансирования конкретного инновационного или технологического проекта.

Возможно, что некоторые виды бизнес-кейсов не соответствуют специфическим обстоятельствам, приоритетам и проблемам Казахстана, и поэтому могут быть неактуальными или не подходящими для страны. Однако при оценке того, подходит ли бизнес-кейс для Казахстана, важно учитывать контекст конкретного проекта, отрасли или сектора.

Бизнес-кейсы, которые могут не подойти Казахстану, могут быть теми, которые не соответствуют экономическим, социальным или политическим приоритетам страны, или теми, которые не учитывают уникальный контекст и проблемы страны. Например, экономическое обоснование туристического проекта в регионе с ограниченной инфраструктурой или проблемами безопасности может столкнуться с серьезными препятствиями в Казахстане. Аналогичным образом, бизнес-проект высокотехнологичного стартапа, не учитывающий спрос на местном рынке или кадровый резерв, не может быть успешным в Казахстане.

В конечном итоге, актуальность бизнес-кейса в Казахстане будет зависеть от целого ряда факторов, характерных для проекта и страны, включая экономический климат, культурные нормы, нормативно-правовую базу и конкурентную среду. Важно провести тщательный анализ этих факторов при разработке бизнес-кейса для Казахстана, чтобы убедиться в его осуществимости, целесообразности и соответствии приоритетам и целям страны.

В заключение следует отметить, что успех любого проекта или инициативы в организации зависит от надежного бизнес-кейса. Сильное экономическое обоснование может убедить заинтересованные стороны поддержать вашу идею путем изложения проблемы или возможности, описания работоспособного решения, оценки выгод и устранения любых рисков. Вы можете повысить вероятность получения необходимых ресурсов и достижения целей проекта, придерживаясь основных компонентов и концентрируясь на интересах и проблемах заинтересованных сторон. Чтобы убедиться в успехе вашего бизнес-кейса, излагайте

его прямо, подкрепляйте фактами и доказательствами, а также предлагайте конкретные рекомендации.

Библиография:

1. Даниэль Канеман. «Думай медленно... решай быстро» (Thinking, Fast and Slow, 2011)
2. Кэрролл Дуэки. «Гибкое сознание» (Mindset: The New Psychology of Success, 2006)
3. <https://blog.softwareag.com/business-case-process-mining/>
4. Питер Тиль, Блейк Мастерс. «От нуля до единицы: заметки о стартапах, или как построить будущее» (Zero to One: Notes on Startups, or How to Build the Future, 2014)

ӘОЖ 338.22

ОРТА ЖӘНЕ ШАҒЫН БИЗНЕСТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Телеубаева А.А. - ЖОО білімгері

«БВ01707 шет тілі мұғалімдерін даярлау» мамандығының 3-курс студенті

«Ұстаз институты» факультеті, «Әлем тілдері» кафедрасы

Жаналиева Л.Т. - аға оқытушы

Экономика магистрі, «Экономика» кафедрасы

М.Х. Дулати атындағы Тараз Өңірлік университеті

Аңдатпа. Бұл мақала шағын және орта бизнестің өзекті мәселелері түрлері және оны шешу жолдарына арналған. Шағын кәсіпкерлік кез келген мемлекеттің экономикасының дамуының маңызды сегменттерінің бірі болып табылады, дегенмен қазіргі кездегі тұрақсыз экономикалық жағдайлардың (экономиканың барлық салаларының өзара тәуелділігі, геосаяси қайшылықтар, пайдаланылған материалдар мен ресурстар бағасының өсуі, өнім немесе өндіріс технологиясына технологиялық өзгерістер енгізу қажеттілігі, нарықтық баға және бағалық емес бәсеке, ағымдағы және ұзақ мерзімді қаржыландыру қажеттілігі және т.б.) және күтпеген оқиғаларға осал. экономикада ғана емес, өмірдің іс жүзінде барлық салаларында, өйткені ол қазіргі пандемия жағдайында өзін барынша күрт көрсетті.

Негізгі сөздер: орта бизнес, шағын бизнес, бизнес, кәсіпкерлік қызмет, кәсіпорын, кәсіпкер, фирма, маркетинг, тұтынушы, қаржы, экономика, инновация, кадрлар.

Аннотация. Данная статья посвящена актуальным проблемам малого и среднего бизнеса и путям его решения. Малый бизнес является одним из важных сегментов развития экономики любого государства, однако именно он подвержен наиболее сильному воздействию со стороны факторов внешней среды под влиянием нестабильных экономических ситуаций текущего времени (взаимозависимость всех секторов экономики, геополитические противоречия, рост цен на используемые материалы и ресурсы, необходимость технологических изменений в товаре или технологии производства, рыночная ценовая и неценовая конкуренция, потребность в текущем и долгосрочном финансировании и т.д.) и уязвим перед непрогнозируемыми событиями не только в экономике, но и практических во всех

сферах жизнедеятельности, как это наиболее драматично проявилось в текущей ситуации распространения пандемии.

Ключевые слова: средний бизнес, малый бизнес, бизнес, предпринимательская деятельность, предприятие, предприниматель, фирма, маркетинг, потребитель, финансы, экономика, инновации, кадры.

Abstract. This article is devoted to the current problems of small and medium-sized businesses and ways to solve it. Small business is one of the important segments of the development of the economy of any state, however, it is he who is most affected by environmental factors under the influence of unstable economic situations of the current time (interdependence of all sectors of the economy, geopolitical contradictions, rising prices for materials and resources used, the need for technological changes in a product or production technology, market price and non-price competition, the need for current and long-term financing, etc.) and is vulnerable to unpredictable events not only in the economy.

Keywords: medium business, small business, business, entrepreneurial activity, enterprise, entrepreneur, firm, marketing, consumer, finance, economy, innovation, personnel.

Бизнес (ағылш. Business — кәсіпкерлік, сауда-саттық) — пайда табуға бағытталған әрекеттің, экономикалық қызметтің бір түрі; жеке кәсіпкердің не фирманың іскерлік қызметі. Кез келген елдің ішкі нарығы сыртқа тәуелді болмаған кезде барып, оның дамуы мен экономикалық тұрақтылығы көтеріле бастайды. Дамыған елдердегі ішкі өндіріс, шағын және орта бизнес үлесі 80 %-дан асып кетеді.

Орта бизнес-бұл ірі корпорациялар мен шағын бизнес арасында аралық орынды алатын кәсіпорындар санаты. Әдетте, орта бизнестің 50-ден 250-ге дейін қызметкері бар және жылдық айналымы бірнеше миллионнан бірнеше ондаған миллион долларға дейін.

Орта бизнес экономиканың маңызды буыны болып саналады, өйткені ол айтарлықтай жұмыс орындарын қамтамасыз етеді және нарықты дамытуға, жаңа технологиялар мен инновацияларды құруға ықпал етеді.

Алайда, кез-келген бизнес сияқты, орта бизнес бірқатар қиындықтарға тап болады, бұл олардың дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін қиындатады. Бизнесті дамыту және нарықтағы позицияларды нығайту үшін оларға инвестиция қажет, бірақ көбінесе олар банктерден және басқа қаржы институттарынан қажетті қаржыландыруды ала алмайды.

Дегенмен, орта бизнестің де бірқатар артықшылықтары бар. Мысалы, ол икемді және нарықтағы өзгерістерге тез бейімделеді, бұл оған ірі корпорациялармен тиімді бәсекелесуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, орта бизнес көбінесе адал клиенттік базаға ие және жергілікті нарықтармен жақсы таныс.

Жалпы алғанда, орта бизнес экономикада маңызды рөл атқарады және оны дамыту үшін мемлекет пен қоғамның қолдауы мен назарын қажет етеді

Шағын бизнес-бұл тауар өндірумен немесе қызмет көрсетумен айналысатын және Бизнестің аз көлемі бар кәсіпорындар санаты. Әдетте мұндай кәсіпорындардың 50-ден аз қызметкері бар және жылдық айналымы бірнеше миллион доллардан аспайды.

Шағын бизнес экономиканың тағы бір маңызды бөлігі болып табылады, өйткені ол жұмыс орындарын ашады және аймақтардың, әсіресе халқы аз және шалғай аудандардың дамуына ықпал етеді. Алайда, шағын бизнес оның дамуы мен

бәсекеге қабілеттілігін қиындататын қиындықтарға тап болады. Шағын бизнестің алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі-қаржыландырудың жетіспеушілігі. Шағын бизнес әрқашан банктерден несиені ала алмайды, бұл олардың дамуын қиындатады. Сонымен қатар, олар көбінесе мемлекеттік шағын бизнесті қолдау бағдарламаларына қол жеткізе алмайды.

Шағын бизнестің тағы бір проблемасы-жеткізілім мен жеткізушілерді табудың қиындығы. Әдетте, шағын бизнес жеткізушілермен үлкен келісімшарттар жасай алмайды, сондықтан олар шағын және орта жеткізушілермен жұмыс істеуге мәжбүр болады, бұл сапалы және қол жетімді тауарлар мен қызметтерді алуды қиындатады.

Сонымен қатар, шағын және орта бизнес көбінесе жаңа идеялар мен технологиялардың қайнар көзі болып табылады, бұл жаңа салаларды дамытуға және жалпы экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етуі мүмкін. Алайда, орта және шағын бизнес сонымен қатар капиталдың жетіспеушілігі, нарықтар мен технологияларға қол жетімділіктің шектелуі, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз етудегі қиындықтар және т. б. сияқты бірқатар мәселелерге тап болады.

Орта және шағын бизнес олардың дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін қиындататын бірқатар қиындықтарға тап болады. Кейбір негізгі мәселелерге мыналар жатады:

- Қаржыландырудың жетіспеушілігі: көп жағдайларда бизнесті кеңейту

және жаңа технологиялар мен процестерге инвестиция салу үшін қаржылық ресурстар жетіспейді. Олардың несиелер мен инвестициялық қорларға қол жетімділігі шектеулі.

- Білікті кадрлардың жетіспеушілігі: әдетте жоғары білікті мамандарды

жалдау және ұстап қалу мәселесіне тап болады. Себебі ірі компаниялар жоғары жалақы мен бонустар ұсынады, бұл оларды мамандар үшін тартымды етеді.

- Маркетинг пен сатудағы қиындықтар: көбінесе жаңа клиенттерді

тартуға және бизнестерін кеңейтуге көмектесетін маркетингтік және жарнамалық науқандарды жүргізуге жеткілікті ресурстар болмайды.

- Реттеуші шектеулер: шағын және орта кәсіпорындар көбінесе олардың

дамуы мен бәсекеге қабілеттілігін қиындататын реттеуші талаптар мен ережелерді сақтаудың жоғары құны мәселесіне тап болады.

- Жаңа технологиялар мен инновацияларға қол жетімділіктің жетіспеушілігі: шағын және орта бизнесте көбінесе жаңа технологиялар мен инновацияларға қол жетімділігі шектеулі, бұл оларды нарықта бәсекеге қабілеттілігін төмендетеді.

Бұл мәселелерді шешу үшін гранттар, жеңілдікті несиелер, кәсіпкерлерге кеңес беру және оқыту, сондай-ақ халықаралық байланыстарды дамытуға жәрдемдесу сияқты көптеген Мемлекеттік бағдарламалар мен шағын және орта бизнесті қолдау құралдары бар.

Орта және шағын бизнес бірқатар қиындықтарға тап болатының айтып және көрсетіп өттік, бірақ оларға осы қиындықтарды жеңуге және сәтті дамуға көмектесетін шешімдер бар.

- Қаржыландыру: орта және шағын бизнестерін дамыту үшін несие

ұсынатын банктерге жүгіне алады. Олар сонымен қатар бизнеске қосымша қаражат сала алатын инвесторларды тарта алады. Сондай-ақ қаржылық көмек пен салықтық жеңілдіктер беретін мемлекеттік шағын және орта бизнесті қолдау бағдарламалары бар.

- Жеткізу: бүкіл әлем бойынша жеткізушілерді табуға және бағаларды

салыстыруға мүмкіндік беретін көптеген онлайн платформаларды пайдалана алады. Олар сондай-ақ өз аймағындағы жеткізушілермен жұмыс істей алады, бұл көлік шығындарын азайтады және жеткізу уақытын азайтады.

- Кадрлар: өз қызметкерлерін оқыту және кәсіби өсу мүмкіндіктерін беру

арқылы дамыта алады. Олар сондай-ақ жұмысқа білікті үміткерлерді табуға көмектесетін рекрутингтік агенттіктердің қызметтерін пайдалана алады.

- Технология: орта және шағын бизнесінің процестер мен басқарудың

тиімділігін арттыру үшін жаңа технологияларды қолдана алады. Олар бухгалтерлік есеп пен қаржылық операцияларды басқару үшін онлайн қызметтерді, жобалар мен тапсырмаларды басқару бағдарламаларын және қойма мен жеткізілімдерді басқару үшін автоматтандырылған жүйелерді пайдалана алады.

- Ынтымақтастық: бизнестің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін басқа

компаниялармен және бизнес қауымдастықтармен ынтымақтаса алады. Олар серіктестіктер құра алады, өз ресурстары мен тәжірибелерін біріктіріп, өз бизнестерін кеңейтіп, клиенттер базасын кеңейте алады.

Қазіргі уақытта әлемдік дағдарыс жағдайында шағын және орта бизнес сияқты экономика салаларына көбірек көңіл бөлінуде. «Қазақстан — 2050» Стратегиясында көрсетілгендей, дамыған шағын және орта кәсіпкерлік республика халқының басым бөлігінің әл-ауқат деңгейін арттырудың кепілі, ұлттық экономиканы нығайту мен дамытудың кепілі болып табылады.

Қазіргі уақытта шағын және орта кәсіпкерліктің проблемалары әртүрлі факторларға байланысты, мысалы:

1. Шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын азаматтардың менталитеті. Әдетте, халықтың кәсіпкерлік қызметке деген дұрыс көзқарасы әлі қалыптасқан жоқ. Көбісі кәсіпкерлікті өз ісін дамытуда перспективалар көрмей, қаржылық жағдайын жақсарту пәні ретінде қабылдайды. Бұл шағын және орта кәсіпкерлік саласының өкілдері қатарындағы көптеген азаматтардың өз бизнесін қазіргі заман талаптарына сәйкес таңдаған бағытта дамытпауына әсер етеді, ал бұл Кәсіпкерлік табысқа жетудің қажетті шарты болып табылады.

2. Шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатын адамдарда кәсіпкерлік мәдениетінің, арнайы білімнің болмауы. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі халықты кәсіпкерлік мәдениетке, бизнесті енгізу дағдыларына оқытудың әртүрлі нысандарын көздейтініне қарамастан, шағын және орта бизнес өкілдерінің көпшілігі бұл салада табыстылық факторын есептемегенде, өздерінің мәдени деңгейін көтермеуді жөн көреді. Кәсіпкерлерде арнайы білімнің, мәдениеттің тиісті деңгейінің болмауы

бизнестің дамуына ықпал етпейді, кәсіпкерге тандалған бағыттағы барлық әлеуетті пайдалануға мүмкіндік бермейді.

3. Ішкі және сыртқы факторларға, әлемдік экономикалық тенденциялардың әсеріне, дағдарыстық құбылыстарға байланысты отандық экономикадағы тұрақсыздық. Әлемдік дағдарыс ұлттық экономикаға теріс әсер етеді: шағын және орта бизнеске инвестициялар қысқарады, жекелеген өңірлерде кәсіпкерлікті дамытуға қаражат бөлінбейді. Әдетте, шағын және орта бизнес нысандарының көпшілігі тұрақсыздығы мен дамымауына байланысты әлемдік экономикалық дағдарыстың жағымсыз тенденцияларына төтеп бере алмайды.

4. Қазақстан халқының көпшілігінің кредиттік дәрменсіздігі және т.б. бұл фактор Қазақстан халқының басым бөлігі кәсіпкерлік салада арнайы мәдениеттің болмауына байланысты бірқатар басқа себептерге байланысты кәсіпкерлердің кредиттік ресурстарды ұтымды бөле алмайтындығына әсер ететінін көрсетеді. Шағын және орта бизнес өкілдері өздерінің қаржылық мүмкіндіктерін бағаламай, «қолайсыз кредиттік портфельді» қалыптастырады, бұл оларға банк құрылымдарымен кредиттік-ақшалай қатынастарға одан әрі қатысуға мүмкіндік бермейді. Кредиттер есебінен қосымша қаржы ресурстарын алу мүмкіндігінің болмауы белгілі бір кәсіпкердің кәсіпкерлік ісінің теріс нәтижесіне әсер етеді.

5. Кәсіпкерлікті қолдаудың өңірлік бағдарламаларының болмауы және басқа да факторлар. Қазіргі уақытта республикалық деңгейде шағын және орта бизнес өкілдерін қолдау үшін нормативтік-құқықтық база әзірленді. Алайда, өңірлік деңгейдегі нормативтік-құқықтық қолдаусыз шағын және орта деңгейге қатысты перспективалы жобалардың көпшілігін іске асыру мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Малый и средний бизнес не хочет инвестировать // Аналитический центр ОАО "МСП Банк" [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.mspbank.ru/userfiles/files/MSP.pdf>
2. Лапуста М. Г., Старостин Ю. Л. Малое предпринимательство М. Инфра-М, 2014 –
3. Колесникова Л.А. Предпринимательство и малый бизнес в современном государстве: управление развитием/ М.: Новый Логос, 2010.
4. Экономика и статистика, 2014, №8. Статьи "Проблемы развития малого бизнеса и пути их решения.", "Современное состояние малого бизнеса в РК
5. Предпринимательство — ключевой фактор повышения эффективности производства. К.Ж. Джуманов. Алматы «Казак университеті» 2012.

ҚҰҚЫҚ

ӘОЖ 342.74

**АЗАМАТТАРДЫҢ ӨТІНІШТЕРІН ОРЫНДАУДЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-
ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРТІБІ**

**Суйменбаева Акмарал Мукатаевна «Экономика және құқық» факультеті,
«Мемлекеттік және әкімшілік құқық» кафедрасының аға оқытушысы
құқық магистрі**

**Нагашыбаева Асаль 4 курс «Экономика және құқық» факультетінің
«Мемлекеттік қызмет және әкімшілік құқық» мамандығының студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз Өңірлік Университеті**

Аңдатпа. Бұл мақаланың зерттеудің маңыздылығы жалпы нормативтік құқықтық қатынас шеңберінде шағымдану құқығын жүзеге асыру конституциялық жолдауға сәйкес келетін заң шығарушылық, құқық қолданушылық, сондай-ақ осы қызметтің жүзеге асырылуын тиімді бақылауды көздейді. Мұндай жалпы реттеуші құқықтық қатынастың міндетті субъектісі әлеуметтік институт ретіндегі мемлекет, демек, өтініштер жіберуге болатын жиынтықтағы оның барлық қоғамдық (мемлекеттік және муниципалдық) органдары болып табылады. Құқықтық қатынастың уәкілетті субъектісі ҚР юрисдикциясындағы кез келген тұлға немесе ұйым болып табылады. Сонымен қатар, жалпы реттеушілік құқықтық қатынастың ерекшелігі оның пайда болуы үшін қандай да бір оқиғалардың немесе әрекеттердің болуын талап етпейтіндігінде.

Түйінді сөздер: Нормативтік-құқықтық акт, Конституция, кодекс, құқық, азамат, заң.

Аннотация. Значимость исследования данной статьи заключается в том, что реализация права на обжалование в рамках общего нормативного правового отношения предполагает законодательный, правоприменительный, соответствующий конституционному посланию, а также эффективный контроль за осуществлением данной деятельности. Обязательным субъектом такого общего регулирующего правоотношения является государство как социальный институт и, следовательно, все его общественные (государственные и муниципальные) органы в совокупности, куда могут направляться обращения. Уполномоченным субъектом правоотношений является любое лицо или организация, находящаяся под юрисдикцией РК. При этом специфика общерегуляторного правоотношения заключается в том, что для его возникновения не требуется наличия каких-либо событий или действий.

Ключевые слова: нормативно-правовой акт, Конституция, кодекс, право, гражданин, закон.

Annotation. The significance of the study of this article is that the exercise of the right to appeal within the framework of a general normative legal relationship involves legislative, law enforcement, as well as effective control over the implementation of this activity in accordance with the constitutional message. The mandatory subject of such a general regulatory legal relationship is the state as a social institution, and therefore all its public (state and municipal) bodies in the aggregate to which applications can be sent. The authorized subject of legal relations is any person or organization under the jurisdiction of the Republic of Kazakhstan. At the same time, the peculiarity of a general regulatory legal relationship lies in the fact that it does not require the presence of any events or actions for its occurrence.

Keywords: normative legal act, Constitution, code, law, citizen, law.

Жалпы нормативтік құқықтық қатынас шеңберінде шағымдану құқығын жүзеге асыру конституциялық жолдауға сәйкес келетін заң шығарушылық, құқық қолданушылық, сондай-ақ осы қызметтің жүзеге асырылуын тиімді бақылауды көздейді. Мұндай жалпы реттеуші құқықтық қатынастың міндетті субъектісі әлеуметтік институт ретіндегі мемлекет, демек, өтініштер жіберуге болатын жиынтықтағы оның барлық қоғамдық (мемлекеттік және муниципалдық) органдары болып табылады. Құқықтық қатынастың уәкілетті субъектісі ҚР юрисдикциясындағы кез келген тұлға немесе ұйым болып табылады.[1,35]

Жалпы нормативтік құқықтық қатынастың мазмұны шағымданудың өте субъективті конституциялық құқығын, яғни шағым берудің әлеуетті мүмкіндігін және оның дұрыс қаралуын қамтамасыз ету бойынша мемлекеттің тиісті міндетін құрайды. Басқаша айтқанда, өтініш беруші мен адресаттың құқықтық жағдайын (категория ретінде) белгілеу, сондай-ақ оны жүзеге асыру үшін құқықтық, ұйымдастырушылық, материалдық және басқа да жағдайлар жасау мемлекеттің міндеті болып табылады. [2,68]

Жалпы реттеушілік құқықтық қатынастың ерекшелігі оның пайда болуы үшін қандай да бір оқиғалардың немесе әрекеттердің болуын талап етпейтіндігінде. Бұл ретте мемлекеттің шағымдану құқығын жүзеге асыру үшін тиісті жағдайларды қамтамасыз ету жөніндегі тиісті міндеттемелері ешқашан таусылмайды және жойылмайды. Жалпы реттеуші конституциялық құқықтық қатынасқа түсе отырып, мемлекет оны жүзеге асыру үшін тиісті салалық актілерді қабылдап қана қоймай, сондай-ақ мұндай құқыққа кепілдіктер жүйесін, оның ішінде оны бұзғаны үшін заңдық жауапкершілік шараларын белгілеуге міндетті. Егер мемлекет құқықты жүзеге асыру механизмін жасау және оның сақталуына кепілдіктер белгілеу бойынша өзіне жүктелген міндеттерді орындамаса, онда ол жалпы реттеушілік қатынасты мән-мағынасынан айырып қана қоймайды, сонымен қатар тікелей құқықтық қатынасты жүзеге асыру мүмкіндігін іс жүзінде жоққа шығарады. апелляцияны қарау. Шағымдану құқығына қатысты жалпы реттеуші конституциялық құқықтық қатынасты қабылдамау теріс әрекеттерге жол ашады, өтініштердің классикалық емес жекелеген түрлерін реттеуде азаматтардың өкілеттіктерін шектеуге мүмкіндік береді, бұл қарау туралы заңнаманы айқын көрсетеді; алдын ала жазылу, электронды қабылдау және т.б. [3,102]

Ресейде өтініш берудің жаңа әдістері пайда болды және белсенді дамып келеді. азаматтардың өтініштері (мемлекеттік интернет-порталдар арқылы, электронды қабылдау бөлімдері, мобильді қосымшалар және т.б.), сондай-ақ жалғастырады дәстүрлі жақсарту (режимде жеке қабылдау өткізу).

бейнеконференцбайланыс, «жедел желі» телефондарын енгізу және т.б.). Сонымен бірге жабдықтаудың заманауи әдістерін және жаңа түрлерін нормативтік реттеу апелляциялық шағымдар (ең алдымен органдардың қызметі туралы кері байланыс, сотқа дейінгі дұрыс көрсетілмеген мемлекеттік және муниципалдық шағымдар қызметтер, ақпарат сұраулары, федералды заң шығару бастамасы, алдын ала жазу және т.б.), ғылым ғана емес, әлдеқайда алда конституциялық құқық, сонымен қатар жалпы отандық заң ғылымы және сондықтан ол қажетті ғылыми-әдістемелік негізсіз жүзеге асырылады. Бұл, өз кезегінде, ең өзекті проблеманы тудырады Ресейдегі азаматтардың өтініштерінің құқықтық институтының қазіргі жағдайы және атап айтқанда, конституциялық ықпалдың әлсіреу тенденциясы, бұл, атап айтқанда, баптың ережелерін тікелей елемейтін актілерді қабылдауда көрінеді. Ресей Федерациясының Конституциясы (соның ішінде федералды деңгейде) және жанама түрде қоңыраулар санының тұрақты өсуімен расталады. [4,205]

Өтініштерді орындаудың конституциялық-құқықтық тәртібін талдау Ресейдегі азаматтар өзара байланысты проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді: болмауы өтінім берудің қашықтағы әдісі бойынша өтініш берушінің жеке басын растау апелляциялар; жалған атаумен өтініштер жіберу; өтініштерді тану егер оларда жауап мекенжайы болмаса, анонимді. Толық шешім үшін ұсыну және қарау кезінде адам мен мемлекеттің өзара әрекеттесу мәселелері үндеулері бойынша келесі жүйелі шаралар ұсынылады. Біріншіден, бұл қажет азаматтарды сәйкестендірудің бірыңғай электронды жүйесін құру биометриялық деректері бар тұлғаның жеке деректерінің тізілімін қамтиды деректер (бет бейнесі және адам дауысы); туған жылы; туған жер; жеке басын куәландыратын құжаттың деректемелері; тұрғылықты мекенжайы; салық төлеушінің сәйкестендіру нөмірі; міндетті жүйедегі нөмір зейнетақы сақтандыру; байланыс ақпараты (ұялы телефон нөмірі және электрондық пошта мекенжайы) және тізілімдегі тұлғаның сәйкестендіру нөмірі жеке тұлғалар. Екіншіден, жазбаша өтініш нысанына қойылатын талаптар (соның ішінде оның ішінде электрондық) сәйкестендіру белгісімен толықтырылуы тиіс жеке тұлғаларды тіркеу журналындағы тұлғаның нөмірі. Үшіншіден, барлығы қашықтан апелляциялық шағым беру әдістері (талаптарды жеке ұсынуды қоспағанда). өтініш беруші немесе оның өкілі адресатқа) толықтырылуы тиіс азаматтарды анықтау тәртібі. Ол үшін корреспонденцияны жіберу кезінде пошта арқылы операторларға тиісті міндет жүктелуі керек пошта қызметі; электрондық пошта арқылы жіберілген кезде, жеке басын куәландыратын құжат азамат электрондық цифрлық қолтаңбамен расталуға тиіс; мемлекеттік (муниципалдық) веб-сайттардағы «жеке кабинеттерді» пайдалану органдар мен мекемелер – тіркеу тәртібі арқылы (мысалы, құжаттардың сканерленген көшірмелерін орналастырумен бірге, жеке басын куәландыратын құжат); телефон қоңырауларын қабылдау кезінде – дауыс арқылы абонентті сәйкестендіру жүйесін пайдалану. Бірге қабылданатын бұл шаралар өзара іс-қимылдың жаңа форматын қамтамасыз етеді тұлға мемлекетпен және біріншіден, сәйкестендіруге кепілдік береді өтініш беруші; екіншіден, атынан апелляциялық шағым беру мүмкіндігін алып тастау үшінші тұлғалар; үшіншіден, нәтижелер туралы азаматтардың хабардар болуын қамтамасыз ету көрсетілген мекенжайларға жауаптар жіберу арқылы өтініштерді қарау азаматтарды сәйкестендірудің бірыңғай электрондық жүйесі. [5,201]

Ұсынылатын мемлекеттік (муниципалдық) органдар, жүзеге асыратын мемлекеттік (муниципалдық) мекемелер мен ұйымдар адресаттар ретінде шартты түрде бөлінетін қоғамдық маңызы бар функциялар адресаттар-орындаушылар және

адресаттар-делдалдар. Адресанттар-орындаушылар өтініш берушінің мәселесін тікелей шешуге уәкілетті (бұрын

барлығы атқарушы билік органдары). Делдал алушылар емес азамат сұраған жәрдемақыны өз бетінше қамтамасыз етуге уәкілетті апелляциялық шағым, бірақ орындаушының адресатын өтінішті мәні бойынша шешуге мәжбүрлеуге арнайы өкілеттіктері бар (уәкілетті тұлғалар адам құқықтары жөніндегі омбудсмендер, балалар құқықтары жөніндегі омбудсмендер кәсіпкерлер, депутаттар және т.б.). Ұсынылған бөлу мүмкіндік береді тек құқық қорғау қызметінің тиімділігін арттыру және ғылыми зерттеулерді толықтыру бұл құқық субъектілерін жаңа теориялық көзқараспен, сонымен қатар тенденцияны анықтау делдалдық адресаттар санын көбейту және олардың өкілеттіктерін күшейту. [6,101]

Заңнамалық актілердің жеткіліксіздігі анықталған және талданған мүмкіндік беретін азаматтардың жеке өзі жүгіну конституциялық құқығын реттеу кейбір мемлекеттік және муниципалдық органдардың басшылары жалтарады азаматтарды жеке қабылдауды өткізуден (жасанды түрде қиындату арқылы алдын ала тіркеу рәсімдері, жеке тұлғаның «инстанциясын» пайдалану қабылдау, жеке қабылдау жүргізу міндетін тек қана өзіне жүктейді мамандандырылған құрылымдық бөлімшелер және т.б.), соған байланысты жұмыста тәртібін нормативтік жетілдіру бойынша ұсыныстар тұжырымдалған азаматтардың өтініш беру мүмкіндігіне кепілдік беретін жеке қабылдау тікелей басшыларға. [7,21]

Шығармада автор осындай негізгіні анықтап көрсетеді өтінімдерді берудің электронды әдісінің тәулік бойы сияқты артықшылықтары қолжетімділігі; ғарыштың кез келген жерінен үндеу жіберу мүмкіндігі, интернетке қолжетімділік бар жерде; Тегін; тиімділігі. Соны анықтады электронды қабылдаудың ресми сайттарының негізгі кемшіліктері мемлекеттік (муниципалды) органдар болып: кең тараған жоқ оларды құқықтық реттеу (тіпті органдардың өз актілері деңгейінде); «жоғалту» жіберілген өтініштер; бағдарламалық-техникалық қамтамасыз етудің жетілмегендігі электрондық жүйелердің жұмысындағы ақауларға, үзілістерге әкелетін қауіпсіздік; анонимді немесе автоматтандырылған хабарламаларды жіберу мүмкіндігі. Автор электронды қабылдаулардың жұмысын реттеу ұсынылады, ол үшін мәселелері бойынша тиісті құқықтық нормалардың жобалары жұмысында процедуралық (ең алдымен жеке басын және электрондық пошта мекенжайын растау туралы өтініш берушіге, сондай-ақ өтініш берушіге автоматты түрде хабарлама жіберу апелляцияны қабылдау) және техникалық сипаты (бағдарламалық қамтамасыз ету талаптары қауіпсіздік). [8]

Мемлекеттік қамтамасыз етуге сотқа дейінгі шағымдар бойынша мемлекеттік интернет-порталдың оң тәжірибесін ескере отырып және коммуналдық қызметтер, әмбебап интернет-порталдар азаматтардың шетелдегі және орыс тілінің жекелеген субъектілеріндегі өтініштері үшін республика үшін бірыңғай интернет-портал құру ұсынылды Ресейде өтініштер беру, оның үш ішкі жүйесін қамтамасыз ету: федералды, аймақтық және муниципалды. Мұндай интернет-портал тек қана емес шағым берудің тағы бір тәсіліне айналады, сонымен қатар азаматтарға да мүмкіндік береді нақты уақыт режимінде сұраудың орындалу барысын бақылау (қарамастан оны беру тәсілі бойынша), сондай-ақ бақылау құралы болады өтініштермен жұмыс және олардың дұрыс және қосымша кепілдігі уақтылы қарау. Интернет-порталмен жасалғанға дейін мемлекеттік қызметтерді көрсету керек кез келген мемлекетке (муниципалды) өтініштер жіберу мүмкіндігі органдар, мемлекеттік (муниципалдық) мекемелер мен ұйымдар, қоғамдық маңызы бар функцияларды орындау.

Өтініштерді іске асыру рәсімін толығырақ зерттеу үшін азаматтар оны үш кезеңге бөледі, олардың әрқайсысында өзара байланысты кезеңдер мен іске асыру құралдарының өз жиынтығы: 1) өтініш беру; 2) өтінішті қарау; 3) өтініш берушіні нәтижелер туралы хабардар ету өтінішті қарау. Ерік-жігерді жүзеге асыру-бұл уақыт өте келе созылған күрделі процесс уақытты дәл анықтауы керек оның басталуы мен аяқталуының шеңбері, сондай-ақ бір кезеңнен келесі кезеңге өту сәті басқа. Ресей Федерациясының Конституциясында тікелей болу фактісі қарастырылған тек бірінші кезең – өтініш беру. Мыналардың болуы және мазмұны ол тек кезеңдерді білдіреді және жиынтықпен анықталады "тәртіп туралы" Федералдық заңның Конституциялық ережелері мен нормалары Ресей Федерациясы азаматтарының өтініштерін қарау". С. А. Широбоковтың пікірінше, іске асыру процесінің басталуы өтініш беруге субъективті құқық шеңберіндегі ерік білдірулер сәт болып табылады "тиісті тіркеумен жазбаша өтініш беру немесе ауызша нақты адресатқа өтініштер", бірақ бұл мүмкіндікті жоққа шығармайды бұл процесті "қызығушылықтың немесе мотивацияның пайда болуынан" бастап талдаңыз тұлғалар". С. А. Широбоковтың соңғы ескертуімен келісіп, не ерік білдіру ерікті қамтиды (яғни субъективті сипаттама адамның мінез-құлқы), іске асыру процесін шектеу дұрыс болмайды өтінішті адресатқа тікелей беру сәтімен ерік білдіру (яғни тек объективті шындықта ерік білдірудің көрінісі).

Ерік-жігерді жүзеге асырудың аяқталу сәтіне келетін болсақ, біздің ойымызша пікірмен бөлісу керек: ерік білдіруді акт ретінде жүзеге асырудың аяқталуы адамның мінез-құлқы (бұл жағдайда біз жеткізуді түсінеміз және іске асыру процесінің аяқталуы ерік білдіру талап түрінде ерік білдіру актісі ретінде адресатқа (бұл жағдайда біз жұмыстың аяқталуын түсінеміз өтініш берушіні хабардар етуде көрсетілген азаматтың өтініші бойынша оның өтінішін қарау нәтижелері бойынша). Бұл ретте біз саналы түрде шығарамыз өтінішті мәні бойынша шешу (қорытындылары бойынша нақты шаралар қабылдау өтініштерді іске асыру рәсімі шеңберіндегі өтініштерді айналысқа конституциялық құқық. Бұл ретте біз мүмкіндікті жоққа шығармаймыз азаматтардың өзге де субъективті құқықтары мен бостандықтары шеңберіндегі ерік-жігерін зерттеу, іске асыру өтініштерді беру арқылы жүзеге асырылады. Алайда, біріншіден, бұл бұл тәсіл зерттеудің фокусын Конституциялық айналым құқығынан алшақтатады басқа субъективті құқықтың саласы, екіншіден, бұл мүмкін емес кең және ашық тізімге байланысты талдаудың көптеген бағыттары адам құқықтары мен бостандықтары. Сонымен бірге біздің іске асыру механизміне деген көзқарасымыз азаматтардың ерік-жігері үшін әдіснамалық негіз бола алады, осы арқылы жүзеге асырылатын барлық басқа субъективті құқықтарды зерттеуге өтініш беру мүмкіндігі бар.

Қолданған әдебиеттер тізімі

1. Конвенция о защите прав человека и основных свобод: заключена 04.11.1950 (с изм. от 13.05.2004) // СЗ РФ. – 2001. – № 2. – Ст. 163.
2. Международный пакт о гражданских и политических правах: принят 16.12.1966 на 1496-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1976. – № 17. – Ст. 291.
3. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации: заключена 21.12.1965 // Ведомости ВС СССР. – 1969. – № 25. – Ст. 219.
4. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания: заключена 10.12.1984. // Действующее

международное право. – М.: Московский независимый институт международного права, 1997. – Т. 3. – С. 38–50.

5. Факультативный протокол к Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин: принят 06.10.1999 Резолюцией 54/4 на 28-м пленарном заседании Генеральной Ассамблеи ООН // СЗ РФ. – 2005. – № 7. – Ст. 492.

6. Всеобщая декларация прав человека: провозглашена Генеральной Ассамблеей ООН 10.12.1948 // Российская газета. – 1995. – 5 апр.

7. Европейская Конвенция о защите прав человека: принята 04.11.1950 // Бюллетень международных договоров. – 1998. – № 7. 398

8. Конвенция Содружества Независимых Государств о правах и основных свободах человека: заключена 26.05.1995 // Бюллетень международных договоров. – 1999. – № 6.

9. Таможенный кодекс Евразийского экономического союза от 11.04.2017 // Официальный интернет-портал правовой информации. – URL: <http://www.pravo.gov.ru>.

УДК 342:347.61

КОМПЛЕКСНО ИЗУЧЕНЫ КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУТА БРАКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

**Суйменбаева Акмарал Мукатаевна, магистр права, старший преподаватель
кафедры «Государственное и административное право»
факультета «Экономика и права»**

**Шапауов Ержан студент 4 курса специальности «Государственная служба и
административное право» факультета «Экономика и права»
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати**

Андатпа. Бұл мақалада тек біздің елде ғана емес, бүкіл әлемде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық оқиғалар қарастырылып, мемлекет пен қоғамның көмегі мен қолдауына мұқтаж отбасылық қатынастарға қатысушылардың құқықтарына тікелей әсер ететін көптеген отбасылық проблемалар анықталды. Оларды шешу қажеттілігі Ресейдің реформалануына, адам мен оның құқықтары ең жоғары құндылық болып табылатын құқықтық, әлеуметтік мемлекет құруға бағытталған демократиялық қайта құрулармен тікелей байланысты. құқықтар мен міндеттер ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар, атасы (әжесі) мен немерелері, туған әпкелері мен ағалары, өгей әкесі (өгей шешесі) мен өгей ұлдары (өгей қыздары) арасында, сондай-ақ балаларды тәрбиелеуге қабылдаған адамдар (асырап алушылар, қамқоршылар, қамқоршылар, асырап алушы ата-аналар, нақты тәрбиешілер) мен олардың отбасыларына қабылданған адамдар арасында туындайды балалар.

Түйінді сөздер: Конституция, отбасы, Отбасы кодексі, Рим құқығы, азаматтық қоғам.

Аннотация. В данной статье были рассмотрены социально-экономические события, происходящие не только в нашей стране, но и во всем мире, выявили множество проблем семьи, которые непосредственно влияют на права участников семейных отношений, нуждающихся в помощи и поддержке со стороны государства

и общества. Необходимость их разрешения напрямую связана с демократическими преобразованиями, направленными на реформирование России, создание правового, социального государства, в котором человек и его права являются высшей ценностью. права и обязанности возникают между супругами, родителями и детьми, дедушкой (бабушкой) и внуками, родными сестрами и братьями, отчимом (мачехой) и пасынками (падчерицами), а также между лицами, принявшими на воспитание детей (усыновители, опекуны, попечители, приемные родители, фактические воспитатели) и принятыми в их семьи детьми.

Ключевые слова: Конституция, семья, семейный кодекс, римское право, гражданское общество.

Annotation. This article examined the socio-economic events taking place not only in our country, but also around the world, revealed many family problems that directly affect the rights of participants in family relations who need help and support from the state and society. The need to resolve them is directly related to democratic transformations aimed at reforming Russia, creating a legal, social state in which a person and his rights are the highest value. rights and obligations arise between spouses, parents and children, grandparents and grandchildren, siblings, stepfather (stepmother) and stepsons (stepdaughters), as well as between persons who have adopted children (adoptive parents, guardians, trustees, foster parents, actual caregivers) and adopted into their families children.

Keywords: Constitution, family, family code, Roman law, civil society.

Семья является одной из великих ценностей, созданных человеком, она существовала на всех этапах исторического развития общества. В том, чтобы она развивалась и сохраняла свою первостепенную роль, заинтересовано государство. Каждый человек, независимо от возраста, нуждается в крепкой и надежной семье. Аристотель утверждал: «Семья первичнее и необходимее государства». Очень важно отметить, что семья как таковая не может существовать обособленным институтом, вне общества и государства, так как все социальные, политические, культурные, экономические процессы влияют на развитие и становление семьи как отдельной и очень важной ячейки общества. Анализируя институт семьи, отметим, что неоспоримо утверждение, что семья в социуме – сложный феномен. Соответственно, семья также представляет собой уникальный социально-правовой институт. Именно в ней закладываются основы социализации личности; обладая семейно-правовым статусом, лицо вправе рассчитывать на защиту со стороны государства. Для Казахстана, в которой в настоящее время проходит процесс демократических преобразований, направленных на создание правового, социального государства, в котором человек и его права являются высшей ценностью, основополагающими являются принципы взаимоотношения семьи и государства, закрепленные в Конституции РК. [1,102]

Забота о детях, их воспитание – равное право и обязанность родителей. Трудоспособные дети, достигшие 18 лет, должны заботиться о нетрудоспособных родителях». Возведение защиты семьи в ранг конституционной нормы свидетельствует о высокой оценке семьи, ее роли в российском обществе. Но прежде чем говорить о защите семьи и тех мерах, которые государство обязано осуществлять в этом направлении, необходимо дать понятие семьи именно в правовом аспекте. Здесь возникает особая сложность, поскольку семья во всех ее проявлениях – категория больше социальная, чем правовая, и до сих пор не

выработано общеотраслевое, единое понятие данного института. Рассмотрим, что же включает в себя понятие «семья». Например, сторонники теории гражданского общества тесно связывают его с семьей и понятие семьи рассматривают именно сквозь призму гражданского общества.

Анализ различных точек зрения ученых на определение данного понятия позволяет выделить две группы признаков: а) социологического; б) правового характера. В рамках данного исследования нам более интересно именно специальное (юридическое) понятие семьи. В правовом смысле семья – это именно юридическая связь между ее участниками (членами). В частности, семья объединяется не только моральной ответственностью, но и правоотношениями между ее членами, между ней и рядом других институтов общества. Поэтому семью в юридическом смысле можно определить, как круг лиц, связанных правами и обязанностями, вытекающими из брака, родства, усыновления или иной формы принятия детей на воспитание, призванными способствовать укреплению и развитию семейных отношений на принципах морали. Рассматривая вопрос, касающийся определения понятия «семья», невозможно не осуществить анализ римского права в сфере семейных отношений, так как их него Казахстанская правовая система заимствовала многие нормы. Конечно, стоит отметить, что в науке не существует определенной позиции в отношении рецепции римского права. [2,102]

Римское право различало два вида родства: агнатическое и когнатическое (кровное) родство. Первое охватывало всех лиц, принадлежавших к одной семье, т. е. родственниками считались все, кто находился под властью главы этой семьи или домовладыки. Их можно назвать «законными» родственниками. Такого рода родство было основано на единстве семьи и все, кто входил в нее, юридически являлись родственниками. По мере ослабления власти домовладыки тесная связь между родственниками ослабевала и все возрастала их самостоятельность, так возникло когнатическое родство. Основным различием между агнатами и когнатами было то, что те, кто был агнатом, автоматически переходил и в когнаты, а вот обратная трансформация была не всегда возможна, так как одно было основано на праве, а другое на природном родстве. Под браком в римском праве понимался «союз мужа и жены, общность всей жизни, единение божественного и человеческого права», «союз мужа и жены, основанный на совместной жизни». Важное место в таком понимании брака занимали нравственный долг и совместное проживание супругов. Различали два вида брака: брак с властью мужа (*cum manum ariti*); брак без власти мужа (*sin manu*). [3,102]

Указанные права и обязанности возникают между супругами, родителями и детьми, бабушкой (бабушкой) и внуками, родными сестрами и братьями, отчимом (мачехой) и пасынками (падчерицами), а также между лицами, принявшими на воспитание детей (усыновители, опекуны, попечители, приемные родители, фактические воспитатели) и принятыми в их семьи детьми. При этом соответствующие права и обязанности возникают в указанных в Кодексе случаях и при наличии условий, им установленных. В различных отраслях законодательства (гражданском, жилищном, трудовом и т. д.) в понятие «семья» вкладывается разное содержание. Как и прежде, продолжаются споры в юридической науке. Таким образом, понятия «семья», «семейные отношения» являются объектом исследования многих наук, таких как социология, демография, этнография, психология семейных отношений, возрастная психология, медицина, семейное право, педагогика, криминология (в частности, семейная криминология). В каждой из указанных

отраслей семья исследуется в определенном срезе, с тех позиций и под тем углом зрения, который присущ данной научной дисциплине. [4,12]

Следовательно, фактически в различных отраслях российского права имеется свое, особенное, толкование семьи. Это объясняется тем, что цели и задачи этих отраслей не одинаковы. В целом, при определении семьи та или иная наука исходит из необходимости наделения ее членов определенными правами или возложения на них определенных обязанностей в пределах своего предмета правового регулирования.

Определение членов семьи нанимателя жилого помещения по договору социального найма, по сути, воспроизводит вышесказанное, за исключением того, что иные лица могут быть признаны членами семьи нанимателя жилого помещения по договору социального найма только в судебном порядке и лишь в исключительных случаях. При этом другие родственники и нетрудоспособные иждивенцы признаются членами семьи, если не только вселены в качестве таковых, но и ведут общее хозяйство. [4,142]

Таким образом, выявление абстрактного толкования понятия «семья», наполняемого, в зависимости от целей правового регулирования, различным юридическим содержанием, в данном случае означало бы вторжение в компетенцию законодателя или потребовало бы проверки конституционности законов в иной, чем это установлено Конституцией РК и конституционным законом «О Конституционном Суде РК», процедуре, что недопустимо. Поэтому Конституционный Суд РК определил: «Отказать в принятии к рассмотрению запроса Костромской областной думы, поскольку разрешение поставленного в нем вопроса Конституционному Суду РК неподведомственно».

Если говорить о категории «члены семьи» в конституционном праве, то необходимо отметить, что в данной отрасли этот перечень будет уже, чем в отраслевом законодательстве, и это в первую очередь будет зависеть от того, на кого будет распространяться государственная семейная политика. Итак, к членам семьи в конституционно-правовом смысле необходимо отнести: супругов, детей (родные сестры и братья), независимо от того, каким образом установлено родство. То есть опекуны, усыновители, отчимы (мачехи), пасынки (падчерицы), фактически выполняющие роль родителей, детей, также, на наш взгляд, должны входить в обозначенный круг членов семьи. Бабушки, дедушки, иные лица, близкие родственники не могут входить в указанный круг членов семьи, так как в силу выполняемых ими социальных ролей являются таковыми относительно своих детей, т. е. родителями. Таким образом, существует достаточно серьезная проблема, связанная с выработкой категорий понятия семьи именно в правовом аспекте. Его отсутствие приводит к серьезным недоразумениям в судебной практике в процессе принятия судьей единственно правильного решения, а также при определении членов семьи в жилищных и социальных правоотношениях. Не имея закрепленного в законодательстве понятия семьи, трудно однозначно определить, кто относится к ее членам. Невозможно согласиться с утверждением, что «семья – это всего лишь теоретическое понятие, имеющее отношение к небольшой группе людей с тесными взаимоотношениями. В наши дни она может принимать различные формы, в том числе форму союза между однополыми лицами. [5,156]

Приведенное высказывание фактически обосновывает провозглашенный Каирской конференцией постулат о равноправии всех типов семей. В связи с особым менталитетом, устоями российского общества, его культурой, духовными

ценностями в РК может быть официально признана только традиционная семья в таком составе: мать (женщина), отец (мужчина) и дети (родные или усыновленные, взятые под опеку и т. д.). Объединительный потенциал конституционного права определяет также содержание семейного законодательства. Это означает одновременную принадлежность рассматриваемых понятий и к конституционному, и к семейному праву. В рамках конституционного права осуществляется системное взаимодействие всей совокупности конституционных предписаний. Важной частью предмета конституционного права выступают отношения, связанные с созданием и существованием семьи в РК. Ведь семья, материнство, отцовство и детство – это базовые общеправовые категории, выступающие конституционно-правовыми понятиями, охватываемые конституционным правом. Семья – это конституционно-правовая категория, основанная на браке – юридически оформленном, добровольном союзе мужчины и женщины, порождающем взаимные личные и имущественные права и обязанности, направленные на создание семьи, рождение и воспитание детей (Конституции РК). Данное определение семьи охватывает конституционно-правовой и социологический аспекты. Казахстанское законодательство по-разному интерпретируют данное понятие в зависимости от преследуемых целей и специфики предмета правового регулирования, это обусловлено неопределенностью юридического содержания понятия «семья», что препятствует конкретному пониманию данной категории. [6,632]

Для более точного понимания категории «семья» следует рассмотреть ее через призму отдельных составляющих, указанных в Конституции РК. Важной конституционно-правовой категорией является материнство. Это особое состояние женщины (преимущественно в период беременности и младенческих лет ребенка). В теории данное понятие не сводится только к биологическим аспектам репродуктивной способности; его нельзя ограничивать отношениями между матерью и ребенком непосредственно после родов и в первый год жизни. Материнство охватывает родственную связь матери и детей и в старшем возрасте, осознание ею позитивной ответственности за здоровье и нормальное развитие детей, реализацию прав и исполнение обязанностей по отношению к детям, эмоциональные отношения с ними в действующем праве не содержит норм, посвященных регламентации отношений между супругами и суррогатной матерью. В связи с этим уместно будет ввести в законодательство институт суррогатной (заменяющей) матери с конституционно-правовым решением этого вопроса. Отцовство – не менее важная конституционно-правовая категория. Это кровное родство между отцом и его ребенком (детьми). Также под отцовством понимается совокупность биологических, правовых и воспитательных функций, выполняемых мужчиной по отношению к своим детям. Биологические механизмы продолжения рода у людей подчинены законам, т. е. предполагают обязательное участие особей двух полов (мужского и женского) для воспроизводства человеческой жизни. Представитель мужского пола, участвующий в зачатии ребенка, является биологическим отцом этого ребенка. Юридически отцом ребенка выступает мужчина, официально зарегистрированный в качестве родителя в установленном порядке. [7,196]

Самостоятельной конституционно-правовой категорией является детство. Это особый этап в жизни человека. Наиболее важно в развитии ребенка раннее детство (с рождения до трех лет), когда закладывается фундамент физического и психического здоровья человека. Во многом оно зависит и от качества внутриутробного развития плода. Поэтому оба этих периода – предмет повышенной заботы со стороны

государства. Существенное значение имеют конституционные нормы о детстве субъектов Российской Федерации, которые, во-первых, учитывают местные традиции, во-вторых, оперативно ликвидируют пробелы в конституционно-правовом регулировании вопросов семьи, материнства, отцовства и детства. Как мы видим, концептуальное решение проблем семьи, материнства, отцовства и детства возможно на конституционно-правовом уровне, так как соответствующие правовые нормы, сосредоточенные в Конституции РК, конституциях (уставах) субъектов РК, законах, образуют самостоятельный институт конституционного права. Если с этих позиций подойти к институту семьи, то следует утвердительно ответить на вопрос, обладает ли он качествами правового института. Во-первых, как институт он имеет материальную предпосылку – общественные отношения, связанные с семьей, материнством, отцовством и детством; во-вторых, у него есть как нормативное обособление. В частности, правовые нормы расположены в Конституции РК, конституционных законах, законах, конституциях (уставах) и других законах субъектов РК и регулируют видовые отношения. Если правовой акт регулирует отношения в сфере конституционного права (например, расширяет права и свободы или усиливает их гарантии), то он должен признаваться источником конституционного права. Это касается и характеристики актов органов местного самоуправления. [8,182]

Семья в конституционно-правовом аспекте является самостоятельным комплексным институтом конституционного права, что обусловлено: однородностью конституционно-правового регулирования такой группы общественных отношений, как семейные; юридическим единством правовых норм, закрепляющих механизм правового регулирования обозначенных отношений через совокупность 37 общих положений, правовых принципов, специфических правовых понятий и т. д.; обособленностью норм права, которые образуют отдельный институт и имеют свое закрепление в главах, разделах, частях; полнотой общественных отношений, связанных с семьей, регулируемых нормами права. Кроме того, она имеет тесную связь с различными отраслями права, ее механизм регулирования основан на необходимом взаимодействии норм конституционного и отраслевого законодательства, через обеспечение норм конституционного права на отраслевом уровне. Данный институт имеет ограниченное (особое) содержание объема, как в отношении понятия «семья», так и в отношении понятия «круг членов семьи». 2. Конституционно-правовой институт семьи включает в себя такие подинституты (субинституты) как: материнство, отцовство, детство. Каждый из них регулирует, соответственно, отношения по защите семьи материнства, отцовства, детства. 3. Семья может рассматриваться в двух самостоятельных значениях: 1) как исторически конкретная система взаимоотношений между супругами, родителями и детьми; 2) как малая социальная группа в обществе и государстве, обусловленная особым социокультурным кодом нации (самобытностью русского народа), члены которой связаны брачными, юридически оформленными, или родственными отношениями, общностью быта и взаимной моральной ответственностью, порождающие взаимные личные и имущественные права и обязанности, направленные на создание семьи, рождение и воспитание детей. В конституционно-правовом смысле к членам семьи относятся: супруги, дети (родные сестры и братья), независимо от того, каким образом установлено родство. Опекун, усыновитель, отчим (мачеха), пасынок (падчерица), выполняющие фактически роль родителей, детей, также, на наш взгляд, входят в обозначенный круг членов семьи. [9,192]

Интерес к изучению института семьи не ослабевает, а, напротив, возрастает в наши дни. Проблеме возникновения, развития и помощи семье посвящено 38 большое количество литературы. Экономические и политические трансформации, которым подвергается российское общество на протяжении последних пятнадцати лет, безусловно, оказывают существенное влияние на жизнь семьи. Многие из российских семей оказались на грани выживания. Перемены в стране в первую очередь влияют на жизнедеятельность семьи, на формирование подрастающего поколения. Проблемы подобного масштаба в состоянии разрешить лишь государство. И важнейшая роль в регламентации семейных отношений в современном обществе играет именно конституционное право. Данное положение вытекает из особенностей норм этой отрасли, ибо специфической целью конституционно-правового регулирования является внесение единообразия и стабильности в социальную жизнь страны, в том числе и семейные отношения, путем установления общих правил для всех участников правоотношений, укрепления правовой основы государственной и общественной жизни, создания общеобязательной системы типовых масштабов поведения. Важным доказательством является то, что на конституционном уровне Россия провозглашена социальным правовым государством, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека. В Конституции РК провозглашается, что один из основополагающих принципов деятельности современного демократического государства, согласно которому создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие человека, не является сугубо личным делом самого человека и его родителей, а возводится в ранг общегосударственной политики. Именно успехи в социальной политике являются показателем плодотворной и многогранной деятельности государства.

Использованная литература:

1. Алексеев С. С. Восхождение к праву. – М., 2002. - 608с.
2. Алексеев С. С. Проблемы теории права. – Свердловск, 1972. – Т. 1. - 396 с.
3. Антокольская М. В. Семейное право. – М., 2003. - 130 с.
4. Антонов А. И., Медков А.М. Социология семьи. – М., 1996. – 304 с.
5. Анурин В. Ф. Основы социологических знаний. – Н. Новгород, 1998. – 358 с.
6. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации. – М., 2007. – 784 с. 240
7. Бергер П. Л. Приглашение в социологию Гуманистическая переписка; пер. с англ. / под ред. Б. С. Батыгина. – М., 1996. – 168 с.
8. Бердяев Н. Смысл творчества / Н. Бердяев // Семья : книга для чтения / сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М., 1990. – Кн. 2. – 257 с.
9. Бранденбургский Я. Н. Брак и его правовые последствия. – М., 1926. – 26 с.

УДК 343.98

**ОСНОВАНИЯ НАЗНАЧЕНИЯ И ПРОВЕДЕНИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ НА
ПРЕДВАРИТЕЛЬНОМ СЛЕДСТВИИ И СУДЕ****Бекенова А.Б. - к.ю.н., доцент****Факультет: «Экономики и право»,****кафедра «Государственное и административное право»****Туймырзаева Ж.Т.****Магистрант 2 курса специальности 7М04213 – Юриспруденция,****Факультет «Послевузовского образования»,****кафедра «Государственное и административное право»****Таразский региональный университета им. М.Х.Дулати**

Аңдатпа. Бұл мақалада автор алдын-ала тергеу мен сотта сараптама тағайындау және жүргізу негіздерін қарастырады. Сотта сараптама жүргізудің ерекшелігі-мәселелерді қалыптастыруға айыптаушы, қорғаушы, сотталушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері қатысады.

Кілтті сөздер: криминалистика, сараптама, алдын ала тергеу, криминалистикалық сараптама, сот.

Аннотация. В данной статье автор рассматривает основания назначения и проведения экспертизы на предварительном следствии и суде. Особенностью проведения экспертизы в суде является то, что в формировании вопросов принимают участие обвинитель, защитник, подсудимый, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик и их представители.

Ключевые слова: криминалистика, экспертиза, предварительное следствие, криминалистическая экспертиза, суд.

Annotation. In this article, the author examines the grounds for the appointment and conduct of an examination at the preliminary investigation and trial. The peculiarity of the examination in court is that the prosecutor, the defender, the defendant, the victim, the civil plaintiff, the civil defendant and their representatives take part in the formation of questions.

Keywords: criminalistics, examination, preliminary investigation, forensic examination, court.

Проведение судебной экспертизы складывается из трех основных этапов: назначение экспертизы, ее производство, дача заключения экспертом; оценка доказательственного значения следователем и судом. Проведение судебной экспертизы характеризуется возникновением, развитием и прекращением комплекса достаточно сложных правоотношений, возникающих как между субъектами принимающими непосредственное участие в проведение экспертизы, так и между лицами, чьи интересы затрагивают или может затронуть проведение экспертизы.

Рассмотрим последовательно все три основные этапа проведения экспертизы.

Назначение экспертизы не сводится только к составлению назначения экспертизы. Назначая экспертизу, следователь, суд определяет конкретные основания, предмет экспертизы, объекты, подлежащие исследованию, эксперта или

учреждения, где будет выполняться экспертиза, место и время ее производства. Первоочередным из решаемых при этом вопросов является определение целесообразности проведения экспертизы и времени ее осуществления. В литературе этот вопрос освещается по разному. Полагают, что экспертиза должна назначаться только тогда, когда установление интересующих следствие обстоятельств не может быть осуществлено следственным путем. Если возникающие вопросы могут найти бесспорное разрешение путем проведения иных действий, то экспертиза не нужна.

Эту точку зрения оспаривают С.В. Бородин и А.Я. Палиашвили, считая, что экспертизу следует назначить когда обстоятельства, имеющие значение для дела, могут быть установлены и из других источников. Развивая эту позицию, А. Р. Шляхов отмечает важность получения одних и тех же сведений из различных источников с целью их перепроверки, усиления надежности и убедительности. Автор рекомендует принимать в расчет публичный характер правосудия. Определяющим при решении вопроса о необходимости и целесообразности назначения экспертизы должно доказательственное значение устанавливаемого факта и его роль в общей системе доказательств. При этом нельзя не учитывать, что заключение эксперта, по своей природе, - это объективное суждение сведущего лица о факте полученное на основе применения специальных познаний. Пленум Верховного Суда Республики Казахстан обратил внимание судов на необходимость правильного и наиболее полного использования достижений науки и техники с целью всестороннего и объективного исследования обстоятельств уголовного дела путем производства экспертизы во всех случаях, когда для разрешения возникающих вопросов требуются специальные познания.

Экспертиза должна назначаться когда собраны все материалы, необходимые для ее производства, и может быть достаточно четко определена и сформулирована экспертная задача.

При производстве экспертизы в суде следует разграничивать два возможных варианта: когда экспертиза не проводилась на предварительном следствии и когда производство экспертизы имело место. В первом случае главное - это установить возможность производства экспертизы в ходе судебного следствия. При невозможности устранить пробелы предварительного расследования путем проведения экспертизы в суде, дело возвращается на дополнительное расследование.

Если экспертиза была проведена в ходе предварительного следствия, то решение вопроса о производстве экспертизы в суде должно приниматься с учетом следующих обстоятельств: прежде всего необходимо четкое представление о том, что речь идет не просто о вызове эксперта в суд, а вызывая эксперта в судебное заседание, полагают, что он вправе ограничить его допросом для уточнения и разъяснения отдельных положений заключения, данного на предварительном следствии. Такое мнение следует признать ошибочным. Экспертиза, проводимая в суде, является экспертизой первичной. Это следует как из принципа непосредственности т.е. одного из общих условий судебного разбирательства. Уголовный процесс предусматривает и подробно регламентирует производство экспертизы в суде; ст.289 УПК о допросе эксперта следует за ст.288 УПК и устанавливает, что допрос эксперта ведется лишь после оглашения им своего заключения.

Если экспертиза была проведена на предварительном следствии, то положительное решение вопроса о производстве экспертизы в суде целесообразно при следующих условиях:

а) наличии у суда сомнений в правильности заключения эксперта, данного на предварительном следствии;

б) противоречии фактов, установленных заключением эксперта, прочим доказательствам, собранным по делу;

в) важность факта, устанавливаемого экспертизой, и желательности публичной демонстрации возможностей научно - технического исследования в установлении этого факта;

г) необходимости участия эксперта в судебном заседании с учетом возможных изменений исходных данных, послуживших одним из оснований для дачи заключения;

д) ходатайства заинтересованных лиц в судебном заседании.

По точному смыслу ст.240 УПК вызов эксперта в судебное заседание во всех случаях является обязательным. Признается за судами право обеспечить участие эксперта в необходимых случаях и заслушивать заключение эксперта в его отсутствие. Эти положения направлены на то, чтобы покончить с практикой необоснованных вызовов экспертов в суд, осуществляемых без необходимости производства экспертизы в суде и влекущих за собой непроводительную трату средств.

Назначение экспертизы оформляется важными уголовно - процессуальными актами: постановлением следователя или определением суда, В постановлении должны приводиться основания для назначения экспертизы, фамилия эксперта или наименование учреждения, в котором будет проводиться экспертиза, вопросы, поставленные перед экспертом, и предоставленные в распоряжение материалы дела.

«В качестве основания для назначения экспертизы обычно приводятся фактические данные, анализ которых требует приложения специальных познаний. Следователь в каждом конкретном случае должен четко представлять себе какие познания, в какой области необходимы для исследования фактических обстоятельств, т.е. к какому классу, роду, виду относится назначаемая им экспертиза» [1; 45 с.].

Постановление о назначении судебной экспертизы направляют либо руководителю экспертного учреждения, либо конкретному эксперту. Иногда к экспертному исследованию привлекаются как государственные экспертизы, так и лица, не работающие в экспертном учреждении. В подобных случаях эксперты "со стороны" иногда приглашаются руководителем экспертного учреждения. Такое положение следует признать неверным. Руководитель экспертного учреждения вправе поручить производство экспертизы одному или нескольким сотрудникам только данного учреждения. Если требуется создание комиссии экспертов о привлечением лиц, не работающих в данном учреждении, то она должна быть сформулирована следователем, с отражением этого в постановлении.

«Несомненно, что центральным элементом постановления о назначении экспертизы, являются вопросы, сформулированные перед экспертом, которые определяют задачу экспертизы. Вопросы формируются исходя из предмета данного рода экспертизы и основываются на конкретных обстоятельствах дела. Вопросы должны быть максимально определены и в своей совокупности иметь исчерпывающий характер. В методической литературе можно найти необходимые

сведения, призванные помочь следователям и судьям в постановке вопросов перед экспертами» [2; 65 с.].

Достаточно подробно регламентируя содержание постановления о производстве экспертизы, закон не раскрывает содержания определения суда, выносимого в тех же целях. Представляется, что определение суда о производстве экспертизы не должно быть менее кратким чем постановление следователя, а иногда оно может быть более пространным за счет мотивировочной части, особенно если речь идет о назначении дополнительной или повторной экспертизы.

Регламентация единого действия суда по вынесению определения о назначении экспертизы и подготовке вопросов содержится в двух статьях УПК (ст.ст.261 и 288). К сожалению вопросы, представляемые экспертам, иногда не включаются в определение; приглашение эксперта в суд рассматривается как вызов его для допроса по поводу заключения данного им на предварительном следствии.

Определение суда о производстве экспертизы должны выноситься исходя из того, проводилась ли данная экспертиза на предварительном следствии или нет. Как известно, производств экспертизы в стадии предания суду не допускается.

Из этого следует, что вынесение определения так же не должно иметь места в распорядительном заседании, а должно быть вынесено в судебном заседании при решении вопроса о назначении экспертизы. Допускается принятие мер для обеспечения последующего проведения экспертизы в судебном заседании, в частности вызов в судебное заседание лица, обладающего специальными познаниями. Таким лицом может быть как сведущее лицо, производившее экспертизу на предварительном следствии, так и не производившее. Нельзя не обратить внимание на то, что в упоминаемом постановлении эти лица не именуется экспертами, так как они таковыми не являются. Статус эксперта в данном деле они приобретают после вынесения в судебном заседании определения о производстве экспертизы.

Лишь после вынесения определения о назначении экспертизы лицо, не проводившее экспертизу на предварительном следствии, может участвовать в исследовании обстоятельств дела, относящихся к предмету экспертизы. Учитывая первичный характер экспертизы в суде, было бы логично, и в случаях когда экспертиза на предварительном следствии имела место, так же вводить эксперта в процессе вынесением определения. Это может быть определение о назначении экспертизы, в котором экспертная задача сформулирована в самом общем виде и в котором эксперт допускается к участию в деле. В дополнение к этому определению, в ходе судебного следствия, должно быть вынесено второе - о постановке вопросов перед экспертом. Целесообразно выносить на первом этапе определение о назначении эксперта, занося такое определение в протокол судебного заседания.

Несомненно особенностью проведения экспертизы в суде является то, что в формировании вопросов принимают участие обвинитель, защитник, подсудимый, потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик и их представители. По сути дела, при этом определяются объем экспертного задания и направленность исследования. Вопросы, сформулированные перед экспертом, могут быть теми же, что разрешались на предварительном следствии, либо детализировать и дополнять их, а могут быть и новыми.

При постановке вопросов весьма желательна консультация присутствующего эксперта по таким моментам как: относимость вопросов к компетенции эксперта, возможность их решения при сложившемся уровне развития данной науки

и наличии достоверных научно-технических методов исследования, правильность формулирования экспертной задачи, время и условия, необходимые для экспертного исследования.

Окончательное формулирование и постановка вопросов осуществляется судом. На разрешение эксперта, должны быть приведены и вопросы, отклоненные судом, с указанием мотивов отклонения.

В гражданском процессе необходимость в вынесении определения суда производстве экспертизы не менее состоятельна, чем в процессе уголовном. Особое внимание при вынесении такого определения должно быть уделено постановке вопросов. Предоставленная законом возможность каждого из сторон участвовать в постановке вопросов перед экспертом является в свою очередь гарантией права, высказать свое мнение по поводу назначения экспертизы, а также защитить свои интересы, обращаясь к помощи сведущего лица.

«Анализ прав и обязанностей эксперта способствуют уяснению правоотношений между экспертом и следователем, экспертом и руководителем экспертного учреждения. Такой анализ диктуется в частности, и тем, что одни и те же действия эксперта порой по разному трактуются. В УПК бывших союзных республик так в УПК России, сообщение эксперта о невозможности дать заключение трактуется как обязанность, а по УПК Кыргызстан в подобных ситуациях эксперт может отказаться от дачи заключения. В литературе нет единства мнений по поводу того, что относиться к правам, а что к обязанностям эксперта. Наиболее детально, применительно как к уголовному, так и к гражданскому законодательству права и обязанности эксперта разграничены а работах А. Р. Шляхова» [3; 52 с.]. Однако и предлагаемое автором деление не может быть признано окончательным. По-видимому. В новом УПК РК указан перевод некоторых прав эксперта в категорию обязанностей, на примере права эксперта ходатайствовать в случае необходимости о дополнительных материалах. Представляется, что трактовать эти действия эксперта только как его право наверно по существу. Это значит, что если эксперт определит, что для полного и всестороннего исследования и дачи заключения ему недостаточно материалов на экспертизу и необходимы дополнительные материалы, то он должен запросить такие материалы у лица, назначившего экспертизу. Считать это только правом, значит признать возможность подобных действий эксперта в определенных случаях. В то время как рассматриваемые действия являются несомненно обязанностями и без их осуществления невозможно решение экспертной задачи в ее полном объеме.

В настоящее время в соответствии с УПК РК к категории обязанностей могут быть отнесены следующие:

- а) являться по вызову следователя или суда;
- б) давать объективное заключение;
- в) нести личную ответственность за данное заключение давать на допросе правдивые показания для разъяснения или дополнения ранее данного заключения;
- д) заявлять самоотвод при наличии оснований, указанных в законе ;
- е) сообщать о невозможности дать заключение, когда представленный вопрос выходит за пределы компетенции эксперта, или представленные материалы недостаточны для решения вопроса;
- ж) проводить экспертизу в присутствии следователя, обвиняемого;
- з) не разглашать данные предварительного следствия.

Применительно к категории прав эксперта, указываются следующие действия:

- а) присутствовать о разрешения следователя или суда при производстве следственных действий, задавая допрашиваемым вопросы и просить о занесении в протокол обстоятельств, имеющих значение для дела;
- б) при допросе излагать свои показания собственноручно;
- в) давать заключение на родном языке, если он не владеет языком судопроизводства;
- г) получать вознаграждение за выполнение своих обязанностей эксперта.

Ряд действий, обычно относимых к содержанию прав эксперта целесообразно, представляется, считать его обязанностями в интересах гарантии полноты и объективности заключения. В частности :

- а) ходатайствовать в случае необходимости о предоставлении дополнительных материалов для дачи заключения;
- б) указывать в своем заключении обстоятельства, о которых ему не были поставлены вопросы, если они имеют значение для дела, в том числе на обстоятельства, способствующие совершению правонарушения, которые установлены экспертом на основе его специальных познаний. Подобная профилактическая работа успешно проводится экспертами учреждений системы МВД Республики Казахстан в процессуальных так и в не процессуальных формах.

Из приведенного выше перечня обязанностей эксперта остановимся на таких, которые затрагивают понятие компетенции эксперта, допускают ознакомление эксперта с материалами дела, относящимися к предмету экспертизы предоставляют эксперту право затребовать дополнительные материалы.

В понятии компетенция эксперта следует разграничивать объективную и субъективную стороны. Первая из них подразумевает комплекс знаний, относящихся к роду, виду экспертизы, соответствующей специальности сведущего лица. Под субъективной стороной компетенции полагают степень владения конкретным экспертом познаниями в экспертизе данного вида, рода, и умение его решать экспертные задачи. Оценивая компетенцию эксперта, следователь и суд должны принимать во внимание как объективные, так и субъективные аспекты компетенции судебного эксперта, в частности - специализацию экспертов, действующих в рамках одного рода экспертиз. Успех проведения экспертизы во многом зависит от полноты собранных материалов, вещественных доказательств, направленных на экспертизу. Что касается самих объектов исследования, то их незаменимость требуют осторожного обращения о ними, тщательного сохранения и направления всех объектов, подлежащих исследованию в распоряжении эксперта.

Сложнее обстоит дело о оборотом материалов дела, определяемых законом, как относящихся к предмету экспертизы. По поводу определения объема материалов дела и их относимости к предмету экспертизы в литературе в разное время высказывались различные, порой полярно противоположные, точки зрения. Ряд исследователей полагают возможным предоставить эксперту все материалы дела. Другие считают, что эксперту следует сообщать самое необходимое во избежание необъективных выводов. При этом подчеркивается важное значение дополнительной информации, содержащейся в протоколах следственных действий, помогающей в экспертном исследовании. Уточняя это положение А.Р.Шляхов говорит об объективных сведениях касающихся природы, места обнаружения и хранения, способа изъятия и упаковки вещественных доказательств, условий

оборота образцов. Вместе с тем автор проводит перечень сведений, которые никоим образом не должны сообщаться эксперту.

Рассматривая вопрос об объеме материалов, имеющих отношение к предмету экспертизы, необходимо прежде всего разграничивать право эксперта знакомиться с материалами дела, и его право участвовать в исследовании материалов дела, относящихся к предмету экспертизы.

Говоря о получении экспертом сведений о фактических данных применяемых в качестве исходных, требуется различать:

а) анализ протоколов следственных действий, в том числе показаний свидетелей и других лиц, когда для получения этих фактов не требуется каких-либо специальных исследований.

б) исследование вещественного доказательства с целью получения фактов применения специальных познаний.

Допуская использование при экспертизе и тех и других фактов, иногда полагают, что во внимание должны приниматься сведения о фактах, независимо от того, из какого источника они получены, но не оценка фактов. С подобной точки зрения трудно согласиться полностью. Изучая факты, относящиеся к предмету экспертизы, эксперт несомненно не только анализирует, но и оценивает достоверность их, не оценивая однако доказательственного знания фактов.

Определение объема сведений, необходимых для производства экспертизы в суде, связано с дополнительными сложностями. Если на предварительном следствии имеется возможность ограничить объем материалов дела, направляемых эксперту, то в стадии судебного следствия эксперт, присутствующий и активно участвующий в судебном заседании, воспринимает в полном объеме поступающую информацию. Наряду с полезной и необходимой информацией об обстоятельствах дела, относящихся к предмету экспертизы, он знакомится и с теми сведениями, которые способны в какой-то мере оказать на него влияние. Чтобы этого не произошло суд должен особенно тщательно анализировать ту часть заключения эксперта, где обосновываются его выводы. Аргументация выводов должна опираться на факты, полученные в ходе экспертного исследования, но не на сведения, которые способны в какой-то мере оказать на него влияние. Чтобы этого не произошло суд должен особенно тщательно анализировать ту часть заключения эксперта, где обосновываются его выводы. Аргументация выводов должна опираться на факты, полученные в ходе экспертного исследования, но не на сведения, ставшие известными эксперту в ходе судебного следствия, как не имеющие отношения к предмету экспертизы.

Определенное значение для организации производства экспертиз имеет право следователя (суда) присутствовать при производстве экспертизы. Реализуя это право, следователь (суд) использует возможность наблюдать за ходом исследования, чтобы лучше уяснить получаемые результаты и при необходимости сообщить эксперту дополнительные сведения об обнаружении, закреплении, изъятии, хранении вещественных доказательств, об условиях получения сравнительных образцов и т.д.

Было бы неверно трактовать право следователя (суда) присутствовать при производстве экспертизы как возможность вмешиваться в научно-методическую сторону деятельности эксперта. В выборе путей и средств решения задачи исследования эксперт самостоятелен, что вытекает из его обязанностей дать объективное заключение, используя достоверные методы исследования

пробированные практикой методики. Именно его самостоятельностью, как исследователя, обуславливается и принцип персональной ответственности за даваемое заключение. Вместе с тем, в случаях разногласий с экспертом по вопросам методического характера, следователь (суд) вправе назначить повторную экспертизу.

«Рассматривая права и обязанности участников правоотношений, складывающихся при производстве экспертизы, нельзя не отметить особо о руководителе экспертного учреждения. Он наделен определенными процессуальными правами: назначения эксперта (экспертов), разъяснения ему прав и обязанностей, предупреждения их об ответственности. Организационная деятельность руководителя в достаточной мере регламентирована ведомственными актами» [4; 85 с.].

На практике трудности возникают иногда в случаях несогласия руководителя с заключением эксперта. Персональная ответственность эксперта за его заключение не только обеспечивает ему самостоятельность, но и лишает возможности руководителя отстранить эксперта от производства экспертизы по мотивам несогласия с его заключением. Вместе с тем руководитель экспертного учреждения наделен правом контроля за качеством экспертиз, проводимых в государственном экспертном учреждении. Он вправе давать эксперту методические рекомендации как в процессе исследования, так и по его окончании, обращать его внимание на неполноту исследования, нечеткость изложения полученных результатов, предложить провести дополнительные исследования.

Соглашаясь о подобных высказываниями, следует конкретизировать способы решения проблемных задач в ситуациях, возникающих при несогласии руководителя с заключением эксперта.

Если, осуществляя контроль за производством экспертизы, руководитель выявит такие факты, как неиспользование апробированных методов несоблюдение рекомендуемых методик, небрежность в исследовании, порождающие сомнение, то он вправе требовать устранения отмеченных недостатков и повышения уровня качества исследования.

Обращаясь к экспертному исследованию в суде необходимо понимать его широко. Иногда считают, что эксперт при даче заключения в суде за основу принимает исследование, отраженное им ранее в заключении, данном на предварительном следствии. Тем самым исследование в суде он как бы не проводит.

Эксперт может принимать участие и в установлении истинности меньшей посылки на основе своих специальных познаний. Практика знает немало вариантов, когда эксперты решали вопросы, связанные с установлением истинности факта: о возможности наступления определенного результата при некоторых условиях, которые отражены в прочих материалах дела. При объяснении меньшей посылки эксперт обязан привести сведения из области специальных познаний, которыми обосновываются его суждения. Следующим из рассматриваемых вариантов соотношения объема задания с заключением эксперта является выход эксперта за пределы вопросов, сформулированных в постановлении о назначении экспертизы. Данное положение закреплено в ряде статей и безусловно является выражением отношения законодателя ко все возрастающему авторитету экспертизы. (инициатива эксперта).

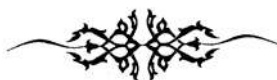
Наиболее удачной регламентацией такого права эксперта является формулировка ст.288 УПК РК, где говорится о допустимости "включить в свое

заклучение выводы по обстоятельствам дела, относящимся к его компетенции, о которых ему не были поставлены вопросы".

«Для заключения эксперта, даваемого в суде, также предусмотрена письменная форма и оно подлежит оглашению в судебном заседании. Исходя из принципа гласности и непосредственности, целесообразно, чтобы при этом сначала излагались вопросы, поставленные на разрешение следователя, а, затем и решаемые по инициативе» [5; 66с.]. «Весьма полезно, чтобы оглашение заключения в суде сопровождалось демонстрацией фототаблиц, диаграмм, схем и т.д. повышающих наглядность представляемого материала и, следовательно, облегчающих его восприятие оценку не только судом, но и всеми участниками судебного разбирательства» [6; 79 с.].

Список литературы:

1. О делении экспертиз на классы, роды, виды см. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза (организация и проведение) – Москва: 2015 г. – 423 с.
2. Назначение и производство криминалистических экспертиз"(Пособие для следователей и суд ей), под ред. Аринушкина Г.П., Винберга А.И., Шляхова А.Р. Юридическая литература 2012 г. – 231 с.
3. См. например Шляхов А.Р. Судебная экспертиза. – Юридическая литература 2013 г. – 125 с.
4. Инструкция о порядке производства судебных экспертиз в Казахском НИИ судебных экспертиз.- Алматы, 2015 г.
5. Палиашвили А.Я. Экспертиза в суде по уголовным делам. - М., 2014г. стр.94.
6. Левин А.А. Научно-технические средства в суде. - М., 2013 г. – 214 с.

УДК 343.98

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА МАТЕРИАЛОВ, ВЕЩЕСТВ И ИЗДЕЛИЙ

Бекенова А.Б. - к.ю.н., доцент

Факультет: «Экономики и право»,

кафедра «Государственное и административное право»

Туймырзаева Ж.Т.

Магистрант 2 курса специальности 7М04213 – Юриспруденция,

Факультет «Послевузовского образования», кафедра «Государственное и административное право»

Таразский региональный университета им. М.Х.Дулати

Аңдатпа. Бұл мақалада материалдардың, заттар мен бұйымдардың криминалистикалық сараптамасының мәселелері қарастырылады. Автор материалдардың, заттар мен бұйымдардың криминалистикалық сараптамасының негізгі міндеттерін талдайды, сондай-ақ осы заңдылықтар негізінде ЗБКС объектілерінің байланыс өзара әрекеттесу фактісін анықтау және анықтау әдістемесінің жалпы ережелері әзірленді.

Кілтті сөздер: криминалистика, криминалистикалық сараптама, сараптама, идентификация.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблемы криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий. Автор анализирует основные задачи криминалистической экспертизы материалов, веществ и изделий, а также на основе указанных закономерностей разработаны общие положения методики идентификации и установления факта контактного взаимодействия объектов КЭМВИ.

Ключевые слова: криминалистика, криминалистическая экспертиза, экспертиза, идентификация.

Annotation. This article discusses the problems of forensic examination of materials, substances and products. The author analyzes the main tasks of forensic examination of materials, substances and products, and on the basis of these patterns, general provisions of the methodology for identifying and establishing the fact of contact interaction of CAMVI objects have been developed.

Keywords: criminalistics, forensic examination, examination, identification.

Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий (КЭМВИ) является сравнительно новым направлением в области криминалистических исследований, возникшим из потребностей практики и на основе междисциплинарных исследований актуальных проблем разработки методик и организации производства разного рода судебных экспертиз.

«Предметом этих экспертиз являются фактические данные, устанавливаемые путем экспертных исследований вещественных доказательств в виде всевозможных материалов, веществ, изделий и их частей, а также с использованием специальных знаний технологического и естественно-технического свойства. Данные материалы и вещества являются частью элементов материальной обстановки расследуемого события, устанавливаемой при проведении осмотра места происшествия, обыска, выемки и других следственных действий. Этими материальными носителями могут быть предметы (простые и сложные, состоящие из совокупности узлов, деталей); комплекты предметов (например, пара перчаток, плащ с поясом и т.д.); массы (объемы) материалов, веществ, а также определенные роды (виды) последних; промышленные и кустарные текстильные, лакокрасочные, полимерные материалы; стекло, металлы, нефтепродукты (НП) и изделия из них; твердые, а также жидкие и газообразные вещества, занимающие определенный объем и т.д.» [1; 96 с.]

Несмотря на столь многочисленные и разнообразные объекты исследования, можно выделить ряд общих задач КЭМВИ, состоящих в установлении:

- 1) Микрообъектов определенной природы на предмете-носителе;
- 2) Принадлежности объектов определенному множеству (классу, роду, виду, группе) принятому в той или иной области науки, техники, области промышленного производства, товаро и материаловедения, в быту (классификационная задача);
- 3) Индивидуально-конкретного тождества объекта или приближения к нему на уровне рода, группы различного объема (идентификационная задача);
- 4) свойств и состояний объекта, существенных для выявления фактических обстоятельств расследуемого события: места, времени и способа изготовления объекта, а также причин и времени его изменения (динамические задачи);

5) механизма взаимодействия объектов как элементов вещной обстановки расследуемого события, например установление факта контактного взаимодействия (ФКВ) – (ситуационная задача);

6) существенных признаков, ранее присущих объекту и измененных под действием внешних и внутренних факторов, например установлении цвета, фасона, размера текстильного изделия по сожженным остаткам (реставрационная задача).

Дифференциация знаний в КЭМВИ обусловлена своеобразием объектов и специфичностью задач, решаемых в отношении таких объектов. Следствием этого явилось создание частных экспертных методик криминалистического исследования волокнистых, лакокрасочных материалов (ЛКМ), нефтепродуктов (НП) и горюче-смазочных материалов (ГСМ); металлов, стекла, пластмасс, резины и изделий из них; наркотических средств. На основе дифференциации знаний в КЭМВИ происходит углубление и конкретизация знаний об объектах, их свойствах и признаках, что способствует повышению научного уровня их исследования соответствующими специалистами.

«Вместе с тем необходимость комплексного подхода в решении экспертных задач, структурно-системного анализа объектов сложной структуры требует интеграции знаний в области КЭМВИ. Основанием для такой интеграции являются общие закономерности возникновения, существования и изменения субстанциональных (и морфологических) свойств материалов, веществ и изделий, составляющих элементы материальной обстановки расследуемого преступления. Эти закономерности определяются: общностью агрегатного состояния объектов (например, для жидких веществ характерна общие закономерности механизма слеодообразования и определенные признаки их внутренней структуры); наличием в составе материалов некоторых компонентов единой химической природы (например, наличие одних и тех же красителей в таких разнородных объектах, как волокна, пластмассы, нефтепродукты); общностью способов переработки вещества в материал или материала в изделие (например, механическое смешение компонентов или полимеризация, формирование изделий литьем или получение материалов из растворов) и т.п.» [2; 85 с.]

На основе указанных закономерностей разработаны общие положения методики идентификации и установления факта контактного взаимодействия объектов КЭМВИ.

«Теоретические основы КЭМВИ составляют сформированное на основе систематизации и обобщения накопленного эмпирического материала учение о закономерностях формирования криминалистических значимых свойств объектов, определяемых происхождением материала, вещества или изделия (например, технологией получения, местом произрастания растительного сырья), условиями существования (эксплуатация и хранение) и изменением под действием факторов самого расследуемого события (криминалистическая субстанциология), и учение о закономерностях формирования морфологических свойств объектов (криминалистическая морфология). Научные основы КЭМВИ, кроме того включают знания о слеодообразовании объектов КЭМВИ, механизма их взаимодействия. Специфика этого слеодообразования состоит в том, что объекты КЭМВИ при взаимодействии с другими объектами, как правило, не отображают своего внешнего строения. Слеодообразования происходит за счет отделения или присоединения (наслоения) вещества объекта, а также деформации, разрушения,

изменения структуры объекта. Характер взаимодействия слеодообразующего объектов определяется особенностями их состава и структуры» [3; 44 с.].

Вследствии этого под следом объекта в КЭМВИ понимается изменение внешних свойств воспринимающего объекта в результате воздействия на него какого-либо материального источника. Последний может быть как вещественным, передающим при воздействии вещество и импульс энергии, так и не вещественным, передающим лишь импульс энергии (тепловой, электромагнитный и т.п.). при таком понимании следа изучаемые трассологией следы представляют собой частный случай слеодообразования.

«Следы объектов КЭМВИ более информативны. Их исследование позволяет установить следующие обстоятельства:

- природу (вид) воздействия – механическое, химическое и т.д.;
- агрегатное состояние воздействующего вещественного объекта (газ, жидкость, твердое тело);
- степень адекватности отображения отображаемому, т.е. пригодность следа для установления воздействующего объекта;
- характер воздействия и его отдельные характеристик (интенсивность, локализация, взаимное расположение объектов и т.п.);
- происхождение признака и его связи с определенной статьей механизма совершения преступления;
- связь исходного объекта с расследуемым событием;
- соответствие следа механизму взаимодействия объектов в ситуации расследуемого события» [4; 78 с.].

Криминалистическое исследование материалов, веществ и изделий осуществляется соответствующими специалистами с использованием современных высокочувствительных аналитических методов.

Для обнаружения микрообъектов на предметах-носителях применяются современные методы микроанализа (оптической и электронной микроскопии, атомно-абсорбционного, лазерного, микроспектрального и др.).

Эти методы позволяют обнаружить и установить природу микроколичества таких веществ, как наркотики, следы взрыва (до 10-12г. вещества).

Применяемые при исследовании материалов, веществ и изделий инструментальные методы, с учетом природы и уровня изучаемых свойств и признаков, а также с учетом общепринятого их наименования, классифицируют следующим образом.

1. Методы исследования морфологических признаков. Это в основном физико-технические методы (микроскопические, рентгеноскопические, металлография, фрактография, методы измерения микротвердости и т.п.), которые используются в экспертизе металлов, стекла, пластмасс и изделий из них.

2. «Методы исследования отдельных существенных физических и химических свойств. К ним относятся физические, физико-химические и химические методы. Наряду с традиционными, давно вошедшими в арсенал криминалистической экспертизы, например, микроскопическими фотографическими – съемка в различных режимах освещения и разных зонах спектра, химический капельный анализ, используются такие методы, которые сравнительно недавно вошли в экспертную практику: методы хроматографического анализа, электрофореза, спектрофотометрия в УФ - и видимых зонах, ИК- спектроскопия, люминесцентный анализ и т.д.» [5; 77 с.]

3. Методы исследования внутренней структуры (ультра микроструктуры) - рентгеновский фазовый и эмиссионный анализ, электронная микроскопия и т.д.

4. Методы исследования атомного и молекулярного составов: атомно-абсорбционный и нейтронно-активационный спектральный анализы, методы электронного парамагнитного резонанса, молекулярной масс - и хроматомасс – спектрометрии и др.

5. «Повышения эффективности КЭМВИ способствует организация в экспертных учреждениях информационных фондов и их конкретных форм для различных видов материалов и веществ, в частности систематизация технологических и рецептурных данных, создание натуральных коллекции образцов различных материалов, веществ и изделий»[6; 55 с.].

«Научные основы криминалистической одорологии являются современные достижения науки о запахах, производные от исследований в области химии, биологии, физиологии, биохимии, кинологии и других наук. Выявление таких важных свойств запаха человека, как индивидуальность и относительная устойчивость, позволило ученым разработать сначала теоретические основы криминалистической (судебной) одорологии, а затем и методику практической реализации науки о запахах применительно к задачам расследования преступлений» [7].

Запах в криминалистике рассматривается как своеобразный невидимый след в виде частиц (молекул), выделяемых в окружающую среду предметами и веществами – носителями запаха. Среди многих свойств запаха криминалисты отличают в первую очередь те, которые обуславливают механизм образования запаховых следов и должны быть учтены при их обнаружении, фиксации (консервации) и изъятия. Это такие свойства, как летучесть- способность вещества переходить в газообразное состояние, адсорбция – способность молекул быть поглощенными поверхностным слоем другого вещества (адсорбента) и диффузия – взаимопроникновение молекул одного вещества в другое, а также непрерывность процесса образования, т.е. образование молекул запахового вещества до тех пор, пока существует их источник.

Особое значение в криминалистике запах человека. Индивидуальность запаха человека как результат жизнедеятельности его организма работы выделительных систем генетически обусловлена и позволяет идентифицировать его путем применения биодетектора запаха – собаки, имеющей от природы высокоразвитый обонятельный анализатор и прошедший специальную тренировку.

«Человек (источник запаха) оставляет запаховые следы на предметах, с которыми физически контактирует длительное время, - головных уборах, одежде, обуви, предметах личного пользования (бритва, расческа, очки, кошелки, сумки и т.п.): на предметах, с которыми имеет относительно кратковременный контакт – орудиях преступления, предметах материальной обстановки места его пребывания, транспортном средстве, почве и т.д. Все эти предметы являются носителями запаха человека. Информацию о запахе несут на себя и его выделения, волосы, частицы тканей, кровь. При этом пятна высохшей крови, волосы, частицы ногтей, высохшие, не подвергшиеся гнилостным изменениям части тканей могут хранить запах несколько десятков лет. Длительно носившиеся предметы одежды, окурки сигарет при благоприятных условиях сохраняют запах несколько месяцев, предметы находившиеся в контакте с телом человека не менее получаса, -до 60 часов, следы ног – от 10 до 24 часов» [4; 65 с.].

Как видно, следы запаха человека могут быть использованы как при раскрытии преступления "по горячим следам", так и спустя длительное время после его совершения. Сам человек адаптирован к собственному запаху и не ощущает его, что затрудняет умышленное уничтожение оставленных запаховых следов.

На сохранность запаховых следов влияет целый ряд факторов, которые следует учитывать в ходе их обнаружения и изъятия. Высокая температура воздуха, низкая влажность, перемещение воздушных потоков (ветер, сквозняк) способствуют быстрому улечиванию запаха. Следовательно, приступая к осмотру места происшествия, должен принять меры по сохранению запаховых следов, по возможности устранив или ослабив воздействие перечисленных факторов, и полностью исключить непредвиденное прикосновение к предметам –носителям до изъятия с них запахового следа. В силу своеобразия свойств запаха его следы имеют приоритет в последовательности изъятия, при этом должны соблюдаться меры по предупреждению повреждения предмета-носителя запахового следа, так как он (например, след обуви) может быть объектом других экспертных исследований.

Техника изъятия запаховых следов имеет свою специфическую технологию. Необходимыми элементами средств сбора запаховых следов являются: адсорбент (лоскут хлопчатобумажной ткани типа фланели размером не менее 10x15 см); стеклянная банка с плотно прилегающей крышкой, а также предметы, которые исключают "загрязнение" запаха в следе другими посторонними запахами, в том числе лиц, работающих со следом на месте происшествия (пинцет, резиновые перчатки, фольга и др.). Все средства для сбора запаха должны быть чистыми и дезодорированными.

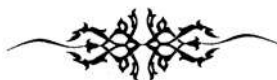
«Для сбора запаха (и его последующей консервации) лоскут адсорбента, извлеченный из банки, приводят в контакт с тем местом на поверхности предмета – носителя, где предполагается наличие запаха, сверху располагают кусок фольги и слегка прижимают. Через час фольгу удаляют, адсорбент помещают в банку, которую закрывают и опечатывают. Все операции производят в резиновых перчатках, пинцетом. Изъятый таким образом след упаковывается по общим правилам обращения с вещественными доказательствами. На прикрепляемой этикетке указывается, когда и где изъят, по какому делу, а также указывается материал предмета – носителя, время адсорбции. Аналогичным образом изымается так называемый фоновый запах (с участков предмета – носителя, где предполагается отсутствие запаха человека), который играет роль контрольного объекта в дальнейшем исследовании. В ходе осмотра места происшествия не всегда возможно изъять запаховый след с предметов, которые несут на себя одновременно и другие следы, подлежащие экспертным исследованиям (биологическим, трассологическим и пр.). в таком случае изъятие запахового следа производится специалистом в лабораторных условиях с использованием особых методов, в том числе и бесконтактным способом (например, в отношении извлечения запаха из следов крови разработана методика, не разрушающая ее элементов и позволяющая производить дальнейшие сложные серологические исследования). При отборе образцов запаха для сравнительного исследования у проверяемых лиц все операции должны производиться лично (следователь, специалист), не работавшие со следами запаха на месте происшествия, чтобы не произошло "загрязнение" проб» [5; 65 с.].

Сравнительное исследование запахов (изъятых с места происшествия и образцов) осуществляется методом кинологической выборки. Биодетектор (собака) занюхивает заданный запах и в случае обнаружения этого же запаха в выборочном

ряду, содержащем не менее 10 проб различных запахов, принимает условную (сигнальную) позу. Выборка включает серию проходов нескольких собак-дублеров в разных тактических вариантах расположения проб в выборочном ряду в целях исключения ошибочного результата. Выборка проводится с соблюдением строгих правил и в специально оборудованном помещении одорологической лаборатории, снабженном необходимым техническим и защитным экраном для нейтрализации воздействия на собаку присутствующих лиц.

Список литературы:

1. Митричев В.С. Криминалистическая диагностика: Дополнительные материалы к лекции. М.: В/ч 33965, 2012.
2. Митричев В.С. Криминалистическая экспертиза материалов, веществ и изделий. Общие положения методики и рекомендации по организации экспертного исследования вещественных доказательств. М.: ВНИИСЭ, 2013.
3. Митричев В.С., Хрусталеv В.Н. Криминалистическое исследование лакокрасочных материалов, покрытий и окрашенных предметов: Учебно-методическое пособие для образовательных учреждений МВД России. Саратов: СЮИ МВД России, 2020.
4. Райгородский В.М., Хрусталеv В.Н. Проблемы экспертного исследования наркотических средств // Известия вузов. Правоведение. 2010. № 2.
5. Митричев В.С. Замечания к «Рекомендациям по общеметодическим вопросам экспертного исследования и составления заключений при установлении групповой принадлежности материалов (веществ)» // Экспертная техника. М.: ЦНИИСЭ, 2013. Вып. 23.
6. Митричев В.С., Таран М.Н. Основные положения экспертизы в целях установления факта контактного взаимодействия элементов вещной обстановки // Вопросы теории и методики экспертизы в целях установления факта контактного взаимодействия элементов вещной обстановки: Материалы для обсуждения. М.:ВНИИСЭ, 2014.
7. Одорология (от лат. Odor –запах и logos – учение) – наука о природе и механизме образования запахов, о способах их распознавания и использования.

UDC 347.46

LEGAL REGULATION OF INSURANCE AGAINST INDUSTRIAL INJURIES IN FOREIGN COUNTRIES

Abikenova Sh.K., Saktaganova I.S., Nasyrova G.A., Shayakhmetova A.G.
«Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Health and Safety of the Republic of Kazakhstan», Astana, Kazakhstan

Андатпа. Ғылыми мақалада қызметкерлерді өндірістік жарақаттанудан сақтандыру мәселелері қарастырылады. Өндірістік жарақаттанудан сақтандырудың халықаралық тәжірибесіне ерекше назар аударылады. Айта кету керек, Қазақстанда өндірістік жарақаттанудан әлеуметтік сақтандыру жүйесін жетілдіру шеңберінде шет елдердің уақытпен негізделген ұзақ мерзімді тәжірибесін егжей-тегжейлі зерделеу

қажет. Қазақстандық құқықтық базаны одан әрі дамыта отырып, шет елдердің тәжірибесі Халықаралық жүйелердің барлық оң аспектілері мен үздік дәстүрлерін қолдануға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: сақтандыру жағдайы, сақтандыру, өндіріс, әлеуметтік қорғау, халықаралық жүйе, сақтандыру тәуекелі, еңбекті қорғау, кәсіптік залал, өтемақы.

Аннотация. В научной статье рассматриваются вопросы страхования работников от производственного травматизма. Особое внимание уделяется международной практике страхования от производственного травматизма. Следует отметить, что в рамках совершенствования системы социального страхования от производственного травматизма в Казахстане необходимо провести детальное изучение оправданной временем долгосрочной практики зарубежных стран. При дальнейшем развитии казахстанской правовой базы опыт зарубежных стран позволит применить все положительные аспекты и лучшие традиции международных систем.

Ключевые слова: страхование, страховой случай, международная система, страховой риск, охрана труда, производство, социальная защита, профессиональный ущерб, компенсация.

The article presents the results of scientific research obtained during the implementation of the scientific and technical program on the topic: «Risk-oriented business mechanisms for ensuring safe work in the conditions of modern Kazakhstan» (URN: OR11865833-OT-21) within the framework of the result-oriented research funding of the Republican Research Institute for Labor Protection of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan, in particular, scientific research was carried out as part of the Scientific and Technical Program «Economic problems of safe labor and institutional transformations of the insurance mechanism in the Republic of Kazakhstan».

It should be noted that in recent years, the Republic of Kazakhstan has been working to improve the social insurance system against work injuries and occupational diseases. In order to find the best ways to solve the problem, it seems necessary to study the practical experience of foreign countries.

The model of social insurance against work injuries and occupational diseases in the Federal Republic of Germany has a very long history. At the same time, it cannot be considered obsolete, and at present the experience of occupational insurance in Germany seems to be very interesting for the Kazakh social insurance system.

The insurance system covers three areas of business activity and includes about 110 insurance organizations, of which: 35 are industrial, more than 20 are agricultural, more than 50 are municipal, and they insure civil servants, individuals without a specific profession, students, pupils and kindergarten children at the expense of the state budget. Membership in them, with rare exceptions, is mandatory, which contributes to the optimization of a differentiated approach to insurance and wider insurance coverage for various segments of the population and the implementation of the principle of compulsory social insurance [1].

It should be noted that many insurance organizations can be described as legal entities operating under the state supervision with the right to self-government assigned to them.

In organizational and managerial terms, the system is connected with other types of insurance. The type of the insurance organization in most cases is established and determined by the need for the most efficient and cost-effective management.

Additionally, financing is different from other types of insurance. These organizations are independent of the state budget and plans of monetary authorities. Insurance premiums are paid exclusively by employers using the method of reimbursement of expenses of the previous year and are differentiated by insurance risks.

The concentration of the entire range of services related to accidents in one organization allows insurers to carry out effective prevention of injuries and occupational diseases.

Economic incentive measures are carried out through preventive measures in the workplace. There are five types of differentiation of insurance premiums. The primary four (differentiation of the insurance market by industry, risk category, change in risk classes associated with a change in production technology and granting of premiums depending on the effectiveness of the measures taken) and one secondary (taking into account the accidents that have occurred).

Funding under this model has justified itself. While for all other types of insurance there is a tendency to increase contributions related to wages. Accident insurance premiums have declined since 1950, both in absolute and relative terms (the share of the average premium in the insurance burden of the entire social insurance system has decreased from 5.83% in 1960 to 3.59% in 1994) [2, p. 3].

The main principles of the organization of the German system is its thoroughness in providing comprehensive social protection for sufferers at work, implemented by replacing the employer's liability with the corresponding social and legal obligation of the insurance system.

Indemnation has the following feature: the sufferer doesn't incur any costs, even in cases of obvious safety violations on their part, with the exception of intentional one. Here the provision of insurance benefits is considered as a general principle, and the issue of culpability is taken out of the scope of the employee-employer domain. Indemnation is carried out regardless of the formal confirmation of insurance relations and notification of the insurer by the employer, which ensures more reliable and effective protection of the rights of the insured. Rehabilitation is carried out by specialized clinics, which are special institutions subject to special provisions.

The system of insurance against work injuries and occupational diseases stimulates their prevention. The system releases the employer from liability for a work injury, but not from responsibility for ensuring safe working conditions. The close connection between prevention and rehabilitation and monetary compensation is of fundamental importance.

The accident insurance system of the Federal Republic of Germany is characterized by a high degree of autonomy of insurance organizations with limited state participation and industry attachment.

Structural changes in the economy may cause an unpredictable increase in the financial burden for some organizations. This is currently the case in the coal mining industry, where the number of employed miners has declined significantly over the past decade, but despite this, insurance organizations pay pensions set in the days when there were several times more miners [3].

Unlike Germany, Sweden's accident insurance is based on a public system financed from the state budget and by taxing entrepreneurs. The system covers 4.2 million people and based on the principles of:

- obligation;
- additions to the general insurance system;

economic mechanism - reimbursement of recoverable losses (moral damage is reimbursed through additional insurance systems - under a collective agreement);
compensation for lost income by the employee.

The subjects of insurance are all economically active population: employees, employers, self-employed, students of secondary and higher education with industrial training.

Most of the labor market uses a complementary insurance system, covering 3.3 million people, and it is based on collective agreements between social partners - employers' organizations and trade unions. In Sweden, the trade union movement is significantly developed, there are 5 large trade unions.

In addition, individual insurance is practiced, covering about 400 thousand people, and group insurance for categories of workers with a predominance of the collective nature of labor (athletes, etc.), covering 900 thousand people [2].

The complementary collective insurance program operates on the "absence of fault" basis when claiming compensation. This system activity is not regulated by law and its existence is not required, but such a system works on the basis of an effective partnership between employers and trade unions.

The basic principle of Swedish law is the rule that all insured persons with all constitutional peculiarities are accepted for consideration. This principle can lead to significant difficulties in assessing health problems, since Sweden does not have an officially accepted list of occupational diseases. Therefore, the complexity of classifying diseases as occupational, which consists in confirming the true causes of the disease, is a very difficult task and, accordingly, a disadvantage of the Swedish system [3].

The Swedish legal regulations governing the payment of compensations to sufferers and the legal regulations governing the control of preventive measures are separate from each other and are not linked. The rate of injuries does not affect the amount of contributions paid by employers. There is no control over the implementation of preventive measures.

At the production facilities, the costs of ensuring occupational safety and health are included in the production costs.

One of the important factors influencing the level of reported injuries is the system of automatic reconciliation of payments received from the occupational injury compensation system and the general benefit system, respectively.

With a high level of the number of the sufferer claims, noted by experts, 65-75% of cases are recognized as insurance.

The Swedish model is criticized by many for «passivization of the population». At the same time, the main achievement of this system is the state-guaranteed security of a person [2]. The Swedish model has a number of positive features:

- 1) large accumulation of functions in the state, as opposed to the Federal Republic of Germany;
- 2) gradual improvement based on accumulated experience over 100 years.

The amount of insurance from 1981 to 2001 changed from 0.60 to 1.38%, which indicates their high stability over a long period of time. 13.2 thousand of people work in the state system, while from 3 to 100 specialists of various areas of expertise are involved

in each municipal institution in Sweden, and a medical expert must be employed as well, which, unfortunately, is not yet the case in the Republic of Kazakhstan. [2]

Currently, the procedure for considering complaints from sufferers tends to get tightened in Sweden. Monetary damages are provided if the injured employee does not make up for the losses on their own (compensation that many times exceeds the income of the employee before the insured event is fundamentally excluded). Injury due to breach of discipline is dealt with in a different way. Intentional damage to health is not compensated. Prior to the financial and economic crisis of 1993, all sick leave claims were considered in favor of the applicant and were paid at 100%, subsequently reduced to 80%, which made it possible to avoid the simulation of illnesses. Injury or illness, even where it is causally related to work, is not compensated unless it results in prolonged absence from work (over 180 days, prior to the crisis the reconciliation period was 90 days) or in permanent disability. According to experts, it is expected that the number of reported cases of occupational injury will be significantly reduced in the near future [2, 3].

In Finland, accident insurance is provided by 16 non-state companies, coordinated by the Federation of Accident Insurance Institutions, which cooperates with trade unions, employers and the Ministry of Social Affairs and Health. The Parliament carries out control over this field of activity.

The state guarantees social protection for those injured at work, even in the event of bankruptcy of any of the 16 companies, assuming their obligations (no instance was registered). The Federation has the right to revoke a license from an insurance company that violates the law.

Insurers are divided into 250 groups according to the level of insurance risk, the average insurance rate is 1% of the wage fund, and the actual rates are in the range of 0.5 - 2.5%. About 140 thousand insured events are registered per year. 6-7% of the total number of reported cases are not confirmed. In Finland, there is a system of insurance courts along with labor courts. About 15% of the cases appealed to the courts are resolved positively [2].

In Belgium, the insurance system is divided into two subsystems: accident insurance, led by the relevant state fund, and insurance against occupational diseases.

Accident insurance is carried out mainly by 19 private companies united into the Independent Insurance Companies Union, the principle of organization and control of which is similar to the Finnish model.

The Union was created in order to coordinate the establishment of the same insurance rates for the same types of activities. There are about 900 types of economic activity (according to the European coding) and about the same number of rates [2].

The enterprise is presented with the basic value of the rate for the given type of economic activity and, taking into account the state of occupational safety and health, an individual insurance rate is set.

It should be noted that when setting an individual rate, the trends of injuries and their severity are taken into account. Insurance companies study the state of occupational safety and health at the enterprise and may suggest the implementation of preventive measures, which are given great attention.

Insurance against occupational diseases is carried out by the state fund.

Belgium has set a payment limit of 25,000 euros per year. As practice shows, private insurance companies do not recognize about 5% of the total number of declared accidents [2].

In Denmark, there is a general social legislation that is funded and administered by the state, and in parallel there is an accident compensation scheme that is financed by employers and administered by the state authorities.

Compared with general legislation, this scheme has the following specific features. The scheme covers only workers of industrial and trade sectors; the scheme is financed only by employers (accidents are considered as professional risks and compensation for their consequences - as part of the overhead costs of employers, which is a guarantee of protecting the entrepreneur from bankruptcy and at the same time providing guarantees to the sufferers); from a financial point of view, the scheme operates only on the principles of private insurance.

When considering the need to support a private insurance scheme, great importance is given to the principle of reducing the risk of occupational injuries by improving working conditions, which affects the contributions paid by the employer. Insurance companies provide employers with information support on the ratio of contributions and labor protection measures.

The legislation guarantees compulsory accident insurance for every person working on a permanent or temporary basis for an employer, covering all work, whether paid or not, in the personal or household of the employer, or in connection with the performance of private services for them or their family, as well as pupils and students. If the employer violates insurance obligations, the injured party is guaranteed compensation in advance by the insurance company.

The main feature of Danish legislation is the principle that an injured person at work is also entitled to benefits in accordance with general social security legislation, which regulates health care and social, based on the evaluation principles of assistance to those in need.

Accident insurance legislation is part of the general social legislation, but it differs from it in two important ways: 1) the law does not affect the entire population, but employees only; 2) it is financed not by taxation of the entire population, but by employers and operates not on a national basis, but on the basis of private insurance.

For example, France has developed a list of 1200 professional risks, one of which classifies each production in accordance with its main activity. Such a classification makes it possible to identify those elements that are specific to production facilities with similar risks.

The contribution rate is set separately for each enterprise. Production facilities that are part of the same enterprise and separated geographically have different rates, but the rate setting methods applied to all production facilities belonging to one enterprise depend on the total number of employees of the enterprise as a whole.

The cost of risk of a particular production is equal to the total amount of compensation payments for accidents.

For large enterprises that have a statistical database that allows analysis of past performance in order to insure future risks with minimal errors, the contribution rate is adjusted in accordance with their specific risks. For small enterprises, such customization of rates of the the same level for all industries is not applied.

When implementing measures to improve working conditions, two methods are used to encourage employers: increasing the importance of rates customization and the possibility of reducing contributions from employers that provide more than the stipulated minimum security measures. Additional contributions are also practiced in the amount of 25 to 200% of regular contributions from employers whose activities have unsatisfactory

ratings. Another method is regulated by a Decree dated September 16, 1977, defining one of the forms of exerting pressure on employers in order to encourage their initiative to ensure the safety of workers or comply with the safety rules prescribed by law.

The reduction of rates for employers who take the initiative to prevent accidents is carried out in agreement with the relevant authorities for a period of 1 year in the amount of no more than 25%.

The French system is considered one of the most complex, but it lays down the principles for introducing an accident insurance scheme within the general social insurance system. The amount of insurance premiums for this type of insurance should provide sufficient funds to prevent accidents at work and at the same time cover the basic costs associated with the risk of accidents at work. Contributions paid by French employers since 1946 cover the cost of compensation for these cases and diseases [3].

Japan's accident insurance system is controlled by the government, which collects insurance premiums from employers, calculated by multiplying the total wages paid to all employees in an enterprise per year by the insurance premium rate. The rate is determined for each category of enterprises, taking into account the level of accidents in the past year and other factors. The assessment system is used in determining the insurance premium rate for various industries.

Since 1997, special exceptional measures to increase or decrease contributions, determined by means of an assessment system, have been applied to small and medium-sized enterprises that have introduced special measures to protect the safety and health of their employees.

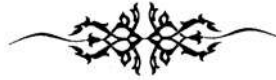
Each welfare state guarantees its citizens compensation for an accident or occupational disease, while compensation systems vary from state to state. There are states, such as Holland, which provide these compensations through general social legislation without special legislation for labor injuries. A similar system exists in Norway, but it supplements benefits from the general social security scheme with special compensation payments for medically confirmed disability and labor injuries. Global experience testifies to the diversity of organizational and legal forms of social insurance. The ways of organizing these systems management vary depending on the degree of state participation (from full state control to insurance institutions, which are directly managed by members of these associations and trade unions). In all cases, the systems established by law are under the protection of the state. This is explained by the fact that the participation of the state in self-governing systems allows minimizing the undesirable phenomena that occur in cases where the systems are managed only by the state or only on the basis of self-government [4].

It should be noted that as part of improving social occupational injury insurance system in Kazakhstan, a detailed study of the justified by time long-term practices of the foreign countries should be carried out. In the further development of the Kazakhstani legal framework, the experience of foreign countries will make it possible to apply all the positive aspects and best traditions of international systems.

Reference List

1. S.V. Abramov, L.A. Kudelina, A.I. Melekhin The German model of social insurance against work injuries and occupational diseases. // SSF Bulletin, 2001. - No. 3.
2. B.G. Zbyshko Ways to improve insurance against work injuries and occupational diseases // Handbook of a specialist in labor protection. -2003, No. 11.

3. Compulsory social insurance against work injuries and occupational diseases. Textbook / Edited by V.N. Govorkov. -M.: NTs ENAS, 2003. -160 p.
4. V.I. Filiev Social insurance in Russia and foreign countries. Practical guide. -M.: Intel-Synthesis, 1997. -176 p.

УДК 347.45/.47

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СТРАХОВОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН В 2005-2012 ГОДА

Абикенова Ш.К., Сактаганова И.С., Насырова Г.А., Шаяхметова А.Г.
**РГП на ПХВ «Республиканский научно-исследовательский институт по охране
труда МТСЗН РК», г. Астана, Казахстан**

Андатпа. Мақалада 2005-2012 жылдар аралығында сақтандыру заңнамасын дамыту мәселелері қарастырылған. Қаржы жүйесін жетілдіру кезеңдері және оның тұтастай алғанда Қазақстанның сақтандыру нарығын дамытуға әсері зерделенді. Сақтандыру жағдайы немесе өзге оқиға басталған кезде жеке немесе заңды тұлғалардың заңды мүліктік мүдделерін қорғау жөніндегі қатынастар кешенін дамыту. Сақтандыру омбудсманы институтының қызметі сақтандыру омбудсманы және Өкілдер Кеңесі туралы ережені қабылдау арқылы жүзеге асырылады. Жалпы лицензиялау және сақтандыру нарығының жекелеген қатысушыларының қызметін лицензиялау тәртібі. Сақтандыру және қайта сақтандыру ұйымдарының үлестес тұлғаларымен мәмілелер туралы ақпарат беруге қатысты мәселелер.

Түйінді сөздер: страховое законодательство, институт страхования, экономическое сотрудничество, страховой рынок, страховая индустрия, страховая организация.

Annotation. The article deals with the development of insurance legislation in the period from 2005 to 2012. The stages of improving the financial system and its impact on the development of the insurance market of Kazakhstan as a whole are studied. Development of a complex of relations to protect the legitimate property interests of individuals or legal entities upon the occurrence of an insured event or other event. The activities of the Insurance Ombudsman Institute through the adoption of the Regulations on the Insurance Ombudsman and the Council of Representatives. Licensing in general, and the procedure for licensing the activities of individual insurance market participants. Questions regarding the provision of information on transactions with affiliated persons of insurance and reinsurance organizations.

Keywords: insurance legislation, insurance institute, economic cooperation, insurance market, insurance industry, insurance organization.

Страхование как правовой институт гражданского права имеет древние корни, опосредуя определенные общественно-экономические отношения, суть которых заключается в возмещении ущерба от стихийных бедствий и других чрезвычайных случаев на основе солидарного распределения его между всеми заинтересованными в этом субъектами [1].

Страхование стало формироваться уже в период разложения первобытно-общинного строя, когда возникновение общественного разделения труда, натурального обмена, частной собственности, развитие товаро-денежных отношений породило опасение «страх» владельцев имущества за его сохранность, за возможность уничтожения или утраты в связи со стихийными бедствиями, пожарами, грабежами и другими непредвиденными опасностями [2].

Начало возникновения в Казахстане института страхования совпадает со временем приобретения независимости нашим государством. Становление страхового рынка происходило в условиях экономически переходного периода. Такие макроэкономические явления, как спад производства, неплатежеспособность предприятий, инфляция, безработица, банкротство нерентабельных предприятий прямо повлияли на его состояние. В начале 90-х годов зарождавшиеся страховые компании не имели опыта, солидных финансовых средств, что привело к закономерному краху большинства страховщиков, в то же время уход этих страховых компаний породил волну недоверия, неприятия страхования как такового у большинства населения республики. Неудачи страховых компаний объяснялись не столько малым опытом, сколько финансовой неустойчивостью самого государства.

Законодательство Казахстана за двадцать пять лет развития претерпело значительные изменения и перемены. Базовые нормативные акты о страховании менялись несколько раз. Это были и отдельные законы, новые правила о договоре страхования в Особенной части Гражданского кодекса Республики Казахстан 1999 года, формирование современного законодательства о страховании [3]. Действующий Закон о страховании, законы об отдельных видах страхования постепенно обрастают судебной практикой. И это не удивительно, так как споры о страховании сложны и многообразны.

Процесс становления института страхования в Казахстане не только обобщает сложившуюся совокупность многовековых идей, знаний и опыта, но и создает логически обоснованные эталоны и ориентиры, позволяющие адекватно систематизировать и ориентировать применение норм к процессам выявления направлений и параметров адаптации наиболее эффективных форм организации современных страховых отношений.

В нашей стране весьма активно формируется нормативная база по регулированию страхового рынка, ориентируясь на современное законодательство стран, с которыми налажено экономическое сотрудничество.

Развитие государства, совершенствование финансовой системы привели к тому, то на данный момент у нас в республике практически сформировался страховой рынок, который продолжает развиваться ускоренными темпами. В рамках реализации Государственной программы развития страхования в Республике Казахстан, утвержденной Указом Президента Республики Казахстан, проделана значительная работа по созданию новой законодательной базы и современной инфраструктуры национального страхового рынка. Сохраняется тенденция к повышению уровня финансовой устойчивости страховых организаций, которые размещают свои активы в наиболее ликвидные финансовые инструменты.

Значительным шагом в развитии страхового рынка республики явилась передача функций и полномочий государственного органа страхового надзора Национальному банку Республики Казахстан.

Политика и стратегия развития страхового рынка Казахстана, определяемая Национальным банком, последовательно ведет страховой рынок к нормам и стандартам Европейского Союза.

За относительно короткий период времени в нашей республике была проведена существенная работа по созданию условий для развития страховой индустрии:

1. Совершенствовалась действующая законодательная база, регулирующая развитие страхового рынка;
2. Национальным банком были разработаны и внедрены требования и нормативы к страховым организациям;
3. Обеспечена финансовая устойчивость и платежеспособность страховых организаций;
4. Обеспечена доступность страховых услуг, прозрачность и законность страховых организаций.

Страхование является одним из важнейших экономических институтов, который наиболее полно реализуется в условиях рынка. Страхование призвано удовлетворить насущную потребность человека - потребность в безопасности.

В соответствии с действующим Законом «О страховой деятельности» страховая деятельность - деятельность страховой организации, связанная с заключением и исполнением договоров страхования, осуществляемая на основании лицензии уполномоченного государственного органа в соответствии с требованиями законодательства Республики Казахстан [4].

То есть законодатель в целом страхование определяет в качестве комплекса отношений по защите законных имущественных интересов физических или юридических лиц при наступлении страхового случая или иного события, определенного договором страхования, посредством страховой выплаты, осуществляемой страховой организацией за счет своих активов. В свою очередь, страховая деятельность рассматривается как деятельность страховой организации, связанная с заключением и исполнением договоров страхования.

Если говорить кратко о страховом законодательстве в целом, то страхование и страховая деятельность в нашей стране основывается на Конституции Республики Казахстан и регулируется Гражданским кодексом, а также Законами Республики Казахстан:

1 Этап (2005-2010 гг.) Принятие новой программы предполагало принятие ряда подзаконных актов, которые будут уже более детально регламентировать установленные программой положения. Так, для реализации Программы был издан Приказ Председателя Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от 29 июля 2004 года № 245 «Об утверждении Плана мероприятий Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций по реализации Плана мероприятий по реализации Программы развития страхового рынка Республики Казахстан на 2004-2006 годы».

1) «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» от 7 февраля 2005 года № 30;

2) «О взаимном страховании» от 5 июля 2006 года №163; «Об обязательном социальном медицинском страховании» от 16 ноября 2015 года №405

13 декабря 2005 список законов об обязательном страховании пополнился еще одним - Закон Республики Казахстан от 13.12.2005 N 93-3 «Об обязательном экологическом страховании». Нормативно-правовой акт был призван регулировать общественные отношения, возникающие в области обязательного экологического страхования, и устанавливает правовые, экономические и организационные основы его проведения.

31 января 2006 был принят Закон РК «О частном предпринимательстве», который регулирует общественные отношения, возникающие в связи с осуществлением физическими и негосударственными юридическими лицами частного предпринимательства, определяет основные правовые, экономические и социальные условия и гарантии, обеспечивающие свободу частного предпринимательства в Республике Казахстан. Под действие данного нормативно-правового акта автоматически попала деятельность страховых (перестраховочных) компаний, страховых брокеров, актуариев и иных лиц, осуществляющих предпринимательскую деятельность, связанную со страхованием, является в основном частным предпринимательством.

В тот же 2006 год сфера взаимного страхования получила законодательную регламентацию и 5 июля 2006 был принят Закон «О взаимном страховании», регулирующий общественные отношения, связанные с осуществлением взаимного страхования, и устанавливает правовые основы деятельности обществ взаимного страхования. Закон установил принципы взаимного страхования: равенство прав и обязанностей членов общества; взаимная защита и взаимная ответственность членов общества. В данный закон были внесены изменения и дополнения посредством принятия 30 декабря 2009 закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обязательного и взаимного страхования, налогообложения».

К 2006 году в Казахстане назрела необходимость в регулировании такого негативного явления рынка как монополистическая деятельность, в связи с чем 7 июля 2006 года был принят Закон Республики Казахстан «О конкуренции и ограничении монополистической деятельности», который призван регулировать общественные отношения в области защиты конкуренции, ограничения монополистической деятельности и защиты законных прав потребителей. Сфера деятельности участников страхового рынка не относится к сфере естественной монополии, поэтому защита конкуренции в сфере страхования является весьма эффективным способом развития страхового рынка, так как будет создавать условия для свободной конкуренции.

21 мая 2007 года был принят Закон «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан», которым были провозглашены принципиально важные для страны новеллы, касающиеся модернизации системы властных отношений, повысившей роль и влияние палат Парламента, которые отныне несут еще большую ответственность за состояние дел в государстве, а также всестороннего развития институтов гражданского общества, гармонизации отношений государства и общества. При этом в основном сохранились параметры казахстанской модели государственного устройства, выдержавшей проверку временем. Как отмечено в Концепции правовой политики на 2010-2020 годы данная проведенная реформа была направлена на дальнейшую демократизацию институтов государства и общества [5].

В 2007 году была проведена работа над изменениями и дополнениями в законы об обязательных видах страхования. Так, было издано Распоряжение Премьер Министра Республики Казахстан от 11 июня 2007 года № 157-р «О мерах по реализации Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по обязательным видам страхования». Также касательно сферы обязательного страхования, 18 января 2010 Сенат отправил для внесения изменений и дополнений проект Закона РК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам обязательного страхования гражданско-правовой ответственности владельцев объектов, деятельность которых связана с опасностью причинения вреда третьим лицам».

В том же 2007 году были решены вопросы, касательно прямого урегулирования посредством принятия 25 июня Постановление Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от №179 «Об утверждении Правил осуществления прямого урегулирования». В данное постановление впоследствии были внесены изменения и дополнения годом позже, то есть 28.03.2008.

В 2007 году начал свою деятельность институт страхового омбудсмена посредством принятия Положения о страховом омбудсмане и совете представителей, утвержденное решением Совета представителей от 22.08.2007г. и согласованное с Агентством Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций от 23 августа 2007 года.

Вопросы лицензирования, в общем, и порядка лицензирования деятельности отдельных участников страхового рынка, в частности, были пересмотрены в законе новой редакции, принятом 11 января 2007 года «О лицензировании», отменившим собой действие прежнего закона «О лицензировании».

28 ноября 2008 году были решены вопросы касательно предоставления информации о сделках с аффилированными лицами страховой и перестраховочной организаций посредством принятия одноименного Постановления Правления Агентства Республики Казахстан по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций № 183 «Об утверждении формы представления информации о сделках с аффилированными лицами страховой (перестраховочной) организации».

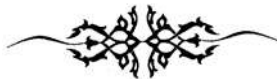
24 августа 2009 года Президент РК принял Указ № 858 «О Концепции правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года», в которой определена необходимость совершенствования нормотворческой деятельности государства в целях обеспечения соответствия национального права новым вызовам времени, учитывая фундаментальные изменения, происходящие в мировой экономике и политике, процессы глобализации, а также внутреннюю динамику развития страны. Также концепция закрепила следующие задачи, способствующие совершенствованию нормотворческого процесса - продолжить работу по систематизации действующего законодательства, дальнейшей консолидации в разрезе отраслей законодательства; освобождению его от устаревших и дублирующих норм, восполнению пробелов в правовом регулировании, устранению внутренних противоречий в действующем праве; минимизации отсылочных норм в законах и расширению практики принятия законов прямого действия в рамках круга вопросов, по которым, в соответствии с Конституцией, могут приниматься законодательные акты [5].

2. **Этап (2010-2012).** Закон Республики Казахстан «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности перевозчика перед пассажирами» от 1 июля 2013 года №444;

3. **Этап (2012-2015).** В 2012 году принят Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам страхования». В соответствии с данным Законом приняты меры по развитию накопительного страхования жизни, инфраструктуры страхового рынка, усилению регулирования страховых агентов, введению консолидированного надзора за страховыми (перестраховочными) организациями, созданию базы данных по страхованию, регламентированию деятельности ассоциаций профессиональных участников, а также созданию дополнительного инструмента надзора страховых организаций (независимый актуарий).

Список использованной литературы:

1. Никулина Н.Н. Актуарная деятельность в страховании. Теория и практика: учебник / Никулина Н.Н. - Москва: Русайнс, 2020. - 396 с. <https://www.book.ru/book/935184>
2. Рыбин В.Н. Основы страхования: учебное пособие / Рыбин В.Н. - Москва: КноРус, 2020. - 232 с. <https://www.book.ru/book/932619>
3. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409 // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1999 г., № 16-17, ст. 642.
4. Закон Республики Казахстан от 18 декабря 2000 года № 126 «О страховой деятельности» // Ведомости Парламента Республики Казахстан, 2000 г., N 22, ст.406.
5. Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 мая 2014 года № 545 «О проекте Указа Президента Республики Казахстан «О Концепции развития финансового сектора Республики Казахстан до 2030 года» // www.adilet.zan.kz

ӘОЖ 342.5

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Курманалиева Нургуль Сайлаубековна
«Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының оқытушысы
Пернебек Жадыра, Тоғтағұл Дильназ -ҚҚ-21-1 тобының студенттері
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. Құқық қорғау органы – адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, жеке және заңды тұлғалардың, мемлекеттің заңды мүдделерінің сақталуы мен қорғалуын қамтамасыз ететін, өз құзыретіне сәйкес қылмыстылыққа және өзге де құқық бұзушылықтарға қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттің саясатын іске асыратын, заңдылықты қамтамасыз ету мен қоғамдық тәртіпті қолдау, құқық бұзушылықтарды анықтау, алдын алу, жолын кесу, тергеу, қылмыстық істер бойынша сот шешімдерін атқару жөнінде арнаулы өкілеттіктер берілген мемлекеттік орган.

Кілтті сөздер: құқық, адам құқығы, бостандық, Құқық қорғау органдары, жауапкершілік, Конституция, мемлекет.

Аннотация. Правоохранительный орган – орган, обеспечивающий соблюдение и защиту прав и свобод человека и гражданина, законных интересов физических и юридических лиц, государства, реализующий в соответствии со своей компетенцией политику государства по противодействию преступности и иным правонарушениям, обеспечивающий законность и поддержание общественного порядка, выявление, предупреждение, пресечение правонарушений государственный орган, наделенный специальными полномочиями по исполнению судебных решений по следственным, следственным, уголовным делам.

Ключевые слова: право, права человека, свобода, правоохранительные органы, ответственность, Конституция, государство.

Annotation. A law enforcement body is a state body that ensures the observance and protection of the rights and freedoms of Man and citizen, individuals and legal entities, legitimate interests of the state, implements the state policy on countering crime and other offenses in accordance with its competence, is endowed with special powers to ensure the rule of law and maintain public order, identify, prevent, suppress, investigate offenses, execute court decisions in criminal cases

Keywords: law, human rights, freedom, law enforcement agencies, responsibility, constitution, state

Құқық қорғау органдары қарапайым сөзбен айтқанда басқа заңдық пәндерді оқу алдындағы кіріспе болып табылады және олармен үздіксіз байланыста болады . Құқық қорғау және қолдану қызыметін жүзеге асыратын соттың , прокуратура , адвокатура және өзге органдар жұмысы туралы хабардар болмай тұрып өзге заңдық пәндерді ұғыну сондай ақ қылмыстық іс жүргізудің азаматтық іс жүргізудің қылмыстық атқарудың қаржылық және басқада құқық салаларына мәні мен мазмұнын ұғыну қиынға түседі . Құқық қорғау органдарын қалыптастырудағы ұйымдастырудағы және оның қызыметіндегі ерекшеліктері. Бұл органдардың қызыметі құқықтық нормативтік актілермен регламенттелген . Сот билігі ұғымын ашуға республика соттары қызыметі негізін құраған принциптер мен осы орындаудың басты формасы тек сот жүзеге асыратын әділ сотқа басты назар аударылған . Соттөрелігін алқабилерді қатыстырып жүргізуге байланысты 2007 жылы 1 қаңтарда алқабилерді сайлау тәртібі олардың құқықтары мен міндеттері қарастырылған нормативтік құқықтық заң актісі жарияланды.

Соттық қолжазбатану бұл адамның жазбасына тән заңдылықтарды зерттейтін және азаматтық қылмыстық істің немесе әкімшілік өндірістің мән жайларын анықтап алу мақсатында сол заңдылықтардың негізінде жазба үлгілерін жинау бойынша ұсыныстардың жазба материалдарын зерттеу пайдалану бойынша негізделген әдістерді дайындайтын криминалистік техника саласы сот қолжазбатанудың объектілері қолмен жазылған жазулар қолтанбалар және міндетті түрде адам қолымен жасалған символдар белгілер соттық қолжазбатанудың мәні жазба негізіне салынған икемнің қалыптасу даму атқарымдық өзгеру заңдылықтарын зерттеу жазбаны сарапшылық зерттеудің заңдылықтарын анықталған заңдылықтар негізінде тергеушілерге прокурорларға судьяларға, адвокаттарға, сот қолжазбатану сараптамасын тағайындау үшін материалдарды дайындау бойынша ұсыныстар жасау болып табылады. Сонымен қатар құжаттарды криминалистік зерттеудің міндеттері құжаттардың олардың бөлшектердің дайындау әдістерін анықтау жалған құжаттарды қолдан жасау әдістерін анықтау белгілі бір себептерге байланысты оқылуы мүмкін емес құжаттың бастапқы мәтінің анықтау оларды қалдыру әдістерін

анықтау құжаттарды материалдарын зерттеу құжаттын немесе оның жекеленген бөлшектерді абсолюттық және салыстырмалы ескілігін анықтау болып табылады[1].

Құжаттар сараптамалық зерттеудің көп кездесетін объектілерінің бірі болып табылады. Алайда тахника кримиланистік сараптама өндірісінің тәжірбиесі қазіргі таңда оларды жүргізуде бір қатар кемшіліктердің бар екендігін көрсетіп отыр көптеген сұрақтар шешімсіз ал қорытындылары жеткілікті дәрежеде негізделмеген болып отыр.

Материалдар құжаттардың техника кримиланистік сараптамасы саласындағы сарапшылардың алдында тұрған негізгі міндеттердің шенберін қамтиды.

Құқық қауым мүшелерінің ортақ құндылықтар мен стандарттарға көзқарасын біріктіретін аса маңызды құндылық. Ол бір жағынан қауым мүшелері белгілі бір құқықтар беріп, міндеттер жіктеу арқылы өзара келісімге келіп құқықтық келісімге келіп құқықтық қарым-қатынасқа түсуге мүмкіндік туғызады. Екінші жағынан сол нормаларды бұзғаны үшін мәжбүрлеу шараларымен жазалаумен көздейді. Құқық қоғамдағы мінез-құлықтар реттейді және қоғамның идеялары мен мақсаттарын бейнелейтін нормалар жиынтығы.

Қазақстанның өзінің құқықтық, демократиялық мемлекеттер қатарына жатқызытындығы, адамды, оның өмірін, құқықтары мен бостандығын аса жоғары құндылық деп санайтындығы, демократиялық принциптер мен жалпы адамзат құндылықтарын мойындайтындығы біздің еліміздің Ата заңында жарияланған. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін халықаралық-құқықтық актілердің негізгі ережелері мен адам құқығын қорғаудың көпшілік мойындаған құқықтық стандарттары ұлттық заңнамада едәуір орын алады. Мысалы, 1995 жылғы Конституция адам және адамзат құқығы мен бостандығына өзінше тарау арнаған. Адам құқығы мен бостандығын қамтамасыз ету мақсатында азаматтардың құқықтарына, бостандығы мен міндеттеріне қатысты нормативтік құқықтық актілерді, оларды қолданудың міндетті шарты ретінде ресми жариялау туралы конституциялық норма қабылданды. Сонымен қатар, бұл норманы бақылаудың тетігі ретінде оны тіркеу қарастырылды[2].

Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап адам құқығының Жалпыға бірдей Декларациясында 1948ж баяндалған талаптарды мойындады. Сонымен қатар, республика бірқатар халықаралық конвенцияларды, олардың ішінде Азаматтық және саяси құқықтар туралы Халықаралық Пакт пен Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы Халықаралық Пакт 1966ж сияқты көпшілік мойындаған актілерді бекітті.

Адам құқығы мен бостандығын аса жоғары құндылық деп жариялау, ал адамның және адамзаттың құқықтары мен бостандығын сақтауды және қорғауды мемлекеттің **міндеті** деп тану Республика Конституциясының аса маңызды құқықтық ережелері болып табылады[3].

Бұл барлық заң шығарушы, атқарушы және сот органдарының, сонымен қатар оларға жатпайтын басқа органдардың да елдегі заңдылық пен құқық тәртібін сақтау үшін жан-жақты шара қолдануға, құқықтық қорғалуына күш салуға тиіс екендігін білдіреді, яғни мемлекеттік органдардың басым көпшілігі құқық қорғау қызметіне атсалысады. Және де, азаматтарды заңсыздық әрқашан қорғау үшін, құқық бұзушылықтық айқындау, тыю және оның алдын алу, құқық бұзушыларға әртүрлі санкциялар қолдану үшін мемлекет арнаулы органдар құрады, олар негізінен құқық қорғау қызметімен айналысады[4].

Құқық қорғау қызметі мемлекеттік қызметтің бір түрі ретінде құқықты қорғауға демократиялық қоғамда заңдылық режимін қамтамасыз етуге міндетті құқық заңдардың көмегімен бостандық шегін белгілейді, қоғамдық өмірді туралаудың негізгі мәселелері бойынша мемлекеттің ырқын білдіреді. Құқық жалпыға бірдей және құқықтық қатынастарға қатысушыларды барлығын қамтитындықтан, заңдылық барлық құқықтық жүйенің қалыпты жұмыс істеуінің қажетті шарты болып табылады.

Осы айтылғандарды ескерсек заңдылықты түгел заң нормаларын бәрнен бұрын заңдарда барлық құқықтық актілерде көрсетілген нормаларды азаматтардың олардың бірлестіктерінің зауазымды адамдардың мемлекеттік органдарда бұлжытпай сақтауы және орындауы деп ұғынуы керек мызғымастай құқықтық тәртіп заңдылық режимінің ойдағыдай жүзеге асырылғандығының нәтижесі болып табылады[5].

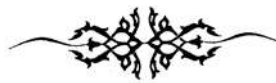
Құқық қорғау органдарының санының бұл оқу құралында әр түрлі авторлар 5тен 16 ға дейінгі аралықта береді. Құқық қорғау органдары сот органдары, прокуратура, қауіпсіздік органдары, ішкі істер органдары, есірткі айналымын бақылау органдарын кеден органдары және әділет органдары жатқызылған. Бұл аталған 7 құқық қорғау органдарының әрқайсысы оның өз ара байланыстылығы элементтерінің жиынтығын құрайды.

Құқық қорғау органдары барлық мемлекетте жіті дамып қамтамасыз етілген, олар ел тыныштығы мен мемлекеттің ішкі және сонмен қатар сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз етеді.

Елімізде болған түрлі дүрбелен кезендерде және қаңтар оқиғасы уақытында сонмен қатар шекаралас мемлекеттер арасында болған оқиғаларда өз бастарын қатерге тігіп жұмыстарына адал қызмет атқарған құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің еңбегі зор. Елдеріне қызметтеріне адал, үлкен жауапкершілікті сезінген қызметкерлердің әрбірінің елеулі еңбектері ел есінен кетпейді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. ҚР-ң Конституциясы 1995 ж. 30 тамыз
2. ҚР Қылмыстық процестік кодексі 04.07.2014 ж.
3. ҚР Азаматтық іс жүргізу кодексі 31.10.2015 ж.
4. ҚР Әкімшілік құқықбұзушылықтар туралы кодексі 05.07.2014 ж.
5. «ҚР Заңы Ішкі істер органдары туралы» 23.04.2014 ж

ӘОЖ 343

ЗАҢДЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ: ЕУРОПА ЕЛДЕРІНДЕГІ ЖОҒАРҒЫ СОТ СУДЬЯЛАРЫН ТАҢДАУ ТӘРТІБІНІҢ ӨЗЕКТІЛІКТЕРІ

Бектұрғанова Р.

«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.

Балапанов Н.Е., МҚҚ-21-1 тобының 2 курс магистранты

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Еуропа елдеріндегі сот жүйесінің құрылу тәртібінің жолдары туралы айтылған. Заңдылық мәселесіне қатысты біздің тақырыбымыз, өйткені ол Жоғарғы Сот судьяларын іріктеу мен тағайындауды, судьялардың кәсіби құзыреттілігін ғана емес, негізінен олардың тәуелсіздігі мен автономиясын қамтамасыз ету үшін белгіленген саяси әдіске қатысты мәселені білдіреді.

Кілт сөздер: сот, сот жүйесі, доктрина, билік, демократия.

Аннотация. В статье рассказывается о путях порядка формирования судебной системы в европейских странах. Наша тема по вопросу законности, поскольку она подразумевает отбор и назначение судей Верховного Суда, вопрос не только о профессиональной компетентности судей, но в основном о политическом методе, установленном для обеспечения их независимости и автономии.

Ключевые слова: суд, судебная система, доктрина, власть, демократия.

Annotation. В статье рассказывается о путях порядка формирования судебной системы в европейских странах. Наша тема по вопросу закона, поскольку он подразумевает отбор и назначение судей Верховного, вопрос не только о профессиональной компетентности судей, но и в основном о политическом методе, установленном для обеспечения их независимости и автономии.

Ключевые слова: суд, судебная система, доктрина, власть, демократия.

Енді заңдылық мәселесіне қатысты біздің тақырыбымыз, өйткені ол Жоғарғы Сот судьяларын іріктеу мен тағайындауды, судьялардың кәсіби құзыреттілігін ғана емес, негізінен олардың тәуелсіздігі мен автономиясын қамтамасыз ету үшін белгіленген саяси әдіске қатысты мәселені білдіреді.

Мәселе судьялардың сыртқы немесе саяси ықпалсыз объективті критерийлер негізінде іріктелуіне, сондай-ақ олардың тәуелсіздігі мен дербестігіне кепілдік беру болып табылады, осылайша олар тек заң негізінде шешім қабылдай алады.

Қысқасы, менің есте қалғанымның өрнегін қолдану Луи Фавордың досы, заңдылық мәселесі-судьялардың өздерінің "алғыссыздық міндетін" қалай орындайтынын анықтау мәселесі; яғни тағайындалғандарға оларды таңдаған мемлекеттік органға қандай да бір ризашылық сезімі жүктелмейтініне көз жеткізу; сондықтан уақыты келгенде олар автономды және тәуелсіз басқара алады мұндай органның мүдделеріне қайшы.

Бұл сұрақ, әрине, заңның үстемдігі мен биліктің бөліну принципіне негізделген демократиялық басқару жүйелерінде тәрбиеленген, онда биліктің сот тармағының тәуелсіздігі мен автономиясы ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

Әрине, бұл мәселені былайша талдауға болады судьялардың тікелей азаматтар сайлаған кездегі демократиялық шығу тегі туралы көзқарасы. Бірақ бұл тәсіл таңдамалы шығу тегіне баса назар аударады судьялар, соттың мәніне назар

аудармайды функциясы: судьялар биліктің басқа тармақтарынан тәуелсіз болуы керек және істерді қарау кезінде оларға тек заңға сәйкес шешім қабылдауға қысым жасалмауы керек. Азаматтардың судьяларды сайлауы мұндай тәуелсіздік пен дербестікті немесе объективті іріктеу критерийлерін қамтамасыз етпейді. Сонымен қатар, бұл жүйелерде төменгі соттардың судьялары жалпыхалықтық сайланады, мұндай сайлау азаматтардың Конституциямен кепілдендірілген тәуелсіз және бейтарап соттың істі қарау құқығына кепілдік беру үшін ең қолайлы кандидаттардың сайлануына кепілдік бермейтіндіктен күмән тудырды. Судьяларды іріктеудің заңдылығы, оның ішінде Жоғарғы Сот судьяларын іріктеу тақырыбы Еуропада демократиялық қоғамда сот билігінің жұмыс істеуіне мамандандырылған халықаралық ұйымдар мен ведомстволарда қарастырылды, олар осы мәселе бойынша жалпы қолданыстағы принциптер мен ұсыныстарды тұжырымдады.

Еуропа Кеңесінің 1998 жылы Страсбургте қабылданған судьялардың мәртебесі туралы еуропалық жарғысында айтылған. Осы құжаттардың барлығынан судьяларды іріктеуге қатысты жалпы еуропалық доктрина-бұл тек объективті критерийлерге негізделуі керек, оны тәуелсіз орган (негізінен үкімет пен әкімшіліктен) орындауы керек, ол судьяларды сыртқы әсерден, әсіресе саяси әсерден аулақ болу үшін ұсынуы керек деген қорытынды жасауға болады [1].

Салыстырмалы конституциялық құқық тұрғысынан Латын Америкасы конституционализмі судьяларды тағайындаудың заңдылығын қамтамасыз етуге тырысады.

Бұл мәселеде Латын Америкасында бәрі сыналды деп айтуға болады, бірақ әрқашан қалаған практикалық жетістікпен емес. Осылайша, Жоғарғы Сот судьяларын тағайындаудың бес әдісін анықтауға болады:

Олардың біріншісі биліктің бір тармағының екіншісінен басым болуын болдырмау үшін биліктің барлық тармақтары қатысатын жоғарғы сот судьяларын тағайындауды ұйымдастыруға тырысады. Бұл Доминикан Республикасындағы сот кеңесі арқылы жүзеге асырылады, ол тек биліктің барлық тармақтарының басшылары біріктіретін және тағайындауды жүзеге асырудың жалғыз мақсаты бар орган болып табылады. Бұл әдісті Гватемала, Чили және Эквадор сияқты Конституциялық соттардың судьяларын тағайындауға қатысты да табуға болады, мұнда ол барлық билік тармақтарының ерекше қатысуымен жүзеге асырылады.

Латын Америкасындағы Жоғарғы Сот судьяларын тағайындаудың екінші кең таралған әдісі, президенттік басқару жүйелерінің жалпы тенденциясына сүйене отырып, Республика Президентінің Жоғарғы Сотының судьяларын тағайындауға өкілеттік береді, бірақ әрқашан Парламенттің немесе Конгресстің араласуымен, мысалы

Панама немесе Сенат жағдайында, Аргентина, Бразилия және Чили сияқты мемлекеттердегі сот жүйесі құрылу тіртібіне тоқталып өтейік. Кейбір жағдайларда, бұл Аргентинада болғандай, дәл атқарушы биліктің шешімдеріне президенттік өкілеттіктерді өзін-өзі шектеу ережелері енгізілді, мысалы, кандидаттардың демократия мен адам құқықтарын қорғауға деген міндеттемесіне байланысты ғана емес, сонымен қатар азаматтарға жеке немесе ұжымдық түрде алдағы тағайындауға өз көзқарастарын немесе қарсылықтарын білдіруге мүмкіндік беретін шарттар белгіленді.

Латын Америкасы елдерінің көпшілігінде президенттік басқару жүйесіне қарсы салмақ ретінде қабылданған үшінші әдіс-Жоғарғы Соттың судьяларын заң шығарушы тармаққа, конгреске немесе жай Сенатқа тағайындау өкілеттігін беру.

Мұндай билік Конгреске жатқызылған кезде, оны Коста-Рика, Никарагуа және Уругвайда, сондай-ақ Боливия мен Перуде (Конституциялық Сот судьяларына қатысты) болған кезде ғана жүзеге асыра алады; немесе Боливия Жоғарғы сотының судьяларының сот жүйесі сияқты Сот Кеңесі сияқты тәуелсіз органның араласуымен де жүзеге асырылуы мүмкін [2].

Жоғарғы Сот судьяларын тағайындау Гватемала мен Гондурастағыдай және Венесуэла сияқты азаматтар ұйымдарының өкілдерімен ғана біріктірілген тәуелсіз органдардың араласуымен жүзеге асырылады. Алайда, өкінішке орай, Венесуэлада 2002 жылы осындай тәуелсіз органның қызметін реттеу үшін қабылданған заң конституциялық принциптерді өзгертті, тек парламенттік комиссия құрды, бұл Конституциядан аулақ болғысы келді. Нәтижесінде заң конституцияға қайшы келетіндігі үшін сотта дауланды, бірақ сол Жоғарғы Сот өз шешімімен шешім қабылдады бұл жағдайда Конституцияны өз мүшелерін тағайындауға қолдану мүмкін емес деген қорытындыға келді. Жоғарғы Сот судьяларын тағайындауға қатысты Сенат, мұндай өкілеттіктер әрқашан басқа органның араласуымен жүзеге асырылады: Колумбияның Конституциялық сотындағыдай басқа сот органының араласуымен; немесе Мексикадағыдай Республика Президентінің ұсынысы бойынша. Дәл осындай жағдай Парагвайда орын алады, онда Сенат Жоғарғы Соттың судьяларын тағайындайды, бірақ Сот Кеңесі ұсынған ұсыныс бойынша атқарушы биліктің келісімімен [2]. Ақырында, Латын Америкасында табылған Жоғарғы Сот судьяларын тағайындаудың бесінші әдісі-Колумбияда бұрыннан келе жатқан дәстүр болып табылатын ынтымақтастық жүйесі (соттың өзі тағайындауы), ол қазіргі уақытта Жоғарғы Сот Кеңесі ұсынған ұсыныс негізінде жүзеге асырылады.

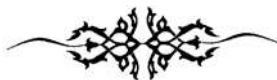
Эквадордағы ерекше форма, ол Жоғарғы соттың ерекше меншігі болып табылады. Бұл өте жақсы әдіс, бірақ іс жүзінде ол саяси дағдарыстарда өзінің нақты жұмыс істемейтіндігін дәлелдеді, тіпті қазіргі 2005 жылы Эквадорда Жоғарғы Сот болған жоқ.

Жоғарғы Сот судьяларын тағайындау әдісінің заңдылығын қамтамасыз ету және соттың тәуелсіздігі мен автономиясына кепілдік беру үшін кез-келген нәрсені сынап көруге болатыны анық, бірақ Латын Америкасы тәжірибесінен жалғыз Конституциялық формулалар бұл мақсатқа қызмет етпейтіні де анық [3].

Ең алдымен, барлығының саяси міндеттемесі қажет елдің саяси партиялары мен ұйымдары сот билігін саяси күрестен толығымен алшақтатуы керек. Бұл Еуропада XIX ғасырдан бері қол жеткізілді деп айтуға болады; және керісінше, өкінішке орай, бұл міндеттеме біздің елдерімізде әлі қабылданған жоқ.

Пайдалнылған әдебиттер тізімі:

1. See Allan R. Brewer-Carías, *Golpe de Estado y proceso constituyente en Venezuela*, UNSAM, México, 2001
2. See the comments in Allan R. Brewer-Carías, *Ley Orgánica del Tribunal Supremo de Justicia. Procesos y procedimientos constitucionales y contencioso-administrativos*, Editorial Jurídica Venezolana, Caracas 2004
3. See Allan R. Brewer-Carías, “La progresiva y sistemática demolición institucional de la autonomía e independencia del Poder Judicial en Venezuela 1999-2004”, in XXX Jornadas J.M Dominguez Escovar, *Estado de derecho, Administración de justicia y derechos humanos*, Instituto de Estudios Jurídicos del Estado Lara, Barquisimeto 2005, pgs. 33- 174.

ӘОЖ. 342.25

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жиделиев А.Б.

2 курс магистрі «Құқықтану» мамандығы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. Осы мақалада зерттеудің маңыздылығы жалпы қылмыстық құқық шеңберінде жеке меншікке қарсы қылмыстарды алдын алу, оларды болдырмау, болған жағдайда тез арада оны жоққа шығару көзделіп отыр. Сомен қатар, жеке меншікке қарсы қылмыстарды жасау барысында арнайы субъектілердің жағдайы реттеліп отырады. Оның себеп салдары анықталы, мүмкіндігінше еліміздің аумағында жоғарыда аталған қылмыс түрлерін азайтуды, жалпы реттеушілік құқық қатынастардың ерекшеліктерін айқындау болып табылады.

Түйін сөздер: республика, қылмыс, меншік, демография, кодекс, жаза, құқықбұзушылық

Аннотация. Значимость исследования в данной статье заключается в том, что в рамках общего уголовного права предусматривается предупреждение, пресечение преступлений против частной собственности, в случае их возникновения, скорейшее ее отрицание. Кроме того, регулируется положение специальных субъектов при совершении преступлений против частной собственности. Причинно-следственная связь заключается в определении, по возможности, минимизации вышеуказанных видов преступлений на территории страны, особенностей общих регуляторных правоотношений.

Ключевые слова: республика, преступление, собственность, демография, кодекс, наказание, правонарушение

Annotation. The importance of the study in this article is that within the framework of general criminal law, it is envisaged to prevent crimes against private property, to prevent them, and, if so, to immediately refute them. In addition, in the course of committing crimes against private property, the situation of special subjects is regulated. Its causal effect is to determine, if possible, the reduction of the above-mentioned types of crimes in the territory of the country, the specifics of general regulatory legal relations.

Keywords: Republic, crime, property, demography, code, punishment, offense

1999-2002 жылдардағы мемлекетіміздің деректеректерін пайдалана отырып, біз сот ісін кешіктірудің мүлікке қарсы қылмыстар жасауға дайындығына әсерін бағалаймыз. Алайда, біріншісі екіншісімен байланыстыратын эндогендік байланыс бағалау процедурасының сәйкес келмеуіне байланысты күрделі мәселелерге әкелуі мүмкін. Географиялық қашықтықты экзогендік фактор ретінде қарастыруға болатындықтан, әдетте негізгіге қарағанда тиімділігі төмен деп саналатын перифериялық деңгей ықтималдығын анықтайды, бұл сот ісін кейінге қалдырудың қолайлы құралы болуы керек. Екі сатылы әдісімен алынған бағалаулар сот процестерінің ұзақтығының қылмыстар санына айтарлықтай оң әсерін көрсетеді, бұл кейбір қылмыскерлер жазаны дисконттау процесіне сезімтал немесе жазаны тағайындау ықтималдығын біледі деген гипотезаны қолдайды. Жанама нәтиже ретінде біз соттардың фрагменттілігі мен сот процестерінің ұзақтығы арасындағы

байланысты табамыз. Бұл соттардың оңтайлы саны болуы мүмкін екенін және юрисдикция географиясын әзірлеу кезінде директивалық органдар мұны ескеруі керек екенін көрсетеді.[1]

Кәсіби қылмыс зерттеушілері, қарапайым адамдар сияқты, қандай құқық бұзушылықтарды қылмыс деп санау керектігі туралы дауласады. Криминологтар қылмысты қалай санау керек, кімді кінәлау керек және онымен күресте қандай шаралар сәтті болуы мүмкін екендігі туралы дауласады. Осы түсіндірме күш-жігердің көпшілігі осы жұмыста сипатталған және сынға алынған. Сыни критерий-түсіндірменің немесе теорияның көптеген азаматтар қойған қылмыс туралы сұрақтарға қаншалықты сәйкес келетіндігінде. Осылайша, жеке адамға, меншікке қарсы қылмыстарды түсіндіретін теориялар, екіншіден, жеке тұлға мен мүлікті қорғайтын институттар қарастырылады, ал соңғы жағдайда "криминогендік" әлеуметтік жағдайлар қарастырылады. Қылмыс ұғымының мағынасы оның заңды анықтамасынан бастап моральдық белгілеріне дейін талқыланады. Қылмысты өлшеуге қатысты мәселелер полицияның деректері мен соттылықтарын қолдана отырып, ресми түрде де, бейресми түрде де қарастырылады (әлеуметтанулық зерттеулер мен өзін-өзі есеп беру). Қылмысқа байланысты этикалық, әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік факторлардың рөлі талқыланады және субмәдени себептілік және символдық-интеракционизм сияқты нақты теориялар сынға алынады. Автор өз талдауларын нақты және кәсіпқойларға да, қарапайым адамдарға да бағытталған тілде баяндайды. Мемлекеттік шығындардың қазіргі қысқаруы сөзсіз полиция санының азаюына әкеледі – және, көшедегі полиция қызметкерлерінің санын азайтуы мүмкін. Осылайша, маңызды мәселе туында, дұрыс шешімді талап ету-бұл кәсіби мамандарды қысқарту қылмыстың өсуіне әкеледі ме. Полиция күштерінің қылмысқа әсерін көрсету - бұл проблемаларға байланысты мәселе немесе нақты себеп-салдарға байланысы бар, өйткені полиция күшіне де, полицияға да әсер ететін көптеген факторлар бар. [2]

Экономикалық циклдар немесе әлеуметтік өзгерістер сияқты қылмыстар, қылмыстардың көбеюі іс жүзінде полицейлердің көбеюіне әкеледі, яғни қалғанының бәрі

қылмыс деңгейінің бірдей өсуі полицейлерді көбірек жалдауға әкеледі. Полиция мен қылмыс деңгейі арасындағы оң байланыстың дәлелі табылмайды. Байланысты зерттеген кезде 36 алдыңғы жұмыстарға шолу жасай отырып, өзіндік эмпирикалық зерттеулер полиция қызметкерлерінің саны мен қылмыс деңгейі арасында болды. Олардың тек 10-нан теріс дәлелдер табылды. Қылмыс деңгейі мен полиция қызметкерлерінің саны арасындағы оң байланыстарда бар. Мысалы, полиция ереуілдері кезінде қылмысты едәуір арттырады,

Полицияның көбеюінің қылмысқа әсері шынымен әлсіз. [3]

Бірінші кезде қылмыс мінез-құлық ретіндегі қылмыстық және әлеуметтік мәселе ретінде қылмыстық негізгі өлшемдері зерттеледі. Бұлар арасында қылмыстық кодекс бұзушылығының полиция мен соттар назарына түсу тәртібі мен деңгейі, адамдарды қылмысқа жеткізген криминогендік факторлар мен күштер, қылмыстық іс-әрекетке, қылмыстық кодекстің ішкі істер органының еңбегі зор. Адамдар саны кімдер қатысатыны және қылмыстың қылмыстық агрессия жәберлеріне әсері қарастырылған. Жеке адамдарды қылмысқа жеткізетін ішімдік, есірткі, жезөкшілік тікті девиантты құрылықтар алып келеді. Соның салдарынан қылмыстар, ұжымдық зорлық, қылмыстық мансап, ұйымдастырылған қылмыс осы мәтінде тексерілген қылмыстың негізгі шарттарының арасында. ақыр соңында, қылмыстық әділет

жүйесінің жаза, қылмысты бақылау, қамауға алу, пробацациялық түзу, кәмелетке толмаған құқық бұзушыны шартты түрде босату, қылмыстық алдын алу сынды аспектілері қарастырылады. [4]

Нәтижесінде басқару теориясының екі сатылы нұсқасы пайда болады. Бірінші қадам ретінде қоғам әлеуметтік байланыстар орнатады және осылайша әр іс әрекетті адамға байланыстырады. Атап айтқанда, ата-аналар балаларының өздеріне деген эмоционалды байланысын дамытады. Ата-ана баланың мінез құлқына жақындық және оның ерекшеліктерін білу құралға айналады және бейресми әлеуметтік бақылау болып табылады. Әлеуметтік бақылау кезеңі: кімнің бұзылатынын дәл анықтау міндеті нақты ережелер арқылы бақыланады. Ауылда, шағын қалада немесе қалалық елді мекеннің ішінде бұл екінші әлеуметтік бақылау кезеңі қиындық тудырмауы мүмкін, өйткені әр адам жалпыға ортақ тану процесін жүзеге асырады. Алайда, күнделікті өмір экологиясы өзгерген сайын, ол ережелерді бұзатын жерлерде әлеуметтік бақылаудан аулақ болу оңайырақ танылмайсыз. Осылайша, ірі мегаполис және жастардың автомобильдерді кеңінен қолдануы оларға бейресми әлеуметтік бақылаудан аулақ болуға көмектеседі кәдімгі әлеуметтік байланыстар бар деп танылады. Қысқаша айтқанда, бейресми әлеуметтік бақылау жастарға қаламдарды бекітуді де, мұндай қаламдарды ұстауға болатындай қоғамдық өмірді ұйымдастыруды да талап етеді.. Екі жағдайда да тікелей физикалық байланыс қылмыстың алдын алуға қызмет етеді. Осылайша, қоғамдағы әлеуметтік бақылау сақтауды талап етеп, қолайлы мақсаттар қабілетті қамқоршылардың жанында, ал ықтимал қылмыскерлер жақын жерде жақын туыстармен тығыз байланысты болады. [5]

Қылмыстың алдын алу әдістерінің маңызды классификациясында қылмысқа қарсы тұру үшін әр түрлі жауапкершілікті ажыратты, оның ішінде ресми бақылау, қызметкерлерді бақылау және табиғи бақылау. Оның қылмысқа қарсы жауапкершіліктің әртүрлі деңгейлері туралы идеясы қазіргі мақсаттар үшін өзгертілген. Біздің сипаттамаға байланысты Жауапкершілік түсінігі заңмен қалыптасады. Содан кейін басқа қылмыстық жауапкершілік объектісіне көшеді. Мекемелер үшін жеке жауапкершілік оларды иелеріне жүктеледі немесе иелерімен кім тығыз байланысты сол тұлғалармен реттеледі. Осылайша, адам жауапкершілікті өз мойнына алады. Егер біреу иелік етсе, ұқсас проблеманы күтуге болады көпәтерлі үй және онда тұрады. Туындаған қылмыстық жауапкершілік оларды қарау үшін арнайы тағайындалған қызметкерлер алады. Мұндай қызметкер тәртіптік жауапкершілікке тартылуы немесе тіпті жұмыстан шығарылуы мүмкін, бұл жерде қылмыс орын алған жағдайда осылайша оған қылмыспен қарсы күресуге күшті ынталандыру бар.

Бұл тек аналитикалық айырмашылықтар екенін ескеру қажеи, соның салдарынан бұл санаттар жауапкершіліктер кейде күнделікті өмірде қиылысады. Мысалы:

1. Қызметкер клиентпен жеке байланыс орната алады. Бұл қашан сатып алушы дүкенге мас күйінде кіреді, қызметкер бейресми бақылауды, сондай-ақ оны мәжбүрлеу үшін ресми жауапкершілікті жүзеге асыра алады. [6]
2. Жалпы жұртшылыққа кейде ақшалай сыйақылар ұсынылады тұтқындауға немесе қылмыстың алдын алу саласындағы басқа ынтымақтастыққа әкелетін ақпарат.

Жеке тұлға жататындар жауапкершілік ықтимал қылмыскермен тікелей сөйлесуі мүмкін. Керісінше, егер қылмыстық жауапкершілік жүктелетіндер іс әрекет

жасаса, олар бәлкім, жауапты адаммен сөйлесуді қылмыскер немесе қылмыс болғанша күтіңіз, содан кейін полиция шақырылу тиіс. Осылайша, жауапкершілік деңгейі жай ғана әсер етпейді, қылмыстың жолын кесу ықтималдығы қарастырылған, бірақ мұндай жолын кесу тікелей және тез болады. Екінші жағынан, бейтаныс адамдардың құқық бұзушылықтар жоқ деп танылған топта олардың заңсыз әрекеттеріне қандай қауіп төнуі мүмкін екенін әрқашан біледі. Осылайша, жалпы жұртшылық әлі де белгілі бір профилактикалық күшке ие. Осылайша ұйымдар жауапкершілікті қосымша күш-жігермен шоғырландыруға тырысады және ынталандыруды жүзеге асырады. Осы салыстырмалы мысалдарға қарамастан, бастапқы аналитикалық айырмашылықтар әртүрлі жауапкершілікті түсіну үшін пайдалы болып қала береді. Жауапкершілік дәрежесі келесі ретпен азаяды: жеке, тағайындалған, бөлінген және жалпы жауапкершілікті туғызады. Осылайша, жеке тұлға жататындар жауапкершілік ықтимал қылмыскермен тікелей сөйлесуі мүмкін. Егер біреуге қарсы тұру үшін адамның өзара әрекеттесуінің үш қадамы қажет болса, қылмыскер, қылмыс бұрыннан болған болуы мүмкін және қылмыскер жасырынған болуы мүмкін. Осылайша, жауапкершілік деңгейі тек әсер етпейді қылмыстың жолын кесу ықтималдығы болып табылады, бірақ мұндай жолын кесу тікелей және тез болады. Екінші жағынан, құқық бұзушылар жоқ топта олардың заңсыз әрекеттеріне қандай қауіп төнуі мүмкін екенін әрқашан біледі. Осылайша, жалпы жұртшылық әлі де белгілі бір профилактикалық күшке ие. [7]

Қолданған әдебиеттер:

1. Алауханов, Е. О. Қылмыстық құқық: Ерекше бөлім [Текст] : оқу құралы / Алауханов Е.О. - Алматы : Жеті жарғы, 2001. - 224 с.
2. Абілезов, Е. Т. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы [Текст] : жалпы бөлім: Оқулық / Ред. Е.О. Алауханов, С.М. Рахметов. - Алматы : Жеті жарғы, 2001. - 272 с.
3. Ағыбаев, А. Н. Қылмыстық құқық [Текст] : ерекше бөлім: Оқулық / Ағыбаев А.Н. - Алматы : Жеті жарғы, 2000. - 520 с.
4. Бугыбай, Д. Б. Қылмыстық құқық [Электронный ресурс] : CD ROM Оқулық / Бугыбай Д.Б. - Алматы : Юрид. лит., 2004.
5. Бапанов, Т. А. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім [Текст] : альбом үлгі / Бапанов Т.А., Абілезов Е.Т. - Алматы : Данекер, 2001. - 103 с.
6. Жүнісов, Б. Ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім [Текст] : оқулық / Жүнісов Б.Ж. - Караганды : Фемида, 2000. - 240 б. с.
7. Ағыбаев, А. Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім [Текст] : оқулық / Ағыбаев А.Н. - 4-басыл. онделіп, толық. - Алматы : Жеті жарғы, 2007. - 360 с.

ӘОЖ:343.293

РАҚЫМШЫЛЫҚ ТУРАЛЫ ЗАҢ: КІМГЕ-КЕШІРІМ, КІМГЕ-ЖАЗА?

**«Заң» факультетінің 3 курс студенті Мұратбекова Аяжан
Ғылыми жетекші: заң ғылымдарының магистрі Датева Айбала
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Амнистия немесе рақымшылық (грекше $\alpha\mu\nu\eta\sigma\tau\iota\alpha$ – кешіру) адамдардың белгісіз бір тобын мемлекет басшысының немесе өкіметтің жоғары өкілетті органының шешімімен қылмыстық жазадан босату. Амнистия жалпы (қылмыстық кодекстің белгілі бірбаптары бойынша сотталған немесе қылмыстық жауапкершілікке тартылған барлық адамдар үшін) немесе ішінара (рақымшылық ету) болуы мүмкін. Амнистия актісімен кейде сотталу фактісі алынып тасталады. Қазақстанда айыптау үкімі заңды күшіне енген жеке адамға қатысты рақымшылық ету актісін Қазақстан президенті шығарады. Амнистия актісі аса ауыр қылмыс жасаған адамдарға, кісі өлтіргендер мен жазаны өтеу кезеңінде тәртіп бұзған адамдарға қолданылмайды.

Кілт сөздер: рақымшылық, сотталушы, заң, сот, қаңтар оқиғасы

Аннотация. Амнистия или помилование (греч . $\alpha\mu\nu\eta\sigma\tau\iota\alpha$ — прощение) — освобождение неизвестной группы лиц от уголовного наказания по решению главы государства или высшего органа государственной власти. Амнистия может быть общей (для всех лиц, осужденных или привлеченных к уголовной ответственности по отдельным статьям УК РК) или частичной (амнистия). Акт об амнистии иногда снимает факт судимости. Президент Казахстана издает акт об амнистии в отношении лица, судимость которого вступила в законную силу в Казахстане. Акт об амнистии не распространяется на лиц, совершивших тяжкие преступления, убийства и лиц, нарушивших порядок в период отбывания наказания.

Ключевые слова: амнистия, подсудимый, закон, суд, январское происшествие.

Annotation. Amnesty or mercy (Greek $\alpha\mu\nu\eta\sigma\tau\iota\alpha$ - forgiveness) is the release of an unknown group of people from criminal punishment by the decision of the head of state or a high authority of the government. Amnesty can be general (for all persons convicted or prosecuted under certain articles of the criminal code) or partial (amnesty). The act of amnesty sometimes removes the fact of conviction. The president of Kazakhstan issues an act of amnesty against an individual whose conviction has entered legal force in Kazakhstan. The amnesty act does not apply to people who have committed serious crimes, murders and people who have violated the order during the period of serving their sentence.

Key words: amnesty, defendant, law, court, January incident.

Амнистия немесе рақымшылық (грекше $\alpha\mu\nu\eta\sigma\tau\iota\alpha$ – кешіру) адамдардың белгісіз бір тобын мемлекет басшысының немесе өкіметтің жоғары өкілетті органының шешімімен қылмыстық жазадан босату.

Қылмыс жасаған адамды жазалаудан толық, немесе ішінара азат ету не болмаса сотпен тағайындалған жазаны барынша жеңіл жазамен ауыстыру. Бұл сонымен қатар жазасын өтеп келген адамдардан сотталғандығын алып тастау. Рақымшылық құқы әдетте елдің ең жоғарғы өкілетті органы мен (немесе) Президенті

арқылы танылады. Қазақстанда Рақымшылық туралы актіні Республиканың Парламенті шығарады. Рақымшылықтың кешірімнен (амнистия) айырмашылығы неде?

Екеуі ұқсас. Кешірім қандай ма бір қылмысы үшін жауапкершілігі қарастырылған қылмыстық заңды да, сот үкімін де жоя алмайды, алайда қылмыстық жауапкершіліктен не жазадан босатады болмаса сот тағайындаған жазаны жеңілдете алады. Дейтұрғанмен айырмашылығы да бар. Егер рақымшылық жекелеген сипатта болса, кешірім белгілі бір тұлғалар санатына не тобына қолданылады: мәселен әйелдерге немесе кәмелет жасына толмағандарға, болмаса ұзақ мерзімге сотталғандарға. ҚР Конституциясының 54 бабына сәйкес кешірім беру туралы актіні шығаруға құқылы – Парламент. Ал, рақымшылықты жоғарыда атап өткендей, тек ел Президенті жүзеге асыра алады.

Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің отыз жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» Қазақстан Республикасының Заңына қол қойды. Заңның мәтіні баспасөзде жарияланды.

Рақымшылыққа іліккен адамдар ақталған болып есептелмейді. Бұл оңалту негіздеріне жатпайды. Сондықтан рақымшылық түрінде жазадан босатылған тұлғалар үшін заңнамада белгілі бір шектеулер бар, - деп түсіндірді Әсет Шындалиев Сенаттың отырысынан кейін кулуарда өткен брифинг кезінде.[1]

Сондай-ақ ол бұл қандай шектеулер екендігіне тоқталып өтті.

Атап айтқанда, мемлекеттік қызмет және құқық қорғау қызметі туралы заңнамада рақымшылық акті қолданылған тұлғалар мемлекеттік қызметке де, құқық қорғау қызметіне де жұмысқа тұра алмайтындығын қарастырылады. Олардың туыстарына бұл шектеулердің мүлдем қатысы жоқ, - деді Бас прокурордың орынбасары.

Қаңтар оқиғасы бойынша 1500-дей адам рақымшылыққа ілігеді. Жалпы Қаңтар оқиғасында қылмыс жасады деп күдікке ілінгендердің 49-ы – құқық қорғау органдарының қызметкерлері. Сол 49-дың ішінен бір қылмыс қана рақымшылыққа жатады. Бұл – қылмысты жасырғаны үшін бабына қатысты. Қызмет бабын асыра пайдаланғандар және адам азаптағандар рақымшылыққа ілінбейді, - деп атап өтті Бас прокурордың орынбасары Сенаттың кулуарында тілшілерге берген сұхбатында.[2]

Айтуынша, қазіргі уақытта Қаңтар оқиғасына қатысты тергеу амалдары әлі жалғасып жатыр. Белгілі болғандай, 49 құқық қорғау саласының қызметкерлерінің 48-і рақымшылыққа ілінбейді.

Қазіргі таңда ЖД-158/5 мекемесінен 64 жазасын өтеуші рақымшылық заңының талаптарына сәйкестендірілді. Оның ішінде, 53 сотталған жаза өтеуден босатылса, өзгелерінің жаза мерзімдері қысқартылады. Бүгінгі күні Жамбыл аудандық сотында «Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдығына байланысты рақымшылық жасау туралы» ҚР Заңына сәйкес сотталған 5 адамға қатысты жазасынан босату туралы ұсыныстар қаралып, қанағаттандырылды, - деді Бақытжан Шарипбеков.

Нұр-Сұлтан, ВАQ.KZ тілшісі. Орталық коммуникациялар қызметі алаңында өткен брифингте ІІМ Қылмыстық-атқару жүйесі комитеті төрағасының орынбасары Мейрам Аюбаев жемқорлықпен ұсталған қанша адам рақымшылыққа ілінгенін айтты.[3]

Қазіргі уақытта мекемелерде бұған дейін рақымшылық актісі қолданылған 1 972 сотталған ұстауда отыр, оның 594-і 2016 жылы болған рақымшылықпен шығып, қылмыс жасап, қайта келгендер.

Осы биылғы жылғы «Рақымшылық туралы» заңның бір ерекшелігі бұрын рақымшылықпен босатылып сотталғандарға қайтадан мүмкіндік беретін норма қарастырылған. Мұндай норма алғаш рет енгізілді. Бұрынғы заңдарда болмаған, - деді ол.

Мейрам Аюбаевтың айтуынша, сыбайлас жемқорлық қылмысы үшін сотталған адамдарға келетін болсақ, қазір мекемелерде осындай баппен сотталған 501 адам бар.

Алдын ала есептеулер бойынша, мұндай топтың ішінен 7 адам рақымшылыққа ілінеді, оның төртеуі босатылады және 3 сотталған адамның мерзімдері қысқартылады. Бұл ауыр емес және орташа сыбайлас жемқорлық бабымен сотты болған адамдар. Заңға сәйкес рақымшылық жасау актісі ауыр және аса ауыр сыйбайлас жемқорлық қылмыстар жасағандарға қолданылмайды, - деп түсіндірді комитеті төрағасының орынбасары.[4]

Қылмыстық-атқару жүйесі комитеті деректері бойынша рақымшылық жасауға 2 292 сотталған және пробация қызметінің есебінде тұрған 11 мыңнан астам адам түседі. Оның ішінде мыңға жуық адам бостандыққа шығады, 4 мыңға жуық адам пробация қызметінің есебінен толық шығарылады.

Сондай-ақ пробация қызметінің 9 мыңнан астам сотталған және есеп беретін адамдары жаза мерзімінің өтелмеген бөлігін қысқартылады. Барлығы 64 әйел, 898 ер босатылады.

Рақымшылық жасалған айтулы жағдайлар

Қазақстанда экстремистік қозғалыс деп танылған ұйымның негізін қалаушы, БТА банктің директорлар кеңесінің бұрынғы төрағасы Мұхтар Әблязов 2002 жылы қызметтік өкілеттілігін асыра пайдаланғаны үшін 6 жылға сотталды. 2003 жылы оған рақымшылық жасалып, саясатпен айналыспаймын деген уәдесімен бостандыққа шықты. 2009 жылы оған қатысты алаяқтық фактісі бойынша және БТА банктің мүлкін жымқырғаны үшін жаңа қылмыстық іс қозғалды.

Бұрынғы денсаулық сақтау министрі Жақсылық Досқалиев сыбайлас жемқорлық үшін 7 жылға сотталды. Нұрсұлтан Назарбаевты жарлығымен 2012 жылы оған рақымшылық жасалды, жазасын өтеу мерзімі 2 жылға қысқартылды.

2018 жылдың мамыр айында конфессия аралық алауыздық туғызғаны үшін сотталған "Иегова куәгерлері" аталатын діни ұйымның жақтаушыларының бірі Теймур Ахмедовке рақымшылық жасалды. Уағызшы қамаудан босатылып, сотталғандығы да алынып тасталды. Рақымшылық жасалғанда ол 61 жаста болған.

2015 жылы Статистика агенттігінің экс-басшысы Анар Мешімбаеваға рақымшылық жасалды. Ол бюджет қаржысын жымқырғаны үшін 7 жылға сотталған еді. Оның жазасын өтеу мерзімі 2 жылға қысқартылды.

Сөзімді түйіндей келе, айтқым келетіні елімізді дүр сілкіндірген қаңтар оқиғасы жұрт есінде біраз уақытқа дейін қалатыны сөзсіз. Жастардың арандатушылардың провокациясына еріп 30 жыл құрған болашақты бір аптаның ішінде тас-талқан ете жаздауы әрине қорқынышты. Әркімнің көзіндегі қорқыныш пен болашағына аландаушылық бір жақтан көмек сұраудың сигналы секілді көрінді. Сондай сәтте дер кезінде барлық ситуацияны өз қолына алып үлгерген Президентіміздің саяси аренадағы біліктілігі мен еліне деген аландаушылығын білдіреді деп ойлаймын.

Сол сәтте бассыздықты тұйықтау мақсатында ұсталған барлық азамат кінәлі деп айту әрине қате пікір. Ондағы кез-келгенінің ойына кіріп шыққанымыз жоқ. Не десек те, олардың барлығы күмәнді есебінде тергеуден өтті. «Менің балам кінәсіз» деген ананың жанайқайы мен «мен тек көмектескім келді», «әділдік қайда» деген жұртшылық сөзін естіп, рақымшылық жариялаған көшбасшы әрине халықтың алғысына бөленді.

Жоғарыда атап өткенімдей бұл жолғы рақымшылықтың біршама ерекшеліктері де жоқ емес. Дегенмен, осындай мүмкіндік туған азаматтар алдағы уақытта мұндай қылыққа бармаса екен деген үміт қана бар. Ол үшін де қоғамда сіз болып, біз болып ондай азаматтарға қолдау мен сенім білдіруіміз керек деп ойлаймын.

Қолданылатын әдебиеттер:

- 1.Қазақстан Республикасының «Қылмыстық атқару кодексі» 2014 жыл 5 шілде
- 2.Қазақстан Республикасының «Қылмыстық кодексі» 2014 жыл 3 шілде
- 3.<https://informburo.kz/kaz/prezidentt-raymshylyyna-kmder-lgu-mmkn-sottalandar-ylmysty-zhazadan-alay-bosatylady-.html>
- 4.<https://baq.kz/tag/raqymshylyq/>
- 5.<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%8F>

ӘОЖ. 342.25

ӨЗ ЕРКІМЕН БАС ТARTУ КЕЗІНДЕГІ МЕНШІККЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ САРАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Акимбаева А.А.

«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы
Жиделиев А.Б., МҚҚ-21-1 тоының 2 курс магистранты
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Осы мақалада зерттеудің маңыздылығы жалпы қылмыстық құқық шеңберінде жеке меншікке қарсы қылмыстарды алдын алу, оларды болдырмау, болған жағдайда тез арада оны жоққа шығару көзделіп отыр. Оның себеп салдары анықталы, мүмкіндігінше еліміздің аумағында жоғарыда аталған қылмыс түрлерін азайтуды, жалпы реттеушілік құқықық қатынастардың ерекшеліктерін айқындау болып табылады.

Түйін сөздер: республика, қылмыс, меншік, демография, кодекс, жаза, құқықбұзушылық

Аннотация. Значимость исследования в данной статье заключается в том, что в рамках общего уголовного права предусматривается предупреждение, пресечение преступлений против частной собственности, в случае их возникновения, скорейшее ее отрицание. Причинно-следственная связь заключается в определении, по возможности, минимизации вышеуказанных видов преступлений на территории страны, особенностей общих регуляторных правоотношений.

Ключевые слова: республика, преступление, собственность, демография, кодекс, наказание, правонарушение

Annotation. The importance of the study in this article is that within the framework of general criminal law, it is envisaged to prevent crimes against private property, to prevent them, and, if so, to immediately refute them. In addition, in the course of committing crimes against private property, the situation of special subjects is regulated. Its causal effect is to determine, if possible, the reduction of the above-mentioned types of crimes in the territory of the country, the specifics of general regulatory legal relations.

Keywords: Republic, crime, property, demography, code, punishment, offense

Қылмыстық кодексіңде, егер адам қылмысты аяғына дейін жеткізу мүмкіндігін білсе, адамның қылмысқа дайындалуын немесе қылмыс жасауға тікелей бағытталған әрекеттерді (әрекетсіздікті) тоқтатуын таниды. Қылмыстық кодексіңің, егер адам осы қылмысты аяқтаудан өз еркімен және түпкілікті бас тартқан жағдайда ғана қылмыс үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылмайды деп санауға негіз береді.

Осылайша, Қылмыстық кодексіңің бабына сәйкес, адамның қылмысқа дайындалуын өз еркімен және түпкілікті тоқтату немесе қылмыс жасауға тікелей бағытталған әрекеттерді (әрекетсіздікті) тоқтату, егер қылмыстан өз еркімен бас тарту деп танылады. Адам қылмысты аяғына дейін жеткізу мүмкіндігін білген. Құқықтық табиғаты бойынша қылмысты аяқтаудан өз еркімен бас тарту адамның мінез-құлқы аяқталмаған қылмыс ретінде квалификацияланғанына қарамастан, қылмыстық жауаптылықты жоққа шығаратын жағдай болып табылады.

Аяқталмаған қылмыс пен қылмыстан өз еркімен бас тартудың негізгі айырмашылығы қылмыстың соңына дейін аяқталмауына негіз болған себептерде: аяқталмаған қылмыспен бұл адамға тәуелді емес мән-жайлар; қылмыстан өз еркімен бас тартқан жағдайда, қылмысты соңына дейін жеткізу мүмкіндігін сезінген адамның өз еркі.

Ерікті бас тарту құрылымы екі топқа біріктірілген кемінде төрт белгіні қамтиды. Бірінші топ ерікті бас тартудың объективті көріністерін сипаттайды, осыған байланысты белгілер объективті деп аталады:

1) адам қылмысқа дайындалу жүзеге асырылатын әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасауды тоқтатса; Сонымен, қылмысты адам дайындық сатысында немесе оқталу сатысында тоқтатады;

2) қылмысты көрсетілген сатыларда тоқтату түпкілікті болып табылады.

Белгілердің екінші тобы ерікті бас тартудың субъективті жағын анықтайды:

1) қылмысты көрсетілген сатыларда тоқтату ерікті;

2) адам қылмысты аяғына дейін жеткізу мүмкіндігін біледі.

Әрине, аяқталмаған қылмыс және өз еркімен бас тарту белгілерінің мазмұны туралы нақты түсінік болуы керек. Мысалы, аяқталмаған қылмыстың белгілерінің бірі «қылмыстың аяқталмағаны» - объективті белгі, ол тікелей көрсетілген. Ең үлкен қиындық белгілі бір жағдайда өз еркімен бас тарту белгісін анықтауда туындайды. Бұл белгі адамның еркінен тәуелсіз мән-жайлардың болуы сияқты дайындық пен қастандықтың қарама-қарсы белгісімен бәсекелеседі, осыған байланысты қылмыс осы адаммен аяқталмаған. Бұл жағдайда дайындалу немесе оқталу түріндегі қылмыс орын алып, адам қылмыстық жауапкершілікке тартылады деп айтылады. Ерікті бас тарту аяқталған әрекет сатысында да орын алуы мүмкін, бұл кезде адам оның пайда болу мүмкіндігін түсіне отырып, оның пайда болуын болдырмайды. Аяқталған

әрекет кезінде ерікті бас тарту қылмыстық нәтижеге қол жеткізуге бағытталған әрекеттерді (әрекетсіздікті) жасау сәті мен оның нақты орын алуы арасындағы себепті байланыстың дамуында әлі азды-көпті уақыт кезеңі болған кезде ғана мүмкін болады. және қылмыскер шынымен курсқа әсер етуі мүмкін құбылыстар. Мысалы, ол өзінен ажал күшқан адамды құтқарады, тіршілікті қамтамасыз ететін дәрі егіп шұғыл көмек көрсетеді, басталған қанды тоқтатады. Мұндай жағдайларда ерікті бас тарту нақты қоғамдық қауіпті зардаптардың алдын алуға бағытталған белсенді әрекеттерде ғана көрініс табатыны анық.

Алайда, аяқталған оқталу қауіпі қылмыс субъектісі тарапынан қылмыстық нәтиженің алдын алуға бағытталған белсенді әрекеттерсіз өткен жағдайларда өз еркімен бас тарту туралы мәселе туындауы мүмкін емес. Бұл жағдайда біз бұл үшін мүмкіндік болған кезде жаңа әрекетті қайталаудан ерікті бас тарту туралы айтып отырмыз. Мысалы, біреу атып, бірақ жіберіп алды, қайтадан атуға мүмкіндік болды, бірақ атпады. Осылайша, әрекетті қайталаудан бас тарту бұрын жасалған әрекет үшін қылмыстық жауаптылықты жоймайды. Қылмыстық жауаптылықты және бұрынғы күйді ерікті түрде қалпына келтіруді жоймайды. Мысалы, ұрланған затты қайтару немесе залалды өтеу. [1]

Өз еркімен бас тарту шегін анықтаған кезде қылмыстың заңнамалық құрылымының ерекшеліктерін ескеру қажет. Сонымен, қысқартылған құрамға қатысты қозғалған қылмыстық әрекетті жалғастырудан ерікті түрде бас тарту туралы сөз болмайды, өйткені кінәлі адамның жасаған әрекетінде аяқталған қылмыс құрамы бар.

Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінің бірқатар ережелері олардың мазмұнын ескере отырып, оларды бапта қамтылған негізгі (жалпы) анықтамаға негізделген ерікті бас тартудың ерекше жағдайы ретінде қарастыруға негіз береді.

Қатысушылықты бағалауда қозғалған қылмысты жалғастырудан және соңына дейін жеткізуден ерікті түрде бас тартудың барлық белгілері де қолданылады. Қатысушының қылмыстан өз еркімен бас тартуы мынадай белгілермен сипатталады: қылмысты аяғына дейін жеткізбеу, өз еркімен, қылмысты аяғына дейін жеткізу мүмкіндігін, түпкілікті, дер кезінде сезіну. Алайда, заң шығарушы Өнердің 1-бөлігінде ерікті бас тартудың анықтамасын береді. Қылмыстық кодексінің оның барлық белгілерін қамтымайды, олардың бір бөлігімен ғана шектеледі.

Айта кету керек, сыбайластардың жоспарланған қылмыстық әрекеттен өз еркімен бас тарту әрекеті жеке тұлғаның қызметімен салыстырғанда екі топқа бөлуге болатын маңызды белгілерге ие: жалпы, барлық сыбайластарға тән және тән ерекше. әрбір сыбайластың жеке. Қатысушылардың өз еркімен бас тартуының жалпы белгілері мыналар: біріншіден, сыбайластардың өз еркімен бас тарту мүмкіндігі қылмыс жасаушының әрекеті мен мінез-құлқының сипатына байланысты; екіншіден, сыбайластың өз еркімен бас тартуы қатаң жеке сипатта болады, яғни қылмыстың басқа сыбайластарын қылмыстық жауаптылықтан босатпайды; үшіншіден, сыбайластың өз еркімен бас тартуы оның бірлескен қылмыстық әрекетке қосқан үлесін жоюдан, алып қоюдан тұрады.

Сыбайластардың әрекетін, бұл анық, бір-бірінен тәуелсіз, дербес қылмыстар ретінде қарастыруға болмайды. Қылмыстың жекелеген элементтері сыбайластардың нақты қылмыстық әрекеттерін қамтиды. Өз еркімен бас тартудың барлық белгілері болған жағдайда сыбайластың әрекетінде мұндай құрам болмайды. Аяқталмаған қылмысы үшін сыбайласты жауапқа тартуға негіз жоқ, өйткені адамның еркінен тыс мән-жайлар бойынша қылмыстық нәтиженің болмауы сияқты дайындалу мен

оқталудың бұлтартпас белгісі жоқ. Сыбайластың қылмыс жасаудан аулақ болу әрекетіне баға бере отырып, басталған қылмыстық әрекетті аяқтаудан өз еркімен бас тартқан сыбайластың қылмыстық жауаптылығын алып тастаудың бірден-бір негізі оның іс-әрекетінде қылмыс құрамының болмауы болып табылады деген қорытындыға келеміз. Демек, сыбайластың өз еркімен бас тартуы оның қылмыстық жауаптылығын жоққа шығаратын мән-жай болып табылады. [2]

Құқық қолдану тәжірибесінде және қылмыстық құқық ғылымында жеке меншікке қарсы аяқталмаған қылмыс үшін жауапкершілік мәселелеріне дәстүрлі түрде үлкен назар аударылды. ҚР Қылмыстық кодексінің «Аяқталмаған қылмыс» б-тарауында аяқталған және аяқталмаған қылмыс, қылмысқа дайындық және қылмысқа оқталу, қылмыстан өз еркімен бас тарту ұғымдарын анықтайтын баптар бар. Осы тараудың нормалары сондай-ақ қылмыстық жауаптылықтың шектерін және қылмысқа дайындалу квалификациясының ерекшеліктерін және қылмыс жасауға әрекеттену. Қылмыстық жазаға ауыр және аса ауыр қылмыстарға дайындалу, қылмысқа оқталу және аяқталған қылмыс жатады. Қасақана қылмыстың сатылары жасалған қоғамдық қауіпті әрекеттердің сипаты бойынша сапалық жағынан ерекшеленеді, кінәлінің қылмыстық ниетті жүзеге асыруының әртүрлі дәрежесін көрсетеді. Тәжірибеде кейде қасақана қылмыс жасау сатыларына ұқсас қылмыстық-құқықтық құбылыс – ниеттің ашылуы кездеседі. Ниеттің ашылуы танылады мысалы, қылмыскердің басқа адамға дайындалып жатқан немесе жасалып жатқан қылмыс туралы ақпаратты хабарлауы, жасалған қылмыстың жоспары бар жазбаларды табуы. Қылмыс жасаймын деп қорқытуды қасақана анықтаудан (мысалы, тонау кезінде өлтіремін немесе денсаулыққа ауыр зиян келтіремін деп қорқыту) ажырату керек. Меншікке қарсы зорлық-зомбылық қылмыстарында қоқан-лоққы көрсету қылмыстың белгілерін құрайды, өйткені бұл әрекет қоғамға қауіпті және тікелей зиян келтіреді.

Қылмысқа дайындықтың анықтамасы баптың 1-бөлігінде көрсетілген. Қылмыстық кодексінің бабында: «Қылмысқа дайындалу - бұл адамның қылмыс жасау үшін құралдарды немесе құралдарды табуы, жасауы немесе бейімдеуі, қылмысқа сыбайластарын іздеуі, қылмыс жасауға алдын ала сөз байласуы немесе басқалар. Қылмыс жасау үшін қасақана жағдай жасау, егер қылмыс сол адамға байланысты емес мән-жайлармен аяқталмаса». Дайындықтың нормативтік концепциясын талдай отырып, заңда «қылмыс жасауға өзге де қасақана жағдай жасау» белгісімен жабылатын қылмыстық әрекеттердің шамамен алынған тізбесі қолданылғаны туралы қорытынды жасауға болады. [3]

Заң дайындықтың бес нақты нысанын ажыратады: адамның қылмыс жасау құралдарын немесе құралдарын табу, жасау немесе бейімдеу, қылмысқа сыбайластарды табу, сөз байласу. Қылмыс жасау үшін қаражатты немесе құралдарды іздестіру қылмыс жасау үшін ақшалай қаражаттарды, құралдарды іздестіру және нақты алудың жүзеге асырылуымен сипатталады. Ізденістің өзі, өз кезегінде, әр түрлі формада көрінуі мүмкін: сатып алу, айырбастау, уақытша қарыз алу, сыйлық ретінде қабылдау, табу және басқа да жағдайларға байланысты. Іздестіру құралдары немесе құралдар, әдетте, қылмыстық мақсатта өз мақсаты бойынша пайдаланылады. Қарастырылған құралдар немесе құралдар кейбір жағдайларда. Қылмыстың объективтік жағын қосымша сипаттайтын немесе оларға қараудың өзі қылмыстық заңсыз болып табылатын жағдайларда оның негізін құрайтын заң шығарушының қылмыс құрамына осылайша қосу туралы еркі. Жағдайларды жасау үшін, әдетте, объективтілігі бойынша құралдар мен құралдар

болып табылатын, бірақ олардың бірнешеуі ғана қылмыс жасау құралы немесе құралы ретінде сипатталатын заттар қолданылады. «Қылмыс жасауға қасақана жағдай жасау» сөзбе-сөз түсіндіргенде, қылмыс жасау құралдары немесе құралдары болашақта тікелей қоғамға қауіпті әрекеттің құрамына кіретін заттар ғана екенін білдіреді. Сонымен бірге, «құрал» және «құрал» терминдерінің арасында қатаң айырмашылық жоқ екенін есте ұстаған жөн. Бір ұстаным бойынша қылмыс жасау құралдарына жалған құжат (алаяқтық кезінде), атыс қаруы (тонау кезінде) жатады. Түсіндірме сөздікте құрал кем дегенде екі мағынада түсіндіріледі: 1) қандай да бір жұмыста, кез келген кәсіпте қолданылатын құрал, құрал; 2) бір нәрсеге жетудің, жүзеге асырудың құралы, жолы. Өз кезегінде, құралдар құрал (зат, құрылғы, т.б. немесе олардың тіркесімі) мағынасына ие. Басқа көзқарас бойынша, құрал дегеніміз – тікелей зиян келтіретін кез келген объект, қылмыс жасау құралы – қылмыс жасауды жеңілдететін, оның жасалуына жағдай жасайтын объектілер. Қылмыс жасау құралдары «қоғамдық қауіпті зардаптарды тікелей тудыратын дене күшін арттыру үшін қолданылатын заттар» деген пікір бар. «тиісті заттарды өңдеу, соның нәтижесінде қылмыс жасағанда оларды пайдалану ыңғайлы», - бұрауышты қайрау, үлкен асхана пышағын желбезекке айналдыру және т.б. [4]

Сонымен қатар, аңшы мылтығын кесілген винтовкаға айналдыру қару жасау болып табылады. «әртүрлі сипаттамалары бар үйде жасалған тегіс ұңғылы атыс қаруының функцияларын» меңгерген. Әдістемелер бойынша сыбайластарды іздеу де өте алуан түрлі - бұл белгілі бір адам туралы сұрау салу, онымен тікелей танысу, тест жүргізу (сенімділікке тестілеу, «мамандық» білімін тексеру, басқа қасиеттерді анықтау және сынау). Күдікті сыбайласы, әрине, алдағы қылмысты біледі немесе оған қызығушылық тудырады. Психологиялық әсер ету әдістері қолданылады: мақұлдау, алдау, корқыту, идеологиялық әсер ету. Тәуелділік жағдайы, паракорлық, физикалық зорлық-зомбылық, олардың комбинациясы қолданылады (бірнеше әдісті бірден қолданған жағдайлар). Қылмыс жасау үшін өзге де қасақана жағдай жасау басқа сипаттағы әрекеттермен: жәбірленушінің ізіне түсу, болжамды шабуыл объектісін байқау, жәбірленушінің немесе оның туыстарының абыройын түсіретін мәліметтер алу, кедергілерді жою, жәбірленушіні әкелу сияқты әрекеттерден көрінуі мүмкін. өзіне қарсы қылмыс жасалатын жерге немесе жәбірленушіні күтуге.

Дайындықтың субъективті белгісі – тікелей ниет. Бұл ретте ниетті тікелей көрсетуге болады, өйткені дайындық әрекеттерінің мақсаты жоспарланған қылмыстық нәтижеге қол жеткізуді қамтамасыз ету болып табылады. Шынында да, болашақта қандай да бір нәтиженің болуын қамтамасыз ету үшін іс жүзінде тиісті жағдай туғызатын әрекеттерді жасау қажет. Қылмыстық құқық теориясында қылмысқа дайындалу және кенеттен қасақана қылмыс жасауға оқталу мүмкіндігі туралы мәселе қарастырылды. Сонымен бірге, бап бойынша қылмыс жасауға оқталу мүмкіндігі туралы дұрыс үкім шығарылғаны атап өтілді.

Қолданған әдебиеттер:

1. Алауханов, Е. О. Қылмыстық құқық: Ерекше бөлім [Текст] : оқу құралы / Алауханов Е.О. - Алматы : Жеті жарғы, 2001. - 224 с.
2. Абілезов, Е. Т. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы [Текст] : жалпы бөлім: Оқулық / Ред. Е.О. Алауханов, С.М. Рахметов. - Алматы : Жеті жарғы, 2001.
3. Ағыбаев, А. Н. Қылмыстық құқық [Текст] : ерекше бөлім: Оқулық / Ағыбаев А.Н. - Алматы : Жеті жарғы, 2000. - 520 с.

4. Бугыбай, Д. Б. Қылмыстық құқық [Электронный ресурс] : CD ROM Оқулық / Бугыбай Д.Б. - Алматы : Юрид. лит., 2004.

ӘОЖ 343

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЕҢБЕК ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢІНДЕГІ МӘНІ

Акимбаева А.А.

«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.
Бірімқұл М.Е., МҚҚ-21-1 тобының 2 курс магистранты
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Осы жоғарыда көрсетілген тақырып бойынша мақалада зерттеудің маңыздылығы жалпы еңбек құқығы шеңберінде нарықтағы еңбек қатынастарының туындауы, оның алғы шарттары, сонымен қатар, еңбек қатынастарының дамуына Қазақстан Республикасы аумағында еңбек қатынастарында туындағын мәселелеріне арналған. Қазіргі уақытта еңбек заңнамасында бар келесі негіздер, атап айтқанда жыныстық және жас ерекшеліктеріне байланысты қызметкерлер, олардың денсаулық жағдайы, отбасы міндеттері; еңбек сипатына байланысты және еңбек жағдайларына байланысты; Еңбек аумағына байланысты болып келеді.

Түйін сөздер: еңбек, еңбек кодексі, жұмыс берушы, қызметкер, заң, құқық, мемлекет, мемлекеттік орган.

Аннотация. В данной статье по вышеуказанной теме основное внимание уделяется проблемам возникновения трудовых отношений на рынке в рамках общего трудового права, его предпосылок, а также развитию трудовых отношений в трудовых отношениях на территории Республики Казахстан. В настоящее время в трудовом законодательстве имеются следующие основания, а именно: работники, связанные с половыми и возрастными особенностями, состоянием их здоровья, семейными обязанностями; связанные с характером труда и условиями труда; связанные с территорией труда.

Ключевые слова: труд, трудовой кодекс, работодатель, работник, закон, право, государство, государственный орган.

Annotation. The importance of the study in this article on the above topic is devoted to the issues of the emergence of Labor Relations in the market within the framework of labor law in general, its prerequisites, as well as the development of Labor Relations in labor relations in the territory of the Republic of Kazakhstan. Currently, the following grounds exist in labor legislation, namely, employees due to gender and age characteristics, their state of health, family responsibilities; due to the nature of Labor and due to working conditions; depending on the territory of Labor.

Keywords: labor, labor code, employer, employee, Law, Law, State, state body.

1991 жылы тәуелсіздік алып, басталуымен Қазақстан экономикасының нарықтық қызметке ауысуы ұлттық еңбек нарығы әртүрлі факторлармен байланысты болады. Олардың ішінде бірінші кезекте саяси, экономикалық, әлеуметтік және демографиялық факторлардың әсерін атап өту қажет. Әрқайсысының

маңыздылығын, дәрежесін және маңыздылығын анықтау өте қиын және алайда, демографиялық фактордың көп бөлігі назардан тыс қалмауы мүмкін. Бұл айта кету керек, демографиялық процестердің еңбек нарықтарының жұмысына әсері Қазақстан Республикасында жұмыспен қамтуды біржақты қарастыруға болмайды. Айта кету керек, қазір болып жатқан және болып жатқан процестердің өзі еңбек нарықтарының жұмыс істеуіне айтарлықтай әсер етті және қазір болып жатқан және болып жатқан демографиялық өзгерістер әсер етуде. Бұл анықтау арқылы дегенді білдіреді және бір жағынан демографиялық процестер мен болып жатқан процестер арасындағы генетикалық байланыстар еңбек және жұмыспен қамту нарықтарындағы орын өте қиын болып есептелінді. Олардың қайсысы республикада негізгі себеп болғанын айту даусыз. Әрине, халық санының азаюымен бұл тұжырым өте қисынды еңбек нарықтарындағы жұмыс күшінің саны азайып келеді. Бірақ тағы бір нәрсе қисынды еңбек нарықтарындағы жұмысқа қабылдау рәсімдерінің өзгеруімен және әйелдерді жұмыстан шығару шарттары демографиялық жағдай өзгерді және бүгінгі күнге дейін өзгеруде. Бұл өзара әсер ететін процестер негізінен және Қазақстан Республикасында болып жатыр. Қазақстан Республикасы демографиялық өзгерістерде және еңбек нарығы саласында және жұмыспен қамту келесі тәртіпте жүзеге асырылады. Алдымен біз еңбек саласындағы өзгерістерді көрсетіп, демографиялық процестерде болған, содан кейін нарықтар саласында болған еңбек және жұмыспен қамту саласындағы өзгерістер қарастырылады. [1]

Соңғы екі онжылдықта көптеген корпорациялар өздерінің ішкі корпоративті құрылымдарын қайта құрды орталықтандырылған шешім қабылдаудан орталықтандырылмаған құрылымдарға және өндірістік желілерде еңбек қатынастарының дамуы көзделуде. Соның ішінде ыдырау және өндірісті орталықсыздандыру фирмаларға мүмкіндік берді өңдеу өнеркәсібінде де, қызмет көрсету саласында да өз қызметін неғұрлым, икемді, Жаһандық бәсекелестікке жақсы бейімделген. Еңбек заңнамасының маңызды ерекшелігі болып табылады оның бірлігі мен саралануы келесі жағдаймен анықталады. Белсенді комбинация бір жағынан еңбек заңнамасының заңдары мен кепілдіктері, оның қолданылу аясын жұмыспен қамтылған барлық қызметкерлерге Республика деңгейінде кеңейтеді, республиканың барлық аумағында, жалпы әлеуметтік және еңбек құқықтары, кепілдіктері мен міндеттері қарастырылып отырады. Екінші жағынан, әртүрлі факторларға байланысты, мысалы кәсілетке толмағандар, ерекше еңбек жағдайлары, ерекше аумақтың экологиялық жағдайындағы еңбек жұмысы, экономикалық қызметтің нақты саласында еңбек қатынастары жүргізілуде. [2]

Мемлекеттік аппараттың қатынастары немесе қызмет ету саласы, белгілейтін құқықтық нормалар бар зардап шеккендер үшін ерекше, нақты еңбек жағдайларындағы қызметкерлердің еңбек құқықтық жағдайы заңмен реттеліп, бір жүйеге келтіріліп отырады. Осы еңбек заңнамасының құрылымы бір жағынан, еңбек қатынастарын орнатуда көрініс табады және жұмыскерлер мен жұмыс берушілердің жалпы құқықтары, міндеттері, келісім-шарт жасасу тәртібін, еңбек келісімшартын бұзу себептері заңнамада, ал екінші жағынан-нормаларға баса назар аударуда еңбекті реттеуді біріктіретін қызметкерлердің санаттары да қарастырылып отырады.

Қазіргі уақытта еңбек заңнамасында бар келесі негіздер, атап айтқанда жыныстық және жас ерекшеліктеріне байланысты қызметкерлер, олардың денсаулық жағдайы, отбасы міндеттері; еңбек сипатына байланысты және еңбек жағдайларына байланысты; Еңбек аумағына байланысты болып келеді. Еңбек қатынастарын реттеу барысында дифференциацияны күшейту барысында еңбек құқығын дамытудың

қазіргі заманғы үрдістерінің бірі болып табылады. Еңбек қатынастарының әртүрлілігіне байланысты қоғамдағы еңбекті ұйымдастыру және қажеттілікті қамтамасыз ету барысында жалпы ережелерді белгілі бір санаттарға бейімдеу болып табылады. Нақты Зерттеудің негізі бұл еңбекті саралау арқылы қамтамасыз етіледі, жынысы мен жасына байланысты заңнама қызметкерлердің ерекшеліктері, олардың денсаулық жағдайы, отбасылық міндеттері қарастырылады. Ерекше еңбек жағдайларын бекітетін еңбек заңнамасына дәйекті талдау жүргізілді, оның ішінде әйелдер, отбасылық міндеттері бар адамдар үшін еңбек қатынастарының зерделенуімен реттелінеді.

Еңбек қатынастарына қатысты алғышарттарды зерттелу барысында жалдамалы еңбекті құқықтық реттеуді реформалауда Қазақстанда өткізілген реформалар қарастырылған. Еңбек қатынастары барысында жасалған тұжырымдар жасалып, әлеуметтік және еңбек құқықтары саласындағы жағдайдың отбасылық міндеттері бар адамдар осы реформамен қарастырылған. [3]

Қарастырылып отырған мәселені талдау барысында тек негізделмеген ішкі Қазақстан заңнамасын зерттеу, сонымен қатар жалпы халықаралық стандарттарда, халықаралық деңгейде бекітілген жалдамалы еңбек ұйымдастыру конвенциялары (ХЕҰ) және ұсыныстар жұмыс орнындағы кемсітушілік келесідей болуы мүмкін, атап айтқанда жынысы, жасы, аурулары, нәсілі, ұлты, тілі, мүліктік жағдайы, әлеуметтік және кәсіптік мәртебесі, тұрғылықты жері, діни немесе саяси сенімдері, қоғамдық ұйымдарға тиесілігі қарастырылады. Көптеген халықаралық қабылданғанына қарамастан еңбек құқықтарына кепілдік беретін құжаттар, отбасылық міндеттері бар адамдар әлі де жұмыс орнындағы кемсітушіліктен зардап шегеді. Тек нақты гендерлік теңдікке қол жеткізу арқылы, оның рөлі туралы ақпаратты тарату және қоғамдағы әйелдердің құқықтары, халықаралық конвенциялар, үкіметтік және қоғамдық бақылау міндеттемелерді орындауға мүмкіндік береді. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету қажеттілігі, сондай-ақ тиісті жүзеге асыру арқылы кешенді тәсілдер, оның ішінде халықаралық конвенциялар, келісімдер және халықаралық ұйымдардың шешімдері бар механизмдердің еңбек құқықтары мен міндеттері күрделі жүйесіне мүмкіндік береді. [4]

Қазіргі таңда қазіргі әлемде еңбек көші қоны процестері ықпал ететін болады нарықтық қатынастарды, интеграцияны дамыту халықаралық еңбек нарығына елдерді мигранттардың халықаралық құқықтарын сақтау арқылы еңбек саласындағы конвенциялар реттелген болатын. Сонымен бірге сыртқы көші-қон процестері мүмкін жоғары білікті ағынның артуы сияқты жағымсыз салдармен бірге шет елдердегі мамандар, қылмыскерлерді жандандыру заңсыз жұмыс күшін жеткізумен айналысатын құрылымдар заңсыз еңбек көші-қоны қарастырылған. [5]

Қазақстан жаһандық стандарттардың жақтаушысы ретінде құқықтар мен мүдделерді декларациялайтын еңбек құқығы саласы құқықтық қатынастарды реттеп отырады. Қазақстан Республикасы Конституциясының аумағында кез келген тұлға еркін жүріп-тұруға құқығы бар; әркімнің елден тыс жерлерге шығуға құқығы бар.

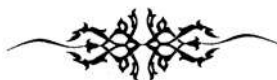
Қазақстан Республикасындағы еңбек көші-қонын құқықтық реттеу адамның ажырамас құқықтары. Бұл жағдайда әркімде бар еңбек бостандығы құқығы, кәсіп түрін еркін таңдау және кәсіптер, бұл сонымен қатар маңызды және ажырамас болып табылады адам мен азаматтың конституциялық құқықтары ретінде танылады. [6]

Егер жұмыс беруші нарықтық жағдайлардың талаптары тез және дұрыс жауап бере алмаса, қысқа мерзімде өзінің өндірістік жүйесін қайта құру және бизнес-процестер, және бұл ретте еңбек құқығымен туындайтын еңбек қатынастары

айтарлықтай болуы керек, қызметкерлерді еңбек кодексі бойынша тиімсіз жұмыс орындарын ұстауға жұмсалатын шығындар тиімсіз болады және ұлттық экономикаға инвестициялауға тиімді болмайды. Әлбетте, жұмыс күшінің икемділігін арттыруға бағытталған әрбір қадам мүдделерге сәйкес келеді. Кәсіпорындар шектеулерден арылады, менеджерлер өнімділікті арттырады ротация және персоналды тиімді пайдалану, ал фирмалар жоғары деңгейге ие болады. Барлық көрсетілген шығындарды мемлекет өтеп, реформалар жасалып және әлеуметтік қамсыздандыру бойынша қосымша жәрдемақылар беріліп отырады. Тәжірибеден көріп отырғанымыздай, ҚР-да Еңбек кодексі жұмыс берушілерді көбірек жұмыс орындарын құруға шақырды. Бұл жағдай табысты еңбек қатынастарын құқықтық реттеу тетіктерін пайдалану арқылы тұрақты нарықтық экономикасы бар елдерде қалыптасады. Осыған байланысты 2015 жылғы мамырда Қазақстан Республикасының Президенті еңбек қатынастарын реттеу, атап айтқанда, жаңасын әзірлеу міндетін қойды. Мемлекеттің еңбекке араласуының шегі айқындалған Еңбек кодексі мемлекеттің рөлін шектеуді қамтиды. Еңбек және басқа да қауымдастырылған қатынастарға қатысушылар келіссөздер, келісімшарттар мен келісімдер реттелген. Сондай-ақ қызметкерлердің өмірі мен денсаулығын қорғауға байланысты қорғау нормаларының ең төменгі стандарты белгіленуі тиіс, еңбек нарығында шектеулері бар қызметкерлердің белгілі бір санаттарын қолдау болып табылады. [7]

Пайдаланған әдебиеттер:

1. ҚР еңбек туралы заң. 13.05.2016ж.
2. ҚР еңбек кодексі. 30.02.02018ж.
3. Ахметов А., Ахметова Г., Еңбек құқығы. Оқу құралы. 24.01.2016ж.
4. Гусов К.Н., Толкунова В.Н. Ресей еңбек құқығы: оқулық.-М.,2005. 69- 71б.
5. Ресей еңбек құқығы: оқулық/А.М.Куреннойдың жалпы ред.- М.,2004ж.-75-76б.
6. Маврин С.П.Ресей еңбек құқығы курсы.т.1/Е.Б.Хохловтың ред.- Спб.,1996ж.-239-240б.
7. Куренной А.М.Еңбек бостандығы және еңбек туралы шарт талаптарының жарамсыз деп танылуы//Кадр маманының анықтамалығы.2001.-№12.-20-21б.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 297 (875)

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ МҮГЕДЕКТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕГРАЦИЯСЫ ПРОБЛЕМАСЫНА НЕГІЗГІ ТӘСІЛДЕР

«Алғашқы әскери дайындық және дене тәрбиесі» кафедрасының менгерушісі
ҚР құрметті спорт қайраткері Бекназаров Ж.О.
М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ

Андатпа. Мақалада қазіргі қоғамдағы мүгедектердің әлеуметтік интеграциясы проблемасына негізгі тәсілдері туралы айтылады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасына сәйкес мүгедек адамдардың әлеуметтік интеграциясы оларды оңалтудың түпкі мақсаты болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік интеграциялаудың ең кең таралған модельдері мен тәсілдерін қарастырылады.

Кілтті сөздер: денсаулық, мүгедек, ұрпақ, әлеуметтік интеграциясы, жарақат, паталогия

Аннотация. В статье рассказывается об основных подходах к проблеме социальной интеграции инвалидов в современном обществе. Согласно определению Всемирной организации здравоохранения, социальная интеграция лиц с инвалидностью является конечной целью их реабилитации. Рассмотрены наиболее распространенные модели и подходы к социальной интеграции лиц с ограниченными возможностями.

Ключевые слова: здоровье, инвалид, потомство, социальная интеграция, травма, паталогия

Annotation. The article describes the main approaches to the problem of social integration of disabled people in modern society. According to the definition of the World Health Organization, the social integration of persons with disabilities is the ultimate goal of their rehabilitation. The most common models and approaches to the social integration of persons with disabilities are considered

Keywords: health, disabled, offspring, social integration, trauma, pathology.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының (ДДҰ) анықтамасына сәйкес мүгедек адамдардың әлеуметтік интеграциясы оларды оңалтудың түпкі мақсаты болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі жандарды әлеуметтік интеграциялаудың ең кең таралған модельдері мен тәсілдерін қарастырайық.

Шетелде мүмкіндігі шектеулі жандардың әлеуметтік интеграциясын зерттеу ұзақ тарихы бар. Ресейлік зерттеушілер бұл мәселеге соңғы екі онжылдықта ғана назар аударды. Мысалы, А. А. Яковлеваның пікірінше, мүгедектердің әлеуметтік

интеграциясы-бұл мүгедекті басқа адамдармен тең құқықта қоғам өміріне қосу процесі мен нәтижесі.

Т. В. Егорова мүгедектердің әлеуметтік интеграциясы – бұл дамудағы ауытқулар мен мүмкіндіктердің шектеулерін өтейтін жағдайларда қоғамның барлық түрлері мен нысандарына тең және қоғамның қалған мүшелерімен бірге қатысуға құқықтар мен нақты мүмкіндіктер беру процесі мен нәтижесі деп санайды [1].

И. П. Волкова мүгедектігі бар адамдардың әлеуметтік интеграциясын «қоғамның басқа мүшелерімен тең құқықта әлеуметтік байланыстар мен қатынастарға қосу» деп анықтайды [2].

Л. М. Шипицына бұл тұжырымдаманың жеткілікті айқын емес екендігін атап өтіп, оған жету үшін қажетті жағдайларды көрсетеді. Бұл, ең алдымен, мүгедектігі бар адамдарға олардың қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыру үшін жағдай жасауды көздейтін «өмір сапасы» қағидатын іске асыру, ал екінші кезекте – ақауы бар адамдарға шартты түрде дені сау көпшілікпен тең әлеуметтік құқықтар мен артықшылықтар беруден тұратын қалыпқа келтіру қағидатын сақтау [3].

Қазіргі түзету педагогикасы мен психологиясында интеграция, бір жағынан, денсаулықтың психофизикалық ерекшеліктері бар балаларды оқыту мен тәрбиелеудің арнайы түзету-білім беру ұйымдары қызметінің түпкі мақсаты, екінші жағынан, әртүрлі әлеуметтік және білім беру іс – шаралары арқылы мүмкіндігі шектеулі адамдарды қоғамға қосу процесі мен нәтижесі ретінде түсініледі.

Осылайша, жоғарыда қарастырылған әлеуметтік интеграцияның барлық түсіндірмелерін шартты түрде екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа әлеуметтік интеграция тұтастай алғанда қоғам деңгейінде зерттелетін және қоғамның әртүрлі элементтерін біртұтас тұтастыққа біріктіру процесі мен нәтижесі ретінде түсінілетін позициялар кіреді. Екінші топқа әлеуметтік интеграцияға деген көзқарастар жатады, олардың аясында ол жеке тұлғаны қоғамға оның барлық басқа мүшелерімен тең дәрежеде қосу процесі мен нәтижесі ретінде түсіндіріледі.

Н. В. Агееваның пікірінше, мүгедектердің сәтті әлеуметтік интеграциясына ықпал ететін факторлар жеткіліксіз дамыған және ол Е. Азарова, Т. Добровольская, Л. Туева, Н. Ускова, Н. Шабалина және т. б. жеке зерттеулерге сүйене отырып, ол өзара байланысты және бір-бірін анықтайтын деңгейлерге бөлінген факторлардың жіктелуін ұсынады :

1) мүгедектіктің мемлекеттік саясаты, осы тақырып бойынша заңнамалық актілер, әлеуметтік ұсынымдар, бұқаралық ақпарат құралдары деңгейінде жұмыс істейтін макрофакторлар, сондай-ақ экономикалық, мәдени, діни, тарихи, еңбек, орта және басқа да факторлар;

2) мезофакторлар макрофакторларға ұқсас, бірақ мемлекеттің нақты субъектісі деңгейінде жұмыс істейді;

3) микрофакторлар жеке тұлға енгізілген микросоциум және тікелей топтар деңгейінде ұсынылады;

4) жеке-тұлғалық факторлар мүгедектігі бар адамның жеке ерекшеліктері мен типологиялық ерекшеліктерінде көрінеді.

Осылайша, автор барлық факторлардың әсерін зерттеудің егжей-тегжейлі жіктелуін ұсынады, бұл әр түрлі бағыттағы мамандардың ынтымақтастығымен ғана мүмкін болады [4].

А. А. Яковлева әлеуметтік интеграцияның критерийлері ретінде оқу қызметін, жұмыспен қамтуды, әлеуметтік белсенділікті, бос уақытты, материалдық жағдайға қанағаттануды, адамдармен қарым-қатынаста қиындықтардың болуын немесе

болмауын, өз отбасының болуын, қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуді, жалпы өмірге қанағаттануды, әлеуметтік-психологиялық бейімделуді қарастырады.

И. П. Волкова әлеуметтік интеграцияның маңызды және объективті өлшемдерін қарастырады:

- әлеуметтік бейімделу;
- мүгедектің әлеуметтік белсенділік көріністерінде, ақпараттың қолжетімділігінде, бос уақытын өткізуде көрінетін әлеуметтік-мәдени ортаға қосылуы;

- әлеуметтік әл-ауқат, қоғамдағы өмір сапасының интегралды сипаттамасы ретінде түсініледі, оң әлеуметтік мәртебеге қол жеткізуде, жалпы денсаулық көрсеткіштерінде, жұмыстың, білімнің болуы, тұлғааралық және отбасылық қатынастардың сәтті болуы, бос уақытты тиімді, белсенді өткізу мүмкіндігі.

Әлеуметтік бейімделуді автор мүгедектердің әлеуметтік және тұрмыстық жағдайларға, тұлғааралық қатынастарға, өзіне бейімделуінің деңгейлік сипаттамалары арқылы анықтайды. Объективті И. П. Волкова интеграцияның субъективті критерийлерін бөліп көрсетеді: бейімделудің өзін-өзі бағалауы, жеке және әлеуметтік белсенділік, әлеуметтік өзара әрекеттесуге қанағаттану, өмір сапасы, қызмет [5].

Бұдан әрі қазіргі қоғамда мүгедектігі бар адамдардың әлеуметтік интеграциясына қандай жолдармен қол жеткізілетінін және бұл интеграция мүгедектерге қатысты мемлекеттік саясаттың және іске асырылып жатқан оңалту іс-шараларының мақсаты болып табылатынын талқылау керек. Мүмкіндігі шектеулі жандарға қатысты мемлекеттің саясаты мүгедектер туралы әлеуметтік түсініктерді қалыптастыруға және оларды қоғамға біріктіру үдерісіне өз үлесін қосады. Әлемдік тәжірибеде мүгедектіктің онға жуық тұжырымдамалық модельдері бар, олардың біреуінде немесе басқасында бірнеше модельдердің үйлесімі шет елдердің заңнамасына негізделген. Осы модельдерді қарастырайық.

Мүгедектіктің моральдық (діни) моделі тарихи тұрғыдан ең көне болып саналады. Бұл күндері ол іс жүзінде елдің саясат деңгейінде қолданылмайды, бірақ қоғамда әлеуметтік өкілдіктер түрінде таратылуы мүмкін. Бұл модельде мүгедектік күнәлар үшін жаза түрінде әрекет етеді және «адам – Құдайдың ұқсастығы» нормасынан бас тарту ретінде түсіндіріледі. Мұндай жазаға ұшыраған адамның өзі назар аударуға лайық емес, ұят, кінә, әлеуметтік мәртебесі төмен адам ретінде қабылданды [6].

Мүгедектік туралы заманауи идеяларды мүгедектіктің екі негізгі тұжырымдамалық моделіне сәйкес келетін екі топқа бөлуге болады: медициналық және әлеуметтік.

Егер біз медициналық модель тұрғысынан мүгедектерді қарастыратын болсақ, онда біз аурудың, жарақаттың немесе басқа эсердің нәтижесінде белгілі бір патологиясы немесе дисфункциясы бар, медициналық араласу арқылы түзетуді қажет ететін және уақытша немесе тұрақты шектеулер қоятын, ауырлық дәрежесі мен көріну саласы бойынша әртүрлі адам ағзасы туралы сөйлесетін боламыз. Осылайша, қоғамда қабылданған «норма» ұғымына барынша жақындау үшін мүгедектің өзі өзгеруі керек. Сонымен қатар, мүмкіндігі шектеулі адамдарды қоғамнан оқшаулау идеясы, олардың өз бетінше шешім қабылдай алмауы, осыған байланысты олар оның субъектісінен гөрі саясаттың объектісі болып табылады және олар көпшіліктің шешімдерін ұстануы керек. Дәл осы модель қоғамда кең таралған және дені сау адамдар мен мүгедектігі бар немесе денсаулығы шектеулі адамдар

арасында тосқауыл тудыратын алалаушылық пен мифтердің көзі ретінде қызмет етеді. Бұл, мысалы, миф,

- мүгедектің өмір салты қайғылы және басқа адамдардың өмір салтынан түбегейлі ерекшеленеді;

- мүгедектер жақын қарым-қатынасқа түсе алмайды және ата-ана бола алмайды;

- мүгедектер үнемі көмекке мұқтаж, әлеуметтік жағдайы төмен және т. б..

Медициналық модельдің бір түрі оңалту моделі болып саналады, оны функционалды шектеу моделі деп те атайды. Мүгедек дені сау адамдармен бірге белгілі бір функцияларды орындай алмайтын адам ретінде қарастырылады. Негізгі мәселе-ақаулардан туындаған функционалды бұзылуларды жою үшін медициналық емдеу мен оңалтуды қажет ететін ақаулы дененің немесе психиканың болуы. Оңалтудың мәні-мүгедекті қоғамға бейімдеу.

Экономикалық модель қоғамның әртүрлі топтары арасында кірістерді қайта бөлу идеясына негізделген, ал оның негізі медициналық модельде ұсынылған мүгедектікті анықтау болып табылады. Осы модельдің стандарттары бойынша мүгедектігі бар адамдар физикалық тұрғыдан төмен, яғни олар мүлдем жұмыс істей алмайды немесе әлдеқайда аз жүктемені қажет етеді. Бұл мүмкіндігі шектеулі адамдарға төмен, өнімділігі төмен, экономикалық жағынан ақаулы деп қарауға әкеп соғады.

Әлеуметтік модельге сәйкес, мүгедектік-бұл қоршаған ортаның шектеулері бар адамдарға жарамсыздығынан туындайтын саяси араласуды қажет ететін әлеуметтік мәселе. Сонымен қатар, бұл жарамсыздық тек нақты тұрмыстық жағдайлармен ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік ортаның қатынасымен де байланысты. Осы модель шеңберіндегі шектеулі мүмкіндіктер белгілі бір қоғамдағы мүгедектердің әлеуметтік, экономикалық және саяси қысымының нәтижесі ретінде қарастырылады. Осы жерден мүгедектігі бар адамдарға аномальды, тұрақты трагедияда өмір сүретін адамдарға емес, қысымға ұшыраған топ ретінде қарау керек. Медициналық модельден айырмашылығы, мүгедек қана емес, қоғамның өзі де өзгерістер объектісі болуы керек. Бұл ретте мүгедек дені сау адамдармен тең қоғамға интеграцияланған және осы қоғамның өміріне және шешімдер қабылдауға қатысатын толыққанды субъект ретінде қарастырылады. Әлеуметтік модельді мүгедектердің өздері жасайды, олардың қатарына зерттеушілер мен саяси қайраткерлер кіреді, бұл модель қоғамда аз кездеседі, бірақ оның пайдасына П. В. Романов, Е. Р. Ярская-Смирнова және т. б. қарастырылған ғылыми жұмыстар дейді.

О. А. Федорова өз зерттеуінде мүгедектіктің әлеуметтік моделінің әртүрлі нұсқаларын талдады. Төменде біз осы модельдерді ұсынамыз және оларға сипаттама береміз.

Британдық материалистік модель К. Маркстің ілімінен туындайды және мүгедектікті әлеуметтік қысым,ал мүгедектердің өздері әлеуметтік қысымға ұшыраған деп санайды. Британдық тәуелсіз өмір моделі қалыпқа келтіру идеясына, мүгедектердің тәуелсіз өмірінің идеологиясына баса назар аударады. Іс жүзінде бұл мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған мамандандырылған интернаттар желісін қысқарту және олардың орнына тұрғылықты жері бойынша қызмет көрсету мен қолдаудың әртүрлі нысандарын дамыту арқылы көрінеді. Сондай-ақ, өзіне-өзі көмек көрсетуді дамыту, мүгедектігі бар адамды қоғамның белсенді мүшесіне айналдыру, өз бетінше шешім қабылдайтын және жауапты болу белсенді насихатталуда.

Азшылық тұжырымдамасы мүгедектерді әлеуметтік азшылық ретінде қарастырады, олардың құқықтары тосқауыл ортасымен бұзылады. Осы құқықтарды сақтау мақсатында олар заңмен жазылуы керек.

Ф. Вуд ұсынған және ДДҰ мақұлдаған Handicap моделі бір уақытта философиялық, медициналық және әлеуметтік тұжырымдамаларға жатқызылады. Модельдің негізгі постулатында мүгедек кез-келген адам болып табылады, оған кедергілер, шектеулер қойылып, оның қалыпты әрекет етуіне кедергі келтіреді, нәтижесінде ол әлеуметтік қолайсыздыққа ұшырайды. Осы тұжырымдаманы іске асыру мақсатында әлеуметтік қызметкер бейімделу және әлеуметтену кезінде мүмкіндігі шектеулі адамды ертіп жүреді. Басты міндет-денсаулығының мүмкіндігі шектеулі тұлғаны біріктіру және оған әлеуметтік-психологиялық және материалдық-техникалық сипаттағы барлық ықтимал әлеуметтік кедергілерді алып тастау арқылы өзін-өзі дамытуға мүмкіндік беру.

Мүгедектіктің психоәлеуметтік моделі И. Гофманның ілімінен туындайды, оның әдіснамалық негізі символдық интеракционизм әлеуметтануы болып табылады. И. Гофман «виртуалды» және «өзекті» әлеуметтік сәйкестілік арасындағы алшақтықты, адамның кім болуы керек және кім екенін қарастырды. Екі сәйкестіктің арасындағы алшақтықты автор «стигма», «таңба» деп түсіндірді.

Стигма тасымалдаушыларына денсаулық мүмкіндігі шектеулі адамдара да жатада.

Стигма призмасы арқылы «қалыпты» және «таңба басылған» адамдардың театрландырылған өзара әрекеттесуі қарастырылады. Мүгедектіктің өзі стигма әрекетінің нәтижесі ретінде түсініледі, ал «норма» мен «стигма» арасындағы шекара динамикалық сипатқа ие және белгілі бір әлеуметтік жүйенің кеңістіктік-уақыттық аспектілеріне байланысты өзгеретін әлеуметтік құрылым болып табылады. Осыған байланысты қоғамда қабылданған «норма» ұғымын өзгерту, денсаулығы шектеулі адамдарды «нормаға» енгізу және олардан «таңбаны» алып тастау мақсатында оның шекарасын кеңейту қажет.

Мүгедектіктің әлеуметтік моделінің тағы бір түрі-бұл мүгедектікті мүлдем ерекше, басқалардан өзгеше деп санауды ұсынатын мәдени модель басқалардан өзгеше мәдени құбылыс. Осы тұжырымдама шеңберінде мүмкіндігі шектеулі жандардың ерекше топтық бірегейлігі қалай біріктірілетіні, мүгедектер өздерінің оң қоғамдық имиджін қалыптастыру үшін мәдениет пен өнерді қалай пайдаланатыны туралы сұрақтар зерттеледі. Мүгедектік мәдениеті ұғымына мүгедектердің өз өмірін мүгедектердің өмірі ретінде түсінуі, оң топтық бірегейлік, топқа жататындығы үшін мақтанш және мүгедектердің қоғамдық ұстанымын нығайту кіреді. Бұл модельде мүмкіндігі шектеулі жандардың басым мәдени қалауларға тәуелділігін еңсеру, мүгедектіктің ерекше субмәдениетін құру және мүгедектерді қоғам үшін доминантты мәдениетке белсенді интеграциялау арқылы мүгедектердің өзін-өзі сәйкестендіруін күшейту идеялары таратылады.

Сонымен, мүгедектіктің әлеуметтік модельдерінің ішіндегі ең соңғысы-мүгедектігі бар адам көп қырлы тұлға ретінде түсінілетін және мүгедектік оның көптеген ерекшеліктерінің бірі ғана болып саналатын адам әртүрлілігінің моделін бөліп көрсету. Басты назар қоғам өмірінің барлық аспектілерінің олардың ерекшеліктеріне қарамастан, оның барлық мүшелері үшін теңдігі мен тең қол жетімділігі ұғымына аударылады.

Мүгедектіктің ең қолайлы моделі П. В. Романов пен Е. Р. Ярская-Смирнова жұмыс істеудің, тіршілік пен денсаулықтың шектеулерінің (ХКФ) халықаралық

классификациясының негізінде жатқан биопсихоәлеуметтік модель болып саналады. Бұл модель «мүгедектік» ұғымын жоққа шығарады. Бұл тәсілді қорғау үшін үш ереже ұсынылған:

- біріншіден, мүгедек пен қоғамның әлеуметтік қатынастары аурулар мен аурулар кеңістігінде талданады;

-екіншіден, мүгедектікті аурудың салдары ретінде модельдеуден және қоғамның «науқастар» мен «сау» болып бөлінуінен «қоршаған ортаға қол жетімділік» және «мүгедектік» ұғымдарының жазықтығына көшу қажет;

-үшіншіден, мүмкіндігі шектеулі адамдардың жеке басына мүгедектік жетекші параметрлердің бірі ретінде жүктеледі.

Өз кезегінде Т. В. Егорова қоғамның мүгедектігі бар адамдар туралы көзқарастары мен идеяларын және олардың қазіргі уақытта да, бұрынғы тарихи кезеңдерде де қоғамға интеграциялануын білдіретін модельдерді бөліп көрсетеді:

1) «науқас адам» моделі;

2) «адамгершілікке жатпайтын» модель, онда ауытқулары бар адам жануарға теңестірілген, кемістігі бар адам болып көрінеді, соның салдарынан денсаулығы шектеулі адамдарға қатыгездікпен қарау және адамгершілікке жатпайтын өмір сүру жағдайларын жасау мүмкін;

3) денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдардың жекелеген санаттарының мистикалық және қисынсыз қорқыныштарға дейін «қоғамға қауіп төндіруі» моделі, бұл оларды оқшаулау қажеттілігіне әкеп соғады, кейде ұстаудың қатаң режимімен және оңалту мен оқыту жөніндегі шаралардың болмауымен бірге;

4) «аяушылық объектісі» моделі мүгедектігі бар адамның белсенді ұстанымын қалыптастыруға кедергі келтіреді, өйткені ол кішкентай, қорғансыз, тәуелсіз емес, көмекке мұқтаж болып қабылданады, сондықтан басты міндет оны қорғау және жасанды түрде құрылған жайлы ортада қоғамнан оқшаулау болып табылады;

5) «ауыр қайырымдылық объектісі» моделі мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерімен байланысты, мүгедектерді ұстауға қажетті шығындар экономикалық ауыртпалық ретінде қарастырылады, олар азайтуға тырысады, сәйкесінше мүгедектердің өздері құтылғысы келетін ауыртпалық ретінде көрінеді;

6) «даму» моделі денсаулық мүмкіндіктері шектеулі адамдардың даму және білім алу қабілеттерінің болуын болжайды, қоғам мұндай даму үшін жағдай жасауға, сондай-ақ денсаулық сақтау мүмкіндіктері шектеулі адамдарды бүкіл халық сияқты құқықтар мен міндеттермен қамтамасыз етуге міндетті.

И. П. Волкова мүгедектер қоғамына интеграцияның әлеуметтік-психологиялық және жеке факторларын зерттеудің екі негізгі парадигмасын қарастыруды ұсынады. Автор ұсынған парадигмалар бір-бірін жоққа шығармайды, мүмкін оларды өзара толықтыру және қоғам бір уақытта қабылдауы мүмкін. Сонымен қатар, бұл олардың біріншісін нормоцентрлік немесе жаратылыстану ретінде белгілейді, мұнда мүгедектік туралы түсінік медициналық модельге жақын. Бұл парадигма сонымен қатар «адамдармен, өзімен қарым-қатынаста теңгерімсіздікке, қоғам мүшесі үшін қажетті іс-әрекеттерді орындай алмауға әкелетін ақау, бұзылу, дененің теріс жағдайы» деп түсіндіріледі.

Әдебиеттер:

1. Егорова Т. В. Социальная интеграция детей с ограниченными возможностями: учебное пособие / Т. В. Егорова. Балашов: Николаев, 2002. 80 с.

2. Волкова И. П. Психология социальной адаптации и интеграции людей с глубокими нарушениями зрения: автореферат диссертации ... доктора психологических наук / И. П. Волкова. Санкт-Петербург, 2010. 43 с.
3. Шипицына Л. М. Анатомия, физиология и патология органов слуха, речи и зрения: учебник для вузов / Л. М. Шипицына, И. А. Вартамян. Москва: Академия, 2008. 430 с.
4. Егорова Т. В. Социальная интеграция детей с ограниченными возможностями: учебное пособие / Т. В. Егорова. Балашов: Николаев, 2002. 80 с.
5. Журавлева А. И. Спортивная медицина и лечебная физкультура: руководство для врачей / А. И. Журавлева, Н. Д. Граевская. Москва: Медицина, 1993. 432 с.
6. Загвязинский В. И. Теория обучения и воспитания: учебник для бакалавров / В. И. Загвязинский, И. Н. Емельянова. Москва: Юрайт, 2012. 314 с.

ӘОЖ 297 (875)

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДА ЗЕЙІНДІ ДАМУ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН САҚТАУ ЖОЛДАРЫ

**«Алғашқы әскери дайындық және дене тәрбиесі» кафедрасының менгерушісі
ҚР құрметті спорт қайраткері Бекназаров Ж.О.
М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ**

Андатпа. Мақалада дене шынықтыру сабақтарында зейінді дамыту және оның тұрақтылығын сақтау жолдары туралы айтылады. Зейіннің ауысуы оны бір объектіден екіншісіне ырықты, саналы түрде жылжытуда, бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысуда көрінеді. Бұл іс-әрекеттің барысымен, оның жаңа міндеттерінің пайда болуымен немесе қойылуымен байланысты. Бұл назар аудару қасиеті көптеген кәсіптерде және көптеген спорт түрлерінде, әсіресе спорттық ойындарда маңызды. Мұнда біз бір іс-әрекет шеңберінде және оның бүкіл ойын бойындағы тұрақтылығы аясында, яғни ерекше қиын жағдайда зейінді ауыстыру туралы қарастырылады.

Кілтті сөздер: зейін, дене шынықтыру, шәкірт, тітіркендіргіш, қасиет, ырықты

Аннотация. В статье рассказывается о способах развития внимания и поддержания его устойчивости на уроках физической культуры. Переключение внимания проявляется в его импульсивном, осознанном перемещении от одного объекта к другому, стремительном переходе от одного действия к другому. Это связано с ходом действия, возникновением или постановкой его новых задач. Эта черта внимания важна во многих профессиях и во многих видах спорта, особенно в спортивных играх. Здесь мы рассмотрим переключение внимания в рамках одного действия и его постоянства на протяжении всей игры, то есть в особенно сложной ситуации.

Ключевые слова: внимательность, физическая подготовка, ученичество, раздражительность, добродетель, суеверие

Annotation. The article describes the ways to develop attention and maintain its stability in physical education lessons. Switching attention is manifested in his impulsive, conscious movement from one object to another, a rapid transition from one action to another. This is due to the course of the action, the emergence or formulation of its new

tasks. This attention trait is important in many professions and in many sports, especially in sports games. Here we will look at the switching of attention within the framework of one action and its constancy throughout the game, that is, in a particularly difficult situation.

Keywords: mindfulness, physical fitness, apprenticeship, irritability, virtue, superstition.

Егер адам қабылдағанына, не істеп жатқанына өзінің зейінін аудармаса бірде-бір психикалық процесс мақсатқа дәл бағытталып, жемісті болып шықпайды. Біз бір затқа қарасақта оны байқауымыз немесе нашар көруіміз мүмкін. Өз ойымен болып отырған адам қасында сөйлесіп отырған адамдардың сөздерін естіп отырса да, ұғынбауы мүмкін. Егер біздің бар зейініміз басқа бір нәрсеге аударылып отырса, бір жеріміздің ауырып отырғанын сезінбеуіміз де мүмкін. Керісінше, адам бір затқа немесе іс-әрекетке көңілін аударса, оның екжей-текжейіне дейін бәрін біледі және ісі жемісті болып шығады. Өзіміздің зейінімізді түйсіктерге аударып отырып, біз өзіміздің сезімталдығымызды күшейтеміз. Зейін дегеніміз не?

Зейін дегеніміз - сананың қандай да болса бір затқа, құбылысқа немесе іс-әрекетке бағытталуы және шоғырлануы.

Сананың бағытталуы деп объектіні таңдап алуды айтамыз, ал сананың бір нәрсеге шоғырлануы дегенде, бұл объектіге қатысы жоқтың бәріне көңіл аудармауды айтады. Зейін субъектінің айналадағы дүниеге жақсы хабардар болуымен байланысты және оның адам психикасында неғұрлым толық және айқын бейнеленуін қамтамасыз етеді. Оқу жұмысында зейіннің маңызы өте үлкен. Оқудың табысты болуы көбінесе мұғалімнің оқушылардың зейінін қаншалықты оқуға аударып білуіне байланысты. Егер балалардың зейіні оқу материалдарына аударылса, олар неғұрлым жақсы түсініп, жақсы ұға алады; оның үстіне балалардың сабақта зейінін сала жұмыс жасауы класта тәртіптің болуын да қамтамасыз етеді. Белгілі бір затқа зейін аударылса, ол біздің санамыздың төрінен орын алады, қалғандарының бәрі бұл кезде нашар қабылданады, айқын болмайды (бейнелеп айтқанда қабылдаушының «шет пұшпағында» қалып қояды). Мұнда біздің зейініміздің бағытталуы өзгереді. Мынадай бір жағдайды еске алайық. Оқушы кітап оқып отыр, оның барлық зейіні кітаптың мазмұнына ауған. Ол бөлмеде сөйлеп тұрған радионың даусын естиді. Кейбір сөздер оның санасына жетіп жатады. Енді радиодан футбол матчы туралы репортаж беріле бастады, баланың зейіні түгелімен радио хабарына ауды, ал оның жезі кітаптің әр жолдарына жылжып кетіп отырады. Сөйтіп шәкірт кітаптың бірнеше беттерін «оқып» шықты, бірақ онда жазылған сөздердің мағынасы оның санасына барып жетпейді.

Зейін әдетте шәкірттің бет құбылысынан, отырысынан, қозғалысынан (кітаптағы қосымшаны қараңыз) білінеді. Зейін қойып отырған тыңдаушыны зейін салмай отырған тыңдаушыдан айыру қиын емес. Бірақ кейде шәкірт мұғалімді тыңдап отырған сияқты пішін көрсетеді, ал шындығына келгенде оның ойы класта болып жатқандардан тыс, басқа жақта болады. Зейін дербес бір психикалық процесс емес, өйткені ол басқа процестерсіз көріне алмайды. Біз зейін қойып немесе зейін аудармай қараймыз, тыңдаймыз, (яғни қабылдаймыз), ойлаймыз (яғни ой жүгіртеміз) немесе бір нәрсені істейміз. Сөйтіп, зейін әр түрлі психикалық процестердің тек бір жағы немесе қасиеті ғана болып табылады. Адамның зейіні: ырықты зейін, ырықсыз зейін және үйреншікті зейін болып үшке бөлінеді [1].

Ырықсыз зейін. Егер мұғалімнің түсіндіруі мазмұны мағынан қызықты болып келсе, көрнекі құралдар қолданылса оқушылар педагогтің сезін өздері-ақ ұйып

тыңдайды, көрсеткендерін көңіл қоя қарайды. Мұны ырықсыз зейін деп атайды. Ол көбінесе адамда өзін қыстап, зорламай-ақ өзінен-өзі болатыны былай тұрсын, сонымен қатар бір нәрсені көруге, естуге т. с. с., алдын ала ниеттенбесе де пайда болады. Сондықтан зейіннің бұл түрін алдын ала ниеттейбеген зейін деп атайды. Ырықсыз (алдын ала ниеттенбеген) зейіннің, физиологиялық негізі адамды қоршаған ортада болып жатқандарға көңіл аударуға қоздыратын барлау рефлексі болып табылады. Ырықсыз зейін нақты айтқанда неден пайда болады? Ең алдымен күшті тітіркендіргіштерден пайда болады. Мысалы найзағайдың құлақты тұндыра күркіреуі немесе мылтықтың жақыннан атылуы қай адамды да олардың дауысына еріксіз назарын аудартады. Тітіркендіргіштердің салыстырмалы күшінің маңызы зор. Түнгі тыныштықта шыйдан шамалы сыбыр да адамның кеңілін аударады. Ырықсыз назар әртүрлі тітіркендіргіштердің сезім мүшелеріне әсер етуімен байланысты. Тітіркендіргішке реакцияның жеңілдігі оның күшіне, жаңалығына және контрастына байланысты. Күшті тітіркендіргіштер көбірек назар аударады, аз күшті-аз назар аударады; олар адамның индикативті реакциясын тудырады (И. П. Павловтың айтуы бойынша, «бұл не?» рефлекс түрі).

Ырықты зейін. Зейіннің бұл түрін сондай-ақ алдын ала ниеттену зейіні деп атайды. Оқушы есеп шығарып жатады, оған сол есепке ақыл-ойын жұмылдыру қиын, бірақ ол өзін-өзі соған зорлайды, шарттарына зер салады, ойға шомады. Көбінесе сыртқы тітіркендіргіштер оның көңілін басқа жаққа аударып жібереді, бірақ ол ерік күшімен жұмысқа өзін-өзі зорлап кендіреді. Ырықты зейін адамда еңбекке жұмылу нәтижесінде пайда болды, сондықтан оның жігерлік сипаты бар. «Еңбек үстінде, оған қатысты органдарға күш түсумен қатар, - деп жазды Маркс, - еңбек етіп жатқан уақыттың бүкіл өн бойында зейін аударуда бейнеленетін мақсатқа сәйкес ерік күші де қажет».

Үйреншікті зейін. Бірқатар психологтар зейіннің тағы үшінші түрін айырып көрсетеді, бұл белгілі бір ерік күшін жасағаннан кейін адам жұмыстың «байыбына барып», өзін оған оңай жұмылдыра алатын кезде пайда болады. Мұндай зейінді совет психологі Н. Ф. Добрынин үйреншікті (туынды) зейін деп атады, өйткені ол әдеттегі, ырықты зейіннің орнына келеді. Зейіннің бұл түрі ырықсыз зейіннен өзгеше: адамның саналы мақсаты болады, сол үшін ол бар күш-жігерін жұмылдырады. Бірақ үйреншікті зейінді ырықты зейінмен бірдей деп санауға болмайды: бұл ерекше ерік күшін қажет етпейді. Үйреншікті зейіннің оқу жұмысында маңызы зор, оқу жұмысының бас кезінде мектеп оқушысында көбінесе ырықты зейін болады. Келе-келе сабақ баланы баурап алады, ол басқа жаққа көңіл аударуды қойып, бар ықыласымен оқуға кіріседі [2].

Сыртқы ынталандыруға бағытталған назар сыртқы деп аталатынын ескеру маңызды. Ішкі ынталандыруға бағытталған назар - ішкі болып саналады. Сыртқы назар сергектікпен, қырағылықпен, әрекетке дайындықпен көрінеді. Мысалы, мұндай назар гимнастикалық жаттығуды орындау кезінде спортшыны сақтандыратын жаттықтырушыға тән. Бұл адамда доминант механизмі бойынша ұйымдастырылған жедел тыныштық жағдайының пайда болуымен байланысты: мотордың тежелуі, қазіргі уақытта елеусіз тітіркендіргіштерге сезімталдықтың төмендеуі және маңызды ынталандыруға толық назар аудару. Бұл, мысалы, стартқа дайындалып жатқан спортшы. Ол-жедел тыныштық жағдайындағы адам. Ішкі назар адамның өз ойларына, сезімдеріне, тәжірибелеріне, қозғалыстарына назар аударғанынан көрінеді, оның жағдайы терендік пен жинақылықпен ерекшеленеді.

Сыртқы және ішкі назар бір-бірін тежейді. Адамға бір уақытта сыртқы және ішкі тітіркендіргіштерге назар аудару қиынға соғады, сондықтан, мысалы, қандай да бір физикалық жаттығуды орындау үшін қажетті ережелердің түсіндірілуін бір уақытта қадағалау және орындалған қозғалыстардың дұрыстығын өз бетінше бақылау арқылы оны орындау әрқашан қиын.

Зейіннің қасиеттері оның көріну ерекшеліктері деп аталады. Оларға мыналар жатады: көлем, шоғырлану, тұрақтылық, зейінді ауыстыру және бөлу. Адамның белгілі бір қасиеті қаншалықты айқын және айқын көрінетініне байланысты, назардың жеке ерекшеліктері туралы айту әдеттегідей.

Зейіннің шоғырлануы-бұл адамның санасы шоғырланған объектіге, құбылысқа, ойларға, тәжірибелерге, әрекеттерге толық сіңуімен көрінетін қасиет. Мұндай шоғырлану болған кезде адам жоғары шуылға төзімді болады. Тек қиындықпен оны батырылған ойлардан алшақтатуға болады. Зейіннің айқын шоғырлануы, мысалы, гимнасттарда, ауыр атлеттерде, суға секірушілерде, лақтырушыларда және жеңіл атлетиктерде жаттығуды бастамас бұрын байқалады.

Зейіннің тұрақтылығы-белгілі бір тақырыпқа немесе бір іске ұзақ уақыт назар аудару мүмкіндігі. Зейіннің тұрақтылығы бірқатар себептерге байланысты: істің маңыздылығы, оған қызығушылық, жұмыс орнының дайындығы, дағдылар. Бұл оқу, еңбек және спорттағы жетістіктерге жету үшін өте маңызды.

Зейіннің ауысуы оны бір объектіден екіншісіне ырықты, саналы түрде жылжытуда, бір әрекеттен екіншісіне жылдам ауысуда көрінеді. Бұл іс-әрекеттің барысымен, оның жаңа міндеттерінің пайда болуымен немесе қойылуымен байланысты. Бұл назар аудару қасиеті көптеген кәсіптерде және көптеген спорт түрлерінде, әсіресе спорттық ойындарда маңызды. Мұнда біз бір іс-әрекет шеңберінде және оның бүкіл ойын бойындағы тұрақтылығы аясында, яғни ерекше қиын жағдайда зейінді ауыстыру туралы айтып отырмыз [3].

Зейінді ауыстыруды сананың зейінін басқа нәрсеге ырықсыз беру немесе зейіннің қарқындылығын төмендету арқылы көрінетін алаңдаушылықпен араластыруға болмайды. Бұл назардың қысқа мерзімді ауытқуларында көрінеді. Шынайы алаңдаушылық көптеген себептердің салдары болып табылады. Олар назардың дамымаған тұрақтылығы, жұмысқа деген қызығушылықтың төмендеуі, шаршау (әсіресе оның монотонды сипатымен) және т. б. болуы мүмкін.

Зейіннің таралуы-бұл екі немесе одан да көп әрекеттерді (іс-әрекеттерді) бір уақытта орындауға болатын қасиет, бірақ тек кейбір әрекеттер адамға таныс болған кезде және сананың бақылауымен болса да, көбінесе автоматты түрде жүзеге асырылады. Зейінді бөлу қабілеті кез-келген мұғалім мен спорт жаттықтырушысы үшін өте маңызды. Оқу материалының мазмұнын айту (көрсету) және сонымен бірге оқушылардың іс - әрекетін, мінез-құлқын бақылау-негізгі педагогикалық дағдылардың бірі. Бұл қабілет негізінен белгілі бір қызмет түрінде тәжірибе жинақтау процесінде тәрбиеленеді.

Зейіннің барлық қасиеттерін қажет ететін қызмет түрлері бар. Мысалы, хоккей командасының қақпашысы матч барысында тек ойынға назар аударуы керек. Оның концентрациясы ойын барысында табиғи құлдырауға ие. Бірақ олардың әрқайсысынан кейін ол бұрынғыдан және одан да көп қарқындылықпен ойынға тартылуы керек. Оның әртүрлі сәттерінде қақпашыға үлестіру, ауысу және жеткілікті кең назар аудару қажет. Дала ойыншыларының назары бірдей жан-жақты көрінеді.

Дене шынықтыру сабақтарында оқушының назарының барлық түрлерін қолдану керек. Егер сабақта оқушылардың ырықты назары басым болса, психикалық шиеленіс артады, бұл уақыт өте келе оқушылардың қызығушылығы мен сабақтан қанағаттану сезімін жоғалтуға әкелуі мүмкін. Ырықсыз зейінді бақылаусыз жандандыру оқу сабағының ойын-сауық актісіне өтуіне әкеледі, ал білім беру және тәрбие міндеттерін шешу мүмкін болмайды [4].

Демек, ырықты және ырықсыз, сыртқы және ішкі зейінді белсендірудің шебер ауысуы ғана дене шынықтыру сабақтарының өнімділігінің жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз ете алады. Сонымен, физикалық жаттығуды үйрену кезінде, оқушылар оны игерген кезде, іс-әрекеттің индикативті негізін құру үшін ырықты, сыртқы зейінді белсендіру маңызды. Оқушылар жаттығуды өздері жоспарлауы немесе оны ойша қайталауы немесе оның орындалуын өзін-өзі бақылауды жүзеге асыруы керек болған кезде, ырықты, ішкі назардың басым болуы қажет. Әр түрлі оқу әрекеттерін орындау кезінде зейіннің белгілі бір түрлері басым болуы мүмкін. Мысалы, негізгі іс-әрекетте мұғалім зейіннің әртүрлі түрлерін өзектендіре алады және керісінше, кернеуді жеңілдету ретінде мектеп оқушыларының назарын мақсатты түрде аудара алады.

Ырықсыз және ырықты, ішкі және сыртқы зейінді басқару мүмкіндіктері әртүрлі жастағы оқушыларда әртүрлі. Бастауыш мектеп жасында сыртқы нысандарға ырықсыз назар аудару оңай, сондықтан бастауыш сынып оқушылары жиі алаңдайды. Сонымен қатар, олардың ырықты зейінінің тұрақтылығы қысқа мерзімді. 7-8 жастағы балалар ырықты зейінді жоғары қарқындылықпен 10-15 минут қана ұстай алады. Жас оқушылардың 7-8 жаттығуды қатарынан орындай алмайтындығы эксперименталды түрде дәлелденді, тіпті егер сіз оған 8-10 минут жоспарласаңыз да. Бесінші жаттығудан бастап көптеген алаңдаушылықтар пайда болады. Психиканың осы даму кезеңінің ерекшеліктеріне сәйкес бастауыш сынып оқушылары өздерінің ойлары мен идеяларына әрең көңіл бөледі. Осы жастағы балалар өздерін ересектердің берген бағасына сүйене отырып бағалайтынын есте ұстаған жөн, бұл оқу сабақтарына қызығушылық тудырады, өзін-өзі танудың аспектісі ретінде «құзыреттілікті» қалыптастырады, ол теориялық рефлексивті ойлаумен қатар бастауыш сынып оқушысының орталық психикалық ісігін құрайды [5].

Демек, бастауыш сынып оқушыларымен жұмыс істейтін дене шынықтыру мұғалімі бірінші кезекте: кез-келген жаттығуды кешіктірмеу, оқушыларға қозғалыстарды өзі талдау үшін минималды тапсырмалар беру және қателіктерді түсіндіре отырып, оларды көбірек көрсету.

Орта буын оқушылары ырықты зейінді 40-45 минут бойы ұстап тұру қабілетіне ие, бірақ тек орындалатын іс-әрекетке қатты қызығушылық танытса. Осыған қарамастан, олардың алаңдаушылығы артады. Бұған көптеген себептер себеп болуы мүмкін: мінез-құлықтың импульсивтілігі, шыдамсыздық, тәуелсіздікке ұмтылу, қозғалыс белсенділігіне деген қажеттіліктің артуы. Бұл жастағы балалар іс-әрекеттің соңғы нәтижесіне оңай назар аударады, бірақ оның процесіне, іс-әрекеттің сапасына немқұрайлы қарайды. Өзін өзі бағалау бейімділік және өзінің «Менін» іздеу жасөспірімнің жеке көріністерінде тұрақсыздықты тудырады. Дене шынықтыру мұғалімі: оқытудың әртүрлі проблемалық әдістерін қолдану, жасөспірімнің әлеуметтік белсенділігін пайдалану, оқушылармен диалог жүргізу, жеке оқытуды жүргізу, оқу материалының мазмұнын қоғамның қазіргі даму деңгейіне сәйкес келетін өмірлік, әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық ақпаратпен барынша байыту керек.

Жоғары мектеп жасындағы оқушылар ұзақ уақыт бойы назар аударудың маңызды мотивтеріне ие және саналы түрде әрекет етеді. Олардың өзін-өзі тануға және өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысы айқын, сондықтан олар кез-келген ақпаратқа (әңгіме, жаттығу) мұқият қарайды. Олардың қызығушылығы, мысалы, қозғалыстардың биомеханикалық заңдылықтарын анықтауға да қатысты. Егер бастауыш сынып оқушылары мен жасөспірімдер үшін назар аударуды ұйымдастыратын негізгі фактор оқу материалын беру формасы болса, онда мазмұны жоғары сынып оқушылары үшін маңызды болады.

Зейін жасөспірімдерде дене шынықтыру сабақтарында болатын басқа психикалық процестермен тығыз байланысты. Сонымен қатар, назар бақылаумен тығыз байланысты.

Бақылау-заттар мен құбылыстарды мағыналы қабылдаудың мақсатты процесі. Спортшылар үшін мұндай қабылдаудың негізгі пәндері-өздері және олардың қарсыластары. Бақылау процесіне назар аударылады. Ол жоғары тұрақтылықпен және бақылау объектісінің ерекшеліктеріне байланысты басқа қасиеттермен сипатталады: шоғырлану, таралу, ауысу. Қарсыласты, командаласты, өзін және жарыстың өзгеретін ортасын бақылаудағы жүйелі жаттығу байқау мен зейіннің спортшының жеке қасиеттеріне айналуына әкеледі.

Байқау дегеніміз-олардың мәнін білу үшін маңызы бар заттар мен құбылыстардың нәзік белгілерін немесе ерекшеліктерін байқау мүмкіндігі. Зейін, сананың байқауға таңдалған бағыты ретінде, бақылаудың ажырамас жағы. Дене шынықтыру сабақтарында тұрақты назар аударудың әртүрлі тәсілдері бар. Е. П. Ильин ұсынған жүйе ырықты назардың жоғарылауын, тұрақтылығын қамтамасыз ететін тиімді, оған келесі шаралар кіреді:

Сабақ барысында тәртіпті сақтау, бұзушылықтың қоздырғыштарын тез анықтау.

Сабақ тапсырмаларын қою кезінде:

1. Сабақ тапсырмасын кезеңдерге бөлу арқылы сабақтың мақсаты мен міндеттерін нақты анықтау.

2. Тапсырма бере отырып, оны оқушылар қабылдағанын, түсінгенін тексеру.

Жаттығуды түсіндіру кезінде:

1. Бір тапсырмадан екіншісіне ауысу біртұтас процестің жалғасы болатындай етіп жеке тапсырмалар арасындағы логикалық байланысты көрсету.

Теориялық сабақтарды өткізу кезінде бұл ережені сақтау өте маңызды.

2. Материалды түсіндіріп қана қоймай, оқушыларға сұрақтар қою, оларды ойлау процесіне тарту арқылы мәселені шешудің ең тиімді әдісі туралы ойлау.

3.Түсініктемелерді ұзақ монологтарға айналдырмай, оларды кешіктірмей, күшті дауыспен түсіндіру [6].

Оқушылардың оқу тапсырмасын орындауы кезінде:

1. Осы топ оқушылары үшін оңтайлы жұмыс қарқынын таңдаңыз. Төмен қарқын салқындатады, зейінді таратады, жоғары - зейінді шоғырландыруға уақыт бермейді, шаршауды тудыруы мүмкін, бұл да зейіннің қарқындылығының төмендеуіне әкеледі.

2. Сабаққа оңтайлы жұмыс көлемін жоспарлау. Тым көп көлем шашырауды тудырады, монотондылық немесе шаршау нәтижесінде тұрақсыз зейіннің қалыптасуына жағдай жасайды, ал тым аз көлем — оқушылардың назарын аудару салдарынан толық емес жүктеме және үзілістердің пайда болуы.

3. Сабақ процесіне бәсекеге қабілетті элементтерді немесе ойындарды енгізіңіз. Күшті эмоционалды қозу жаттығудың техникалық бөлігіне назар аударуға кедергі келтіретінін есте ұстаған жөн. Сондықтан қозғалыс техникасын үйренбес бұрын балаларға қуаныш, рахат сыйлайтын жаттығуларды қолданған дұрыс емес.

4. Орындалатын әрекеттердің маңыздылығын көрсете отырып, сабақтың жекелеген сәттерінде оқушылардың назарын ынталандыру.

5. Үйренген жаттығуда біртіндеп жаңа және жаңа нюанстарды ашу. Осы жаттығуды орындаудың әртүрлі нұсқаларын көрсету.

6. Оқушылардың үйренуге болатын жаттығуларға теріс көзқарасының себептерін жою.

7. Спорттық жабдықтарды іздеуге, жұмыс орнын ұйымдастыруға (гимнастикалық снарядты дайындау және т.б.) уақытты жоғалтпау үшін жаттығу орнын алдын-ала ұйымдастыруды.

Зейін іс-әрекетте көрінетіндіктен, зейін тек іс-әрекет процесінде қалыптасады және дамиды. Ерікті күш-жігер болған кезде ғана мүмкін болатын ырықты зейіннің дамуы ерекше маңызға ие. Бұл жағдайда ерікті қасиеттердің дамуы зейіннің дамуын білдіреді. Сондықтан белсенділік оқушыларды ерікті қасиеттерді көрсетуге және дамытуға ынталандыратындай болуы керек.

Егер назар аударуды қажет ететін жұмыстың көлемі мен ұзақтығы біртіндеп артса, зейіннің дамуы тиімдірек болады[7].

Оқушылардың іс-әрекетке деген оң көзқарасы ерекше рөл атқарады, олардың оқу тапсырмасына, жалпы дене шынықтыру сабақтарына қызығушылығы болуы маңызды.

Әдебиеттер:

1. Бабушкин, Г.Д. Психология спорта / Г.Д. Бабушкин, В.Н. Смоленцева. - Омск:СибГАФК,2005. - 85с.
2. Батулин, Н.А. Психология успеха и неудач в спортивной деятельности /Н. А. Батулин// Психология в спорте.- Омск : Сфера, 2008. -195с.
3. Белкин, А.А. Идеомоторная тренировка в спорте / А.А. Белкин. - М.: Физкультура и спорт, 2003. - 128с.
4. Беляев Г.С. Аутогенная тренировка при лечении неврозов: метод.письмо / Г.С. Беляев, А.А. Мажбиц. - Л. : Медицина, 2008. - 124с.
5. Бех, И.Д. От воли к личности / И.Д.Бех. - М.: Украина - Вита, 2012.- 202 с.
12. Божович, Л.И. Проблемы формирования личности / под ред. Д.И. Фельдштейна.- М.: МОДЭК, 2001. - 256с.
6. Боришевский, М.И. Влияние позиции подростков на саморегуляцию поведения / М.И. Боришевский// Вопросы психологии. - 2007. - № 5. - С. 40-48.
7. Боришевский, М.И. Моральная саморегуляция поведения личности: понятийный аппарат/ М.И. Боришевский. - М.: Знание, 1993. - 23 с.

УДК 378.147.88

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРОВЕДЕНИЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Сембекова У. Д., Уревская Т.Г.

Кафедра: «Иностранные языки в образовании»

Таразский региональный университет имени М. Х. Дулати

Андатпа. Бұл мақалада қашықтықтан оқыту жағдайында ағылшын тілін меңгеруде студенттердің өзіндік жұмыстарын жүргізудің тиімді әдістері туралы ақпарат берілген. Пандемияға байланысты дүние жүзінде болып жатқан қоғамдағы өзгерістер педагогтарды өскелең ұрпақты тиімді оқыту саласында жаңа тенденциялар мен әдістерді іздеуге мәжбүрлеп отыр. Білім берудің қашықтықтан оқыту формасына көшуі студент жастарға білім берудің жаңа түрін қабылдаудың проблемалық кезеңі болды. Бұл оқу процесінің тиімділігі студенттердің өзін-өзі бақылау дағдыларына, білім алуға тұрақты мотивациясына және қашықтықтан оқытуда уақытты басқару әдістерін қолдана білуге байланысты екенін тәжірибе дәлелдеп отыр. Сондай-ақ сандық білім беру саласындағы мұғалімнің белсенділігі өздік жұмысты орындауда жауапкершіліктің болуын көрсетеді, бұл қашықтықтан оқытудың тиімділігі мен сапасына оң әсер етеді.

Кілт сөздер: өзіндік жұмыс, оқу процесі, тиімді әдіс-тәсілдер, қашықтықтан оқыту, ұйымдастыру, студенттер, білім, індет, өзін-өзі бақылау, белсенділік.

Аннотация. В данной статье предоставлена информация об эффективных методах проведения самостоятельной работы студентов при изучении английского языка в условия дистанционного обучения. Перемены в жизни общества, происходящие во всем мире в связи с пандемией, заставляют педагогов искать новые тенденции и методы в области эффективного обучения подрастающего поколения. Переход обучения на дистанционную форму, оказался проблемным этапом принятия нового вида обучения студенческой молодежи. Практика доказывает, что эффективность данного процесса обучения зависит от наличия у студентов навыков самоконтроля, устойчивой мотивации к получению знаний и умения применять технику тайм- менеджмента в условиях дистанционного обучения. А так же активность обучающего в цифровом образовательном поле будет указывать на наличие ответственности при выполнении самостоятельной работы, что положительно влияет на эффективность и качество дистанционного обучения.

Ключевые слова: самостоятельная работа, процесс обучения, эффективные методы, дистанционное обучение, организация, студенты, знания, пандемия, самоконтроль, активность.

Annotation. This article provides information on effective methods for conducting independent work of students in the study of English in the context of distance learning. The changes in society that are taking place around the world in connection with the pandemic are forcing educators to look for new trends and methods in the field of effective teaching of the younger generation. The transition of education to a distance form turned out to be a problematic stage in the adoption of a new type of education for student youth. Practice proves that the effectiveness of this learning process depends on the students' self-control skills, sustainable motivation to gain knowledge and the ability to apply time

management techniques in distance learning. And also the activity of the teacher in the digital educational field will indicate the presence of responsibility in the performance of independent work, which positively affects the efficiency and quality of distance learning.

Keywords: independent work, learning process, effective methods, distance learning, organization, students, knowledge, pandemic, self-control, activity.

В связи со сложившейся ситуацией в мире проблемы эффективной организации дистанционного образования становятся ключевыми в большинстве ведущих вузов всего мира. Мировое сообщество взволновано проблемой- как сохранить высокий уровень качества высшего образования.

Регулярно правительством Казахстана принимаются разнообразные меры, позволяющие быстро адаптироваться к требованиям в условиях удаленного обучения.

В свете последних мировых изменений следует отметить, что роль вузовского педагогического образования ни сколько не изменилось. Основной и ведущей целью вузовского педагогического образования остается формирование личности ориентированной на самосовершенствование, достижение профессиональных успехов. Требования на рынке труда к выпускнику вуза будут предъявляться высокие, поэтому, у будущих специалистов должны формироваться такие качества, которые обеспечивали бы им высокую конкурентоспособность.

К подготовке конкурентоспособного специалиста в условиях отдаленного образования предъявляются новые требования, как к организации обучения, так и к самому обучающему.

Рассматривая исторические факты, нельзя не отметить, что теоретические основы дистанционного образования, были описаны учеными разных стран в последние 40 лет. [1]

Среди них - работы Р. Деллинга - профессора Тюбингенского университета, ФРГ. Он описал значимость двусторонней связи при обучении на расстоянии и призывал педагогов оказывать помощь студентам в предоставлении дидактических материалов. О развитии у студентов навыков самообразования и повышение мотивации к получению знаний на расстоянии отмечал в своих работах Ч. Ведемейер. Он рассказал о создании для студента сферы независимости и призвал педагогов предоставить обучающему выбор темпа обучения. [2]. Он так же разработал определенные направления в зависимости от сложившихся обстоятельств у обучающегося.

Как показывает практика, вопрос эффективности организации проведения самостоятельной работы студента в процессе дистанционного образования разработан не окончательно и не тщательно. Отсутствие педагогических методик и техник, позволяющих формировать и стимулировать мотивацию обучающихся к получению профессиональных знаний и развивать у них уровень самоконтроля и самосознания при обучении в условиях дистанционного обучения, формирует потребность в разработках в этом направлении.

Быстро развивающееся дистанционное образование требует у обучающихся этого процесса высоких уровней личностным качествам. Ключевое место в этом занимает сам обучающийся, его способность понимать создавать необходимость ответственности и самоконтроля при обучении на «удаленке».

В этой связи, у многих обучающихся проявляются проблемы в расстановке приоритетов своей деятельности. Обучающиеся проявляют слабые навыки

выполнения самостоятельной работы, сказываются слабые навыки самообразования и низкий уровень мотивации к обучению.

Следовательно, главной и ключевой задачей педагогов становится научить студентов быть самоорганизованными, самостоятельными в изучении материала, овладеть техникой тайм - менеджмента. [3] Готовность студента быть активным в образовательном процессе характеризуется уровнем самосознания личности. Создание техник и разработок, связанных с организацией проведения самостоятельной работы обучающихся при изучении того или иного материала становятся ключевой и главной задачей для педагогической науки в связи со сложившейся ситуацией в мире.

Вопрос необходимости активности студента в период обучения на «удаленке», где непосредственный контакт между педагогом и обучающимся осуществляется посредством в онлайн - режиме рассматривается как особо актуальный. Наряду со сложностями технического характера добавляются сложности такие как- отсутствие концентрации на задачах обучения, игнорирование обучения, как деятельности. В этой области происходят трудности у преподавателя с организацией проведения самостоятельной работы, так как преподаватель полагается на самосознание и активность обучающегося.

Одной из основных причин низкой активности и готовности студентов применять свою ответственность в условиях дистанционного обучения является отсутствие интереса к самому процессу обучения.

В этой связи предлагается ряд техник и методик. Например: для студентов с низкой профессиональной мотивацией предлагается разрабатывать индивидуальные домашние онлайн – задания, где упражнения разрабатываются согласно индивидуальным качествам и способностям обучающегося.

Ответственность обучающегося должны сопровождаться высокой самоорганизованностью и самоконтролем. В этом может помочь техника тайм – менеджмента. [4]

Обучение на расстоянии открывает новые возможности в обучении, возможности более близкого общения со студентами, как это не парадоксально. Современная молодежь, используя общение при помощи гаджетов, более активно идет на контакт. Практика показывает, что работа в чатах с группой обучающихся, дает возможность тесно общаться, организовать процесс обучения более эффективно. В чатах проводится активная работа преподавателя и студента, где педагог может вносить анализ проведенных занятий и давать оценку. Студенты чувствуют индивидуальное внимание педагога и понимают необходимость выполнения всех заданий. При помощи такого метода и техники общения формируется ответственность у обучающихся.

Для активности студентов в цифровом пространстве необходимо разработать систему стимулов. Например: кто первый переведет текст и составит вопросы и загрузит данное задания на платформу, тот получает высокий балл.

Таким образом, следует отметить, что профессиональная деятельность педагога, как субъекта педагогической учебно-воспитательной деятельности, предполагает высокую степень ответственности не только в деле передачи профессиональных знаний и опыта, но и в правильной коммуникации. [5]

Многие ученые подчеркивают, что актуальна и необходима профессиональная и личностная ответственность. Особенно в развитии такого фактора, как обучение тому, как учиться, как приобретать знания, умения и навыки,

как раскрыть себя, каким образом мотивировать обучение и будущую профессиональную деятельность, каким путем формировать профессиональную позицию, - одним словом, в развитии профессионального самосознания студентов. [6]

Современное общество диктует свои требования для воспитания нового человека, с новым сознанием, направленным на самосовершенствование и развитие, человека, который будет свободно перестраиваться к любым преобразованиям окружающего мира, будет понимать и осознавать происходящие процессы вокруг и адекватно на них реагировать. Так, современной молодежи предоставляется такая возможность изменять, а где-то и перестроить мир. [7].

Нужно отметить, что в условиях дистанционного обучения, с трудностями сталкиваются именно те студенты, которые не имеют навыка само - менеджмента, самоконтроля, культуры умственного труда, не располагают необходимым уровнем ответственности.

Применение методов педагогики сотрудничества в период дистанционного обучения не только дает возможность находить подход к каждому студенту индивидуально, но и предоставляет отличную возможность составить индивидуальный план работы, в содержание, которого входят задачи обучить студентов навыкам тайм - менеджмента, самоконтроля, а так же повышать их мотивацию к самостоятельной работе при изучении английского языка.

Список использованной литературы:

1. Методика применения дистанционных образовательных технологий преподавателями вуза / А.В. Маматов, А.Н. Немцев, А.Г. Клепикова, А.И. Штифанов. - Белгород: Изд-во БелГУ, 2006. - 206 с.
2. Андреев А.А. Дидактические основы дистанционного обучения в высших учебных заведениях. М., 1999.- 242 с.
3. Дубровская Ю.А. Педагогическое сопровождение самообразования студентов в условиях дистанционного обучения. Материалы диссертации 2005г. <https://www.dissercat.com/content/pedagogicheskoe-soprovozhdenie-samoobrazovaniya-studentov-v-usloviyakh-distantsionnogo-obuch>
4. Уддин М. А. Сравнительный анализ личностных и мотивационных особенностей студентов очного и дистанционного обучения (на примере студентов-психологов) Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. 19.00.07 – педагогическая психология. МГППУ. Москва. 2014. – 235 с.
5. Паначев В. Д. Интерактивный подход к дистанционному изучению теоретического раздела физической культуры: интерактивное обучение общению. <http://www.emissia.org/offline/2008/1245.htm>
6. Рябченко В. Личностно – деятельностный подход как основа образовательного процесса. 2018. <https://magref.ru/lichnostno-deyatelnostnyiy-podhod-kak-osnova-obrazovatel'nogo-protsesta/>
7. Рудакова И.А. Григорьева-Рудакова О.А.. Мотивационно-ценностные компоненты профессионального самосознания студентов технического вуза. Самара, АСТ: Паблиц, 2014. – 204 с.

ӘОЖ 37.51

**ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ПӘНІ МҰҒАЛІМІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫ
САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ТӘРБИЕЛЕУГЕ ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ****Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Мейрбеков Т.Қ.****Молдабеков М.М., Маханғалиев Д.Ж., ДШ-20-11****Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Мақалада мектеп оқушыларында салауатты өмір салты негіздерін қалыптастыру бойынша дене тәрбиесі мұғалімнің кәсіби даярлығын жетілдіру жолдары қарастырылған. Денсаулық сақтау қағидаттарында мектептің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға дайындығын қалыптастыруды; Қазақстан аумағында тұратын қазақ халқының және басқа да халықтардың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын және халықтық педагогиканың тәрбиелік әлеуетін пайдалану дағдыларын дамытуды көздейді; дене шынықтыру және спорт құралдарын пайдалана отырып, профилактикалық іс-шараларды жүргізу және сауықтыру жұмыстарының әртүрлі нысандарын қолдану.

Кілт сөздер: Дене шынықтыру, денсаулық, ұлттық ойындар, ұрпақ, тәрбие

Аннотация. В статье рассмотрены пути совершенствования физической подготовки учителя по формированию у школьников основ здорового образа жизни. Формирование готовности школы к организации учебно-воспитательного процесса на принципах здравоохранения; развитие навыков использования воспитательного потенциала народной педагогики и обычаев казахского народа и других народов, проживающих на территории Казахстана; проведение профилактических мероприятий с использованием средств физической культуры и спорта и применение различных форм оздоровительной работы.

Ключевые слова: Физическая культура, здоровье, национальные игры, поколение, воспитание

Abstract. The article discusses ways to improve the physical training of teachers to form the basics of a healthy lifestyle among schoolchildren. Formation of school readiness for the organization of the educational process on the principles of public health; development of skills for using the educational potential of folk pedagogy and customs of the Kazakh people and other peoples living in Kazakhstan; carrying out preventive measures using means of physical culture and sports and the use of various forms of recreational work.

Keywords: Physical culture, health, national games, generation, education

Бүгінгі жағдай физикалық, психикалық және рухани денсаулықтың нашарлауымен сипатталады, әсіресе жас ұрпақ және ғалымдардың пікірінше, табиғаттан алшақтау, гиподинамия, темекі шегу, алкоголь мен басқа да есірткілерді жүйелі тұтынумен байланысты адамның өмір салтына байланысты. Денсаулық әлеуетін сақтау мен дамытуға адамның өз күшімен ғана қол жеткізуге болатындығын, сондай-ақ салауатты әдеттерді, "өмірлік философияны" қалыптастыру балалық шақта тиімді болатындығын ескере отырып. Демек, адамның денсаулығына деген көзқарасының өзгеруі ең алдымен тәрбиелік мәселе болып табылады. Сондықтан қоғам әлеуметтік тапсырысты қоғамға ұсынады-мектеп

ортасын сауықтыру, балалардың денсаулығын нығайту және олардың салауатты өмір салтын қалыптастыру жөніндегі жұмысты күшейту.

Демек, қазіргі кезеңдегі Мектептегі дене тәрбиесінің негізгі проблемасы балалар мен жасөспірімдердің психофизикалық денсаулығын сақтау, нығайту және жетілдіру, олардың денсаулығына мәдени-құндылық қатынасын қалыптастыру, дене шынықтыру процесінде салауатты өмір салтына баулу мәселесі болып табылады [1].

Бұл проблема жан-жақты болғандықтан, оны шешу миогиялық ғылымдардың жетістіктерін: философия, педагогика, психология, физиология, гигиена, медицина, валеология және басқаларын қолдана отырып, кешенді тәсілмен ғана жүзеге асырылуы мүмкін.

Дене шынықтыру интегратор рөлін қабылдауы керек, өйткені. біріншіден, адам денсаулығын сақтау мен көбейтуге әсер ету қабілеті бойынша ол басқа құбылыстар арасында тең білмейді, өйткені дене шынықтыру құндылықтарының кез-келгені адам денсаулығына белгілі бір дәрежеде "жұмыс істейді".

Екіншіден, қазіргі кезеңде өскелең ұрпақтың дене тәрбиесіндегі басым бағыттар мынадай құндылықтар болуы тиіс: оқушы тұлғасының тұтас үйлесімді дамуына ықпал ететін гуманистік; баланың жеке басының дене шынықтыруын тәрбиелеуге негізделген мәдениеттанулық; оқушыны белсенді құндылық-бағдарланған дене шынықтыру-сауықтыру шығармашылық қызметінің толыққанды субъектісіне айналдыруды көздейтін белсенділік, оның барысында оқушының дене шынықтыру-сауықтыру іс-әрекетінің оның денсаулығына, дене шынықтыру құралдарына құндылық қатынасы қалыптасады [2].

Денсаулық сақтау бағытындағы мінез-құлық реакцияларын түзетуде мұғалім шешуші рөл атқаратыны даусыз, ол білім беру процесінің субъектісіне оның іс-әрекеттерінің салауатты өмір салтының принциптері мен шарттарына сәйкестігі туралы ақпарат береді. Сонымен қатар, денсаулық сақтау саласындағы зияткерлік және практикалық іс-әрекеттер үшін оқушыға қажетті және жеткілікті ақпаратты таңдауда мұғалім - білім беру процесінің жетекшісі ынталандыратын жеке-жеке қажеттіліктер шешуші мәнге ие болады.

Денсаулық сақтау қызметін жүзеге асыру үшін мұғалімнен

білімнің, дағдылардың, дағдылардың белгілі бір багажы. Сондықтан бұл туралы қорытынды жасауға болады. бұл қызмет кәсіби-педагогикалық қызметтің ажырамас бөлігі болып табылады қызметі.

Демек, біздің ойымызша, мұғалімнің денсаулығын сақтау қызметін проффессиялық-педагогикалық біліктіліктің аспектілерінің бірі ретінде бөлу өте заңды. Біз зерттеушілердің бұл аспектіні «Мұғалімнің мектеп оқушыларының денсаулығын сақтауға дайындығы» деп қарастыру пікірімен бөлісеміз, бұл мұғалімнің білім беру процесіне қатысушылардың денсаулығын сақтау және нығайту жөніндегі қызметті жүзеге асырудың интегративті қабілеті, белгілі бір білімнің, тәжірибенің, дағдылардың болуы және осы салада дағдылардың қалыптасуы.

Айта кетейік, дене шынықтыру мұғалімі, оның іс-әрекеті балалардың дене шынықтыру жаттығуларына, қозғалыс режимін сақтауға деген қажеттілігін қалыптастыру болып табылады, дені сау ұрпақты тәрбиелеу процесінде ерекше рөл атқарады. Қойылған міндеттерді іске асыруда халықтық ойындарды дене шынықтыру құралы ретінде тиімді пайдаланудың маңызы зор.

Бүгінде Қазақстанда өз халқының тарихына, ата-баба мәдениетін жаулап алуға деген қызығушылықтың артуы байқалады, ұлттық мәдениеттің түрлі салт-

дәстүрлерін, рухани құндылықтарын сақтау және қалпына келтіру үшін белсенді күрес жүргізілуде. Кез-келген халықтық рәсімнің маңызды құрамдас бөлігі-жаттығулар мен ойындар. Күш, ептілік, қашықтық жарыстары мерекелік ойын-сауық қана емес, сонымен қатар халықтың физикалық және моральдық-ерік-жігерін тексеру, оның өміршендігін, мызғымастығын, салауатты рухын растау болды [3].

Оқушы жастардың физикалық мәртебесі оңтайлы емес екенін ескере отырып, оқу сабақтарының тиімділігі өте төмен, дене шынықтыру сабақтарының ұсынылған түрлері танымал емес, оқушылардың қызығушылықтары мен қажеттіліктеріне сәйкес келмейді және қолайсыз, біздің ойымызша, бұл көбінесе мұғалімдердің дене шынықтыруды қолданудың аймақтық, мәдени және тұрмыстық ерекшеліктеріне жеткіліксіз назар аударуымен байланысты.

Дене шынықтыру сабақтарында мектепте ұлттық ойындар мен дене жаттығуларын қолдану оқушылардың дене шынықтыру сабақтарына назарын аударуға айтарлықтай ықпал ететінін ерекше атап өткен жөн. Аталған міндеттер мен өскелең ұрпақты физикалық жетілдіру мәселелерін шешуден басқа, ұлттық ойындар бірқатар маңызды әлеуметтік мәселелерді шешуге көмектеседі, мысалы, отбасылық демалысты бірлесіп ұйымдастыру нәтижесінде отбасын нығайту және т. б.

Дене тәрбиесі бойынша педагогикалық үдерісте ұлттық ойындарды пайдалану педагогке қамқорлықтағы адамдарға қатысты және адамгершілік жағынан жетілдіру бойынша педагогикалық арсеналды едәуір кеңейтуге мүмкіндік береді, оқушылардың ұлттық сана-сезімін тәрбиелейді, қарым-қатынас шеңберін кеңейтеді және жалпы оларды қазақ халқының тарихи жетістіктері мен мәдени мұрасына баулиды.

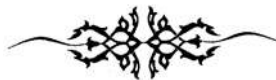
Денсаулық сақтайтын білім беруді жүзеге асыру білім алушылардың денсаулығын нығайту, оқу жүктемесін қалыпқа келтіру міндеттеріне сүйене отырып, білім беру процесін ұйымдастыруды түбегейлі жақсартуды көздейді. Ол үшін балалардың денсаулығын қорғауға және нығайтуға, сондай-ақ валеологиялық даярлық жүйесін дамытуға, оқушылардың денсаулығын сақтау және дене бітімін дамыту мәселелерінде педагогтердің біліктілігін арттыруға бағытталған бағдарламалардың орындалуын ынталандыру қажет [4].

Сонымен, дені сау ұрпақты тәрбиелеу міндетін іске асыру мұғалімдердің кәсіби-педагогикалық құзыреттілігін арттыру бойынша арнайы жұмыс жүргізуді; педагогтердің Денсаулық сақтау қағидаттарында мектептің оқу-тәрбие процесін ұйымдастыруға дайындығын қалыптастыруды; Қазақстан аумағында тұратын қазақ халқының және басқа да халықтардың салт-дәстүрлерін, әдет-ғұрыптарын және халықтық педагогиканың тәрбиелік әлеуетін пайдалану дағдыларын дамытуды көздейді; дене шынықтыру және спорт құралдарын пайдалана отырып, профилактикалық іс-шараларды жүргізу және сауықтыру жұмыстарының әртүрлі нысандарын қолдану.

Әдебиеттер:

1. М.Я. Виленский, П.И. Образцов, А.И. Уман. Технологии профессионально-ориентированного обучения в высшей школе: Учебное пособие. Издание второе /Под ред. В.А. Сластенина. -М.: Педагогическое общество России, 2015. 192с.
2. И.Е. Малова. Непрерывная методическая подготовка учителя математики к осуществлению личностно ориентированного обучения учащихся: Монография. Брянск: 2013. 225с.

3. Е.Ю. Игнатьева. Технологии профессионально - ориентированного обучения: Учебно-методическое пособие /Под науч. ред. О.С.Орлова.- Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого,2012. -68 с.
4. Л.Г.Семущина, Н.Г.Ярошенко. Содержание и технологии обучения в средних специальных учебных заведениях: Учеб. Пособие для преп. учреждений сред. проф. образования. -М.: Мастерство, 2011. - 272 с.

ӘОЖ 36.043

«ӘРБІР ЖАН ӨЗ БАҚЫТЫНЫҢ ШЕБЕРІ»

Елубаева Рахат Сайлаубековна - п.ғ.к., доцент
Абаева Арай Кадирхановна - магистр, аға оқытушы
Сманова Улданай Калдыбаевна - магистр, оқытушы
Жолдасбекова Шынар Мадиековна - магистр, аға оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Бұл мақалада адамның өзінің ішкі ресурстарын талдау және оларды өзі таңдаған мамандықтың талаптарымен салыстыру жайында көрсетілген. Мамандықты таңдау ұзақтығы сыртқы жағдайларға және ерекшеліктеріне тәуелді бірнеше кезеңдерден тұратын процесс екені айқындалған.

Кілт сөздер: педагог, функционалдылық, сауаттылық, құзыреттілік, әдіснама.

Аннотация. В этой статье показано, как человек анализирует свои внутренние ресурсы и сопоставляет их с требованиями выбранной им профессии. Установлено, что длительность выбора профессии представляет собой процесс, состоящий из нескольких этапов, зависящих от внешних условий и особенностей.

Ключевые слова: педагог, функциональный, грамотность, компетентность, методология.

Annotation. This article shows how a person analyzes his internal resources and compares them with the requirements of his chosen profession. It is established that the duration of choosing a profession is a process consisting of several stages, depending on external conditions and features.

Key words: teacher, functional, literacy, competence, methodology.

XXI ғасырда педагогика ғылымының жетекші қағидаларының шешуші орны оқыту категориясының үлесіне тигенін бәріміз біліп отырмыз. Ғылым мен техниканың үлкен темппен дамуы және оның ықпалы адам санасының өзгеруіне тіпті адамның танымдық (когнитивті) процестеріне әсер етуі сырттан берілетін ақпарат пен базалық білімдерді қабылдау жүйесіне өзгеріс енгізуді талап етуде.

Сол себепті елімізде болашақ педагог кадрларды даярлау жүйесінің жаңа мазмұнын айқындап жоғары оқу орындарының оқу жоспарларына енгізу мәселесі өзекті болып саналуда. Осы бағытта жұмыс жасаған педагогтар 2016 жылы Назарбаев зияткерлік мектебі ұсынған әдістемелік нұсқау негізінде әлемдік білім беру кеңістігінде кіру бағытында білім мазмұны жаңғыртылса, онда өмір сүрудің тек бір саласында ғана шектелген адам құзыреттілігі жеткіліксіз деп санау қажеттігін басты міндет етіп алуды дұрыс деп санады. Бұл әдістемелік нұсқауда мұғалімдерді

оқушыларға стандартты дайын оқу материалдарымен қамтамасыз етпей, олардың өз білімін үздіксіз толықтырып отыратын табысты оқытудың «Сындарлы оқыту теориясының» негіздері жан-жақты қарастырылады [1].

Оқыту мазмұнына жаңа бағдар берумен қатар тәрбие жұмысының мазмұнын жаңа контексте беру қажеттілігі де ескеріліп, 2022 жылдың 1 сәуірінде «Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру жағдайында «Тәрбие жүйесінің концептуальды негіздері» тақырыбында өткен ғылыми семинарда кездескен педагог-ғалымдар елімізде әрбір білім алушының психикалық белсенділіктерінің әр түрлілігіне негізделген.

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту үдерісін мазмұндық, оқу-әдістемелік, материалдық-техникалық қамтамасыз ету мәселелері әлі жеткілікті шешілмегеніне тоқталды [2].

Осы аталған ұсыныстар мен шешімдер болашақ педагог кадрларды даярлауда негізгі бағыт-бағдар болуы тиіс, өйткені оқушы белсенділігін арттыруда жетекші құзыреттіліктердің бірі болып саналатын функциональды сауаттылық мектептегі білім жетістіктерін бағалайтын мүлдем жаңа көзқарасты талап етеді. Сондықтан, жоғары оқу орындарында болашақ педагог кадрларды оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесіне қатысты жүргізілген зерттеулер жұмыстары мәні жоқ екенін көрсетті.

Сол себепті біздің мақалада оқушылардың функционалдық сауаттылығын қамтамасыз етудің дидактикалық ұстанымдарының айқындалмағандығы және оларды тәжірибеде жүзеге асыратын әдістемелік нұсқаудың жоқтығы мәселесінің шешілу барысы зерттеліп отыр. Яғни, қазақ тілін функционалдық мақсатта оқытудың маңыздылығы мен оның ғылыми тұрғыдан сүйенетін теориялық ұстанымдарының болмауы арасындағы қарама-қайшылықтардың шешімін іздестіру зерттеу тақырыбының өзектілігін айқындайды.

Сондықтан біздің мақаламыздың негізгі мазмұнында – болашақ педагог кадрлардың функционалды сауаттылығын қалыптастыруда негізге алынатын дидактикалық ұстанымдарды айқындау міндеттері жан-жақты зерттелініп, Лебедева Г.Ф., Губанова М.И., Жусанбаева Г.М., Ж.Т.Дәулетбекова, Әрінова Б.А., т.б. педагог ғалымдардың тұжырымдарына сай екі дидактикалық ұстанымдарды қолданудың маңыздылығы көрсетілді [3]. Бұл ұстанымдарға функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың дәстүрлі ұстанымдары мен арнайы ұстанымдары жатады.

Болашақ маман бірінші, дидактикалық ұстанымдарды оқыту әдіснамасы (методологиясы) мен мазмұнын түбегейлі жаңарту және оның қажеттілік дәрежесіне ереке назар аударуы тиіс. Яғни, жалпы білім беретін орта мектептің Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандартын жаңартудан бастау алуға тиіс. Ол үшін мұғалім білім алушының бойына алған білімін практикалық жағдайда тиімді және әлеуметтік бейімделу үдерісінде пайдалана алатындай негізгі құзыреттіліктерді сіңіруі керек.

Енді осы функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға қойылатын талаптардың минималды (төменгі) деңгейін білдіретін білім стандартында тек синоним ретінде қолданылып жүргенін айтып кетуіміз керек. Өйткені, функционалдық сауаттылықты қалыптастыру негізінен кәсіби білім беру мен біліктілікті жетілдіру жүйесіне және оны меңгерілетін әр пәннің деңгейіне қалай бейімдеуге болатындығы әлі шешімін таппаған мәселе деп айтуға болады [4].

Болашақ педагог мамандарды даярлау процесінде жоспарда көрсетілген функционалдық сауаттылықтарын негізгі механизмдеріне басты назар аударуы тиіс.

Яғни, функционалды сауаттылықты қалыптастыруда білім беру мазмұнын жаңартуда басты ықпал жасаушы ұлттық стандарттар мен оқу бағдарламаларына жаңа әдіснамалық бағыт-бағдар беріп, оны теориялық тұрғыдан зерделеу мәселесін толық шешу маңызды.

Аталған мәселені шешуде ең алдымен – әрбір пәнді оқыту әдіснамасы (методологиясы) мен мазмұнын түбегейлі жаңартуды қолға алу қажет.

Функционалды сауаттылық – бұл адамның өмір бойы алған білімін адам қызметінің, қарым-қатынастың және әлеуметтік қатынастардың әр түрлі салаларындағы өмірлік міндеттердің кең ауқымын шешу үшін пайдалану қабілеті.

Бүгінгі таңда функционалды сауаттылық – бұл тұлғаның негізгі білімі. Балада болуы маңызды:

1. Өзгермелі әлеммен сәтті қарым-қатынас жасауға дайын болу.

2. Әр түрлі (соның ішінде стандартты емес) оқу және өмірлік міндеттерді шешу мүмкіндігі.

3. Әлеуметтік қатынастарды құру қабілеті.

4. Өз сауаттылығын бағалауды, одан әрі білім алуға ұмтылуды қамтамасыз ететін рефлексивті дағдылардың жиынтығы [5].

Сөйлеу әрекетінің әр түрлі түрлеріне – сөйлеу және тыңдау, жазу және оқуға қарқынды оқыту жүргізілуде; оқытуда құзыреттілік тәсілді іске асыратын бастауыш сынып оқушыларында математикалық іс-әрекет тәсілдерін қалыптастыру.

Оқытудың бастапқы кезеңінде ең бастысы – талдау, синтез, салыстыру, жалпылау, жіктеу, қорытынды, жүйелеу, теріске шығару, шектеу сияқты логикалық әдістердің көмегімен әр баланың ойлау қабілетін дамыту.

Функционалды сауаттылықтың негізгі дағдылары – оқу сауаттылығы. Қазіргі қоғамда ақпаратпен жұмыс істей білу (ең алдымен оқу) сәттіліктің міндетті шарты болып табылады.

Саналы оқу адамның өзін-өзі дамытуының негізі болып табылады. Сауатты оқитын адам мәтінді түсінеді, оның мазмұны туралы ойлайды, өз ойларын оңай жеткізеді, еркін сөйлеседі. Саналы оқу орыс тілі мен әдеби оқу сабақтарында табысқа жету үшін ғана емес, сонымен қатар кез-келген пәндік салада сәттіліктің кепілі, негізгі құзыреттіліктерді дамытудың негізі болып табылады.

Бастауыш сынып оқушысының функционалды сауаттылығының келесі түрі – математикалық сауаттылық. Адамның өзі өмір сүретін әлемдегі математиканың рөлін анықтау және түсіну, жақсы негізделген математикалық пайымдаулар айту және математиканы қазіргі және болашақтағы шығармашылық, қызығушылық танытатын және ойлайтын азаматқа тән қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін пайдалану қабілеті.

Математиканың оқу пәні математикалық санау дағдыларын қалыптастыруды, геометрия негіздерімен танысуды; жазықтықтағы заттарды өз бетінше тану дағдысын қалыптастыруды, уақытты бағдарлай білуді, сюжеті өмірлік жағдайлармен байланысты есептерді шеше білуді қамтиды.

Бүгінгі таңда оқушылардың логикалық сауаттылығын қалыптастыруға ерекше мән беріледі. Оны қалыптастырудың негізгі құралы – математика сабақтары. Математика сабақтарының негізгі міндеті – баланың интеллектуалды дамуы, оның маңызды құрамдас бөлігі ауызша, логикалық ойлау болып табылады [6].

Функционалды сауаттылықтарын қалыптастырудың екінші тетігі (механизмі) ретінде – оқыту нысандары мен әдістерін үздіксіз жаңартуды міндеттеуді ұсынамыз.

Функциональдық сауаттылықты қалыптастырудың үшінші тетігі (механизмі) ретінде, сырттай бағалау әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰБТ, ОЖСБ және т.б.), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге (TIMSS, PISA және PIRLS) қатысуы арқылы жүзеге асырылады [7].

PIRLS, TIMSS, PISA зерттеулері білім беру нәтижелерін бағалау тәсілдерінде ерекшеленеді: PIRLS және TIMSS зерттеулерінде оқу, математика және жаратылыстану саласындағы академиялық сауаттылық, ал PISA зерттеулерінде функционалдық сауаттылықтың қалыптасуы (математикалық, оқырмандық, жаратылыстану-ғылыми және қаржылық) бағаланады. Бұл функционалдық сауаттылықтың жоғары және базалық деңгейіне жеткен оқушылардың нәтижелері – мектептегі білім берудің бәсекеге қабілеттілігінің әлемдегі ең көп талқыланатын көрсеткіштері.

PISA халықаралық зерттеуі функционалдық сауаттылықты компоненттер түрінде ұсынады: оқу сауаттылығы, математикадағы сауаттылық, жаратылыстану саласындағы сауаттылық. 2012 жылдан бастап жеке бағыт ретінде қаржылық сауаттылық енгізілді. 2018 жылдан бастап зерттеуде – жаһандық құзыреттілік анықталды. 2021 жылдан бастап он бес жасар оқушылардың шығармашылық ойлауы алғаш рет зерттелуде [8].

Төмен деңгей: оқыту үдерісінде бастауыш сынып оқушыларының қазақ тілінен функционалдық сауаттылығы қалыптаспаған тақырыптардың, ережелердің мән-мазмұнын түсінбейді, күнделікті тәжірибеде өмірмен байланыстырып айтып бере алмайды және оған қызығушылық көрсетпейді. Тапсырманы мұғалімнің кегінсіз, өздігінен орындай алмайды.

Орта деңгей: оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының қазақ тілі пәнінен функционалдық сауаттылығы толық қалыптаспаған, әлі де кейбір тақырыптардың, ережелердің мән-мазмұнын саналы түрде түсінбейді, қызығушылықпен қарастырады, күнделікті тәжірибеде көріп білгендерін білімдерімен байланыстырып айтып беруге талпынады. Өздігінен ізденуге талпынады, бірақ ой-қорытындысын шығаруға қиналады; тапсырманы мұғалімнің көмегімен орындауға мәжбүр болады.

Жоғары деңгей: оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығы қалыптасқан барлық тақырыптардың мән-мазмұнын жақсы саналы түсінеді, күнделікті тәжірибеде көріп-білгендерін, бақылағандарын оқу үдерісінде еркін айтып берумен шектелмей, дәлелдеп түсіндіреді.

Білім берудің әр деңгейі үшін білім берудің ең төменгі деңгейін анықтауға болады. Бастауыш білім беру деңгейін аяқтағаннан кейін оқушы бастауыш сауаттылық, негізгі орта білім – функционалдық сауаттылық, жалпы орта білім – құзыреттілік деңгейіне жетуі тиіс деп болжанады.

Құзыреттілік – жеке тұлғаның белгілі бір қызметті жүзеге асыру үшін қажет білім, дағдылар жиынтығы ретінде әртүрлі міндеттерді жеңе білу қабілеті [9].

Іс жүзінде функционалдық сауаттылық білім алушылардың іс-әрекеттерінде көрінеді, ал функционалдық сауаттылықтың қалыптасуын бағалау нақты өмірдің әр түрлі жағдайларында көрсете алатын белгілі бір іс-қимыл стратегияларының, білім алушылардың мінез-құлқының қалыптасуын бағалау арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазіргі білім беру жүйесінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру әрбір білім беру саласы, сондай-ақ әрбір оқу пәні контекстінде шешілуі мүмкін. Жаратылыстану циклі пәндері бойынша білім алушылардың функционалдық сауаттылығы – бұл жалпы орта білім берудің

жаратылыстану циклі пәндері бойынша білім беру стандартымен айқындалатын, оқу және оқудан тыс қызметте тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін негізгі құзыреттерді меңгеру дәрежесін білдіретін білім алушылардың білім деңгейі.

Сонымен қатар, бұл мақалада біз, функционалдық сауаттылыққа қол жеткізудегі төмендегідей арнайы ұстанымдарын анықтап, маңызын мынадай құрылымда сипаттадық:

1. Әрекеттік ұстанымы.

2. Білім алушылардың коммуникативтік құзыреттіліктерінің қалыптасуы ұстанымы.

3. Аутентикалық тұрғыдан оқыту ұстанымы.

4. Интерактивтік оқыту ұстанымы [10].

Біздің зерттеу жұмысымыз жоғары оқу орындарында болашақ педагог кадрлардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың әдіснамалық және теориялық мәселесін терең зерттеуге белгілі бір деңгейде себеп болады және зерттеудегі ғалымдардың тұжырымдары негізінде оқыту үдерісінде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда жетекші педагогикалық ұстанымдар ретінде пайдалануға мүмкіндік туғызады деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қ. Жарықбаев. Психология. Алматы. 2011ж. 150-151б.
2. С.М. Жақыпов Жалпы Психология. Кіріспе Алматы 2010ж. 63-65б.
3. Богословский В.В. «Жалпы психология». - Алматы: Білім 2015 ж. 172-183
4. Жарықбаев Қ. «Жалпы психология». - Алматы. Білім 2009 ж. 129-145 б.
5. Гоноболін Ф.Н. «Психология». - «Мектеп» 2014ж. 62-71, 179-180с.
6. Алдамұратов Э. Жалпы психология. - Ташкент. Укутивучи. 2011. 156-194б.
7. Иванов П. И. «Общая психология». изд. «Просвещение» - М.; 2013, 23-25с.
8. Немов Р.С. «Психология» Книга 1. Москва. Владос, 2015, 218-235с.
9. Ананьев Б.Ф. «Избранные психологические труды» В-2-х т. под ред. А.А. Бодалев и др. – М.; Педагогика 2010, 46,224-225с.
10. «Общая психология» под ред. А.В. Петровского, М.; «Просвещение», 2011г. 295, 316, 314-316с.

ӘОЖ 796.011.3

РАЗВИТИЕ ФИЗИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ЧЕРЕЗ ПОДВИЖНЫЕ СПОРТИВНЫЕ ИГРЫ

Аяганова Айгуль Базарбековна - учитель физической культуры СШ.№35
Уразова Гульмира Муратбековна – магистр, старший преподаватель
Международный Таразский инновационный институт
имени Шерхана Муртазы

Андатпа. Мақалада физикалық қасиеттерді дамыту қозғалмалы спорттық ойындар арқылы айтылады. Физикалық қасиеттерді дамыту арнайы әзірленген әдістер бойынша дене жаттығуларымен айналысу процесінде жүзеге асырылады және адамның физикалық, функционалдық және психологиялық мүмкіндіктерін

жетілдірудің жеке өзара байланысты жақтарын біріктіретін біртұтас процесс болып табылады.

Кілтгі сөздер: дене шынықтыру, тәрбие, денсаулық, ептілік, күш, батылдык, төзімділік

Аннотация. В статье рассказывается о развитии физических качеств через подвижные спортивные игры. Развитие физических качеств осуществляется в процессе занятий физическим упражнениями по специально разработанным методикам и представляет собой целостный процесс, объединяющий отдельные взаимосвязанные стороны совершенствования физических, функциональных и психологических возможностей человека.

Ключевые слова: физическая культура, воспитание, здоровье, ловкость, сила, смелость, выносливость

Annotation. The article describes the development of physical qualities through outdoor sports games. The development of physical qualities is carried out in the process of physical exercises according to specially developed methods and is an integral process that combines separate interrelated aspects of improving a person's physical, functional and psychological capabilities.

Keywords: physical education, upbringing, health, dexterity, strength, courage, endurance.

Процесс научно-технической революции делает все более явной необходимость воспитания активного и самостоятельного человека, умение самому ориентироваться в потоке информации. Физическая культура содействует всестороннему, гармоничному развитию личности. Недостаточно научить человека грамоте, основам наук - необходимо заложить фундамент здоровья, умения владеть своим телом, уметь расслабляться и включаться в работу, переносить физические нагрузки. Сегодня идет учиться уже не первое поколение детей, выросших при новой обновленной системе образования в Казахстане. Они выросли в условиях изменившейся социокультурной среды. Они во многом отличаются от учеников 80-90х годов, и не учитывать это невозможно.

Используемые в теории и методике физической культуры понятия о физических качествах очень удобны для классификации многообразных тренировочных средств, и по существу являются критериями качественной оценки двигательных возможностей человека. Выделяют пять основных двигательных качеств: силу, быстроту движений (скорость), координацию движений (ловкость), гибкость и выносливость. При более глубоком рассмотрении к названным качествам добавляют: устойчивость равновесия, способность к произвольному расслаблению мышц, ритмичность, прыгучесть, мягкость движения, координированность. Каждому из этих качеств человека присущи свои структура и особенности, которые в целом и характеризуют его физические способности (физическую одаренность). Развитие физических качеств осуществляется в процессе занятий физическим упражнениями по специально разработанным методикам и представляет собой целостный процесс, объединяющий отдельные взаимосвязанные стороны совершенствования физических, функциональных и психологических возможностей человека. Среди большого количества разнообразных средств физического воспитания широко используются подвижные игры, которые оказывают содействие решению наставительно-оздоровительных задач [1].

Подвижные игры - одно из основных средств физического воспитания детей. Огромную потребность в движении дети обычно стремятся удовлетворить в играх. Играть для них - это прежде всего двигаться, действовать. Во время подвижных игр у детей совершенствуются движения, развиваются такие качества, как инициатива и самостоятельность, уверенность и настойчивость. Они приучаются согласовывать свои действия и даже соблюдать определенные (вначале, конечно, примитивные) правила. Игровая деятельность имеет особенно важное значение в период наиболее активного формирования характера – в детские и юношеские годы. Играя дети, усваивают жизненно необходимые двигательные привычки и умение, в них вырабатывается смелость и воля, сообразительность. В этот период игровой метод занимает ведущее место, приобретает характер универсального метода физического воспитания. На важную роль игры во всестороннем развитии детей указывали: О.М. Горький, А.С.Макаренко. Игру детей они рассматривали, как основной вид физической и двигательной деятельности. Большого значения игре предоставлял выдающийся специалист в деле физического развития детей П.Ф.Лесгафт, считая, что она есть упражнение, с помощью которого ребенок готовится к жизни. Школой подготовки детей к жизни называет игру А.С.Макаренко” Игра имеет важное значение в жизни ребенка, имеет то самое значение, которое у взрослого имеет деятельность, работа, служба. Какой ребенок в игре, такой с многих взглядов она будет в работе.

Ведь для детей игры – это их непосредственная жизнь, а учитель с помощью игр формирует в них черты характера. С помощью подвижных игр развиваются разнообразные двигательные качества, и прежде всего скорость и ловкость. Одновременно закрепляются и совершенствуются двигательные качества.

Каждый учитель физической культуры должен помнить, что он проводит подвижную игру для решения определенных практических задач. Даже в тех случаях, когда игра проводится для эмоциональной разрядки или повышения интереса школьников к урокам физической культуры, нельзя допускать стихийных моментов в ее организации и проведении. Постановка, формулировка и технология решения педагогической задачи подвижной игры в каждом конкретном случае имеют глобальное значение[2].

Ведущей выбирает те объекты педагогического воздействия, на которые способен повлиять в данном конкретном случае, классифицирует их, выделяет главные и сопутствующие задачи. Воспитательной задаче уделяется значительно меньшее внимание – сам игровой сюжет способствует ее решению. Однако полезно заострить внимание играющих на тех моментах, которые могли бы этому способствовать. Для качественного решения поставленной задачи необходима этапность педагогических процедур.

Первый этап решения педагогической задачи включает рассказ и показ, обязательное предостережение от характерных ошибок, возможность которых наиболее вероятна на данном отрезке процесса обучения.

Второй этап совпадает с процессом непосредственно течения игры, где поправляются ошибки. Процесс обучения переплетается с судейством и воспитательными моментами.

Третий этап проводится после окончания игровых действий. Здесь, как и на первом этапе, необходимо отделить анализ результатов игрового процесса от анализа допущенных ошибок – они не должны пересекаться и мешать друг другу.

Педагогическая ценность игр заключается в том, что они оказывают комплексное воздействие на все физические и духовные функции человека одновременно.

В педагогической практике существуют две основные формы организации подвижных игр: урочная и внеурочная.

Урочная форма проведения подвижных игр предусматривает непосредственную руководящую роль учителя, регулярность занятий с неизменным составом участников, регламентирование содержания и объема игрового материала и его взаимосвязь с организацией, содержанием и методикой учебно-воспитательного процесса, в который включается данная игра.

Подвижные игры, относящиеся к внеурочной форме занятий, подразумевают большую роль организаторов, вожakov из среды самих детей; они организуются, как правило, эпизодически, состав участников может меняться, а игры варьируются по содержанию и объему игрового материала. Немалую роль в этом играет отношение ребенка к системе подвижных игр, к умению определить и осознать ценность подвижных игр, суметь принять их должным образом в своей жизни, в различных видах своей деятельности с пониманием цели подготовить себя к труду, развить умственные и духовные силы, укреплять здоровье и закалять организм.

Проведение подвижных игр на уроках физической культуры является наиболее рациональным развитием физических качеств у детей младшего школьного возраста.

Подвижная игра – это высшая ступень детского развития, человека этого периода (от детства до начала отрочества), ведь она есть произвольное изображение внутреннего мира, изображение его по его собственной необходимости и потребности, что выражается самим словом подвижных игр. Это самое чистое и самое духовное проявление человека на этой ступени, и, в то же время, она является прообразом и копией всей человеческой жизни, внутренней, сокровенной, естественной жизни как в человеке, так и во всех вещах. Поэтому игра порождает радость, свободу, довольство, покой в себе и около себя, мир с миром[3].

В педагогической практике используются коллективные и индивидуальные подвижные игры, а также игры, подводящие к спортивной деятельности.

Коллективные подвижные игры – это игры, в которых одновременно участвуют как большие группы участников, так и целые классы или спортивные акции, а в некоторых случаях и значительно большее количество играющих.

Индивидуальные (одиночные) подвижные игры обычно создаются организуются детьми. В таких играх каждый может наметать свои планы, устанавливать для себя условия и правила, а по желанию и изменить их. По личному желанию избираются и пути для осуществления задуманных действий.

Двигательные действия устанавливаются правилами игры, выполнение которых требует от играющих соответствующего инициативного поведения в пределах установленных правил. Правила определяют характер препятствий и трудностей в игре на пути к достижению цели. От сложности и количества правил зависит сама сложность игры.

Большинство подвижных игр требует от участников быстроты. Это игры, построенные на необходимости мгновенных ответов на звуковые, зрительные, тактильные сигналы, игры с внезапными остановками, задержками и

возобновлением движений, с преодолением небольших расстояний в кратчайшее время [4].

Постоянно изменяющаяся обстановка в игре, быстрый переход участников от одних движений к другим способствуют развитию ловкости.

Для воспитания силы хорошо использовать игры, требующие проявления умеренных по нагрузке, кратковременных скоростно-силовых напряжений.

Игры с многократным повторением напряженных движений, с постоянной двигательной активностью, что вызывает значительные затраты сил и энергии, способствуют развитию выносливости.

Совершенствование гибкости происходит в играх, связанных с частыми изменениями направлений движений.

Игры имеют большое значение для начального совершенствования основных движений, обеспечивают разностороннее воспитание двигательных качеств и могут оказать существенное влияние на общее физическое развитие особенно тогда, когда проводятся в хороших гигиенических условиях.

Под влиянием присущего игре состязания, значительно активнее развиваются физические качества, и, прежде всего, быстрота, ловкость, выносливость. Все это способствует формированию двигательной сферы детского организма.

Игровая деятельность отличается сложностью и разнообразием движений. В них, как правило, могут быть вовлечены все мышечные группы. Это способствует гармоничному развитию опорно-двигательного аппарата.

Игры имеют большое значение в развитии физических качеств в раннем школьном возрасте и положительно сказываются на дальнейшем развитии школьников и в их личной жизни. В зависимости от задач и характера игры, ее физической и эмоциональной нагрузки, состава учеников, она может быть включена во все части урока [5].

Подготовительная часть урока – игры небольшой подвижности и сложности, которые оказывают содействие сосредоточенности внимания учеников. Наилучшими движениями для этих игр являются ходьба, бег, с несколькими дополнительными упражнениями.

В основной части урока игры с бегом на скорость, с преодолением препятствий, метанием, прыжками и другими видами движений, которые требуют большой подвижности. Игры в основной части должны оказывать содействие совершенствованию техники выполнения тех или других движений.

В заключительной части урока – используются игры незначительной и средней подвижности с простыми движениями, правилами и организацией. Они должны оказывать содействие активному отдыху после интенсивной нагрузки в основной части и завершению его с хорошим расположением духа.

Подвижные игры имеют большое прикладное значение. Среди физических упражнений, применяемых на уроках физической культуры, очень много таких, которые имеют жизненно важное значение и применяются в повседневной жизни, в быту, чтобы учащиеся привыкли к использованию средств физического воспитания ежедневно в различных условиях учебы, труда, отдыха.

Подвижные игры используются как средство общего физического воспитания детей, а также как средство подготовки к спортивным играм и другим видам спорта

Спортивные игры – высшая ступень подвижных игр. Правила в них строго регламентированы, они требуют специальных площадок и оборудования. Для спортивных игр характерным является наличие сложной техники движений и

определенной тактики поведения в процессе игры. Это требует от участников специальной подготовки, тренировки. Каждая игра рассчитана на точно установленное количество играющих, определенную площадку, инвентарь.

По своему воздействию спортивные игры являются наиболее комплексным и универсальным средством развития психомоторики человека. Специально подобранные игровые упражнения, выполняемые индивидуально, в двойках, тройках, командах, подвижные игры и задания с мячом создают неограниченные возможности для развития прежде всего координационных способностей (ориентирование в пространстве, быстрота реакций и перестроения двигательных действий, точность дифференцирования и оценивания пространственных, силовых и временных параметров движений, способность к согласованию отдельных движений в целостные комбинации). И это понятно. Ибо сутью и особенностью спортивных игр являются мгновенная смена ситуаций, необходимость принимать решения в кратчайшие промежутки времени, ориентировка в сложной двигательной деятельности, выполнение разнообразных двигательных действий с мячом и без мяча.

Не зря многие рассматривают спортивные игры как модели современной жизни, пользующиеся такой большой популярностью у молодежи и взрослых. Многие взрослые, приобщившись к спортивным играм в подростковом и юношеском возрасте, с удовольствием отдают свой досуг и отдых этим наиболее эмоциональным, пожалуй, видам двигательной активности человека.

В процессе занятий спортивными играми развиваются также все другие двигательные (физические) способности: скоростные, скоростно-силовые (рывки, прыжки с мячом и без мяча, броски и передачи мяча и т. п.), выносливость (длительное выполнение упражнений с мячом и без мяча с разной, часто высокой скоростью) и др., а также всевозможные сочетания двигательных способностей (силовая и скоростная выносливость, «взрывная сила», «координационная выносливость» и т.д.).

Одновременно материал по спортивным играм оказывает многостороннее влияние на развитие психических процессов занимающегося (восприятие, внимание, память, мышление, воображение и др.); на воспитание нравственных и волевых качеств, что создается главным образом необходимостью соблюдения правил и условий игровых упражнений и самой игры; на согласование индивидуальных, групповых и командных взаимодействий партнеров и соперников. Особенно игровые упражнения содействуют воспитанию таких волевых качеств, как инициативность и самостоятельность, поскольку игроку приходится самостоятельно быстро и своевременно принимать решения и осуществлять двигательные действия [6].

Спортивные игры традиционно популярны среди учащихся благодаря разностороннему воздействию на организм человека, в том числе эмоциональному. Поэтому они служат эффективным средством физического воспитания в широком смысле слова. Практически во всех образовательных учреждениях спортивные игры включены в учебные программы. Они широко практикуются во внеклассной и внешкольной работе, используются в учреждениях высшего и среднего профессионального образования, в подготовке спортсменов. Главная задача учебной дисциплины «Спортивные игры» - содействовать формированию у учащихся целостного представления о профессиональной деятельности в сфере физической культуры и спорта на предметной основе той или иной спортивной игры. Конечная

цель дисциплины - «обучение профессиональной деятельности» при опоре в данном случае на специфику спортивных игр и конкретный учебный материал.

Современные спортивные игры — это атлетическая игра, характеризующаяся высокой двигательной активностью, большой напряженностью игровых действий, требующая от игрока предельной мобилизации функциональных возможностей скоростно-силовых качеств.

Невысокий уровень физической подготовленности баскетболиста лимитирует его способности при овладении технико-тактическим арсеналом и совершенствовании его. Например, баскетболист, у которого недостаточно развита прыгучесть, не может овладеть современной техникой броска в прыжке и участвовать в борьбе за мяч у щита.

Одним из ведущих физических качеств является быстрота.

Основными средствами воспитания быстроты являются скоростные упражнения, выполняемые с предельной или околопредельной скоростью.

Воспитание силы. Предъявляются высокие требования к силовым способностям игрока, в значительной мере определяющим высоту прыжков быстроту выполнения различных приемов, скорость перемещения и имеющим большое значение для проявления ловкости и выносливости. Силовая подготовка игрока должна быть разносторонней и развивать силу мышц в различных режимах.

Воспитание выносливости. Для современного игрока характерны очень высокие соревновательные и тренировочные нагрузки, темп игры, выполнение технических приемов на большой скорости с сопротивлением противника, применение активных систем защиты и нападения, быстрого прорыва и прессинга. Длительный соревновательный период, высокая напряженность турниров и отдельных матчей требует высокого развития выносливости, т.е. способности противостоять появляющемуся в результате соревновательных нагрузок утомлению. Игрок, обладающий достаточной выносливостью, более длительное время сохраняет высокую спортивную форму, проявляет высокую двигательную активность как в одном матче, так и на протяжении турнира, демонстрирует более стабильную и эффективную технику, отличается быстрым тактическим мышлением, более результативен.

Воспитание ловкости. Важнейшая роль принадлежит ловкости при изучении и совершенствовании спортивной техники. Способность быстро и точно овладевать новыми движениями зависит от накопленного баскетболистом запаса двигательных навыков и функциональных возможностей. Наиболее распространенными средствами воспитания ловкости являются элементы акробатики и гимнастики, спортивные игры, позволяющие расширить диапазон вариативности двигательных навыков.

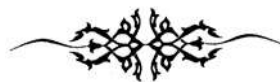
Воспитание гибкости и умения расслабляться. Понятие «гибкость» отражает морфофункциональные свойства опорно-двигательного аппарата, определяющие степень подвижности его звеньев. Амплитуда движений зависит от подвижности в суставах, эластичности мышц, связок и сухожилий, силы мышц, а также состояния центральной нервной системы. В первую очередь следует уделять внимание увеличению подвижности в голеностопных и лучезапястных суставах.

В целом работа по развитию физических качеств через спортивные и подвижные игры приводит к всестороннему гармоничному развитию ребенка, обеспечивает его полноценное здоровье, разнообразное развитие движений физических качеств и формирование привычек здорового образа жизни.

Правильный подбор игры соответственно возрасту, теме урока, индивидуальным особенностям учащихся в конкретном классе способствует активизации и привития интереса, к предмету *физическая культура*. Всё это создает комфортную, благоприятную обстановку на уроке, а это является элементами здоровьесберегающих технологий. Использование в работе подвижных и спортивных игр даёт положительный результат. Воспитание физических качеств через спортивные игры даёт возможность участвовать в спортивных соревнованиях и достигать учащимися школы высоких спортивных результатов и являются составляющей результативности учебно-воспитательного процесса.

Используемая литература

1. Степаненкова Э. Методика физического воспитания. М.: 2005г.
2. Шишкина В.А. «Движение + движения». Книга для воспитателя детского сада. М.: «Просвещение», 2002г., 96с.
3. Гейнисман МЛ. Развитие основных двигательных качеств как важнейшее средство оздоровления детей дошкольного возраста // Матер, науч. конф. по итогам работы за 2001/02 гг. Омск, 2002
4. Ленерт Г., Лахман И. «Спортивные игры и упражнения для детей дошкольного возраста». Пер. с нем. М.: «Физкультура и спорт», 2003г.
5. Физическая культура //Научно-методический журнал. М.: 2002г., №4.
6. Физическая культура в школе//Научно-методический журнал. М.: №6, 2005г.

ӘОЖ 297 (875)

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

Уразова Гульмира Муратбековна, аға оқытушы магистрі
Бекбергенова Майра Нурлановна, аға оқытушы магистрі
Есекеева Асыл Маратқызы, ДШ-19-3 тобының студенті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Андатпа. Мақалада денсаулық туралы айтылады. Денсаулық бізге жоспарларымызды орындау, өмірдің негізгі мәселелерді табысты шешу, қиыншылықтарды өту, керек болса, едәуір ауыртпалықтарды көтеруге көмектеседі. Адамның ақылымен нығайтылып және сол қалпында сақталып отырған, зор денсаулығы, оған ұзақ және белсенді өмірді қамтамасыз етеді.

Кілтті сөздер: денсаулық, дене шынықтыру, тәрбие, ептілік, күш, батылдық, төзімділік

Аннотация. В статье рассказывается о здоровье. Здоровье помогает нам выполнять наши планы, успешно решать основные жизненные проблемы, преодолевать невзгоды, при необходимости нести значительные нагрузки. Крепкое здоровье человека, укрепленное его разумом и сохраняющееся таким, каким оно есть, обеспечивает ему долгую и активную жизнь.

Ключевые слова: здоровье, физическая культура, воспитание, ловкость, сила, смелость, выносливость

Annotation. The article talks about health. Health helps us to fulfill our plans, successfully solve the main problems of life, overcome adversity, and, if necessary, bear significant loads. Strong human health, strengthened by his mind and preserved as it is, provides him with a long and active life.

Keywords: dexterity, physical education, upbringing, health, strength, courage, endurance.

Денсаулық - бұл әр адамның ғана емес, бүкіл қоғамның құнсыз күйі. Жақын және қымбатты адамдармен кездескенде және қоштасқанда біз оларға мықты және зор денсаулық тілейміз, өйткені ол – бақытты және толымды өмірдің кепілі және негізгі шарты. Денсаулық бізге жоспарларымызды орындау, өмірдің негізгі мәселелерді табысты шешу, қиыншылықтарды өту, керек болса, едәуір ауыртпалықтарды көтеруге көмектеседі. Адамның ақылымен нығайтылып және сол қалпында сақталып отырған, зор денсаулығы, оған ұзақ және белсенді өмірді қамтамасыз етеді.

Адамзат өмірге келген соң өмірін қалай болса солай өткізбеуі тиіс. Яғни адам саналы да жарқын өмір сүруі қажет. Ол үшін ең алдымен ата-бабамыз айтып кеткендей Бірінші байлық – денсаулық Екінші байлық – ақ жаулық Үшінші байлық – он саулық - демекші, ең алдымен саналы да жарқын өмір сүру үшін денсаулық қажет. Ал сол денсаулықты сақтау – өз қолымызда, яғни өз еншімізде. Қазіргі таңда аурулардың түрі көбейіп барады. "Тірі адам түбінде бір ауырмай тұрмайды" деп данышпан Баласағұнидің айтқан сөзі рас сияқты. Өйткені, әрбір адам басында өзіне белгілі бір аурулары бар. Бірақ біз сол аурулардың шарықтауына жол бермей оған төтеп беруіміз қажет [1]. Яғни "Ауруын жасырған өледі" (Ә.Науаий) деген сөзге қарсы адам өз бойындағы ауруы бойынша дәрігерлерден кеңес алып, білгендерден сұрап отыруы қажет. Ең алдымен сәбилердің дұрыс жетіп қалыптасуына қарсы дисплазия деген аурулар бар. Ол аурумен сәби күресе алмайды, ал онымен күресетін ата-анасы. Бұл ауру дәрігерлердің айтуынша, әсіресе соңғы кездері балалар арасында кеңірек тарап бара жатқан дисплазия ауруының пайда болуына бірнеше себептер негіз. Олардың біріншісін экологиялық жағдайлармен байланыстырсақ, екінші себебі ағзадағы йод темір, сондай-ақ кальцийдің тапшылығына тікелей қатысты.

Мұның ақыры мүгедектікке әкеліп соғуы мүмкін. Сондықтан баланың сауығып кетуіне де өзіміз жәрдемші болуымыз керек. Ауруға қарсы сылап-уқалау сәбидің екі аяғын тізесінен кісен секілді темірмен керіп қою керек. Ал енді еліміздегі экономикалық жағдайдың өзгеріп нарықтық қатынастардың дамуы, қоғамның әлеуметтік тұрғыда жіктеле бастауы ол мүмкіншіліктердің бірдей болмауы және осы теңсіздіктің балалардың тұлға болып қалыптасуына да өз ықпалын тигізетіні анық.

Ал бұл кәмелетке толмағандар арасында қылмыстың көбеюіне әкеліп соғады. Есірткі құмарлық жасарып келеді. Бұл – дабыл соғарлық жағдай. Бүгін Республикамыздағы тұрақты есірткі құмарлардың 2/3 бөлігін жасөспірімдер мен 25-30 жасқа дейінгі жастар құрайды. Балаларда да есірткіні тұтынатын жағдайларда болады. Мамандардың айтуынша есірткіні татып көрген немесе оқтын-оқтын тұтынған адамдардың жартысынан астамы 13-17 жаста жасаған. Есірткі құмарлықтың үдеп бара жатқаны қылмыстық ахуалдың күрт нашарлауына тікелей әсер ететіні анық.

Сондықтан жастарды улап, халықтың болашағына қатер төндіріп жатқан бұл дертке аяусыз күрес ең бірінші өзіміз, отбасымыз және мектепте басталуы қажет. Еліміздің ертеңгі тізгіні жастар қасында мемлекетіміздің алдына қойып отырғаны

елулікке ену стратегиясы жүзеге асу үшін жас ұрпақтың дені сау болуы қажет. Сонда ғана өз елімізді елулік қатарынан көре аламыз [2]. Сол үшін өз денсаулығымызды өзіміз күтуіміз қажет. Денсаулық механизмі бар екені белгілі, ал, денсаулық өзі алты аспектіден тұрады: а) физикалық денсаулық. б) психикалық және интеллектуалды денсаулық. в) жеке. г) рухани денсаулық. д) эмоционалды денсаулық. е) әлеуметтік денсаулық. физикалық денсаулық келесі түсініктерден тұрады: біздің денеміз қалай құрылған және қалай жұмыс жасайды, ешқандай дене аурулары жоқ, ол жаттыққан немесе шыныққан. психикалық және интеллектуалды денсаулық - бұл психикалық аурудың және кем ақыл-дылықтың болмауымен түсіндіріледі. Психикалық денсаулық адам жаңа білімді қабылдау және оны қолдау қабілетімен, негізгі психикалық процестердің күші және қозғалғыштығымен сипатталады. жеке денсаулық - бұл адам өзін-өзі адам ретінде сезінуі, талпынысы, өзін көрсетуі, жетістігі, негізгі құндылықтары.

Біреулер жұмысынан, біреулер - өнерден, үшіншілері - отбасынан, төртіншілер - жеке басынан жетістік іздейді. Өзін-өзі таныту неғұрлым қоғамға қарсы келмесе, соғұрлым ол адамның өзiяе пайдалы, осыдан барып нақты адамның жеке денсаулығы сипатталады. рухани денсаулық - бұл адам өмірінің орталығы, бұл - мораль, тәртіп және басқа біреудің әрекетін қабылдау этикасы, мейірімділік пен қайырымдылық, әсемдікті қабылдау этикасы. эмоционалды денсаулық - бұл өз сезімдерін түсіну және бақылау, керек кезінде өз сезімін түсінікті түрде шығара білу, эмоцияның тыйым салатын және салмайтын көріністерін білу керек. әлеуметтік денсаулық - бұл ең алдымен өзін қоғамның бір бөлшегі ретінде сезіну, қоғамда және қоғам өмірінде өз жетістіктерін сезіну. Мұнда өндірістік қатынас пен профессионалды сапаның орны айқын. Маңызды және материалды жағы - қандай адам болса да, қажеттіліктермен қамтамасыз етілуі (яғни, оның жұмыс істеуі, шеберлігі мен тәртібі) [3].

Ғылыми деректер, көпшілік адамдардың гигиена ережелерін сақтауы оларға 100 және одан да ұзақ өмір сүруге мүмкіндігін беретінін куәландырады. Өкінішке орай, көп адамдар қарапайым, ғылым дәлелдеген салауатты өмір салтының ережелерін сақтамайды. Біреулер ерте қартайуға әкелетін аз қимылдау өмір сүрудың құрбаны, басқалар көп жағдайларда семіруге әкелетін, шамадан тыс тамақ жеудің құрбаны, үшіншілер демалуды, көңілін өндірістік тұрмыстық шаруаларынан қалай аудару екенін білмей, өмір бақи тынышсыз, жүйкесі қозған, ұйқының бұзылуынан азап шегіп, нәтижесінде бұның барлығы көптеген ауруларға әкеліп соғады. Кейбір адамдар, шылым тарту және алкогольді ішімдіктер сияқты жаман әдеттерге беріліп, өмірлерін едәуір қысқартады [4].

Қазіргі кезде, жас адамдардың екінің бірі созылмалы аурулармен ауырады. Бұрын мемлекетіміз бізді спортпен шұғылданду үшін жағдай жасайтын. Ал, қазір? Ұлттың денсаулығына кім жауапты?

Шынымен де, салауатты өмір салтының мәдениетін қалыптастыру біздің қоғамның ең өзекті мәселелерінің біріне айналды. Ғалымдар мен дәрігерлер дабыл қағады. Бірақ, сонда да, үрейге кетпеу керек.

Денсаулық экономикалық және саяси мүдделерінен жоғары есептеледі. Әрине, ұлттың денсаулық мәселесі мемлекет өкілдерін де толғандырады. Қазақстанның көптеген қалаларында сауықтыру ісіне шындап кірісті. Мекенжайы бойынша қолайлы спорттық клубтар мен секциялардың саны көбейіп жатыр, жаңадан ашылып, ескірген спорттық алаңдар, бассейндер жөнделіп жатыр.

Бірақ, денсаулық - бұл дене шынықтыру және спорт ғана емес, бұл дұрыс әрі теңдестірілген тамақтану.

Қазіргі өркениеттің негізі, дені сау және рухани дамыған адам болып табылады. Әлеуметтік - экономикалық және саяси өзгертулер, ізгілік құндылықтар және мұратын бекіту, дамыған экономикасын және тұрақты демократиялық жүйені орнатуда мағына жоқ, егер де олар адамдарға толымды өмір сүруге жағдай бермесе.

Басқа жағынан қарағанда, дені сау ұлт мықты мемлекеттің нағыз белгісі болып саналады. Халықтың физикалық және рухани имандылық саулығы елдің зияткерлік әлеуетін, экономикалық мүмкіндігін және қорғаныс қабілетін белгілейді.

Әр азамат өз мемлекетінің бөлшегі болып табылады, сондықтан дені сау, тәрбиелі және білімді азамат мемлекеттің өркениеттілік деңгейін, оның қоғамдық институттарының күшін, оның билік құрылымының мүмкіндіктерін белгілейді.

Қазақстан Республикасының конституциясы адамның құқығын және бостандығын ең жоғары құндылығы, ал оның құқығын және бостандығын құрметтеу, қорғау және сақтау – мемлекеттің міндеті деп жариялады. Әр азаматтың негізгі құқықтарының бірі тәрбие және білім алу, денсаулығын қорғау және медициналық көмекке құқығы. Әр азаматтың негізгі құқықтарының бірі тәрбие және білім алу құқығы, денсаулығын қорғау және медициналық көмек көрсету болып табылады. Мемлекет адамның физикалық және рухани-имандылық денсаулығын, оның экологиялық және санитарлы-эпидемиологиялық ырыс-берекесін, дене шынықтыру және спортты дамытуын, лайықты өмір салтын қалыптастыру қамтамасыз етуі тиіс.

Ұлттың денсаулығы қолайлы медициналық қызметтердің, дене шынықтыру мен әуесқойлық спорттың кең таралуының, салауатты өмір салты және дұрыс тамақтанудың, зиянды әдеттерді жою, экологиялық таза және күтілген орталығын жасау, елдің әр түкпірінде қауіпсіз және жасампаз өмір сүру мүмкіндігінің көмегімен қалыптасады және қолдау алады.

Негізгі мақсаты Қазақстан Республикасы азаматтарының физикалық және рухани-имандылық денсаулығының күйін жақсарту, өмір сүрудің сапасын көтеру, дене шынықтыру – спорттық қозғалысын дамыту, қоршаған ортаны жайластыру және қорғау, салауатты өмір салтын жұртқа таныту және тарату, жас өспірімді патриотизм рухында тәрбиелеу, әлеуметтік-пайдалы және жасампаз қызметке шын жүрекпен талпыну болып табылады.

Әдебиеттер:

1. ҚР дене шынықтыру және спорт дамыту мемлекеттік бағдарламасы; Волков Л. В. Физические способности детей, Киев-1981 г.;
2. «Мектептегі дене шынықтыру» журналдары, Алматы-2014 ж., Интернет ресурс
3. Физическая культура // Научно-методический журнал. М.: 2002г., №4.
4. Физическая культура в школе // Научно-методический журнал. М.: №6, 2005г.

ӘОЖ 297 (875)

**ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН
ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ**

Уразова Гулмира Муратбековна - аға оқытушы магистрі
Бекбергенова Майра Нурлановна - аға оқытушы магистрі
Кадыралы Диас Камчыбекұлы - ДШ-19-3 тобының студенті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Андатпа. Мақалада дене тәрбиесі сабағында қолданылатын ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні туралы айтылады. Ойын кезінде жасалатын қимыл-қозғалыстар балалардың ептілік, шапшаңдық, күштілік, батылдық, төзімділік қабілеттерін дамытады. Денсаулығын нығайтып, ақыл – ойын өсіреді. Ойын барысында балалар бір-бірімен жақын араласып, тату, ұйымшыл болып өседі.

Кілтті сөздер: ұлттық ойындар, дене шынықтыру, ұрпақ, тәрбие, ептілік, шапшаңдық, күштілік, батылдық, төзімділік

Аннотация. В статье рассказывается о воспитательном значении национальных игр, используемых на уроках физической культуры. Движения, выполняемые во время игры, развивают у детей умения ловкости, ловкости, силы, смелости, выносливости. Укрепляет здоровье и развивает ум. В процессе игры дети становятся близкими, дружными, организованными.

Ключевые слова: национальные игры, физическая культура, поколение, воспитание, ловкость, ловкость, сила, смелость, выносливость

Annotation. The article describes the educational significance of national games used in physical education lessons. The movements performed during the game develop children's skills of dexterity, dexterity, strength, courage, endurance. Strengthens health and develops the mind. During the game, children become close, friendly, organized.

Keywords: national games, physical culture, generation, education, dexterity, dexterity, strength, courage, endurance.

Бүгінде білім - қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі. Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек [1].

Ұлттық ойындар – қазақ халқының ерте заманнан қалыптасқан дәстүрлі ойын - сауықтардың бір түрі. Оның бастауы алғашқы қауымдық қоғамда шыққан. Ұлттық ойындар негізінде әр халық түрлі – түрлі жаттығулар жасау жолымен дене шынықтыру ісінің негізін салды. Бертін келе шынайы спорт ойындарының шығуына түрткі болды. Оның адам денсаулығына жақсартуда пайдалы аса күшті екені қилы. Ұлттық ойындар – ата – бабаларымыздан бізге байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан, үйренудің күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, ұштаса береді.

Ойынды ойнату мен үйретудің мақсаты: - ұлттық ойындар дене шынықтыру іс-әрекетінде кең қолдана отырып, балалардың дене тәрбиесін дұрыс жолға қою, спорттық шеберліктерін, мүмкіндіктерін арттыру; - қазақ халқының ерлік-жауынгерлік тарихын ұрпаққа ерліктің өшпес үлгісін қалдырған хас батырлардың өмір өнегесімен таныстыру, өз жерін, өз елін қорғай алатын ел жанды, ұлттық намысы мол жігерлі бүлдіршіндерді тәрбиелеу; - жас ұрпақты өздігінен білім деңгейін көтеруге үйретіп өзін-өзі тәрбиелеуге дағдыландыру [2].

Сонымен бірге ойын ойнау негізінде бала көңілді болып жақсы демалады ойынға қатысушылар бір-бірін тез түсінеді, ұйымшылдыққа үйренеді денесі қимылдап, бойы сергиді, миы тынығады

Ойын – мектеп жасына дейінгі балалар іс-әрекеттерінің негізгі түрі. Ойын – баланың, бүкіл балалар коллективінің дамуында басты роль атқарады. Балаларға ұлттық ойындар арқылы халқымыздың тарихын, мәдениетін таныстыру қолға алынған. Жинақтағы ұлттық ойындардың тәрбиелік мәні зор.

Балаларды қазақ халқының ұлттық ойындарымен, ойната отырып жан-жақты тәрбиелейміз. Сонымен қатар бірнеше ұлттық ойындарды шартымен ұсынамын: Арқан тарту – ұлттық ойын.

Бұл ойынды ойнау үшін, алдымен бес-алты ойыншы тартқанда үзілмейтін арқан және үлкен адамның алақаны көлеміндегі екі тақтай дайындап алу қажет.

Алаң ортасына көлденең сызықсызылады. Ойынға ортасына қызыл жіп байланғанарқан қойылады. Ойынға қатысатын оқушылар өзтоптарымен бірге екі жақтан арқанды тартады.

Ортадағы көлденең сызықтан қай топ бұрынсүйреп өткізсе , солар жеңіске жетеді. Ойын ойынға қатынасушылардың күш-қуатын дамытуға, таза ауада дем алып, еңбектенуге үйретеді

Ақсерек-көксерек ойыны

Бұл ойынды ойнау үшін балалар екі топқа бөлінеді, қолдарынан ұстап тұрады. Ара қашықтық 20-30 қадам. 1-ші топ. Ойынды бастайды: Ақсерек-ау ақ серек Бізден сізге кім керек.

Ұлттық ойын ойнатудың негізгі мақсаты

- денені шынықтыру
- өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру
- мәдениетін қалыптастыру
- балалардың денсаулығын нығайту

2-ші топ Ақсерек –ау ақ серек Жаман-жаман бала аты (бала аты) керек Аты аталған бала келесі топқа дейін жүгіріп барып ортасынан ұстасқан қолдарды ажыратып кету керек. Егер өтіп кетсе сол топтан бір баланы тобына алып қайтады, өте алмаса сол топта қалады. Ойын осылай жалғаса береді [3].

Хан талапай ойыны

Ханталапай

Бұл отырып ойналатын, негізінен қыз балаларға арналған ойын. Оған төрт-бес үміткерден қатысады. Ойын үшін он асық тандап алынады. Он бірінші асықтардан ерекше өзге түске (қызыл, не көк) боялған болуы шарт бір-бірден асық үйірусіудің қорытындысы бойынша ойыншылар кезектерін бөліседі. Бұдан соң алғашқы ойыншы қос уыстай ұстаған бар асықты ортаға үйіруі керек. Қалған ойыншылар аңдысын аңдап өзге асықтардан ерекшеленген «ханға» қадалады

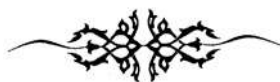
Себебі, хан алшы түссе, барлығы тарпа бас салып, ортадағы асықтарды, хан талапай жасауы тиіс. Хан кімнің қолында кетсе, келесі үйірі кезегі соған беріледі екен, хан мен бірге қолына ілінген асықтардың санына қарай ұпай жазылады. Хан алшы түспеген жағдайда үйірген ойыншы шашылған асықтардың бүгі мен бүгін, шігі мен шігін, алшысымен-алшысын тәйкесімен мен тәйкесін бір-біріне соғып, кенейлер бір-біріне тимей қалғанша ұпай жинайды. Көздеген асығы үшінші бір асыққа тиіп кетсе, немесе бөгде асықты қозғап қалса да, ойынның бұзылғаны. Онда кезек келесі ойыншыға беріледі. Осы ретпен әр ойыншы жинаған асығының санына қарай ұпай жинайды. Межелі ұпай санын (100 не 50 немесе 80-40) ойын жүргізуші алдын ала белгілейді. Межеге бұрын жеткен ойыншы жеңімпаз болып саналады [4].

Ескерту: Асықтарды бір-біріне тигізу кезінде қолмен сүйретіп апаруға, орыннан қозғап түзетуге болмайды. Ойынның соңына дейін ханға бірде - бір асық тимеуі керек. Себебі ол – хан.

Қорыта келер болсам дене тәрбиесі іс - әрекеті мазмұны негізінен қимылды, ұлттық ойындардан тұрады. Ойын кезінде жасалатын қимыл-қозғалыстар балалардың ептілік, шапшаңдық, күштілік, батылдық, төзімділік қабілеттерін дамытады. Денсаулығын нығайтып, ақыл – ойын өсіреді. Ойын барысында балалар бір-бірімен жақын араласып, тату, ұйымшыл болып өседі [5].

Әдебиеттер:

1. Гейнисман МЛ. Развитие основных двигательных качеств как важнейшее средство оздоровления детей дошкольного возраста // Матер, науч. конф. по итогам работы за 2001/02 гг. Омск, 2002
2. Ленерт Г., Лахман И. «Спортивные игры и упражнения для детей дошкольного возраста». Пер. с нем. М.: «Физкультура и спорт», 2003г.
3. ҚР дене шынықтыру және спорт дамыту мемлекеттік бағдарламасы; «Мектептегі дене шынықтыру» журналдары, Алматы-2019 ж
4. Шишкина В.А. «Движение + движения». Книга для воспитателя детского сада. М.: «Просвещение», 2002г., 96с.
5. Степаненкова Э. Методика физического воспитания. М.: 2005г.

ӘОЖ 378:371.12

«БАСТАУЫШ-БІЛІМНІҢ ІРГЕТАСЫ»

Ажибаева Роза Елибаевна - магистр, аға оқытушы

Пірәлі Фатима Елубайқызы - магистр, оқытушы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Сарсенов Жандос Бауыржанұлы - магистр, оқытушы

Мубаракова Салтанат Альмухамедовна

Керімбай атындағы №12 мектеп-гимназиясының оқу-ісі жөніндегі орынбасары

Андатпа. Бұл мақала құзыретті тұлға негізінде бастауыш білім беруді қалыптастыру мәселесіне арналған. Барлық құзыреттер оқытудың бастапқы кезеңінде тағайындалады. Бастауыш мектеп орта мектептің төменгі сыныптарында адамның білімін жалғастыру үшін негіз құруға бағытталған, өйткені ол жалпы оқу дағдылары мен оқу іс-әрекетінің негізін қалайды.

Кілт сөздер: Технология, мотивация, инновация, функционалдық сауаттылық, әлеуметтік мәртебе.

Аннотация. Данная статья посвящена проблеме формирования начального образования на основе компетентного лица. Все компетенции закрепляются на начальном этапе обучения. Начальная школа направлена на создание основы для продолжения обучения человека в младших классах средней школы, поскольку она закладывает основу для общих навыков чтения и учебной деятельности.

Ключевые слова: Технологии, мотивация, инновации, функциональная грамотность, социальный статус.

Annotation. This article is devoted to the problem of formation of primary education on the basis of a competent person. All competencies are fixed at the initial stage of training. Primary school aims to create a foundation for continuing a person's education in the lower grades of secondary school, as it lays the foundation for general reading skills and learning activities.

Key words: Technology, motivation, innovation, functional literacy, social status.

*Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат,
өйткені мұғалім – мектептің жүрегі.*

Ы.Алтынсарин

Білім берудің бастапқы кезеңі - бұл жеке дамудың белгісі, білім беру қызметін қалыптастырудың маңызды кезеңдерінің бірі. Болашақта біздің еліміз ең дамыған елдердің бірі болуға ұмтылады. Осы мақсатқа жету үшін кәсіби біліктілігі бар барлық азаматтарды мектеп қабырғасында оқыту қажет. Бастауыш сынып мұғалімдері балалардың болашағына жол бағыттаушылар, балалардың жасырын қабілеттерін ашатын тұлғалар. Бастауыш мектеп - бұл баланың қалыптасуына, жеке тұлға ретінде жалпы дамуына әсер ететін оқу мен тәрбиенің негізгі кезеңі. Сапалы нәтижелерге қол жеткізу үшін бастауыш мектептердің оқу бағдарламасы заманауи талаптарға сәйкес құрылуы керек. Сондықтан бастауыш сынып мұғалімдеріне қойылатын талаптар мен міндеттер де маңызды. Қазіргі мұғалімдер оқушылар үшін "дайын" білім көзі болмауы керек, керісінше бастауыш сынып оқушыларының танымдық іс-әрекетін ұйымдастырушылар мен үйлестірушілер болуы керек.

Өркениетті қоғам мен заңның үстемдігін қалыптастыру өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениетін, еркін ойлау қабілеті мен білім беруді талап етеді. Қазіргі заманғы басты талаптардың бірі - студент әлемінің үлкен бейнесін білуі, жаңа тәсілдермен ойлауы және шығармашылық таныммен тікелей өзара әрекеттесе алатын білімді және шығармашылық тұлғаға айналуы.

Ең бастысы - бастауыш мектепте баланы тану мүмкіндігін ескере отырып, оқыту мен дамытудың жаңа технологияларын тиімді пайдалану. Ол үшін мұғалім өз білімін өз бетінше жетілдіре алатын, шығармашылық және сыни ойлауға ие, сонымен қатар стандартты емес кәсіби мәселелерді шешудің жаңа тәсілдерін табуды үйренетін маман болуы керек. Бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу, оқыту және дамыту туралы теориялар мен білім беру когнитивті мәселелерде сәйкес келеді. Танымдық белсенділік - бұл оқушының білімге қатысты өте белсенді психикалық белсенділігі. Қазіргі балаларда танымдық белсенділік пен қызығушылықты қалыптастыруға ықпал ететін оқытудың инновациялық әдістері мен тәрбие әдістерін ұтымды пайдалану өзіндік ерекшеліктерге ие болады:

- тәрбие жұмысының нәтижесінде оқушылардың деңгейін арттыру;
- пәнге деген қызығушылықтың артуы;
- студенттердің білім сапасын арттыру;
- логикалық ойлау мен шығармашылық іс-әрекет дағдыларын дамытады.

Қазіргі заманның талаптарына сәйкес бастауыш сынып оқушыларының танымдық және шығармашылық қабілеттерін дамытуда жаңа ақпараттық және компьютерлік технологияларды қолдану тиімді әдістерді қамтамасыз ету өзекті мәселеге айналууда. Жаңа ақпараттық технологиялардың негізгі әсері - оқытушылар бастауыш оқу бағдарламасының құрылымын түбегейлі өзгертеді, оқушылардың ой-өрісін кеңейтеді, жеке қабілеттерін көру және дамыту үшін толыққанды жағдай жасайды, оқытудағы пәнаралық байланыстарды нығайтады. Ғылымда бастауыш сынып оқушысының оқуға деген көзқарасының параметрлерінің бірі оның білім деңгейіне байланысты екендігі дәлелденді. Баланың бүкіл жасына ерекше қатысы бар. Мен әр пәннің құпияларын білгім келеді және оны жан-жақты зерттегім келеді.

Мотивацияны, оқушылардың білімге қатынасын арттыру үшін оқытудың жаңа әдістері қолданылады, сабақтардың қызықты өтуі мұғалімдерді үнемі іздеумен, ұтымды әдістер мен әдістерді қолданумен, оқыту әдістемесін жаңартумен байланысты. Қазіргі уақытта оқытушылардың сабақ барысында инновациялық және интерактивті әдістерді қолдануы сабақтардың сапалы және қызықты өтуіне ықпал етеді. Осы операцияның нәтижесінде:

1. студент белсенді және ізденімпаз адамға айналады;
2. оқушылар өз ойларын еркін жеткізеді;
3. басқа балалардың пікірін тыңдаңыз;
4. өзіңіз іздеуді үйреніңіз;
5. бір-бірімен қарым-қатынас жасаңыз;
6. шығармашылық белсенділікті арттырыңыз;
7. еркін сөйлеңіз және мұғалімдермен пікір алмасыңыз.:
8. өзіңіз шешім қабылдауға үйреніңіз.

Жаңа технологиялармен ең озық әдістерді уақтылы игеру, баланы іздеу және нәтижелі нәтижелер алу арқылы тәрбиелеу - әр мұғалімнің басты міндеті. Жаңа ойлауды, дүниетанымды қалыптастыру, қазіргі өскелең ұрпақтың білім негіздерін игеруіне ықпал ететін жаңа білім беру мазмұнын құру жалпы білім беру жүйесінің өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Бұрын қолданылған оқыту әдістерінде

мұғалім орталық позицияны алады, оқушы тек тыңдаушы болып табылады, ал қазіргі сыни ойлаудың арқасында оқушы білім негіздеріне толып, болашақ туралы ойлауға деген ұмтылысқа ие болады. Оқыту процесін ізгілендіру мақсатында мұғалімдердің кәсіби қызметінің деңгейін арттыру әрбір мұғалім мүмкіндігінше оқу бағдарламасында озық технологияларды пайдалануы тиіс. Мұғалімдер білімді сабақ арқылы оқушының санасына жеткізеді. Ол жан-жақты дамыған және басқа мұғалімдерге үйреткен сабақтары - қазіргі кездегі ең жаңа технологиялар.

Бастауыш сынып оқушыларын оқыту процесінде шығармашылық қабілеттерін дамыту арнайы әдіснаманы қажет етеді. Әр сабақтың даму мақсаттарын көбейтіңіз, мазмұнды шығармашылық жұмысты байытыңыз және маңызды нәтижелерге қол жеткізу үшін оларды үнемі қолданыңыз. Баланың сабақтағы жағдайын өзгерте білу және оны әртүрлі бірлескен іс - әрекеттердің субъектісі етіп қою, баланың тәуелсіздігі мен еркіндігінің болуы-сәттіліктің жалғыз кепілі. Мұғалім өзінің білімі, ақылдылығы, дағдылары, мәдениеті, дағдылары арқасында барлық білім беру жағдайларын шеше алатын және педагогикалық процестердің нәтижелерін жақсартуға ұмтылатын педагогикалық іс-әрекеттің барлық қыр-сырын зерттеуге және игеруге ынталы шығармашылық жұмысты орындай алатын адам болуы керек.

Білім беру жүйесінде елдің дамуына тегін қатысуға ұмтылатын жастарды оқыту және тәрбиелеу. Бүгінгі күннің лайықты тұлғасын жаңашылдықты қабылдайтын, ұлттық қасиеттеріміздің тектілігін мадақтайтын, шәкіртінің жанын жарықтандыратын мұғалім деп атауға болады. Ол үшін оқу бағдарламасының ең маңызды міндеттерін іске асырыңыз:

- білім беру сапасын арттыру бойынша бірқатар шаралар қабылдау қажет.;
- білім-басты іргетас, сапалы білім берудің өзегі;
- орта білім беруді дамытудың қосымша стратегияларын анықтау;
- 3 ауысымда және шағын мектептерде мәселелерді шешіңіз;
- үш тілді білім беру жүйесін енгізу күн тәртібіндегі өзекті тақырып болып табылады.;
- мұғалімнің жағдайын нақты жақсарту;
- білім берудегі теңсіздікті жеңу;
- ғылымды қаржыландырудың ашықтығына кепілдік - оқытушылардың мәртебесін жаңарту.

Мұғалімнің жеке моделі кәсібиліктен асып түсетін сапа болуы керек. Шын мәнінде, кез-келген ұжымдағы қарым-қатынас мұғалімнің жеке моделімен тығыз байланысты. Мұғалімнің барлық сөздері мен әрекеттері, қимылдары, киімдері, аяқтары, жүрісі, көзқарасы оқушының санасында психологиялық және ізгілікті тұрғыдан үлкен орын алады. Сондықтан әр мұғалім үшін оқу жоспарын ұйымдастыру көп білімді, интеллектті, дұрыс дағдылар мен дағдыларды қолдануды талап етеді. Мұғалімдер барлық жағдайда шыдамды, әділ, жанашыр және мейірімді, ұстамды болуы керек, яғни оқушылармен қарым-қатынас процесінде олардың іс-әрекеттері мен әрекеттерін үнемі бақылап отыруы керек. Оқушыларына сапалы білім беру үшін мұғалімнің өзі сыртқы сұлулықты ішкі рухани сұлулықпен үйлестіре білуі керек. Шығармашылықты қалыптастыруда өте маңызды студенттердің қызығушылығы тақырыптық және ғылыми апталарды, сыныптан тыс, жеке, ұжымдық жұмыстарды ұйымдастырудан тұрады. Барлық жұмыс студенттердің өтініші бойынша орындалғанын есте ұстаған жөн. Сіз әр студенттің қабілетіне, қабылдауына негізделген жұмысқа орналасуыңыз керек. Осы шығармашылық

ізденістердің нәтижелері студенттердің қабілеттерін шыңдауға ықпал етеді. Әсіресе табиғаты жабық, өзін-өзі көрсете алмайтын, мазасыз студенттер ашыла бастайды. Олар өз ойларымен бөліседі және еркін сөйлейді. Сабақтар нәтижелі болуы үшін олар дәстүрлі емес сабақтар тиімді болатын балалардың қызығушылығын тудыруы керек.

Бастауыш білім - үздіксіз білім берудің бірінші кезеңі. Осыған байланысты студенттерді оқытуда жаңа инновациялық технологияларды кеңінен қолдану білімді терең және жан-жақты игеру, әр пәннің ғылыми негізі, студенттердің ойлауы мен шығармашылық қызметін дамыту әдістерін игеру болып табылады. Оқушылардың білім деңгейіне байланысты олардың көкжиегін дамыта отырып, оқу тапсырмаларының, ойындардың әртүрлі түрлерін қолдануға көбірек көңіл бөлу керек. Уақыт талаптарына байланысты мұғалімдер жаңа әдістер мен әдістерді қолдана отырып, іздеу сабақтарын өткізуі керек.

Бастауыш мектеп - бұл баланың өміріндегі түбегейлі жаңа кезең: ол білім беру мекемелерінде жүйелі оқытуды бастайды, сыртқы әлеммен өзара әрекеттесу аясы кеңейеді, оның әлеуметтік мәртебесі өзгереді, өзін-өзі көрсету қажеттілігі артады. Бастауыш білім берудің өзіндік ерекшеліктері бар, олар оны жүйелі мектептегі оқытудың барлық кейінгі кезеңдерінен айтарлықтай ерекшелендіреді. Бұл кезеңде оқу іс-әрекетінің негізі қалыптасады, танымдық қызығушылықтар мен танымдық мотивация, сондай-ақ баланың өзін-өзі тануы мен өзін-өзі бағалауы қолайлы оқу жағдайында қалыптасады. Бастауыш білім - бұл барлық кейінгі білімнің негізі, негізі. Ең алдымен, бұл бастауыш білім берудің жетістігі үшін жауапкершіліктің маңызды бөлігі болып табылатын жалпы оқу дағдыларын, дағдыларды және мінез-құлықты қалыптастыруға қатысты. Олардың даму деңгейі оқушының танымдық іс-әрекетінің сипатын, саналы және ойластырылған түрде ұйымдастыра білуді, тілдік белсенділікті және ақпаратпен жұмыс істеу әдістерін және т. б. анықтайды.

Балалардың табиғи қызығушылығына, қоршаған әлемді тәуелсіз тануға, танымдық белсенділік пен бастамаға деген қажеттілікке сүйене отырып, бастауыш мектепте қабылдаудың белсенді формаларын ынталандыратын білім беру ортасы құрылады: бақылау, тәжірибе, әртүрлі пікірлерді талқылау, үй, білім беру диалогы. Жас студент өз ойлары мен іс-әрекеттерін "сырттан" бағалап, іс-әрекеттің нәтижелерін мақсаттармен байланыстырып, білім мен надандықты анықтау қабілетін дамытуға жағдай жасауы керек. Бұл ойлау қабілеті баланың оқушы, үздік оқушы ретіндегі әлеуметтік рөлін анықтайтын маңызды сипаттама болып табылады. Қазіргі бастауыш білім беру мазмұнының ерекшелігі "оқушы нені білуі керек (есте сақтау, қайталау)" деген сұраққа жауап қана емес, сонымен қатар мінез-құлықтың нақты тәсілдерінің жиынтығы-сұраққа жауап: оқушы алған білімдерін қолдану (алу, бағалау) үшін не істеуі керек? Демек, "білім беру" компонентімен қатар (бастауыш мектептердегі функционалдық сауаттылық - оқу, жазу, есептеу қабілеттері) білім беру бағдарламасының мазмұнында білім беру мазмұнының теориялық және практикалық компоненттерінің "тепе-теңдігін" сақтай алатын белсенділік компоненті көрсетілуі керек. Сонымен қатар, бағдарламадағы "тақырыптар" болып табылатын, яғни әр оқу пәні бойынша қалыптасатын білімнің, дағдылардың және іс-әрекет әдістерінің мазмұнын анықтай отырып, сіз жалпы оқу міндеттерін шешу үшін барлық оқу пәндерінің күш-жігерін біріктіріп, оларды "идеалды" білім беру мақсатын жүзеге асыруға жақындата аласыз. Сонымен қатар, бұл тәсіл білім беру

мазмұнын таңдаудың тар пәнінен аулақ болуға мүмкіндік береді және оны қоршаған әлемнің әртүрлі аспектілерін зерттеуге біріктіруді қамтамасыз етеді.

Жалпы, "кішкентай бала жаңа ғана гүлдеген жасыл ағашқа ұқсайды". Қазіргі уақытта білім беру және тәрбие саласындағы міндет талантты адамдарды іздеу және жетілдіру болып табылады. Сондықтан бастауыш мектепті бастамас бұрын баланы өзі дайындаған белгілі бір біліммен жүйелеп, қамтамасыз етіп қана қоймай, оны тұтастай дамыту, қоршаған орта туралы дұрыс идеяларды қалыптастыру, оны талдауға үйрету, жұмыс істейтін тұлғаны қалыптастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бөрібекова, Ф.Б. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқулық / Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова.- Алматы: ЖШС РПБК Дәуір, 2014.- 360 б.
2. "Тәрбие жұмысының теориясы мен әдістемесі: Оқулық. / Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті. - Тараз: ИП "" Бейсенбекова А.Ж."" , 2019. "
3. "Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқулық / Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова.- Алматы: Times, 2014."

ӘОЖ 36.042

ТӘРБИЕШІНІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Курманбекова Айгуль Саукымбековна – п.ғ.к., аға оқытушы

Фатикова Назифа Агламовна - магистр, аға оқытушы

Рзатай Айнұр Қуатқызы - магистр, оқытушы

Момбекова Сымбат Бақытжанқызы - магистр, оқытушы

Ережепбаева Алма Сайлаубековна - магистр, оқытушы

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Бұл мақалада тәрбиеші балалардың жақын досы болуы. Балабақша тәрбиешісі жас ұрпақты жан-жақты дамытып тәрбие беруі, оны өмірге еңбекке даярлауға педагогикалық білімді насихаттау әрі жауапты, әрі қадірлі қоғамдық міндеттер атқаруы туралы қарастырылған.

Кілт сөздер: балабақша тәрбиешісі, ұрпақ, ғылыми-зерттеу, дағдылар, кәсіби қызмет.

Аннотация. В этой статье воспитатель должен быть близким другом детей. Воспитателем детского сада предусмотрено всестороннее развитие и воспитание подрастающего поколения, пропаганда педагогических знаний для его трудовой подготовки к жизни, ответственное и ответственное исполнение общественных обязанностей.

Ключевые слова: воспитатель детского сада, наследие, научное исследование, навыки, профессиональная деятельность.

Annotation. In this article, the educator should be a close friend of the children. The kindergarten teacher provides for the comprehensive development and education of the younger generation, the promotion of pedagogical knowledge for their labor preparation for life, responsible and responsible performance of public duties.

Key words: kindergarten teacher, heritage, scientific research, skills, professional activity.

Қазіргі қоғамның дамуы, ғылыми-техникалық прогрестің қарқынды дамуы дүниежүзінің экологиялық жағдайы күрт нашарлап, жер шарының тіршілік белгілерінің жойылу қаупі бүгінгі уақытта маңызды мәселе болып отыр. Аталған мәселе қоғамдық, саяси, экономикалық, технологиялық, әлеуметтік, педагогикалық тұрғыда зерттеліп келеді [1].

Педагогикалық кадрларды даярлауға арналған білім беру бағдарламасының мақсаты білім мен ғылымды интеграциялау негізінде шешуге қабілетті жаңа формацияның ғылыми, ғылыми және педагогикалық кадрларын даярлаудың тиімді жүйесін құру болып табылады. Қоғамды, білім беруді, ғылымды жетілдіру және серпінді технологияларды дамыту мәселелері.

- әлеуетін ашудың, құзыреттіліктерін қалыптастырудың стратегиялық эталоны
- өзгермелі жағдайларда кәсіби есептердің белгілі бір класын шешудегі интегралды қабілеттері;
- оқу іс-әрекетінің субъектісі ретінде тепе-теңдік және диалогтық көзқарас тұрғысынан қалыптасуы.

Оқу процесін ұйымдастыруды жетілдіру үшін:

- интеграция негізінде оқу пәндерінің өзара байланысын жақсарту;
- оқытудың дифференциациясын, проблемалық оқыту технологиясын дамыту;
- оқу үдерісіне негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыратын технологияларды енгізу.

Физикалық сау тұлғаны қалыптастыру үшін:

- білім беру жағдайында оқушыларды шамадан тыс жүктемеу;
- оқушылардың физикалық, психикалық және әлеуметтік денсаулығын сақтайтын әлеуметтік-педагогикалық қатынастарды қамтамасыз ету.

Оқыту бағыттары:

Кадрларды даярлау келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

Ғылыми-педагогикалық.

Кәсіби қызмет саласы.

Ғылыми-педагогикалық магистратура тереңдетілген ғылыми-педагогикалық даярлығы бар жоғары, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру жүйесі және ғылыми сала үшін ғылыми-педагогикалық кадрларды дайындау үшін жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің білім беру бағдарламаларын іске асырады.

Ғылыми-педагогикалық даярлығымен:

- ғылыми-зерттеу (түрлі типтегі оқу орындарында зерттеуші)
- тәрбиелік (білім беру, педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау саласындағы педагог-психолог)
- оқу мерзімін білім беру бағдарламасы бейінінің алдыңғы дайындық деңгейіне сәйкестігіне және алғышарттардың болуына қарай университет дербес реттей алады.

өзін-өзі дамытудың кәсіби, әлеуметтік-психологиялық, педагогикалық, көпмәдениетті, зерттеушілік құзыреттілігі туралы;

дүниетанымдық ұстанымы туралы;

білу:

әлемдік жоғары білім беру жүйесінің жетістіктері;
кәсіби қызмет жағдайындағы тұлға аралық өзара әрекеттестіктің психологиялық заңдылықтары мен механизмдері;

кәсіби қызмет тұрғысынан кәсіби өзара әрекеттестік тұрғысынан тұлғааралық өзара әрекеттесу заңдылықтары мен механизмдері;

элеуметтік-психологиялық құбылыстар мен процестердің заңдылықтары.

білу:

өмірдің барлық саласында элеуметтік белсенді болуға, өмірлік мәселелердің стандартты емес шешімдерін табуға; жақын даму аймағын ескере отырып, өзара әрекеттесу мен оқу процесін құру.

дағдылары бар:

психологиялық-педагогикалық іс-әрекетте ғылыми негізделген әдістер мен технологияны қолдану; кәсіби маңызды ақпаратты жинауды, деректерді өңдеуді және интерпретациялауды ұйымдастырудың заманауи ғылыми негізделген технологияларына ие болу; заманауи жобалау технологияларын меңгеру және кәсіби қызметінде ғылыми зерттеулерді ұйымдастыру.

құзыретті болу:

психологиялық-педагогикалық диагностиканы жүзеге асыруда және педагогикалық жағдаяттарды жобалауда, оңтайлы формаларды, әдістерді, оқыту құралдарын ұтымды таңдауда, психологиялық-педагогикалық мәселелерді шығармашылықпен шешуде;

кәсіби тәжірибені оқу және жинақтау; өз қызметін көрсету негізінде жетілдіру мен өзін-өзі дамытуды ұйымдастыру және жүзеге асыру

- қорғалатын мамандықтың негізгі мәселелеріне сәйкес болуы;

- өзекті болуы, ғылыми жаңалығы мен практикалық маңызы болуы;

Ғылыми зерттеудің негізгі стратегияларын және ғылыми білімді қалыптастырудың тарихи негіздерін зерделей алады, магистранттардың ғылымның табиғатын философиялық тұрғыдан түсінудің қазіргі әлемдік дәстүрі ретінде ғылым тарихы мен философиясының өзекті мәселелерін түсіну қабілетін дамыту; кәсіби қызмет мәселелерін шешу үшін шет тілінде ауызша және жазбаша түрде қарым-қатынас жасауға дайын болу.

Психологиялық-педагогикалық іс-әрекет және оны ұйымдастыру барысында туындайтын дидактикалық және тәрбиелік міндеттерді тұжырымдап, шеше білу; кадрларды іріктеу және оқу үдерісін оңтайландыруға ықпал ететін психологиялық ахуалды құру мақсатында ұйымның персоналымен жұмыс істей білу.

Тарихи дәйекті болу, дамудағы педагогикалық құбылыстар мен процестерді қадағалау, негізгі тарихи-педагогикалық заңдылықтарды көрсету; оқудағы қиындықтарды жоюға және білім беру ортасына бейімделуге бағытталған жеке-бағдарланған бағдарламаларды әзірлеу және жүзеге асыру мүмкіндігі.

Психологиялық-педагогикалық және нормативтік құқықтық білімдерді оқу-тәрбие процесіне қатысушыларды психологиялық-педагогикалық тәрбиелеу мәселелерін шешу процесінде қолдана білу, мәдени-тарихи және қызмет тәсілдерінің әдістемесін білу.

Тарихи дәйектілікке, дамудағы педагогикалық құбылыстар мен процестерді қадағалай білуге, негізгі тарихи-педагогикалық заңдылықтарды көрсете білуге; оқудағы қиындықтарды жоюға және білім беру ортасына бейімделуге бағытталған жеке-бағдарланған бағдарламаларды әзірлеу және жүзеге асыру қабілеті педагогикалық зерттеудің әдістемелік аппаратына, педагогикалық зерттеудің эмпирикалық әдістеріне ие болу.

Тиісті пәндік салада жаңа мақсаттарды тұжырымдап, жаңа нәтижелерге қол жеткізе алады, өзінің жеке даму болашағын көре алады, өмірлік жолын қалыптастырады, жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу әдістерін меңгереді; білім беру жүйесінде психологиялық қызметті ұйымдастыру және қалыптастыру принциптерін

қолдана білу; жоғары оқу орнында педагогика және психологияны оқыту әдістемесі саласында оқуға, жаңа білім, дағдыларды меңгеруге, ғылыми зерттеу әдістерін жүйелі меңгеруге қабілетті.

Эмпирикалық психологиялық зерттеулерді жоспарлай және жүргізе алады, құрастырылған бағдарламаға сәйкес өз бетінше зерттеу жүргізе алады; зерттеу нәтижелерін ғылыми есеп, мақала немесе баяндама, зерттеу жұмысы түрінде көрсете білу.

Құзіреттілікке негізделген тәсілдің әдістері әлемнің әртүрлі елдерінде белсенді және тиімді қолданылады және «Болон процесі» аясында іргелі болды.

ЖОО бітірушінің жалпы құзыреттіліктері жалпы білімге, әлеуметтік-этикалық құзыреттерге, экономикалық және ұйымдастырушылық-басқару құзыреттеріне, арнайы және басқа да құзыреттерге қойылатын талаптар негізінде қалыптасады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // «Ақиқат», №1, 2013ж.
2. Мұғалім беделі – ел абыройы // «Егемен Қазақстан», 14 тамыз 2010ж.
3. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан білім қоғамы жолында // «Егемен Қазақстан», 5 қыркүйек 2012ж.
4. Аймауытов Ж. Психология. – Алматы: «Ғылым», 1988ж.
5. Басты мақсат – білім сапасы // «Мәдени мұра», 2012ж.
6. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2030: Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Алматы: Білім. 1997.
7. Калюжный А. А. Формирование имиджа учателя. – М: Владос, 2005

ӘОЖ:80/81:355

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІНДЕ ІС-ҚАҒАЗДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕ ЖҮРГІЗІЛУІ «МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ – КЕШЕ, БҮГІН, ЕРТЕҢ»

Үсен Б.М., Турсинбаев М.М.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінде іс-қағаздарының қазақ тілінде жүргізілуі мәселелері қарастырылып, қазіргі жағдайда мемлекеттік тілдің бүгінгі мен болашағына талдау жасалды. 1998 жылы мемлекетіміздегі мемлекеттік тілдің, нақты айтқанда қазақ тілінің мәселесі бойынша Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің іс-қағаздарына (оның ішінде Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі, Ұлттық қауіпсіздік органдары, Ішкі істер министрлігі, Төтенше жағдайлар министрлігі) кезең-кезеңімен енгізудің жоспары жасалып, әскери бөлімдерде тікелей мемлекеттік тіл бөлімшелері мен қазақ тілін үйрету топтары ашылған болатын. Осы бағыттағы атқарылған жұмыстар бойынша да зерттеулер жүргізілді.

Кілтті сөздер: Патриот, тәрбие, тәуелсіздік, қоғам, ұлттық бірлік, қуатты құрылымдар.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы ведения делопроизводства на казахском языке в Вооруженных Силах Республики Казахстан и проделан анализ в современных условиях настоящего и будущего государственного языка. В 1998 году была разработана план поэтапного внедрения государственного языка, точнее Казахского языка в делопроизводство Вооруженных сил Республики Казахстан (в том числе Министерства обороны Республики Казахстан, Органов национальной безопасности, Министерства внутренних дел, Министерства по чрезвычайным ситуациям). В воинских частях открылись подразделения государственного языка и группы по обучению казахскому языку. Проведены исследовательские работы и в данном направлении.

Ключевые слова: Патриот, воспитание, независимость, общество, национальное единство, силовые структуры

Annotation. The article examines the issues of office work in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan in the Kazakh language and analyzes the current and future state language in modern conditions. In 1998, a plan was developed for the phased introduction of the state language, more precisely the Kazakh language, into the office work of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan (including the Ministry of Defense of the Republic of Kazakhstan, National Security Agencies, the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Emergency Situations). State language units and Kazakh language teaching groups have been opened in military units. Research work has also been carried out in this direction.

Key words: patriot, education, independence, society, national unity, law enforcement agencies

Қазақстан Республикасы Конституциясының 7 бабында: «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік тіл - қазақ тілі» деп жазылып, қазақ тілінің мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу, құжаттар айналымын орындау, мемлекеттің бүкіл аумағындағы қоғамдық қатынастар тілі ретіндегі мемлекеттік ролін айқындап тұр. Бұл – мемлекеттік рәміздермен қатар тұратын, мемлекеттіктің айнымас атрибуты.

Қазақ тілі өзінің асқақ мәртебесіне КСРО құрамында, 1989 жылдың 22 қыркүйегінде, ҚКСР Жоғарғы Кеңесі «Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасындағы тілдер туралы» Заңын қабылдаған күні қол жеткізген болатын. Алайда, тыныс-тіршіліктің барлық саласында толыққанды қолданылуына жағдай жасау мүмкіндігі тек тәуелсіздікпен бірге ғана келді. Жүргізіліп келген мемлекеттік саясаттың нәтижесінде бүгін еліміздегі балабақшалар бүлдіршіндерінің 75%, мектеп оқушыларының 70% жуығы қазақ тілінде тәрбие, білім алуда. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы қазақ тілді контент үлесі 73% дейін ұлғайып, мемлекеттік телеэфирлерде жаңа тележобалар саны артты. Балалар мен жұртшылыққа қазақ тілін оқытуға арналған анимациялық фильмдер дайындалып ғаламтор-ресурстарында орналастырылды.

Өз кезегінде мемлекетіміздегі мемлекеттік тілдің, нақты айтқанда қазақ тілінің мәселесі бойынша Қазақстан Республикасы Қарулы күштерінің іс-қағаздарына (оның ішінде ҚР ҚМ, ҰҚО, ІІМ, ТЖМ) кезең-кезеңімен енгізудің жоспары жасалып, әскери бөлімдерде тікелей мемлекеттік тіл бөлімшелері мен топтары ашылды.

Алғашқы науқанда қуатты құрылымдар қызметкерлері мен әскери қызметшілердің мемлекеттік тілді өз беттерінше үйренулері үшін мотивациялық оқыту бейнероликтері, сөздіктер, тілашарлар, әдістемелік талдамалар әзірленді. Бөлімшелерде тәжірибелі оқытушы қазақ тілінің мамандарын тарта отырып деңгейлеп оқыту оқу топтары ұйымдастырылды. Бұған қосымша мемлекеттік тапсырыстар бойынша түрлі баспалардан сан-салалы үлкенді-кішілі сөздіктер мен оқулықтар басылып шығарылды. Соның нәтижесінде жыл сайын Қазтест жүйесі бойынша бөлімшелерде өткізілетін тестілеу қорытындылары көңіл қуантарлық дәрежеге жетті. Дей тұрғанмен, біз сөз етіп отырған әскер саласында қазақ тілінің үстемлік құруы үшін әлі талай тер төгуімізге тура келетіні анық.

Қазіргі уақыттағы іске асырылып жатқан Қазақстан Республикасындағы қазақ тілінің қолданылу мұқтаждығын өтеу саясатының жүзеге асырылуы бойынша 2020–2025 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламаның мақсаты 2025 жылға дейін мемлекеттік тілді меңгерген қазақстандықтардың саны 95%-тен кем болмауын көздейді.

Танымал заманауи Қазақстан жазушысы Герольд Бельгер қазақ тілінің сұлулығы, байлығы мен құдыретіне табынып қана өткен жоқ, өзі де жетік білген еді. Өзінің «Қазақ сөзі» тақырыбындағы эссесінде жазушы: «Қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе салыстырмалы түрде жақында ғана берілді, оның әзірге толық, шын мағынасында мемлекеттік болып үлгермегені түсінікті. Алайда, егер халық ниеттенсе, еңкейген кәріден еңбектеген балаға дейін мүдделі болса – өз тұғырына қонады» деген еді.

Ұлты неміс, жаны қазақ Бельгермен келіспеске болмайды, мемлекеттік тіл – қазақ тілінің барлық қызмет көрсету саласында қолданылуы мәселесі әлі де өткір екендігін мойындау керек.

Қазақстанның нағыз патриоты ретінде қуатты құрылымдардың әр басшысы, әр қызметкері жедел қызметтік (қызметтік-жауынгерлік) іс-қимылдың барлық бағытында мемлекеттік тілді белсенді түрде қолданып қана қоймай, кейінгі буынға бай кәсіби тіл қалдыру үшін оны арнайы, кәсіби әскери терминдермен толықтыруға да міндетті.

Тіліміздің тарихын зерттеушілер оның өміршеңдігіне, сыртқы өзгерістерге қарай жаңаруға бейімділік әлеуетінің соншалықты кеңдігіне назар аударған. Тарихтың түрлі кезеңдерінде енген саналуан бөтен лексиканы икемдей отырып қазақ тілі өзінің түркілік түптамасын сақтап қалғандығын заманауи ғалымдар да растайды.

Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына кіретін қыпшақ-ноғай (татар, башқұрт, қарашай-балқар, құмық, қарайым, қырым татарлары, қарақалпақ, қарағаш, ноғай) бұтағына кіреді. Ал, қыпшақтың өрісі Қазақстан аумағын, Шығыс Еуропаның бөлігі саналатын Солтүстік Қырымды, Еділдің төменгі бойын, Солтүстік Кавказ бен Хорезмнің бір бөлігін, Қарақалпақстанды және Өзбекстанның бір бөлігін қамтиды.

Түркі тілінде XI ғасырда жазылған алғашқы ғылыми еңбектердің бірі – «Құтты білік» үшін Қараханидтер қағаны оның авторы Жүсіп Баласағұнға «бас уәзір» атағын берген. Дәл осылай, біздің заманымызға дейін жеткен түркі тіліндегі жәдігерлер Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы», Ахмет Ясауидің «Диуан-и-Хикметі» Рашид ад-Диннің «Қорқыт ата кітабі» мен «Оғызнамасы».

Түркі тілдерін зерттеудің түп қазығын қаққан шығыс ғалымы Махмұт Қашқари. Оның «Диуани лұғат ат-түрік» еңбегінде орта ғасырлар дәуіріндегі түркі халықтарының тарихы, этнографиясы, халық ауыз әдебиеті, тілдері көрініс тапқан.

Түркітанушы ғалым А.Н. Кононов Махмұт Қашқари өзінің кітабы арқылы түркі тілін әлемге паш етуді көздегенін, оның арап тілінен бірде-бір кем емес екендігін дәлелдеуді мақсат тұтқанын жазады. Түркі тілі шындығында да бүгінгі Азия мен Еуропаның арасында созылып жатқан атырапта маңызды рөл атқарғандығын Алтайдың Минусинск қазан шұңқырынан, Батыс және Шығыс Еуропа, қазіргі Қазақстан аумақтарынан, Орхон, Енесай өзендерінің аңғарларынан табылған таңбалы тастардағы жазулар мен Қазақстан, Қырғызстан аумақтарындағы Талас жазба ескерткіштері, қағазда және жекелеген заттарда жазылып Шығыс Түркістан аумағынан табылған мәтіндер әйгілейді. Бұндай руникалық ежелгі түркі жазба ескерткіштерінің жазылған уақыттары әр түрлі. Мысалы, Алтайдың Минусинск ауданындағы тастарда жазылған кейбір жекелеген жазбалар б.э.д. 1-мыңжылдықтардың ортасына тиесілі болса, қалғандары б.э. VII-X ғасырларынан қалған.

Түркітанушы ғалымдар ежелгі түркі тайлапаларының арасында диалектикалық айырмашылық болғанымен олардың тілдерінің ортақ және қазақ тіліне неғұрлым жақын болғандығын, ежелгі түркі жазбаларының дәл сол қалпында VI–VIII ғасырлардан орхон-енесай ескерткіштері арқылы бізге жеткендігін тұжырымдады.

Дарынды ғалым, белгілі түркітанушы, тарих ғылымдарының докторы Ғұбайдулла Айдаровтың «VIII ғасырдағы ежелгі Орхон түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты зерттеуінде Орхон өзенінің алқабынан табылған ежелгі түркі ескерткіштеріндегі руникалық жазбаларға кешенді сараптама жасалынып, жекелеген лексикалық бірліктері мен грамматикалық формалары замануи қазақ тіліне аударылған. Айдаровтың іргелі зерттеулері алғаш рет бұдан 50 жылдан астам уақыт бұрын жарық көрген еді. Ғалымның зерттеулері сол кездің идеологиялық көзқарастарына қайшы келіп, оған өз еңбегін Алматыда қорғауға тосқауылдар қойылғандықтан Бакуге кетуге мәжбүр болып, әзірбайжан тілінде жоғары деңгейде қорғап шықты.

Ежелгі орыс әдебиетінің белгілі ескерткіштерінің бірі «Слово о полку Игореве» бастан-аяқ түркізмдерге толы. Кітаптың түкілікті қолжазбасы сақталмағанымен, тарихшылардың дені оның XII ғасырдың соңында жазылғандығын топшылайды. XIX және XX ғасырларда шығарманың мағынасы күмәнді тұстарын өз беттерінше түсіндіруге тырысып, бастары қатты. Аталмыш кітапты аударуға талпынған лингвистердің арасында ерекше беделдісі профессор Дмитрий Лихачев болса, ақын Николай Заболоцкий оның жыр түріндегі аудармасын жасады. Аудармаға талпыныс жасағандар қатарында Жуковский мен Карамзин де бар еді. Осылардың ішінде О. Сүлейменов зерттеуінің шоқтығы биік.

О. Сүлейменов бұл тақырыпқа алғаш рет Әдебиет институтында оқып жүрген кезінде қызығушылық танытты. 1960 жылдары ол «Повести временных лет» кітабындағы түркізмдер тақырыбына ғылыми еңбектерін жариялап, 1966 жылы «Тюркизмы в «Слове о полку Игореве» тақырыбында кандидаттық диссертациясын аяқтады. Зерттеушілер арасында алғаш рет Олжас Омарұлы «Слово о полку Игореве» қос тілді оқырманға арналып қостілді автордың қаламынан шыққан туынды, бәлкім оны түркі тілдерін меңгерген орыс жазып қалдырған деген тұжырым жасады. Демек сол кездегі Русьте қостілділік (билингвизм) орныққан.

Түркізмдер орыс тілінің құрамына Ежелгі Русь дәуірінде ғана емес, кейінгі кездерде де енген. «Серьги», «кафтан», «лошадь», «ятаган» және «штык», ұрыстық ұран – «ура!», «базар» және «казан», «деньги» және «таможня», «караул», «есаул»,

«ямщик» – осы сөздердің барлығының төркіні түркіден және олар бұнымен ғана шектелмейді. Бұлардың барлығы күні бүгінге дейін кеңінен қолданылады, орыс классиктері өздерінің өлмес мұраларын осынау сөздермен өріп, ресей поэзиясының жарық жұлдызы А.С. Пушкин бөтен сөздермен белсене күрессе де, осы сөздер заманауи орыс тілінің негізін қалаған. Демек, орыс тілінің бай мұрасына біздің бабаларымыз да өз үлестерін қосқан.

(«Чуждый язык распространяется не саблею и пожарами, но собственным обилием и превосходством. Какие же новые понятия, требовавшие новых слов, могло принести нам кочующее племя варваров, не имевших ни словесности, ни торговли, ни законодательства?» А.С. (Пушкин «Статья к французскому переводу басен И. Крылова»))

Жаңа сөздер, солардың ішінде бәзбіреулер басқаша ойлағанымен, барша өркениеттен бұрынырақ пайда болып қанатын кең жайған түркі өркениетінің сөздері де орыс тіліне әр түрлі жолдармен енген.

Мыңдаған жылдар бойы Орталық Азия аумағы сан түрлі өркениеттерді басынан өткеріп, өн бойына солардан қалған қайталанбас материалдық және мәдени жауһарларды жинақтады. Осының барысында қазақ мәдениеті заманалар арасындағы алтын көпірге айналып, ХХІ ғасырға тарихи мұралар мен мәңгілік құндылықтарды жеткізуге айтарлықтай үлес қосты.

Бүгінгі қазақтардың ата-бабалары – ежелгі түркілерден аманат болып бізге жеткен қазақ тілінің тарихы - қандай қиын-қыстау жағдайларда да тіліміздің өміршең екендігін дәлелдейді.

Ортаазиялық қыпшақтар тілінің негізінде қазақ тілі болып XV-XVI ғасырларда ғана қылыптасқанымен, тіліміз бүгінгі күні Қазақстан аумағында ғана емес одан шалғай жерлерде де сұранысқа ие қарым-қатынас құралына айналды. Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің соңғы мәліметтері бойынша әлемде қазақ тілінде сөйлейтін адамдардың саны 13 миллионнан астам екен. Тілдердің өмір сүруге қабілеттілік деңгейін бағамдай келе ЮНЕСКО қазақ тілінің жойылу қатерін жоққа шығарыпты.

Бүгіндері РФ аумағында миллионнан астам этникалық қазақтар өмір сүріп жатыр. Қазақ диспорасы Ресейде негізінен Астрахан, Оренбург, Волгоград, Челябинск, Новосибирск облыстарында және Алтай өлкесінде қоныстанған. Дегенмен, олардың басым бөлігі Қазақстанмен шектесетін өңірлерде шоғырланған. Кең таралған «диаспора» ұғымы олардың тарапына шартты түрде ғана қолданылатындығын атап өткен абзал, себебі бұл қандастарымыз сол жерлерді ежелден мекен етіп келген қазақтардың ұрпақтары. Қазақ диаспорасының қомақты бөлігі (30 мың шамасында) Мәскеу және Санкт-Петербург қалаларында тұрып жатыр.

Мәскеуде 1990 жылы бірінші «Мәскеу «Қазақ тілі» қоғамы» құрылды. 1992 жылы «Қазақ диаспорасы» қорының қолдауымен қазақ мәдениетінің «Мұрагер» жастар қоғамы өз жұмысын бастады. Омбы облысында қазақ тілінде білім беретін 18-ден астам мектеп жұмыс істейді. Саны ең көп диаспора (125 000 адамнан астам) Орынбор облысының Қазақстанмен шектесетін, қазақ-ресей шекарасының ең ұзақ бөлігінде орналасқан. Облыста қазақтың 13 ұлттық мәдени орталықтары жұмыс істейді, қазақ тілінде «Айқап» газеті шығарылады.

Қазіргі уақытта ҚХР-да өмір сүріп жатқан, шамамен 1,5 миллион этникалық қазақтың негізгі бөліктері Алтай, Тарбағатай және Іле аймақтарынан тұратын Іле-Қазақ автономиялық облысында және тағы да 3 автономиялық үйездер мен бірқатар

ұлттық өңірлерде тұрады. Екі үйез – Баркөл-Қазақ және Мори-Қазақ, сондай ақ, ҚААО Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданының құрамына кірсе, Ақсай-Қазақ автономиялық үйезі Шыңжаңмен шектес Гансу провинциясына қарайды. Аталған автономияларда қазақтардың ана тілінде өз газеттері, радиолары, телеарналары мен Интернет-ресурстары бар. Ғаламтордың дамуына қарай ҚХР-да қазақтілді сайттар ашылып, оларды қолданушылардың күн санап саны артуда. Желілік БАҚ арасында ең алдымен атап өтуге болатындары – әмбебап сайт «Bozbala» – bozbala.com (Бозбала торабы), Kazakhpeople – kazakh. people.com.cn (Халық торабы). Соңғысы – жалпықытайлық reople.com.cn. халықтық сайтының қазақша парағы.

Сонымен бірге kzsemya.cn/dostar/ Kultegin com, keruen.com/, tamasha.net (тамаша ұлттық жобалау орны – бұл жерден қазақ тілінде, (ішінара қазақстандық) фильмдер, клиптер), cnkazak.com/1000/,menkz.com (кино туралы бөлімде қазақстандық фильмдер бар), kz kino.any2000.com сайттарын да айтпай кетуге болмайды.

Қазақ тілінде компьютерлік сауаттылығын көтеремін деушілерге kazakhsoft.com сайты көмектесе алады. Бұл жерде қазақ тілінде арап, кирилл, латын графикасымен берілген қазақ тіліндегі ІТ-терминдерінің сөздігі мен олардың ағылшын, қытай тілдеріне аудармалары берілген.

ШҰАР телеарналарының штаттарында дубляж бөлімдері мен теле- және кинофильмдерді қазақ тіліне аудару орталықтары бар. Олар жылына 280 фильмді дубляждайды.

Қазақ тіліндегі арналардың аудиториясы тек ҚХР аумағымен ғана шектелмей одан тыс жерлерде де сұранысқа ие болып, қазақтың мәдениеті мен тілін дамытуға өзіндік үлестерін қосуда.

Мұңғылияда қазақтар саны бойынша екінші этнос және ірі ұлттық құрам болып табылады. Саны шамамен 101 526 адам (ел тұрғындарының 3,8%). Мұңғыл қазақтарының басым бөлігі Батыс Мұңғылия аумағында және ел астанасы Ұлан-Баторда тұрып жатыр. Аталған елде қазақ мектептері көптеп саналады. Қазақ жастары, минимум қостілді (қазақ-мұңғыл тілдерін), кейбірі үштілді (орыс тілін) немесе төрттілді (қосымша - ағылшын тілін біледі).

Қазақстаннан тыс жерлерде, бұрынғы КСРО-ға қараған 14 мемлекетте және әлемнің 25 елінде 5 миллионнан астам қазақ өмір сүріп жатыр. Олардың тек 700 мыңнан астамы ғана диаспора ретінде танылса, шамамен қалған 3 миллион 700 мың адам қазақ ирреденциясы болып есептеледі. Еуропа елдерінде тұрып жатқан қазақтардың нақты санын Еуропа қазақтарының өздері де, зерттеушілер де тап басып айта алмайды. Тарихшы Ғ. Меңдіқұловтың есептеуінше Еуропада бес мың шамасындағы қазақ өмір сүріп жатыр.

Қорыта келе, бүгіндері қазақ тіліне деген сұраныс қандайда бір дәйектемелер мен дәлелдемелерді қажет етпейтін ақиқат екендігін көреміз. Бұл тұрғыда мемлекет құраушы тілдің қолданылу аясы тек Қазақстанда ғана емес, алыс-жақын шет елдерде де арта түсуде. Бұл процесс әсіресе көршілес мемлекеттер – Ресей мен Қытайда (ирреденттер арқылы) айқын көрініс тапқан.

Қазақ тілі тәуелсіздігімізге қол жеткізген күннен бастап қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен қолданыла бастады. Мемлекеттік тіл мәртебесін иелену арқылы экстенсивті ғана емес, интенсивті түрде де дамып, мемлекеттік құрылымдарда өзінің лайықты орнына көтерілді.

КСРО дәуірінде негізінен көркем әдебиет пен публицистикада ғана көрініс тауып келген қазақ тілі қазіргі уақытта БАҚ-та, цифрлық кеңістікте, басқару

саласында, дипломатиялық дискурста, іс жүргізуде жетекші позицияларға ие болды. Мемлекеттік тілді педагогикалық, ақпараттық-техникалық, ғылыми-техникалық орталарға да сапалы трансформациялау қарқынды жүзеге асырылуда. Тіліміз саяси мінбелерге көтеріліп, саяси элитаның өз электоратымен жұмыс істеу құралына айналды. Сот шағымдарын қазақ тілінде берушілердің саны артып, сот істері қазақшаланды.

Мемлекеттік тілді оқытудың инфрақұрылымы айтарлықтай кеңейді. Орта мектептер, колледждер оқушылары, ЖОО студенттері арасында мемлекеттік тілді үйренуге деген зор ынта байқалады. Егер 1998-1999 оқу жылдары жоғары оқу орындарында қазақ тілінде білім алушылар 26,8% ғана болса, 2018-2019 жылдары бұл көрсеткіш 83%-ке өсті. Мектепке дейінгі тәрбие жүйесінде мемлекеттік тілде білім беретін ұйымдардың саны күн санап артуда.

Елімізде қолайлы әлеуметтік-тілдік кеңістік құру тіл саясатын кезең-кезеңмен іске асыру арқылы жолға қойылған. Қазақ тілінде сөйлейтін халықтың саны артып келеді. Ресми мәліметтер бойынша Қазақстандағы түркітілдес халықтардың ішінде өзбектердің 95,5 %, ұйғырлардың 93,7 %, қырғыздардың 92,7 % қазақ тілін тұрмыстық деңгейде, ал 12 % жоғары деңгейде меңгерген. Славян этностары өкілдерінің арасында ауызекі қазақ тілін орыстардың 25 %, украиндардың 21,05 %, белорустардың 19 %, поляктардың 20,9 %, сондай-ақ неміс этностарының 24 % түсінеді.

Соңғы әлеуметтік зерттеу нәтижелері орыс диаспорасы өкілдерінің 2,7 %, өзге этнос өкілдерінің 9,4 % қазақ тілін ана тілі ретінде көрсеткенін анықтады. Осылайша, қазақ тілінде сөйлейтіндердің үлес-салмағы қазақ этносының есебінен ғана емес, өзге этнос өкілдерінің есебінен де артып отыр.

Мемлекеттік тілдің коммуникативтік функциясы нығайды. БАҚ контентінде (соның ішінде электрондық және баспа БАҚ) мемлекеттік тілдің үлесі 73 %-тен ең жоғары.

Қазіргі кезде қазақ тілі күн сайын жаңа сөздермен толығып отыр. Лингвистердің бағамдауларына эр жылы тілімізде, ең азы, 3000 жаңа мағыналы жаңа сөздер тұрақтап қалады екен. Бұған 1986 және 2013 жылдардағы сөздіктерде келтірілген сөздер мен мағыналар тізбелерінің салыстырмалы сараптамасы айқын мысал бола алады. Айталық, 1986 жылы шыққан Үлкен салыстырмалы сөздікке 75 мың шамасындағы сөздік бірліктер енгізілсе, 2013 жылғы сөздікте олардың саны 106 мыңға жеткен. Сөздер санының өсуімен қатар лексико-семантикалық салада да инновациялық процесстердің орын алғандығы, көптеген лексикалық бірліктердің семантикалық кеңістігі кеңейіп, толысқандығы, рухани-мәдени лексиканың қайта түрленгендігі байқалады. Заманауи әлемде күн сайын емес, сағат сайын пайда болып жатқан үлкен көлемдегі жаңа ұғымдарды, процесстер мен құбылыстарды, жаңалықтарды қазақ тілі өз ресурстарының күшімен қорытуға талпынуда. Осылайша, тіліміз өзінің сөздік қорын байыту үшін ішкі ресурстарын қарқындата түсуде. Бұл тенденция ұзақ мерзімді сипатқа ие, яғни, тілдегі инновацияның өсуіне, оның қарқынды дамуына бетбұрыс басталды. Бұндай процесстердің барлығы қазақтілді қауымның санасында үлкен өзгерістер орын алып жатқандығын көрсетеді.

Елімізде қазіргі қолданыстағы қазақ алфавиті кириллицалық негіздегі, қосымша әріптер енгізілген 42 әріптен тұрады. 2009 жылдан бастап мемлекеттік тілді латын графикалы алфавитке көшіру арқылы реформалауға дайындық жұмыстары басталды. Бұл ұлттық мәдени мүдделерді көздейді. Қоғамда осы тақырып талқыланып басталған өткен жүзжылдықтың 90-шы жылдарынан тартып

күні бүгінге дейін Қазақстан алфавит ауыстыру мәселесіне тыңғылықты дайындалып, көптеген сұрақтарды мұқият зерттеді.

Реформаның түпкілікті мағынасы мен мазмұны қандай? Біріншіден, қазақ алфавитін латиницаға көшіру – өзге тілдерден енген сөздерді ұлттық орфография негізінде жазу арқылы тілімізге икемдеу механизмін қайта тірілтуді қамтамасыз етеді. Бұл қазақ тілінің иммунитеттік күшін қайта қалпына келтіреді. Сонымен қатар, латиница ұлттық тілдің қайта түрленуіне, түлеуіне жол ашып қана қоймай, жаһандық интеллектуалдық кеңістікке кіріктіруге мүмкіндік береді.

Бүгінгі Қазақстан бүкіл әлемдік кеңістікке өзінің бет-бейнесін бейбітшілік пен өзара түсіністік салтанат құрған, толеранттылық орнығып прогресс пен гуманизмге ұмтылған, адамға деген мейірім салтанат құрған ел ретінде танытуға тырысуда. Осындай имидждік месседждерді қалыптастыруға тікелей ықпал ететін факторлардың бірегейі мемлекеттің тілі – қазақ тілі екендігі сөзсіз. Тек тіл ғана коммуникация, өзін пайдаланушылардың саналарында когнитивтік және мәдени кодтарды қалыптастыру, айналада орын алып жатқан жағдайларды жүйелеу құралы ретінде процесстерді реттеп, барлық іс-әрекеттерді ұйымдастырады, интенцияны білдіреді, бүкіл этномәдени қауымдастықтың, нақты айтқанда тәуелсіз еліміздегі заманауи қазақ қоғамының прагматикасын танытады.

Тіл саясаты төңірегіндегі жарияланымдарға көз жүгіртіп ғаламторды ақтарсақ, өркениетті елдерде мемлекеттің тілдің тағдыры бұқара халықтың белсенділігімен (кіріспе бөлімдегі Г. Бельгердің сөзін есімізге түсірейік) және оған деген мемлекеттік мекемелер басшыларының көзқарасы арқылы шешілетіндігін байқаймыз. Бұның бұлтартпас дәлелі – Қазақстандағы соңғы отыз жылдағы тіл саясатының жүргізілу барысы және алдыңғы қатарлы дамыған елдердің тарихи тәжірибесі, ал, жарқын көрінісі – Израилдің және бұрынғы Югослав елдерінің өз тілдерін жасаудағы жасампаздығы. Дәл осындай процесс титулды тілді нығайтуға тырысып жатқан посткеңестік мемлекеттерде жүріп жатыр. Көптеген елдерде мемлекеттік тілді білу азаматтар үшін міндетті. Көшіп-қонушылардың тілдік бейімделуіне қатысты Ресей Федерациясының тәжірибесі ерекше. Мұнда 2015 жылдан, заңнамада белгіленген нормативтерге сәйкес елде тұруға рұқсат алу үшін орыс тілі мен мәдениетін білетіндігі туралы сертификат талап етіледі. «Өз тілі» кез келген қоғам бірегейлігінің маңызды элементі.

«Бұқара халықтың белсенділігі» туралы айтсақ, тілдің идеологиялық принциптерінің бірі - халықтың мәдени байлығы. Яғни, мемлекеттік тілдің тағдыры ұлттық болмыстың оянуын талап етеді. Бұндай тенденция Қазақстанда бар. ТМД елдері мен алыс шетелдерде Қазақстанның шығармашылық салада тренд жасап тұрғанын мойындайды.

Енді «мемлекеттік мекемелер басшыларының тілге деген көзқарасына» тоқталайық. Білімді, ауқатты, әлеуметтік жағынан қамтылған адамдар арасында көбірек қолданылған тіл – өзге әлеуметтік топтардың мүшелеріне де тартымды болады (беделділік принципі). Бұл тұрғыда, қоғамның тілдік, әлеуметтік және мәдени бірегейлігін құрастыру мәселесі алдыңғы орынға шығады.

Тіл саясатын уақыт өткізбей және салиқалы түрде жүзеге асырудың маңыздылығын, Мемлекет басшысының бүгінгідей күрделі халықаралық және ішкі саяси жағдайларда тіл мәселесі мен қазақ тілін реформалау жұмыстарына айрықша көңіл аударуы дәлел бола алады. Мысалы, ағымдағы жылдың 30 наурызында Қ.К. Тоқаев Тіл білімі институтының директоры А. Фазылжанованы қабылдады. Президентке, латын графикасы негізіндегі жаңа қазақ алфавитін дайындаумен

тікелей шұғылданып жүрген Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдарының атқарып жатқан жұмыстары жайлы баяндалды. Институт негізгі үш бағытта жұмыс істейді: әлемдік лингвистиканың бір саласы ретіндегі қазақ тілі ғылымының іргелі теориялық мәселелеріне арналған зерттеулер; қазақ тілін цифрландыру, атап айтқанда Қазақ тілінің ұлттық корпусы деп аталатын электронды ақпараттық ресурс жасау; қазақ тілін реформалау арқылы оның қолданыс аясын кеңейту.

Мемлекет басшысы Тіл білімі институты ғалымдарының еңбектеріне жоғары баға беріп, жұмыстарына табыс тіледі.

Президенттің тапсырмасымен Қазақстан Республикасы Үкіметі жанынан Мемлекеттік тіл саясатын іске асыру жөніндегі комиссия құру туралы Премьер-Министрдің өкімі дайындалды (құжат ү.ж. 22 сәуіріне дейін қоғамдық талқылау үшін Ашық НҚА веб-сайтына жарияланған). Комиссия мемлекеттік тіл саясатын тиімді іске асыруды қамтамасыз ету мақсатында құрылады.

Комиссияның негізгі міндеттері: мемлекеттік тіл саясатын іске асыру тетіктерін одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар; тіл реформасын кешенді іске асыру бойынша ұсынымдар; мемлекеттік тіл саясатын жетілдіру және қазақ тілі әліпбиін латын графикасына көшіру бойынша ұсынымдар мен ұсыныстар; мемлекеттік тілді кешенді және жүйелі дамыту, қолданыс аясын кеңейту, үйлесімді тіл саясатын іске асыру жөнінде ұсыныстар; халықаралық қарым-қатынастағы мемлекеттік тілдің рөлі мен орны, шетелдерде мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту жөніндегі ұсынымдар; мемлекеттік тіл саясатын іске асыру жөніндегі қызметті ақпараттық, әдістемелік және ұйымдастырушылық қамтамасыз ету бойынша ұсынымдар әзірлеу.

Тіл мәселесінің маңызын ескере отырып, бұл бағытта Қазақстанның тез арада оңды нәтижелерге қол жеткізетіндігі шүбә келтірмейді.

Елімізде жүргізіліп жатқан тіл саясаты, қазақ тілінің беделін көтеру - қонақжай қазақ даласын мекен еткен әртүрлі этникалық топтарды сыртқа тебуге себеп болмайтындай етіп ұйымдастырылған. Керісінше, мемлекет құрушы тіл бүкіл халықты жұмылдырушы ең басты байлыққа, егеменді мемлекеттің мызғымас іргетасына, ел тұрғындарын біріктірудің негізіне айналады деп күтілуде.

Сонымен бірге, талас тудырмайтын ақиқат – мемлекеттік тілді жаппай үйренумен қатар, ұлттық мақтаныш сезіміне иек артқан қазақстандық патриотизм ұғымының да маңызы арта түспек.

Азаматтардың саяси мәдениетінен көрініс табатын патриотизм – халықтың күш қуатының, бірлігінің қайнар көзіне, мемлекет тұтастығының негізіне айналатындығы белгілі. Осыны жүректеріне мықтап тоқыған отандастарымыз мемлекеттік тілді білу патриоттық парыз екендігін де жете түсінуде. Өйткені тілге құрмет – елге құрмет. Бұл тұрғыда бейтараптық танытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 – 2025 жылдарға арналған Мемлекеттік Бағдарламасы.
2. Каиржанов А.К. Древнетюркские памятники письменности: открытия и исследования // Введение в тюркологию.- Астана: ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2013.- С.28-62.
3. Мелиоранский П.М., Об Орхонских и Енисейских надгробных памятниках с надписями. СПб., 1898. [Электронный ресурс]

4. Мелиоранский П.М., Памятник в честь Кюль-Тегина. СПб., 1900. [Электронный ресурс]
5. Мелиоранский П.М., Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве» // ИОРЯС. 1902. Т.7. Кн. 2. С. 273—302. [Электронный ресурс]
6. Радлов, В. В., Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи; 7 т. (1866—1896) [Электронный ресурс]
7. А. Оловинцов. Тюрки или монголы? Эпоха Чингисхана [Электронный ресурс].

УДК: 496.325

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ-АҚСҮЙЕК

Ғылыми жетекші: Қасымова Асель Жеңісқызы

Студент: Болатбек Фариза

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақала барысында қазақ халқымыздың ерте заманнан келе жатқан ежелгі ойындардың бірі «Ақсүйек» ойыны туралы жазылады. Ойынның балалар үшін маңыздылығы, балаларға әсері жайлы дәйекті және дәлелді түрде маңызды мәселелер қозғалады. Жалпы асықтың түрлері анықталады. Асық ойынының түрлері мен ойнау тәртібі айтылады. Қазақтың ұлттық ойындарының қоғамдық және әлеуметтік маңызы аса зор. Ұлттық ойындар қазақ халқының ежелгі - мәдениеті мен өнерінің де ешкімнен кем болмағанын байқатады. Қазақ халқы ұлттық ойындарға бай халық. Ұлттық ойындар атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып жатыр. Ата – бабаларымыз ұлттық ойындар арқылы ұрпақтың мықты әрі жігерлі болып өсуіне ықпал етіп, олардың береке бірлігі мен ынтымағын жарастырып отырған. Шындығына келсек өмір сүруімізде ұлттық ойындардың атқаратын міндеті айрықша. Қазақ халқы материалдық мұраларға қоса мәдени қазыналарға да аса бай халықтардың бірі.

Кілт сөздер: Ақсүйек, көмбе, айып.

Аннотация. В статье рассказывается об одной из древнейших игр казахского народа «Аксүйек». Последовательно и аргументированно затрагиваются вопросы о важности игры для детей, о влиянии на детей. Говорится о разных видах асыка. Виды игр в асык и их правила. Казахские национальные игры имеют большое общественное и социальное значение. Национальные игры показывают, что древние культуры и искусства казахского народа не уступали ни одному. Казахский народ богат национальными играми. Национальные игры передаются по наследству от деда к ребенку, от старшего к младшему. Наши предки через национальные игры способствовали крепкому и энергичному росту поколений, поддерживали их единство и солидарность. По правде говоря, в жизни национальные игры имеют особое значение. Казахский народ-один из самых богатых культурными сокровищами, а также материальным наследием.

Ключевые слова: Белая кость, клад, обвинение.

Annotation. The article tells about one of the oldest games of the Kazakh people "Aksuyek". Questions about the importance of play for children, about the impact on children are consistently and argumentatively raised. It is said about different types of

assik. Types of games in assik and their rules. Kazakh national Games have great social and social significance. The national Games show that the ancient cultures and arts of the Kazakh people were not inferior to any. The Kazakh people are rich in national games. National games are inherited from grandfather to child, from elder to younger. Our ancestors, through the national games, contributed to the strong and energetic growth of generations, supported their unity and solidarity. To tell the truth, national games have a special meaning in life. The Kazakh people are one of the richest in cultural treasures, as well as material heritage.

Keywords: White Bone, treasure, accusation.

Біздің елімізде, ұлтымызда, жиын-тойларда, айтулы мерекелерде көңіл көтеретін, әрі деніміздің шынығуына ықпал тигізетін ұлттық ойындар өте көп. Жіпке тізгендей етіп, санап шығатын болсақ, санына жете алмаймыз. Сондай ұлттық ойындардың бірі және бірегейіне тоқталып өтетін болсақ, ежелден келе жатқан ұлттық ойынның бірі-«Ақсүйек». Ақсүйек ойынын мүмкін, қазіргі таңдағы өсіп келе жатқан жасұрпақтың бірі білсе, бірі білмейтін болар. Бұл ойынды ежелгі деп атауымыздың себебі, бұл ойын біздің халқымызға ата-бабаларымыздан қалған мұра секілді.

Жалпы «Ақсүйек» ойынының ережесіне келетін болсақ, «Ақсүйек» ойынын үлкендер де, кішілер де ойнаған. «Ақсүйек» ойынын әрі ұлттық, әрі спорттық ойын десек те болады. Себебі ойын-жылдамдық пен шапшаңдықты, қырағылықты, жылдам қимыл-қозғалысты талап етеді.

«Ақсүйек» ойыны түнгі уақытта, айдың жарығымен ойналатын ойын. Ойын басталатын кезде ойнайтын балалар теңдей етіп екі топқа бөлінеді. Ойынды бастаушы екі адам шығып, олар ойынның жүргізушілері болып сайланады. Олар ойынға қатысушы екі топты екі қапталға сапқа тұрғызады. Саптағы екі топтың қатысушылар да беттерін айдың жарығына қаратып тұрады. Ойын басындағы екі жүргізушінің бірі өлеңдетіп, қолына ақ сүйекті алып, алыс аймаққа лақтырып жібереді. Ақ сүйектің жерге түскен дыбысы-сүйекті іздеу үшін белгі болып саналады. Екі жүргізуші топтың басында қалады да, басқа қатысушылар сүйекті айдың жарығымен іздеуге кіріседі. [1, 53 б.]

Сүйек қолына тиген ойыншы: «Ақ сүйек менде!»– деп айқайлауы шарт. Жолай сүйектен айырылып қалмау үшін, әркім оны өз жақтастарына лақтырып, амал-айла қолданады. Яғни бұл жерде, ең бастысы ақ сүйекті табу кезінде ойыншыларға қол жылдамдығы мен аяқ жылдамдығы міндетті түрде қажет. Жылдам жүгіріп, ақ сүйекті тез тауып алуға тырысады, қол жылдамдығы арқылы табылған сүйекті жақтастарына беру арқылы ойынның жүргізушілеріне жылдам табыстайды.

Тіпті ойыншыларды шатастыру үшін бірнеше адам: «Ақ сүйек менде!» – деп қосарлана айқайлап, әрқайсысы әр бағытқа қаша жөнеледі... Сөйтіп, Ақ сүйекті көмбеге бірінші жеткізген жақ жеңіп шығады. Ұтылған топ өнер көрсетіп, «айыбын» ақтап алады.

«Ақсүйек» ойынына негізінен малдың қу сүйегі – кепкен жілік алынады. Ол болмаған жағдайда ақ дәкемен оралып, немесе ақ бояумен сырланған ұзындығы 15–20 см кішкентай ағашты пайдалануға болады. Сүйек иелері – топ басшылары ойынды кім бастайтынын таяқ ұстасу немесе жеребе тастау арқылы анықтайды. Көмбеге оза жеткен ойыншы Ақ сүйекті тек өз бастаушысына тапсыруы тиіс. Егер мүмкіндік болып жатса, жеңген топ үшін арнайы жүлделер тағайындауға болады.

Ойын келісілген келісім бойынша 3 рет немесе 5 рет қайталанып ойнала береді. [1, 54 б.]

Ақсүйек-тапқырлар мен бақыттылар ойыны деп те аталады.

Қазақ халқының өмірінде қазақтың ұлттық ойындары маңызды орын алады. Бұл ойындардың көпшілігі адамдар арасында өзара бәсекелестік сипатта болады.

Ақсүйек ойыны-өте көңілді қазақ ойыны. Ол әдетте жаз мезгілінде, айдың нұрымен қызыққа батып ойналатын ойын. Ақсүйекке жас жігіттер де, қыздар да, балалар да қатыса алады. Ойынның шарттары бойынша қолында ақ сүйекті ұстайтын бір жүргізуші анықталады (сүйекті доп немесе кез келген бір ойыншық сияқты атрибутпен алмастыруға болады). Қалған ойынға қатысушылар жүргізушіге қаратып қатарға тұрғызылады. Жүргізуші сүйекті мүмкіндігінше алға қарай лақтырады: «Ақсүйек-ақ бақыттың белгісі, ақсүйекті бірінші тапқан адам тапқыр және бақытты!» деп айтып, сүйекті бар күшімен лақтырып жібереді.

Қатысушылар бұл кезде сүйектің қай бағытта ұшқанын көрмеу үшін бұрылуға немесе айналаға қарауға құқығы жоқ. Көшбасшының: «Сүйекті ізде-бақытқа тезірек жетесің! Ал кім жылдап, кіп епті болса, сүйекті тез табады!»-деп, балалар сүйек іздеуге жан-жаққа шашырап, сүйекті іздеу жұмысын жалғастырады.

Сүйекті ең жылдам тауып, оны жүргізушіге әкелетін адам жеңеді. Егер сүйекті тапқан адам жүргізушіге қарай жүгіріп бара жатқанда, оны ойынға қатысушылардың бірі басып озып, оған қол тигізіп үлгерсе, онда қуып жеткен ойыншы сүйекті қуып жеткен ойыншыға беруі керек. Ойынның қулығы мынада: сүйекті бірінші тапқан адам қатысушылардың ешқайсысы оны қуып жетуге асықпауы үшін өзін бермеуге тырысуы керек. Мысалы, ол сүйекті басқа ойыншы тауып алды деп айқайлауы мүмкін және көңілі қалған түрімен жүргізушіге жақындайды, ал әзірге ойыншылар трюкке түсіп, аталған ойыншының артынан жүгіреді, сүйек жүргізушіге үнсіз беріледі. Жеңімпаз жеңілген топтың немесе ойынға қатысушылардың біреуінің оған ән айтуы сияқты тілек білдіруге құқылы.

Қазақтың ұлттық ойындары халық өнерімен тығыз байланысты, ең алдымен бұл ойын халықтың дәстүрі мен мұрасы болып табылады. Дәл осы ойынды ойнау барысында ойыншылар арасында көптеген қабілетті және талантты адамдар байқалып, ерекшеленіп, көзге түсе алады.

«Ақсүйек» аталатын ойында сиыр төлінің сүйегі қолданылады. Бұл ойын топтық ойын және оннан астам адам қатысады. Ойынға қатысушылар екі топқа бөлінеді. Әрі қарай сүйекті лақтырушы, топ басшысы тағайындалады. Осыдан кейін ойын ережесі ары қарай өз жалғасын табады. Егер топ арасынан сүйекті бірінші тапқан адам болса, онда ол сүйекті өз тобына береді[3, 60 б.].

Әрі қарай, сүйекті ойынға қатысушылар таңдаған арнайы орынға жеткізуі керек. Дәл эстафета кезіндегідей қолында сүйегі бар топтың ойыншылары мәреге мүмкіндігінше жылдам жету үшін бір-біріне бере бастайды. Олардың қарсыластары сүйекті алуға тырысады. Сүйекті белгіленген жерге жеткізген топ жеңімпаз атанады.

Жеңілген топ «жаза» ретінде жеңімпаздарды әндер мен билер арқылы қызықтыруы керек. Бұл ойын жылдам, тапқыр болуға үйретеді. Ол сондай-ақ тез шешім қабылдауға және қандай қараңғы болса да жол таба білуге үйретеді. Ақсүйек тек жастар қауымы ойнайтын ойын. Ойын барысында олар бір-бірімен әзілдесіп, көңілді кеш өткізеді. Ойын көңілді және аз спорттық түрде өтеді, өйткені ол спорттық емес, ойын-сауық сипатына ие ойын. Ал жастар арасында ғашықтар жастар үшін бұл ойын жастардың бір-біріне деген сүйіспеншілікті мойындаудың жақсы тәсілі, өйткені бұл ойын жастардың жабық кездесуімен байланысты.

Қазақстан ежелгі мәдени елдер құрамына жатады. Сондықтан дене шынықтырудың тәсілдерінің көне тарихы біздің елден табылады. Қазақ халқында ежелден бері дамып келе жатқан және сан алуан ойын түрлері көп. Қазақ халқы ежелден ойын кезінде тастан, жан-жануарлар сүйегінен, ағаштан жасалған аспаптарды пайдаланған. Ойындар жүгіру, лақтыру, гір көтеру элементтерімен байланысты болды. Бұл ептілікті, жылдамдықты, күш-қайратты дамытты. Қазақ халқының ежелден келе жатқан ойындары дене тәрбиесі рухы да, тәні де мықты батырларды дайындауға бағытталды.

Ал қазіргі уақытта қазақтың ұлттық спорт түрлері барған сайын танымал болып, бұқаралық және шынайы халықтық сипатқа күн өткен сайын ие болуда. Ойынның өзі әртүрлі моторлық қасиеттерді жақсартуға бағытталған әрекеттерді қамтиды және жалпы физикалық әсер ету жаттығулары ретінде қарастырылады. Ойын ақыл-ой қабілеттерін дамытады, ойлауға, логиканы дамытуға мәжбүр етеді. Қоршаған ортаны бағдарлау дағдыларын қалыптастыруға көмектеседі, азаматтық ұстанымды, ұжымшылдық сезімін тәрбиелейді. Тәрбиелік мақсаттары бар ашық ойындар мен ойын жаттығуларын өткізу шеберлігі дене шынықтырудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [4,70б].

Халықтық, ұлттық қазақ дала ойындары тәрбие жүйесінің маңызды, құрамдас бөлігі ретінде халықтың генетикалық тұқым қуалаушылықтың рөлі, қоршаған ортаның тәрбие процестеріне әсері туралы, баланың мінез-құлық ерекшеліктері туралы түсініктерімен тығыз байланысты. Халықтық ашық ойындардың ең бай қоры адам болмысының мәні мен оның тәндік және рухани тәрбиесінің ережелері туралы терең халықтық білімдерді жинақтайды. Сырттағы ойындар халық өнерінің бір элементі ретінде ең типтік, шынайы өмір процесінде шыңдалған шындықпен бейтараптығымен күшті. Бұл сыртқы ойындарда баланың ерекшеліктеріне қарай оқу-тәрбие процесін саралау бағытында оқу іс-әрекетінің еркіндігі арқылы көрінетін ерекше белгілердің бірі.

Қазақ халық ойындарының педагогикалық мүмкіндіктері зор. Халық шығармашылығымен, өмірімен, халық мәдениетімен тығыз байланысты бола отырып, олар білім беру, тәрбиелеу, дамыту мүмкіндіктерінің үлкен қорын шоғырландырды. Қазақ халық ойындарының тәрбиелік мүмкіндіктерін педагог-ағартушылар Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев атап өтті. Революцияға дейінгі Қазақстанның этнографтары, тарихшылары, саяхатшылары: А.Диваев, А.Янушкевич, Т.Аткинсон және т.б.қазақ халық ойындарының ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан халық шығармашылығымен терең байланысы туралы жазды.

Елімізде революцияға дейінгі Қазақстанда барлық дене шынықтыру, дене тәрбиесінің барлық құралдарын халық әуесқойлық негізде пайдаланды, өйткені бұл процестерді басқару органдары болған жоқ.

Сондықтан білім берудің ерекше халықтық тәжірибесі дамыған жүйеде қалыптаса алмады. Көшпелі өмір салты жағдайында дене шынықтырудың негізгі формалары мен дене тәрбиесінің негізгі құралдары ат спорты мен ойындар болып қала берді, ал балалар арасында көшпелі өмір салтын көрсететін ашық ойындар болды.

Қазіргі қоғамда, басқа да қоғамдық және өндірістік қатынастар орнаған кезде, дене шынықтыру дамуының бұл деңгейі жас ұрпақты тәрбиелеудің жаңа және едәуір жоғары талаптарын қанағаттандыра алмады.

Бұл жағдайда негізгі, жетекші тенденция ұлттық мәдениеттерде ортақ белгілердің пайда болуы мен дамуы болып табылады. Дәл осы тенденция Қазақстан

халықтарының ұлттық спорт түрлері мен ойындарының алға жылжуына, олардың алдына жаңа перспективалар ашуға, әсіресе, Қазақстанның кейбір ұлттық спорт түрлерінен белгілі бір тәжірибеге ие болуына алып келеді.

Ойын-бұл жастардың алғашқы және негізгі қызметі. Ойын-бұл жай ғана ойын-сауық емес, ойында халықтың тарихы, оның рухани және материалдық мәдениеті көрініс табады, ойын барысында халықтың әлеуметтік жинақталған тәжірибесі, оның дәстүрлері, әдет-ғұрыптары беріледі. Ойын баланың мінез-құлқының белгілі бір ерекшеліктерін дамытуға ықпал етеді: ұстамдылық пен шыдамдылық, ережелер мен ұжымға бағыну, әрбір адам өз эмоцияларын басқару және т.б. ойын баланың жеке басының жағымды қасиеттерін дамытуға және қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақтың ұлттық ойындарын қосуды «оқушы-мұғалім рәсми рөлдер жүйесінде емес, үлкендердің еліктеуі негізінде ересектермен бірлескен іс-әрекетте жүргізген жөн.

Қазақ ұлттық ойынында балалар «сөз мағыналарын дұрыс қолдануды үйренеді», сол арқылы көру өрісін, топтағы қарсыластарымен еркін қарым-қатынас құруды үйренеді, оның ішінде зияткерлік өрісін кеңейтеді, сана өрісін кеңейтеді, өзіне деген сенімділікті, өзінің мүмкіндіктері мен күштеріне деген сенімді нығайтады, шығармашылық қабілеттерін-олардың ішінде қабілеттерін, кейде қарым-қатынасқа деген талантын қалыптастырады, этикалық және практикалық мінез-құлықтың моральдық негіздері: өзін-өзі толық қалыптастырады. Олардың көпшілігі кейіннен дамып, қайта туылу арқылы бастапқы мәнін жоғалтты [5,756].

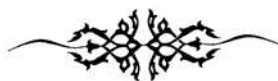
Тәуелсіздік үшін күрес пен қатал көшпелі өмір жағдайында қазақ халқы дене тәрбиесінің өзіндік жүйесін қалыптастырды. Ол ұлттық спорт түрлері мен дала ойындарына негізделген. Бәсекелестік сипаты бойынша жастардың күш-қуатын, ептілігі мен төзімділігін дамытуға, батылдыққа, батырлыққа және көшпенді-шаруа мен жауынгерлік сарбазға қажетті басқа да қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етті. Әсіресе, ат спорты ойындары танымал болды. Жылқы көшпелі шаруашылықтың ұтқыр негізі болды және сұлулықтың, тазалықтың, жылдамдықтың бейнесі болды. Ат спорты ойындарында ол шабандоз жігітпен бірге белсенді қозғалыс процесіне қатысты. Жалпы, қазақ халқында, қазақтың кең даласында ұлттық ойындардың маңыздылығы әрқашан да биік тұрады. Қазақтың даналығы мен ой ұтқырлығы ат спорты, ақсүйек сияқты ұлттық және ежелгі ойындардың арқасында танымал бола білді. Осы ойындар арқылы қазақ халқының ұлттық нақышы мен өз алдына ұлт ретіндегі ерекшелігі, жан-жануарлармен тығыз байланысты екендігі айқындалады.

Мақаланы жазу барысындағы негізгі мақсат халқымызда ежелден келе жатқан ойын түрін ұмыттырмай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ойынның маңыздылығын жастарға ұғындырып, осы ойынды енді өсіп, жетіліп келе жатқан жастарға үйрету. Осы ойынды ойнату арқылы жастарды шапшаңдылыққа, қырандай қырағы болуға баулу. Ойын барысында айланы да қолдануға болады. Яғни, бұл жерде, сүйекті тапқан адам «Сүйек менде!» деп дауыстап айту арқылы, екінші топты шатастырып, сүйекті бірінші өздері ойынның жүргізушісіне жылдам жеткізу қажет. Бұл жерде жастарға қажетті айла емес, барынша ақылды болу, ойлау қабілеттерін жоғары деңгейде көрсете білу болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Базарбек Төтенай «Қазақ ұлттық ойындары», -Алматы: «Балауса» баспасы, 2013. - 96 б. ISBN 978-9965-672-86-6

2. Возрождение и развитие национальных видов спорта. 25 декабря 2012.
3. Сағындықов Е.А. Қазақтың ұлттық ойындары. - Алматы: «Рауан», 2008г.-176 с.
4. Қазақтың ұлттық ойындары [Мәтін] / К. Абишев ; [жауапты ред. Нұржан А.]. – Алматы : Нұр-Принт, 2014. - 142 б.
5. Бөлеев Қ. Қазақ халқының этнопедагогикасы. Оқу пәнінің бағдарламасы. – Жамбыл, 1992.

УДК: 391.75:796

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ КЛАССИЧЕСКОГО ВОЛЕЙБОЛА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Научный руководитель: ст.преподаватель Касымова А.Д.
Ким Злата, ФКС-20-2

Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Андатпа. Аймақтық популяциялардың морфофункционалды ерекшеліктері тұрғындардың экопортретін сипаттау үшін қажет, олардың құрылуы теориялық қана емес, сонымен қатар халықтың әртүрлі санаттарының дене тәрбиесі мен спорттық дайындығын ұйымдастыруда үлкен практикалық маңызы бар. 100 жастан асқан дәстүрлі волейбол соңғы уақытта классикалық волейбол деп аталды. Бұл волейболдың дамуы кезінде жағажай волейболының ерекшеленуіне байланысты, ол өз кезегінде олимпиадалық спортқа айналды волейбол ойнауды үйрену осы мақалада мысалдар қарастырылған ашық ойындардан бастап біртіндеп басталуы керек.

Кілт сөздер: волейбол, ойын, жаттықтырушы, жаттығу, доп

Анотация. Морфофункциональные особенности региональных популяций необходимы для характеристики экопортрета жителей, создание которого имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение для организации физического воспитания и спортивной подготовки различных категорий населения. Традиционный волейбол, которому более 100 лет, в последнее время получил название классического волейбола. Это вызвано тем, что во время развития волейбола выделился пляжный волейбол, который, в свою очередь, стал олимпийским видом спорта. Учиться играть в волейбол необходимо начинать постепенно, начиная с подвижных игр, примеры которых рассматриваются в данной статье.

Ключевые слова: волейбол, игра, тренер, упражнения, мяч

Abstract. Morphofunctional features of regional populations are necessary to characterize the eco-portrait of residents, the creation of which is not only theoretical, but also of great practical importance for the organization of physical education and sports training of various categories of the population. Traditional volleyball, which is more than 100 years old, has recently been called classic volleyball. This is due to the fact that during the development of volleyball, beach volleyball stood out, which, in turn, became an Olympic sport, it is necessary to start learning to play volleyball gradually, starting with outdoor games, examples of which are discussed in this article.

Key words: volleyball, game, coach, exercise, ball

В классическом волейболе за последние несколько лет произошли существенные преобразования, связанные как с естественным процессом его развития, так и со значительными преобразованиями в правилах соревнований. Все это привело к необходимости внесения коррективов в содержание тренировочной и соревновательной деятельности ведущих волейболистов мира и отечественных спортсменов.

Значительные преобразования произошли в технической подготовленности высококвалифицированных волейболистов в сравнении с прошлыми этапами развития волейбола.

Современный волейбол характеризуется существенным усилением подачи. Применение силовой подачи в прыжке усложняет прием мяча игроками команды-соперницы и затрудняет организацию ими атакующих действий. Силовая подача в прыжке на сегодняшний день - в наибольшей степени распространенная из всех разновидностей данного приема игры. Одновременно наблюдения иллюстрируют, что игроки ведущих команд мира (Югославии, России, Бразилии, Италии) тактически сочетают силовую подачу в прыжке с "укороченными" подачами, когда мяч направляется близко к сетке.

Проявляется тенденция к учащению случаев приема подачи сверху. Это объясняется тем, что арбитры матчей не стали предъявлять крайне жестких требований к выполнению приема мяча, посланного подачей. Наблюдения выявили, что прием сверху чаще используется при планирующей подаче соперника либо при слабом "накате". Прием сверху начал чаще применяться также во время игры в защите. На сегодняшний день арбитры встречи почти не фиксируют ошибок во время игры в защите, помогая игрокам отражать мячи какой угодно частью тела [1 с.11].

В технике разных видов нападающих ударов существенных преобразований нет. В современном волейболе, как и до этого, в наибольшей степени распространенными являются нападающие удары в прыжке, удары с переводом и обманные удары, причем их соотношение значительно не изменилось.

Анализ технико-тактических действий (ТТД) волейболистов ведущих команд в нападении показал, что подавляющее большинство атак после хорошего приема подачи совершается с быстрых вторых передач. Данная тенденция характерна для ТТД в нападении из всех зон площадки. Прослеживается сокращение числа комбинаций в зоне 3 с применением нападающих второго темпа.

Последние преобразования в правилах соревнований нацелены на то, чтобы активизировать эффективность действий волейболистов в защите. Разрешение играть в защите любыми частями тела, уменьшение требований правил игры и судейства к техническим действиям в защите, введение нового игрового амплуа волейболистов - "либеро" (свободного защитника, играющего лишь на задней линии) благоприятствовали увеличению эффективности защитных действий.

Организация защитных действий крайне трудный процесс, требующий слаженных действий игроков, принимающих участие в блокировании игроков, принимающих мяч от атакующих ударов и на страховке. Об эффективности защитных действий непосредственно можно судить по числу игр (ситуаций, когда во время отражения атаки мяч остался на стороне защищающейся команды, и она способна организовывать атакующие действия): чем их больше, тем эффективнее была защита. Волейбол на современном этапе характеризуется существенным повышением количества игр [2 с.25].

Главной составной частью защитных действий является блокирование.

Еще не определены особые комплексы средств и методы тренировки, нацеленные на совершенствование скоростно-силовых качеств волейболистов, отсутствуют сведения о нормах нагрузок для спортсменов разного возраста и квалификации. Возможность решения этих задач видится в специализации и индивидуализации методов и средств подготовки, оптимизации соотношения частных объемов технической и физической подготовки на базе учета возрастных особенностей состояния и подготовленности юных волейболистов, что обуславливает необходимость и актуальность проведения исследования.

Анализ состояния технической, физической подготовленности и соревновательной деятельности волейболистов позволил выявить уровни, характеризующие различия между игроками.

Выявлены главные факторы определяющие эффективность соревновательной деятельности волейболистов:

- достаточно низкий уровень скоростно-силовых качеств
- разный уровень технической подготовленности
- достаточно низкая реализация соревновательной деятельности

Одним из самых важных качеств является быстрота - умение выполнять движения в минимальный для этого условия отрезок времени. В спортивной практике выделяют особую и общую быстроту. Общая быстрота - это умение моментально реагировать на разные раздражители с достаточной скоростью. Особая быстрота - это умение выполнять с крайне большой скоростью соревновательные действия, части и элементы движений.

Скоростные умения спортсмена проявляются в трех главных формах: в латентном времени двигательной реакции, в скорости одиночного движения, в частоте движений. Сочетание этих трех форм и определяет все случаи проявления быстроты.

По словам специалистов, скоростные умения в достаточно большей степени являются врожденными и меньше всего подвергаются преобразованиям во время тренировки. Установлено, что добиться увеличения скорости можно не только лишь применением особых средств и методов, нацеленных на развитие собственно-скоростных способностей, но и косвенным путем, развивая силовые качества, скоростно-силовые умения, улучшая технику движений и т. д.

Методика воспитания скоростных способностей - это в первую очередь выполнение хорошо освоенного задания на предельных скоростях, что помогает спортсмену сосредоточить все усилия на скорости, а не на способе выполнения упражнений. Упражнения на скорость надо прекращать при первых признаках утомления.

Условно все упражнения, используемые для развития скоростно-силовых качеств можно разбить на три группы:

1. Упражнения с преодолением собственного веса тела: быстрый бег по прямой, быстрые передвижения спиной, боком, перемещения с преобразованием направления, разного рода прыжки на двух ногах, с ноги на ногу, на одной ноге, в глубину, в высоту, на дальность, а также упражнения, связанные с наклонами, поворотами туловища, выполняемыми с максимальной скоростью, и т. д.

2. Упражнения, выполняемые с дополнительным отягощением (жилет, пояс, манжетка, утяжеленный снаряд). К этим упражнениям можно отнести разного рода

бег, всевозможные прыжковые упражнения, метания и особые упражнения, близкие по форме к соревновательным движениям.

3. Упражнения, связанные с преодолением сопротивления внешней среды (снег, вода, ветер, мягкий грунт, бег в гору и т.д.).

Волейбол рекомендуется тем лицам, индивидуальные особенности которых наилучшим образом отвечают требованиям специфики волейбола.

Спортивная ориентация прежде всего связана с задачами массовых форм физкультурно-спортивной работы с различными слоями населения. Хорошо поставленная работа по спортивной ориентации в отношении волейбола также способствует более эффективной работе по спортивному отбору [3 с. 35].

Спортивный отбор в волейболе представляет собой комплекс мероприятий по выявлению спортсменов, обладающих высоким уровнем способностей к игровой соревновательной деятельности и свойствами организма, обеспечивающими успешное овладение навыками игры, высокую степень конкурентоспособности и надежную эффективность соревновательной деятельности, выполнение всех требований многолетней подготовки. Качественно видоизменяясь, отбор как таковой, органически входит в систему многолетней подготовки волейболистов, от ее начального этапа и на всем протяжении, включая команды высших разрядов.

Таким образом, спортивная ориентация и отбор играют большую роль на всех уровнях системы подготовки волейболистов: массовые формы занятий, подготовка спортивных резервов, спорт высших достижений. Спортивная ориентация характерна для массовых форм занятий, спортивный отбор - для подготовки спортивных резервов и команд высших разрядов.

С учетом целевых установок системы многолетней подготовки волейболистов в отборе можно выделить такие ступени: первая - начальный отбор для выявления способностей к волейболу в целом (обобщенно); второй - определение перспективности и дифференциация (отбор) спортсменов по игровым функциям; третья - отбор в команду высших разрядов; четвертая - отбор в сборные команды разного уровня и для участия в соревнованиях.

Профессионализм тренеров. Сущность профессионализма раскрыта в первом разделе учебника. Первостепенное значение имеет подготовка тренеров в учебных заведениях; переподготовка и профессиональное совершенствование в организованных формах и в процессе самообразования. Особое значение имеет квалифицированная работа с лицами,

проявившими склонность и успехи в практической тренерской работе.

Профессионализм тренеров, его высокий уровень на всех этапах многолетней подготовки волейболистов являются определяющим фактором успешного функционирования системы.

Действующие тренеры систематически должны изучать тенденции развития волейбола в своей стране и за рубежом, особенно в «волейбольных» странах, чьи спортсмены на данном этапе демонстрируют высшие спортивные результаты.

Постоянно должны проводиться семинары, совещания, конференции тренеров по различным вопросам подготовки волейболистов.

Важное значение имеет подготовка методических материалов для тренеров, в которых систематически освещаются отечественный и зарубежный опыт работы с волейболистами [4 с.30].

Формы организации и управления подготовкой волейболистов. Одним из важнейших условий успешного функционирования системы подготовки

волейболистов является наличие таких форм организации работы с волейболистами различного возраста и спортивного мастерства, которые давали бы возможность в полной мере решать все многообразие задач. Это спортивные секции волейбола в общеобразовательной школе, в средних и высших учебных заведениях, детско-юношеские спортивные школы комплексные и специализированные, училища олимпийского резерва, команды высших разрядов, сборные команды, различные учебно-тренировочные сборы и пр.

Важное значение имеет управление подготовкой на всех уровнях многолетнего периода, прежде всего по линии федераций волейбола, государственных комитетов по физической культуре, спорту и туризму, участие административных органов различного уровня.

Существенное значение для достижения целей системы подготовки волейболистов имеют материально-техническая оснащенность и финансовое обеспечение. Здесь выделяют спортивные сооружения: для проведения соревнований, для проведения тренировочной работы; экипировку спортсменов: для участия в соревнованиях, для тренировочных занятий; финансирование (оплата, связанная с участием в соревнованиях, проведением тренировочных занятий спортсменов).

Тренировка и тренировочная деятельность. В тренировке осуществляется становление навыков игры, развитие физических качеств и повышение функциональных возможностей организма, расширение арсенала технико-тактических действий, умений вести соревновательное противоборство, приучение к игровой и соревновательной деятельности, формирование личности спортсменов. В тренировке выделяют основные стороны

подготовки: техническую, тактическую, физическую, функциональную, психическую, теоретическую, интегральную.

Задачи тренировки, направленность ее составных частей (компонентов) дифференцируются применительно к уровню системы подготовки волейболистов.

Так, в работе с командами высших разрядов основные усилия направлены на повышение спортивно-технического мастерства и достижение высоких спортивных результатов. В системе подготовки резервов на начальном этапе внимание направлено на качественный отбор, овладение основами техники и тактики и т.д., на последнем этапе акцент делается на адаптации юниоров к тренировочному режиму команд мастеров. Неодинаковы задачи и содержание компонентов тренировки для школьных спортивных секций и спортивных школ, несмотря на то, что возраст занимающихся один. В каждом случае, исходя из того, в какую систему (как ее составная часть, подсистема) «вложена» тренировка, устанавливается ее связь с целью системы, модельными характеристиками, определяются вопросы построения, выбора средств и методов, контрольных нормативов и т.д.

Соревнования и соревновательная деятельность. Соревнования, соревновательная деятельность составляют основу спорта, цель, критерий эффективности и основное специфическое средство подготовки волейболистов. Без ориентации на специфические особенности соревнований невозможна оптимальная подготовка спортсменов.

Для каждой команды в определенные сроки есть соревнования, от результатов которых зависит главная оценка их деятельности [5 с.50].

Для успешного выступления в соревнованиях необходима подготовка специальная - соревновательная, которая должна осуществляться на этапах,

предшествующих основным соревнованиям, в годичном цикле, а также в многолетнем аспекте. Одной тренировочной деятельности, какой бы она ни была качественной, для успеха в соревнованиях недостаточно. Регулярное участие в соревнованиях с различными по стилю игры и уровню подготовленности командами - обязательное условие для развития и совершенствования у волейболистов необходимых соревновательных качеств. По отношению к основным соревнованиям все предшествующие - подводящие и контрольные служат целям соревновательной подготовки и эффективному выступлению в основных. В свою очередь, основные соревнования каждого годичного цикла являются подводящими к основным в многолетнем цикле (например, в каждом году олимпийского четырехлетия для сборной национальной или в сфере подготовки спортивных

резервов момент прихода молодых волейболистов в команды высших разрядов).

Соревновательная подготовка, таким образом, входит составной частью в систему подготовки волейболистов и в той или иной форме имеет место на протяжении отдельного годичного цикла и в многолетнем аспекте — с момента начала специализированных занятий волейболом и до окончания активного выступления в спорте высших достижений.

Для достижения этой цели решаются следующие задачи:

1. Волейболист должен знать значение предстоящих соревнований и конкретные задачи, которые он должен решать. Конкретные задачи для каждого волейболиста вытекают из структуры соревновательной деятельности и фактов, обуславливающих ее эффективность.

2. Волейболист должен располагать детальной информацией о команде соперника, о команде и игроках предстоящей встречи, уметь «профессионально» понимать установку на игру для команды и для себя лично и творчески, в пределах игровой дисциплины, выполнять установку.

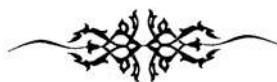
3. Знать правила соревнований, особенности их трактовки на предстоящих соревнованиях, манеру того или иного арбитра и т.д. (ритуалы построения, разминки, замен, перерывов и пр.), структуру проведения соревнований (программу) и т.п.

4. Научить эффективно вести игровые действия в различных условиях: времени суток, климато-географических, временных поясов.

5. Научить волейболиста достигать к моменту соревнований оптимальной психической готовности к ведению спортивной борьбы с любым соперником, соревноваться с полной отдачей.

Литература:

1. Беляев А.В.. Волейбол на уроке физической культуры. - 2-е изд. - М.: Физкультура и спорт, 2005. - 144 с.
2. Беляев А.В., Булыкина Л.В. Волейбол: теория и методика тренировки. - М.: Физкультура и спорт, 2007. - 184 с.
3. Беляев А.В., Савин М.В. Волейбол: Учебник для вузов ФК. - М., 2002. - 368 с.
4. Волейбол: Учебник для вузов ФК./ Под ред. Клещева Ю.Н., Айриянца А.Г. - 3-е изд., испр., доп. - М.: Физкультура и спорт, 1985. - 270 с.
5. Железняк Ю.Д., Ивойлов А.В. Волейбол. - М.: ФиС, 1991. - 238 с.

УДК: 371.3:796

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЖАРАҚАТ**Ғылыми жетекшісі: Урстемов Ерік Бекежанұлы**
Студент: Нұрғалиев Нұрғиса Сағадатұлы - ДШ-20-9,**Халмуратов Нурбол Алишерұлы - ДШ-21-5****Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Бұл мақала дене шынықтыру сабақтарындағы жарақаттануды талдауға арналған. Жарақаттың негізгі себептері – сабақ өткізудегі ұйымдастырушылық кемшіліктері. Бұл дене шынықтыру сабақтарын, конкурстар, жарыстар бағдарламаларын дұрыс дайындамау, қауіпсіздік ережелерін бұзу, дене шынықтыру сабағындағы мұқиятсыздық, тағы да басқа жағдайлар болып келеді.

Кілт сөздер: дене шынықтыру, дене шынықтыру сабақтары, жарақаттар, алғашқы көмек, жарақаттың алдын алу

Аннотация. Настоящая статья посвящена анализу травматизма на уроках физкультуры. Основными причинами травм являются организационные недостатки в проведении занятий. Это неправильная подготовка уроков физической культуры, программ конкурсов, соревнований, нарушение правил безопасности, невнимательность на уроках физической культуры и многое другое.

Ключевые слова: физическая культура, уроки физической культуры, травматизм, первая помощь, профилактика травм

Abstract. The present article is devoted to the analysis of injuries in physical education classes. The main causes of injury are organizational shortcomings in conducting classes. These are improper preparation of physical education lessons, competitions, competition programs, violations of safety rules, carelessness in physical education lessons, and many other situations.

Keywords: physical culture, classes of physical culture, injuries, first aid, injury prevention

Дене шынықтыру сабақтарында жарақат алған балалардың статистикасы. Әр түрлі жас топтарындағы жағдайлардың жиілігі бойынша ең жоғары пайыз 12-14 жастағы балаларға, екінші орында бастауыш сынып оқушылары (7-11 жас), үшінші орында 15-16 жастағы жасөспірімдерге түседі. Ұлдарда дене шынықтыру сабақтарында алған зақым қыздарға қарағанда екі есе жиі байқалады. Бұл қайғылы статистика оқушылар арасында спорттық жарақаттанудың алдын алу бойынша мақсатты жұмыс жүргізу тек дене шынықтыру мұғалімдері мен жаттықтырушылар ғана емес, сонымен қатар мектеп әкімшілігі, медицина қызметкерлері, оқушылардың ата-аналары шешуі керек маңызды міндет екенін анық көрсетеді. Жарақаттанумен күрес сәтті болуы үшін мұғалімдер, жаттықтырушылар, тәрбиешілер дене шынықтыру бойынша оқу бағдарламасына кіретін әрбір түрдің жарақат алу қаупі туралы нақты түсінікке ие болуы керек, қауіпті салдарға әкелуі мүмкін себептерді бақылауда ұстауы керек.

Дене шынықтыру сабақтарындағы жарақаттың себептері. Осы себептердің алуан түрлілігімен көбінесе жарақатқа әкелетін себептерді бөліп көрсетуге болады. Бұл - оқушылардың денсаулық жағдайын, дене дайындығын дәрігерлік бақылаудың жеткіліксіздігі, жаттығулар мен жарыстар кезінде тәртіп пен белгіленген

ережелердің бұзылуы, сабақ орындарының қанағаттанарлықсыз жай - күйі, жабдықтармен айналысатындардың ақаулы немесе сәйкес келмейтін антропометриялық деректерін пайдалану, оқушылардың ұтымды киімдерін, аяқ киімдерін қатаң бақылаудың болмауы, сабақтар немесе жарыстар өткізу үшін қолайсыз санитарлық-гигиеналық және метеорологиялық жағдайлар, балалардың дене дайындығына сәйкес келмейтін, сабақтарды өткізу әдістемесін бұзу, оқыту, жарыстар және, сайып келгенде, Мұғалімнің (жаттықтырушының) біліктілігі жеткіліксіз. Жарақаттанудың бастаулары полиморфты және, әдетте, біріктірілген себептерді қамтиды, сондықтан әр жағдайды кешенді, білікті талдау олардың көздерін ашуға және жоюға мүмкіндік береді. Енді тағы да статистикаға жүгінейік; травматология ҒЗИ мәліметтері бойынша, оқушылардың алған жарақаттарының 55,1%-ы спорттық гимнастика сабақтарына, 23% -жеңіл атлетика, шаңғы дайындығы және конькимен сырғанау сабақтарына, 8,2%-спорттық ойындарға, жарақаттанудың басқа түрлеріне 13,7%-ы түседі. Гимнастика ең жарақат ретінде бағдарламалық материалдың қауіпті түрі болып табылады.

Жоғарыда айтылғандай, оқушылар арасындағы жарақаттардың ең көп пайызы гимнастика сабақтарында тіркелген, бұл оқу бағдарламасының ең қауіпті түрі. Осы түрмен айналысқан кезде балалардың жарақаттануының ең көп тараған нақты себептеріне спорттық снарядтардың қанағаттанарлықсыз жағдайы, сапасыз немесе зақымдалған төсеніштерді пайдалану, оларды дұрыс орнатпау, сабақты нашар ұйымдастыру (оқушылар снарядтарда жаттығулар жасаған кезде мұғалімнің немесе жаттықтырушының болмауы, олардың снарядтардың бірінде жиналуы, балалардың жаттығуларды орындауын мұғалімнің бақылауының болмауы)жатады, сабақтарды өткізудің дұрыс емес әдістемесі (мәжбүрлі жүктемелер, толық сақтандырудың болмауы, өзін-өзі сақтандыру әдістерін нашар меңгеру). Жарақаттардың жиі кездесетін себебі-оқушылардың толқуы мен өзін-өзі бағалауы, бұл 10-14 жас аралығындағы ұлдарға тән, сондықтан олар мұғалімнің ерекше назарын қажет етеді. Жарақаттардың себептерінің бірі гимнастикалық залдың жеткіліксіз жарықтандырылуы болуы мүмкін, залдағы табиғи және жасанды жарықтандыру тиісті құжаттарда көрсетілген нормативтік талаптарға сәйкес келуі керек. Көлденең (еден деңгейінде) жарықтандыру кемінде 30 лк, тік - кемінде 100 лк болуы керек. Шамдардың ластануы жарықтың азаюына әкеледі, сондықтан оларды айына кемінде бір рет тазалау керек [1].

Жарықтандыруды басқару жарықтандыру қондырғыларын ішінара өшіру мүмкіндігін қамтамасыз етуі керек. Залда авариялық жарықтандыру да болуы қажет, оны пайдалану кезінде көлденең жарықтандыру 0,5 лк кем болмауы тиіс. Залдағы барлық розеткаларға қауіпсіздік тығындарын орнату керек. Ашық және жылы реңктермен боялған зал қабырғалары шағылыстың жарық ағынын арттырады. Спорттық снарядтардың түсі де белгілі бір мәнге ие. Оқушылар тепе-теңдікті бұзудан қорқып, әртүрлі биік барлар арқылы кең амплитудалық жаттығулар жасаудан қорқатын мысалдар бар, дегенмен штангалар орнықты тұрды және штангалардың төсегі қара түске боялғаннан кейін ғана жаттығуды сенімді түрде жасады. Сонымен қатар, олар психологиялық қауіп сезімін жоғалтты және снаряд тірегінің мызғымастығына сенімді болды. Осыған сүйене отырып, дене шынықтыру сабақтарында мотор белсенділігіне сәйкес келетін психологиялық негізделген, орынды түс схемасын құру қажет. (Жеңіл атлетика, шаңғы және конькимен жүгіру кезінде негізінен төменгі аяқтар жарақат алады, көбінесе тізе буынының буын - байлам аппараты, атап айтқанда мениск. Күрт итеру, құлау кезінде жеке бұлшықет

талшықтары мен бүкіл бұлшықеттің жыртылуы мүмкін, бұлшықет бекітілген жерде сүйек тақтасының үзілуі мүмкін. Мұндай жарақаттардың себептері негізінен сабақ өткізілетін орындардың қанағаттанарлықсыз жағдайы, арнайы қоршаулардың болмауы, кез-келген кедергілердің (қабырғалар, есіктер, ағаштар, қоршаулар және т.б.) жанында мәре орнату болып табылады. Тайғақ едені бар залда, сондай-ақ нашар жиналған алаңда қолайсыз метеорологиялық жағдайларда сабақтар да жарақатқа әкеледі

Әр мектепте арнайы жабындары бар жүгіру жолдары бола бермейтіні түсінікті, бірақ сабақ өтетін жерлерге үнемі қамқорлық жасау керек. Әрбір мектеп, БЖСМ белгіленген нысан бойынша жарақаттардың барлық жағдайларын жүйелі есепке алуды және талдауды жүргізуі тиіс, олардың нәтижелерін педагогикалық кеңестерде талқылау қажет. Жарақатты алғашқы тіркеуді медицина қызметкері әр мектепте болуы керек арнайы журналда жүргізеді. Журналға мынадай мәліметтер енгізіледі: жәбірленушінің тегі, аты және әкесінің аты, оның жынысы, жасы, сыныбы, жарақат алу уақыты, күні (күні мен сағаты), жарақаттың сипаты, жазатайым оқиға болған жер, сабақтар өткізген оқытушы, жәбірленушінің қауіпсіздік техникасы қағидаларымен танысқаны туралы мәліметтер, жазатайым оқиға болған мән-жайлардың толық сипаттамасы, оның пайда болу себептері, орындау мерзімдерін, орындаушылардың тегін көрсете отырып, жазатайым оқиғаның себептерін жою жөніндегі іс-шаралар тізбесі, орындағаны туралы белгі, жазбаны жасау уақыты (сағат, күн, ай, жыл) [3].

Жарақаттарды болдырмау қазіргі заманғы қоғамның маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Дене тәрбиесі кезінде жарақаттану, аурулар мен жазатайым оқиғалардың алдын-алу бойынша жұмыс мұғалімдердің ең маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар ұйымдық, әдістемелік, санитарлық-гигиеналық сипаттағы бұзушылықтардың көпшілігі оқушыларды жарақатқа және денсаулықтың нашарлығына әкеледі. Дене шынықтыру және спорт кезінде дене жарақаттарын, аурулар мен жазатайым оқиғалардың алдын-алу бойынша жұмыс мұғалімдердің, жаттықтырушылардың, нұсқаушылардың, медицина қызметкерлерінің және оқу орындарында маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Дегенмен, бұл әрдайым емес және бұл жұмысты үнемі және дәйекті жүргізе бермейді. Ұйымдастырушылық, әдістемелік, санитарлық-гигиеналық сипаттағы бұзушылықтардың көптеген оқиғалары студенттердің жарақаттануына алып келді.

Студенттерге спорттық құрал-жабдықтар, физикалық көмек, сақтандыру және өзін-өзі сақтандыру бойынша қауіпсіз жұмыс істеу маңызды. Көмек зерттелетін жаттығудың бір бөлігін немесе барлығын дұрыс және сәтті аяқтау үшін мұғалімнің немесе оқушының физикалық күш-жігерінде жатыр. Физикалық көмектің негізгі түрлері мыналарды қамтиды: сымдармен көмек көрсету; бекітуді қолдау; итермелеуге көмектеседі. 1. Сақтандыру мұғалімнің немесе студенттің жаттығуды сәтсіз орындаған тәжірибеші маманға көмек көрсетуі. Оқушылар өздері жасаған кезде дене шынықтыру сабақтарында физикалық көмек азайтылады немесе тоқтатылады. 2. Өзін-өзі сақтандыру – бұл қауіпті жағдайлардан өз бетімен шығуға тартылған адамдардың, сонымен бірге жаттығуды тоқтату немесе ықтимал жарақаттардың алдын алу үшін оны өзгерту мүмкіндігі. Мысалы, алға қарай құлап кету жағдайында біркелкі емес жолақтарда стенд жасағанда, студент алға қарай алға жылжу керек; құлауды тудыратын раковиналардан секіріп жатқанда, сондай-ақ соқтығысуды орындайды. Дене шынықтыру жұмыскерлерінің ең маңызды функцияларының бірі спорттық жарақаттардың алдын алу болып табылады. Жарақат

алу себептері, әдетте, оқу үрдісін және бәсекелестік ережелерін бұзу, сондай-ақ санитарлық-гигиеналық сипаттағы бұзушылықтар болып табылады [5].

Қорытындылай келе, мұғалімнің, жаттықтырушының еңбегін нақты ұйымдастыру, белгіленген ережелер мен нормаларды сақтау дене шынықтыру сабақтарында және спорт секцияларының сабақтарында жазатайым оқиғалардың туындау мүмкіндігін толығымен жоюға мүмкіндік беретінін атап өткен жөн. Еңбекті нақты ұйымдастыруға саналы көзқарас, Жұмыстың қауіпсіз әдістері мен әдістерін игеру-балалар жарақатының толық алдын-алудың кепілі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Боген М.М. Тактическая подготовка - основа многолетнего спортивного совершенствования. - М.: Физическая культура, 2011.
2. Петров, П.К. Методика преподавания гимнастики в школе / П.К. Петров. – М.: Гуманитарный издательский центр «Владос», 2000.
3. Сакун Э.И. Построение учебного процесса по физическому воспитанию студентов в вузе. - М: Дашков и К, 2012.
4. Туманян Г.С. Здоровый образ жизни и физическое совершенствование. - М.: Академия, 2010.
5. Сакун Э.И. Построение учебного процесса по физическому воспитанию студентов в вузе. – М. Дашков и К, 2012.

ӘОЖ 854.342

«ЖЕТІМ БАЛАНЫҢ ЗАРЫ» ДАСТАННЫҢ ДІНИ-ИСЛАМДЫҚ СИПАТЫ

Қалиева Жансая Дарханқызы
Гуманитарлық әлеуметтік ғылымдар факультеті,
«Қазақ және орыс тілдері» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік Университеті

Аңдатпа. Мақала тақырыбы «Жетім баланың зары» діни исламдық сипаты.Мақалада Әмірқұл Мырзақұлұлының діни –исламдық сипатта жазылған дастаны талқыланды. Автор мақала барысында ақын шығармасының идеясы мен мазмұнын ашып көрсетуге талпыныс жасады. Дастанның көркемдік сипаты мен идеялық авторлық позициясын да айқындаған. Мақала жазу барысында автор ақынның поэтикалық ерекшеліктерін анықтап, әдебиеттік дәуірлеу мәселесіне де тоқталған.

Кілт сөздер: Әмірқұл Мырзақұлұлы, дастан, «Жетім баланың зары», ақын, дін, қазақ әдебиеті, дәуірлеу, авторлық позиция, мақала, көркемдік сипат, идеялық мазмұн, поэтикалық ерекшелік

Аннотация.Тема статьи «Слезы ребенка-сироты" религиозно-исламский характер. В статье обсуждается сага Амиркула Мырзакуловича, носящая религиозно –исламский характер. В ходе статьи Автор предпринял попытку раскрыть содержание и сюжет произведения поэта. Он также определил художественный характер и идеологическую авторскую позицию саги. В ходе написания статьи автор

выявил поэтические особенности поэта и остановился на проблеме литературной эпохи.

Ключевые слова: Амиркул Мырзакулович, дастан, Слезы ребенка- сироты", поэт, религия, казахская литература, эпоха, авторская позиция, статья, художественный характер, идейное содержание, поэтическая специфика

Annotation. The topic of the article is the religious Islamic character "the cry of an orphan child". The article discusses the saga of Amirkul Myrzakulovich, which has a religious –Islamic character. In the course of the article, the author made an attempt to reveal the content and plot of the poet's work. He also defined the artistic character and ideological author's position of the saga. In the course of writing the article, the author identified the poetic features of the poet and focused on the problem of the literary era.

Keywords : Amirkul Myrzakulovich, dastan, "zayu zhetimdin", poet, religion, Kazakh literature, Dair, author's oral poetry, article, terrible quality, ideal content, poetic erection

Қазақ поэзиясы – ұлттық әдебиетіміздің қалыптасу, даму кезеңдерінің барлығында да жетекші сипатымен танылған рухани құндылық. Қазақ тарихының әлем өркениетімен әртүрлі кезеңдерде болған араласуларының, ықпалдасуларының әсерімен діни-исламдық дүниетаным тұрақты сақталып келеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаев исламның қазақ және әлем халықтарының адамгершілік-имандылық тірегі болып келе жатқан ықпалын үнемі жоғары бағалайды: «Құран барлық қасиетті ілімге сенуге шақырады. Ислам – біріктірушілік сипатты ілім. Мұхаммедтің пайымдауынша, барлық дін де бір сенімді білдіреді. Ол бірде бір қағидасымен өзгелердің қағидасын жоққа шығарған жоқ. Ислам басқаның сеніміне төзіммен қарауға шақырады» [51, 234 б.]. Сондықтан, қазіргі жаңа Қазақстанның әлем өркениеті кеңістігіндегі өзіндік орынын саралап бағалауда әдеби-мәдени мұраларымызды әдебиеттанудың тың бағыттары бойынша қарастырудың мол мүмкіндіктері айқындалуда.

Қазақ әдебиеті тарихының негізгі арнасы болып келген поэзиялық мұралардағы лирикалық-дидактикалық және эпикалық жанрлардағы шығармалардың діни-исламдық сарынмен жырлануы әрі ұлттық, әрі жалпы адамзаттық гуманистік мұраттар үндестігін дәлелдеді. Қазақ өркениеті әлемдік мәдениеттер тоғысуы, ұштасуы құбылыстарын мол жинақтағандығымен ерекшеленеді. Халықтың ғасырлар бойы қалыптасып, дамып келе жатқан көркемдік ойлау дүниетанымына орта ғасырлардан бастап діни-исламдық ағартушылық көзқарастардың қосылуы ұрпақтардың жалғасуы жолын адамгершілік-имандылық тағылымымен нұрландыра түсті. Діни-исламдық ағартушылық ықпалдың қарапайым халық көңіліне ұялауы, орнығуы, рухани мәдениет саласының жетекші арнасы поэзиялық шығармалар арқылы кеңінен өрістеді. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетанымның қалыптасуы мен дамуындағы тарихи-әдеби негіздердің түркі өркениеті, араб-парсы мәдениеті ықпалдасуы жағдайында жүзеге асқандығы да мәлім. Қазақ поэзиясындағы лирикалық және эпикалық жанрлардағы шығармалардың ислам діні дүниетанымы аясында философиялық-дидактикалық сарынмен жырлануы әдеби дамудағы көркемдік жалғастық жолымен дамып келеді. Дәстүрлі ауызша және жазбаша поэзияда үздіксіз жырланған діни-исламдық дүниетаным шығармаларын арнайы қарастыру – қазіргі әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің бірі. Зерттеу тақырыбының өзектілігі қазіргі «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру талаптарына да сәйкес.

Ислам дініне арналған арнау өлеңдер қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным тағылымын кеңейте түсті. Тұрмағамбет Ізтілеуұлының (1882–1938) арнау өлеңдерінде исламды жер бетіне имандылық шапағаты үшін жіберген Алланың ұлылығы, сахабалардың құдіреті жүрек ықыласымен жырланған. Ақынның арнау өлеңдерінде Жаратушының құдіреті аясында өскен, өнген адамзат ұрпақтарының ала-құла қасиеттері де сараланады. Ақын арнау өлеңдері фәни дүниеге («Әй, өмір, анық білдім тозарыңды!»), жалпы мұсылмандарға («Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!») арналып, адамдардың мағыналы өмір сүру мұратын, өнегелі өмір салтын сипаттайды. Өлеңдердің кейіпкерлері – фәни дүниені мағыналы мазмұнды өткізу жолында қанағатпен, өмір сүретін адамдар [6-122, 139 бб.].

Майлықожа Сұлтанқожаұлы ақынның «Құдіретін көрсен құданың» деген арнау өлеңі Жаратушы Алланың ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі адамзат қауымына тән күрделі болмыс сипатын жаратқан құдіретін сипаттайды. Арнау өлеңде Жаратушы Алланың саналы тіршілік иелері адамдардың өсіп-өнуін, қарама-қайшылықтар жүйесін шендестіре, салыстыра баяндайды. Алланың күрделі қасиеттерді әрі үндес, әрі қайшылықты етіп жаратуы шешіміндегі өмір қозғалыстарының аяқталуындағы қалыптасқан ұлы заңдылықты, жалған дүниенің алдамшылығын («Дүние бір – түлкі, нәпсі – ит әуреге салып қудырды»), фәни мен бақи арасының қас-қағымдық өткіншілігін арнау өлеңнің идеялық-композициялық желісінде қамтиды. Арнау өлеңде уақыт пен кеңістік сабақтастығын қозғалыстардың, құбылыстардың күрделі қайшылықты қалпымен жүйелеген Алланың Жаратушылық сипаты дараланған.

Аталмыш шығармада Алланы ұлықтау, жаратқан иеден көмек күту сияқты сопылық элементтерге дәлел төменгі шумақтар болса керек.

*Қайғыны көп көрген жан Нәби Жүсіп,
Кетеміз бай жұмсаса, құстай ұшып,
Зарланып, ертелі-кеш тіленемін,
Қалтамнан берсе тәңірім қалмас түсіп,
Пайғамбар Нұр Мұхаммед сахабалар,
Кәпірді жеңуіне әлі құмар,
Тілеймін баршаңыздан жәрдем, медет,
Ғаріпке біздей жетім бола гөр жар,
Тілеймін, әуел тілек тәңірімнен,
Болмаса жетімдігім мен кімнен кем,
Бар ерен, Қожа Ахмет әулиелер,
Тастама жетіміңді медетіңнен,
Пірлерім имам Ағзам, имам Мәлік,
Жылында екі теңге пайданы алып,
Машайық, Қырық шілтен медет берсе,
Бір күні көрінсе егер Қыдыр дарып[54.117]*

Адам баласының өзін жаратушы Құдіретке, тылсым күш иелеріне жалынып-жалбарынуы, жәрдем тілеуі – оның болмысында бар қасиет. Сондықтан мінәжат сөздері мен жырларының адамзат қоғамының алғашқы дәуірінде-ақ пайда болғаны күмән тудырмайды. Қазақ фольклорының ең көне үлгілерінде кездесетін Тәңірге жалбарыну, фольклорының ең көне үлгілерінде кездесетін Тәңірге жалбарыну, рухтардың желеп-жебеуін, тылсым күш иелерінің жарылқауын тілеу мәніндегі шумақтарды мінәжат жырларының ауыз әдебиетіндегі алғашқы нұсқалары ретінде қабылдауға болады. Белгілі жазушы, әдебиет зерттеушісі М.Әуезов «Әдебиет тарихы» еңбегінде алғашқы діни-наным-сенімдердің туындауы туралы айта келіп:

«Табиғат басмшысын қадірлеу, құдайға дұға оқып, жалбарыну әдеті туады. Сонымен жалғас ең әуелгі әдебиет жұрнақтары шығады. Құдайға шұбыртқан тақпақ өлеңдер шығады» деп жазады.

Ислам дінінің енуімен бірге төл әдебиетіміздегі сыйыну мәнді жырлар ислами реңкке ие болып, «Аллаға мінәжат» ұғымының аясына топтасты. Қазақ әдебиетіндегі мінәжат жанры туралы алғашқы толымды анықтама төл әдебиеттануымыздың негізін салушы А.Байтұрсынұлы қаламына тиесілі.

Осындай Қазақ өркениетіндегі класикалық әдебиет дәстүрін дамыта жалғастырған Тұрмағамбет Ізтілеуұлының және сол дәстүрдегі белгілі халық ақыны Әлмағамбет Оспанұлының (1886–1966) бұрын ғылыми-зерттеу айналымына еңбеген мұсылмандық мүнәжат жырлары да ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік көзқарастар тағылымын аңғартады. Тұрмағамбет ақынның мүнәжат жырлары адамгершілік-имандылық қағидаларын, ислам дінін қастерлеген халқымыздың ұлттық діл шынайылығын дәлелдейді. Мысалы, «Серігің жоқ бір Алла», «Бақ қондыр басыма, Алла, ұшпайтұғын!», «Я, Алла, әһлісламға орнат ықпал», «Қызығын қияметтің Құдай берсе», «Тілек» («Оңғарса талабымды Тәңірім менің»), «Тұта алмай Тәңірі әмірін толықсыдым»), «Ей, Алла, ата айлап тауық-тәуба», «Жұбатар күнің бар ма, Алла!», «Абат ет, Алла, менің ду сарамды», «Әй, Кәрім, көптің көңілін басты қайғы», «Я, Алла, рақым ойла мұсылманға», «Құлыңды қайғы, қамнан құтқар, Алла!», «Ойымнан уайымды етіп қашық», «Ей, Кәрім, көңілін көркейт жұмла жұрттың!», «Ей, Алла, өрлет енді ықпалымды!», «Оңғарып, Алла, осы сапарымды», «Аман қыл қатын-бала, үй-ішімді» т.б. Ақынның осы мүнәжат өлеңіндегі ойлары мемлекет басшының да, халықтың да берекелі тұрмыс үшін еңбек ететін көңіл-күйін таныта алады [6, 164-183 бб.]. Ақын Ә. Оспанұлының мүнәжат өлеңдері Жаратушы Алланың құдіретіне арналған. Туған жер Отанына, атамекеніне арналған («Тұтқындардың І-мүнәжаты» («Жаратқан жан бар құдіреті»), «Тұтқындардың ІІ-мүнәжаты» («Ия, раббым, қабыл айла көздің жасын»), «Туған жер мен елге сәлем хат» («Ассалаумағалайкум, халық-қарындас!») жырларының адамгершілік-имандылық сарынынан гуманистік-эстетикалық дидактикалық-философиялық тағлым байқалады.

Адамгершілік-имандылық қасиеттерін ересектердің де, жас буын өкілдерінің де үнемі жадқа алып отыруын, қалыптасып өсуін үнемі басты назарда ұстаған халқымыздың даналық тұжырымдары мақал-мәтелдерде де мол көрініс тапқан еді. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық дүниетаным ұлағатына негіз болған халықтық мақал-мәтелдер де көркемдік ойлаудың дәстүрлі негізі болып бағаланады.

XX ғ. 90-жылдары мен ХХІ ғасырдың басындағы қазақ поэзиясы да ұлттық сөз өнеріндегі діни-исламдық дүниетанымды дамыта кеңейте жырлауымен ерекшеленді. Қазіргі қазақ поэзиясындағы көрнекті ақындардың шығармашылығында діни-исламдық көзқарасымен жырлау басым сипатымен байқалуда. Мысалы, ақындар Нұрлан Оразалиннің, Оразақын Асқардың, Серік Қалиевтің, Дәулетбек Байтұрсынұлының, мұсылмандық мүнәжат-арнау өлеңдерінде Жаратушы Алланың құдіреті, ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі үндестіктер мен қарама-қайшылықтар философиялық және психологиялық сарындар тұтастығымен жырланған. Ақындардың мүнәжат-арнау өлеңдері қазіргі қазақ поэзиясындағы діни-ислам дүниетанымына негізделген имандылық-адамгершілік көзқараста-рының сөз өнері арқылы ұлықталуын танытады.

Адамдардың діл тазалығын, ар-ұятты берік сақтауы, адалдық, әділдік, жомарттық, қайырымдылық, мейірімділік, еңбексүйгіштік, ауызбірлік, достық,

жолдастық, т.б. саналуан сипатты – ізгілік ұлағатын ұлықтауы насихат өлеңдерінің сипатын құрайды. Діни-исламның қасиетті қағидаларын уағыздау, насихаттау қазақ әдебиетінің орта ғасырлардағы ғұлама ақындары Қожа Ахмет Иасауидың, Ахмет Йүгінекидің, Жүсіп Баласағұнның шығармаларында мол қамтылды. Әрине, діни-исламдық насихат өлеңдерінің тарихи-әдеби сипаты арасында XV–XVIII ғасырлардағы Қазақ хандығы дәуірінің ақын-жыраулары шығармалары да бағаланады.

Қазақ позициясындағы діни-исламдық дүниетаным шығармаларының қатарында Дулат Бабатайұлының да біраз насихат өлеңдері айқын көрінеді. Ақынның «Алладан сұрап иманды», «Пайғамбардың ұлын айтар он бір деп», «Әуелі Алла айталық», «Иманды бұл дүниеде ер сұрайды», «Ей, мұсылман, қарындас», т.б. өлеңдерінде діни-исламдық насихат уағыз ақындық тіл бейнелеулерімен өрнектелген. «Алладан сұрап иманды» өлеңінде халықтың ортасындағы тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастардың аса қадірлісі де, құрметтісі де ар-ұждан тазалығын биік ұстау керектігі уағыздалған.

Ақын діни-исламдық дүниетанымды насихаттаған аталған өлеңдерінде Жаратушы Алланың («Сөз бастайын бисмилла, әуелі Алла, Құдай деп, екі дүние айтады жаратқан егіз жұбай деп», «Тоқсан тоғыз ақылды өзі білер Құдайым тентек пенен мақұлды»), Мұхаммед пайғамбардың елшілігін («Құдайдан соң, жарандар, Мұхаммедті айталық»), кәпірлікті, имансыздықты («Өз көңілімен іс қылған кәпірді айтса болмай ма», «Өтірік, жалған сөйлейді, иманына қас кісі, бейішті қайтіп көреді, бұл дүниеден бос кісі») саралайды. Ақын фәнидегі адамзат әрекеттерінің бәріне де Алланың құдіретімен берілетін бағалаулардың болатынын өмірлік шындық сипатымен жырлайды. Күнәһарлардың бақидағы азапты тағдырын («Ғарасат күні болғанда, тозаққа салар кәпірді», «Өлмеймін деп ойлама, бір көрерсің ақырды», «Ажал келер алдыңнан жаракты жаудай сайланып, Алладан келген өлімді уайым жеп айтпаңыз», «Қайыры жоқ малыңның ахиретте шаяндай», т.б.) жүйелей айтады. Ақын пайғамбарлардың, әулие-әнбиелердің адамгершілік-имандылық іс-әрекеттерін («Қасиетті әулие жоқ Шайхы менен Нақыптай, анасын күткен адам жоқ, Түсіп менен Жақыптай, тілеуі дұрыс пенде жоқ Аюп менен Сақыптай, Құданың сүйер шын досы молда болған Мұхаммед ұстазға беріп оқытпай») адамзат ұрпақтарына үлгі-өнеге етіп толғайды. Дін-исламды берік ұстанған Алла құлдарының, Мұхаммед пайғамбар (с.ғ.с.) үмбеттерінің бақытты, салауатты ғұмыр сүретін тағылымы ең асыл биіктігі тұрғысында бейнеленді [47. 103-142 бб.].

Мәшһүр Жүсіптің насихаттық туындысының құрылысында «Пейіштегі хор қыздары» ұғымының көркем шындық поэтикасы заңдылығына орай бейнеленгенін оқимыз. Шығарманың композициясында тақырып нысанындағы мынадай мәселелер жүйелене жырланған: біріншісі – пейіштің сән-салтанаты; екіншісі – пейіштегі хор қыздарының кескін-келбеттерінің, мінез-қылықтарының, іс-әрекеттерінің бейнеленуі; үшіншісі – автордың өзіндік ой түйіндеулері, қорытулары. Мәшһүр Жүсіптің өлеңінде пейіштің келбеті фәнидегі табиғат суреттерімен үндес пейзаждық бейнелеулермен өрнектелген. Ақынның пейіш мекенінің тұрғандары имандылар және оларға қызмет көрсететін хор қыздары туралы бейнелі өрілімді жырлары қазақтың дәстүрлі ақындар поэзиясындағы осы сарынды шығармалар болмысымен сабақтасады. Ақынның бұл шығармадағы ой түйіні – фәнидегі мұсылмандық шынайы көңіл-күймен, адамгершілік тазалық жолымен өмір сүргендердің ұлағатын ұлықтау. Өлеңнің құрылысында хор қыздарының фәни мен бақи тұтастығындағы жалпыадамзаттық тұлғалардың («Оқиды хор қыздары әңгімемен, қиссасын Мәриям

ана, сүре Жүсіп»), сонымен бірге пейіш ұлағатын насихаттаған Мұхаммед пайғамбарымыз тағылымын да әңгімелейтінін айтады [8, 117-121 бб.]. Қазақ поэзиясындағы пейіш туралы шығармалардан халқымыздың ежелгі замандардан бүгінге дейін ұласқан оптимистік көзқарастары танылады. Фәнидегі бақыттылық, жайлылық орнаған мекендерді, кезеңдерді пейішке баламалау да осы исламдық дүниетанымымен ұштасады.

Діни-исламдық дүниетаным көзқарастарын жырлайтын дәстүрлі арнадағы поэзияда сыншылдықтың жағымсыз қасиеттерді, құбылыстарды даралап бағалайтындығы да басты орын алады. Дінді өзінің әртүрлі жеке мақсатына, мүддесіне байланысты ұстанатындарды әшкерелеп жырлауға да ақындар ерекше мән берген. Қазақ поэзиясындағы діни-исламдық сыншылдық дүниетанымының тарихи-әдеби қалыптасу, даму жолы бар. Қасиетті дініміз исламды бетперде етіп алып, адамгершілік, имандылық жолына зиянды зардаптар жасап жүргендерді сатиралық-сыншылдық пікірлерімен бағалап жырлау үрдісі де сақталып келеді. Дінді дүние – мүлік жинау, атақ-даңқ иелену, әкімшілік билеу құралы еткісі келгендер Қожа Ахмет Иасауи хикметтерінде өткір сыналған еді [37-62].

Ахмед Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» дидактикалық шығармасында да ислам өркениетінің шарапатын таратушы білімділердің ұлағаты дәріптеледі, біліксіздердің қоғамдағы лайықсыз орындарына сыншылдық бағалаулары жасалады. Ақын фәнидегі адамдардың жан дүние пиғылдарының қанағатқа негізділуінің имандылық негізі екендігін дәйектеп, ашкөздікті, дүниеқоңыздықты әшкерелей жырлаған.

Ақын дидактикалық шығармасындағы бөліктерде адамдар арасындағы ислам дінінің ұсынған жолын бұзып жүргендерді (өсекшіл, жалақор бұзықтарды, екіжүзділерді, опасыздарды, исламды сыйламаушыларды, т.б.) сынады. «Пайғамбар сөзі: «Залыммен бірге өмір сүрген адам да залымдық жасайды» бөлімінде адалдықтың, шындықтың азайғанын («Бір адал жоқ осы жүрген мың достан», «Көп кісінің іші арам да, сырты дос», «Қоздаттық қой «шылық» пенен «былықты», «Арна қурап, опа көлі суалып, жапа тасып, көрсетті ғой қылықты») бейнелі мағыналы сөздермен, тіркестермен өрнектеген. Уәдесіздік, әділетсіздік жайлаған заман зардабының дінге тигізген залалы («Сорлы еді өзі, сорлатты ислам сабазды, иба, рия қалып, халық тағы азды, ... мешіт қирап, ұмытты жұрт намазды», т.б.) туралы күйзелісті көңіл тебіреністерін оқимыз [42.86].

Өмірқұл ағыл-тегіл дәулетті, мол дастарханды байлыққа қызығып, армандамайды, керісінше сол мол дастарханнан кедей-кемшіндер мен жарлы-жақыбайлар қарнын бір тойдырса екен деп тілейді. Бұл жолдар ақынның кісілік қадір-қасиетінің қай дәрежеде екендігін көрсетумен қатар нағыз мүминнің иман тұлғасын сомдайды десек қателеспейміз.

*Үйіме күндіз-түні мейман толса,
Қонағым ертелі-кеш бірде кетпей,
Күтуші қырық жігіт түгел тұрса.
Он болса самауырын мейманға алған,
Дәулетім артық болса талай жаннан,
Жылы жүз ықылыспен тағам беріп,
Тұрса екен дәмім артып дастарханнан [54.118].*

Дастанның эпикалық сипаты анықтау барысында жоғарыда аталған шығармалармен салыстыра келе, көп ұқсастықтар мен дәстүр жалғастығын аңғаруға болады. «Мінәжат» сөзінің «тілек» сөзімен түбірлес, мәнделес екенін, екеуінің де Жаратушы иеге бағытталған арман-лебіз болып табылатынын ескерсек, жыраулар

поэзиясындағы, жыраулар поэзиясындағы мінәжаттың типтік үлгісі ретінде Бұқар жыраудың «Тілек» атты толғауын келтіруге болады. Әсіресе, түркі сопы поэзиясының бастауында тұрған Йассауи «Диуанының» мінәжат жанрдың мәнді хикметтерге толы екендігін жақсы білеміз. Осы сияқты «Жетім баланың зарында» Аллаға жалбарыну, одан тілек тілеу, баз бір тұстарда Алламен сырласу сарынында жазылған. Ақынның бұл эпикалық поэмасы өн бойы тұтастай алғанда, Аллаға сыйыну, медет тілеп, жалбарыну мазмұнына құрылған. Бұл туындының жазылуы Кеңестік заманда «дін жоқ» деген атеистік санада, коммунистік саясат қаһарын төгіп тұрған тарихи сұрапыл кезеңде дүниеге келуі ерлікпен пара-пар еді. Лирикалық кейіпкердің ой-тұнығы мен бастан кешірген тағдыр тауқыметі, бұл поэманың сюжеттік желісіне негіз болған. Алайда, ақын Әмірқұл Мырзақұлұлы бұл дастанның төте жазуда жазылған нұсқасын ғана мұрағат қорына өткізуі, іштей сол солақай саясатқа қарсылық пен өзіндік мұсылмандық дінге бетбұрушылық пен Алланы қадір-қасиетін ұлықтау мақсаты жатыр деп ойлаймыз. Қай заманда болмасын өзгермейтін, өшпейтін, мәңгілік құндылықтар бар, ол білім мен ғылым, халықтың, жастардың көрегенділігі мен парасаттылығы. Бұл жайтта ақынның назарынан тыс қалмаған дүниелер. Поэманы соңғы қорытындысын адамзат баласының ғылымға деген ерекше құрметімен аяқтайды. «Ғылым- Алланың нұры» деген сөз тегіннен айтылмағанын ақынның иман тұнған жүрегі мен парасатқа толы ақыл қоржынының сарқыты екені даусыз шындық.

*Лағылдан салған мектеп сарай қылып,
Оқушы шықса түгел ғылым біліп,
Нашардың балаларын жинап алып,
Қайыр ғып ақша берсем, басымды иіп,[54.120]*

Поэма мұнымен аяқталып қана қоймай, ақырғы автордың сөзі эпилогпен беріледі.

*Анадан қалдым жетім жасымда өзім,
Бере гөр тілегімді тәңірім өзің,
Осынша бір басыма бәрін тілеп,
Ісімнің қатесіне тәубә деймін,
Аллаға айтты зарым жетім гәріп,
Құдірет қабыл етті мейірім салып,
Айтқанының болыпты бәрі сол жыл,
Бір күні шаңқай түсте қыдыр дарып[54.121]*

Жетім ғаріптің бейнесінде лирикалық кейіпкер, Аллаға мінәжәтінің жеткенін тілегінің қабыл болғанын айтып, тәубешілік білдіреді. Ақын Әмірқұл жасынан жетімдік көрсе де, өсе келе елге құрметті білімді азамат, жер төсінде еңбек еткен пайдасы мол бағбаншы, дарынды өнер иесі болғандығына өлеңдері мен поэмалары, толғау-термелері мен нақыл сөздері куә.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялаған күннен бастап, өзінің бұрынғы өткен тарихын, дінін, рухани байлықтарын қайта қарап, олардың шынайы болмысын жаңа көзқараспен зерделеуді ғана емес, қоғам мен болашақ ұрпақтың кәдесіне жарату жағдайын ескере зерттеуге ден қойды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін кеңес империясының тоталитарлық идеологиясы салдарынан ұзақ жылдар бір жақты бұрмаланып келген әдебиетіміздің белгісіз беттеріне үңілу мүмкіндігі туды. Сан ғасырлардан атадан балаға мирас болып келе жатқан рухани мұраларды бүгінгі күн талабына сай жаңаша бағамдау үшін мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы жасалды. Осы бағдарламаның алдына қойған мақсаты мен міндетін түсіндіру

барысында еліміздің президенті Н. Назарбаев: «... ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп, келер ұрпаққа аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты мақсаты болуы тиіс», - деген болатын [1, 5]. Аталған мемлекеттік бағдарламаны негізге алатын болсақ, қазақ әдебиеттану ғылымының алдында тұрған мәселелер жетерлік. Солардың бірі – Тараз -өңірінің тумасы, Әмірқұл Мырзақұлұлы шығармашылығындағы дін тақырыбы. Дәлірек айтсақ, мұрағат қорында жарты ғасырға жуық жатып, күні кеше ғана жарық көрген, шоқтығы биік шығыстық діни сипатта жазылған «Жетім баланың» зары дастаны туралы болмақ.

Мұсылмандық біліммен және классикалық шығыс әдебиетімен қаруланған Әмірқұл шығармашылығында мінәжат, насихат, ғазал, төрттаған жанры ерекше дамыған.

Мінәжат өлеңдері, ақындардың лирикалық толғаныстарының өрнектерімен ислам дінінің негіздерін мойындау көзқарастарының көрінісі. Аллаға жалбарына жыр арнау, ақындықтың азаматтық имандылықпен толысуының белгісі. Алғашқы дастаны «Жетім баланың зары» кириллица алфавитімен 1969 жылы жазылған екен. Ақынның бұл қолжазбасынан еш нәрсе оқи алмағандықтан, өзге нұсқасын табу мақсатымен сол дәптердегі көрсетілген нақты деректер бойынша «М.Әуезов атындағы әдебиет және көркемөнер» мұрағатына жол тарттық. Мұнда мұрағат қорына атақты ғалым-фольклортанушы Балтабай Адамбаев өткізген Әмірқұл Мырзақұлұлының «Жетім баланың зары» деген дастанының төте арабша нұсқасын №75 папкадан табылды. Бұл төте араб жазуымен жазылған дастан, мұрағаттың қорына 1975 жылы тапсырылған екен. Сонымен, «Жетім бала зары» дастаны төте араб жазуынан қазақша нұсқаға аударып, үстіміздегі 2012 жылы қыркүйек айында тұңғыш рет құрастырылған «Әмірқұл Мырзақұлұлы шығармалары» жинағына енгіздік. Аталған дастанның идеялық, көркемдік, жанрлық сипаты өте тереңде жатқан мазмұны жағынан өте құнды шығарма екендігі даусыз.

Бұл туындының бір ерекшелігі, Кеңестік «дін жоқ» деген атеистік санада, коммунистік саясат қаһарын төгіп, қылышынан қан тамып тұрған тарихи сұрапыл кезеңде дүниеге келуі ерлікпен пара-пар еді. Ақын Әмірқұл Мырзақұлұлы бұл дастанның төте жазуда жазылған нұсқасын мұрағат қорына өткізуі, іштей сол солақай саясатқа қарсылық пен өзіндік мұсылмандық дінге бетбұрушылық пен Алланың қадір-қасиетін ұлықтау мақсаты жатыр деп ойлаймыз. Себебі, Кеңестік саясат дендемей тұрған алғашқы кезеңде туындаған шығармаларда Алланың аты азды-көпті ауызға алынғанымен, бертініректе бұл үрдіс сап тыйылды. «Керітартпа» кейіпкерлердің аузымен айтылған келеңсіз әңгімелерден өзге тұста діни ұғымға жанасатын сөздерді жарыққа шығару мүмкін болмады. «Жеке басқа табыну кезеңі» деген теңеуден-ақ аңғарылатындай, Кеңестік дәуір мінәжаттары – «күн көсемдерге» арналған мадақ жырлары болды. Табиғатты – адамға, адамды жеке тұлғаға табындырып, тіршілік дүниесінен тысқары қасиет-кие атаулыны мансұқтаған аталмыш кезеңде мінәжат мәнді шығармалардың жазылмауы, жазылғанының жарияланбауы заңды да. Мұнымен қоса ғарышқа қол жеткізіп, айға аяқ басқан адам ұлы: «Адамға табын, жер енді!» (О.Сүлейменов) деп аспандап, «күдірет» ұғымын адам-пендеге теңесуге дейін төмендетті. Дәл осы тұста да ақын Әмірқұл Мырзақұлұлының «Жұмыр жер мен өз адам» сюжетсіз лирико-публицистикалық поэмасы дүниеге келіп еді. Алайда, бұл шығарманың мазмұны мен идеясы жер төсінде еңбек еткен қарапайым бағбан-диханшы, Әмірқұлдың Жер ананың қадірін жете түсінген жан-дүниесінің тазалығы, Жер-анаға жанашырлығы бүкіл адамзатқа

бейбіт өмір тілегімен экологиялық, әрі философиялық идеялар сабақтастырылады. Бұл поэмасында да ақынның танымдық деңгейі қазіргі заман ғылым тұрғысынан алғанда толық негізі бар.

Кеңестік кезеңде жарияланбай қалған жырлардың бір бөлігімен тәуелсіздіктен кейін қауышқанамыз белгілі. 1976 жылы жазылған Мұқағали Мақатаевтың діни өлеңдер топтамасы да оқырман назарына соңғы жылдары ғана ұсынылды. Аталмыш топтаманың ішінде өршіл рухымен, соны көркемдігімен, ақындық қуатымен ерекшеленетін бір өлең бар. Төменде толығымен келтірілетін осы өлеңде ақынның замана заңына, қоғам құрсауына деген ашынған үні, сүтпен сіңіп, сүйекпен кететін ата-баба дініне деген қалтқысыз құрметі, Жаратушы иесіне айтар жүрек түкпіріндегі арман-зары, дін-мұсылман бауырына айтар алғаусыз ақ тілегі – бәрі бірге көрініс тапқан:

*Сатпаймын, сатқан емен дінімді мен
Өлмейтін, өшпейтұғын күнім, білем.
Таппайтын күнде тыным, түнде тыным,
Мұсылман Мұхаммедтің үмбетімін [55.77] .*

«Жетім бала зары» дастаны жанрлық сипаты тұрғысынан алғанда, толықтай мінәжат үлгісінде Аллаға жалбарыну, одан тілек тілеу, баз бір тұстарда Алламен сырласу сарынында жазылған. Ақынның бұл эпикалық дастаны өн бойы тұтастай алғанда, Аллаға сыйыну, медет тілеп, жалбарыну мазмұнында, 12 буынмен, а-а-б-а ұйқасымен 116 жолдан құралған шығарма. Композициялық-сюжеттік құрылысы орта ғасырлық түркі дастандарындағы құрылымдық ерекшелікке ұқсас десек қателеспейміз. Себебі, бұл дастан, ортағасырлық түркі дастандардың құрылысына сайкес үлгіде құрылымы 7 бөлімнен тұрады. Діни дастанның басты мақсаты діннің болмысы мен қағида заңдылықтарын насихаттау болғанымен, мазмұнында мәнді де маңызды дүниелердің жатқанын айқындап беруге талап жасадық. Дастанның құрылымдық жүйесін талдай келе, басым көпшілігінде Алланың бірлігін, пайғамбардың хақтығын, исламның ақтығын, мұсылман қайраткерлерінің іс-әрекеттерін дәріптейтін арнайы кіріспе-толғаудың қолданылатындығын айқындадық.

Әдебиеттер тізімі

1. Адамбаев Б. Асыл қазына. – Алматы.: «Ана тілі», 2009. – 320б.
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы.: Мектеп., 1973. –211б.
3. Әуезов М. Әдебиет тарихы. –Қызылорда.: Ташкент., 1927.– 266б.
4. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы, «Ана тілі», 1998. –384б.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы. :Атамұра., 2000- 208б.
6. Бес ғасыр жырлайды. I том. –Алматы.: 1984. – 256б.
7. Бауыржан Момышұлы. Өлеңдер, нақылдар, ой - өрнектер, әскери-патриоттық тәрбие туралы .А.: 2000. – 170 бет.
8. Байтұрсынов А. Ақ жол. –Алматы.: 1991. – 466бет
9. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. –Алматы.: Ғылым., 1983. – 360б.

УДК: 394.384.7

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ САЛАУАТТЫ
ӨМІР САЛТЫНДАҒЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ АЛАТЫН ОРНЫ****Бекбергенова Жанар Ешеналиевна****«Алғашқы әскери дайындық және дене тәрбиесі» кафедрасының
педагогика және психология магистрі, аға оқытушысы****Умирбаев Қалдыбек Амантаевич****«Теория және спорттық пәндер» кафедрасының доценті****«Өнер және спорт» факультеті****М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. «Дені сау адам - табиғаттың ең қымбат жемісі» деп тегін айтылмаған. Қазіргі қоғамымызда халықтың табиғи өсімі төмендеп, сырқаттанушылық және өлім-жітім деңгейі арта түсті. Әсіресе, балалар мен жастардың денсаулығы қауіп тудыруда. Темекі тарту, ішімдік пайдалану, есірткі құмарлық және улы заттарға әуестік, адамгершілікке жат мінез-құлық, ерте жыныстық қатынас кеңіне етек алуда. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы сарапшыларының дерегі бойынша халық денсаулығының өмір салтына, яғни адамның өз денсаулығына қалай қарайтынына тәуелді, қоршаған орта ерекшеліктерін байланысты. «Байлық та, даңқ та адамды бақытты ете алмайды. Дені сау қайыршы ауру патшаға қарағанда бақыттырақ».

Кілт сөздер: Қазақ, күш, денсаулық, жылдамдық, ептілік, төзімділік, икемділік, ойын, тарих.

Аннотация. Не зря говорят что «здоровый человек – самый ценный плод природы». В нашем современном обществе уменьшился естественный прирост населения, увеличились заболеваемость и смертность. Особому риску подвергается здоровье детей и молодежи. Широкое распространение получают курение, употребление алкоголя, пристрастие к наркотикам и токсическим веществам, аморальное поведение, ранняя половая жизнь. По мнению экспертов Всемирной организации здравоохранения, здоровье населения зависит от образа жизни, то есть от того, как человек относится к своему здоровью, зависит от особенностей окружающей среды. «Ни богатство, ни слава не могут сделать человека счастливым. Здоровый нищий счастливее больного короля».

Ключевые слова: Казах, сила, здоровье, скорость, ловкость, выносливость, гибкость, игра, история.

Annotation. No wonder they say that «a healthy person is the most valuable fruit of nature». In our modern society, natural population growth has decreased, morbidity and mortality have increased. The health of children and young people is at particular risk. Smoking, alcohol consumption, addiction to drugs and toxic substances, immoral behavior, and early sexual activity are widespread. According to experts from the World Health Organization, the health of the population depends on lifestyle, that is, on how a person treats his health, depends on the characteristics of the environment. «Neither wealth nor fame can make a person happy». A healthy beggar is happier than a sick king.

Key words: Kazakh, strength, health, speed, dexterity, endurance, flexibility, game, history.

«Бірінші байлық - денсаулық» дейді халық, ал ойын денсаулықты арттырады. Денсаулық – қоғамдық байлық. Сол байлықты күтпей, оған қалай болса солай қарауға болмайды.

Бүгінде Қазақстан әлемдік өркениет көшінде ілесу жолында батыл қадам жасап отыр. Елімізге бойында ата - бабамыздың елге, жерге деген сүйіспеншілік қасиеті дарыған, кісі көңіліне үміт отын жағып жүретін, өз Отанына аянбай қызмет ететін озық ойлы, тапқыр да, табанды, сауатты, салауатты азамат керек.

Ұзақ мерзімді басымдықтың бірі – “Қазақстан азаматтарының денсаулығы, білімі мән әл ауқаты” тармағында, азаматтарымыздың өз өмірінің аяғына дейін сай болуы және оларды қоршаған табиғи ортаның таза болуы үшін, азаматтарымызды салауатты өмір салтына әзірлеу қажеттігі көрсетілген. Бүгінгі таңда өз тәуелсіздігін алған егеменді еліміз осы бағытта Қазақстанда жан-жақты дамыған, денсаулығы мықты, салауатты өмір салтын мұрат тұтқан дара тұлғаларды тәрбиелеу басты талап етіп қойылған.

Салауатты өмір салтын студенттірды ынталандыру әрқайсының дене тәрбиесімен айналасуға, дұрыс тамақтануға, есірткілерді, темекі мен алкогольді тұтынуды қойып, денсаулықты түзетуге бағытталған.

Қазақ халқының мәдени мұраларымызда құнды бөлігінің бірі ретінде ұлттық ойын спорт түрлерін дамытуға көп көңіл бөлінген. Халқымыздың тарихи - мәдени мұраларының түрлері көп. Солардың бірі адамның игілігіне қызмет етуге бағытталған. Ол - ұлттық ойындар. Қазақ халқы негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, балалардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған Қазақтың ұлттық спорт ойындары дене қимылы ғана емес, сонымен бірге ұлттықпсихологиялық әсері зор. Ойындардың тәрбиелік жағынан алатын орны да маңызды: біріншіден, адамның нерв жүйелерін шыңдайды; екіншіден, денесін түзеп, тән саулығына әкеледі, әрі дәлдікке, икемділікке баулиды; үшіншіден, зиянды әдеттерден (темекі шегу, арақ ішу, анаша тарту, есірткі сату немесе дәмін тату) сақтап, адамдардыңжан саулығын қамтамасыз етеді. Әр ұлттық ойынның мазмұны мен әдістемелерінің өз ерекшеліктері бар. Қазақтың ұлттық ойындары тек батылдық пен табандылыққа емес, сонымен бірге әділеттік пен адамгершіліктің жоғарғы принциптеріне негізделген.

Ойынға зер салып, ой жүгіртіп қарар болсақ, содан үлкен де мәнді- мағыналы істер туындап өрбитінін байқаймыз. Өйткені, ең алдымен ненің болсын бас алып, жол бастар қайнар көзі болатыны белгілі. Ойынды біз бар қайнар көзі болатыны белгілі. Ал қай өнер болса да кең арналы, сулы шалқар дариядай болып кемеліне келгенше жолында кездескен сандаған үлкенді- кішілі арналардан бас құрайтын өзен сияқты ғой. Сол алып өзеннің орта тұсынан шыққан адам, оның басы әуелде жылжып аққан бұлақтан басталып еді дегенге онша илана қоймаста еді.

Ұлттық ойындар біздің көз алдымызға тап осы суреттерді елестетеді. Өйткені бір кезде ол бар өнердің басы, олардың нәр алатын бастауы болғаны анық. Шынында да, көне мәдениет пен әдеби туындылар, ең алдымен, сол халық жиналған думанды- сауықта, ойын-той үстінде дүниеге келіп, көптің игілігіне айналған. Сөйтіп, бүгінгі және болашақ ұрпақ ұлт ойындарының өзі адам еңбегінің жемісі, халықтың фантастикалық ой құбылысының көрінісі, дүниені танып, білуге талпынысының нышаны ретінде өмірге келгенін, оның бар өнердің бастамасы, халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің айнасы екенін білуге тиіс.

Ұлттық ойындар халықтың әлеуметтік - экономикалық жағдайларына байланысты туып, оның көші-қоны тұрмыс жағдайларына үйлесімді жасалған. Қазақ халқының тарихи көне жырларының, эпостары мен лиро- эпостарының қай-қайсысын алып қарасақ та, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет- ғұрып салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Осы жырлардың негізгі кейіпкерлері – болашақ ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткерлері, ойын үстінде көрінеді. Сол ойын арқылы шынығып, өзінің бойындағы табиғи дарынын шыңдай түседі. Ойынға халық ерекше мән берген. Сондықтан халық оған тек ойын - сауық, көңіл көтеретін орын деп қана қарамаған. Ең бастысы – ел қоғауға қабілетті болашақ қайраткер, өзінің осы қабілеттін шаршы топтың алдында, баршаға тең (досқа да, дұшпанға да) еркін бәсекеде жеңіп алуға тиіс болған. Сондай- ақ талапты жас ойын өнеріне өзінен жасы үлкен, танымал ұстаздан үйреніп, жаттығатынын, аянбайтер төгетінін байқаймыз.

Этнограф – ғалымдардың пайымдауынша, ата-бабаларымыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде б.з.б. бірінші мыңжылдықта-ақ қалыптасқан. Олардың ішінде тоғызқұмалақ, қуыршақ, асық ойындары Азия елдерінде тайпалық одақтар мен алғашқы мемлекеттерде кеңінен тарады. Біз-дің қоғамыздағы ұлттық ойындардың негізі, шығу тегі халқымыздың көшпелі дәстүрлі шаруашылық қарекеттерінен бастауалады. [1.Қазақстан кәсіпкері» журналы 2019 жыл.]

Бұлардың көбісі мал шаруа-шылығына, аңшылыққа, жаугершілікке негізділген.

«Өзге халықтар сияқты қазақтың да ертеден қалыптасқан, атадан – балаға мұра болып жалғасып келе жатқан ұлттық ойын-сауық түрлері бар. Зер салып байқап отырсақ, ол ойын-сауықтар қазақтың ұлттық ерекшелігіне, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне тығыз байланысты туған екен және адамға жастайынан дене тәрбиесін беруге, оны батылдыққа, ептілікке, тапқырлыққа, күштілікке, тө- зімділікке т.б. әдемі адамгершілік қасиеттерге баулуға бағытталған екен». Ал енді, «Қазақстан. Ұлттық энциклопедия» кітабында қазақтың ұлттық ойындарының мән-маңызы туралы былай деп жазылған: «Қазақ ұлты негізінен ұрпақ қамын басты мақсат етіп қойып, бала-лардың нағыз азамат болып қалыптасуына аса зор мән берген. Нәтижесінде дәстүр-лі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде ұлттық ойынды орайластырып, дамытып отырған».

1. Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксе-рек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, кірпіше қарғу, қас-құлақ, ордағы қасқыр. 2. Малға байланысты ойындар: аларман (қойға қасқыр шапты), асау көк, бура-қотан, көксиыр, соқыр-теке, түйе мен бота. 3. Түрлі заттармен ойналатын ойындар: ағаш аяқ, аққала, ақпа, ақсүйек, ақшамшық, алакүшік, алты-бақан, арқан аттау, арқан тартпақ, арқан тартыс, арынды арқан, асау мәстек, асық, аттамақ, ауыртаяқ, әйкел, әуетаяқ, батпырауық, белбеу соқ, белбеу тартыс, дауыстап атыңды айтам, епті жігіт, жаяу көкпар, жемекіл, жігіт қуу, жігіт ойыны, күзетшілер, күміс ілу, қамалды қорғау, қараше, қимақ, қыз қуу, лек (шөлдік), монданақ, орамал тастау, сақина жасыру, сиқырлы таяқ, тапшы, кімнің дауысы, таяқ

жүгірту, тепе-теңдік, тобық, тұтқын алу, түйілген орамал, шалма, шертпек, шілдік, хал калай?

4. Зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар: айгөлек, айдапсал, атқума, аударыспақ, бағана өрмелеу, балтам шап, бөріктастамақ, бұғнай, бұғыбай, бұқатартыс, бұрыш, біз де, егер..., жасырынбақ, жаяу жарыс, көкпар, көрші, күрес, қарамырза, қассың ба, доссың ба?, қындық-сандық, орын тап, отырмақ, санамақ, сұрақ-жауап, тасымақ, тасымалдау, тең көтеру, тымпи-тымпи, ұшты-ұшты, үй үстіндегі кім?, шымбике.

5. Соңғы кезде қалып-тасқан ойындар: әріп таңдау, бригада, мейрамхана, нөмір, пароль, пошта, сымсыз телефон, сыңарын табу. Бұлардың ішінде бірқатар ойындар спорттық, той ойындары болып саналады. Ал енді, қазақтың ұлттық ойындарының ішінде «қуырмаш» тәрізді жас сәбилерге арналған да ойындар бар. Біз енді қазақтың ұлттық ойындарының негізгілерін талдап, тарқатсақ. Ақсүйек. Қыз-бозбалалар оны жазғы айлы түнде ойнаған. Ойын бастаушы жылқының бақай сүйегін, ол болмаса қойдың жілігін, немесе жауырынын, жамбасын қолына алып, ойынға қатысушыларға көрсетіп, белгілеп алады да, ойыншыларды екі топқа бөліп, алысырақ барады да ақсүйекті лақтырып жібереді. Қай топтың ойыншылары ақсүйекті бірінші болып тапса, сол топ жеңген болып саналады. Сүйек еті мүжіліп, далада жатып күнге күйіп, әбден ағарған болуға тиісті. [2.«Мектептегі дене шынықтыру»2020 жыл.]

Ұлттық ойындар осылайша атадан балаға, үлкеннен кішіге мұра болып жалғасып отырған және халықтың дәстүрлі шаруашылық мәдени, өнер тіршілігінің жиынтық бейнесі көрінісі де болған. Әрине, ойын өнер ретінде әдебиет пен мәдениеттің сан алуан түрлерімен қабысып, атасып келіп, бірін-бірі толықтырып, байыта түседі.

Қазақтың ұлттық ойындары ерлікті, өжеттікті, батылдықты, шапшаңдықты, ептілікті, тапқырлықты, табандылықты, байсалдықты, т.б мінез-құлықтың ерекшеліктерімен бірге күш-қуат молдылығын, білек күшін, дененің сомданып шынығуын қажет етеді. Сонымен бірге бұл ойындар әділдік пен адамгершіліктің жоғарғы принциптеріне негізделген. Өйткені, ойынға қатыспай тұрып-ақ оған күн ілгері көп адамдардың тер төгіп, еңбек етуіне тура келеді. Мысалы, бәйгені алайық. Ол үшін алдымен бәгеге қосылатын атты таңдап алады. Ол атты баптап бағып, күтуге тура келеді, оның жейтін жемі мен ішетін суына дейін белгілі мөлшерге келтіріледі. Бәйгеге қосылатын атқа мініп шабатын бала күн ілгері осы сынақтарға қатысады (атқа мініп шабатын баланың жасы 11-12-ден аспау керек. Бәйгеге әзірліктің басы - қасында болған бала, осы өнердің сырларын жете біліп, үлкен шаруашылық мектебінен өткендей әсер алады. «Аударыспақ». Ол – қазақ, қырғыз халықтарының арасында кең тараған ойын. Атқа мінген екі жігіт жекпе-жекке шығып, бірін-бірі аттан аударып тастауға тырысады. Аударыспаққа үлкен тойларда арнайы жүлде тағайындалады. Оған он сегіз жастан асқан қарулы жігіттердің қатысқаны жөн. Аударыспақ ойынының ережесі бойынша сайысқа қатысушылар салмақтарына қарай үш топқа бөлініп, күш сынасады. Ептілікті, күштілікті, тапқырлықты, батылдықты талап ететін спорттық ойын.

Сондықтан, қазақтың ұлттық ойындары тек ойын-сауықтық жағынан ғана емес, ол - спорт, ол - өнер, ол - шаруашылық, тәжірибелік маңызы бар тәрбие құралы.

Қазақтың ұлттық ойындары: көкпар, сайыс, күрес, теңге алу, қыз қуу, алтын қабақ ату, жамбы ату т.б. спорттық ұлттық ойындар жасөспірімдерді дене бітімін қалыптастырып, салауатты өмір сүруге бағыт береді.

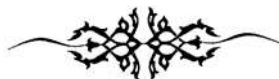
Үлкен мерекелердің қай- қайсысы болсын халықтың «Көк – бөрі» , «Қыз – бөрі» сияқты спорттық ойындармен жалғастырылып отырылды; бұл ойындар ерте заманғы тотемдік түсініктерден бері қуалап келетін болатын. Жұрт неғұрлым қатынасатын ойындар; әскери мәнді спорттық ойын – ат жарыс, қаумалап аң ұстау болды.

Ұлттық ойындар - ата- бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді. [3. «Қазақстан кәсіпкері» журналы 2019 жыл.]

«Ойынсыз ақыл-ойдың қалыпты дамуы да жоқ және болуы да мүмкін емес. Ойын дүниеге қарай ашылған үлкен жарық терезе іспетті, ол арқылы баланың рухани сезімі жасампаз өмірімен ұштасып, өзін қоршаған, дүние туралы түсінік алады. Ойын дегеніміз ұшқын, білімге құмарлық пен еліктеудің маздап жанар оты». Міне, ойын дегеніміз тынысы кең, алысқа меңзейтін, ойдан - ойға жетелейтін, адамға қиялмен қанат бітіретін осындай ғажап нәрсе, ақыл-ой жетекшісі, денсаулық кепілі, өмір тынысы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Қазақстан кәсіпкері» журналы 2019 жыл.
2. «Мектептегі дене шынықтыру» 2020 жыл.
3. Е.Сағындықов «Қазақтың ұлттық ойындары» Алматы:«Рауан».2018 жыл.

TSK 796/14

THE BASIS OF THE NATIONAL QUALITY TEST GAME «KAZAKH KYRANDARY»

**Bekbergenova Zhanar Eshenalieva - Master of pedagogy and psychology,
Serikbay Madina - Student of SHT-20/1, 3 group
Taraz regional university named after M. H. Dulaty**

Аңдатпа. Ұлттық ойындар - ежелгі заманнан қалыптасқан дәстүрлі ойын сауық түрлері. Ұлттық ойындарды меңгеру барысында балалар мен жасөспірімдер әртүрлі жаттығулар жасау арқылы денесін шынықтырады, ой-өрісін дамытады. Қазақтар ұлттық ойындарды дәстүрлі бала тәрбиесінің басты құралы ретінде дамытып отырған. Ұлттық ойындардың негізі, оның шығу тегі көшпенді шаруашылық қаракеттерден басталады. Ойындардың басты тәрбиелік мәні – болашақ ұрпақты келешек кәсіптерге баулу, мамандандыру.

Кілт сөздер: күш, жылдамдық, ептілік, төзімділік, икемділік.

Аннотация. Национальные игры – традиционные формы развлечения с древних времен. В процессе освоения национальных игр дети и подростки

тренируют свое тело и развивают ум, выполняя различные упражнения. Казахи развивали национальные игры как основное средство традиционного воспитания детей. Основа национальных игр, ее происхождение начинается с кочевников-земледельцев. Основная воспитательная ценность игр заключается в обучении и специализации будущего поколения в будущих профессиях.

Ключевые слова: сила, скорость, выносливость, ловкость, гибкость

Annotation. National Games are traditional forms of Entertainment formed from ancient times. In the process of mastering the National Games, children and adolescents exercise their body, develop their thinking through various exercises. Kazakhs have developed national games as the main means of traditional education of children. The basis of the National Games, the origin of which dates back to the nomadic peasant karakets. The main educational value of the Games is to introduce future generations to future professions, to specialize.

Keywords: strength, speed, agility, endurance, flexibility.

There are many types of games that require the use of force. Basically, our people played games that forced strength and dexterity. Through these games, they would prepare themselves for big contests in this way. From soda, we included games that require the use of force, vigilance, physical qualities (qualities): wrist combat, Bird walking, arm wrestling, lumbar wrestling, weight lifting, shoulder push, test games. These games benefit people physically.

Although this game seems very simple, there are many features that strengthen the human body and lead people to each other. And most importantly, it leads a person to a healthy lifestyle from an early age. From the maturation of human thought systems to the maturation of muscles, the regulation of respiratory organs, the mastery of one's own body parts, and as a result, the training of vigilance and competition.

In games, people can behave freely, use all their strength, methods, and all kinds of tricks. The game is an important area of our national culture. The ability of Kazakhs to live in the Steppe for twelve months and constantly move, from young children to old people, made a special requirement for physical and strength training. In the Kazakh country, from free riding on horseback, the mastery of kokpar, archery, aralyspak, wrestling, martial arts has increased to the level of equal requirements for a boy and a girl. The location of our people on a vast territory, the economy based on migration and the influence of traditions and customs of neighboring countries formed the basis for the development of several different types of martial arts on the Kazakh land. In fairy tales, legends, songs of heroes, historical and artistic works and archaeological excavations, there is a lot of evidence that there were several types of struggle. A person who is fluent in the game is fluent in other activities.

It is the duty of every Kazakh who has a flame in his heart to restore national traditions, traditions and Customs.

«Kazakh kyrandary» is a conscious and test National Sports game. We received the certificate of the Republic of Kazakhstan «on entering information in the State Register of rights to objects protected by copyright» (Certificate No. 17256 May 5, 2021), we are confident that this game will increase the activity of teachers, lead to continuous search, glorify the status of our nation to the world.

This interesting game, which has been preserved in the minds of the people for centuries, should be used wisely as an effective means of educating the younger

generation. This game can be played from young to old and will continue to participate in the appropriate game that he likes, regardless of age or gender differences.

The word «Kazakh» is a word inherent only to Kazakhs. Summing up the opinions of scientists and researchers about the origin of the word «Kazakh», we can conclude that it means «volitional man». The Kazakh meaning of the word Eagle is the general name of the Eagle and other hardy birds, that is, it is named according to its qualities – a dexterous, hardy bird of prey. The Eagle is a giant eagle-shaped bird that is a link between two worlds in the Kazakh understanding. The Eagle bird lives on the top of the world's Baiterek tree. It is called the bird «Samruk». Baiterek is a giant willow tree, which, according to ancient knowledge, has mysterious properties. Baiterek is an ancient Turkic word, Bai means «big», and Poplar means «tree». The «majestic tree» keeps both the nest of the Eagle bird on its head and the upper floor clean, and it itself stands upright, without shaking. He is a symbol of Eternity. Due to the name of Baiterek, we can see that it is understood in several meanings: ordinary majestic tree; tree of the World; strong, strong, strong, support, support, mound, refuge.

Quality is a set of useful properties that allow you to satisfy certain spiritual and material needs. Durability, durability, economy, artistic and aesthetic., etc. are characterized by indicators. Quality education is the expansion of the worldview of theoretical and practical work, labor training according to a systematic program based on science. It is the improvement of all human abilities, bringing them to perfection. Quality education, that is, a continuous process of training and education. At present, the goal in education is to form a highly moral capable individual with his own thinking and taste, who is comprehensively educated, inclined to exist. A quality assessment or test is a process of systematic verification of the extent to which an activity has the capacity to meet its requirements.

A nation is a group of people united by their common culture, language, and history and geography.

Sport is an activity that takes place in a state of competition according to the rules of the game or traditional actions. A person goes in for sports to improve his health and self-development.

Kazakh National Games are divided into five types. These are: animal-related, animal-related, games that are played with various objects that require intelligence, dexterity and flexibility.

National sport means combat training. At any time, soldiers with strong training and strong skills will win the battle. The method used by the Warrior has continuously developed the approach as a national game in peaceful days and encouraged the Warriors.

National Games are traditional forms of Entertainment formed from ancient times. In the process of mastering the National Games, children and adolescents exercise their body, develop their thinking through various exercises. Kazakhs have developed national games as the main means of traditional education of children. The basis of the National Games, the origin of which dates back to the nomadic peasant karakets. The main educational value of the Games is to introduce future generations to future professions, to specialize.

Due to the prevalence of National Games among the country, it is common for the same game to be played in different orders in different places and for their names to vary. Given this situation, the question of organizing, grouping and naming games arises. The game has been an integral part of human life since ancient times, it was used in order to educate the growing generation and develop the physical personality.

The game is a kind of activity in relation to people. It satisfies the needs of people in recreation, entertainment, cognition, development of spiritual and physical forces. Rules-mandatory requirements for participants in the game. They justify the location of the players, clarify the duties, rights of the players, the nature of the disciplines. In addition, the rules of the game do not restrict the manifestation of creative activity and initiative of players in the territory.

Movement actions in moving games are diverse. They can be, for example, imitative, figurative - creative, rhythmic; strength, speed, agility, endurance and flexibility can be performed in the form of motor tasks that require the manifestation of body qualities. In the games there are short bursts with a change of direction and a delay in movement; various throws at a distance and at a target; easy exit with an obstacle jump, with the use of force; actions that require the ability to use a variety of movements mastered in the process of special physical training. All these actions are performed in different combinations and combinations.

Physical exercises are a set of continuously interconnected motor movements aimed at achieving certain goals.

Walking exercises-walking with slightly bent knees; walking with two hands clapping (placed at the waist and held back); walking on tiptoes and heels; zigzagging; walking with eyes closed; walking with negative eyes; walking on the outside of the foot; walking on the inside of the foot; walking with a slight squat; sitting; walking slowly; walking with the back; walking with the right side; walking with the left side; walking like animals; bird walking; slow walking; fast walking;

Running exercises-running with the legs back: running with the right (left) side and with the negative side; running with a spin; running long or short distances; running on rough terrain with a lot of obstacles.

Comprehensively developing exercises-exercises for the muscles of the arms and shoulders, body, legs.

Jumping exercises - jumping on the ground with the right and left legs together; holding one leg with his hands and jumping with the other; high jump, double jump; long jump; high jump, sitting on a walk; standing in one place, double jump; jumping with a jump on his own.

Throwing and knocking exercises - repeatedly hitting a high-thrown ball with one hand or both hands; running, alternately hitting the ball with both hands on the ground; throwing the ball with both hands from the nape of the neck overboard with both hands, kneeling, standing and stretching the legs; hitting a tennis ball with both hands from the nape of the neck over the head against the wall; throwing various objects up on their own face, knocking it down without dropping it to the ground.

Crawling and climbing exercises - pull-ups, kneeling on a gymnastic bench and holding it with both hands; climb over the head, holding it from the side to the ground; crawl along the wall with a log, board, ladder, leaning on the gymnastic wall; pull-ups with the help of a hanging rope, pull-ups with the help of legs and slide along the rope; grab the gymnastic wall with both hands, alternately raise both legs forward and pull up several times with your hands.

Exercises for maintaining balance-rolling the ball on a flat surface; standing on a chair, throwing the ball in his hand or catching the ball thrown to him; standing for a long time with the arms extended up and the heels together; standing alone, making various movements; standing on one leg for a long time with your eyes closed.

The effect of physical exercises on the body, when a person performs various movements in his daily activities, in everyday life, in work, in physical education and sports, i.e.: interconnected sequential motor actions are exercises performed to achieve a certain goal. Including sports training requires the goal of achieving the highest indicators. Physical exercises are divided into 3 groups depending on the activity of the muscle: the active volume of the muscles; the type of muscle contraction - constant or mobile; the force or charge of contraction.

Scientists note that tracking the state of health through the exercise of lifting the body from the ground can significantly help predict the risk of heart and vascular diseases in advance. Based on our results, it is clear that the exercise of lifting the chest off the ground is a simple and effective way to detect and assess the risk of cardiovascular disease in any environment.

Action games are a very fun and useful type of action. Games have the same rules as sports games. But the rules of moving games will be simpler and easier than sports games. Depending on the nature of achieving the goal and the number of participants in the game, action games are divided into the following types: games played individually, games played as two, a game played with a small group, a team game, a relay game.

In games, people can behave freely, use all their strength, methods, and all kinds of tricks. The game is an important area of our national culture. The ability of Kazakhs to live in the Steppe for twelve months and constantly move, from young children to old people, made a special requirement for physical and strength training. In the Kazakh country, from free riding on horseback, the mastery of kokpar, archery, aralytpak, wrestling, martial arts has increased to the level of equal requirements for a boy and a girl. The location of our people on a vast territory, the economy based on migration and the influence of traditions and customs of neighboring countries formed the basis for the development of several different types of martial arts on the Kazakh land. In fairy tales, legends, songs of heroes, historical and artistic works and archaeological excavations, there is a lot of evidence that there were several types of struggle. A person who is fluent in the game is fluent in other activities.

There are many types of games that require the use of force. Basically, our people played games that forced strength and dexterity. Through these games, they would prepare themselves for big contests in this way. We included in the games that require the use of force, vigilance, physical qualities (qualities): wrist wrestling, Bird walking, arm wrestling, waist wrestling, weight lifting, shoulder push, test games. These games benefit people physically.

In general, the game can be held in an open field, in a gym. A line is drawn from the center. Participants of the game are divided into two groups, forming a line on the same center line. They form rows depending on their number and height. To conduct the game, one manager (referee) is appointed, common to both groups. By order of the referee, the game begins. The game involves the participants using tricks, walking inside the field and bringing victory to their team. But it is impossible to get out of the designated destination or get confused. The game will improve the physical strength of the players, the ability to run, strengthen their bodies and improve their health. These games train a person's body, tighten muscles, train endurance, courage, dexterity, the ability to think quickly and find a method when necessary.

The game starts and stops under the guidance of the referee. If players fail to beat each other the same points are awarded. The competition is canceled only if the athlete is

injured or his clothes cause discomfort. A loss is declared to that player if the player cannot continue the game.

Players who line up in a row at the command given by the game manager, starting from the right edge, count the number of rows "one, two,"... it turns out to count to the left edge. Then the number 1 players are divided into the 1st team, and the number 2 players are divided into the 2nd team. The competition was held in the gym, because the Hall lines are ready. For example: three lines in the hall, a circle in the middle, its equal division. In the middle of this circle, most of the game takes place. The competition begins with a double greeting to each other. Then, on the order of the referee, two groups compete. The goal of the players is that the two groups express each other their desire for their performance, quality-to win by trial. You can continue to run the game in the order below. The game forms a unity of action, fosters individual, group activities.

The high-quality test National Sports game «Kazakh kyrandary» is of great educational value. No matter how many people you play, starting with at least two people. It is quite possible that the big and the small will play in agreement, caring for each other, the same age and the same age will play in competition with each other, and the big and the small will play criticizing each other. You run, you walk, you jump, you fight, you flip, you fight, you fight, you win, you lose, you win, you lose, you lose, that is, pure competition, pure upbringing, a game without lies, dishonesty, falsehood. National Education, National Game-sports game, sports competition. Fosters skill, strength, endurance, dexterity, speed, flexibility, courage, determination, superstition. This is the miracle of this game.

One of the seven facets of our country is the Kazakh game.

The quality-testing national sports game «Kazak Kyrandary», inspired by our experience, has been widely promoted by the masses since today and should arouse public interest in the outdoor game. This will not only allow you to master the skills of the high-quality test national sports game «Kazakh Kyrandary», but will also have a positive impact on the self-development of the generation.

TSK 796/13

THE BASIS OF THE INNOVATIVE LOGICAL AND EDUCATIONAL GAME «KAZAKH SHANYRAGY»

**Bekbergenova Zhanar Eshenalieva - Master of pedagogy and psychology,
Serikbay Madina - Student of SHT-20/1, 3 group
Taraz regional university named after M.H. Dulaty**

Андатпа. «Қазақ шаңырағы» Инновациялық-логикалық, танымдық ойыны адамның зейінін, есте сақтау қабілетін, ауызекі сөйлеу мәдениетін дамытуға арналған, адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым-қатынас жасауға, өз ұлтымыздың тарихын, салт-дәстүрін, болмысын білуге және басқа ұлт өкілдеріне достық сезімін тәрбиелеуге үйретеді.

Кілт сөздер: Шаңырақ, ақыл-ой, инновациялық – логика, 63 тас.

Аннотация. «Қазақ шаңырағы» - инновационная логическая познавательная игра, призванная развивать внимание, память, культуру устной речи, пробуждать

чувство человечности, правильно общаться с людьми, знакомиться с историей, традициями казахской национальности, природой нашей нации, учит воспитывать чувство дружбы с представителями других наций.

Ключевые слова: Шанырақ, ум, инновационная -логика, 63 камней

Annotation. The Innovative logical and cognitive game «Kazakh shanyragy» is designed to develop a person's attention, memory, culture of oral speech, teaches to instill a sense of morality, to communicate correctly with people, to know the history, traditions and customs of our nation and to foster a sense of friendship for representatives of other nationalities.

Keywords: Shanyrak, mind, innovation-logic, 63 stone.

The proposed innovative logical and cognitive game «Kazakh shanyragy» is designed to develop a person's attention, memory, culture of spoken speech, teaches to instill a sense of morality, to communicate correctly with people, to know the history, traditions, identity of our nation and to foster a sense of friendship for representatives of other nationalities.

Like other peoples, the Kazakhs have a long history of National Entertainment, which is inherited from father to son. It should be noted that the entertainment is aimed at instilling courage, dexterity, ingenuity, strength, endurance, etc.

The types of historical and cultural heritage of our people are diverse. Any of them is aimed at serving a person and his good. One of the most valuable cultural goods is the games of the nation. Today, it is not for nothing that the game is a component part of folk pedagogy.

National Games are an invaluable asset, a precious treasure that came to us from our ancestors, connecting the past and present. Therefore, the benefits of learning it, using it in everyday life for the education of our modern generation are enormous. The game opens the door to life in front of a person, awakens his creativity and continues to merge with his whole life.

The innovative, logical, cognitive game «Kazakh shanyragy» seems very simple, but there are many qualities that strengthen the human body and lead people to interaction. From the maturation of human thought systems to the maturation of muscles, the regulation of respiratory organs, the mastery of one's own body parts, as a result.

The innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy» received the certificate of the Republic of Kazakhstan «About entering information in the State Register of rights to copyrighted objects» [No. 3548. May 23, 2019], and we are confident that this game will increase the activity of teachers, lead to continuous search and increase the status of our nation to the world.

From now on, we need to popularize the innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy», which was created by our experience, and to the extent that the public is interested in the game «Domino», we need to create a high interest in it. This will not only acquire the skills of innovative logical and cognitive thinking «Kazakh shanyragy», but also will have a positive impact on the self - development of the generation.

One of the most important tasks facing us today is to provide equal quality education for people with special educational needs, without leaving anyone behind. With this intention, we brought to life the innovative, logical and educational game «Kazakh shanyragy».

The game increases the activity of a person to study, work. It is known that the growth of a person as decent, benevolent and decent depends on the environment. A person vividly shows what he sees in life through play. From the outside, the game has no difficulties-it may seem easy, but in reality it is not easy for a person to participate in the game, get along with others, implement their intended game.

This game teaches people something in learning, work, whatever the game. The game also has a great influence on language development. Game-affects the human psyche and causes qualitative changes. It is better to choose the types of games in accordance with the age characteristics of people, the content and theme of the lesson. The game teaches people to work on themselves, to develop their playing abilities.

Without games, the normal development of the mind does not exist and cannot be. The game is like a huge window opening towards the world, through which a person's spiritual feeling combined with a creative life gained an idea of the environment and the world around him.

The methods and techniques of general types of games are different, for example: finger Games, Story-role-playing, dramatization, didactic, language development, games for developing attention and movement games.

If we focus on a brief history of these types of games, innovative-logical, cognitive games play a special role in developing a person's ability to observe, compare, feel, recognize objects by signs, and not only sharpen a person's ability to perceive, but also increase vocabulary.

These include «Puzzle» , «Card game» , «Chess sports game» , «Checkers or Russian sports game» , «Backgammon game» , «Togyzkumalak national sports game» , «Domino game» and many other specific games of each nation.

And this is an innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy». To find a new way of thinking that is not similar to the modern model of thinking and the specifics of traditional cognition, to process, improve, supplement, observe the old with the use of knowledge and material opportunities in turn, to update life with the novelty of a new game, a new method, a new way, a new environment, to give people happiness.

The innovative-logical, cognitive game «Kazakh shanyragy» is a complex of scientific and educational disciplines, which involves the most common methods of thinking, proof and negation. Cognitive activity, cognitive, recognizable, recognizable, recognizable process, cognitive interest to awaken interest in the discovery of Science in the recognition of changes taking place in society.

Intelligence is the most important quality that distinguishes a person from other living beings. The works of ancient thinkers say that the mind has two levels. He is reason and reason. Judgment is a natural power of the mind, it is inherent in every person. The lowest link in the system of thinking, depending on the degree to which each sane person acquires life skills. Reason is a high creative ability of thought, able to digest completely new knowledge-knowledge and recognize the deepest essence of reality. As we become aware and aware of the thought - environment, we separate things and their signs. The ability of intellectual cognition is different in each person, and even at different stages of the life of the same person, it will not be the same. It is necessary to develop, educate the ability to think. The highest degree of mental development is wisdom, that is, a deep mind that relies on life experience.

Why «Kazakh shanyragy»? Because «Shanyrak» is a word that has many meanings for the Kazakh people, i.e., it is a word that not only evokes ancient visions related to the yurt, but also gives sacred power. This word is like a sign, proof that the roots of these

homeowners are intertwined with the history of the ancestors and are people who continue the traditions of their ancestors.

The purpose of the game: to emphasize the fact that the game is forgotten, not played at all, the rules are not followed, the secrets of the game are lost, and we need to pay attention to our national wealth at a decent level.

Objectives of the game: to master the National Games as a whole; to make sure that this game is necessary; to introduce our history through the study of the origin of the game; to scientifically prove that this game has many health benefits; to explain the ways of the game in national education; to promote and prove that the game is a sports game; to get acquainted with the rules of the game; to study the past and promote the future generations; to study the history of the games; to understand what is the importance of playing and the importance of playing the game in the development of the human psyche and predisposition to life.

We built this game for a long time and with a different idea, worthy of modernity. Below we present to the public the methods and technologies of playing the innovative logical and cognitive game «Kazakh shanyragy», inspired by our experience.

As for the rules of the game: «Kazakh shanyragy» is an innovative logical and educational game for playing on the table. There will be 63 stones in the game. According to the rules of the game, a symbol is placed on the right and left surfaces of the stone. The size of the stone is 5x2.5 cm. 63 on the reverse side of the stone is marked «an eagle flying over the shanyrak» and its exterior is decorated with Kazakh carvings.

Warning in the order of the game: in case of interference in the game or violation of the rules of the game (disputes of players, bets, interference of outsiders), a penalty is imposed. The penalty is made by the decision of the players by agreement. If the penalty rule is not strictly observed, the player is eliminated from the game, which is a mandatory procedure for the game «Kazakh shanyragy».

Game progress: an innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy» is played on the table. From 2 players to 9 players take part in the innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy».

A special box with 63 stones of the innovative logical and educational game «Kazakh shanyragy» is created and a booklet is given that defines the rules of the game.

We start the game with «Bismilla». At the very beginning of the game, we put 63 stones equally on the table and mix them. Players participating in the game must get 7 stones out of 63 mixed stones. The remaining stones on the table are taken in turn according to the rules during the game, forming a chain for the continuation of the game.

The first player to start the game «Kazakh shanyragy» is the player who receives a stone with the image of the word «Kazakh shanyragy» and the image of shanyrak. If this stone is not in the hands of any player, each player takes turns taking one from the shuffled stones on the table. The player who receives the game stone with the word «Kazakh shanyragy» and the image of shanyrak is considered the initiator of the game «Kazakh shanyragy».

In the game (warning) is interpreted as. That is:

- The player must have a stone with the image «shanyrak» in his hand, that is, this game Stone is a «road opener» on the head of the game and during the game. This is because players pave the way with Game stones with this «shanyrak» image, in the absence of a game stone to place the picture on the stones located along the horizontal line.

- Here, three hundred, three dances, three power, four food, four Qibla, four phenomena, four seasons, five clear, five weapons, seven treasures and the words of the year are the main symbols of the sacred numbers of the Kazakh people.

- If the player does not have a stone to put in his hand – one stone is taken from the game stones mixed on the ground, if the game Stone matches, he adds it to the game, or the next player continues the game in turn. This situation is the same for all players.

- Here you can turn the game stones to your liking (right, left or straight).

- These words (three hundred, three dance, three power, four food, four Qibla, four phenomena, four seasons, five clear, five weapons, seven treasures, and years) are necessarily placed horizontally.

- Here the word «KUMYS» refers to the word "horse", that is, kumys is obtained from a horse.

- Here the word «sun» is related to the word «white», that is, the difference between day and night, that is, the sun is attributed to White.

- Here the word «four phenomena» refers to the word «four foods», that is, the number four. If there is a number three – three, four - four, five – five, then there is a change.

- This game ended in equality, and in general the game ends in different situations, one player wins with seven stones at once, and the other loses with several stones in his hand.

RESULTS OF THE GAME

The innovative and logical, educational game «Kazakh shanyragy» is conducted by the same rules of the game for players. You can find out by looking at the stones in the hands of the winning player and the losing player. The first player to put his last stone in the game becomes the winner. Be sure to shake hands and thank each other.

Thus, we can say that the Kazakh National Games differ from the national games of other peoples in that they pursue a certain unity of educational goals, depending on the specifics of their origin and origin.

We must not let the national sport stand aside if we do not want to lose our nationality and yesterday's appearance. Even the National Games, which have developed the fastest and gained a high reputation, do not have enough support and are in a state of recovery. As a nation, we need to support, develop and create all the conditions for our games.

No matter what kind of people, its national games have a specific purpose and special properties from a socio-psychological point of view. Therefore, descriptive collections, data and documents about games that have developed among the population require proper research and analysis. The prestige of National traditional folk games among the country, their place in historical society and the need for raising future generations, the history of its origin, from a scientific point of view, were also much sought after by scientists before us.

УДК 767.987.7

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ОНЫҢ РОЛІ

Есекеев Саят, Князбаев Ғали Арланұлы
«Өнер және спорт» факультеті, «Алғашқы әскери дайындық және дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушылары
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.«Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі. Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді. Ол тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

Кілт сөздер: Қазақ, күш, денсаулық, жылдамдық, ептілік, төзімділік, икемділік, ойын, тарих.

Аннотация. Игра – это прекрасное занятие, которое развивает ум человека, побуждает к размышлениям, оставаясь при этом интересным, дает широкий вздох, указывает вдаль, расширяет воображение и крылья – говорит. Таким образом, ум и интеллект школьника обогатятся за счет впитывания национальной культуры, отобразят педагогические идеи и традиции народной педагогики, в том числе мечты и цели воспитания человека, семьи, подрастающего поколения. лик) и др. собирали и передавали из поколения в поколение.

Ключевые слова: казахский язык, сила, здоровье, скорость, ловкость, выносливость, гибкость, игра, история.

Annotation. Оуын дегеніміз - адамның ақыл-оуын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсесіз, музыка, с, creativity syz, fantasy syz tolyk manindegi aqyl-oy tərbiyesi bolmaydy", - deid. Demek, shəkirttin aqyl-ooy, parasati ulttyk salt-sanany siңiru arkyly baii tьsedі. Khalyk pedagogikasynyn adam, otbasy, öskelen zhas ұrpaқты tərbiелеu туралы arman-maqsattaryn, орныққан pikirlerin, ұsynystaryn қамтып көрсететін pedagogicalyқ idelar мен salt-dəstүrlera қуноkin мен you are baylanysty көрсетеді. Ol tarihi lady barysyndagy әleumettik mani bar aқparatta (bilim, bilik) t.b . zhinalyp, ұrpaқтан ұrpaққа беріліп отырады.

Key words: Kazakh language, health, health, speed, dexterity, endurance, flexibility, game, history.

Ұлттық ойындарды оқу және тәрбие үрдісінде пайдаланудың өзектілігі Қоғамымыздың іргетасын нығайту үшін бүгінгі жастарға үлгілі, өнегелі тәрбие беру - қазіргі міндеттердің бірі.

Оқушыда жалпы адамзаттық құндылықтар мен адамның айналадағы дүниемен жеке тұлғалық қатынасын (этикалық, эстетикалық, адамгершілік тұрғысынан) тәрбиелеу мақсатын халқымыздың мәдени рухани мұрасының, салт-дәстүрінің озық үлгілерін оның бойына дарыту арқылы жүзеге асыруға болады.

Осымен байланысты бағдарлама халқымызға тән әдептілік, қонақжайлық, мейірімділік, т.б. сияқты қасиеттер, табиғатқа деген қарым-қатынасындағы біздің халыққа тән ерекшеліктер. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер арқылы танысып келеді. Халық ойынды тәрбие құралы деп таныған. Ойынды сабақта қолдану оқушылардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы.

Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар жоқтың қасы. Зерттеу жұмысында орыс тілінде жазылған әдебиеттер қолданылды. Соның нәтижесінде қазіргі таңда тақырыптың өзектілігі туындап отыр.

Ең алдымен, халық педагогикасы өскелең ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ертеден келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқарады. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді. Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді.

Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мәселен, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Алтын сақа», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Ойын дегеніміз – адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін ғажайып нәрсе.

«Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», - дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды.

Бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Ендеше еңбекке баулу сабағын ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байыта түседі.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін

шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», - деп тегіннен тегін айтпаса керек.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Оқушыларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану керек деген пікір бар. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды.

Е.Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», - дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған.

Ә.Диваев «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады.

М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінен бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Кезінде ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады.

Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, ойын білдірген.

Сабақта және тәрбиеде, яғни балабақшалар мен бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды пайдаланса, алдымен еңбекке баулу және дене шынықтыру пәндерінде оқушылардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастыру шарттары теориялық тұрғыдан негізделсе, онда оқушылардың білімге деген құштарлығын арттыруға және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы қалыптастыруға болады.

Қазақ халқының ұлттық ойындарының зерттелуі, Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады. Сондықтан халық арасында қалыптасқан ойындар туралы сипаттамалық жинақтар, деректер және құжаттар дұрыс зерттеу мен талдауды қажет етеді.

Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастырамыз.

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар.

Алғашқы топтама еңбектің тарихнамалық тізгінін Ә.Диваевтың еңбегін талдаудан бастайық. Ол өзінің «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады.

Ә.Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық-қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа – спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше, халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үрдіс әрекетін атқарады. Ә.Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», - дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығы сөз етіледі.

Автор бұл еңбегінде көшпенді қазақ халқының өмір сүру салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен бастап өсу динамикасына дейін ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны және балғындардың денсаулығы мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы жеке халық ойындарының қажетті жақтарын ашып көрсетеді. Қазақтың белгілі ғалым ағартушылары А.Құнанбаев, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин халық ойындарының балаларға білім берудегі тәрбиелік мәнін жоғары бағалап, өткен ұрпақтың дәстүрі мен алтын құрметтеп, адамдардың ойы мен іс-әрекетін танып түсінуде жастардың эстетикалық, адамгершілік ой талабының өсуіне оның атқаратын қызметін жоғары бағаласа, М.Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінің бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Ұлттық ойындар халық тәрбиесінің дәстүрлі табиғатының жалғасы. Ежелден дәстүрлі ойындарда халықтың өмір сүру әдісі, тұрмыс-тіршілік еңбегі, ұлттық дәстүрлері, батырлық-батылдық туралы түсінігі, адалдыққа, күштілікке ұмтылуы, шыдамдылық, т.б. құндылықтарға мән берілуі – халық данышпандығының белгісі.

XX ғасырдың басында өмір сүрген этнограф М.Гуннер қазақтың ұлттық ойындарын былайша жіктейді:

1. Жалпы ойындар;
2. Қарсыласу мен күресу сипатындағы ойындар;
3. Ашық алаңқайдағы ойындар;
4. Қыс мезгіліндегі ойындар;
5. Демалыс ойындары;
6. Ат үстіндегі ойындар;
7. Аттракциондық-көрініс ойындар.

Қазақтың ұлттық қозғалыс ойындарын спорттық ойындардан ажыратып, алғаш рет бөліп қараған ғалым М.Гуннер қазақ ойындарына топтамалық жіктеу жасай отырып, ұлттық ойындарды оқу үрдісінде пайдалануға ұсыныс жасайды. Бұл жерде айта кететін бір жайт, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1943 жылғы шешіміне сәйкес 1949 жылы жарық көрген «Краткий сборник казахских народно-национальных видов спорта» атты еңбегі М.Гуннердің толықтырып, өңделген кітабы. XX ғасырдың басында көшпенді халықтар: қазақ, өзбек, қырғыз, түркімен, қалмақ, т.б. отар елдері туралы этнографиялық деректер жинақтап, олардың ұлттық мәдениетінің тармағы – халық ойындары, оның ішіндегі құрамдас бөлшегі болар ойынын жинап зерттеуді Түркістан генерал-губернаторы арнайы шенеуніктер мен миссионер ғалымдарға жүктеген. Орыс ғалымы А.Васильев «Игры сартовских детей» атты мақаласында Ферғана және Сырдария аймақтарын мекендеген өзбек

халқының ұлттық ойындарының бірнеше түрлерін ажыратып, топқа бөліп, нақты зерттеген.

Ізденіс барысында автор Ферғана балаларының күнделікті ойнайтын ертеден келе жатқан дәстүрлі «Гимчук тушты бошимга» ойыны Ташкенттегі сарт балаларына таныс емес екендігін айтады. Ал М.Гавриловтың авторлығымен жазылған «Перепелиный спорт у Ташкентских сартов» атты мақаласына өзбек халқының ойын түрлерінің айрықша маңыздысы жыл мезгілдерінің белгілері уақытында «Құстар ойынын» (тауық, қаз, т.б.) ойнаудың ережесі, ойын түрлері, тәртібі зерттеледі.

Кеңес дәуірі жылдарында қазақтың ұлттық дәстүрлі халық ойындары күн тәртібіндегі өзекті мәселе болғанына қарамастан, сол тоталитаризм кезінде дәстүрлі ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М.Тәнекеев, Б.Төтенаев, М.Балғымбаев, Ә.Бүркітбаев, т.б. есімдерін атауға болады. Әсіресе М.Тәнекеевтің қазақтың ұлттық және дәстүрлі ойындарын зерттеген деректерінің өзі жеке мәселе. Оның негізгі еңбектері Қазақстандағы спорт пен дене тәрбиесі саласына арналған. Ең бастысы, ол дене тәрбиесінің халықтық педагогикасы сияқты көкейтесті мәселесінің негізін қалаған М.Тәнекеевтің авторлығымен шыққан алғашқы туынды «Казахские национальные виды спорта и игры» [Алматы, 1957]. Бұл зерттеуінде ізденуші қазақтың «Тоғызқұмалақ» ойынының ереже тәтіптерін таразылап, халық ойынының қажетті жақтарын ашып, сонымен қатар басқа да ұлттық қозғалмалы, спорттық ойын түрлеріне тоқталып, анықтама беріп жіктеп, құнды мұрағат деркелеріне сүйене отырып, ғылыми сараланған пікірлер айтады. Ғалым негізінен Қазақстандағы Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде дене тәрбиесі мәдениетінің дамуын талдай отырып, тарихта тұңғыш рет, дене мәдениеті мен спорттың екі даму бағытын қара халқтық және ақсүйектік деп көрсетіп, оны формациялық әдістемеге сүйеніп, яғни таптық тұрғыдан қарастырады. Сонымен бірге ғалым зерттеуіне әскери қолданбалы маңызы бар кейбір спорт және ойын түрлерінің өрлеуіне отаршыл Ресей патшалық өкіметінің саяси көзқарасын көрсетеді. М.Тәнекеевтің аталған еңбегінде таптық-формациялық идеологиялық көзқарас тұрғысынан сол заманға сай зерттелгеніне қарамастан, бүгінгі күні өз құндылығын жоймаған, ғылыми тұрғыдан аса жоғары еңбек болып табылады. М.Тәнекеевтің басшылығымен бұдан басқа да бірнеше ғылыми монографиялық еңбектер жазылды. Кеңестік кезеңдегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде дәстүрлі қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін дәлелдеп, ойын зерделеген.

Еліміздің егемендік алуы Қазақстандағы дене шынықтыру, ұлттық ойындар мәселесіне басқаша сын көзбен қарауды талап етеді. Осы орайда соңғы жылдары біздің қарастырып отырған ізденіс тьақырыбымызға орай бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Е.Мұхиддинов қазақтың ұлттық ойындарын дамыған қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құрылыммен байланысты қарастырады. Дене шынықтыру пәнінің теориялық дәлелдемесін қазақтың ұлттық ойындарының тәжірибелік жағымен біртұтас алып қарайды.

А.Құралбекұлы мен С.Әкімбайұлы жалпы білім беретін қазақ мектептерінің дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарына, оның ішінде халық шығармашылығы мен ұлттық ойындарды тиімді пайдаланудың ғылыми теориялық-әдістемелік негіздеріне сүйене отырып талдау жасаса, А.Айтпаеваның ғылыми еңбегінде орыс тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып

оқушыларын тәрбиелеу құралы ретінде қазақ халқының ойындарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік негіздері жасалып, олардың тәрбиелік мүмкіндіктері айқындалған.

Сонымен түйіндеп айтарымыз, қазақтың ұлттық ойындарының басқа халықтардың ұлттық ойындарынан айырмашылығы - оның шығу, пайда болу тегінің ерекшелігіне байланысты белгілі бір тәрбиелік мақсат бірлігін көздейтінінде.

Ең алдымен, ойнаушылар өзара келісіп, жеңген топ үшін жұлде тағайындайды да, екі топқа бөлінеді. Топ басқарушылар ақсүйекті қайсысының лақтыратынын шешіп алу үшін кезектесіп таяқ ұстайды, таяқтың басына кімнің қолы бұрын шықса, сол ақсүйекті құлашы жеткенше лақтырады. Ақсүйек жерге түскеннен кейін ғана ойыншылар іздеуге шығады. Көмбеде топ басқарушылардан басқа ешкім қалмайды. Ақсүйекті тапқан ойыншы ешкімге білдірмей, көмбеге қашуға әрекет жасайды да, ал қарсыластары біліп қалса, қолма-қол тартып алуға тырысады. Сондықтан ақсүйекті алдымен тауып алған топтың ойыншылары біріне-бірі лақтырып, көмбеге қай топтың адамы бұрын жеткізсе, сол топ ұтқан болады да, жұлдегер атанады. Келесі жолы ақсүйекті екінші топ лақтырады, сөйтіп ойын кезектесіп отырады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бекбергенова Ж.Е. Жекпе-жек спортының теориясы мен әдістемесі [Мәтін] : оқу құралы [Ж.Е. Бекбергенова. - Тараз : Тараз университеті, 2019. - 96 б.
2. Әбдіқадырова, Д. Дене шынықтыру және спорт педагогикасы : Оқу құралы. [Д. Әбдіқадырова, С. Қоңырбаева, Б. Сәрсембаева. - Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2014. - 160 б. <http://rmebrk.kz/book/1137525>.
3. Абишев К. Қазақтың ұлттық спорт түрлері [Мәтін] : Оқу құралы / К. Абишев, Н. Теміров; Жауапты ред. А.Нұржан. - Алматы : Нұр-Принт, 2015. - 184б. - ISBN 978-601-7213-45-9

ӘОЖ 37.037.1

ФУТБОЛ ОЙЫНЫНЫҢ ЖАТТЫҒУ БАРЫСЫН ОҚИТУ ЖӘНЕ ПРИНЦИПТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТӘСІЛДЕРІ

**Қамысбаева Д.Қ. - педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университеті**

**Уразова Г.М.-педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық Институты**

Андатпа. Мақалада футбол ойынының жаттығу барысын оқыту және принциптерін жүзеге асыру тәсілдері туралы айтылады. Психологиялық дайындық дене функциялары мен футболшылардың мінез-құлқын жүйке-психикалық реттеу механизмдерін жетілдіруге бағытталған. Спорттық жаттығулар айтарлықтай психикалық стресстермен, үнемі "өзін-өзі жеңумен" сипатталады; ол қатаң тәртіпті және режимді сақтауды талап етеді. Дайындықтың тиімділігі футболшылардың психикалық тұрақтылығына байланысты.

Кілтті сөздер: психикалық қасиеттер, жаттығулар, әдістер, ерік-жігер, зейін, оқытулар, спорттық жүйе, шешімдерді қабылдау, эмоция, сапа

Аннотация. В статье речь пойдет о способах обучения и реализации принципов тренировочного процесса футбольного матча. Психологическая подготовка направлена на совершенствование функций организма и механизмов нервно-психической регуляции поведения футболистов. Спортивные тренировки характеризуются значительными психическими нагрузками, постоянным "саморазрушением"; требуют строгой дисциплины и соблюдения режима. Эффективность подготовки зависит от психической устойчивости футболистов.

Ключевые слова: психические качества, упражнения, техники, Сила воли, внимание, обучение, спортивная система, принятие решений, эмоции, качество

Annotation. The article will focus on ways of teaching and implementing the principles of the training process of a football match. Psychological training is aimed at improving the functions of the body and the mechanisms of neuropsychic regulation of the behavior of football players. Sports training is characterized by significant mental stress, constant "self-destruction"; it requires strict discipline and compliance with the regime. The effectiveness of training depends on the mental stability of the players.

Keywords: mental qualities, exercises, techniques, Willpower, attention, training, sports system, decision-making, emotions, quality.

Футбол - спорт ойындарына жатады, себебі бұл ойынның өзіне тән заңдары мен ойын ережесі бар және нақты ұйымдастыру жүйесі бар. Демек, ойналған ойынды талқылаған кезде, біз оның негізгі қорытындысын айта отырып, футбол ойынының жүйесін белгілейміз. Мұның бәрі футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптеріне жатады және футбол ойынының үйренуіне талаптар қояды. Футбол ойынының негізгі заңдары мен принциптері.

Ойында екі қарсылас команда болғаннан кейін әрқайсысы жеңу үшін жанын салып, соған жетуге тиімді жолдар іздеп, негізгі принциптерді қолдана білу керек, демек, жеңіске жету, бір жағынан допқа ие болып қарсылас қақпаға енгізу, екінші жағынан осыны қарсылас командаға орындатпау. Ойын барысында шабуыл мен қорғану екі командаға тән. Шабуыл мен қорғануды ойын фазасы деп айтады. Бұл екі фазаның екеуі де ойынның негізі. Бір ойында әр команда орта есеппен алғанда допқа 120-150 рет ие болады, демек, бір команда осынаша рет шабуылға немесе қорғануға мүмкіншілігі бар [1].

Ілімдік және тәсілдемелік зерттеу үшін өткен ойынды талқылау әр команда алдына қойылатын талап, ал ойын жүргізу әдістерін жаңарту немесе арттыру үшін керек. Сондықтан ойын фазалары /шабуыл-қорғану/ кіші бөлшекгерге бөлініп - ойын кесінділері деп аталады. Ойын барысында командаларға қысқа уақыттың ішінде бірнеше ойын жүргізу әдістерін пайдалануға талап қойылады. Оған: ұйымдастыру, жүргізу және шабуылы; аяқтау, шабуылдан қорғануға өту, қақпаны қорғау жатады. Фазалар мен ойын бөлшектері бірнеше ойын көріністерінен тұрады.

Ойын көрінісі - бірнеше нақтылы ойын қимылдарынан тұрады. Қысқа уақыттың ішінде футболшы алдына қойылған талаптарды орындау керек.

Ойын заңы бойынша көріністер бірнеше рет қайталана береді. Сондықтан жаттығу жүргізген кезде осы ойын жүргізу әдістеріне үйреткенде әр фазалар қанша бөлшектерден немесе көріністерден тұратынын белгілеп алып, жаттығуларды сол ойын көріністеріне жақындатқан дұрыс [2].

Төреші ойынды тоқтатқан кездегі тағы бір көрініс - стандартты ойын қозғалысы деп аталады, /допты қойып қақпаға тебу, лақтыру, айып добын ойынға қосу/. Бұл көрініс қимылдары ойын тәртібінде белгіленген. Ойын фазалары, бөлшектері, көріністерінің белгі-категориясын жасай отырып, ойынның бар заңдарын көрсетеді.

Ойын көріністерін футболшылар жекелей немесе ұжыммен орындайды. Ол көріністер бірнеше қимылдардан тұрады. Негізгі фазаларға сәйкес, футболшы шабуыл немесе қорғану қимылдарын орындайды.

Ойын қимылдарының физиологиялық негізі - қалыптасқан динамикадан, ал динамикалық қалыптасу әр түрлі факторлардан тұрады. Олар ойынның аландағы жағдайында және ойыншының организмінің ішкі процестерін және бар жинақталған қарым-қатынастарды көрсетеді. Әр футболшының ойын қимылдарын, ойын тәсілдерін шебер орындауы және оны дер кезінде сыртқы күштерді және отырып, ойын көріністерінде орындай білуі. Ойын жүргізу әдістерінің жағынан қарағанда, футболшы ойын қимылдарын, психологиялық процестері және мидың жұмысына қарай ойын көріністерінде неғұрлым дұрыс жолдарын шеше білу.

Бұл ойынның негізгі екі компоненті, әр ойыншының шеберлігін және айқындығын көрсетеді.

Футболшының аландағы ойынының қимылдары екі бөлімнен тұрады: аландағы ойыншылардың шабуыл және қорғану қимылдары [3].

Футболды оқыту - жаттығу процессіндегі процесінде шеберлік пен дағды тәрбиеленеді. Шеберлік пен дағдының ең биік шыңына жету үшін жаттығуларды бірнеше рет қайталау керек, сонда ғана тек шеберлік пен дағдыны тәрбиелеп қоймай, сонымен қатар барлық мүшелердің дамуына мүмкіндік туғызады. Спорттық дайындық дегеніміз көптеген факторларға, оның ішінде құралдарға, әдістерге және жағдайға байланысты процесс.

Демек, футболшының дайындығын дамытуды оқыту, /үйрену/ және жаттығу түрінде қарастырған жөн.

Оқыту дегеніміз көбінесе бастапқы кезеңде футболшыларға ойын тәсілдерін үйрету және шеберлік пен дағдыны, бір жүйеге келтіру процесі. Ал оқытудың негізгі мазмұны ойын тәсілдерін: қарапайым өзіндік, топтық және командалық ойын жүргізу әдістері мен қозғалыс мүмкіншіліктерін үйрету болып табылады.

Жаттығу дегеніміз - дайындық процесінің жалғасы, оның негізгі мақсаты - үйреткен тәсілдерін, шынықтырудың түрлерін арттыру және оны баянды ету. Ал спорттық жаттығу дегеніміз бір жүйемен тәсілдемелердің түрлерін басқарып, дайындық жұмысын жүргізу.

Оқыту және жаттығуды көп жылдық арнайы ұйымдастырылған педагогикалық процесс деп білу керек. Бұл екі процестің арасында еш бөлінбейтін біртұтас педагогикалық негіз бар. Себебі оқыта, үйрете отырып біз бір кезеңде жаттықтырамыз, ал жаттықтыра отырып, үйретіп оқытамыз.

Футбол добы белгілі тығыздық, деформациядан тұрады. Деформация кезеңі және қалпына келу уақыты 0,008 және 0,013 сек. аралығында болады. Табан мен доптың бір-біріне тиісу мезгілін неғұрлым көп уақыт арасында сақтаса, сонда доптың ұшу жылдамдығы тебу күшіне байланысты және оның жұмыс уақыты сөйтіп, жұмыс кезеңі аяқты ілгері доптың ұшу бағытына қарай сермеумен аяқталады. Тебетін аяқтың қозғалысы доппен бірге болады. Аяқты сермеу үлкен серпіліс күшпен доптың ұшу жылдамдығын арттырады. Сонымен доптың ұшу бағытын көрсетеді.

Аяқталу кезеңі - бұрынғы алғашқы қалыпқа келу және келесі қимылға дайындық. Мұндай жүйелі қимылдау әр түрлі допты тебу және ұру тәсілдеріне байланысты. Жоғарыда айтылған тәсілдемелік нұсқауларды дұрыс пайдалана біліп, оны орындаса, сонда допты әр түрлі тәсілмен қатты күшпен орындауға көмектеседі. Бірақ ойын жүргізу әдістеріне байланысты ойын үстінде допты тебу кезеңдері аз уақыттың аралығында тербелмелілігін және бұлшық еттің жиырылуын талап етеді. Сонымен қатар допты тебу түрлері арнайы өзіндік ерекшеліктерден тұрады [4].

Доптың ұшу жолының ерекшеліктері. Допты тебу негізінде екі түрде орындалады: тік және айналдыра ұру (кесіп ұру).

Допты тік тепкен кезде оның ұру тербелісі доптың ортасынан өтеді, немесе соның жанынан.

Ал айналдыра немесе кесіп тепкен кезде допқа оң, немесе сол жағына қарай табаны тию керек.

Тік ұруды тәжірибе жүзінде барлық түрде жүргізуге болады. Бірақ табанның сыртқы жағымен ұрған кезде бірталай қиындық тудырады.

Кесіп ұрған кезде, көбінесе табанның ішкі жағымен, әсіресе табанның ішкі жоғары жағымен тепкен кезде өте ықтималды.

Доптың ұшу жолы тепкен кезде аяқтың допқа тиген күшіне байланысты. Доп төмендеп, немесе тік ұшу үшін доптың орта шебінен тебу керек, демек көлденең жалпақтыққа байланысты. Егер допты тепкен кезде ұратын күш тіке өсті ауыстырса, онда ұшу бағыты да өзгереді. Демек, доп оң, немесе сол жақ көлденең жалпақтықпен ұшады.

Ал егер тебу күші көлденең өстің төменгі жағына түссе, онда ұшу бұрышы өзгереді. Тіке немесе көлденең өсті айналдыра тебу күші түссе, онда доптың ұшу бағыты мен бірге ұшу бұрышы оңға жоғары немесе солға жоғары болады. Доптың ұшу жолы әлдеқайда кесіп тұрған кезде өзгереді. Бұл кезде тебу бағыты доптың ортасынан емес, сыртынан өтіп, доп айналымын көбейтеді. Ол -көлденең өспен (допты қатты айналдырып), тіке өспен (төмендетіп кесіп тепкен кезде) және өсті төмендетіп (жоғары қарай тебу).

Ұшу бағытында доп айналып, әуе кедергісіне ұшыраған кезде, оның алдындағы жолын біршама өзгертеді /магнуса эффектісі/.

Егер доп айналымы тіке өспен ұшса, онда доп айналдыратын жаққа бет бұрады. Ал, доп жерге тиіп қатты айналымға ұшыраса, ұшу бағыты өзгереді. Доптың ұшу бағытын, ерекшелігін білген футболшының ойын жүргізудегі шеберлігін арттырады.

Допты табанның ішкі жағымен тебу. Бұл ойын тәсілі, көбінесе допты команда әріптесіне қысқа және орта қашықтыққа бағыталғанда және жақын қашықтықтан көздеген жерге тепкенде пайдаланылады. Осы ойын тәсілінің негізгі ерекшеліктерін қарастырайық.

Допқа ұмтылып жүгіру, допты көздеп тебетін бағыт бір сызыққа орналасқан. Ұратын аяқтың серпілуі ең ақырғы жүгіру адымына байланысты. Тебу қозғалысы бір уақытта балтырдың сыртқа қарай бұрылысынан сыртқа және жоғары қарай бағыттталып, тік бұрыш жасап, доптың ұшу бағытына қарай қозғалады. Доп табанның ортасымен және ішкі жағымен тебіледі.

Допты табанның ішкі жағымен тебудің ең бір ерекшелігі - доп түзу ұшады, себебі табан мен доптың тию көлемі үлкен, бірақ ұру күші басқа тебу түрлеріне қарағанда әлдеқайда төмен.

Табанның ішкі жоғары жағымен тебу. Көбінесе, "орта" және алыс бағытқа, алаңның әр жерінен көздеп тепкен кезде қолданылады. Допқа ұмтылып жүгіру 45° аралығында өтеді /допқа қатысы бойынша/. Кейбір футболды оқыту - жаттығу процессіндегі ерекшелігіне байланысты 30° - 60° аралығында болуы ықтимал. Тебетін аяқтың серпілуі жоғары қарқынды мөлшерге жақын. Тіреу аяқтың тізесі аздап бүгіліп, доптың сыртқы жағына қойылады. Дене салмағын аздап тіреу аяққа қарай түсіру керек. Тебу қозғалысы сан алға қарай қозғалып балтырдың тез қимылымен аяқталады. Тебер кезде аяқты дайындау керек. Табанның жоғары ортасымен тепкен кезде де осындай талаптар қойылады.

Допқа ұмтылып жүгіру бағыты, көздеген жер және доп бір сызық аралығында орналасу керек. Тіреу аяқ, өкше мен доп бір сызыққа қойылады. Тепкен кезде тіреу аяғы мен аяқтың ұшына қарай қозғалту керек. Белгіленген өс доп пен тізенің аралығын біріктіріп, допты тепкен кезде тіке бағытын жоғалтпау керек. Мұндай талап допты теуіп ары қарай шығарып салу қимылында да сақталады. Доп пен табанның бір-біріне біраз орын алып жалғасуы допты тура ұруға көмек етеді. Бірақ бір жағдайды ұмытпау керек, тепкен кезде аяқтың ұшын төмен қарай созу керек. Мұндай жағдайда кейбір уақытқа аяқтың ұшы жерге тиіп жарақаттануы ықтимал. Соған байланысты тебу күші және оның өсері төмендейді [5].

Допты табанның сыртқы жағымен тебу. Бұл тәсіл, көбінесе, допты кесіп тепкен кезде қолданылады.

Қимыл жүйесі допты табанның ішкі және сыртқы жағымен тепкенге ұқсастығы бар. Бұл тәсілдің ерекшелігі - балтыр мен табанды ішкі жаққа бұру керек.

Допты аяқтың ұшымен (бармақпен) тебу, көбінесе дайындықсыз, ойламаған жерден көздеген жерге допты бағыттап ұрғанда қолданылады.

Тебу қозғалысына қойылатын негізгі шарт - аяқтың ұшын жоғары қарай тарту керек.

Қозғалыссыз жатқан допты тебу, көбінесе айып допты ойынға қосқанда, ойын басталарда және қақпашының алаңынан допты ойынға қосқанда қолданылады. Жоғарыда айтылған доп - тебу тәсілдеріне сәйкес және бір-біріне қатысы бар. Бар өзгешілігі - допқа ұмтылып жүгіру кезінде жылдамдықты ауыспалы әдістермен орындау.

Домалап келе жатқан допты тебу тәсілі қозғалыссыз жатқан допты тебуге ұқсас. Тәсілдің негізгі ерекшелігі сол доптың қозғалыс жылдамдығы мен тебетін адамның жылдамдығына біртұтас болу керек. Допқа ұмтылып бағытталу қозғалыстары келесі тәсілдерден: допқа қарсы, ойыншыдан қашып, оң жақпен, сол жақпен және басқадай түрлеріннен тұрады. Айтылған бағыттамалар тіреу аяқтың қай жағынан қайталанып көрсетіледі. Егер доп ойыншының алдына қарай домалап бара жатса, онда тіреу аяғы бір жаққа қарай қойылады.

Ойыншыға қарай домалаған допты тебердің алдында тіреу аяғы допқа жетпей қойылады. Доп оң жақтан немесе сол жақтан келетін болса, онда допты жақын аяқпен тепкен дұрыс,

Домалап келе жатқан допты тебудің қай түрі болса да доптың қозғалу жылдамдығына қарай тіреу аяғы қойылады.

Төмендеп ұшқан допты тебу тәсілдері домалап келе жатқан допты тебу тәсіліне ұқсас. Доптың ұшу бағыты тіреу аяқтың қойылуына байланысты. Одан басқа ұшып келе жатқан допты бұрылып, өзінен асырып және жерге тигізбей тебу тәсілдері бар. Олардың барлығы жоғарыда айтылып кеткен тәсілдердің негізіне ұқсас.

Допты баспен ұру - ойын жүргізу барысында ең бір керекті тәсілдердің бірі. Бұл тәсіл ойында бір мақсатқа жету үшін, допты қақпаға енгізу үшін және әріптес футболшыға допты беру үшін қолданылады.

Көбінесе, ойында допты маңдайдың ортасымен ұрады. Бірақ ойынның әртүрлі өзгерістеріне қарай әр түрлі ерекшеліктері болуы мүмкін. Оның ішінде маңдайдың оң жақ, немесе сол жағымен ұруына болады.

Допты аяқпен тепкендей, допты баспен ұрудың өзі де үш кезеңнен тұрады. Ол дайындық кезеңі - серпілу. Бұл үшін дене мен басты артқа қарай шалқайту керек. Доп ұратын адамның алдына қойылатын талаптар, ең алдымен допқа ұмтыла жүгіру, содан соң бір немесе екі аяқпен итеріліп секіру болып табылады.

Жұмыс кезеңі - допты ұру және қозғалыспен шығарып салу. Ұру қимылы денені тез арада қайта жөнге келтіруден тұрады. Допты ұру уақыты дене және бас фронтальды жазықта болады да, бұл жағдайда бастың ең үлкен жылдамдығымен өтеді, сондықтан допты ең үлкен күшпен ұруға көмектеседі.

Аяқталу кезеңі - бастапқы қалпына қайта оралып, келесі қимылға /қозғалысқа/ дайындалу. Қозғалыс аяқталғаннан кейін дене қимылы аялдап тоқтайды. Бұл кезде алға қарай денені қатты имеу керек, себебі келесі орындалатын қимыл мен қозғалысқа дайын болуы керек. Маңдайдың ортасымен ұру, оның ішінде секірмей, бір орында тұрып, аяқтың арасы 50-70 см адымнан тұру керек. Серпілу қозғалысын орындағанда ойыншы денесін артқа қарай шалқайтып, артқы аяғын иіп, дене салмағын сол аяққа түсіреді. Адамның қолы, шынтағы аздап иілуі тиіс. Ұру қимылы кейінгі аяқтың қайта иіліп, дененің тік жағдайға келіп, баспен допты алға қарай ұруымен аяқталады. Маңдайдың ортасымен секіріп ұру немесе екі аяқпен жоғары итеріліп секіруден, содан соң денені, басты артқа шалқайтып, тез арада допқа ұмтылып ұрудан тұрады. Секіру - дайындық кезеңге жатады. Ұру қимылы ең жоғары секірген жерден басталады. Бұл кезде ойыншы өзінің секіру күші мен доптың ұшу бағытын есепке алу керек. Допты ұру ең жоғары секіру жерден орындалады.

Футболдағы психология-бұл спорттық жаттығулар, ойындар, жарыстарға дайындық, клуб ішіндегі өзара әрекеттесу, қоғамдық іс-шараларға қатысу процесінде психикалық белсенділіктің заңдылықтарын зерттейтін бағыт. Оның міндеті-проблемаларды анықтау және оларды кәсіби қызметтің тиімділігін арттыру үшін шешу. Бұл бағыт арнайы дайындалған спорт психологиямен айналысады. Бұл мамандық салыстырмалы түрде жақында пайда болды, оған дейін барлық міндеттерді жаттықтырушы атқарды. Футболда психологияның маңызы зор. Ғалымдар ішкі проблемалар көбінесе балалық шақтан бастау алатындығын дәлелдеді. Жинақталған реніштер, психологиялық жарақаттар көбінесе ата-аналардың дұрыс емес тәрбиесімен байланысты. Балалардың ерік-жігерін басу, ата-ана мен баланың дұрыс қалыптаспаған қарым — қатынасы-бұл ересек және қалыптасқан адамның эмоционалды жағдайына әсер ету. Психология спортшының ішкі әлеміне қатысты барлық мәселелерді шешуге көмектеседі.

Футбол командасының жетістігі көбінесе жаттықтырушыға байланысты деп саналады. Бұл шынымен де солай.

Футбол клубының жаттықтырушысы, ең болмағанда, олардың негіздері туралы психологиялық білімге ие болуы керек. Бұл сәтсіздіктердің себебін түсінуге, қателерді түзетуге көмектеседі. Бұл ойын схемалары туралы емес, ойыншылардың психологиялық дайындығы туралы. Өйткені, көбінесе сәтсіздіктер осыған байланысты [6].

Алайда, егер мәселенің осы жағын жаттықтырушы емес, жоғары мамандандырылған психолог шешсе жақсы. Ол команданы дайындаудың барлық аспектілерін бағалай алады, табысқа жетелейтін формуланы шығарады. Ойыншылар матчқа дайын деп саналады, егер:

- функционалды дайындыққа ие болса;
- алдағы ойынның логикасын түсінсе;
- олардың алдына қойылған міндеттер мен мақсаттарды түсінетін болса;
- қарсыластардың реакцияларын олардың негізінде түсініп, табысқа жетуге көмектесетін дұрыс шешімдер қабылдаса

Жаттығу мен ойын кезінде команда ішіндегі психологиялық жағдай да маңызды.

Спорттық психологияның міндеті:

Матч кезінде өзін көрсеткісі келетін ең белсенді ойыншыны өз мүддесі үшін емес, клубта жұмыс істеуге мәжбүрлеу. Футбол-бұл командалық ойын, өз мақсаттарына жету үшін оны біреу ұрып-соғуы мүмкін емес. Мысалы, футболшы допты бермеуі мүмкін, өйткені ол өзі гол соғып, ерекшеленгісі келеді. Егер позиция басқа ойыншыға қақпаға кіруге мүмкіндік берсе, ол оны беруге міндетті.

Барлық ойыншыларды алаңға шықпаса да, белгілі бір футболшының жетістіктеріне қызығушылық таныту керек. Бұл команданың бірлігі деп аталады.

Яғни, футбол психологиясы саласындағы маман алаңда және команда ішінде жағдайды реттеу үшін әр ойыншының психологиялық жағын пысықтайды.

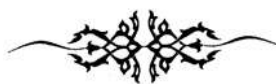
Футбол психологиясы келесі мақсаттарды көздейді:

Спортшының жеке басының психологиялық диагностикасы (темперамент, мінез, жүйке жүйесінің жағдайы, басым және қазіргі психологиялық параметрлер, жаттығу кезіндегі мінез-құлық, ойын және қарапайым өмір, спорттық мотивация, құндылықтар, арнайы дағдылар, дағдылар, білім). Алынған мәліметтер негізінде спортшымен жұмыс істедудің арнайы бағдарламасы таңдалады.

Ойыншының спорттық-психологиялық құзыреттілігін қалыптастыру. Соның ішінде өз бетінше жаттығу кезінде пайдалы болатын арнайы дағдылар мен білімді игеру, Алаңда жеке шешім қабылдау.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

- 1.Платонов В. Н. Современная спортивная тренировка. — Киев: Здоровье, 1980. - 284 с.
- 2.Тараканов Б- Н Оценка технико-тактического мастерства: Учебное пособие. - Л.: ГДОИФК, 1989. —,24 с.
- 3.Бриль М.С. Отбор в спортивных играх.М.:ФиС, 1990
- 4.Бэтти Э.Современная тактика футбола.М..ФиС,1994
- 5.Латышев Н.Г. Практикум футбольного арбитра.М:ФиС,1997
- 6.Гриндлер К., ПАльке Х., Хеммо Х. Техническая и тактическая подготовка футболистов.М., 1996

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының 2023 жылдың сәуір-маусым айында шығатын келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӨОЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) -дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. Андатпа – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты кілт сөздер берілуі керек (кем емес 5 сөз).

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А., Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ ғылыми жұмыстар және халықаралық байланыстар басқармасына (Бейбітшілік көшесі 101«А») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 30,6 Есепті б.т. 30,6
Таралымы 25 дана. Тапсырыс № 51

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 75 «А»

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала «Вестник ІТІІ», выходящем в апреле-июне 2023 года, принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая остепененность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Аннотация – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе (не менее 5-ти слов).

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходит 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в управление научных работ и международных связей (ул. Бейбитшилик 101 «А»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 30,6 Расчетные п.л. 30,6

Тираж 25 экз. Заказ № 51

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 75 «А».

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", published in april-june 2023, articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in CAPITAL LETTERS (bold font).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Annotation - in three languages (kazakh, russian, english) annotation should contain a and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). Keywords related to the proposed work should also be given (not less than 5 words).

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of scientific works and international relations (Beibitshilik str. 101 «A»)

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. sh. 30,6 Calculated p. sh. 30,6
Edition of 25 copies . Order No. 51

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl avenue, 75 «A»